

N İ G A R V Ə L İ Y E V A

Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin

tipoloji təhlili

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

N İ G A R V Ə L İ Y E V A

Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin
tipoloji təhlili.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən Elmi-Metodik Şurası “Avropa
dilləri və ədəbiyyat” bölməsinin 20 oktyabr
2007-ci il tarixli 13 sayılı protokolu ilə
təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2008

Elmi redaktor:

N.Q.Cəfərov

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

M.T.Qayıbova

filologiya elmləri doktoru, professor

İ.Z.Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor

Dərs vəsaiti müxtəlif sistemli dillərin feli birləşmələrinin tipoloji təhlilinə həsr olunmuşdur. Əsərdə ingilis və Azərbaycan dillərinin feli söz birləşmələrinə spesifik xüsusiyyətləri qarşılıqlı-müqayisəli surətdə tədqiq olunur.

Monoqrafiya ali məktəb tələbələri, magistrlər, aspirantlar, dissertantlar, mütəxəssislər, yazılı və şifahi tərcümə ilə məşğul olan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜƏLLİFDƏN

Bəşəriyyət ta qədimdən ardıcıl olaraq bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər arasında elələri mövcuddur ki, nə qədər qədim olsalar da, sivilizasiya irəlilədikcə bu nailiyyətlərin dəyəri daha da artır, öz dəyərlilik mövqeyini gücləndirir. Bu bəhərlərin nailiyyət, yaxud “labüdlük” olduğunu fikirləşirik. O zaman məhz hansısa gözəgörünməz qüvvənin köməyinin insan mövcudluğunda mütləq rolu olduğunu da düşünürük. Həmin gözəgörünməz qüvvə bu bəhəri insana bəxş etməklə ona xoşbəxtlik və daim irəliləmək qüdrətini də bəxş edir. Bu mənada insanın ilkin nailiyyəti, ilkin bəhəri kimi dildən söhbət açmaq olar.

Bir həqiqətdir ki, dilsiz, danışqsız, ünsiyyətsiz cəmiyyət ola bilmədiyi kimi, cəmiyyət də olmadan dil yaranma bilməzdi. Dilin yaranması və inkişafı cəmiyyətin tarixi və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Dil fərdi hadisə deyil, yəni onu bir nəfər yaratmayıb. Dil ictimai hadisədir. Bu, o deməkdir ki, dili ayrı-ayrı adamlar yox, cəmiyyət, insanların birliyi yaradıb, formalaşdırıb və inkişaf etdirib.

Əmək prosesində və əməklə birlikdə meydana gələn, insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil təfəkkürün elə bir vasitəsidir ki, onunla fikirlərin canı ifadə olunur. Dilsiz, nitqsiz, danışqsız insanlar bir-birilərini dərk edə, anlama bilməzlər. Dil insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, başqa sözlə, ünsiyyətin ən mühüm, ən ümdə, ən kamil vasitəsidir.

Hələ qədim zamanlarda xalqlar dilin törəmi barədə müxtəlif miflər yaradırdılar. Həmin miflərdə dil Allah vergisi, ya da müdrik bir insanın kəşfi kimi göstərilirdi. Qədim filosoflar bu məsələyə spesifik mövqedən yanaşırdılar. Antik filosofluqda dilin yaranışına iki əks istiqamətli baxış irəli sürülmüşdür. Bəzi filosoflar hesab edirdilər ki, dil təbii olaraq öz-özlüyündə, bədahətən yaranmışdır. Digərləri isə düşünürdülər ki, bu məfhum insanların konkret şərtləşmələri üsulu ilə yaranmışdır.

Birinci fikrə uyğun olaraq dilin ümumi anlamı təbiiliklə, sözlə onun anlamı arasındakı əlaqə təbiətdən gələn vergi kimi izah olunur. Qədim Yunanıstanın

idealist bünövrəçilərindən olan Platon məhz bu fikri əsas tuturdu. Onun fikrinə insanın nitq vergisi ətraf mühitin instinktiv ahəngdarlığına əsaslanmışdır.

Əks fikir antik dünyanın dahi materialist filosofu Demokrit dəstəkləyərək dilin Allah tərəfindən yaradıldığının tam əksinə çıxırdı və qeyd edirdi ki, əşya və onun arasında əlaqə insana məxsusdur və dil yalnız insanların öz yaradıcılığıdır. Bu şəkildə dilin varlığı və yaranışı barədə mübahisələr tam əvvəldən materialist və idealist fəlsəfələri arasında barışmaz mübahisələrin səbəb olmuşdur.

Aristotelin də dilin nailiyyətini analiz edərək “hər bir adlanma yalnız simvoldur” deyə işlətdiyi fikri uzun zaman idealistlərlə materialistlər arasında davam edən mübahisələri bir qədər də qıcıqlandırdı.

Aparıcı dinlərdə də dil əsas faktorların “Allah vergisi” olduğu qeyd olunur. Məsələn, xristianlıqda cəmiyyətin yaranması, onun ictimai təşkili ondan əvvəlki digər dini konsepsiyalarda deyilənlərin müəyyən mənada bənzəridir. Burada da insan, ümumən cəmiyyət, Allahın “obraz və oxşarlığının” daşıyıcısıdır. Belə bir əsaslandırma, bir tərəfdən, dünyada, bəşər cəmiyyətində baş verən hadisələr və proseslərin xüsusilə onlardan irəli gələn tərəqqinin təyinedicinin bilavasitə Allahla bağlı olduğunu və yalnız bundan sonra insanların simasında obrazlı şəkildə təzahür etdiyini təsdiqləyir. Digər tərəfdən, bu cəhət, həmçinin özlüyündə bütün tarixi proseslərin, o cümlədən bəşərin sosial inkişafına neqativ təsir göstərən amillərin də məhz Allahdan irəli gəldiyini təsdiqləmək məcburiyyətində qalır.

Sonrakı filosofluq məktəblərinin nümayəndələri də dilin yaranışı barədə müxtəlif fikirlər yürütmüş, məsələnin özlərinə qədərki qoyuluşuna yeni münasibət bildirmişlər.

Dahi roma şairi və filosofu Lukresiya dilin yaranmasını məhz cəmiyyətin yaranışı ilə bağlamışdır. Bu fikir aksiom qədər dəqiqdir. İnsanların təbiətdən gələn qabiliyyəti cəmiyyəti qane edən səslərin məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməsinə imkan verirdi. Bu yolla da insan dili əldə etməklə cəmiyyətdəki ən yararlı nailiyyəti əldə etmişdir, ünsiyyəti, ünsiyyətdən-anlaşmanı, anlaşmadan qarşılıqlı münasibəti və s.

Dil yalnız cəmiyyət üçündür. Dilsiz cəmiyyət yoxdur. Cəmiyyətin varlığı isə - siyasət deməkdir. Tarixi prosesin inkişafına, onun təyindici amilinə, hərəkətverici qüvvələri və keçirdiyi mərhələlərə dair müxtəlif zamanlarda irəli sürülən çoxsaylı konsepsiyaların cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatında oynadığı rolu inkar olunmazdır.

Bütün qəbildən olan dini, təbii-coğrafi, bioloji ünsürlər həm ayrılıqda, həm də ümumilikdə cəmiyyətin formalaşmasında, onda baş verən dəyişikliklərdə önəmli təsir gücünə malikdir. Lakin bəşər cəmiyyətinin universal inkişaf gedişinə, onun müxtəlif tarixi dövrləri və mərhələlərinə gəldikdə, sözügedən amillərin ayrılıqda təsiri yetərli olmur. Bu onların cəmiyyətdəki qanunauyğun inkişafına təsir edəcək tam bir sistem rolunu oynaya bilməməsindən irəli gəlir. Cəmiyyətin inkişafı tərəqqi prinsipinə əsaslanır. Həmin proses isə, ancaq onun sistem halında olduğu bir vəziyyətdə baş verə bilər.

İstər qlobal, istərsə də region miqyasda bu fakt özünün təsdiqini hər şeydən əvvəl inkişaf səviyyəsində olan ictimai formasiyanın özündən daim yüksək səviyyədə duran formasiya ilə əvəzlənməsində göstərir. Deməli, tarixi prosesin inkişafı konkret formasiya-cəmiyyət dialektik əlaqəsinə əsaslanır ki, bunlar da inkişafın sistemli yaranışına səbəb ola bilməsindən irəli gəlir.

Dilin yaranma fəlsəfəsi ilə yanaşı dəyərlilik fəlsəfəsi də düşündüyümüzədən çox-çox genişdir.

Hal-hazırda belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, dil dilçilik mövqeyindən kifayət qədər dərinlən öyrənilmiş, əhatə edən biləcəyi sahələr artıq tamamilə aşkar olmuşdur. Lakin istər fizioloji fakt olaraq, istər maddi labüdlük olaraq, istərsə də elm sahəsi olaraq dil bu günə qədərki səviyyədən daha ardıcıl təhlil alma zərurəti hələ də saxlayır.

Dil eyni zamanda ən güclü silahdır. Yüzlərlə nəsillərin birgə səyi, birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranan, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən inkişaf etdirilən, əsrlərin və nəsillərin dəyişməsi ilə dəyişməyən, öz kökü üzərində inkişaf edib təkmilləşən dilin gücü, sözün təsiri böyük bir ordunun gücündən də qat-qat

artıqdır. Dil daim inkişafdadır və illərin süzgəcindən keçən dil daim təmizlənir, daha da təkmilləşir.

Dil ictimai hadisə olduğundan, onun inkişafı cəmiyyətin tərəqqəsi ilə xalqın keçdiyi tarixi yol ilə, ictimai-iqtisadi və mədəni yüksəlişi ilə sıx bağlıdır. Dilimizin tarixi kökləri də qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim kitablar və risalələrımız tarixi eramızın VII-VIII əsrlərinə aid edilir. Ümumtürk arealı və islam dini hüdudları çərçivəsində məskun olub inkişaf edən, bu gün Azərbaycan türkü adlandırılan millətimiz bu areala daxil olan qədim abidə və mənbələrin müştərək yaradıcılarındanır. Bu baxımdan, mədəniyyətin yaranması və inkişafında xalqımızın böyük rolu vardır. Lakin tarixi zərurət kimi, türk etnosları arasında birləşmə və ayrılımlar, bəzi hallarda isə təcrid olunanlar arasında da müəyyən fonetik və leksik fərqlər yaradır, həm də bu fərqlər zaman ötdükcə daha da dərinləşir.

Bu prosesi qədim dövrlərdən çağdaş dövrdək araşdıran professor Nizami Cəfərov yazır: “Qədim (ümum) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə-dillərə bölünməsi davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir: 1. Türkcənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli; 2. coğrafi ayrılma, təcrid olunma; 3. ictimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi)” (8, s.112).

Bu mülahizələri prof. N.Q.Cəfərov birinci minilliyin sonu, ikinci minilliyin əvvələri – qıpçaq, oğuz və karluq dillərinin formalaşması ilə bağlı söyləyir. Alim daha sonra qeyd edir ki, XVII-XVIII əsrlərdən etibarən türk xalqları, yaxud millətləri (bununla əlaqədar olaraq türk milli ədəbi dilləri) formalaşmağa başlayır (8, s.185).

Şübhəsiz, bu kimi proseslər həm siyasi, həm coğrafi, həm də dil baxımından araşdırılır. Etnoqrafik xüsusiyyətlər baxımından türk ədəbiyyatında, xüsusilə də oğuz ədəbiyyatında dastanların rolu əvəzolunmazdır. Türkiyəli alim Abdulkadir

İnan qeyd edir ki, müsəlman türklərində qırğızların 400 000 misralıq “Manas” dastanı bir etnoloji xəzinədir (17, s.11).

Bu kimi faktların sadalanmasına ehtiyac duymadan qeyd edək ki, ümumtürk arealına daxil olan türk dilləri ailəsinin ortaq mədəniyyətinin bölüşüldüyü dövrlərdə islam dininin güclü təsiri altında ərəb dilinin nüfuzunun artması müəyyən sahələrdə türk dilinin zəifləməsinə zəmin yaradırdı. Bununla əlaqədar türk alimi Faruk Timurtaş yazır ki, dilimizin sadəliyinin itirilməsi XIII yüzildən sonra ədəbi ləhcələrin (şərq-qərb, daha sonra osmanlı, azəri, cığatay ləhcələri) meydana gəlməsilə bağlıdır. İslam mədəniyyətinin yüksəlişi ilə bağlı din dili ərəb dilindən və ədəbiyyat dili fars dilindən Azərbaycan dilimizə bir çox kəlmə və qrammatik şəkil formaları keçmişdir. Beləliklə, xalq dilindən uzaq, yüksək təbəqəyə məxsus bir “zümrə ədəbi dili” meydana gəlmişdir (29, s.48). Alim daha sonra qeyd edir ki, islam mədəniyyəti və ərəb dilinin hakim olduğu bir dövrdə Mahmud Kaşğari ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə “Divani-lügət-it-türk” adlı əsər yazmış və öz dövrünün türk ləhcələrinin xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Həzrəti Məhəmmədin “türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək səltənəti var” hədisini zikr edən M.Kaşğari türkçü olduğunu ortaya qoyur. Həqiqətən, bu hədis düzdürsə, onda türk dilini öyrənmək dini bir borcdur, yox əgər düz deyilsə, onda ağıl onu öyrənməyi hökm edir, deyə şərh verir. M.Kaşğari əsərini “türk dili ilə ərəb dili atbaşı yeriyr” kəlamı ilə bitirir (29, s.249). Bununla əlaqədar professor Bahaəddin Ögəlin türk mədəniyyətinə dair doqquz cildlik, eləcə də Əhməd Ağgündüzün “Faktlar gerçəyi bildirir” adı altında beş cildlik ensiklopedik əsərləri böyük türk dünyasını, demək olar ki, bütün sahələr üzrə tam işıqlandırır (20, s.18).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dili üçün bu və başqa şəkildə təhlükə yarananda uzaqqörən dövlət xadimləri dilimizin adını dövlət səviyyəsində qorumuş və xüsusi fərman və ya qanunla onu təsbit etmişlər. Bunu müəyyən tarixi dövrlərdə sultan və hökmdarların timsalında görürüksə, çağdaş dövrdə 1978-ci və 1995-ci illərin konstitusiyalarında, digər ittifaq respublikalardan fərqli olaraq, dilimizin adının verilməsində müşahidə edə bilərik (3, s.8).

Həmişə məlum olduğu kimi, dil siyasəti hər bir dövlət siyasətinin tərkib hissələrindəndir. Hər hansı dövlət siyasəti kursunu müəyyənləşdirərkən dil siyasətini də ön tutur. Hansı dilə dövlət statusu verilməsi, dövlətin hansı dili özünə atribut seçməsi artıq siyasətin hansı yöndə aparılacağına eyhamdır.

Uzun müddət Sovetlər Birliyi daxilində ikən on beş respublikanın əksəriyyətində, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, rus dili hökmran idi. Bütün rəsmi sənədləşmələr, dövlət əhəmiyyətli yığıncaqlar rus dilində aparılırdı. Bu da ruslaşdırma siyasətinin əsas xətti idi. Şübhəsiz ki, əksər xarici ədəbiyyat da Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə tərcümə olunurdu.

İttifaq dağıldıqdan, respublikalar müstəqilliyini əldə etdikdən sonra siyasətin yeni yönüm alması, dövlət dili məsələsinə də yenidən baxılmasına səbəb oldu. Azərbaycan da respublikalardan biri kimi, suverenliyini qazandıqdan sonra yalnız ana dilini dövlət dili kimi qəbul etdi. Beləliklə, uzun zaman sıxışdırılan milli dilimizə yeni münasibət yarandı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün stimül yaratdı. Bu hal bir tərəfdən türk dili üçün yaranmış təhlükənin qarşısını alırsa, digər tərəfdən dilin adının ölkə daxilində və xaricində tanınmasına, qəbul olmasına və şüurlarda həkk olunmasına yardımçı olurdu. Elə I Türkoloji qurultayın çağırılmasının müxtəlif səbəblərindən biri kimi türkdilli etnosların dillərinin adları ilə bağlı olduğunu göstərsək səhv etmərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin dövlət dili olması üçün təkcə qrammatik quruluşunun mükəmməliyi, leksik və frazeoloji zənginliyi yetmir. Dil bu yüksək mərhələyə özünün linqvistik və eyni zamanda hüquqi-linqvistik inkişafı sayəsində çata bilər, yəni bunun üçün dilin inkişafını təmin edən müstəqil dövlət, dövlət dilinin bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə tətbiqi, bu prosesə nəzarət və kömək edən müvafiq dil siyasəti, zəngin lüğət tərkibi, mükəmməl qrammatik quruluşu, formalaşmış funksional üslubları və s. olmalıdır.

X. Hacıyeva “Dövlət dili və etnodil məsələləri” kitabında yazır: “Dövlət dili statusuna iddialı olan hər hansı bir dilin beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlər

sistemində işlədilə bilən spesifik diplomatiya üslubu olmalıdır. Dövlət dilini, onun inkişafını və tətbiqi sahəsinin genişlənməsini təkcə dar mənada deyil, həmçinin geniş mənada da başa düşmək lazımdır” (11, s.81). Lakin dünya təcrübəsindən bir qədər fərqli halların olduğu da məlumdur. Məsələn, təkcə Azərbaycan dilinin Səfəvilər dövründə nə dərəcədə dövlət dili ola bilməsi buna misaldır.

XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dili mükəmməl grammatik quruluşa, ifadə zənginliyinə malik olan və milli dil kimi formalaşmağa başlayan bir dil idi. Ədəbi dilin klassik üslubda Füzuli, folklor üslubda Qurbani, Xətai, Əmani mərhələsi məhz bu dövrə təsadüf edir. Eyni zamanda dövlət dilinin əsas tələblərindən, göstəricilərindən sayılan diplomatik yazışmalar, rəsmi sənədlərin tərtibi də bu dildə aparılırdı. “Bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki, Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənilmişdir, deməli, burada tam hüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi. Bütün bunlara baxmayaraq, XVI əsrdə Azərbaycan dilinin yarımhüquqlu dövlət dili kimi işlənilməsi Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində müsbət nəticəli bir hadisədir” (10, s.167).

Deməli, həm mükəmməl ədəbi dil olması, həm də diplomatik üsluba malik olması dilə tam dövlət dili statusu verə bilmir. Bunun üçün hüquqi-lingvistik əsas, müvafiq dil şəraiti olmalıdır.

Beləliklə, dövlət dili - lingvopolotoloji problemdir və onun ətraflı, obyektiv və sistemli həlli kompleks biliklər tələb edir. “Dövlət dili” problemi dövlətçiliyə, tarixə, politologiya, sosiologiyaya bələd olmadan tətqiq etmək gözlənilən effekti verə bilməz. Bu baxımdan XX əsrdə Azərbaycanın görkəmli tarixçi, ədəbiyyatşünas, dilçi alimləri – Ə.Dəmirçizadə, A.Abdullayev, A.Həsənov, Y.Mahmudov, Ə.Məmmədov, M.Məmmədov, T.Hacıyev, K.Vəliyev, S.Əlizadə,

O.Əfəndiyev, N.Cəfərov, M.Cahangirov, N.Xudiyev, N.Vəlixanlı əsərlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixinə dair dəyərli elmi əsərlər yazmışlar.

Həmçinin, son dövrün elmi nailiyyətlərindən olan “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən” kitabı maraq doğurur. Kitabın müəllifi X.Babayev dövlət dilinin tarixini müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tapıb bərqərar olması tarixini, əsasən XX əsri tədqiq etmişdir. Səfəvilər dövrünə aid tarixi sənədləri, onlara dair məlumatlarla birlikdə müxtəlif mənbələrdən toplayaraq sistemə salmış və mövzu ilə əlaqədar dövlət sənədləri, arxiv materiallarını xronoloji ardıcılıqla izah etmiş, nəticədə uğurlu tədqiqat yazmağa nail olmuşdur (4).

Hər bir dövlət dilin inkişafı təkcə linqvistik inkişafdan deyil, sosioloji və politoloji inkişafdan da asılıdır.

Azərbaycan dili xalqımızın əbədi ümummilli lideri H.Əliyevin səyi nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycan dilinin nüfuzlu təşkilatlarda işlənməsinə böyük səlahiyyət verilməsi görkəmli dövlət başçısının çoxillik gərgin fəaliyyətinin təzahürüdür. Hazırda ana dilimiz digər rəsmi və tanınmış dövlət dilləri ilə yanaşı işlənir, dünya xalqları arasında tanınır. Bu cəhət Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tədqiqi üçün müəyyən stimül yaradır, müxtəlif sistemli dillər arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Müstəqilliyimiz başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsinin də inkişafı üçün şərait yaratdı. Tədrisən rus dilindən başqa digər xarici dillərə də böyük maraq və ehtiyac yarandı. Öyrənilən dillər arasında ölkəmizdə ingilis dilinə ehtiyac və maraq daha çox idi. Belə ki, müstəqillik qazanan və inkişaf edən Azərbaycanda xarici dövlətlərlə mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr ingilis dilinin ölkəmizdə daha da sürətlə yayılmasına zəmin yaratdı. Bir sıra amillər, xüsusilə də Azərbaycanda yeni fəaliyyətə başlayan xarici şirkətlər, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” boru kəmərinin çəkilməsi, müxtəlif sayda neft şirkətlərinin yaranması, xarici səfirliklərin

fəaliyyətə başlaması, xarici dövlətlərlə iş birliyi, elm və mədəniyyət sahələrində xarici dövlətlərlə bağlanan kontraktlar və s. kimi hallar dilimizin daha da inkişaf etməsinə səbəb olmuşdu. Artıq müxtəlif kitab və jurnallar, elmi-kütləvi informasiya vasitələri ingilis dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlamışdır. Belə bir dövrdə dilçilərimiz iki dili, yəni Azərbaycan və ingilis dilini əhatə edən lüğətlər işləyib hazırlamışlar.

İnsan öz dili ilə yanaşı hər hansı bir xarici dili (ingilis, alman, fransız, rus və s.) bilsə o, cəmiyyətdə digər xalqların nümayəndələri ilə daha yaxşı ünsiyyət yarada bilər. Xarici dili bilmək müasir dövrün mühüm tələblərindəndir. Çünki müstəqilliyimizlə bağlı çağdaş dövrümüzdə köklü dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyətimizin müxtəlif sahələrindəki canlanma dilimizin sosial funksiyasının inkişafına, eləcə də dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir.

İngilis dilinə dünya dilləri arasında böyük maraq olduğu hər kəsə məlumdur. Ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsində, mədəniyyətin, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan irəliləyişlərində, xarici ölkələrin nümayəndələrinin ölkəmizə gediş-gəliş məsələlərində xarici dilin öyrənilməsi vacibdir. Dilimizin lüğət tərkibinin daha da zənginləşməsi baxımından dil əlaqələrinin rolu xüsusi yer tutur. Məhz son dövrdə ingilis dilindən dilimizə keçən sözlər iqtisadiyyatımızın, mədəniyyətimizin bütün sahələrini əhatə edir. Dilimizə keçən sözlərin xeyli hissəsini terminlər təşkil edir, nəticədə bu tipli söz və terminlərin qruplaşdırılması və linqvistik təhlili, həm də yeni sözlüklərin yaradılması zəruriyyətini yaradır.

Azərbaycan dilinin bütün sferalarında xalqın mənəvi həyatı və tarixi əks olunur. Nəsillər dəyişir, bir-birini əvəz edir, lakin hər nəslin həyat dərsləri dil vasitəsilə gələcək nəsle irs olaraq qalır. Xalqın mənəvi həyatının bütün izləri ana dilində mühafizə olunur. Dil xalqın keçmişini, bu gününü və gələcəyini canlı şəkildə birləşdirən vasitədir. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi çox qədimə, miladdan əvvəlki dövrlərə çatır. Onun bugünkü səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlardan biri olduğunu xəbər verir. Dil vasitəsilə xalqın gələcəyə inamı artır. Onu uzun əsrlər boyu xalq yaratmış, inkişaf etdirmiş və nəsildən nəsle çatdırmışdır.

Demək lazımdır ki, milli dilin qorunması milliliyi təmin etməklə bərabər, onunla əks qütbdə dayanan beynəlmiləlciliyi də formalaşdırır. Milli dəyərlər, mədəniyyət konkret millətin tarixi kökü əsasında köklənsə də, onun məzmununda beynəlmiləçilik ünsürləri də mövcud olur. Milli mədəniyyətin məzmununda ümumilik – beynəlmiləçilik ruhu olmasa, müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında mənəvi əlaqə, bir sıra sahələrdə, o cümlədən, dillərdə kontaktlar yaranmaz.

Məlum həqiqətdir ki, milli mədəniyyətlərin mütərəqqi cəhətlərinin bir qismi məhz bəşər mədəniyyətinin məzmununda öz əksini tapır və bəşəri mədəniyyətin formalaşmasında milli mədəniyyətlərin rolu var. Milli mədəniyyətlərin məzmununda beynəlmiləçiliyin, eyni zamanda bəşəri mədəniyyətin də milli mədəniyyətlərdə müəyyən yeri, mövqeyi var.

Beləliklə, bir daha aydın olur ki, qloballaşmanın dilə təsirinin istiqamətlərindən olan beynəlmiləlləşmə milli mədəniyyətin tərkib hissələrindən sayılan dövlət dili statusunun milli dilin qazanmasına təkan verir. Ölkənin milli dilinin dövlət dili olmasında beynəlmiləçilik əsas amillərdəndir və deməli, qloballaşmanın dilə ikinci, yəni müsbət istiqamətdə təsiri dövlət dilini təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət, dil və digər mənəvi dəyərlərin küll halında formalaşdırdığı millət tarixən identik şəkildə və özünəməxsus bir məkan kimi yaranmışdır. “Millət, ən azı formal baxımdan, qlobal dünya ilə yanaşı mövcuddur və inandırıcı şəkildə özünü göstərən yeni bir formanı şərtləndirir” (11, s. 32).

Nəzərə alsaq ki, cəmiyyəti formalaşdıran milli-mənəvi dəyərlər toplusunda dil də mədəniyyət qədər əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal cəmiyyətdə müasir şüurun uğurla, yəni milli formada bərqərar olmasına nail olmaq lazımdır, dilə də digər mənəvi dəyərlərlə yanaşı xüsusi həssaslıqla yanaşılmalıdır, onun dövlət dili kimi hərtərəfli tətbiqinə nəzarət edilməlidir.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünyanın dil mənzərəsinə nəzər salsaq, görərik ki, müasir dillər arasında ən geniş yayılan dil ingilis dilidir. İngilis dili, eyni zamanda, dünyanın bir çox ölkələrinin (Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Puerto Rika və

başqalarının) dövlət dilidir. Yaponiya, Filippin, Çin, Hindistan, Cənubi Afrika və s. ölkələr də öz dilləri ilə yanaşı, ingilis dilindən də istifadə edir. İngilis dili Amerika qitəsində yaşayan üç yüz milyondan artıq əhalinin əsas dilidir. İngiltərə, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyada ana dili səviyyəsindədir. İngilis dili, eyni zamanda, beynəlxalq miqyasda keçirilən konfrans, simpozium, seminarlar dili olmaqla, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında işlədilən rəsmi dildir. Dünyanın elə bir ölkəsi tapılmaz ki, orada ingilis dilini öyrənməsinlər. Bu ölkələri bir-birindən yüzlərlə kilometrlik məsafə, hətta qitələr, okeanlar ayırır. İngilis dilində danışan ölkələrin vətəndaşları başqa-başqa millətlərə, irqlərə mənsub olduğundan onlar dildən istifadə edərkən fonetik və qrafik cəhətdən sözləri müxtəlif cür tələffüz edir və müxtəlif şəkildə yazırlar, hətta cümlələrə, ifadələrə də müdaxilə edirlər. Dünyanın inkişaf etmiş ingilisdilli ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və başqa sahələrdə sıx əməkdaşlıq yaradan Azərbaycanın qərbyönlü siyasəti ölkədə xarici dillərin daha yüksək səviyyədə öyrənilməsinə və tədrisini zəruri edir. Bu səbəbə görə də Azərbaycan dövlətinin təhsil konsepsiyasında xarici dilin öyrənilməsi və tədrisi aparıcı mövqelərdən birini tutur. Müasir cəmiyyətdə ingilis dili ən populyar dildir və bununla da beynəlxalq tələbatın səbəbi özlüyündə aşkarlanır. Belə bir şəraitdə, şübhəsiz, dilə mükəmməl yiyələnmə dil aspektləri və dil fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə müvafiq biliklərin kompleks şəkildə mənimsənilməsi ilə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri ilə əlaqələrini genişləndirir. Hər bir sahədə, xüsusən ordu quruculuğumuzun inkişafında xarici dillərə, ələlxüsüs ingilis dilinə böyük ehtiyac duyulur.

İngilis dili uzun illərdir ki, Azərbaycanın ali və orta məktəblərində tədris olunur. Bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılmaqla yanaşı, müxtəlif səpkili monoqrafiyalar və vəsaitlər çap olunur. Son zamanlar ingilis dilinə respublikamızda ehtiyac və maraq güclənmişdir. Bu da Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədardır. Müstəqil dövlət kimi, onun qarşısında xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, onlarla müxtəlif xarakterli ticarət, iqtisadi və diplomatik əlaqə saxlamaq və xalq

mənafeyinə uyğun işlər görmək vəzifələri durur. Belə bir dövrdə respublikamızda xarici dilləri, xüsusilə ingilis, rus, alman, fransız və s. dillərini mükəmməl bilən, ingilisdilli hər hansı bir ölkə və ya ölkə daxilindəki əyalətlərdə dilin işlənmə özünəməxsusluğundan incəlikləri ilə baş çıxarmağı bacaran mütəxəssislərə, diplomatlara və digər iş adamlarına, informasiya işçiləri və jurnalistlərə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu baxımdan ingilis dili ölkəmizdə yalnız xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqələr dili kimi öyrənilməlidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlilini aparmaq vacibdir. Həmin birləşmələrin milli dillərdə verilmə prinsiplərini tədqiq edib öyrənmək lazımdır.

Xarici dillərin tədrisi Vətənimiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələsidir. Azərbaycan dövləti müstəqil siyasəti yeridərək, beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunur. Beynəlxalq səviyyədə siyasət yeritmək, ideoloji mübarizəyə hazır olmaq, respublikamız ətrafında yaradıla bilən informasiya blokadasını aradan qaldırmaq baxımından xarici dilləri yüksək səviyyədə bilən milli kadrların hazırlığı Vətən uğrunda döyüşlərdə silaha sarılmaq qədər vacibdir. Hər bir dildə, o cümlədən xarici dillərdə lazımi səviyyədə danışmaqdan ötrü, dilin başqa aspektləri ilə yanaşı, onun frazeoloji tərkibini də mükəmməl bilmək lazımdır. Qrammatika dilin tacıdır. İdiomatiklik və leksik baxımından nitq zəngindir və ifadəlilik imkanları son dərəcə genişdir.

Hər bir ölkənin, millətin və irqin tarixi inkişafından, sosial iqtisadi vəziyyətindən, coğrafi mövqe, təsərrüfatı, məişəti və həyata baxışının xüsusiyyətindən, milli adət-ənənəsindən, fizioloji keyfiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər dildə bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Bütün bunlar dilin çevikliyi, mütəhərrikliyi və s. ingilis dilində müxtəlif ifadə və birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Bu cür məcazi ifadə və birləşmələrin yaranmasının yol və üsulları hazırda ingilis dilşünaslarının da məşğul olduğu vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilinin ən əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biri onun qrammatik quruluşudur. Dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi sahə və mövzular üzrə aparılır, və nəticədə bu tədqiqat əsasında ümumiləşdirmələr aparılır.

Araşdırma göstərir ki, dilin bölünməz sintaktik vahidlərinin tipoloji təhlili zamanı struktur-semantik variant və invariantların paradigmatik sırasını müqayisə etməklə düzgün nəticələr əldə etmək olar. Struktur, semantik, sintaktik əlamətləri özündə birləşdirən invariant - sintaksem Azərbaycan və ingilis dili kimi müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur.

İctimai həyat dilçilik elminin qarşısında mahiyyətə aktual, həlli baxımından son dərəcə çətin və mürəkkəb olan bir sıra problemlər qoymuşdur. Ta qədim zamanlardan başlamış zamanəmizə qədər söz birləşmələri dünyanın bir çox dilçilərinin nəzər diqqətini cəlb etmiş və bu haqda müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Son illərdə dilçilik sahəsində indiyə qədər işlənmemiş mövzular üzərində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Belə mövzulardan biri də müxtəlif sistemli dillərində olan feli söz birləşmələri ilə bağlıdır.

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəniyyət tarixində və dil sferasında xalq müdrikliyinin inikası olan, öz dərin və kəsərli fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda frazeologizmlərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edir. Frazeologizmlər müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsulu olub, dilin daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir, və nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır.

Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, dövrlərin süzgəcindən süzülüb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan frazeologizmlər, atalar sözü və zərb məsəllərin semantik inkişafı nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək çətinlik törədir.

Frazeologizm, atalar sözü və zərb-məsəllərdə xalqın həyat tərz, adət-ənənələrinin izləri, sevinci və kədəri, məhəbbət və nifrəti, düzlüyü, qeyri-reallığı yaşayır, xalqın obrazlı təfəkkürünün, milli ruhunun ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin sinkretik formasını özündə əks etdirir. Məhz buna görə də bunlar milli ruhlu, milli səciyyəli sintaktik vahidlər sayılır. Bu vahidlərin mənası dərin, forması yığcam və

gözəldir. Bunlar xalqın əsrlər boyu yaratdığı tükənməz mənəvi sərvətidir. Bunlarda sözlərin düzülüşündə bir mənə uyarlılığı, səlislik, ahəngdarlıq, musiqilik, ifadəlilik vardır.

Frazeoloji birləşmələr arasındakı münasibətlər modelləşdirmə və dilçilik eksperimenti metodlarına əsalanaraq tədqiq olunur. Belə halda müqayisə edilən qohum olmayan dillərdə eksperiment metodu struktur-semantik əlamətlərin mövcudluğunu aşkara çıxarmaq məqsədini güdür. Bu hal, müxtəlif növ transformasiyalarda özünü göstərə bilər. Məsələn, bir frazeoloji birləşmələrin digəri ilə, yəni ümumi struktur-semantik məzmunu malik frazeoloji birləşməsi ilə əvəzlənməsi, yaxud bir frazeoloji birləşmə variantının digər variantla əvəz olunması şəklində baş verir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, feli frazeoloji birləşmələr, onların struktur-semantik əlamətləri, distributiv cəhətləri və eksperiment metodu Azərbaycan və ingilis dilləri üçün universal xarakter daşıyır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli təhlil zamanı ingilis dili ilə yanaşı, rus dili də aparıcı tədqiqat obyektinə kimi araşdırıldıqda səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Bildiyiniz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri istər genezis (ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German qrupuna Qərb-German yarımqrupuna aiddir, Azərbaycan dili isə Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna Oğuz-Səljuk yarımqrupuna aiddir), istər tipoloji baxımdan müxtəlif dil qruplarına daxildir (ingilis dili bəziləri analitik, bəziləri isə qarışıq dil növü kimi hesab edirlər, Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dildir). Bu zəmində də həmin dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilini öyrənən hər bir azərbaycanlı həmin fərqlər əsasında meydana gələn çətinliklərlə qarşılaşmalı olur.

Müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərinin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir ona görə ki, tədqiqat zamanı tipoloji düşüncə tərzini, müqayisə bacarığını tələb olunur.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında ayrı-ayrı dilçilik problemlərinin monoqrafik şəkildə araşdırılması, bu dillərin qrammatik quruluşundakı müxtəlif kateqoriyaların tipoloji müqayisə yolu ilə tədqiq edilməsi

son dövrlərdə daha da aktuallaşan dilçilik əlaqələri baxımından böyük elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli araşdırmalar dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlif nüanslarını özündə əks etdirdiyi kimi, müqayisəyə cəlb edilən dillərin tədrisi prosesində, qarşılıqlı tərcümə işində, eyni zamanda tipoloji xarakterli dərslər və dərslər vəsaitlərinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan rolunu ilə diqqəti cəlb edir.

Söz birləşməsi dilçilik elminin ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən problematik məsələlərindəndir. Bu məsələ dilçilik tarixində uzun zaman xüsusi tədqiqat obyektinə olmasa da, sonralar bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmiş və bu haqda bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bu fikirlər bir çox cəhətdən maraqlı və əhəmiyyətli olsa da, söz birləşmələrinin əsl mahiyyətini, dilçilikdəki mövqeyini, sözün əsl mənasında, elmi əsaslarla aydınlaşdırma bilməmiş və ona görə də bu məsələ həm ayrı-ayrı dillər üçün, həm də ümumi dilçilik üçün problematik məsələ kimi zamanəmizə gəlib çatmışdır.

Son illərdə söz birləşmələrinə aid bir sıra əsərlər, hətta dissertasiyalar yazılmış, ayrı-ayrı qrammatika kitablarında və başqa əsərlərdə də söz birləşmələrinə toxunulmuş, onların xüsusiyyətləri, növləri haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Maraqlıdır ki, söz birləşmələri haqqında əsərlər çoxaldıqca, tədqiqat genişləndikcə bu sahədəki mübahisələr də genişlənir və daha da ciddiləşir. Bu vəziyyət onunla izah olunur ki, dilçilikdə söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri müasir dilçilik elminin tələbləri səviyyəsində işlənib hazırlanmamış, söz birləşmələri məsələsinin dilçilikdə mövqeyi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Söz birləşmələri mahiyyəti, başqa dil vahidlərinə, xüsusən sözə və cümləyə münasibəti, söz birləşmələrinin yaranma yolları, növləri, inkişaf xüsusiyyətləri və s. məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Söz birləşmələrindən danışmaq istərkən qarşıya çox müxtəlif məsələlər çıxır ki, bunları nəzərdən keçirmədən söz birləşmələrinin mahiyyətini, mövqeyini müəyyənləşdirmək, onu başqa dil vahidlərindən ayırmaq və bununla da ayrıca götürülmüş bir dildə və yaxud dil sistemində söz birləşmələrini sözün tam mənasında tədqiq etmək mümkün deyil.

Söz birləşmələri dil sistemində çox mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin forması və xüsusiyyətləri onu əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza verir. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır.

Nəzəri dilçiliyin aktual problemlərindən biri də mühüm sintaktik vahid olan söz birləşmələrinin kompleks şəkildə tədqiqidir. Mövcud tədqiqatın nəticələri göstərir ki, söz birləşmələri ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli hələ də uzun müddətli araşdırmalar tələb edir. Söz birləşmələrinin bir növü olan feli birləşmələr dilin sintaktik səviyyəsinin əsas nitq vahidlərindəndir.

Monoqrafiya Azərbaycan və ingilis dillərində feli söz birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili, oxşar və fərqli cəhətləri zəngin dil materialları əsasında araşdırılmış, mövzunun aktuallığı elmi nəzəri faktlara əsaslandırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində fel sisteminə felin şəxsi və şəxssiz formaları daxildir. Tədqiqat işində felin şəxssiz formaları ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, müqayisəli şəkildə təhlil etdiyimiz hər iki dildə felin şəxssiz formaları bir sıra dilçi alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə araşdırılıb, qruplaşdırılır. Tədqiqat zamanı biz müxtəlif alimlərin fərqli fikirlərinə rast gəlirik, hər biri özünəməxsus şəkildə problemə müxtəlif cür yanaşmış və hər biri felin şəxssiz formalarını müxtəlif sayda növlərə bölmüşlər. İstər danışiq dilində, istər elmi üslubda, istərsə də bədii ədəbiyyatda ingilis və Azərbaycan dillərində felin təsriflənməyən formalarına rast gəlirik. Felin təsriflənməyən formaları ingilis və Azərbaycan dillərində isim və əvəzliliklə birlikdə feli tərkib əmələ gətirib cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. İngilis dilində feli tərkiblər Azərbaycan dilinə bir çox variantlarda tərcümə olmur. Və tərcümə zamanı məna təhrifinə yol verməmək şərti ilə tərcümə variantların

yananması məqbul sayılmalı, və buna əsasən üslubi xüsusiyyətlər mühüm yer tutur. Tədqiqat işində feli söz birləşmələrdə sözlərin semantik-sintaktik əlaqələri izah olunur, onların struktur-semantik təhlili aparılır, feli söz birləşmələrin və feli frazeoloji birləşmələrin şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə işlənmə xüsusiyyətləri və işlənmə dairəsi araşdırılır. Bütün bu deyilənlər də mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur.

Frazeoloji birləşmələrin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Bu tədqiqat işi ingilis dilini öyrənənlərə, filoloq, diplomat və tərcüməçilərə, jurnalist və iş adamlarına, mədəniyyət işçilərinə çətinlik törədə bilən dil hadisələrini elmi-praktik şəkildə müəyyənləşdirmək, bununla da onları müəyyən şəraitdə düşükləri dil çətinliyindən qurtarmağa kömək məqsədilə yazılmışdır.

Cəmiyyətimiz məhz XXI əsrə qədəm basıb və artıq elmlərin məhdud çərçivədə öz əhatəsi daxilində öyrənilməsi prosesini arxada qalıb. Bu gün biz artıq bir çox elmləri, o cümlədən, dili digər sahələrlə sintez şəklində öyrənməklə, araşdırmaqla daha çox bilgilər, nailiyyətlər əldə edə bilərik. Əgər dünən biz dilin qrammatik qaydalarını, dildəki sistemliyi, leksikondakı dissimilyasiya-assimilyasiya və s. halları öyrənməklə kifayətlənib, əldə etdiyimiz nailiyyətlərlə qane olurdusqa, bu gün artıq bu bizə azlıq edir. Hər bir elm sahəsindəki kimi,

filologiyada da yeniliklərə ehtiyac duyuruq. Dilin daha hansı imkanlara malik olmasını bütün dolğunluğu ilə öyrənməyə çalışırıq.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin müasir səviyyələrinə məxsus olan materiallardan çıxış etməklə həmin dillərin feli söz birləşmələrin spesifik xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı-müqayisəli surətdə öyrənilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət yetirilmişdir:

- germanşünaslıqda və türkoloji dilçilikdə, və xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi probleminin tədqiq edilməsi vəziyyəti və səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- tədqiqatın mövzusu ilə bağlı ümumi dilçilikdə, german dilçiliyində və Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan fikirləri, mülahizələri öyrənmək, tədqiq etmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyənləşdirmək;

- müqayisə olunan dillərdə söz birləşmələrinin arasında məntiqi və qrammatik əlaqələri izah etmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin komponentləri arasında obyektiv əlaqəni araşdırmaq;

- müqayisə olunan dillərdə feli söz birləşmələrin formalaşma yollarını şərh etmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə feli söz birləşmələrin struktur-semantik əlamətlərini təhlil etmək;

- müqayisə olunan dillərdə məsdərə, feli sifətə, feli bağlamaya, cerundda və onların əsasında yaranan tərkiblərinə tərif vermək və onun kriteriyalarını müəyyənləşdirmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə məsdər, feli sifət, feli bağlama, cerund və onların əsasında yaranan tərkiblərin komponentlərinin paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərini öyrənmək;

- müasir ingilis dilindəki məsdəri, cerundu, feli sifətini araşdırmaq, onun hansı yollarla düzəldiyini, cümlədə hansı sintaktik funksiya daşdığını öyrənmək və Azərbaycan dilinə hansı yollarla, nə cür tərcümə olunduğunu tədqiq etmək;

- müasir Azərbaycan dilindəki məsdəri, feli sifəti, feli bağlamalı araşdırmaq, onun nə cür düzəldiyini və cümlədə daşdığı vəzifələri, yerinə yetirdiyi funksiyaları öyrənmək və onların ingilis dilində tərcümə yolları, ifadə vasitələri, ekvivalentləri və s. işlənməsini aydınlaşdırmaq;

- müxtəlif sistemli dillərdə məsdər, feli sifət, feli bağlama, cerund və onların əsasında yaranan tərkiblərinin tipologiyasını tədqiq etmək;

- müqayisə olunan dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin daxili məna strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə feli söz birləşmələrin və, xüsusilə, feli frazeoloji birləşmələrin nitq şəraitində və valentlik qabiliyyətini müəyyən etmək;

- müqayisə olunan dillərdə nitq prosesində feli frazeoloji birləşmələrin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlil etmək, onların tərkibində baş verən transformasiyaların xarakterini açmaq;

- müxtəlif sistemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;

- müqayisə olunan dillərdə feli söz birləşmələrin, o cümlədən feli frazeoloji birləşmələrin tərcümə və kalka olunma imkanlarını, onların semantik cəhətdən “beynəlmilləşməsi” yollarını aydınlaşdırmaq;

- müxtəlif sistemli dillərdəki olan feli frazeoloji birləşmələrin paralellərini müəyyən etmək;

- müasir Azərbaycan dilinin feli frazeoloji birləşmələrin lüğətlərdə təsbiti və əks olunma təcrübəsini öyrənmək, leksikoqrafik baxımından onların ingilis dilinə yayılması yollarını göstərmək;

- müxtəlif sistemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin tərcümə olunma, qarşılıqlı tapılma, əvəz edilmə imkanlarını öyrənmək;

- hər bir milli dildə feli frazeoloji birləşmələrin milli səciyyəsinə nəzər salmaq, onların orijinal milli keyfiyyətlərini araşdırmaq;

- nəhayət, müxtəlifsystemli dillərdə frazeoloji vahidlərin tərcümə prosesində əvəz edilmə metodikasını hazırlamaq.

Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji vahidlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti qeyd etdiklərimizdən geniş və zəngindir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq müasir Azərbaycan və ingilis feli söz birləşmələrin və xüsusilə, feli frazeoloji birləşmələrin bir tərəfdən daxili əlamətləri, bir dil sistemində onların milli keyfiyyətləri araşdırılır, digər tərəfdən isə, müxtəlifsystemli dillərdəki vəziyyəti, dillərarası əlaqələrdə mövqeyi işıqlandırılır. Belə bir cəhət isə onların hər bir dildə spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret faktların aşkara çıxarılmasına kömək edir.

Əsərdə müxtəlifsystemli dillərə məxsus feli söz birləşmələr tipoloji cəhətdən təhlil edilmiş, ilk dəfə olaraq, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan həmin tədqiqat işini feli frazeoloji birləşmələr tipologiyasının yaradılmasında ilk addımlardan biri kimi dəyənləndirmək olar. Tədqiqatda qarşılaşdırılan dillərdə feli söz birləşmələrin oxşar cəhətlərinin tipologiyası üzə çıxarılmışdır.

Əsas elmi yeniliklər dil sistemində feli söz birləşmələrin yeri və mövqeyi, sərbəst feli söz birləşmələrin məcazlaşma yolu və onların qeyri-sərbəst, yəni feli frazeoloji söz birləşmələr sinifinə keçməsi, frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sabitliyi və komponentlərarası sintaktik əlaqələr və s. məsələlərin şərhilə bağlı meydana çıxır.

Bu məsələlərin təhlili prosesində bir sıra mühüm nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür:

- müxtəlifsystemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin formalaşması prosesi öyrənilmiş;

- müxtəlifsystemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin nitqdə işlədilməsi və mətndəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmiş;

- müxtəlif sistemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin frazeoloji makrosistemdə yeri və konturlarını dəqiqləşdirilmiş;

- feli frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus işlənmə və müxtəlif dillərə yayılma yolları, tərcümə vasitələri təhlil edilmiş, perspektiv inkişaf yolları və imkanları şərh olunmuşdur.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli söz birləşmələri dilin inkişafında mühüm rol oynayan hadisələrdəndir. Söz birləşmələri dilin təbiətinə uyğun olaraq əmələ gəlmiş və əsrlər boyu möhkəmlənmişdir.

Söz birləşmələri haqqında bir çox alimlər müxtəlif fikirlər söyləyiblər və söz birləşmələrinə aid bir sıra əsərlər, hətta dissertasiyalar yazılmış, qrammatikaya aid müxtəlif kitablarda və başqa əsərlərdə də söz birləşmələrinə toxunulmuş, onların xüsusiyyətləri haqqında da geniş yazmışlar.

Alimlərin bəziləri söz birləşmələrini sintaksisə yox, lüğətə aid edirlər. A.B.Şapiro “О предмете синтаксиса” adlı məruzəsində belə hesab edir ki, sintaksisin vahid tədqiqat obyektı söz birləşməsi olmalıdır, cümlə sintaksisindən çıxarılaraq xüsusi adla başqa bir sahəyə keçirilməlidir (61, s.5).

Bunun əksinə olaraq T.P.Lomtev “Природа синтаксических явлений” adlı məruzəsində belə hesab edir ki, sintaksisin vahid obyektı cümlədir, söz birləşmələrinin modellərini öyrənmək isə sintaksisin deyil, lüğətin işidir (48, s.6).

Məruzəçilərin irəli sürülən hər iki nöqteyi-nəzər çıxış edənlər tərəfindən ciddi etiraza səbəb olsa da, onları müdafiə edənlər də olmuşdur. Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda, sintaksisin bəzən yalnız cümlələrdən, bəzən də yalnız söz birləşmələrindən bəhs edən bir sahə kimi təqdim edildiyini gördükdə bu fikirlərin sistem xarakter daşdığını qeyd edə bilərik.

Bəzən söz birləşmələri qrammatik əlaqələrə əsasən təsnif edilir, bəzən isə söz birləşmələrinin tədqiqində qrammatik əlaqələr nəzərə alınmır, qrammatik əlaqələr söz birləşməsi mövzusu ilə bağlı olmayan müstəqil məsələ kimi ayrıca, ya da cümlə üzvlərinin əlaqəsi kimi tədqiq edilir. Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsi kimi təqdim edilir və s.

Söz birləşmələri dil sistemində mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Söz birləşməsində dilin qrammatik quruluşunun mənzərəsi əks olunur.

Söz birləşmələri dilin qrammatik quruluşunun sabitliyini göstərmək, qrammatik quruluşun inkişaf meyillərini qeyd etmək üçün əhəmiyyətli material rolunu oynayır. Həmçinin, qeyd edə bilərik ki, söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrində konkret məna alır, öz növbəsində söz birləşmələrinin forma və mənası onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur. Terminlərin bir çoxu söz birləşmələrinə əsaslanır. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza verir. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır.

Söz birləşmələrini, əsasən, feli və qeyri-feli birləşmələrinə bölürlər. Söz birləşmələrinin bu cür bölünməsi müxtəlif dillərdə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Feli söz birləşmələrinin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və işlənmə sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində feli söz birləşmələrinin müəyyənləşdirilməsi, onların struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, feli söz birləşmələrin formalaşması, nitqdə işlədilməsi və mətndəki mövqeyinin elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilməsidir.

Feli söz birləşmələrində olan sözlərdə ümumiləşmələr aparılır və bir nitq hissəsi kimi felin rolu və mövqeyini göstərmək, bu sahədə tədqiqatlar üçün nəzəri əsas verir.

Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində feli söz birləşmələr, predmeti isə müxtəlif sistemli dillərdə feli söz birləşmələrin linqvistik-tipoloji istiqamətdə müqayisəsidir.

Araşdırılan materialın xarakterinə və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq müxtəlif lingvistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Feli söz birləşmələrə aid materialın öyrənilməsi üçün müşahidəyə, təsnifə və tədqiq olunan dil faktlarının sintezinə əsaslanan lingvistik-təsviri metoda əsaslanmışıq. Bu kateqoriyadan olan feli söz birləşmələrin hər iki dildə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməklə müqayisəli-tarixi və müqayisəli-qarşılaşdırma, müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Müqayisəli metodun birinci növü olan müqayisəli-tarixi metod yalnız qohum dillərə aid olduğu halda müqayisəli-tutuşdurma metodu həm qohum, həm də qohum olmayan dillərə tətbiq edilir.

Görkəmli alim Şarl Balli çox doğru yazırdı ki, tutuşdurmalı tədqiqatlar ana dilini gözlənilməz bir nurla işıqlandırır. Mən bu fikirlə tamamilə razıyam. Doğrudur, müqayisə çox geniş məntiqi əməliyyatdır və demək olar ki, bütün elm sahələrinə aiddir. Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsinin böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Nəzəri əhəmiyyət özünü bir neçə cəhətdən büruzə verir. Birincisi, qohum olmayan dillərin bu üsul ilə öyrənilməsinin tipoloji dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti vardır. İkincisi, qohum olmayan bir dillə müqayisə ana dilində çətin müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti özünü bunda göstərir ki, qohum olmayan bir dillə müqayisə ana dilində çətin müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqatın əsas mənbələri: Azərbaycan ədəbi dili, ingilis ədəbi dili, dissertasiyalar, ingilis, rus və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin izahına aid dilçilər tərəfindən yazılan dilçilik əsərləri (nəzəri və praktik qrammatikalar), ingilis dilini tədqiq edən rus dilçilərinin əsərlərində söz birləşmələrinə münasibət, Azərbaycan və ingilis dilçilərinin bu mövzuya baxışı və fikirləri, Azərbaycan və ingilis dilində bədii əsərlər təşkil edir.

Tədqiqat işində irəli sürülən müddəaları əsaslandırmaq üçün ingilis, Azərbaycan və rus yazıçılarının əsərlərindən və mətbuat materiallarından nümunələr verilmişdir.

Feli söz birləşmələrinin araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Birinci dilin fel sisteminin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur. İkincisi müxtəlif sistemli dillərdə bu cür birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarının tədqiqi haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir.

İnsan nitqini frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllərsiz təsəvvür etmək çətindir. Odur ki, min illərin sınağından keçib gələn frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər bu gün də fikrin təbii və obrazlı ifadəsində mühüm rolə malikdir. Frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllər xarici dilləri daha yaxşı öyrənmək istəyən hər bir kəs üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb məsəllərin müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, onların öyrənilməsində müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu cəhətdən hazırda iki xarici dil öyrənən tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində feli birləşmələr toplanmış, sistemə salınmış, təsvir edilmiş, bir-birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus leksikləşmiş vahidlər tipoloji-linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatın ayrı-ayrı bölmələrindən, təhlil olunmuş materiallardan və əldə edilmiş elmi nəticələrdən həm xüsusi, həm də ümumi dilçilikdə, eləcə də müqayisəli (qarşılaşdırma) istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatımızın nəticələri müvafiq praktik və nəzəri seminarlarda, leksikologiyanın xüsusi kurslarında, tərcümə nəzəriyyəsində, müqayisəli tipologiya fənnində, leksikoqrafik tədqiqatlarda, xüsusilə ingiliscə-rusca-azərbaycanca (və ya əksinə) lüğətlərin hazırlanmasında, tərtibində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis və rus dillərinin tədrisində, tələbələrlə və dilçi aspirantlarla auditoriyadan kənar təlim prosesində gərəkli material rolunu oynaya bilər.

Tədqiqat işində müəyyənləşdirilən məsdər, feli sifət, cerund, feli bağlama və onların əsasında yaranan tərkiblərinin modelləri tələbələrin bu felin təsriflənməyən formalarının xüsusiyyətlərinin öyrənməsinə yardım edə bilər, şifahi nitqin inkişafında bu modellərin böyük köməyi ola bilər ki, bu cəhət monoqrafiyanın tətbiqi dilçilik baxımından da əhəmiyyəti olduğunu göstərir. İxtisası xarici dil olan universitetlərdə, ingilis dilli fakültələrdə, bakalavr və magistrələr üçün nəzərdə tutulan mühazirə və seminarların aparılmasında, habelə aspirant və dissertantların dissertasiya işlərinin yazılmasında, tərcümə və lüğətçilik sahəsində bu tədqiqat işi faydalı ola bilər ki, bunlar da bizim tədqiqatımızın praktik əhəmiyyətinin bir daha tətbiqi göstəricisi hesab oluna bilər.

Araşdırma nəticəsində əldə edilən nəticələr nəzəri və təcrübi qrammatika, müqayisəli tipologiya və leksikologiya inkişafı üçün qiymətlidir.

Tədqiqat işinin müddəalarından gələcəkdə feli frazeoloji birləşmələri yaratmaq planlarının daha dərinlən araşdırılmasında, həmçinin frazeoloji tədqiqatların genişləndirilməsində müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

Bundan əlavə, tədqiqatda feli söz birləşmələrin tərcüməsi ilə bağlı irəli sürülən nəzəri müddəalar tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün də faydalı ola bilər.

Nəhayət, tədqiqat işində şərh olunan məsələlərin müxtəlif dərəcəli vəsaitlərin tərtibində, həmçinin müqayisəli tipologiya aid dərəcəliklərində, ümumiyyətlə, söz birləşmələrin, və xüsusilə feli söz birləşmələrin spesifik xüsusiyyətlərin izahının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsində tədqiqatçılara müəyyən fayda verəcəyi də şübhəsizdir.

I Fəsil

Dilçilikdə söz birləşməsi

strukturunun müəyyənləşdirilməsi tarixi

XX əsrin axırı – XXI əsrin əvvəlində dilçilik elminin inkişafı haqqında bəzi qeydlər

XX əsr - bütün elmlərin inkişafı, tərəqqi dövrüdür. XX əsrin ortalarında II dünya müharibəsi dövründə hərbi texnikanın yaranması, yeni kəşflər sanki bütün elmlər üçün bir növ təkan rolunu oynadı. Təbii olaraq, bu tərəqqi dilçilik elminə də təsir etdi. Dilçilik elmi psixologiya, tarix, sosiologiya, estetika, etnoqrafiya, təbiətşünaslıq və s. elmlərlə qarşılıqlı öyrənilməyə başlayır, elmdə yeni aspektlər, yeni cərəyanlar, yeni məktəblər, yeni fənnlər meydana gəlir. XX əsrdə diqqəti cəlb edən əsas cərəyanlar – sosioloji cərəyan və strukturalizm cərəyanıdır ki, bunlardan da ən görkəmli yeri strukturalizm tutur.

A.A.Axundov yazır: “Əgər XIX əsrin əsas dilçilik cərəyanı gənc grammatizm hesab edilsə, bizim yüzilliyin yeni mühüm dilçilik istiqaməti strukturalizm sayıla bilər. Strukturalizm xalis dilçilik cərəyanı deyildir. “Struktur” termininə bütün elmlərdə rast gəlirik” (2, s.48).

Bəzən dilçiliyin yeni dövrünü struktur və riyazi dilçiliyin yaranması, çiçəklənməsi dövrü hesab edirlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, strukturalizmə yanaşı, ənənəvi dilçilik də inkişaf edir və heç bir məktəbə, yaxud cərəyana üstünlük vermək düzgün olmazdı. Adətən, dilçilikdə “struktur” anlayışı Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlayırlar və strukturalistlər F. Sössürü bu məktəbin banisi kimi sayır, onun fikirlərini davam etdirirlər.

Strukturalizm, bildiyimiz kimi, psixologizm və “Gənc grammatiklər” cərəyanlarının inkarı nəticəsində yaranmışdır. “Gənc grammatiklər” dil fakt və hadisələrini ayrı-ayrılıqda tədqiq edir, onların arasında səbəbiyyət əlaqəsi axtarmır və buna fikir vermirdilər. Ona görə də onların tədqiqatı sistem səciyyə daşıyırdı, daha doğrusu, onlar dildə sistemliyi görmürdülər. Buna “Gənc grammatiklər”in

atomizmi deyilir. Strukturalistlər bu atomizmə qarşı çıxır, onlar ən başlıcası isə dildə sistemliyi görür və faktları, hadisələri bir-biri ilə əlaqədə öyrənirdilər. Bu cərəyan dili “özlüyündə və özü üçün” mövcud olan bir hadisə, qapalı struktur hesab edir. Buna görə də dili daxildən tədqiq etmə, dilxarici amillərə etinasızlıq özünü göstərir.

Lakin bu cərəyanın fəlsəfi əsasını “qeşəlt psixologiya” və “bihevizm”, yəni “davranış psixologiyası” təşkil edir. Bundan əlavə, bu cərəyana məşhur etnoqraf və sosioloq B.Malinovskinin də güclü təsiri olmuşdur. Bu bir daha sübut edir ki, heç bir elm başqa elmlərlə əlaqəsi olmadan öyrənilə bilməz.

Ferdinand de Sössür 1916-cı ildə “Ümumi dilçilik kursu” əsərində öz dörd müddəası ilə (“Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyektidir”, “Dil öz xüsusi qaydası olan sistemdir”, “Dil substansiya deyil, formadır”, “Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır”) struktur dilçiliyin dörd əsas təməl daşını (spesifika, sistem, forma və münasibət) qoydu (57). Bundan on il sonra 1926-cı ildə çex dilçisi V.Matezius Praqa şəhərində ilk dərnək təşkil etdi. Sonra isə dövrü olaraq “Praqa dilçilik dərnəyinin əsərləri” adlı məcmuə, “Söz və sözsünaslıq” adlı jurnal nəşr edilir.

1939-cu ildə L.Pos ilk dəfə “strukturalizm” termini işlədir və yeni yaranmaqda olan cərəyan özünə ad tapır: “struktur dilçilik”, yaxud “strukturalizm”. A.M.Qurbanov yazır: “Strukturalizm dilin formasız yığım olmadığını, bunun ayrı-ayrı laylardan ibarət quruluşa malik olduğunu öyrədir və bu quruluşun xarakteristikasının verilməsini tələb edir” (15, s.121).

Cərəyanın əsas məktəbləri bunlardır: Praqa funksional məktəbi, Danimarka qlossematikası və Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi. Bu məktəblərin hamısı özlüyündə dil üzərində tədqiqatlar aparmış, hər bir məktəb dilə fərqli yanaşmış və fərqli tədqiq etmişlər.

Amerika deskriptiv dilçilik cərəyanı Avropada yaranan cərəyanlardan dili tədqiqi formasına görə fərqlənsə də, onu bu cərəyanlardan ayırmaq düzgün olmazdı, çünki Amerika dilçiləri də Ferdinand de Sössürün ideyalarını əsas götürürdülər.

“Deskriptiv” sözünün mənası ingiliscə “təsvir” deməkdir. XIX-XX əsrlərdə Amerikada dilçilər missioner fəaliyyətlə əlaqədar hinduların dillərini öyrənmək, onlar üçün əlifba yaratmaq, dini kitabları bu dillərə tərcümə etməklə məşğul idilər. Yerli dillərin yazılı abidələri olmadığı üçün onlar dili aborijen xalqların psixologiyası, etnoqrafiyası, antropologiyası ilə əlaqədə öyrənir və təsvir edirlər.

Bu cərəyanın baniləri F.Boas və L.Blumfild hesab olunur. F.Boasın 1911-1922-ci illərdə “Amerika hindularının dili üzrə rəhbərlik” əsəri nəşr olunur. Bildiyimiz kimi, o zamana qədər bütün dillər əsasən yunan-latın qrammatikaları üzrə təhlil olunurdu. F.Boas isə bu fikrin əleyhinə çıxır və bildirir ki, hər bir dil öz forma, səs, struktur və məna tipləri əsasında tədqiq olunmalıdır. O, yerli ekzotik dillərin tədqiqində yunan-latın normalarını yararsız sayırdı.

Beləliklə, bu cərəyan 1922-1957-ci illər ərzində Amerikada hakim cərəyan olmuşdur. Bu cərəyanın E.Sepir, B.Uorf, Ç.Hokket, B.Blok, M.Jür, J.Treyjer, Z.Hərris kimi görkəmli nümayəndələri var. Ancaq onlar da yerli dilləri tədqiq metoduna görə ayrılırlar.

Ə.Ə.Rəcəbli yazır: “Deskriptiv dilçilikdə əsasən iki cərəyan vardır. Bunlardan birincisi L.Blumfildin davamçıları B.Blok, M.Jür, L.Tenyer, Z.Hərris – Yel qrupunu təşkil edirlər. Onlar fonologiya, morfologiya, sintaksis üzərində iş aparırdılar. Cərəyanın ikinci qrupu isə, E.Sepirin davamçıları, Y.Nayda, K.Payk, Ç.Friz, M.Halli isə - Enn-Arbor qrupunu təşkil edirlər. E.Sepir əsasən dilləri etnoqrafiya və psixologiya ilə əlaqədə öyrənirdi. Onun davamçıları da fonem, morfem, taksemləri öyrənməklə yanaşı tədqiqatlarında psixologiya da geniş yer verirdilər. Ancaq hər iki məktəbə də əsas olaraq L.Blumfild başçılıq edirdi” (21).

Bu cərəyanın nümayəndələri yerli dilləri öyrənmək üçün yeni üsul və metodlar işləyib hazırlayırdılar və bu metodlar elmə çox şey qazanırdı.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə diqqəti cəlb edən əsas cərəyanlar – sosioloji cərəyan və strukturalizm cərəyanıdır. Hər iki cərəyanın meydana gəlməsində İsveç alimi Ferdinand de Sössürün böyük təsiri olmuşdur.

Sosiologizm cərəyanının iki məktəbi (Jenevrə, Paris), strukturalizm cərəyanının üç əsas məktəbi (Amerika, Praqa, Kopenhagen) vardır.

Dilçiliyin inkişafı tarixində bu məktəblərin hər birinin rolu olmuşdur. Praqa struktur məktəbi fonoloji nəzəriyyəni yaratmışlar, Kopenhagen dilçilik məktəbi dilə ən mürəkkəb semiotik sistem kimi baxmış, Amerika məktəbi isə dilin grammatik quruluşunun öyrənilməsində böyük uğurlar əldə etmişlər.

Dillərin müqayisəli tədqiqi ideyasının təşəkkülü

Antik dövrdə müqayisəli dilçiliyin yarana bilməsindən söhbət gedə bilməzdi, çünki antik dövrün mütəfəkkirləri yalnız bir dili – öz ana dillərini (yunanlar – yunan, romalılar – latın dilini) qəbul edir, öyrənir, digər dilləri isə barbarların, vəhşilərin dili adlandırır və öyrənməyə layiq bilmirdilər. Təbii ki, bu şəraitdə bir dilin başqa dillə müqayisəsi ola da bilməzdi.

Orta əsrlərdə də vəziyyət dəyişmir. Əlbəttə, Mahmud Kaşğarının türk dillərini müqayisə etməsi xoş bir istisna təşkil edir (13). Müxtəlif dilçilər arasındakı oxşar cəhətlər heç kimin diqqətini cəlb etmirdi. Dil qohumluğu ideyasını hamıdan qabaq sezmiş və on bir müstəqil Avropa dilini fərqləndirmiş Jozef Lustus Skaliger (1504-1609) yalnız sözlərin müqayisəsi ilə məhdudlaşmışdı. Dillərin müqayisəsi ideyası hələ həqiqi, əsl izahını tapmamışdı. Dillərin tarixi inkişafı ideyası gələcəyin işi idi.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində vəziyyət dəyişdi. Bunun iki səbəbi vardı.

Birincisi, artıq müxtəlif elm sahələrində müqayisə ideyası qəbul edilmişdi. 1781-ci ildə İohan Kristof Adelunq (1732-1806) dillərin qohumluğunun müxtəlif dərəcələrinin dəqiq kriteriyalarını vermişdi: “Əgər bütövlükdə iki dildə, kiçik istisnalarla, kök sözlər, sözdəyişdirici və sözdüzəldici vasitələr üst-üstə düşürsə, yalnız vokalizmdə və qohum samitlərdə fərqlər varsa, onda bu dillər dialektlərdir. Əgər sözdəyişdirici və sözdüzəldici vasitələrdə fərqlər aydın şəkildə müşahidə olunursa, onda bunlar qohum dillərdir. Sözdüzəltmə və sözdəyişmənin tamamilə müxtəlif tipləri və köklərdə onların mənasında fərqlər müxtəlif dilləri yaradır”. O

tələb edirdi ki, qrammatik quruluşu, kökləri və onların mənasını, yəni lüğət tərkibini müqayisə etmək lazımdır.

İkincisi, Hindistanın qədim ədəbi dili Sanskritin intensiv tədqiqi dilçiliyin yaranmasına təkan verdi. 1786-cı ildə Benqaliyada ali hakim olan ser Vilyam Cons (1746-1794), həqiqətən, yəni bir konsepsiya irəli sürdü: “Sanskrit çox heyvətəmiz quruluşa malikdir: o, yunan dilindən mükəmməl, latın dilindən zəngin və onlardan üstündür. Lakin fel köklərində və qrammatik formalarda yunan və latın dilləri ilə uyğunluq vardır ki, bu da təsadüfən yarana bilməzdi: bu, o qədər güclüdür ki, hər üç dilçi mütləq onların indi mövcud olmayan vahid mənbədən yarandığı barədə nəticəyə gəlməlidir”.

Lüğət tərkibi və qrammatik quruluşun öyrənilməsi V.Consun dillərin qohumluğunu kəşf etməsinə səbəb olur. Genetik cəhətdən qohum olan dillər ümumi dilin müxtəlif inkişafının nəticəsidir.

V.Consun nəticələrinə baxmayaraq, nə müasirləri, nə də dilçilərin nəsilləri onu yeni elmin banisi hesab etmirdilər. Çünki, o, yeni proqram irəli sürmüş, yeni tezisi inandırıcı faktik materialla möhkəmləndirməmişdi. Bunu Fridrix fon Şlegel (1772-1829) barədə də demək olar. O da saskriti öyrənmişdi və yeni elmə ad vermək üçün “müqayisəli qrammatika” terminindən ilk dəfə istifadə etmişdir (1808).

Böyük coğrafi kəşflər, bir çox dilin öyrənilməsi və Avropa dilləri ilə müqayisə edilməsi, əvəllər təkcə müqayisə xatirinə edilən müqayisə müqayisəli-tarixi metod üçün zəmin yaradır. Dilin mahiyyətini daha dərinləndirən öyrənmək, dil fakt və hadisələrinin rəngarəngliyini düzgün təhlil etmək üçün yeni metodun zəruriliyi getdikcə aydın surətdə hiss edilirdi. Belə bir metod XIX əsrin birinci rübündə kəşf edilən müqayisəli dilçilik oldu. Bu qrammatikanın baniləri Frans Bopp (1791-1867), Jakob Qrimm (1787-1863), Rasmus Kristian Rask (1787-1832), A.X.Vostokov (1781-1864) hesab olunur. Müqayisəli qrammatikanın XIX əsrdə inkişaf etdirilməsində, həmçinin Avqust Şleyxer (1833-1868), Karl Bruqman (1849-1919), Avqust Fridrix Pott (1802-1887), Bertold Delbrük (1842-

1922), Fridrix Dits (1749-1876) və başqa görkəmli dilçilərin də xidmətləri olmuşdur. XIX əsri bəzi dilçilər “müqayisəli qrammatika əsri ” də adlandırırlar.

1814-cü ildə Rasmus Rask “Qədim Şimal dili sahəsində tədqiqat, yaxud island dilinin mənşəyi” adlı əsərini bitirsə də, müqayisəli-tarixi metodun ilk əsəri kimi qəbul edilmir, çünki əsər yalnız 1818-ci ildə nəşr edilmişdi. Bu əsərdə R.Rask island dili ilə yunan və frakiya (latın) dillərinin qohum olduğunu, fin, bask və qrenland dilləri ilə heç bir qohumluq münasibətlərinin olmadığını irəli sürür.

Alman alimi F.Boppun 1816-cı ildə nəşr etdiyi “Sanskrit dili felinin təsrif sistemi yunan, latın, fars və german dilləri felinin təsrifi ilə müqayisədə” əsəri müqayisəli-tarixi metodun ilk nümunəsi sayılır. Bopp sanskrit dillərinin bir sıra Avropa və Asiya dilləri ilə qohum olduğunu çoxlu dil materialı, xüsusən fel, kök və şəkilçilərinin oxşarlığı ilə sübut edir. F.Bopp göstərirdi ki, bütün bu dillər ümumi struktura malikdir və bir strukturun maddi elementləri – köklərin, fleksiyların və s. də oxşardır. Boppun fikirləri indiyə qədər öz əhəmiyyətini saxlayır. Onun nəzəriyyəsi iki qolu – qrammatik quruluşda və onu əmələ gətirən dil materialında uyğunluqdur. Bunlar çox mühüm prinsiplərdir.

Dillərin tarixinin öyrənilməsi onların müqayisəsi qədər vacibdir. Tarixi tədqiqatlarda eyni dilin müxtəlif mərhələləri müqayisə olunur. Müqayisəli dilçilik isə müxtəlif dillərin qədim, tarixəqədərki əlaqələrini öyrənir. Əvvəlcə müqayisə yolu ilə hipotetik əsas – dil bərpa olunur, sonra göstərilir ki, yüzilliklər, bəlkə də minilliklər boyu davam edən inkişaf prosesində pradildən ayrı-ayrı dillər yaranır.

1819-cu ildə alman dilçisi J.Qrimmin dörd cildlik “Alman qrammatikası” əsərinin birinci cildi çapdan çıxır və o, bu əsərdə german dillərinin qrammatik formalarını ən kiçik incəliklərinə qədər dəqiqliklə tarixi inkişafda təsvir edir (əsərin sonuncu cildi 1897-ci ildə nəşr edilir).

1820-ci ildə rus dilçisi A.A.Vostokovun “Slavyan dili haqqında mühakimə” əsəri nəşr edilir. Müəllif slavyan dillərinin qohumluğunu sübut edərkən ön plana fonetik müqayisəni çəkir.

Beləliklə, Bopp və Qrimmin müqayisə edilən dillərin ən qədim qrammatik formalarını, Rask və Vostokov isə ən qədim fonetik quruluşunu tutuşdurur. Birincilər müqayisəni qrammatik, ikincilər isə fonetik planda aparırdılar.

A.Meye F.Boppun mövqeyini belə müəyyən etmişdir: “Xristofor Kolumb Hindistana yolu axtaran zaman Amerikanı kəşf etdiyi kimi, Bopp da Hind-Avropa dilinin izahını axtararaq müqayisəli qrammatikanı yaratmışdır” (52).

Müqayisəli dilçiliyin inkişafı tarixini müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif cür dövrləşdirirlər. Y.V.Loyanın fikrincə, müqayisəli-tarixi dilçilik dörd inkişaf mərhələsi keçmişdir: müqayisəli-tarixi metodun kəşfindən, gənc qrammatiklərdən, Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərinin nəşri və hətə tarixi yazısının şifrinin açılmasınadək olan dövr.

Bolqar dilçisi V.Georgiyev Hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi öyrənilməsinə üç dövrə bölür. Birinci dövrdə (1816-1870) Hind-Avropa dillərinin qohumluğu müəyyən edilir və onların müqayisəli-tarixi baxımından öyrənilməsi üçün bünövrə qoyulur. İkinci dövr (1870-1916) müqayisəli-tarixi metodun dəqiqləşdirilməsi dövrüdür. Bu dövrdə müqayisədə sanskrit, yunan və latın dillərinin fonetikalarına üstünlük verilir. Üçüncü dövr hətə mixi yazısının şifrinin açılmasından indiyədək olan dövrdür. Hətə mixi yazısının şifrini 1915-1917-ci illərdə çex alimi Bedjeh Qroznı açmışdır.

E.A.Makayev də müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafını dörd dövrə bölür: 1. müqayisəli dilçiliyin təşəkkül dövrü; 2. müqayisəli dilçilik A.Şleyxerin konsepsiyasında; 3. müqayisəli dilçiliyin gənc qrammatiklərin konsepsiyası; 4. müqayisəli dilçiliyin müasir inkişaf dövrü (50).

1. Dilçilikdə möhkəm kök salmış ənənəyə görə, F.Bopp müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi hesab edilir. Onun dilçilik tarixindəki mövqeyi haqqında F.F.Fortunatov yazır: “Yadda saxlamaq lazımdır ki, Bopp Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə yaratmışdır. Bu sahədə Boppdan sonra əldə edilmiş nailiyyətlər öz varlıqları üçün hər şeydən əvvəl Boppa minnətdar olmalıdır, belə ki, o elə bir doğru yol göstərmişdir ki, dilçilik bu yolla gedərsə, tədricən təkmilləşə bilər”. Boppun tətbiq etdiyi metod vasitəsilə bir dilin formaları başqa dil, yaxud

dillər vasitəsilə izah edilir və aydınlaşdırılır. Bu, dilçilik tədqiqatlar metodikasında yenilik idi.

2. A.Şleyxerin “Hind-Avropa dilləri müqayisəli qrammatikasının xülasəsi” («Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков») əsəri müqayisəli dilçiliyin inkişafında yeni mərhələ oldu. Komparativistika tarixində ilk dəfə rekonstruksiya metodikası bütün detalları ilə işlənib hazırlandı və ulu dil anlayışı müəyyən edildi.

3. Müxtəlif Hind-Avropa dillərindəki fonetik, morfoloji və sintaktik hadisələrin ulu dildə bilavasitə cəmləşdirilməsi gənc qrammatiklar mərhələsi üçün tipikdir.

4. Müqayisəli dilçiliyin müasir vəziyyəti böyük ümidlər dövrüdür. XX əsrin əvvəllərində Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının sistemə salınması başa çatdırıldı, bu, öz ifadəsini K.Bruqman və B.Delbrükün “Qrundriss” əsərində tapmışdı. Müqayisəli dilçiliyin bu ensiklopediyasında bütün qədim Hind-Avropa dillərinin fonetikasi, morfologiyası və sintaksisi sahəsində qüsursuz işlənilmiş və çoxlu düzgün müşahidələrdən ibarət dəqiq və yoxlanılmış faktların sayı həddindən artıqdır. Lakin burada ümum Hind-Avropa dil tipinin statusu və inkişafının vahid konsepsiyası yoxdur.

Hett dili, sonra isə Hind-Avropa mənşəli digər Anadolu dilçilərin açılması müqayisəli dilçiliyin inkişafında təkan verdi. Əvvəllər elə güman edirdilər ki, sanskrit ən qədim Hind-Avropa dilidir. Buna görə də Hind-Avropa ulu dilinin bərpasında, ümumiyyətlə, müqayisəli-tarixi tədqiqatlarda sanskrit, habelə qədim yunan və latın dillərinə üstünlük verilirdi. Məlum oldu ki, eramızdan əvvəl ikinci minilliyin əvvəllərində hett dilində və qədim yunan dilinin dialektlərindən biri müstəqil şəkildə mövcud olmuşdur. Hett dilində başqa Hind-Avropa dillərinə nisbətən daha qədim, arxaik xüsusiyyətlər qorunmuşdur. Bu da daha ilkin formaları bərpa etmək, Hind-Avropa söz kökünün quruluşuna münasibəti dəyişmək, bir sıra sözlərin etimologiyasını açmaq imkanı verir.

Müqayisəli dilçiliyin inkişafına aşağıdakı amillər də təsir göstərmişdir:

1. Müqayisəli-tarixin tədqiqat metoduna sistemli təhlil prinsipinin tətbiq edilməsi. Sistemli təhlil prinsipi sayəsində Hind-Avropa dillərinin müqayisəli fonetikasi fonoloji aspektdə izah edildi. Bunun nəticəsində müqayisəli və daxili rekonstruksiya imkanı genişləndi. Bu prinsip Hind-Avropa ulu dilində hansı sintaktik konstruksiyaların olduğunu öyrənməyə imkan verir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlara da J.Kuriloviçin “Hind-Avropa dillərinin morfoloji kateqoriyalı” (1964) kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

2. Dilçilik rekonstruksiyasının – qohum dillər üçün ümumi olan söz və formaların ən qədim şəklini bərpa etməyin Hind-Avropa müqayisəli-tarixi tədqiqat metoduna tətbiq edilməsidir. Daxili rekonstruksiya arxaizm və innovasiyaları ciddi və obyektiv surətdə fərqləndirmək imkanı verir – hansı hadisənin ulu dilə, hansının ayrı-ayrı Hind-Avropa dillərinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək asandır, ümum Hind-Avropa dil vəziyyətini dövlətləmək haqqında məsələ qaldırmağı da təmin edir. Bu barədə J.Kuriloviçin “Daxili rekonstruksiya metodları haqqında” (1965) adlı əsərində ətraflı məlumat verilir.

3. Müqayisəli dilçilikdə areal (məkanı) dilçilik prinsiplərinin tətbiqi. Areal dilçilik bir sıra struktur əlamətlər əsasında Hind-Avropa dil ümumiliyinin müəyyən areallarını ayırmağa, bu arealların kontaktlaşmasının şərait və imkanlarını aydınlaşdırmağa, arxaizm və innovasiyalarını müəyyənləşdirməyə və s. imkan yaradır. A.Meyenin “Hind-Avropa dialektləri” (1908) kitabından sonra areal dilçilik prinsiplərinin Hind-Avropa müqayisəli dilçiliyində tətbiqi sahəsində V.Pizani, B.Terraçini, C.Bonfante, C.Devoto və başqa neolinqvistlərin əməyi var. E.A.Makayevin “Hind-Avropa areal dilçiliyin problemləri” (1964) kitabında areal dilçilik metodları haqqında, V.Portsiqin “Hind-Avropa dil sahəsinin parçalanması” (1964) kitabında areal dilçiliyin Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsindəki nailiyyətləri əks etdirilir.

XIX əsrin başlanğıcı Hind-Avropa müqayisəli dilçiliyi sahəsində bir sıra parlaq kəşflər və nailiyyətlərlə əlamətdar olmuşdur ki, bu da müqayisəli dilçiliyin XIX-XX əsrlər boyunca ta müasir dövrə də davam edən təntənəli yürüşünü təmin etmişdir. Məhz ayrı-ayrı Hind-Avropa dillərinin təhlilində ardıcıl tarixi yanaşma

imkan verdi ki, komparativistlərin bir neçə nəslinin söyləri nəticəsində dəqiq və ciddi qayda-qanunlar tədqiqat metodikası yaradılsın. Bu baxımdan müqayisəli dilçiliyin metodikası haqlı olaraq istənilən linqvistik sahə üçün təsvir və təhvil etalonu və ya modeli kimi xidmət edə bilər.

Eyni zamanda, müqayisəli dilçilik metodikasının ümumi inkişafı ilə əlaqədar düzəlişlərə, təshihlərə, əlavələrə ehtiyacı olmadığını düşünmək səhv olardı. Yeni kəşflər, əvəllər məlum olmayan bir sıra Hind-Avropa dillərinin oxunması, habelə ümumi dilçilik sahəsində yeni və perspektiv tədqiqat üsullarından istifadə bu və ya digər dərəcədə komparatikada son nəticələrə öz təsirini göstərmişdir.

Son 200 ildə dilçilikdə komparatikanın nisbətən müstəqil, aparıcı linqvistik sahəyə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu, təkcə abələrin yeni dil və dialektlərin açılması deyil, həm də dil təkamülünün tarixi səbəblərinin ardıcıl, müntəzəm və metodik öyrənilməsinin nəticələri, etimoloji tədqiqatlar sahəsində nailiyyətləridir.

Hal-hazırda əksər ölkələrdə müqayisəli-tarixi qrammatikaların və etimoloji lüğətlərin hazırlanması ilə əlaqədar müqayisəli tədqiqatlarda böyük yüksəliş müşahidə olunur.

Müqayisəli dilçilikdə həlli genetik, areal və tipoloji xarakteristikaların müəyyən edilməsinə və ümumi ulu dilin qədim mərhələlərinin canlandırılmasına yönəldilmiş kompleks problemlər diqqət mərkəzindədir. Müqayisəli dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsində əsas xüsusiyyət linqvistik məlumatların reinterpretasıyasıdır.

Hind-Avropa dilçiliyinin inkişafında ümum Hind-Avropa dilinin fonetik strukturu haqqında yeni-yeni konsepsiyalar irəli sürmüş keçmiş sovet linqvistik məktəbinin nümayəndələrinin böyük xidmətləri olmuşdur. Söhbət T.V.Qamkrelidze və V.V.İvanovun Hind-Avropa konsonantizminin qlottal nəzəriyyəsindən və A.S.Melniçukun Hind-Avropa vokalizminin konsepsiyasından gedir.

Hind-Avropa ulu dilinin leksik tərkibinin tədqiqi sahəsində yeni nəticələr əldə edilmişdir. Burada E.A.Makayevin "Hind-Avropa və german dillərində sözün

strukturu” və T.V.Qamkrelidze V.V.İvanovun “Hind-Avropa dilləri və hind-avropalılar” əsərlərini misal göstərmək olar.

Komparatikanın – rekonstruksiyanın üsulları yeniləşdirilmişdir, bu da sistemli, dinamik və statik, daxili və xarici, prospektiv və retrospektiv rekonstruksiya anlayışlarının irəli sürülməsi ilə əlaqədardır. Burada O.N.Trubaçovun, X.Birnbaumun, K.Uetkinsin, M.Loymanın əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

Proseslər arasındakı əlaqə rekonstruksiya vasitəsilə ələd edilir. Yaxınlaşdırılan dillərin müəyyən dil sisteminin (onun hissəsinin, yaxud formasının) nəzəri (hipotetik) təsvirinə rekonstruksiya deyilir. Rekonstruksiya mövcud dil sistemləri arasındakı münasibətlərdə divergensiya (inkişafda əlamətlərin bir-birindən fərqlənməsi) nöqtələri qədər sistemlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Müqayisəli tədqiqatların metodikası hər şeydən əvvəl Hind-Avropa dillərinin materialında işlənmişdir (xüsusilə german, roman, slavyan) praforma, arxaizmlar, innovasiyalar anlayışları ifadə edilmişdir, bunlarsız nisbi xronologiya mümkün deyil. Hind-Avropa dillərinin qanunauyğunluqları əsasında formalaşan müqayisəli-tarixi qrammatikanın əldə etdiyi müddəalar sonralar başqa dil ailələrinə daxil olan dillərin də öyrənilməsinə tətbiq edilməyə başlandı. Bir etalon, model, nümunə halı almış həmin müddəalar əsasında Altay dillərinin öyrənilməsinə başlandı.

Qeyri-Hind-Avropa dil ailələrinin müqayisəli qrammatikasının yaranması təcrübələri göstərir ki, Hind-Avropa dilləri materialında hazırlanmış müqayisəli dilçilik metodikası haqlı olaraq universal adlana bilər. Bir şeyi qeyd etmək ki, istifadə olunan rekonstruksiya üsulları dil materialının işlənməsi baxımından dəyişilə bilər.

Roman, german, hind-ari kimi dil ailələrinin müqayisəli-tarixi tədqiqinin müəyyən ənənələri mövcuddur, son onilliklərdə bu dil ailələrində rekonstruksiya üsulu fonoloji rekonstruksiyanın tətbiqi, tipoloji və areal tədqiqat üsullarının istifadəsi nəticəsində çox təkmilləşmişdir.

Komparatikanın, dilçilik sahəsi kimi, yenidən formalaşdığı dil qruplarına aid tədqiqatlarda müqayisəli-tarixi yanaşma ilə birgə canlı dil və dialektlərin materialları geniş şəkildə cəlb olunur.

Son illərdə İran ərazisində bir sıra yazısı olmayan Qərbi İran dil və dialektlərinin, habelə tacik, dari, kürd, əfqan, pamir dil və dialektlərinin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi geniş miqyas almışdır.

XX əsrin ikinci yarısında türk dilçiliyində nəinki qədim mənbələrin dilinin, həm də nadir, bəzən yeni açılmış türk dil və dialektlərinin (lobnor, salar, sarı uyğur, xalac, tafalar, çulem və s.) qrammatik xarakteristikasının təsviri üzrə sistemlik aparılan işlər müqayisəli tədqiqatlar üçün əsaslı baza təmin etmişdir.

XX əsrin axırı – XXI əsrin əvvəlində sahə komparatikaları ilə müqayisəli-tarixi analizin üsullarının təkmilləşməsinə diqqətin artması müşahidə olunur. Slavistikada nisbi xronologiyanın müəyyən edilməsi üsulları, ulu dilin dinamik struktur kimi rekonstruksiya üsulları, praslavyan leksik fondunun rekonstruksiyası geniş şəkildə işlənmişdir.

Müasir komparatikanın xarakterik cəhəti daxili rekonstruksiyaya daha çox meyl göstərilmişdir. Müqayisəli-tarixi analiz üsullarının istifadəsi müxtəlif dil ailələrində eyni deyil.

Avrasiya dillərinin müqayisəli tədqiqatlarında təsirinə rekonstruksiya müqayisəli metodun ayrılmaz hissəsidir. Sintaktik rekonstruksiya üsulları, sintaktik arxetip nəzəriyyəsi ilk dəfə türk dillərinin materialında işlənmişdir.

Müasir tədqiqatçı-komparativisti yalnız müqayisəli üsuldan istifadə təmin etmir. Çağdaş müqayisəli metod tarixi tədqiqat üsulları ilə zəngindir. Müqayisəli qrammatikanın müxtəlif problemlərinin izahında, aydınlaşdırılmasında müxtəlif struktur metodlarının cəlb edilməsi məsələləri qoyulur, tipoloji analiz faktları, statistik metod geniş surətdə istifadə olunur. Tarixi fonologiya yaratmaq cəhdi ilə əlaqədar fonoloji rekonstruksiya geniş surətdə həyata keçirilir.

Çağdaş müqayisəli tədqiqatların metodikasını linqvistik analizin müxtəlif üsullarının kompleks istifadəsi xarakterizə edir. Bununla əlaqədar müasir dövrdə əsas məsələlər müqayisəli-tarixi qrammatikalar, etimoloji lüğətlər, frazeoloji

lüğətlər, ayrı-ayrı dil ailələrinin müqayisəli-tarixi tədqiqinin əsaslarının yaratmaqdır.

Dillərin ayrı-ayrı qrupları üzrə müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə əsas vəzifələrdən biri də komparatikanın fundamental anlayışlarının işlənməsidir. Məsələn, iranşünaslıqda hal-hazırda dil dəyişmələrin nisbi xronologiyası məsələləri işlənir. Fundamental anlayışların işlənilməsi qeyri-Hind-Avropa dil materialında (türk, fin-ugor, tunqus-mancur, çad və s.) həyata keçirilir.

Komparatikanın bəzi qollarında rekonstruksiya üzrə fundamental işlərin yaradılması, digər qollarında isə uzaq qohum dillərlə genetik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi məsələləri qoyulur.

Son zamanlara qədər bir çox komparativistlərdə türk dilləri müqayisəli qrammatikasının qurulması imkanı şübhə doğururdu. A.Meye yazırdı: “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının qurulması ona görə mümkün oldu ki, bütün bu dillərdə çoxlu anomaliyalar var. Əksinə, düzgün morfologiyası olan dillər, məsələn, türk dilləri çətin müqayisə olunur, buna görə də türk dillərinin hansı dillərlə qohum olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir” (52).

F.Bopp müqayisəli dilçiliyin tarixində ilk dəfə Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının işləyərkən müxtəlif dillərdə düzgün “ad” və “fel” paradigmalarının təhlilinin nəticələrinə əsaslanırdı. Anomaliyalar dil sisteminə daxildir və digər hadisələrlə birgə orada fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq, anomaliyalar dilin inkişafı gedişində dil sistemindən çıxıb bilər. A.Meyenin anomaliyalar barədəki yuxarıdakı fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Lakin ayrı-ayrı Hind-Avropa dillərinin tarixində baş verən müxtəlif proseslərin təsviri zamanı nisbi xronologiya prinsipinə münasibətdə A.Meyenin müddəası qüvvədə qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri çox qədim törəmələrə malikdir. N.A.Baskakov qeyd edirdi: “Bütün oğuz dillərini səciyyələndirən ümumi əlamətlərə malik türkmən dilində spesifik xüsusiyyətlər də vardır ki, bunlar onu oğuz qrupundan digər türk dillərindən fərqləndirir: ilkin uzun saitlər – türkmən dilinin qədim mənşəyinin və onun şərq türk dilləri ilə əlaqələrinin nəticəsi”. Çuvan dilinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif daha sonra yazır: “Monqol və

tunqus-mancur dilləri ilə bu əlaqələr bulqar, xəzər və çuvaş dillərinin fonetik strukturunun çox qədim vəziyyətini göstərir, bu da həm türk, həm də Altay ailəsinin digər dillərinin inkişaf proseslərinin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi üçün geniş perspektivlər açır”.

Bu misallar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, iltisqi dillər kimi, türk dilləri üçün düzgün paradiqmatik törəmələrlə yanaşı, çoxlu qədim, anomal, düzgün olmayan törəmələrin varlığı xarakterikdir, bu da əngəl yaratmır, əksinə, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının təşkili üçün imkan yaradır. Türk dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri onların müqayisəli qrammatikasının yaradılmasına maneə törətmir.

A.Meyenin “türk dilləri çətin müqayisə olunur, buna görə də türk dillərinin hansı dillərlə qohum olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir” fikri ilə də razılaşmaq olmur. Hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən budur ki, müəyyən dil ailəsi çərçivəsində qohumluq münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə müxtəlif dil ailələri arasında qohumluq münasibətlərinin müəyyənləşməsi arasında düz mütənasiblik var. Hind-Avropa dilləri arasında qohumluq münasibətləri çoxdan müəyyən edilib, Hind-Avropa və digər dil ailələri arasındakı münasibətlər isə hələ aydınlaşdırılmayıb. Bundan başqa, türk dillərinin bir sıra Altay dilləri, həmçinin monqol dili ilə qohumluğu şübhə doğurmur. Məhz dilin müxtəlif səviyyələrində çoxlu türk-monqol korrespondensiyalarının olması, fikrimizcə, həmin dil ailələri arasında genetik əlaqələrin varlığını, eyni zamanda, uzunmüddətli dil kontaktlarının, yaxud türk və monqol dillərinin eyni dil ittifaqına cəlb edilməsinin nəticəsi olmadığını göstərir. Lakin bir şeyi qeyd edək ki, bu korrespondensiyalar hələ həmin ailələri arasında qohumluğun dərəcəsi barədə heç nə demir.

Monqol dillərinin faktlarının türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının yaranması zamanı cəlb olunması ikili funksiya yerinə yetirir: 1. bu ümumtürk dil vəziyyətinin zaman dərinliyini genişləndirməyə və bəzi hallarda türk dillərində müəyyən hadisələrin mənşəyini daha inandırıcı təsəvvür etməyə imkan verir; 2. bu pradiil vəziyyətinə çatdırılan əsl qohum törəmələrin bir və ya bir neçə türk dilində paralel və müstəqil inkişafın nəticəsi olan, pradiil vəziyyətinə çatdırılmayan

törəmələrdən daha dəqiq ayrılmasını həyata keçirməyə imkan verir, həm də ayrı-ayrı hadisələrin, eləcə də bütövlükdə türk dillərinin tipoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, son əlli ildə komparatika lingvistik tədqiqatların mərkəzi istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Komparativistlərin əsərləri göstərir ki, onlar orijinal tədqiqat üsulları hazırlamaqla müqayisəli-tarixi metodun təkmilləşməsinə böyük əmək sərf etmişlər.

Bu sahədəki müasir tədqiqatların nəticələrinin nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi komparatikanın fundamental problemlərindən biri olan rekonstruksiya nəzəriyyəsinin gələcəkdə işlənilib hazırlanması üçün əsas rolunu oynayır. Bu aktual problemin əsas vəzifəsi müxtəlif xronoloji kəsiklərə yönəlmiş, dil məkanının yeni izahına istiqamətlənmiş, hər bir dil ailəsinin materialının spesifikasiyasını nəzərə alan dinamik rekonstruksiyanın yaradılmasıdır.

Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixindən

Söz birləşməsi rus dilçiliyində daha çox tədqiq edilmiş və onun əsas ümumi məsələləri, demək olar ki, burada işlənilib hazırlanmışdır. Həm də burada söz birləşməsi haqqındakı tədqiqat bir sıra hallarda rus dili və rus dilçiliyi çərçivəsində deyil, ümumi dilçilik aspektində aparılmış və nəzəri nəticələr türk dillərinə aid yazılmış əsərlərə də öz təsirini göstərmişdir. Buna görə də söz birləşmələrinin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, mövqeyini təyin etmək və hər hansı bir türk dilinin materialları əsasında bu məsələni öyrənmək üçün bu fikirlərlə tanış olmaq zərurəti öz-özlüyündə aydın olur.

Rus dilçiliyində söz birləşmələri tədqiqinin uzun və zəngin bir tarixi vardır, bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, rus dilçiliyində bu problem tamamilə həll edilmiş və bu sahənin tədqiqinə ehtiyac qalmır.

Hal-hazırda söz birləşmələrinin hərtərəfli və daha dərin tədqiqi, söz birləşmələrinin qruplaşdırılması, onların qrammatik, leksik-qrammatik və s.

cəhətlərdən izahı aktual məsələlərdən hesab edilir. Söz birləşmələrinin sərhədi, təsnifi, onların ayrı-ayrı növ və tipləri üzrə bölgülərinin öyrənilmədiyi xüsusi olaraq qeyd edilir.

Türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi o qədər də qədim və zəngin deyildir. Söz birləşmələrinə aid qeydlərə türk dillərinə aid bir neçə əsr bundan əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında rast gəliklərsə də, söz birləşmələri son dövrə qədər xüsusi tədqiqat olmamışdır. Bu sahədəki fikirlər uzun zaman ayrı-ayrı qrammatika kitablarındakı təsadüfi qeydlərlə məhdudlaşmışdır.

Türkologiyanın bir qolu olub özünə məxsus tədqiqat yolu, inkişaf səviyyəsi və xüsusiyyətləri olan Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin öyrənilməsi tarixi müəyyən dərəcədə söz birləşmələrinin, ümumiyyətlə, türkologiyadakı tədqiqat tarixinə bənzəyir. Lakin burada söz birləşmələrinin tədqiqində özünəməxsus cəhətlər də vardır. Adətən, M.Kazımbəyin “Грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərini Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası adlandırırlar. Bir sıra məsələləri əhatə edən bu qrammatikada söz birləşmələrinə aid qeydlər də vardır. Aydınır ki, M.Kazımbəyin qrammatikasında söz birləşmələrinin tam və sistemli təhlilini gözləmək olmazdı. Lakin o, bir sıra məsələrdə olduğu kimi, söz birləşməsi məsələsində də dilçiliyi qabaqlamış və qiymətli fikirlər söyləmişdir. Onu da qeyd edək ki, M.Kazımbəy “söz birləşməsi” terminini “sintaksisə” ekvivalent kimi işlətdiyinə görə sözlərin hər cür əlaqəsini söz birləşmələri, sintaksisi isə söz birləşmələrindən bəhs edən sahə kimi təqdim etmiş olur. Lakin praktik olaraq, M.Kazımbəydə söz birləşməsi ilə cümlə bir-birindən fərqləndirilir (44).

M.Kazımbəydən sonra XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin üç on illiyində Azərbaycan dilçiliyinə aid yazılmış başqa əsərlər söz birləşməsi sahəsinə yenilik gətirməmişdir. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə söz birləşmələrinə aid ya heç bir məlumat yoxdur, ya da bu haqda nəzəri cəlb etməyən ötəri qeydlər vardır.

Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsi sintaksisin tədqiqat obyektinə, əhatə dairəsi haqqındakı məlumatın da dəyişilməsinə səbəb olur. Artıq, təbii olaraq, sintaksis yalnız cümlələrdən deyil, söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi təqdim edilməyə başlanır. Bunun ilk nümunəsini

M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə tərəfindən yazılan və 1946-cı ildə “Azərbaycan dilinin sərfi” adı ilə çap edilən orta məktəb dərsliyində görürük. Burada ilk dəfə olaraq söz birləşmələri xüsusi mövzu kimi verilir, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində “söz birləşməsi” terminindən istifadə edilir. Burada söz birləşmələri ümumi “İfadələr bəhsi” başlığı altında götürülür və düzgün olaraq, o, ən azı iki sözün birləşməsi kimi təqdim edilir, bitmiş fikir ifadə etməməsinə görə cümlədən fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, söz birləşməsi düzgün izah edilir. Lakin söz birləşməsi cümlədən fərqləndirilərkən dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı olan belə bir fikirdə söylenilir: “söz birləşmələri cümlənin ibtidai növü olsa da, cümlə deyildir” (12).

Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq söz birləşmələri sintaksisdə ayrıca müstəqil tədqiqat olmaqdan çıxarılaraq, cümlə təlimi içərisində əridilir və ona tabe bir mövzu kimi izah edilir. Dərsliyin bundan sonrakı nəşrlərində söz birləşməsi haqqında ümumi məlumat da verilmir. Lakin dərsliyin 1951-ci il və sonrakı nəşrlərində söz birləşmələri sahəsində müsbət mənada yenilik də diqqəti cəlb edir.

Dilçiliyimizdə ədəbi dilin müxtəlif cəhətlərinə həsr edilmiş mühüm elmi əhəmiyyətə malik olan irihəcmli tədqiqat əsərlərinin çox az olduğu bir dövrdə M.Hüseynzadənin zəngin və həssas müşahidələrinin nəticəsi olan bu əsərlərinin meydana çıxması nəzəri cəlb etməyə bilməzdi və bunlar dilçiliyimizin ümumi inkişafı üçün çox qiymətli idi. Bu əsərlər bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, onların əsasında duran dil materialı təyini söz birləşmələri Azərbaycan dilində ən çox yayılan, daha çox işlənən, bu dilin spesifik xüsusiyyətləri ilə daha çox bağlı söz birləşmələrindəndir. Danışqda və yazıda tez-tez rast gəldiyimiz bu birləşmələrin tədqiqi yalnız öz çərçivəsi ilə məhdudlaşmır və başqa birləşmələrin tədqiqi üçün də yol açır.

M.Hüseynzadədən sonra təyini söz birləşmələri haqqında yazılmış əsərlər bu sahəyə heç bir yenilik gətirməmiş, məlum məsələlər solğun şəkildə yenidən təkrar edilmiş, bəzən isə mübahisəyə ehtiyacı olmayan məsələlər dolaşdırılmışdır. Bu isə söz birləşmələrinin mahiyyətini, nəzəri cəhətlərini müəyyənləşdirə bilməməkdən irəli gəlmişdir.

Z.Tağızadə söz birləşmələri haqqındakı yazılarında həm söz birləşmələrinin ümumi məsələlərindən danışmağa, “söz birləşməsi nədir?” sualına cavab verməyə çalışmış, həm də təyini söz birləşmələrindən bəhs etmişdir (28).

N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” əsərində söz birləşmələri haqqında verilmiş məlumatlar da əhəmiyyətlidir (16).

Lakin məsələ bununla məhdudlaşmır. Söz birləşməsi adı ilə olmasa da, söz birləşmələri ilə bilavasitə əlaqədar olan, söz birləşmələrinin müəyyən bir cəhətini təşkil edən məsələləri və bu məsələlərə həsr edilmiş əsərləri də nəzərə almaq lazım gəlir. Bura sintaktik əlaqələrə, feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinə aid əsərlər daxildir.

Bütün bunlar çox əhəmiyyətli olub, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri sahəsində müəyyən tədqiqat işlərinin aparıldığını, müəyyən müvəffəqiyyətlərin əldə edildiyini göstərir. Söz birləşməsinin problematik məsələ kimi yetişməsində bu əsərlərin az rolu olmamışdır. Lakin onlar nə qədər əhəmiyyətli olsa da, söz birləşməsi probleminin bütöv şəkildə və tam mənası ilə izahından kənarda qalır. Söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri, bundan doğan bir sıra başqa məsələlər ciddi tədqiqat tələb edir. Söz birləşmələrinin hələ əl dəyməmiş və ya geniş izaha ehtiyacı olan sahələri olduqca çoxdur.

Müasir dilçilikdə söz birləşməsi anlayışı

Söz birləşməsi dilçilik elminin ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən problematik məsələlərdən biridir. “Söz birləşməsi nədir” sualına cavab verməzdən əvvəl və bu suala cavab vermək üçün söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salaq, söz birləşmələri sahəsindəki tədqiqatın mənzərəsi ilə tanış olaq.

Dildə mövcud olan sözlər nitq prosesində iki şəkildə: 1) söz birləşməsi; 2) cümlə şəklində birləşə bilər. Nitq prosesində sözlərin bu şəkildə birləşməsi hər bir konkret dildə tarixən əmələ gəlmiş və həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşmış qaydalara əsaslanır. Hər bir dildə qrammatikanın bu qaydalardan bəhs

edən hissəsinə sintaksis deyilir. Beləliklə, məlum olur ki, qrammatikanın əsas hissələrindən biri olan sintaksis iki məsələni: 1) söz birləşməsi və 2) cümləni öyrənir.

Rus alimi M.V.Lomonosovun söz birləşmələri haqqındakı fikirlərini nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, XIX əsrə qədər söz birləşmələri sahəsində ciddi əhəmiyyətə malik olan əsaslı bir iş görülməmişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, həmin dövrə qədər dilçilikdə sintaksis özünə məxsus yer tuta bilməmiş, sintaktik məsələlərin izahı xüsusi məsələ kimi qarşıya qoyulmamışdır.

Ayrı-ayrı dövrlərdə cümlələr fikir ifadə edən əsas vasitə kimi, diqqəti cəlb etmiş, müəyyən münasibətlərlə sözlərin bir-biri ilə əlaqəsindən bəhs edilmişsə də, bunlar sintaksisin, bir elm sahəsi kimi, sistemli tədqiqindən çox-çox uzaqda idi və başqa məsələlər qarşısında həddindən artıq dərəcədə zəif və solğun görünürdü.

Eradan əvvəl V-IV əsrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər dilçilik çox böyük təcrübə məktəbi keçmiş, bir sıra sahələrdə isə ciddi elmi nəticələrə gəlmişdir. V.A. Zveqintsev tarixi-müqayisəli dilçilikdən bəhs edərkən yazır ki, onun mənbəyini üç elmi ənənə (qədim hind, klassik yunan və roma, ərəb...) təşkil edir. Bu qədim dilçilik məktəblərində fonetika, orfoepiya, etimologiya, leksikologiya, morfologiya bir sıra cəhətlərdən ətraflı tədqiq edilmiş, cümlə haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Buna baxmayaraq, bu dilçilik məktəblərinin heç birində sintaksis mühüm yer tuta bilməmiş, həmişə kölgədə buraxılmışdır.

Əsasən Paninin adı ilə bağlanan və daha çox təsviri xarakter daşıyan qədim hind dilçiliyində fonetika, orfoepiya, etimologiya, morfoloji məsələlər geniş dil faktları əsasında ətraflı tədqiq və təsvir edilmişdir. Qədim hind qrammatikalarında fikir ifadə edən əsas vahid kimi cümləyə də müəyyən yer verilmiş və bununla əlaqədar olaraq, praktik xarakter daşısa da, sintaktik məsələlərdən bəhs edilmişdir. Lakin sintaksis qədim hind dilçiliyində mühüm yer tuta bilməmiş, ayrıca sahə kimi götürülməmiş və ona morfoloji hadisələrlə bir sırada öləri nəzər salınmışdır (61, s.10).

Dilçilik məsələlərini daha çox fəlsəfi aspektdə izaha çalışan qədim yunan elmində də sintaksis mühüm yer tuta bilməmişdir. Məlumdur ki, Yunanıstanda fil

haqqında nəzəriyyə müstəqil şəkildə deyil, əşya, fikir və söz arasında münasibət haqqında məsələ olaraq fəlsəfi problemlərin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu məsələ (“əşya-fikir-söz” məsələsi) qədim dünyanın Herklit, Demokrit, Epikür və Platon kimi məşhur filosoflarını cəlb etmiş və onlar arasında ciddi mübahisələrin obyektinə olmuşdur.

Aristotələ görə, “qrammatika” termini oxumaq və yazmaq sənəti, bacarığı mənasında işlədilmiş, “hərflər-heca-söz” sistemində qurulmuşdur. Bu sistem dil haqqında təlimin inkişafında müəyyən rol oynasa da, dilin qrammatik quruluşu, xüsusən sintaktik məsələlər haqqında bizə lazımı məlumat verə bilmir. Sintaksis qədim yunan atomistlərində də, ellinizm dövründə də, İsgəndəriyyə məktəbində də xüsusi elm sahəsi kimi formalaşa bilməmişdir.

Yunan və Roma qrammatika dərslərlərində sintaksis problemləri, adətən, yalnız təsadüfdən-təsadüfə nəzərdən keçirilir. Antik qrammatika nəzəriyyəsinin bu hissəsi ilə tanış olmaq üçün əsas, hətta, demək olar ki, yeganə mənbə Apollona Diskolanın dörd kitabdan ibarət iri həcmli “Sintaksis haqqında” traktatıdır.

Məlumdur ki, eramızdan əvvəl (II əsr) yunan dilçiliyində Apollona Diskolanın fikrincə, bir nitq hissəsi olaraq zərf fəlel yanaşaraq onun mənasını bu və ya başqa cəhətdən izah edir. Apollonanın bu fikri ilə əlaqədar olaraq V.P.Suxotin yazır ki, o, (Apollona) söz birləşmələrinin mahiyyətini aydınlaşdırma bilməsə də, hər halda ona yaxınlaşmışdır (16, s.280).

Yunan dilçiliyində cümlənin ifadə etdiyi məna münasibətləri tamamilə ayırdanı sözlərə bağlanırdı və burada sintaksisin vahid problemi sözlərin uyğunlaşması, yəni sözlərin mənalarına görə əlaqələnməsi məsələsi idi.

İsgəndəriyyə məktəbi nümayəndələri tərəfindən cümlə bitmiş fikir ifadə edən söz birləşmələri kimi qeyd edirlər.

Sitseron “Natiq haqqında” adlı əsərində söz birləşmələri haqqında yazır: “Söz birləşmələri haqqında məsələ, başlıca olaraq iki şeyin nəzərdən keçirilməsini tələb edir: birincisi sözlərin düzgün yerləşdirilməsi, sonra məlum ritm və forma bitkinliyi” (48, s.14).

Qədim yunan elmində söz birləşmələrinə aid fikirləri nəzərdən keçirib aşağıdakı qısa nəticələrə gəlmək olur:

1. Qədim yunan dilçiliyində və üslubiyyatında müxtəlif münasibətlərlə söz birləşmələri məsələlərinə toxunulmuş və maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Sözlərin sırasına, forma və məzmununa nəzər yetirilmişdir.

2. Burada sözlərin birləşməsi geniş mənada alınmış, konkret mənada deyil, sözlərin əlaqələnməsi mənasında işlədilmişdir. Sözlərin əlaqəsində mərkəzdə adlar, adlarda fellər dayanmışsa da, sonralar daha geniş götürülmüş və bütün nitq hissələrinin, hətta köməkçi nitq hissələrinin əlaqəsi buraya daxil edilmişdir.

3. Söz birləşməsi və ya sözlərin birləşməsi haqqındakı fikirlər sonralar, yeni dövrdə söz birləşməsi təliminin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, söz birləşməsi haqqında sintaktik təlim yarada bilməmişdir.

Göründüyü kimi, bu dilçilik məktəblərində sintaksis ən zəif işlənmiş sahələrdən biri olmuş, dilçiliyin başqa sahələrinə tabe şəkildə götürülmüş, sintaktik hadisələr isə dilçiliyin başqa məsələləri ilə qarışdırılmışdır. Belə olduğu halda, nəzəri cəhətdən dilçiliyə əsaslı bir yenilik gətirməyən orta əsrlərdən sintaksisə aid təzə bir şey gözləmək olmazdı. Bütün bu dövrlər ərzində sintaksisin mövzusu, tədqiqat obyektı düzgün müəyyənləşdirilmədiyi kimi, onun dilçilikdəki mövqeyi də müəyyənləşdirilməmişdir. Bu hal əsasən XIX əsrə qədər davam etmişdir.

Morfoloji hadisələrlə sintaktik hadisələrin eyniləşdirilməsinə, morfologiya ilə sintaksisin qarışdırılmasına sonrakı dövrlərdə də rast gəlirik. Xüsusən də sintaktik hadisələrin izahını morfoloji prinsiplərə tabe etdirmək XIX əsrə qədər çox qüvvətli olmuş və demək olar ki, həmin dövrə qədərki qrammatikalar bu əsasda qurulmuşdur.

Bütün bunlar başqa bir nəticə üçün də əsas verir: madam ki, bu dövrlərdə sintaksis özünə məxsus yer tuta bilməmiş və çox vaxt tədqiqat sahəsindən kənarda qalmışdır, bu halda biz dilçilikdən söz birləşməsinin sistemli izahını gözləyə bilmərik. Dilçilik uzun zaman müstəqil sintaktik kateqoriya kimi, söz birləşməsi anlayışına malik olmamışdır. Dilin ayrıca, müstəqil bir vahidi və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir sintaktik kateqoriya kimi söz birləşməsi anlayışı çox

cavandır, hətta bu anlayış indi də formalaşma, dəqiqləşmə prosesini davam etdirir. Lakin bu təlimin izləri çox qədimlərə gedib çıxır. Xüsusən antik yunan dilçiliyi və üslubiyyəti bu haqda bizə çox maraqlı material verir. Hətta ara-sıra söz birləşməsinin ayrıca kateqoriya kimi götürülərək sözdən və cümlədən fərqləndirilməsi meylləri də özünü göstərir. Bunun ilk izlərini yunan atomistlərində görürük.

Dilçilik haqqında antik təlim atomizm materialist fəlsəfəsi əsasında yaranmışdır, buna görə də atomistlərin dilin quruluşu haqqındakı fikirləri o dövr dilçiliyi üçün çox xarakterikdir. Lakin bu sistemdə söz birləşmələri ayrıca qeyd edilsə də, nə atomistlərdə, nə də sonrakı dövrlərdə söz birləşmələri xüsusi tədqiqat obyektinə olmamış, başqa məsələlərlə əlaqədə buna da toxunulmuşdur. Həm də burada söz birləşmələrin indi bizim başa düşdüyümüz mənada, xüsusi qrammatik kateqoriya kimi deyil, geniş mənada, sözlərin birləşməsi, əlaqələnməsi mənasında bəhs edilmişdir. Yunan dilçiliyində cümlənin ifadə etdiyi məna münasibətləri tamamilə ayrı-ayrı sözlərlə bağlanırdı və burada sintaksisin vahid problemi sözlərin uyğunlaşması, yəni sözlərin mənalarına görə əlaqələnməsi məsələsi idi. Qədim yunan elmində sözlərin əlaqəsi və birləşməsi məsələsindən üslubla, bədii dil, ritorika ilə əlaqədar olaraq çox danışılmış və daha maraqlı fikirlər söylənilmişdir.

Söz birləşməsi haqqında təlimin inkişafında və gələcək formalaşmasında bu fikirlərin əhəmiyyətini nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyildir, bu fikirlər müəyyən münasibətlə indi də öz əhəmiyyətini saxlayır. Burada diqqəti daha çox cəlb edən cəhətlərdən biri odur ki, müəlliflər sözlərin birləşməsi və əlaqələnməsində həm formaya, həm də məzmunə əhəmiyyət verir, forma ilə məzmunu vəhdətdə alırlar.

XIX əsr dilçiliyin bütün başqa sahələrində olduğu kimi, sintaksis sahəsində də yeni dövr açır. Bu dövrdə sintaksisin əhatə dairəsi və mövzusu tam mənası ilə dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, bu sahədə çox mühüm işlər görülür. Bu dövrdə də tədqiqat düz xətt üzrə getməmişdir. Sintaktik məsələlər bəzən ön plana çəkilərək başqa sahələrlə bərabər əhəmiyyətli bir sahə kimi, öyrənilməyi halda, bəzən o, yenə

də kölgədə buraxılmışdır. Sintaksisin ümumi fonunda, bəzən də, xüsusi bəhs kimi, söz birləşmələri də bu dövrdə diqqət mərkəzində olmuş və tədqiq edilmişdir.

Bu dövrdə də, söz birləşmələri haqqında fikirlər əvvəlki dövrlərə aid fikirlərdən daha ətraflı geniş vüsət almışdır. Bu sahədə tədqiqat üsulu həmişə eyni şəkildə davam etməmişdir.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, söz birləşmələri məsələsi ilə rus dilçiliyində daha çox məşğul olmuşlar. Lomonosovdan başlamış müasir rus dilçilərinə qədər bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

M.V.Lomonosovun dilçilik baxışları, söz birləşmələri sahəsindəki fikirləri digər dilçilərin bu sahədə olan baxışlarına güclü təsir etmişdir.

M.V.Lomonosovun “Российская грамматика” əsərində söz birləşməsi mühüm yer tutur. M.V.Lomonosov söz birləşməsinin ümumi cəhətləri, formaları, onların əmələgəlmə yolları haqqında ətraflı izahat vermiş, bununla əlaqədar olaraq söz birləşməsində qrammatik əlaqələrdən - uzlaşma və idarə əlaqələrindən bəhs etmişdir. O, söz birləşmələrini dil faktları əsasında “сочинение имён”, “сочинение глаголов” adları ilə qruplaşdırır. Lakin M.V.Lomonosovun “Российская грамматика”-sında cümlə məsələsi diqqəti cəlb etmir, söz birləşməsi cümlədən əlaqəsiz şəkildə götürülüb izah edilir, söz birləşmələrinin izahı cümlə üzvləri ilə bağlanır və onlar cümlə içərisində cümlə üzvlərinin əlaqəsi kimi izah edilir (48, s.16).

Rus dilçiliyində söz birləşmələri haqqında F.F.Fortunatovun fikirləri daha geniş yayılmışdır. O, söz birləşmələrindən danışarkən qeyd edir ki, dildə öz mənalarına görə elə vahidləri mən söz birləşməsi adlandırırıram ki, bir bütöv sözün (hissəcikləri yox) başqa bir bütöv sözlə birləşməsindən əmələ gəlib, istər psixoloji hökmləri və istərsə də onun hissələrini ifadə edə bilsin (59, s.393).

F.F.Fortunatov söz birləşmələrini iki qrupa ayırır. O, birinci qrupa mübtəda və xəbərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələri daxil edir və bunları “bitmiş söz birləşmələri” adlandırır. Həm də o, belə birləşmələri söz birləşmələrinin əsası hesab edir və “настала хорошая погода” birləşməsini misal gətirir.

İkinci qrupa isə, iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gələn, lakin cümlə təşkil etməyən birləşmələri daxil edir, bunları “bitməmiş söz birləşmələri” adlandırıb, onları “bitmiş söz birləşmələri”nin hissələri hesab edir və “хорошая погода” misalını verir.

Məhz buna görə də, o, söz birləşmələrindən danışarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, “bitmiş söz birləşmələri və bütöv cümlələr – dilçilikdə bir-birinin sinonimləridir” (59, s.132).

F.F.Fortunatov bu fikri ilə söz birləşmələrinin əhatə dairəsini kiçiltirdiyi kimi, onların öyrənilmə işini də çətinləşdirir, çünki bir qrup birləşmələr vardır ki, onlar cümlədən xaricdə yaranır və tikinti materialı olaraq bütöv şəkildə cümləyə daxil olur, məsələn: “məktəb direktoru gəldi” cümləsində “məktəb” və “direktor” sözləri cümləyə ayrı-ayrı sözlər kimi yox, birləşmə şəklində “məktəb direktoru” daxil olur.

A.M.Peşkovski söz birləşmələri ilə cümlələr arasında keyfiyyətə fərq görmür. Odur ki, sözlərin hər cür birləşməsini, hətta cümlələri də (mürəkkəb cümlələr də daxil olmaqla) söz birləşməsinin bir növü adlandırıb (54, s.34-40).

A.M.Peşkovskiye görə, cümlə ancaq söz birləşmələri anlayışından əmələ gələ bilər (54, s.45-60). Söz birləşməsi və cümlələr fikrin başqa formaları olması A.M.Peşkovski üçün aydın deyildi.

Məlum olduğu kimi, söz birləşmələri ancaq cümlələr vasitəsi ilə dilin kommunikativ vəzifəsinə daxil olduğundan sonra fikrin ifadəsinə xidmət edə bilər. Söz birləşmələri də, sözlər kimi, nominativ xarakter daşıyır. Buna görə də onlar dil üçün tikinti materialıdır. Cümlə isə, həmin tikinti materialının forma və məzmunca birləşməsi nəticəsində əmələ gələrək bu və ya başqa bir fikri ifadə edir. Məhz buna görə də, A.M.Peşkovskinin “sintaksis ancaq söz birləşmələrini öyrənir” fikri ilə razılaşmaq olmaz (54, s.36).

Məlumdur ki, cümlə söz birləşmələrindən mübtəda ilə xəbərin qarşılıqlı əlaqəsindən gəldiyi kimi, tək-tək sözlərdən də əmələ gələ bilər, məsələn: “Səhərdir. Axşamdır” və eləcə də “Bakı, Qız Qalası”, və s. kimi adlıq cümlələr buna misal ola bilər. Əgər belə ayrı-ayrı sözlərdən əmələ gələn cümlələri söz birləşməsi

adlandırısaq, onda gərək cümlə ilə sözü və cümlə ilə söz birləşmələrini eyniləşdirək (16, s.282).

A.V.Şapiro hesab edir ki, sintaksisin vahid tədqiqat obyektı söz birləşməsi olmalıdır. Cümlə sintaksisdən çıxarılaraq xüsusi bir adla başqa bir sahəyə keçirilməlidir (61, s.195).

T.P.Lomtev belə düşünür ki, sintaksisin vahid obyektı cümlədir, söz birləşmələrinin modellərini öyrənmək isə sintaksisin deyil, lüğətin işidir (48, s. 57).

Qreç söz birləşməsi nəzəriyyəsini cümlə haqqında təlimə daxil edir, söz birləşmələrinin formasından, əmələ gəlmə yollarından ayrıca olaraq bəhs etmir və bunu cümlədə sözlərin əlaqələnməsi, qrammatik əlaqələr kimi məsələlərlə əvəz edir (61, s.18).

İlk dəfə olaraq Y.İ.Ubryatova söz birləşmələrinin sintaktik əlaqələrə əsaslanan nisbətən geniş izahını verir. O, söz birləşmələrinin bir sıra məsələlərinə və onunla bağlı olan əlavə məsələlərə (ismi və feli birləşmələr, sabitləşmə, əlavə) toxunur. Y.İ.Ubryatova söz birləşmələri məsələsində əlaqələrə çox əhəmiyyət verirdi (48, s.30).

Söz birləşmələri sahəsində N.A.Baskakovun tədqiqatları diqqəti cəlb edir. N.A.Baskakov “söz birləşmələri” termininə ilk planda çox geniş əhatə dairəsi verir, sözlərin hər cür birləşməsini - mürəkkəb sözləri də, idiomları da, cümlələr də bura daxil edir. Lakin müəllif sonra buna konkret məna verir və söz birləşmələrini saydığımız kateqoriyalardan ayırır. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, N.A.Baskakov söz birləşməsini müstəqil mənalı sözlərin qeyri-predikativ formada sərbəst birləşməsi kimi qəbul edir (34, s.32).

A.A.Şaxmatov da, F.F.Fortunatov kimi, söz birləşmələrindən danışarkən onları bitmiş və bitməmiş deyə iki yerə bölür və göstərir ki, bitmiş söz birləşmələrinin əsas əlaməti onların predikativ xarakterdə olmasıdır. Buna görə də o yazır: “Predikativ əlaqələr artıq cümlədir” (62, s.37).

M.N.Petersonun fikrincə, sintaksisdə ancaq söz birləşmələrindən ibarət olan cümlələr daxil olmalıdır. Məhz buna görə də, V.P.Suxotin yazır ki, Peterson söz birləşmələri terminini çox geniş mənada başa düşür. O, buraya həm iki və həm də

çox sözün birləşməsinə, demək olar ki, sadə və geniş cümlələri də (mürəkkəb cümlələri) daxil edir (16, s.282).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəzi dilçilər söz birləşməsinə, ümumiyyətlə, sintaksisin xüsusi obyektə hesab etməmiş (Buslayev, Potebnya), bunlar bu anlayışa olduqca müxtəlif mənalar vermişlər. İki bütöv sözün birləşməsində (Fortunatov) sözlərin sadə cümlələr kimi birləşməsinə də (Peterson) tam ifadəni daxil etməklə sözlərin bütün birləşmələrini də Peşkovski, cümlənin hissəsini də Şaxmatov, hətta ayrı-ayrı sözləri də Peşkovski söz birləşməsi hesab etmişlər (40).

Türk dillərinə aid yazılmış dilçilik ədəbiyyatında da söz birləşmələrinə müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur.

M.B.Balakayev qazax dilində söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşu və növlərindən, ismi və feli birləşmələrindən, onları bir-birinə bağlayan əlaqələrdən bəhs edir.

N.K.Dmitriyev cümlə ilə söz birləşmələrini bir-birindən fərqləndirərək yazır ki, mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi kimi dərk edilən sözlərin hər hansı sintaktik birləşməsi cümlədirsə, mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi kimi dərk edilməyən hər hansı bir sintaktik birləşmə cümlə deyil, söz birləşməsidir.

N.K.Dmitriyevin fikrincə, söz birləşmələri həm cümlənin daxilində, həm də cümlədən xaricdə ola bilər. Onun fikrincə, həm cümlədə, həm də söz birləşmələrində subyekt vardır, ancaq bunlarda olan subyektlər bir-birindən fərqlənir. Cümlədəki subyekt fəal olduğu üçün hərəkətə istiqamət verirsə, söz birləşməsindəki subyekt isə, qeyri-fəal olduğundan əşyalar arasındakı qeyri-hərəkətə əlaqə ifadə edir və bizim fikrimizdə potensial subyekt kimi dərk olunur.

Söz birləşmələrinin əmələgəlmə üsullarından Y.İ.Ubryatova özünün yakut dilinə aid yazdığı qrammatika kitabında danışır. O, söz birləşmələrinin əmələgəlməsini ancaq cümlədə başa düşür. Onun fikrincə, cümlə üzvlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi növlərinin müəyyənəndirilməsi əsasdır. Ubryatovaya görə, qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksisdə cümlə və onun növləri, cümlənin üzvləri öyrənilməlidir. Deməli, o, söz birləşmələrini ancaq cümlədə başa düşür (16, s.283).

Məlum olduğu kimi, söz birləşmələri də, sözlər kimi, ancaq cümlə daxilində dilin kommunikativ vəzifəsinə xidmət edə bilər. Buna görə də söz birləşmələrindən danışarkən müstəqil mənaya malik olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlib vahid bir anlayış haqqında təsəvvür yaradan birləşmələr nəzərdə tutulur. Elə bu əlamətinə görə də, söz birləşmələri cümlələrdən fərqlənir. Söz birləşmələrində əsas aparıcı söz qalan sözləri tabelilik əsasında öz ətrafında qruplaşdırır.

N.A.Baskakov istər qaraqalpaq dilində, istərsə də başqa türk dillərində əsas sintaktik vahidləri cümlə və söz birləşmələri adlandırır. Cümləni yaradan söz qruplarında və ya birləşmələrdə hökm ifadə olunduğunu, söz birləşmələrini əmələ gətirən söz qruplarında isə, hökm ifadə olunmadığını qeyd edir. Həmçinin o, söz birləşmələrini sabit və qeyri-sabit deyərək iki yerə bölür. Sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı, qeyri-sabit söz birləşmələrini isə, sintaktik kateqoriyaya aid edir (34, s.50-55).

N.A.Baskakov, sintaktik əlaqə xüsusiyyətlərinə görə, söz birləşmələrini yanaşma və uzlaşma olmaq üzrə iki yerə bölür. Yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir. Uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin özünü də iki yerə bölür: birinci qrupa birləşmənin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan, ikinci tərəfi isə, nisbət şəkilçisini qəbul edən birləşmələri daxil edir; ikinci qrupa isə, birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edən birləşmələri daxil edir (34, s.56-61).

S.S.Mayzel türk dili materialları əsasında izafətin üç növündən bəhs etmiş və hər növün ayrı-ayrılıqda əmələ gətirdiyi məna xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Mayzel izafətin birinci növünün 9, ikinci növün 21 və üçüncü növünün 7 məna növünü müəyyənləşdirmişdir (49).

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin öyrənilməsində və onların tədqiqində özünəməxsus cəhətlər var.

M.Kazımbəyin “Грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərində söz birləşmələrinə aid qeydlər var. M.Kazımbəy o dövr rus dilçiliyində olduğu kimi “söz birləşməsi” terminini “sintaksis” termininin ekvivalenti kimi işlədir. O, qeyd

edir ki, “hər bir dilin söz birləşməsi, yaxud sintaksisi əslində, məntiqə etimologiyanın birləşmə üsuludur” (44).

M.Kazımbəy cümlə üzvlərindən və cümlədən bəhs edərkən söz birləşmələrinə toxunur.

Həmçinin, onu da qeyd etmək ki, M.Kazımbəy “söz birləşməsi” terminini “sintaksisə” ekvivalent kimi işlətdiyinə görə sözlərin hər cür əlaqəsini söz birləşmələri, sintaksisi isə söz birləşmələrindən bəhs edən sahə kimi təqdim edir (44, s.36).

Beləliklə, sintaksis yalnız cümlələrdən deyil, söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edən bir sahə kimi təqdim edilməyə başlanır. Bunun ilk nümunəsinə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə tərəfindən yazılan “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı dərslikdə rast gəlmək olar. Burada söz birləşməsi ən azı iki sözün birləşməsi kimi verilir və bitmiş fikir ifadə etməməsinə görə cümlədən fərqləndirilir.

Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrini M.Hüseynzadə geniş işləmiş, onun bir sıra xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. O, birinci, ikinci, üçüncü növ, təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri, onların məna xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. M.Hüseynzadə, həmçinin, təyini söz birləşməsinin istər mürəkkəb sözlərdən, istərsə də cümlədən fərqli cəhətlərinin izahını vermişdir (12, s.60-67).

M.Hüseynzadə birinci növ təyini söz birləşməsinin yanaşma əlaqəsi əsasında əmələ gəldiyini göstərir. İkinci növ təyini söz birləşməsinin isə, çoxlu məna variantlarını göstərir. O, qeyd edir ki, bunlarda “iki məna anlayışı əsas yer tutur və müxtəlif mənalarla yanaşı olaraq özünü göstərir. Bu birləşmələrin həmin iki ümumi məna anlayışı birinci tərəfdən (təyindən) hasil olur. Bu ümumi mənalarının biri ümumilik, digəri qeyri-müəyyənlikdir. İkinci növ təyini söz birləşməsinin (birinci tərəfi) əsasən ümumilik və qeyri-müəyyənlik anlayışı ifadə edir” (12, s.102-103).

M.Hüseynzadə üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal və ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə düzəldiyi üçün onun tərəfləri arasında əsas sintaktik əlaqə uzlaşma olduğunu qeyd edir (12, s.127).

AMEA-nın tərəfindən nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” kitabda söz birləşmələrinin ismi və feli olmaq üzrə iki növündən bəhs edilmişdir. Bu əsərdə, həmçinin, söz birləşmələri ismi, feli və zərf birləşmələri olmaq üzrə üç yerə bölünür (19, s. 89-144).

Azərbaycan dilində sintaksisə aid olan söz birləşmələrindən bəhs edən bir neçə əsərləri göstərmək olar. Onlardan H.Mirzəzadənin tarixi sintaksisə aid əsərlərini, S.Cəfərovun frazeoloji birləşmələr və söz yaradıcılığına, H.Bayramovun sabit birləşmələr, R.Rüstəmovun və A.Həsənovun cümlə üzvləri sahəsindəki tədqiqatlarını və s. əsərləri göstərmək olar.

Azərbaycan dilində daha geniş miqyasda və daha dərinliyi ilə söz birləşmələrinin öyrənilməsində M.Hüseynzadənin, M.A.Şirəliyevin, Y.M.Seyidovun, N.Məmmədovun və başqalarının rolu böyükdür.

Söz birləşmələrinin təsnifi problemi

Hər bir elm sahəsində, hər bir problematik məsələnin tədqiqində olduğu kimi, söz birləşmələrinin hərtərəfli və düzgün izahı üçün onların təsnif edilərək qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təsnifat tədqiqat obyektini əhatə etmək, dəqiqləşdirmək və düzgün başa düşmək üçün ən əhəmiyyətli vasitələrdən biridir.

Söz birləşmələri müxtəlif xüsusiyyətləri ilə, müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buna görə də söz birləşmələrinə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Bir halda söz birləşmələrinin məna cəhəti əsas alınır, başqa halda isə qruplaşdırmanı formal əlamətlərə görə aparmaq olar.

Söz birləşmələrinin bu və ya başqa şəkildə qruplaşdırılaraq öyrənilməsi tədqiqatın ümumi istiqamətindən, məqsədindən çox asılıdır. Bununla yanaşı,

burada söz birləşmələrinin təbiətinə və tələbinə də fikir vermək lazım gəlir. Söz birləşmələrini qruplaşdırarkən ən əhəmiyyətli, ən mühüm əlamətlər nəzərə alınmalıdır.

Yusif Seyidov qeyd edir ki, söz birləşməsi iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Söz birləşmələri əşya və hadisələrin mürəkkəb adlarını bildirir. Məsələn: şəhərin küçələri, gözəl ölkə, dərsi öyrənmək, insana hörmət.

Quruluşuna görə söz birləşmələri iki qrupa ayrılır. Sadə söz birləşmələri və mürəkkəb söz birləşmələri. İki sözdən ibarət olan söz birləşmələri sadə birləşmələr adlanır. Məsələn: Nizaminin əsərləri, insanın gözləri.

İki və daha artıq sözdən ibarət olan söz birləşmələri mürəkkəb birləşmələr adlanır. Məsələn: qalın cildli kitab, yaxşı oxumağın nəticələri.

H.Svit qeyd edir ki, söz birləşmələrində əsas mənə daşıyan söz tabe edən söz kimi çıxış edir, məsələn: the three wise men. Söz birləşmələrində komponentlər bir-birinə mənənin yaxınlığı baxımından sıralanır.

H.Svit söz birləşmələri əvəzinə “word group” terminini işlədir (33). O.Yespersen söz birləşmələrində komponentlərin arasında sintaksis əlaqələrin iyerarxiyasını görür (31, s.127).

E.Kreyzingan söz birləşməsi terminini “syntactic group” kimi təsnif edir və belə tərif verir: “A syntactic group is a combination of words that forms a distinct part of a sentence” (32, s.15). E.Kreyzingan söz birləşməsini iki qrupa bölür: 1) close, 2) loose.

“Close” dedikdə tabelilik əsasında düzələn, “loose” dedikdə tabelsizlik əsasında düzələn söz birləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn:

mild weather – close;

men and women – loose.

E.Kreyzingan həmçinin qeyd edir ki, söz birləşmələrini aparıcı komponentlərinə görə təsnif etmək lazımdır.

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsov “Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası” kitabında qeyd edirlər ki, tabeli struktur kimi söz birləşməsinin

izahı XX əsrin ortalarında rus dilçiliyində V.V.Vinoqradovun əsərlərinin təsiri ilə meydana gəlmişdir. Lakin rus və xarici dilçilərinin böyük əksəriyyəti sintaktik cəhətdən əlaqələnen hər cür söz qrupunu, əlaqə növlərindən asılı olmadan, söz birləşməsi hesab etmişlər (41, s.100).

Lakin tədricən rus dilçilərinin əməyi sayəsində söz birləşməsi nəzəriyyəsi yaradılmışdır. Hələ XVIII əsrin əvvəlində bu məsələ qrammatiklərin ilk tədqiqat işlərində öz əksini taparaq, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib. Söz birləşməsi anlayışı ilk dövrlərdə praktik xarakter daşısa da, XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəli söz birləşməsinin əsil elmi nəzəriyyəsinin yaradılması dövrü hesab olunur. Bu sahənin bir elm kimi təşəkkülü görkəmli alimlərin F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov, A.M.Peşkovski və başqalarının adları ilə bağlıdır (52; 62; 54).

Dilçilikdə uzun müddət ərzində söz birləşməsi nəzəriyyəsinin inkişafı çoxlu dəyişikliklərə məruz qalırdı. XX əsrin 50-ci illərinə qədər “söz birləşməsi” termini geniş mənada işlədilir, hər-bir sintaktik vahid komponentlərinin arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrdən asılı olmadan söz birləşməsi kimi qəbul olunurdu. Lakin XX əsrin 50-ci illərində dilçilikdə bu problemin yeni təfsiri meydana çıxır, “söz birləşməsi” termini dar mənə kəsb edərək, iki müstəqil mənalı sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək, əmələ gətirdiyi sintaktik vahid kimi dərk olunur. Söz birləşməsi nəzəriyyəsində tabesiz qruplar ya külli miqdarda şərtlərlə daxil edilir, ya da tamamilə istisna olunur, məsələn, predikativ və önlüklü qruplar. Bu fikir akademik V.V.Vinoqradov tərəfindən formalaşdırılmış və bir çox dilçilərin yüksək qiymətləndirilməsi ilə dəyərləndirilmişdir. Bəzi dilçilər isə, məsələn, akademik V.M.Jirmunski, professor B.A.İlyiş bu fikrə zidd çıxaraq, onu qəbul etməyiblər. Buna baxmayaraq bu fikir XX əsrin ortalarında ən üstün təfsir kimi qəbul olunmuşdur (42, s.101).

Söz birləşməsi nəzəriyyəsi, Rusiya ilə müqayisədə, xaricdə çox gec yaranıb. Bu problemin nəzəri cəhətdən dərk edilməsinin yalnız XX əsrin 30-cu illərində tamamlanması, amerikalı dilçi Leonard Blumfildin (1887-1949) əsərlərindən aydın olur. L.Blumfild söz birləşməsi probleminə struktur dilçilik nəzəriyyəsi baxımından yanaşır. Lakin L.Blumfildə görə, söz birləşməsi çox geniş anlayışdır.

O, hesab edirdi ki, söz birləşməsinin dairəsini məhdudlaşdırmaq lazım deyil. Blumfild hər-bir sintaktik cəhətdən yaradılan söz qrupunu, onun xəttləli strukturası nəzərindən, söz birləşməsi kimi hesab edir. Blumfildin nəzəriyyəsinə görə, hər bir dildə söz birləşmələri iki əsas qrupa bölünür: 1) endosentrik və 2) ekzosentrik. Blumfild endosentrik birləşmələrə - söz birləşməsinin bu və ya digər komponenti böyük bir strukturda, və ya bütün bir qrup kimi işlənmək xüsusiyyətinə malik olan birləşmələri aid edir. Məsələn, “poor John” – endosentrik söz birləşməsidir, ona görə ki, “poor John” birləşməsinə dəyişdirib, genişləndirmək olar və “poor John ran away - John ran away” konstruksiyalarını almaq olar. “Tom and Marry” birləşməsi də, Blumfildə görə, endosentrik struktura malikdir. Məsələn, “Tom and Marry ran away - Tom ran away; Marry ran away”. İndiki zaman III şəxsin təkində fəle “-s” şəkilçisi artırılır, məsələn, “Tom runs away”. Blumfild, qeyd olunan söz birləşmələrinin növləri üçün dəyişiklikləri əhəmiyyətli saymır. Ç.Xokket endosentrik söz birləşmələrinin subkateqorizasiyasını təklif edir. Subkateqorizasiya, söz birləşməsinin nüvə yerinin başqa komponentlərə qarşı struktur yerləşmə prinsipi əsasında müəyyənləşir və 4 növə ayrılır: I növ – nüvə postpozisiyada – new books; II növ - nüvə prepozisiyada - experiment perilous; III növ - strukturun mərkəzində nüvə - as good as that; IV növ – nüvə strukturu dairəyə alır – did not go. Blumfildə görə, ekzosentrik strukturlar, birləşmələrin heç bir komponentinin böyük bir strukturda və ya bütöv bir qrupun yerində işləmə bilməməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, “John ran” və ya “beside John”. Söz birləşmələrinin endosentrik və ekzosentrik qruplara bölgüsü böyük strukturda qrupun hərəkət edə bilməsi və onun daxili strukturunun nəzərə alınmaması əsasında müəyyənləşir. “Poor John” və “Tom and Marry” birləşmələrinin daxili struktur fərqlərinə baxmayaraq, geniş quruluşda işləmə bilmələrinə görə müxtəlif qruplar bir növə aid edilir. Lakin bu birləşmələr, daxili strukturlarına görə, müxtəlif-növlüdür. Blumfild tədqiq olunan qrupların daxili strukturunu nəzərə alaraq, söz birləşmələrinin təsnifatını vermiş, bütün endosentrik strukturları iki növə bölmüşdür: tabeli “Poor John” və tabelsiz “Tom and Marry”. Ekzosentrik strukturların yarımqruplara bölgüsü başqa prinsip əsasında keçirilir və imkan verir

ki, predikativ “John ran away” və önlüklü “beside John” birləşmələrini ayıraq (42, s.102-103).

Xarici tədqiqat işlərinin maraqlı xüsusiyyəti sabit terminologiyanın olmaması və bir terminin işlənməməsidir. Xaricdə sabit söz birləşməsi mənasında ən çox işlənən termin – “phrase” adlandırılır. Lakin, söz birləşməsi ilə məşqul olan bütün müəlliflər bu termini işlətmirlər. XVII, XVIII və XIX əsrlərdə bu termin geniş işlənibsə də, XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəlində ingilis dilçisi Q.Suit bu terminin işlənməsini tənqid edərək, çoxmənalıqlığını və öz terminoloji qüvvəsinin itirdiyini qeyd edib. XX əsrin əvvəlində “phrase” termini az qala yox olmuş, bir sıra yeni terminlər - “word group”, “word cluster” və s. “phrase” terminini əvəz etmişdirlər. Bütün bu terminlər geniş mənada söz birləşməsini ifadə etmək üçün işlədilirdi. Lakin L.Blumfild yeni olan söz birləşməsinin nəzəriyyəsi kitabında, “phrase” terminini öz ilkin statusuna qaytardı.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, “phrase” termini amerikalı dilçilərə məxsusdur, ingilis dilçilik ədəbiyyatında isə “phrase” termini əvəzinə “word group” termini işlənilir (42, s.103).

V.V.Burlakova söz birləşmələrinin təsnifatını müxtəlif sintaktik əlaqələr üzrə aparmışdır. O, bu sintaktik əlaqələri: 1) məkan və mövqe münasibətləri; 2) status; 3) kombinasiya adlandırmışdır. Status və kombinasiya münasibətlərini təhlil etmək üçün söz birləşmələrinin komponentlərinin minimal sayı iki olmalıdır, lakin məkan və mövqe münasibətlərinin tədqiqi üçün söz birləşmələrinin komponentlərinin minimal sayı üçdən az olmamalıdır. Məkan və mövqe münasibətlərinin sxemi bizə imkan verir ki, söz birləşmələrinin iki qrupunu fərqləndirək. Bunlar unisentrik və polisentrik qruplardır. Unisentrik qrupa aid olan birləşmələr onunla fərqlənir ki, qrupun yalnız bir elementi, onun mərkəzi elementi, böyük strukturun müxtəlif elementləri ilə bilavasitə əlaqələr yarada bilər. Bu qruplar substantiv, adverbial və reqressiv-adyektiv birləşmələr kimi təqdim oluna bilər, məsələn: very quickly, extremely young, strange happenings, a letter from the old man. Polisentrik birləşmələrin əsas elementi fel olur, məsələn: “come home

early” və progressiv – adyektiv (yəni sifətli) qruplarla, məsələn: “full of cats and dogs”.

Müəllif bu əsərdə öz müstəqil sintaktik yeri olmayan, sintaktik elementlərini – subxətli adlandırır, öz müstəqil pozisiyası olan birləşmələrinin komponentlərini – o, xəttli adlandırır.

Təqdim olunan qrupların daxili strukturuna görə, müasir ingilis dilinin söz birləşmələri iki yerə ayrılır: nüvəli və nüvəsiz. Bəziləri onları endosentrik və ekzosentrik kimi qruplara da bölürlər. V.V.Burlakova qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş, bir elementi başqa elementlərdən üstün olan, söz birləşmələrini nüvəli birləşmələr adlandırır. Təqdim olunan qrupun daxilində bu element heç bir başqa elementdən asılı olmur və buna görə həmin söz birləşmənin nüvəsi olur. Məsələn: red roses, to smile faintly, to say nothing, entirely real, extremely quickly, a book of poems.

Nüvəli birləşmələr qrupu daxilində tabelilik münasibətlərini nəzərdə tuturlar və bu səbəbdən onlar müxtəlif tabeli münasibətlərin – atributiv, obyektiv və adverbial əsasında qurulur. Bu fikir hər cür morfoloji tərkibi olan nüvəli söz birləşmələrinə aiddir, yalnız önlüklülərdən başqa. Tabelilik istiqaməti üzrə bütün nüvəli birləşmələr reqressiv və progressiv birləşmələrə bölünürlər. Reqressiv birləşmələrin sol tərəfindən tabeli komponentlər yerləşir, progressiv birləşmələrdə isə sağ tərəfdən tabeli komponentlər olur. Qarışıq növ birləşmələrdə isə hər iki tərəfdən, yəni nüvədən tabeli olan komponentlər sol və sağ tərəflərdə yerləşir. Reqressiv strukturlu nüvəsi zərflik olan birləşmələrə misal: very quickly; nüvəsi sifət olan birləşmələrə misal: extremely beautiful; nüvəsi isim, yəni substantiv olan birləşmələrə misal: serious discussion. Progressiv strukturlu substantivli nüvəsi olan birləşmələrə misal: types of rules; sifətli nüvəsi olan birləşmələrə misal: rich in minerals; feli nüvəsi olan birləşmələrə misal: read books, run fast, be clever; önlüklü nüvəsi olan birləşmələrə misal: to the lighthouse.

Nüvəsiz birləşmələr qrupun daxilində nüvə olmadığına görə fərqlənir. Daxili strukturuna görə belə birləşmələr nüvəli birləşmələrdən daha da fərqlidir. Nüvəsiz birləşmələr iki yarımqrupa ayrılır: 1) independent, yəni sərbəst nüvəsiz

birləşmələr; 2) dependent, yəni qeyri-sərbəst nüvəsiz birləşmələr. Sərbəst nüvəsiz birləşmələr əlavə kontekstsiz müəyyən oluna bilmə imkanına görə fərqlənir. Məsələn: he laughed, ladies and gentlemen, red and green, now and then. Sərbəst nüvəsiz birləşmələr təksinifli və müxtəlifsinifli qruplara bölünür. Təksinifli bağlayıcı tabesiz əlaqəsi olan birləşmələrə misal: black and white; təksinifli tabesiz əlaqəsi olan birləşmələrə misal: men, women, children. Müxtəlifsinifli bir-birindən asılı olan ilkin predikasiyalı birləşmələrə misal: she smiled.

Bunlardan fərqli olaraq, qeyri-sərbəst birləşmələrin müəyyənəlməsi üçün həmişə fon, yəni əlavə kontekst tələb edilir. Qeyri-sərbəst birləşmələr akkumulyativ və bir-birindən asılı olan ikinci predikasiyalı birləşmələrə bölünür. Akkumulyativ birləşmələrə aid misal: wise old (men); yellow rose (wreath). Bir-birindən asılı olan ikinci predikasiyalı birləşmələrə aid misal: (to find) the car gone; (she kissed him), her eyes searching his face.

V.V.Burlakova “Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin struktur əsasları” kitabında qeyd edir ki, ənənəvi qrammatika felə tabe olan elementləri iki növə ayırır: tamamlıq və zərfliyə. Tamamlıq və zərfliyin təsnifatı felə tabe olan iki müxtəlif üzvün müəyyənəlməsinə səbəb olur (39, s.88).

Feli komponent kombinator imkanlarını tamamlığa və zərfliyə qarşı açır. Bir fellə uzlaşmada elementlərin kəmiyyətdə müəyyən məhdudlaşdırılması mövcuddur. Eyni zamanda, müxtəlif zərflilər böyük miqdarda felin yanında mövcud olan yerlərdə ola bilər. Zərflilərin sayı $7 +$ və ya $- 2$ vahiddən ibarət ola bilər. Bu say insanın hafizəsinin limitindən asılıdır və J.Miller tərəfindən “Магическое число 7 плюс или минус 2” əsərində müəyyən edilib (39, s.34).

Göstərilən seçmə xüsusiyyətlər mövcud olan feldən asılı və ya felə tabe olan elementlərin sayı ilə əlaqədar məlumat ədəbiyyatda qeydə alınmamışdır. Feli birləşmələrin fərqli cəhəti proqressiv strukturlara olan meylidir. Bu ona görə baş verir ki, asılı elementlər nüvədən sağda yerləşmək meyli göstərir və yalnız bəzi zərflik növləri ilə formalaşan reqressiv birləşmələr əmələ gəlir ki, onlar da müvafiq olaraq, nüvədən solda yerləşir. Beləliklə, feli birləşmələrinin təsnifi iki əsas felə tabe olan növlərinin elementləri – tamamlıq və zərfliyin yerləri əsasında aparılır.

V.V.Burlakova progressiv və reqressiv strukturları “mərkəzdən qaçan” və “mərkəzə yönələn” kimi səciyyələndirir, yəni soldan və sağdan olan söz birləşmələrinin komponentləri mərkəzdən kənar olan elementlərdir, ona görə ki, komponentlərinin sola və sağa yayılması onların mərkəzdən asılı olan uzaqlaşdırılması ilə əlaqədardır (39, s.35).

O.Musayevin də müasir ingilis dilində söz birləşmələri haqqındakı fikirləri özünəməxsus yer tutur. O, “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında qeyd edir ki, müasir ingilis dilində ən azı iki əsas nitq hissəsinin sözlərdən ibarət olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan sintaktik vahidə söz birləşməsi deyilir (18, s.242).

Müasir ingilis dilində söz birləşmələri: 1) söz birləşməsinin növləri; 2) söz birləşməsinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr baxımından səciyyələndirilə bilər.

Söz birləşmələrinin növləri dedikdə, onların malik olduğu komponentlərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin aşağıdakı növlərinin müəyyənləşdirmək olar:

1. Hər iki komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri. Bu qrupa daxil olan söz birləşmələri də öz növbəsində iki yarımqrupa bölünə bilər:

a) hər iki komponenti ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “stone bridge, flower garden, cane sugar, lamp light” və s.

b) birinci komponenti yiyəlik halda, ikinci komponenti isə ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “Tom’s father, London’s gaity, girl’s dress, boy’s name” və s.

2. Birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “high houses, new cities, clever boys, rich people” və s.

3. Birinci komponenti feli sifət, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “playing children, broken plate, dancing girl” və s.

4. Birinci komponenti məsdər, ikinci komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “to go fast, to work hard, to listen attentively” və s.

5. Birinci komponenti say, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “five boys, six chairs, seven brothers, two horses” və s.

6. Birinci komponenti əvəzlilik, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “my father, this city, another book, such person” və s.

7. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti sifətdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “too difficult, very interesting, so deep, rather exciting” və s.

8. Hər iki komponenti zərfdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “very calmly, too slowly, so attentively, rather often” və s.

9. Birinci komponenti zərf, ikinci komponenti feli sifətdən (ən çox keçmiş zaman feli sifəti) ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “rather tired, too exhausted, further developed, highly provided” və s.

10. Birinci komponenti yiyəlik halında isim, ikinci komponenti cərəndən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “Tom’s coming, children’s sleeping, pupils’ writing, ocean’s roaring” və s.

11. Birinci komponenti məsdər, ikinci komponenti isimdən ibarət olan söz birləşmələri, məsələn: “to read a newspaper, to translate an article, to build a bridge, to write a letter” və s. (18, s.243).

Müasir ingilis dilində “artikl + isim” və “sözünü + isim” tərkibli birləşmələr də rast gəlmək olar. Məsələn: “a book, a table, an apple, the door” və “in London, to school, at night, on Sunday”.

Bilirik ki, söz birləşmələri sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəlir və buna görə də söz birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən məna və qrammatik cəhətləri nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici formal cəhətini təşkil edir.

Tabelilik əlaqələrinin bu müxtəlif növləri vasitəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin hamısında bir ümumi xüsusiyyət olur. Burada, bir qayda olaraq, tərəflərindən biri digərinə tabe olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Tabelilik əlaqələrinin bu formaları dillərin əksəriyyətində vardır, lakin yuxarıda deyildiyi kimi hər dilin quruluş xüsusiyyətindən asılı olaraq bunların

əhatə dairəsi, işlənmə mövqeyi fərqlənir. Bu isə söz birləşmələrinin formasına təsir göstərir və söz birləşmələri də hər bir dildə öz konkret formaları, spesifik xüsusiyyətləri ilə çıxış edir.

Q.M.Qalkina-Fedoruk yazır: “Sözlər söz birləşmələrində birləşərək əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir” (40, s. 135).

Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələr aşağıdakı şəkildə qeyd edilir.

1. Predikativ əlaqəsi – “Əli danışır, həyat gözəldir, sən gəlirsən”;
2. Obyekt əlaqəsi – “kitaba baxmaq, tələbəni öyrətmək”;
3. Atributiv əlaqəsi – “maraqlı kitab, dəmir qapı, oxuyan uşaq”.

Müxtəlif dil sistemlərində söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır. Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də başqadır. Söz birləşmələrinin əmələgəlmə qaydaları, modelləri dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə hər bir dildə spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır.

V.V.Vinoqradov yazır: “Söz birləşmələrinin üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə əlaqədardır” (39, s.189).

Söz birləşmələri tabelilik və tabesizlik əlaqəsi şəklində formalaşır. Bəzi alimlər söz birləşmələrinin yaranmasında tabesizlik əlaqəsinin rolunu qeyd etmirlər. Məsələn, M.B.Balakayev qeyd edir ki, tabesizlik əlaqəsində olan sözlər söz birləşməsi sintaksisinin obyektinə ola bilməz.

V.N.Yartseva yazır: “Söz birləşməsi mənə mərkəzinə və qrammatik mərkəzinə malik olmalıdır, başqa sözlə deyilsə, söz birləşməsindəki sözlərdən biri qrammatik cəhətdən tabeəddici olmalıdır” (65, s.34).

Tabesizlik əlaqəsi əsasında əmələ gələn söz birləşmələrində sözlər həmcins üzvlərdəki müstəqilliyə malik olmur. Bu birləşmələr əsasən iki sözdən ibarət olub, hər iki sözün mənası ilə bağlı olan bir ad bildirir. Məsələn: “Hərb və sülh”, “Leyli və Məcnun”.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Tabelilik əlaqəsi vahidlərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir.

Tabelilik əlaqəsinin müxtəlif növləri vasitəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələrinin hamısında bir nümunəvi xüsusiyyət olur. Burada, bir qayda olaraq, tərəflərdən biri digərinə tabe olur, biri digərini izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır.

Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri

Söz birləşmələri hər hansı bir dilin materialı, dilin daxili inkişaf qanunları əsasında sintaksisin tədqiq obyektı kimi öyrənilir.

Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin yaranması, formalaşması, onların ayrı-ayrı dillərdə ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi, tərcüməsi və müqayisəli linqvistik təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında isə, cümlə dayanır. Fonem dilin ilk, öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümlə isə, dilin son, ən mənalı vahididir.

Dil sistemində bu iki qütb münasibəti həmin sistemin sadədən - mürəkkəbə doğru bir inkişaf xətti üzərində qurulduğunu göstərir. Hər bir dil vahidi bu xəttin pillələri kimi, çıxış edərək sadədən - mürəkkəbə, mənasızdan - mənalıya, azmənalılıqdan - çoxmənalılığa doğru inkişaf xətti boyunca bir ardıcılıq, silsilə əmələ gətirir.

Söz birləşməsi bu silsilədə sözlə cümlənin sərhədində dayanır. Buna görədir ki, söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan sintaktik vahid olmaqla yanaşı bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. Söz birləşməsinin həm sözlə, həm də cümlə ilə ümumi cəhətləri vardır. Dilçilik tarixində söz birləşməsinin bəzən sözlə, bir çox hallarda isə cümlə ilə qarışdırılmasının əsas səbəbi də bu ümumi cəhətlərlə əlaqədardır.

Bu məsələ indi də dilçilikdə tam şəkildə aydınlaşdırılmamış, nəzəri cəhətdən olduğu kimi, materialların təhlilində də müxtəlif meyllər özünü göstərir. Bununla yanaşı, dilçilikdə belə bir fikir artıq inkaredilməz həqiqətə çevrilməkdədir ki, söz birləşməsi ilə söz, söz birləşməsi ilə cümlə arasında bərabərlik işarəsi qoymaq da, onları qarışdırmaq da, onlardan birinin digərinə tabe itmək də düzgün deyildir. Onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır. Ona görə də bu məsələnin tədqiqi dilçiliyimiz üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

İstər sözlər (sadə və mürəkkəb), istərsə də söz birləşmələri hər hansı bir dil üçün tikinti materialıdır. Bununla belə, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri və cümlələri bir-birinə qarışdırmaq olmaz: çünki sözlərlə söz birləşmələri və eləcə də, söz, söz birləşmələri və cümlələr arasında mühüm fərqlər vardır. Hər şeydən əvvəl, söz leksik kateqoriya olduğu halda, söz birləşməsi sintaktik kateqoriyadır.

Cümləni təşkil edən sözlər bir-birindən fərqli müxtəlif vəzifələr daşıyır. Belə ki, bunlardan bəziləri (bağlayıcılar, qoşmalar, hissəciklər, önlüklər) cümlədə müxtəlif sintaktik əlaqələrin yaradılmasına xidmət etsələr də, ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Bəzi sözlər isə, cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik vəzifələrində işlədilir. Bəzi sözlər intonasiyadan asılı olaraq ayrılıqda bir cümlə kimi işlədilir. Buna görə də sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşmələrini əmələ gətirə bilməz (16, s.287).

Söz birləşmələrindən danışarkən müstəqil nitq hissələrindən olan iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün tabelilik əsasında bir-biri ilə birləşməsinə nəzərə almaq lazımdır. Deməli, söz birləşmələri, əsasən, iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Söz birləşmələri cümlədən xaricdə ayrılıqda götürüldükdə bitmiş bir fikri ifadə edə bilmir. Söz birləşmələri ancaq cümlənin tərkibində dilin ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsinə (kommunikativ vəzifəsinə) daxil ola bilər.

Birləşmədəki sözlər arasında həm məna, həm də qrammatik əlaqə olmalıdır. Bunsuz söz birləşməsindən danışmaq olmaz. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün

aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək: “Onlar ata sözünü eşidən, ana sözünə qulaq asan gənclərdəndir (Ə.Vəliyev).

Bu cümlədə olan sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri belə qruplaşdırmaq olar: “onlar – gənclərdəndir”, “ata sözünü eşidən”, “ana sözünə qulaq asan”. “Onlar” əvəzliliklə ifadə olunmuş mübtəda, “gənclərdəndir” isimlə ifadə olunan xəbərdir. Mübtəda ilə xəbər arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsi vardır. “Ata sözünü eşidən” və “ana sözünə qulaq asan” feli sifət tərkiblərindən əmələ gəlmiş söz birləşmələri cümlənin ismi xəbərinin təyinləridir. Bu birləşmələrin özünün daxilində də idarə əlaqəsi vardır. “Eşidən” feli sifəti “ata sözü” birləşməsinin təsirlik hala, “qulaq asan” feli sifəti isə, “ana sözü” birləşməsinin yönük hala düşməsinə tələb etmişdir.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdəki birləşmələrin özünəməxsus müəyyən qanunauyğun xüsusiyyətləri vardır. Məhz buna görə də, söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərindən danışarkən predikativliyi və qeyri-predikativliyi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Söz birləşməsi və söz

Ayrı-ayrı əsərlərdə söz birləşməsinin sözə münasibəti, sözlə səsleşən və ondan fərqlənən cəhətləri haqqında müəyyən qeydlər edilmişdirsə də, bu məsələ tam mənası ilə aydınlaşdırılmamışdır. Ümumiyyətlə, bu dilçilikdə ən az işlənmiş məsələlərdəndir. Lakin söz birləşməsi, söz və xüsusən mürəkkəb söz haqqında yazılmış əsərlərdə bu məsələyə də toxunulmuş və bəzi fikirlər söylənilmişdir. Belə qeydlər rus dilçiliyində olduğu kimi, ümumiyyətlə, türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində olmuş, bu və ya başqa cəhətdən söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər müqayisə edilmiş və maraqlı xüsusiyyətlər göstərilmişdir.

Hər şeydən əvvəl, söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-

özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin bütün söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. “Kitab” bir əşyanın adı olub müəyyən bir məfhumu ifadə edir. “Gülnarın kitabı” birləşməsində isə kitab məfhumu ilə yanaşı bir başqa əşya da ifadə edilir. Həm də burada bu iki məfhumun münasibəti, yəni, ümumiyyətlə, kitab deyil, Gülnara məxsus kitab mənası verilir. Bu cəhətdən söz birləşməsi sözdən qəti şəkildə fərqlənir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da məhz bununla əlaqədardır.

Söz səslər əsasında, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaranır. Söz cümlə üçün olduğu kimi, söz birləşməsi üçün də tikinti materialıdır. Buna görə də söz birləşməsinin xarakteri onu əmələ gətirən sözlərlə çox bağlı olur. Söz birləşməsinin nominativ xarakteri onu əmələ gətirən sözlərin nominativ xarakterindən irəli gəlir. Söz birləşməsinin mənası da onu əmələ gətirən sözlərdən asılıdır. Əgər birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənası aydın deyildirsə, o vaxt söz birləşməsinin də mənası başa düşülə bilməz. Lakin söz birləşməsinin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasının sadəcə ümumisi olmayıb, ümumiləşmiş halıdır. Buna görə də, söz birləşməsi yalnız formasına görə deyil, mahiyyətə də sözdən fərqlənir.

Sözün ən vacib əlamətlərindən biri onun ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma xüsusiyyətidir. Söz birləşməsi bu cəhətdən də sözdən fərqlənir. Söz birləşməsi sözə nisbətən daha çox leksik konkretliyə malikdir. Gəlin müqayisə edək: “oxumaq-kitabı oxumaq, məktub-bu məktub, saat-qol saati” və s. Beləliklə, söz birləşməsində sözün mənası konkretləşir, dəqiqləşir. Söz birləşməsi daxilində sözdəki abstraksiya zəifləyir. Söz birləşməsində söz çoxmənalılıqdan, omonimlikdən məhrum olur və tək mənasında çıxış edir. Məsələn: “göz-insanın gözü, şkafın gözü, yaz-yaz fəsli, kök-kök adam, ağacın kökü” və s.

Söz - tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, məna kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən anlaşıqlı olmaqla, hazır şəkildə ondan istifadə edilir. Söz birləşməsi isə belə tarixi inkişaf dövr keçirmir (burada sabit birləşmələr nəzərdə tutulmur). O, ifadə olunan müəyyən

konkret bir fikirlə, məfhumla bağlı olaraq, danışan və ya yazan tərəfindən düzəldilir və bununla da onun fəaliyyəti bitir. Dildə sözlərin özləri real şəkildə mövcud olduğu halda, söz birləşmələrinin modelləri, yaranma qaydaları mövcud olur və yalnız bu cəhət, əsasən, daimi xarakter daşıyır. Məlumdur ki, dildə iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər - mürəkkəb sözlər də fəaliyyət göstərir. Deməli, həm söz birləşməsi, həm də söz (mürəkkəb söz) iki və daha artıq sözdən əmələ gəlir. Bu ümumi cəhətdən söz birləşməsi ilə söz bir-birinə çox yaxınlaşır və az qala onlar arasındakı fərq silinmiş olur. Mürəkkəb sözlərin “zahiri görkəmi”, ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili cəhət, məna cəhəti və, ümumiyyətlə, bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri nəzərdən keçirilməlidir. Beləliklə, sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa da, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətinidir. Mürəkkəb sözlər məsələsindəki mübahisəli cəhətlər, dilçilikdə gah mürəkkəb söz, gah da birləşmə adlanan ifadələr və s. nəzərə alınarsa, bu məsələnin mürəkkəbliyi bir daha diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb sözlərin bir çoxunun formalaşma prosesində olması və mürəkkəb söz kimi tam sabitləşməməsi də məsələni çətinləşdirir (9, s.135).

Mürəkkəb sözlər də, əsasən, söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır.

Söz birləşməsi: “ağ kağız, göy çəmən, sarı çiçək, tut yarpağı, yazı taxtası, kitab oxuyan, maşın sürən, evə baxan, məktəbə gedən” və s.

Mürəkkəb sözlər: “ağsaqqal, xoşbəxt, ayaqqabı, danaburnu, pampıqyığan, susəpən, aşıüzən, günəbaxan, ağlabatan, xoşagələn” və s.

Yuxarıda sadalanan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Bu cəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.
2. Söz birləşmələrinin, habelə mürəkkəb sözlərin komponentlərin eyni nitq hissəsinə aiddir və onlar eyni qrammatik formadadır.
3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentlərin bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır.
4. Söz birləşmələrinin, həmçinin mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir.

Yalnız belə konkret qarşılaşdırma deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətləri eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Hətta bunları bir-birinə uyğun şəkildə tərifləndirmək də olur: həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz müstəqil sözlərin qrammatik və məna cəhətindən əlaqələnməsindən əmələ gəlir.

Bu əlamətlər bu kateqoriyaların hər ikisi üçün mühüm və vacibdir. Bu əlamətlərdən biri olmazsa, nə söz birləşməsi, nə də mürəkkəb söz yarana bilməz. Söz birləşmələrinin mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasındakı uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli cəhətlərə fikir verməməkdən ibarətdir. Dilçilik üçün isə bu iki kateqoriyanın ümumi cəhətləri deyil, onları bir-birindən ayıran və onların müstəqil hadisələr kimi izah olunmasına imkan verən cəhətlər daha çox maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ söz birləşməsi problemi ilə nə qədər bağlıdırsa, bir o qədər də mürəkkəb söz problemi ilə bağlıdır. Ona görə də bu məsələyə həm söz birləşmələrinə, həm də mürəkkəb sözlərə aid əsərlərdə toxunulur.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən ilk dəfə M.Hüseynzadə bəhs etmişdir. O, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz deyil, təyini söz birləşmələri ilə həmin əsasda yaranan mürəkkəb sözləri müqayisə edərək, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri qeyd etmişdir. Müəllif birinci növ təyini söz birləşməsi ilə o əsasda yaranan mürəkkəb sözlər arasında əsas fərqi onların komponentlərinin müstəqil

vurğuya malik olub-olmamasında, cəmlənmə, hallanma qaydalarında, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edib-etməməkdə görür.

Söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsinin tədqiqi və həlli üçün əhəmiyyətli əsaslar verən ümumi nəticələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər birləşmələrinin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələr ifadə edə bilmir.

2. Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olur: “kitab” (nə?) - “almaq” (nə etmək?), “maraqlı” (necə?) – “kitab” (nə?), “evə” (hara?) – “getmək” (nə etmək?), və s. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olmur, yəni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: “günəbaxan” (nə?), “ağsaqqal” (necə?), “Fuad” (kim?) və s.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə (əgər belələri varsa) dinamik xüsusiyyət daşıyır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşılaşaraq həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Məsələn, “evə getmək” birləşməsindəki “evə” və “getmək” sözləri arasındakı idarə əlaqəsi bütün varlığı ilə özünü göstərir və diqqət mərkəzində dayanır, oradakı “ə” hal şəkilçisi kimi xüsusi qeyd edilir və birləşmənin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə həm komponentlərin forması, həm əlaqəsi, həm də şəkilçi nəzərə alınır.

4. Söz birləşməsinin hər komponentinin özünəməxsus vurğusu olur, yəni söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər ayrılıqda necə ifadə edilərsə, söz birləşməsinin

komponentinə çevriləndə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Müqayisə et: “boş qab - boşqab, incəsənət - incə sənət” və s. Bu xüsusiyyət, göründüyü kimi onların qrafikasına da təsir edir. Bir halda sözlər ayrı-ayrı vurğular altında ifadə olunur və ayrı yazılır (söz birləşməsində) digər halda sözlər bir vurğu altında, yaxud da əsasən bir vurğu altında deyilir və bir yerdə yazılır (mürəkkəb sözlər).

5. Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə birləşərək başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət isə odur ki, söz birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn: “kolxoz sədri - kolxoz sədrinin qardaşı, kitabı oxumaq – həmin kitabı oxumaq” və s. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələnərək yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

Mürəkkəb sözlər ilə söz birləşmələri arasında olan bu fərq ümumi fərqlərdən başqa, konkret formaların müqayisəsi ilə əlaqədar olaraq, yeni və daha çox fərqlər qeyd etmək mümkündür. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər hər bir dilin öz qaydaları əsasında qurulduğundan eyni mənanı ifadə etmək üçün bir dildə söz birləşmələrindən istifadə edildiyi halda, başqa dildə mürəkkəb sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn: “xarici dil – иностранный язык – die Fremdsprache” və s. Bu onu göstərir ki, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirərkən onların komponentlərin vəziyyətinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Söz birləşməsi və qoşa sözlər

Qoşa sözlər morfoloji planda götürülür və onlardan morfologiyada bəhs edilir, bəzəndə sintaktik planda götürülür və haqda sintaksisə aid əsərlərdə danışılır. Qoşa

sözləri söz birləşmələrinə aid edənlər də vardır. Azərbaycan dilçiliyində, bir qayda olaraq, bunlar mürəkkəb sözlər sırasında verilir və heç bir xüsusi adla qeyd edilmir.

Qoşa sözlər haqqındakı müxtəlif fikirləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Qoşa sözlər morfoloji kateqoriyadır: a) mürəkkəb sözdür, b) mürəkkəb sözlər içərisində xüsusi qrup təşkil edir.
2. Qoşa sözlər leksik-sintaktik kateqoriyadır - sabit söz birləşmələridir.
3. Qoşa sözlər sintaktik kateqoriyadır - söz birləşmələridir.

Bu müxtəlif nöqteyi nəzər qoşa sözlərin öz təbiətindən irəli gəlir. Doğrudan da, onlarda həm mürəkkəb sözlərin, həm frazeoloji birləşmələrin əlamətləri vardır. Məhz buna görədir ki, söz birləşmələrindən bəhs edərkən bunlar da qarşıda dayanır və haqlı olaraq belə sual meydana çıxır: “qoşa sözlərin söz birləşmələrinə münasibəti necədir?” Bu suala düzgün cavab vermək üçün qoşa sözlərin mürəkkəb sözlərə münasibətini də müəyənləşdirmək lazımdır.

Qoşa sözlər bir-birinə yaxın müxtəlif mənalı sözlərdən (ata-ana, bacı-qardaş), sinonimlərdən (səs-küy, el-oba, gözəl-göyçək), antonimlərdən (dərə-təpə, gediş-gəliş) əmələ gəlir. İkincisi birincisinin variantı, dəyişilmiş forması kimi təkrarlanan sözlərdən əmələ gəlmiş “ət-mət, çay-may, kitab-mitab” kimi formalar da bura daxil edilir. Yuxarıdakılardan fərqli olaraq, bu qrupa daxil olan qoşa sözlərin ikinci tərəfinin müstəqil mənası olmur. Qoşa sözlər, ümumiyyətlə, aşağıdakı cəhətlərlə mürəkkəb sözlərdən fərqlənir:

1. Komponentlərinin semantik vahidliyi zəifdir. Bunlar bütövlükdə bir məfhum ifadə etsə də, komponentlərinin ayrı-ayrılıqdakı mənaları az və ya çox dərəcədə diqqəti cəlb edir.
2. Komponentlər öz müstəqil vurğularını saxlayır və bir ümumi vurğuya tabe olur.
3. Bəzən ikinci tərəflə yanaşı birinci tərəfi də dəyişmək olur (hallandırmaq, cəmləndirmək), məsələn: “dərədən-təpədən, yollar-izlər”.

4. Bəzən komponentləri arasına və bağlayıcısını əlavə etmək olur, məsələn: “qardaş-bacı” və ya “qardaş və bacı” və s.
5. Tək-tək hallarda komponentlərinin yerini dəyişmək olur, məsələn: “bacı-qardaş” və ya “qardaş-bacı” və s.

Bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən qoşa sözləri mürəkkəb sözlərdən ayırır və onların mürəkkəb sözlər kimi sabitləşmədiyini göstərsə, digər tərəfdən buradakı bəzi xüsusiyyətlər qoşa sözləri söz birləşmələrinə yaxınlaşdırır. Söz birləşmələrində olduğu kimi, bunların da tərəfləri ayrı-ayrılıqda ifadə olunur və ayrıca da yazılır: şifahi nitqdə sadalayıcı intonasiya, yazıda isə defis (-) işarəsi onların əlaqəsini şərtləndirir, komponentlərinin vurğusu qalır. Söz birləşmələrinə xas olan bu xüsusiyyətlər heç də qoşa sözləri söz birləşməsi adlandırmağa haqq vermir. Bunlar mürəkkəb sözlərdən fərqləndiyi kimi, söz birləşmələrindən də fərqlənir. Əvvəla, qoşa sözlərin bir qrupunda (kitab-mitab, görüş-mörib) ikinci komponent müstəqil mənaya malik olan və müstəqil işləyə bilən söz deyildir, elə bircə bu cəhət onları söz birləşməsindən fərqləndirmək üçün kifayətdir. Belə sözlər, əvvələn eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlərə oxşasa da, öz etimologiyası etibarlı ilə onlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. İkincisi, bu sözlər ədəbi dildən çox şifahi dildə işlənir və ancaq bir sözün mənasını kiçiltmək məqsədi ilə səs uydurması yolu ilə düzəldilir, üçüncüsü, bu sözlərin komponentlərindən biri mənə bütövlüyünü saxladığı halda, ikincisi mənə bütövlüyünə malik deyil (9, s.148).

Qoşa sözlərin qalan hissələrinin hər iki komponenti müstəqil mənaya malik sözlərdən təşkil olunur və bu cəhətdən onlar söz birləşmələrindən fərqlənmir. Qoşa sözləri söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Qoşa sözlər iki sözdən təşkil olunsa da, əsasən bir məfhum ifadə edir. Doğrudur, yuxarıda deyildiyi kimi, bunların bir çoxunda semantik vahidlik zəifdir, lakin bu heç də onları söz birləşməsinə bərabərləşdirmir.

2. Qoşa sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir, mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi, burada da hər iki komponentin birlikdə ifadə etdiyi mənaya görə tərcümə edilir. Bu hal qoşa sözlərin tərəflərinin ayrı-ayrılıqda tərcümə olunma

imkanını aradan qaldırmır, lakin tərəflərin ayrı-ayrılıqda yeni dildə həmcins üzlər, sözlər təsiri bağışlayır, bu isə qoşa sözlərin qoşa söz kimi tərcüməsindən kənara çıxır.

3. Bunlar deyiliş cəhətindən də söz birləşmələrindən fərqlənir. Qoşa sözlərin tərəfləri bir-birinə çox yaxınlaşmışdır, onların arasında həmcins üzlərə məxsus şəkildə fasilə etmək mümkün deyildir. Məhz buna görədir ki, qoşa sözlərin tərəfləri arasında defis işarəsi işlədilir, onlar defissiz olaraq yanaşı yazılırsa, öz xüsusiyyətini itirir.

Söz birləşmələri və mürəkkəb idarə adları

Məlum olduğu kimi, dilimizdə ayrı-ayrı idarə, təşkilat, müəssisə və sairənin adlandırmaq üçün bir sözdən istifadə edildiyi kimi (nazirlik, akademiya, universitet və s.), qrammatik cəhətdən və məna bir-biri ilə əlaqədar olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən də söz birləşmələrindən də istifadə edilir (maarif nazirliyi, elmlər akademiyası, Azərbaycan Dillər Universiteti və s.). Bu birləşmələr Azərbaycan dilçiliyində uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürəkkəb isimlər sırasında verilmiş və “mürəkkəb idarə adları” deyə izah edilmişdir.

Son zamanlar onlar artıq mürəkkəb sözlər sırasında verilmir (9). Biz onlardan söz birləşmələri kimi bəhs etməyi daha düzgün sayırıq. Bunlar söz birləşmələrinin bütün tələblərinə cavab verir. Bunlarda sözə, mürəkkəb sözə uyğun cəhət varsa, o da onların müəyyən dərəcədə sabitləşmiş adlara çevrilməsindən ibarətdir. Bu isə onların söz birləşməsi deyil, mürəkkəb söz hesab edilməsinə heç bir əsas vermir.

Nəzərə alınmalıdır ki, söz birləşmələri də sözlər kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisə və əlaməti adlandırmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu birləşmələrin nə qrammatik forması, nə komponentlərinin vəziyyəti və münasibəti, nə deyiliş xüsusiyyətləri onları mürəkkəb sözlərdən fərqləndirir. Bu birləşmələrdə mürəkkəb sözlərə xas olmayan bircə cəhəti qeyd etmək kifayətdir: onların tərkib hissələri dilin lüğət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır,

ümumi model, məna qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözə əvəz olunur. Məsələn: “maarif komissarlığı-maarif nazirliyi” və s.

Söz birləşməsi və cümlə

Artıq dilçilikdə belə bir fikir formalaşmaya başlamışdır ki, söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidlərdir. Hər iki dil vahidi danışanların iradəsindən asılı olmadan obyektiv olaraq dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə xüsusi yer tuturlar. Söz birləşmələri ilə cümlənin tədqiqi dilin bir-birinin təkrarı olmayan iki müxtəlif cəhətdən öyrənilməsi deməkdir. Lakin dilçilik tarixində bu məsələnin tədqiqində müxtəlif cərəyanlar olmuş və söz birləşməsi ilə cümlə tez-tez bir-birinə qarışdırılmışdır. Bu, bir tərəfdən söz birləşməsi və cümlə sahəsində dərin elmi tədqiqatların yoxluğu və müxtəlif ideya istiqamətləri ilə, digər tərəfdən bu iki kateqoriya arasındakı ümumi oxşar cəhətlərlə bağlı idi. Məsələ ondadır ki, söz birləşməsi də, cümlə də dilçilikdə eyni sahəyə-sintaksisə daxil olub, eyni qaydalar əsasında qurulur. Bunların hər ikisi sözlər əsasında əmələ gəlir.

Həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə real varlıqdan doğan münasibətlər-əşyalar arasındakı, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı münasibətlər ifadə edilir. “Kağızı cırmaq” birləşməsində “kağız” əşyasının “cırmaq” hərəkətinə münasibəti ifadə edildisə, “kağızı cırdı” cümləsində də həmin münasibəti ifadə edilir. Yaxud “evə getmək” birləşməsində hərəkətin məkana münasibəti necədirsə “evə gedir” cümləsində də elədir. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr də, əsasən bir-birinə uyğun gəlir. “Evə getmək, evi görmək, evdə oturmaq, maraqlı kitab, yaxşı danışmaq” birləşmələrini cümləyə çevirərək “evə gedirəm, evi görürəm, evdə otururam, maraqlı kitabdır, yaxşı danışır” şəklində işlətsək, birləşmələri əmələ gətirən sözlərin əlaqəsində heç bir dəyişiklik əmələ gəlməz. Həm birləşmələrdə, həm də cümlələrdə sözlər idarə “evə getmək-evə gedir, evi görmək-evi görür, evdə oturmaq-evdə oturur” və yanaşma “maraqlı kitab-maraqlı kitabdır, yaxşı danışmaq-

yaxşı danışır” əlaqələri ilə bağlanmışdır. Söz birləşmələri ilə cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik vasitələr də bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn: “evdən gəlmək-evdən gəldi, evə tərəf getmək-evə tərəf getdi”. Sözlərinə görə də söz birləşməsi ilə cümlə arasında yaxınlıq vardır. Bunların hər ikisində sözlər eyni ardıcılıqla sıralanır, məsələn: “Fuad gələndə-Fuad gəlir, kitabı oxumaq-kitabı oxudun”.

Söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı əsas fərq onların mənası ilə əlaqədardır. Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə, onunla fərqlənir ki, o ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. Söz birləşməsi də hər bir dilin qanunları əsasında formalaşır, lakin cümlədən fərqli olaraq, o, heç bir bitmiş fikir ifadə etmir. Müqayisə edək: “bu kitabdır-bu kitab, evə getdi-evə gedən”.

Söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan bu fərqli cəhət - məna fərqi onlar arasında bir sıra başqa fərqli xüsusiyyətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur. Cümlədə sözlər dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Söz birləşməsində və onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərdə belə dinamiklik yoxdur. O, statik xüsusiyyətə malikdir və buna görə ki, söz birləşmələri hadisələri, prosesləri, onların əlaqələrinin durğun şəkildə qeyd edir, adlandırır.

Söz birləşməsi ilə cümləni fərqləndirərkən bir cəhəti xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır. Dilçilikdə, adətən belə bir fikir irəli sürülür ki, cümlədə subyekt və predikatın ifadəçisi olan iki qütbün varlığı və bu qütblərin predikativ əsaslarda birləşməsi vacibdir.

Ümumi mənada götürdükdə cümlə, doğrudan da, bu iki əsas üzərində qurulur. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün cümlələrdə bu qütblərin hər ikisinin olması və ya eyni zamanda hər ikisinin iştirakı vacibdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xeyli miqdarda təktərəkibli cümlə növləri (qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, söz-cümlə və s.) vardır ki, bunların heç birində eyni zamanda həm mübtəda, həm də xəbər iştirak etmir və bunlarda belə qütblərin əlaqəsini də görə bilmirik. Bu cümlə növlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması cümlə ilə söz

birləşmələrini arasındakı fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cümlə növlərinə nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əgər söz birləşməsi üçün iki müstəqil sözün və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi kifayət edirsə, bu cümlə üçün heç sözlərin əlaqələnməsi vacib olmur. Söz birləşməsindən fərqli olaraq burada əlavə əlamətlərin də varlığı tələb olunur.

Cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi isə, cümləyə məxsus intonasiyadır. Bu iki əlamət vahidət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Bu əlamətlərin heç biri söz birləşməsində yoxdur. Bu iki xüsusiyyət cümlələrə söz birləşmələrindən ciddi şəkildə fərqləndirir. Predikativlik hər bir sözün və sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat vermək qabiliyyəti ilə ölçülür. Burada bir şey ya təsdiq, ya inkar edilir, ona münasibət bildirilir, müəyyən hadisə haqqında məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur. Predikativlik cümlənin məna cəhəti ilə müəyyənləşir, lakin o, formal əlamətlərlə ifadə edilir. Burada sözlərin müəyyən qaydalar əsasında düzülüşü və müəyyən qrammatik üsullarla əlaqələnməsi, zaman, şəxs, xəbərlilik kateqoriyaları rol oynayır. Bu əlamətlərdən məhrum olan dil vahidi ya ayrı-ayrı leksik vahidlərdən - sözlərdən, ya da söz birləşmələrindən ibarət olaraq qalacaqdır. Məsələn: “səhər, axşam, kitabı oxumaq” və s. kimi söz və söz birləşmələrində yuxarıda dediyimiz əlamətlərdən heç biri yoxdur. Buna görə də onların heç biri varlıq haqqında müəyyən məlumat verə bilmir, bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir. Lakin bunlarda lazımı forma dəyişikliyi etməklə predikativlik əmələ gətirsək onlar: “Səhərdir. Axşamdır. Kitabı oxudum.” və s. kimi cümlələrə çevriləcək və cümlə üçün vacib olan xüsusiyyətlər kəsb edəcəkdir. Cümlədən fərqli olaraq, söz birləşməsində nə daxili mənasına görə, nə də xarici, qrammatik cəhətdən formalaşmasına görə predikativlik xüsusiyyəti yoxdur. Məhz buna görədir ki, yuxarıda deyildiyi kimi söz birləşmələri nominativ xüsusiyyət daşıyır və sözə meyl edir.

Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir əlamət cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. Cümlələrin əmələ gəlməsində və, ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində intonasiyanın rolu olduqca böyükdür. Cümləyə məxsus intonasiya ilə

predikativlik vəhdətdə olub bir-birini şərtləndirir və, bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edirlər. İntonasiyanın sayəsində yalnız sözlərin birləşməsi deyil, hətta ayrı-ayrı sözlər də cümlə məzmunu kəsb edə bilər.

Cümlə ilə söz birləşməsini fərqləndirən əlamətlərdən biri də modallıqdır. Modallıq mühüm kateqoriyalardan olub və cümlənin əsas əlamətlərindən biri sayılır. Bu da predikativlik və intonasiya kimi, cümlənin daimi əlamətidir və cümlələrdə özünü göstərir. Lakin bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən fikir ifadə edildiyindən modallıq zəifləyir, özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir və hissedilməz olur. Məsələn: “Uşaqlar məktəbə gedirlər. Fuad tələbədir”. Bəzən isə modallıq qabarıq şəkildə özünü göstərir: “Rasim kitabı gətirməlidir”.

Söz birləşmələrində biz bu xüsusiyyəti də görmürük. Söz birləşmələrində nə modallıq, nə də onun izləri vardır. Söz birləşməsi belə bir əlamətdən məhrumdur. Cümlələrdə modallığı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq və müxtəlif tipli münasibətlər ifadə etmək üçün xüsusi söz qruplarından istifadə olunur. Məsələn: “Əlbəttə ki, o, Alının fikrini bilmirdi” (H. Mehdi). Söz birləşmələrində isə belə sözlər işlədilmir. Bu, o deməkdir ki, söz birləşmələrində modallığın zahiri əlamətlərini də görmək olmur. Ümumiyyətlə, cümlənin imkanları söz birləşməsinin imkanlarından çox-çox genişdir. Söz birləşməsinin əmələ gəlmə qaydaları cümlənin bütün qrammatik sxemini əhatə edə bilmir. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün hissələri iştirak edir:

1) Cümlədə müraciət bildirən sözlərdən-xitablardan geniş dairədə istifadə edilir, məsələn: “Rüstəm, səndən ayrılanı bir aydır ki, gecələr yuxum gəlmir” (C. Cabbarlı). Söz birləşmələrində bunlardan istifadə edilmir.

2) Cümlədə hiss-həyacan bildirən sözlərdən-nidalardan istifadə olunur, məsələn: “Bəh-bəh, nə gözəl səsin var!” (M.S.Ordubadi). Söz birləşmələrində bunlardan istifadə olunmur.

3) Cümlələrdə ədatlardan geniş dairədə istifadə olunur, məsələn: “Bəs o bağın gəliri kimə yetişəcək?” (C.Cabbarlı). Söz birləşmələrində bunlardan istifadə olunmur.

4) Cümlədə ara sözlərdən geniş dairədə istifadə olunur, məsələn: “Demək, tarix əyə bilməz cəlladlara öz başını” (S. Vurğun). Söz birləşmələrində bunlardan istifadə edilmir.

5) Bağlayıcılar əsas əlaqə vasitələrindən biri kimi, cümlədə sözlərin, eləcə də cümlələrin bir-biri ilə bağlanması çox mühüm rol oynayır, məsələn: “Qardaş məni tək qoydun, amma mən səni tək qoymayacam” (Mir Cəlal). Söz birləşmələrində bağlayıcılardan da istifadə olunmur.

Əgər söz birləşmələrinin tabesizlik əlaqəsi əsasında da yarana bildiyini qəbul etsək, bağlayıcıların kiçik bir qisminin söz birləşmələrində iştirak edə bilməsindən söhbət açmaq olardı.

Bütün bunlar göstərir ki, cümlə həm fikir ifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən, həm də təşkil olunma, formalaşma qaydalarına görə dilin son, ən böyük və ünsürlərinin müxtəlifliyi ilə zəngin olan vahididir. Söz birləşməsi isə ona qədər yaranan, ona nisbətən sadə olan dil vahididir.

Söz birləşmələrində məna və qrammatik əlaqələr

Söz birləşmələri sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəldiyinə görə, birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən hər iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici formal cəhəti təşkil edir. Sözlərin söz birləşmələrində eləcə də cümlələrdə əlaqələnməsinin səbəbini onların əsasında duran və onların mahiyyətini təşkil edən obyektiv əlaqələrdə axtarmaq lazımdır. Obyektiv aləmdə əşyalar və hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin forması çox müxtəlif və rəngarəng olduğu kimi, söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı məna əlaqələri də müxtəlif və rəngarəng olur, məsələn: “yaxşı kitab” birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, “beş kitab” birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, “kitabı oxumaq” birləşməsində hərəkətlə onun istiqaməti və s. arasındakı münasibətlər ifadə edilir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin mənasını əşya ilə onun əlamətləri, proses və onun müxtəlif cəhətlərdən müəyyənləşdiriciləri təşkil edir. Söz

birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələr, adətən, aşağıdakı şəkildə qeyd edilir: 1) predikativ əlaqə, məsələn: “Fuad danışır, sən gəlirsən”; 2) obyekt əlaqəsi, məsələn: “kitaba baxmaq, tələbəni öyrətmək”; 3) atributiv əlaqə, məsələn: “maraqlı kitab, dəmir qapı”; 4) relyativ əlaqə, məsələn: “yavaş-yavaş danışmaq, sevincdən ağlamaq”.

Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələr başqa şəkildə də qruplaşdırılır, əlavə əlaqə növləri də qeyd edilir, lakin söz birləşmələrinin əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən və geniş yayılan növlərini nəzərdə tutduqda onların məna əlaqələrini yuxarıdakı dörd qrupda birləşdirmək olar.

Söz birləşmələri nə qədər müxtəlif formalarda meydana çıxsada, onların məna əsasını bu əlaqələrdən biri təşkil edir. Doğrudur, söz birləşmələrinin mübahisəli olan və söz birləşmələri sistemində diqqəti cəlb etməyən və ya az-az hallarda cəlb edən növlərini nəzərə aldıqda bu əlaqələrin dairəsini bir qədər genişləndirmək də mümkündür. Yaxud, əksinə, predikativ birləşmələrin söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil olmadığını nəzərə aldıqda bu əlaqələrin sayı azalmalı olur. Yəni predikativ əlaqə bu sistemdən kənara çıxır. Bunlara baxmayaraq hələlik mübahisə açmadan və bir qədər geniş mənada götürərək, demək olar ki, dildə sözlərin əlaqəsi bu dörd məna qrupunda əks oluna bilər.

Söz birləşmələrini tədqiqi edərkən onların daxili mahiyyəti, ümumi məna əsasını müəyyənləşdirmək məsələsi ilk planda dayanır və söz birləşmələri çox vaxt başqa prinsiplər əsasında təsnif edilsə də, əslində onlarda məna əlaqələri yenə ilk planda durur.

Müxtəlif dil sistemlərində söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə formalaşır. Ayrı-ayrı dillərdə söz birləşmələrini əmələ gətirən vasitələr də başqa-başqadır. Söz birləşmələrinin əmələgəlmə qaydaları, modelləri dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə hər bir dildə spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Lakin buna baxmayaraq, söz birləşmələri məna əlaqələri nöqtəyi nəzərindən ümumi xarakter daşıyır, daha doğrusu, həmin məna əlaqələri, demək olar ki, bu və ya başqa şəkildə bütün dillərə aiddir. Bu da dilin məna əsasını təşkil edən

təfəkkürün ümumiliyyindən, onların (əlaqələrin), yuxarıda deyildiyi kimi, obyektiv aləmdəki real əlaqələrlə bağlandığından irəli gəlir. Söz birləşmələrindəki əlaqələrin ikinci cəhətini onların (əlaqələrin) ifadə formaları təşkil edir. Bu, söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələrin formal cəhəti sayılır və qrammatik əlaqələr, daha konkret olsun deyə, sintaktik adı ilə qeyd edilir. Söz birləşmələrinin forması onları əmələ gətirən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrlə, onların konkret təzahür formaları ilə bilavasitə bağlıdır.

Təfəkkürün ümumiliyyindən, bununla əlaqədar olaraq, sintaktik hadisələr arasındakı ümumi cəhətlərdən irəli gələn oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, sintaktik əlaqələr hər bir dildə və ya dil qrupunda tam spesifik xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır. Buna görə də tədqiqat sahəsinə daxil edilən dillər müxtəlif olduqca sintaktik əlaqələrin də əhatə dairəsi, işlənmə momentləri müxtəlifləşir. Məsələn, başqa sistem dillərlə müqayisədə nisbətən amorf dillərdə söz birləşmələri daha çox yanaşma əlaqəsinə əsaslanır, hal sistemi inkişaf etməmiş dillərdə idarə əlaqəsindən az istifadə olunur.

Bizə elə gəlir ki, hər bir dil sistemində, eləcə də türk dillərində qrammatik əlaqələrin konkret formalarını, ifadə üsullarını müəyyənləşdirməzdən əvvəl, bütün dillər üçün vacib olan iki əlaqə növünü nəzərdən keçirmək lazımdır: tabelilik və tabesizlik əlaqələri.

Bizə görə, hər hansı bir dildə nə qədər əlavə növü müəyyənləşdirilsə və onlar nə qədər müxtəlif formalara malik olub, müxtəlif adlarla qeyd edilsə də, onlar bu iki əlaqə növü dairəsindən kənara çıxa bilməyəcək və bunların növləri kimi meydana çıxacaqdır. Bu ümumi əlaqə növləri ayrı-ayrı dillərdə fərqli xüsusiyyətləri ilə meydana çıxmasına baxmayaraq, nəzəri cəhətdən bütün dünya dilləri üçün tətbiq edilə bilər, zira hər bir dildə sözlər ya tabesizlik, ya da tabelilik üzrə əlaqələnməlidir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrə aid ilk qeydlərə ancaq qrammatika kitablarında rast gəlirik. Bundan sonra sintaktik əlaqələr Azərbaycan dilçiliyində aktual mövzulardan birinə çevrilərək tədqiq olunmağa başlamış və bu haqda bir-birini ardınca bir neçə əsər yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində

sintaktik əlaqə üsullarına aid müəyyən əsərlər yazılmış və bu əlaqələrin əsas cəhətləri öyrənilmişdir. Əlbət ki, sintaktik əlaqələr və onlarla bağlı olan bütün məsələlər həll edilmiş və bir də bu məsələyə qayıtmağa ehtiyac yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə aydınlaşdırılması vacib olan məsələlər çoxdur və dilçiliyin başqa məsələləri ilə yanaşı, sintaktik əlaqələrin də tədqiqini davam etdirmək lazım gəlir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: tabelilik əlaqəsi, tabesizlik əlaqəsi. Müasir ingilis dilində isə, iki element arasında əlaqələrin 3 tipi mövcuddur: tabelilik əlaqəsi, qarşılıqlı asılılıq, akumulativ əlaqəsi. Ümumiyyətlə, ingilis dilində, əsasən, üç əlaqə tipi var: tabelilik, tabesizlik, predikativ.

Aşağıda bu məsələlərə aydınlıq gətirəcəyik.

Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri məsələsi

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən aslı olmayan, biri digərini heç bir cəhətdən aydınlaşdırmayan, bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər arasında olur, məsələn: “oğlanlar və qızlar, dağlar və dərələr” və s. Tabesizlik əlaqəsi çoxvariantlı və rəngarəng olmadığından bir sıra hallarda xüsusi əlaqə növü kimi qeyd edilmir və bu vaxt sintaktik əlaqələr adı altında tabelilik əlaqələri nəzərdə tutulur. Əslində isə, bu əlaqənin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müəyyən qrammatik formaların yaranmasında o, ciddi rol oynayır.

Adətən, tabesizlik əlaqəsi cümlənin həmcins üzvləri arasında əlaqə kimi qeyd edilir. Həmcins mübtədalar - (“*Vera və Əjdər* bir an belə tabutdan kənara çəkilmirdilər” S.Rəhman); həmcins xəbərlər - (“Adamlar *gülür, oynayırdılar*” Mir Cəlal); həmcins tamamlıqlar - (“Bir müddət bunlar xalqı fəslə *paşalara, əfəndilərə* satdılar” Mir Cəlal); həmcins zərflilər - (“Nə üçün bilməsin ki, onun yoldaşları *Peteburqda, Moskvada* necə dolanırlar, fikirləri nədir?” H. Mehdi); həmcins təyinlər arasında - (“Aslanın *düşüncəli və ağıllı* gözlərini çox bəyəndi” H.

Mehdi); bundan başqa həmcins xitablar arasında - (“*Qardaşlar, bacılar*, bu azadlıq bayrağı altında yeni, azad həyata doğru!” C. Cabbarlı); qoşa sözlərin komponentləri arasında - (“dərə-təpə”) tabesizlik əlaqəsi olur. Göründüyü kimi, tabesizlik əlaqəsi fəaliyyət dairəsi daha genişdir.

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin başqa sözlərə münasibəti başqa sözə tabe olmaları və yaxud, əksinə, başqa bir sözü özlərinə tabe etmələri onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn: “kitab və dəftər almaq” birləşməsindəki “kitab” və “dəftər” sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi olduğu halda, həmi sözlərin hər ikisi “almmaq” sözünə tabedir; “kitabı almaq” və “oxumaq” birləşməsində tabesizlik əlaqəsində olan “almmaq” və “oxumaq” sözləri kitabı sözünü özünə tabe etmişdir.

Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi forması yoxdur, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə meydana çıxır. Lakin tabesizlik əlaqəsində olan sözlər, əsasən eyni kateqoriyaya daxil olmalı və eyni qrammatik forma daşmalıdır. Məsələn: ismin adlıq halındakı sözlə çıxışlıq halındakı sözün, sayla fəlin və s. tabesizlik əlaqəsində olması, yaxud da sintaktik nöqtəyi nəzərdən yanaşsaq, mübtəda ilə xəbərin, təyinklə tamamlığın, zərfləklə xəbərin və s. tabesizlik əlaqəsində olması mümkün deyildir.

İndi belə bir sual meydana çıxır: tabesizlik əlaqəsində olan sözlər söz birləşməsi əmələ gətirirmi, yaxud tabesizlik əlaqəsində olan söz birləşmələri vardır mı?

Hələ dilçilik bu məsələ üzərindən sükutla keçir və bu əsərlərdə tabelilik əlaqəsində olan söz birləşmələrindən danışıldığı halda, tabesizlik əlaqəli birləşmələrin adı da çəkilmir. Bəziləri isə belə birləşmələri tamamilə rədd edirlər. Eyni fikri J.B.Kroteviç də irəli sürərək yazır ki, söz birləşməsi üçün tabesizlik əlaqəsi xas deyil, belə münasibətdə olan sözlərdən biri digərini izah edə bilmir. Buna görə də tabesizlik əlaqəsində olan sözlər içərisində birləşmənin struktur-semantik mərkəzi ola biləcək aparıcı sözün olmaması imkan vermir ki, həmin sözlər bir məfhum ifadə etsin (39, s.119).

B.N.Yartseva tabesizlik əlaqəli birləşmələrin varlığını qəbul etmir və yazır: “Söz birləşməsi məna mərkəzinə və qrammatik mərkəzə malik olmalıdır, başqa sözlə deyilsə, söz birləşməsindəki sözlərdən biri qrammatik cəhətdən tabeədici olmalıdır (64, s. 450).

Azərbaycan dilində sözlərin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşərək əmələ gəldikləri formaları üç yerə ayırmaq olar: a) qoşa sözlər; b) həmcins üzvlər; c) söz birləşmələri.

Məlum olduğu kimi, qoşa sözlər tabesizlik əlaqəsi əsasında əmələ gəlib leksik cəhətdən sabitləşən, müəyyən cəhətdən söz birləşməsinə meyl etsə də, mürəkkəb sözlər kimi, əsasən bir məfhum ifadə edən formalardır. Həmcins üzvlər isə birbirinə münasibətdə öz müstəqilliyini saxlayan, hər biri müstəqil mənaya və suala malik olan, ayrıca məfhum ifadə edən sözlərdir və onların əlaqəsi ancaq cümlədə reallaşır. Cümlənin ümumi məzmunundan irəli gələn tələb və ya həmcins üzvlərin hamısı üçün eyni olan tabeədici söz həmcins üzvlərin bir mərkəzdə birləşməsinə və eyni forma daşmasına səbəb olur. Beləliklə, cümlədə eyni rola malik olub, eyni bir üzvlə eyni cəhətdən əlaqədar olmaq və eyni formalılıq bu üzvlərin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsinə səbəb olur. Cümlənin ümumi məzmunundan və ya müəyyən tabeədici üzvün iradəsindən kənarda sözlərin belə əlaqəsi əhəmiyyətsiz görünür və heç bir leksik-qrammatik sistem əmələ gətirə bilmir.

Bunları nəzərə alıb, biz də belə düşünürük ki, heç bir qeyd-şərt qoymadan cümlədəki həmcins üzvlərin əlaqəsini söz birləşməsinin xüsusi növü kimi qəbul etmək söz birləşmələri haqqındakı sintaktik qaydalara uyğun gəlmir.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında əmələ gələn söz birləşmələrində sözlər həmcins üzvlərdəki müstəqilliyə malik olmur, cümlədə həmcins üzvlər kimi çıxış etmir, belə birləşmələrin əmələ gəlməsi cümlədən asılı olmur. Bu birləşmələr, əsasən iki sözdən ibarət olub hər iki sözün mənası ilə bağlı olan bir ad bildirir. Bu son xüsusiyyət onları həmcins üzvlərdən ciddi şəkildə ayırır və başqa söz birləşmələri kimi, onların nominativ xüsusiyyət daşmasını şərtləndirir. Lakin bunlar artıq leksik vahidə çevrilmiş qoşa sözlərdən fərqlənir.

Tabesizlik əlaqəli birləşmələr bir ad bildirsə də, qoşa sözlərdən fərqli olaraq, bir məfhum ifadə etmir, onları bir sözə bərabərləşdirmək olmur, bunlarda ayrı-ayrı məfhumlar və həmin məfhumların əlaqəsi açıq şəkildə ifadə olunur: “atalar və oğullar”, “hərb və sülh”, “Leyli və Məcnun” və s. göründüyü kimi, bunlar həm cümlənin həmcins üzvlərindən, həm də qoşa sözlərdən fərqlənir. Bu birləşmələrin tərəflərini cümlədə ayrı-ayrı həmcins üzlər kimi işlətmək mümkün deyildir. Beləliklə, tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri bir tərəfdən cümlənin həmcins üzvlərini, digər tərəfdən isə qoşa sözləri xatırladır, lakin mahiyyətinə görə hər ikisindən fərqlənir və müstəqil sintaktik vahid kimi çıxış edir.

Tabesizlik əlaqəli birləşmələrdə mərkəzləşdirici söz olmur. Bu cəhət onları başqa növ birləşmələrdən ayırır və bu sahədəki fikir ayrılığı da buradan irəli gəlir. Lakin qeyd edilməlidir ki, bunlarda belə formal əlamətin mərkəzləşdirici sözün yoxluğu onların semantik-qrammatik vahidliyini inkar etmir. Burada tabesizlik əlaqəsini əmələ gətirən qrammatik vasitələrdən (intonasiya, bağlayıcı) başqa, komponentləri bir mərkəzdə birləşdirən “gizli bir bağ da bağdır”. Məhz belə bir daxili rabitənin sayəsində müxtəlif sözlər bir vahid halında birləşib söz birləşməsi əmələ gətirir ki, bunu biz həmcins üzləri əlaqəsində hiss etmirik.

Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri başqa sintaktik birləşmələrə nisbətən bir qədər sabit xarakter daşıyır və öz mahiyyətinə görə müəyyən dərəcədə frazeoloji birləşmələri andırır. Bu birləşmələr müstəqil mənaya malik sözlərin təsadüfi birləşməsi olsa da, müəyyən bir hadisənin, anlayışın adı kimi formalaşdığına görə dildə sabitləşməyə başlayır. Məhz buna görədir ki, onların komponentləri müasir dil üçün birləşmənin başqası ilə əvəz edilə bilməyəcək zəruri ünsürlərinə çevrilir və tərəflərdən birinin başqa sözlə əvəz edilməsi uyğunsuzluğa səbəb olur, qulağımızda qeyri-adi, süni səslənir, məsələn: “Leyli və Məcnun” əvəzinə “Leyli və Həsən” işlətmək olmur. Lakin bu xüsusiyyətlər həmin birləşmələri frazeoloji birləşmələr sırasına daxil etməyə haqq vermir. Çünki bu birləşmələrin komponentləri öz müstəqil mənalarını saxlayır və birləşmə daxilində, əsasən öz həqiqi mənalarında çıxış edirlər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələr arasındakı əlaqə də tabesizlik əlaqəsidir. Bundan əlavə həmcins xitablar arasındakı və qoşa sözlərin komponentləri arasındakı (yorğan-döşək, dərə-təpə) əlaqə də tabesizlik əlaqəsinə aiddir. Məsələn: “Qız-gəlinlər *sarı, qırmızı, yaşıl* parçalardan əlvan paltar geyib, təzə ipək kəlağayı örtmüşdülər” (İ. Əfəndiyev).

“Yağış aramla yağır və günəş buludların arxasından boylanırdı. *Ey vətən oğulları, ey vətən qızları* alın Qarabağda tökülən şəhid qanlarını” (Anar).

Aralarında tabesizlik əlaqəsi olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərlə münasibəti (yəni əlaqələri) onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn: “Kitab və dəftər almaq”. Burda “kitab və dəftər” sözləri ikidə “almaq” feline tabedir, amma bu onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir.

Tabesizlik əlaqəsi heç bir formal əlamətə malik deyil, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadəsini tapır.

Tabesizlik bağlayıcıları cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. Tabesizlik bağlayıcıları öz mənalarına görə dörd qrupa bölünür:

Bitişdirmə bağlayıcıları – Bu tip bağlayıcılar cümlə üzvləri və cümlələr arasındakı məntiqi əlaqələri bildirmək üçün istifadə olunur.

“Və” bağlayıcısı – cümlənin həmcins üzvlərini və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlayır. Məsələn: “Oğlanın oxuduğu segah dil açıb insanlara və bütün təbiətə yeni bir səhər vəd edən o axşam mənzərəsinin, ömrümüzdə bir də heç zaman geri qayıtmayacaq o dəqiqələrin, o zaman sirlərinin nəhayətsizliyindən və möhtəşəm gözəlliklərindən danışdı” (İ.Əfəndiyev).

“Və” bağlayıcısı sadalanan həmcins üzvlər və ya müstəqil cümlələr arasında təkrar edilə bilməz. Yalnız həmcins üzvlərin və ya müstəqil cümlələrin sonuncusundan əvvəl “və” bağlayıcısı işlədilir.

“Həm” bağlayıcısı – bu bağlayıcı iki və ya ikidən artıq təkrar edilərsə, təkrar edilən son həm bağlayıcısının üzərinə də, “və, ki” bağlayıcılarından biri artırılır.

Bu isə, həmcins üzvlərin və ya müstəqil cümlələrin sayından asılıdır. Məsələn: “Kəklik xala həm kefsiz, həm də həyacanlı idi” (İ.Əfəndiyev).

“Nə” - qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu cümlə üzvlərini və ayrı-ayrı cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn: “Arif nə dinir, nə danışdı”.

Bunlardan əlavə bitişdirmə bağlayıcılarına “nə də, nə də ki, da (də), həmçinin” və s. aiddir.

İkinci qrup tabesizlik bağlayıcıları qarşılıq bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar qarşılaşdırılan, bir-birinə zidd olan həmcins üzvlər və ya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında tabesizlik əlaqəsini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

“Amma, ancaq, lakin, fəqət”. Məsələn: “Toz duman kimi, qatılışıb hamının nəfəsini kəsirdi, amma artıq hamı buna alışmışdı”.

“Amma, ancaq, lakin, fəqət” bağlayıcıları eyni məna və vəzifəyə malik olduğu üçün bunları istənilən vaxt bir-birilə əvəz etmək olar.

“İsə” bağlayıcısı, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında tabesizlik əlaqəsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Lakin bəzən həmcins üzvləri də bir-birinə bağlayır. Məsələn: “Qəlbim hələ də cavandır, mən isə, artıq qocalmışam”.

Bölüşdürmə bağlayıcılarına “ya, yaxud, gah, gah da” və s. bağlayıcılar aiddir. Məsələn: “O, gah bütün dərd-sərinə unudur, gah da günlərlə acı göz yaşı tökürdü”. “Mən bütün işlərimdə ya azadam, ya əsir”.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları da, tabesiz mürəkkəb cümlənin ifadə üsullarından biridir. Bu qrupa daxil olan bağlayıcılar sadə cümlə üzvərindən birini və ya bütün cümləni aydınlaşdırmaq, daha da konkretləşdirmək, ümumi şəkildə ifadə olunmuş bir fikri hissələrə parçalamaq və s. səciyyəyə malikdir. Bu tabesizlik bağlayıcılarına “yəni” və “məsələn” aiddir. Misal: “Mən başqa heç nə təklif edə bilmərəm, yəni bacardığım ancaq budur”.

Deyilənlər belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycan dilində tabesizlik əlaqəsi ilə əmələ gələn söz birləşmələri vardır və bu birləşmələr söz birləşməsi haqqında ümumi nəzəri anlayışla heç bir ziddiyyət təşkil etmir. Eyni fikri başqa dillərə də aid etmək mümkündür. Azərbaycan dilində bu birləşmələrin

tərəfləri, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur, başqa nitq hissələri bu prosesdə substantivləşir, məsələn: “qırmızı və qara”, və buna görə də bu birləşmələr sırasında daxil olur.

Tabesizlik əlaqəli birləşmələrdə əlaqələndirici vasitə kimi, bir qayda olaraq, “və” bağlayıcısı iştirak edir. Bəzən danışıda bağlayıcı ixtisara düşür və birləşmə bağlayıcısı ifadə olunur. “Leyli - Məcnun”, “Əsli - Kərəm” və s. qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəli birləşmələr bir tiplidir, rəngarəng deyildir, nə quruluş, nə də mənə cəhətində xüsusi tədqiqata ehtiyac olan zənginlik yoxdur.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində də cümlə və söz birləşməsi daxilindəki bütün sözlər arasında qrammatik əlaqələr mövcuddur, başqa sözlə cümlə və söz birləşməsinə daxil olan sözlər arasında müəyyən vasitəli və vasitəsiz sintaktik əlaqələr mövcuddur. Sintaktik əlaqə dedikdə, əlaqəli nitqdə sözlər və ya söz qrupları arasında sintaqmatik əlaqələr nəzərdə tutulur (37, s.58).

Yelmslevin yazdığına görə, iki element arasında əlaqələrin 3 tipi fərqləndirilə bilər: hər iki element bir-birindən asılı deyil (tabesizlik əlaqəsi); birinci element ikinci elementdən asılıdır, ikinci element isə, birinci elementdən asılı deyil (tabelilik əlaqəsi); birinci element ikinci elementdən asılıdır və ikinci element də öz növbəsində birinci elementdən asılıdır (41, s.115). Bu tip əlaqə üçün Yelmslev “interdependence” (qarşılıqlı asılılıq) terminini təklif etmişdir. Bu əlaqələr çox abstraktdır və elementlərin sintaktik funksiyalarını xarakterizə etmirlər, onların bir-birinə qarşı münasibətdə statusunu müəyyən edirlər.

Hər üç tip əlaqənin xarakteristikası bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur və müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur.

Tabesizlik əlaqəsi - qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu olan komponentlər arasındakı əlaqədir, bu vaxt müəyyən bir qrupun sintaktik funksiyası onun ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir üzvünün sintaktik funksiyası ilə eyni olur. Əvvəllər dilçilər belə hesab edirdilər ki, tabesizlik əlaqəsinin elementləri tam sərbəstdirlər, bir-birindən asılı deyillər və istənilən vaxt bir-birlərini əvəz edə bilərlər. Hal-hazırda bu fikir şübhəlidir. Dilçilər belə bir nəticəyə gəliblər ki, tabesizlik əlaqəsinin elementləri həmişə bir-birini əvəz edə bilmirər. Bu faktla

əlaqədar olaraq mütənasib və qeyri mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələr ayrılır. (41, s. 115).

Mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri bir-birini əvəz edə bilər. Qeyri-mütənasib tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri isə, bir-birini əvəz edə bilmir. Qeyri-müəyyən tabesizlik əlaqəli birləşmələrin elementləri müəyyən mövqeyə malik olur. Məsələn, tabesizlik əlaqəsi ilə birləşmiş iki elementli birləşmələrdə birinci yerdə həmişə azhecalı söz dayanır. Misal: “men and women” (kişilər və qadınlar), “red and green” (qırmızı və yaşıl) və s.

“The man and the woman shifted their hands accordingly, tightly gripping the sides of the car, and Gerry slowly and carefully released the brake” (Jack London) .

Bu qaydaya müstəsna hallar da mövcuddur. Bu qayda müxtəlif etiket qaydalarında, nəzakət xatirinə pozula bilər. Məsələn: “my sister and I” (mən və mənim bacım).

Ayrı-ayrı dilçilərin tabesizlik əlaqəsi haqqında fikirləri müxtəlifdir. Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, yalnız tabesizlik əlaqəsinin tərkibinə daxil olmayan hər hansı üçüncü bir vahidə tabe olan iki element arasındakı əlaqəni tabesizlik əlaqəsi hesab etmək olar. Məsələn: “The weather was rainy and windy” – “Hava yağışlı və küləkli idi” - cümləsindəki “rainy” (yağışlı) və “windy” (küləkli) arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsi hesab olunur, çünki hər iki söz “was” – “idi”lə əlaqədardır.

Tabelilik əlaqəsi haqqında dilçilərin fikirləri daha yekdildir. Tabelilik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu olmayan komponentlər arasındakı əlaqədir. Bu tip əlaqədə elementlərdən biri əsas, digəri isə asılıdır. Üstün, əsas element tabeli söz birləşməsinin nüvəsi adlandırılır və istənilən nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Əsas element anlayışı nisbi xarakter daşıyır, yalnız tabe olan elementin varlığı onu təbeedici edir.

Tədqiqatçıların fikrinə əsasən ingilis dilində, başqa Hind-Avropa dillərində olduğu kimi, tabelilik əlaqəsinə malik olan strukturlar tabesizlik əlaqəsinə malik

olan strukturlara nisbətən daha çox işlənir. Tabelilik əlaqəsinə malik olan strukturlar daxili quruluşuna görə 2 qrupa ayrılır:

1. Regressiv tabeli birləşmələr;
2. Proqressiv tabeli birləşmələr.

Regressiv tabeli birləşmələrdə asılı elementlər nüvədən solda yerləşir. Məsələn: “an old stone house” (köhnə daş ev) – “an old stone” - asılı elementlər, “house” - nüvə.

Proqressiv tabeli birləşmələrdə isə, asılı elementlər nüvədən sağda yerləşir. Məsələn: “bad for the health” (sağlamlıq üçün zərərli) – “bad” - nüvə, “for the health” - asılı elementlər.

Bu iki qrupdan əlavə nüvəsi mərkəzdə yerləşən tabeli birləşmələr də var. Məsələn: “a folded sheet of paper” (bükülmüş kağız parçası) – “a folded” - asılı elementlər, “sheet” - (nüvə), “of paper” - asılı element (41, s.116).

Nəzəri olaraq belə hesab edilir ki, tabesizlik əlaqəli birləşmələri istənilən qədər genişləndirmək olar. Amma son illərə qədər belə hesab olunurdu ki, tabelilik əlaqəli birləşmələrin hamısının həcmi müəyyən limitə malikdir. Tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, ismin özündən sonra yer mənalı təyini varsa belə birləşmələri istənilən qədər genişləndirmək olar. Məsələn: “the woman in the car”.....; “the woman in the car near the bridge”.....; “the woman in the car near the bridge in the town”.....

Predikativ əlaqə isə, cümlənin baş üzvləri mübtəda və xəbər arasındakı əlaqədir. Cümlədə cümlə üzvləri arasında əlaqələrdən ən sərbəsti predikativ əlaqədir. Bu tip əlaqə “he” (o) və “is a teacher” (müəllimdir), “my mother” (anam) və “cleaned” (təmizlədi) - arasındakı əlaqədir. Xəbər predikatlıq ifadə edir və predikatın subyektlə əlaqəsini bildirir. Mübtəda ilə xəbərin əlaqəsi xüsusi xarakterə malikdir. O, ayrılmaz surətdə predikatın ifadə vasitəsilə bağlıdır. Bu tip əlaqəni cümlələrin əksəriyyətində müşahidə etmək olar, çünki cümlə bu əlaqə vasitəsilə düzülür və bitmiş bir fikir ifadə edir. Predikativlik əlaqəsi sərbəst olduğu üçün cümlə daxilindəki digər üzvlər arasında münasibət yaratmır. Bu əlaqə o qədər

sərbəstdir ki, zəifləməsi mümkün deyil. Bu əlaqə ya mövcuddur, ya da mövcud deyil. Məsələn: “*He lay with his head touching the rear wall of the large room*”.

Sintaktik cəhətdən təşkil olunmuş qruplarda elementlər arasında qarşılıqlı asılılığı xarakterizə etmək üçün bəzən bu üç tip əlaqə azlıq edir. Baxmayaraq Yelmslev iddia edirdi ki, iki element arasında yalnız və yalnız üç tip əlaqə mövcud ola bilər, onun mülahizələri yalnız məntiqi cəhətdən tam həqiqətə uyğundur. Yazı materialında isə, məntiqi cəhətdən təsbit olunmuş bu üç əlaqə tipi qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş strukturlardakı əlaqə tiplərinin rəngarəngliyini tam əks etdirməyə qadir deyil.

Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı dilçilik məktəblərində sintaktik əlaqələrə geniş yer ayrılır, “əlaqə” termini dəqiqləşdirilmir və bu terminə heç bir xarakteristika verilmir. Fəlsəfi baxımdan şərh etməyib, sırf sintaksis baxımından yanaşsaq “əlaqə” sözünü formal ifadəyə malik olan və ya olmayan qarşılıqlı asılılıq kimi, xarakterizə etmək olar.

Belə bir birləşməni götürək: “to write his friend a letter” (dostuna məktub yazmaq) - bu birləşmədə “friend” (dost) və “letter” (məktub) sözləri müəyyən əlaqəyə malikdirlər və qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırlar. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu onların yerini dəyişdikdə birinin formasında dəyişiklik olması ilə sübut edə bilərik, yəni “to write a letter to his friend”. Bu iki element arasındakı əlaqəni nə tabesizlik, nə tabelilik, nə də predikativ əlaqə adlandırmaq olmaz. Nəzərdən keçirilən iki element bərabərhüquqlu qarşılıqlı əlaqədə deyil, nə “and” bağlayıcısı, nə də hər hansı bir tabesizlik əlaqəsi ilə bağlana bilməz. Bu da onlar arasında tabesizlik əlaqəsinin olmadığını göstərir.

Həmçinin iddia etmək olmaz ki, bu elementlərdən biri əsas, digəri isə, asılıdır. Bu da bu elementlər arasında tabelilik əlaqəsinin də olmadığını sübut edir. Demək olmaz ki, bu elementlər qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdır, çünki onlar ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilirlər, “to write a letter”, “to write to his friend”. Qarşılıqlı asılılıq əlaqəsində olan elementlər bu imkandan məhrumdurlar.

Bu elementlər arasındakı əlaqə yalnız bu struktura daxil olmayan başqa bir elementin fonunda aydınlaşa bilər. Buna görə də, bu tip əlaqəni akumulativ əlaqə

adlandırmaq olar. Bu əlaqəyə verilən ad özlüyündə əlaqənin formasızlığını, şəkilsizliyini əks etdirmək məqsədi daşıyır.

“Akumulyativ” sözü - latın sözü olan “accumulo” sözündəndir və “hara gəldi, necə gəldi yığmaq”, “üst-üstə qalamaq” və s. mənalar ifadə edir. Akumulyativ əlaqə yalnız eyni tipli tamamlıqlar üçün xarakterik deyil, bu əlaqə təyini birləşmələrdə də geniş yayılıb. Təyini birləşmələrdə bu tip əlaqə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş təyinlər arasında müşahidə olunur. Məsələn: “these important (decisions)” - bu vacib qərarlar, “some old (books)” - bəzi köhnə kitablar.

Belə ki, bu birləşmələrdə təyin zəncirinin hər elementinin xüsusi təyin olunmuş mövqeyi var və onlar yerlərini dəyişə bilməzlər, yəni “important these (decisions)”, “old some (books)” olmaz (41, s.118).

Dəyişməz mövqe tutmaları onu göstərir ki, elementlər arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur. Təyin zəncirinin elementləri arasına hər hansı bir tabesizlik bağlayıcısının qoyulması qeyri-mümkün olduğu üçün, əlaqəni tabesizlik əlaqəsi adlandırmaq olmaz. Təyin zəncirinin elementləri arasında tabelilik və predikativ əlaqənin də mövcud olmaması, onu iddia etməyə imkan verir ki, yuxarıda qeyd etdiyim tip təyini birləşmələr akumulyasiya əsasında qurulub.

Əgər təyini söz birləşmələrində təyin edən tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş həmcins təyinlərdən ibarətdirsə, onda həmin elementlər arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsidir. Çünki həmin elementlər “and” tabesizlik bağlayıcısı ilə bağlana bilirlər, məsələn: “a windy and rainy day” - küləkli və yağışlı gün. Əgər təyini söz birləşməsində təyin edən tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş həmcins olmayan təyinlərdən ibarətdirsə, bu elementlər arasındakı əlaqə akumulyativ əlaqə hesab oluna bilər, məsələn: “that green bag” - o yaşıl çanta, “that” və “green” arasındakı əlaqə akumulyativ əlaqədir.

Tabelilik əlaqəsi və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində onun rolu

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bir-birilə müəyyən bir qaydada, yəni müəyyən bir məntiqi əsasda birləşir. Sözlər arasında mövcud olan bu məntiqi

məna əlaqələrinin əsasını obyektiv aləmdə mövcud olan müəyyən əlaqələr təşkil edir. Obyektiv aləmdə əşyalar, hadisələr və s. arasında mövcud olan əlaqələr çox müxtəlif və rəngarəng olduğu üçün, sözlər arasında məna əlaqələri də çox rəngarəng xarakterə malikdir. Məsələn: “yeddi kitab” birləşməsində əşya və onun kəmiyyəti, “universitetə getmək” birləşməsində hərəkət və onun istiqaməti, “əla tələbə” birləşməsində isə, əşya və onun əlaməti arasındakı münasibət, əlaqə öz ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Tabelilik əlaqələrinin söz birləşmələrində rolu böyükdür. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur.

Adından da göründüyü kimi, bu əlaqə əlaqədar olan vahidlərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir. Bu əlaqə prosesində bir söz əlaqədə olduğu başqa sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən ona xidmət edir, onu aydınlaşdırır, tamamlayır, digər söz isə, müstəqil olaraq başqa sözü özünə tabe edir və onun vasitəsi ilə öz xüsusiyyətlərini meydana çıxarır, məsələn: “yaxşı kitab, evə getmək, sənin dəftərin” birləşmələri bu əsasda qurulmuşdur.

Ümumiyyətlə götürdükdə, bütün birləşmələrin əsasını, əsasən, müəyyən əşya ilə onun əlamətinin və ya müəyyən proses, hərəkət və onun müxtəlif cəhətlərinin və s. arasındakı obyektiv münasibətlərin müəyyən cəhətlərinin ifadə edilməsi təşkil edir. Sözlər arasındakı məna əlaqələrinin əsasən 4 növünü ayırmaq olar:

1. Predikativ əlaqə - “tələbə yazır, günəş çıxır” və s.
2. Obyekt əlaqəsi – “dəftəri qaldırmaq, kinoya baxmaq” və s.
3. Atributiv əlaqə - “ətirli çiçək, gözəl qız” və s.
4. Relyativ əlaqə - “tez-tez danışmaq, gülə-gülə getmək” və s.

Sözlər arasındakı əlaqələrin ikinci cəhətini əlaqələrin ifadə formaları təşkil edir. Əlaqələrin ifadə formaları əlaqələrin formal cəhəti hesab olunur və qrammatik əlaqələr və ya sintaktik əlaqələr adlanır.

Sintaktik əlaqəyə girdikləri zaman sözlər morfoloji cəhətdən dəyişməyə uğrayır və sintaktik cəhətdən birləşirlər. Sintaktik əlaqələr onların üsullarından

asılı olaraq birtərəfli, ikitərəfli və bilavasitə ola bilər (35, s.5). Məsələn, yanaşma əlaqəsində tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və əvvəldə gəlir. Burada sintaktik əlaqə bir tərəfli və bilavasitə olur. Uzlaşma əlaqəsində isə, ikitərəfli və bilavasitə əlaqə vardır. İdarə əlaqəsi birtərəfli, bilavasitə əlaqədir.

Tabelilik əlaqəsi ilə bağlanan sözlərdən biri digərinə tabe olur, biri digərini aydınlaşdırır. Tabeedən söz tabe olan söz vasitəsilə öz xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Tabelilik əlaqəsi cümlə üzvlərindən mübtəda və xəbər, təyin və təyinolunan, tamamlıq və zərfliliklə xəbər arasında özünü göstərir. Bu əlaqə tipi bağlama, məsdər, feli isim və feli sifət tərkiblərini əmələ gətirən sözlər arasında, qoşmalarla onların qoşulduğu sözlər arasında da olur. Müasir Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsi ilə sözlərin bir-birinə bağlanması müxtəlif yollarla olur:

1. Tabelilik əlaqəsi bağlanan sözlərdən biri digərinin formasını qəbul edir. Bu zaman tabeedicisi, həm də tabe söz eyni qrammatik formaya malik olur.

2. Tabeedicisi sözün tələbi ilə tabe söz müəyyən hallara düşür. Lakin tərəflər eyni qrammatik formaya malik olmur.

3. Tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən tabeedicisi sözə yanaşır. Burada sözlərin yanaşması əsas götürülür.

4. Tabelilik əlaqələrinin bir qismi isə qarşılıqlıdır.

Beləliklə, tabelilik əlaqələri söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində, cümlə üzvləri arasında mühüm rol oynadığı kimi, söz birləşmələrinin əlaqələndərək cümlə kommunikasiyasına daxil olması üçün qrammatik cəhətdən həlledici amil hesab olunur.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində sözlər arasında tabelilik əlaqəsi konkret ifadə formasından asılı olaraq üç yerə ayrılır: 1.uzlaşma əlaqəsi; 2. idarə əlaqəsi; 3. yanaşma əlaqəsi (19, s.45).

Uzlaşma əlaqəsi

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxs və kəmiyyətə görə olur. Bu o deməkdir ki, tabe edən tərəf hansı şəxsə aiddirsə, tabe tərəf də həmin şəxsə məxsus

grammatik əlamətlər qəbul edir, tabe edən tərəfin tək və cəmliyi də tabe tərəfdə əks olunur. Uzlaşma əlaqəsi ismi birləşmələr arasında olur və mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Burada tabe tərəf mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə əsas sözün şəxs və kəmiyyətinə uyğunlaşır və, beləliklə, onunla uzlaşır.

Uzlaşma əlaqəsi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində özünü göstərir. Bu birləşmələrin hamısında mənsubiyyət şəkilçiləri ikinci tərəfdə işlənərək birinci tərəfin şəxs və kəmiyyətini özündə ifadə edir, yəni ikinci tərəf birinci tərəflə uzlaşır. Burada tam uzlaşma həm şəxs, həm də kəmiyyətə görə olduğundan mənsubiyyət şəkilçiləri kəmiyyətə görə dəyişir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərə, həm də onların tək və cəm halına görə olur. İkinci növ təyini söz birləşmələrində isə uzlaşma üçüncü şəxsə görədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi bütün şəxslərlə ifadə oluna bilir, məsələn: “mənim kitabım, sənin kitabın, onn kitabı, bizim kitabımız, onların kitabı” və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrində isə birinci tərəfi heç vaxt şəxs əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bilmir və buna görə də həmin birləşmənin birinci tərəfində birinci və ikinci şəxsi bildirən sözlər deyil, yalnız üçüncü şəxsə aid söz iştirak edir, məsələn: “məktəb direktoru, maşın təkəri, çay dəsgahı, əl topu, yol əhvalatı” və s.

Mənsubiyyət şəkilçiləri birinci və ikinci şəxslərdə həm təkə, həm də cəmə görə fərqlənir. Buna görə də birləşmələrdə birinci və ikinci şəxslərdə şəxsə görə olduğu kimi, kəmiyyətə görə də uzlaşma da daimi xarakter daşıyır, məsələn: “mənim kitabım – bizim kitabımız, sənin kitabın – sizin kitabınız”. Lakin üçüncü şəxsə bu fərq müşahidə olunmur. Belə ki, birləşmənin üçüncü şəxslə ifadə olunmuş birinci tərəfinin tək və ya cəm olmasından asılı olmayaraq, ikinci tərəf “-ı, -i, -u, -ü” şəkilçisini qəbul edir, məsələn: “onun kitabı, onların kitabı”; birləşmənin ikinci tərəfi cəmlik bildirirsə, orada “-lar / -lər” şəkilçisi iştirak edir. Lakin burada da kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsi olmur, çünki “-lar / -lər” şəkilçisinin ikinci tərəfdə işlənməsinin birinci tərəflə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn: “onların kitabları” birləşməsindəki “kitab” sözündəki “-lar” şəkilçisinin işlədilməsi heç də onun aid olduğu birinci tərəfin cəm halda olmasından irəli gəlmir. Əgər belə olsa

idi, onda “-lar / -lər” şəkilçisi yalnız üçüncü şəxsin cəmi ilə bağlı olaraq işlənərdi, başqa şəxslərdə, xüsusən şəxslərin təkində buna rast gələ bilməzdik. Halbuki birləşmələrin birinci tərəfinin hansı şəxslə, tək və ya cəmlə ifadə olunmasına baxmayaraq, bu şəkilçi birləşmənin ikinci tərəfində işlənə bilir, məsələn: “onların kitabları” deyə bildiyimiz kimi, anlam və mətndən asılı olaraq “onun kitabları” da deyirik.

İkinci tərəfi fəli sifətlə ifadə olunan “mən aldığım, sən aldığın” birləşmələrinin tərəfləri arasında da uzlaşma əlaqəsi vardır. Təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsinə aid etdiyimiz xüsusiyyətləri bura da aid etmək olar. Bu birləşmə növlərinin hər ikisində uzlaşma mənsubiyyət şəkilçiləri ilə əmələ gəlir və eyni xüsusiyyət daşıyır.

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi həm atributiv əlaqəli birləşmələrin, həm də predikativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlilik şəkilçiləri və şəxs sonluqları vasitəsi ilə reallaşır, məsələn: “mən tələbəyəm, sən tələbəsən” və s. Belə birləşmələrdə ikinci tərəflər (xəbərlər) birinci tərəflərə (mübtədalara) tabe olur, qrammatik cəhətdən onun formasına düşür. Burada xəbərin mübtədaya tabe olması və onunla uzlaşması başqa dillərin materialları ilə də tamamilə təsdiq olunur.

Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur, məsələn: “mən gəldim, sən gəldin” və s. belə birləşmələrdə tabe edən tərəflər əvəzlilik, isim və başqa substantiv sözlərlə, ikinci tərəf isə, xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər.

Kəmiyyətə görə uzlaşma bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu fərq birinci və ikinci şəxslərdə, eləcə də üçüncü şəxsin təkində özünü göstərmir. Yəni bu hallarda tabe söz tabe edən sözlə kəmiyyət göstəricisi ilə tamamilə uyğunlaşmalı olur, məsələn: “mən tələbəyəm - biz tələbəyik”. Üçüncü şəxsin cəmində isə vəziyyət başqadır. Bütün yuxarıdakılardan fərqli olaraq burada tabe edən cəm olmasına baxmayaraq tabe olan tərəf gah cəmlilik əlaməti qəbul edərək onunla uzlaşır, gah da belə bir əlamət qəbul etmir və kəmiyyətə görə onunla

uzlaşmır, məsələn: “onlar gəldi = onlar gəldilər”. Tabe edən tərəfin müxtəlif əşyalara aid olması burada uzlaşmanın nisbətinə təsir göztərir:

1. Əgər tabe edən tərəf (mübtəda) insanlara aiddirsə tabe tərəf (xəbər) əksər hallarda onunla uzlaşır, bəzən uzlaşmır. Əgər ayrı-ayrı hissələr, fərdlər nəzərə çarpdırılırsa bu vaxt uzlaşma vacib olur, əgər kəmiyyət toplu halda götürülürsə uzlaşma vacib olmur, məsələn: “*Atalar oğul istər ki, çırağı, ocağı sönməsin*” (Mir Cəlal).

2. Tabe edən heyvanlara və quşlara aid olarsa, tabe söz onunla eyni nisbətdə gah uzlaşır, gah yox, məsələn: “*Səsimə səs verir quşlar yuvadan*” (S. Vurğun).

3. Tabe edən cansız varlıqlara aid olarsa, tabe söz əksər hallarda onunla uzlaşmır, bəzən uzlaşır, məsələn: “*Qılınclar yenə də parıldadı, dağlar, dərələr titrəd*” (H. Mehdi).

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə gah tabe edən tərəf, gah tabe olan tərəf, gah da hər iki tərəf bir neçə sözdən ibarət olur. Beləliklə, üç vəziyyət əmələ gəlir. Bu da tərəflər arasında uzlaşma əlaqəsinə müəyyən təsir göstərir. Predikativ əlaqəli birləşmələrin tabe hissəsinin hansı sözlə ifadə olunması uzlaşma əlaqəsinin xarakterinə ciddi təsir etmir. Burada yalnız bir əsaslı cəhət nəzəri cəlb edir. Tabe söz şəxs əvəzlilikləri ilə (adlıq halında) ifadə olunarkən birləşmə yenə də predikativ əlaqə əsasında qurulduğu halda, komponentlər arasında uzlaşma olmur. Belə birləşmələrdə əsas tərəf üçüncü şəxsdə olur, tabe söz isə müxtəlif şəxs və kəmiyyətdən asılı olmayaraq, ifadə olunduğu söz özünəməxsus şəkilçilər qəbul edir, məsələn: “Yeni dünya quran bizik” (R.Rza).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxs və kəmiyyətə görə olur, yəni tabe edən tərəf hansı şəxsə aiddirsə, tabe tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir. Bu növ əlaqə həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də atributiv əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur.

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlik şəkilçiləri və şəxs vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn: “mən tələbəyəm, sən tələbəsen, siz gəliirsiniz” və s. Belə birləşmələrdə ikinci tərəflər birinci tərəflərə tabe olur, qrammatik cəhətdən onun formasına düşür.

Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur. Məsələn: “mən gəldim, sən gəldin, siz gəldiniz”.

Uzlaşma əlaqəsi atributiv əlaqəli birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Burada tabe tərəf mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə əsas sözün şəxs və kəmiyyətinə uyğunlaşır və onunla uzlaşır.

Mənsubiyyət şəkilçiləri birinci və ikinci şəxslərdə həm təkə, həm də cəmə görə fərqlənir. Buna görə də, birləşmələrdə birinci və ikinci şəxslərdə şəxsə görə olduğu kimi, kəmiyyətə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır.

Uzlaşma əlaqəsi ən çox cinsə və kəmiyyətə görə olur. Buna görə də uzlaşma əlaqəsi sintaktik əlaqənin bir növü kimi ən çox ismi cins, hal və kəmiyyət kateqoriyasına malik olan dillərdə, məsələn, rus, alman və s. dillərdə geniş miqyasda və intensiv işlənir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, çağdaş ingilis dilində də mövcud olan söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr müşahidə edilir: yanaşma əlaqəsi, uzlaşma əlaqəsi və idarə əlaqəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşmələri, bir qayda olaraq, yuxarıda göstərilmiş sintaktik əlaqələr zəminində formalaşır. Bu baxımdan çağdaş ingilis dili də müstəsnaqlıq təşkil etmir. Bu sahədə dillər arasında mövcud olan fərq sintaktik əlaqələrdən hər birinin işlənmə intensivliyində-miqyasında müşahidə edilir. Həmin məsələ, yəni yuxarıda qeyd edilmiş sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir.

Zəngin morfoloji quruluşa malik olan dillərdə, məsələn, rus dilində uzlaşma və idarə əlaqələri, morfoloji quruluşu zəif olan dillərdə, yəni analitik dillərdə, o cümlədən də ingilis dilində, əsasən yanaşma əlaqəsi geniş ilənir.

Uzlaşma əlaqəsində olan komponentləri arasında əlaqə sintaktik əlaqələrin elə növüdür ki, burada tabe söz tabeedicilə eyni morfoloji formada işlədilir. Uzlaşma əsasən cinsə və kəmiyyətə görə olur. Buna görə də o, bir sintaktik əlaqə

növü kimi ən çox ismi cins, hal və kəmiyyət kateqoriyasına malik olan dillərdə - rus, alman və başqa dillərdə geniş miqyasda işlədilir.

Müasir ingilis dili isimlərində ismin qrammatik cins kateqoriyası olmadığına və çox zəif hal kateqoriyasına malik olduğuna görə bu dildə uzlaşma (agreement) çox dar çərçivədə işlədilir. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponenti say, yaxud “this, that” işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir, tabeedicilərin söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir. Məsələn: one table – five tables; one boy – two boys; this book – these books; that pen – those pens.

Misallar: “That lady was exceedingly proud of her bright eyes being that she could read writing without spectacles. The rough mental notes made in the first five minutes by Mr.Crispararkle would have read this, verbatim. She beheld this excrescence on the little party” (Ch. Dickens).

Beləliklə, uzlaşma sintaktik üsulunda iki və daha artıq söz bir morfoloji əlamət üzrə uyğunlaşıb, birləşir. Uzlaşma əlaqəsi ilə düzələn birləşmələrdə tabe söz tabeedicilərin sözün qrammatik əlamətlərini qəbul edir, onun formasına düşür, tabeədən tərəfin tək və cəmliyi də tabe tərəfdə əks olunur. Uzlaşma tabelilik əlaqəsində tabe və tabeedicilərin sözlərin hər ikisi eyni qrammatik formada olur. Uzlaşma, əsasən, şəxsə və kəmiyyətə görədir. Şəxsə görə uzlaşma kəmiyyətə görə uzlaşmadan daha möhkəmdir. Cinsə görə uzlaşma ən az təsadüf edilən uzlaşma formasıdır. Bəzi Avropa dillərində mövcud olduğu halda, bütün türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində mövcud deyil. Müasir Azərbaycan dilində uzlaşma şəxs, kəmiyyət, mənsubiyyət və qismən də hal şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır (35, s. 45). Hala görə uzlaşma da Azərbaycan dilində az yayılıb, bəzi hallar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, bu tip uzlaşma da bizim dilimizdə mövcud deyil. Bu tip uzlaşmaya əlavələrin bir qismi ilə onun aid olduğu söz arasında olan uzlaşmanı göstərmək olar. Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur, məsələn: “mən gəldim, sən gəldin, o gəldi” və s. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə, şəxsə görə uzlaşma kimi möhkəm deyil. Bu fərq birinci, ikinci

şəxslərdə, həmçinin üçüncü şəxsin təkində özünü göstərmir. Üçüncü şəxsin cəmində isə, vəziyyət fərqlidir. Burada tabeədən tərəfin cəm olmasına baxmayaraq, tabe olan tərəf gah cəmlilik əlaməti qəbul edir, gah da etmir, məsələn: “onlar gəldi, onlar gəldilər”.

Mübtəda ilə xəbər cümlədə ayrılmaz bütövlük əmələ gətirir və bir-birlə sıx sintaktik əlaqə saxlayır. Bu əlaqə xəbərin formal dəyişikliyə uğraması ilə xarakterikdir. Mübtəda isə, heç bir dəyişikliyə uğramır. Mübtəda ilə xəbər arasındakı sintaktik əlaqədə mübtəda həmişə müstəqil, tabeəddici tərəf olur. Xəbər isə, mübtədanın qrammatik əlamətlərini qəbul edir, onunla uzlaşır. Mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır. Şəxsə görə uzlaşmada xəbər mübtədanın ifadə etdiyi şəxsə məxsus xəbər şəkilçiləri və yaxud şəxs sonluqları qəbul edir. Bu şəkilçilər xəbərin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir. Buna görə cümlədə mübtəda olmadıqda belə, xəbər vasitəsilə onun hansı şəxsə aid olduğu müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan dilində fəli xəbərlər həmişə mübtəda ilə şəxsə görə uzlaşır, yəni tabeədən söz hansı şəxsə olursa tabe söz elə həmin şəxsə aid olur (35, s. 46). Məsələn: “Biz bu dünyaya xarabalıqları abad etmək üçün gəlmişik”. İsmi xəbərlər əksər hallarda mübtəda ilə uzlaşır. Birinci və ikinci əsas şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xəbərlər mübtəda ilə şəxsə görə uzlaşmır. Məsələn: “İndi bankımızın müdiri sizsiniz”. Azərbaycan dilində ismi xəbərlərdə bəzən xəbər şəkilçilərinin düşməsi hallarına da təsadüf edilir, məsələn: “Ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az”. Müasir Azərbaycan dilində birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində xəbər mübtəda ilə kəmiyyətə görə uzlaşır, məsələn: “Siz əzəliyyətin coşğun dalğasından nəşə ilə qopan parlaq bir atəşsiniz” (Y.V. Cəmənzəminli). “Mən heç kəsə deməmişəm və qiyamətədək də demərəm” (Ə. Haqverdiyev). Yəni mübtəda təkdə olursa, xəbər də təkdə olur, mübtəda cəmdə olursa xəbər də cəmdə olur. Mübtəda üçüncü şəxsin təki ilə ifadə olunubsa, xəbər də üçüncü şəxsin təki ilə ifadə olunur. Mübtəda üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunubsa, xəbər mübtəda ilə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da. Bəzi halları nəzərdən keçirək.

Mübtəda insanlara aid sözlərlə ifadə olunubsa xəbər mübtəda ilə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da, məsələn: “Onlar bu məsələni həll etməkdə heç bir çətinlik çəkmədilər”. “Onlar bu günə çox böyük ruh yüksəkliyi ilə hazırlaşır”.

Mübtəda heyvanlara aid sözlərlə ifadə olunubsa xəbər mübtəda ilə uzlaşar da uzlaşmaz da, məsələn: “Heyvanlar aclıq və susuzluqdan əldən düşmüşdülər. Cıdırda atlar bir-birini ötməyə çalışırdı”.

Üçüncü şəxsin cəmində olan mübtəda cansız əşyalarla ifadə olunubsa, xəbər, adətən, təkdə olur, məsələn: “Vətənimin göylərini yenə qara buludlar almışdı”.

Bəzi əşya adlarını ifadə edən mübtəda, canlı varlıq kimi, təsəvvür edildikdə xəbər həm təkdə, həm də cəmdə ola bilər, məsələn: “Bütün qəzetlər bu yeni xəbər haqqında yazmağa başlamışdılar”. “Yenə bahar gəlmişdi, yenə bahar çiçəkləri nəğmə oxuyurdu”.

Həm tabeədən tərəf, həm də tabe tərəf bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Bu tərəflər arasındakı uzlaşmaya müəyyən təsir göstərir.

I Tabeədən tərəf bir neçə, tabe olan tərəf isə, bir sözlə ifadə olunubsa:

Tabeədən tərəfdə başqa şəxslərə aid sözlərlə yanaşı, birinci şəxsə aid əvəzliliklər iştirak edərsə, tabe söz birinci şəxsin cəmi ilə uzlaşmalıdır, məsələn: “Mən, sən, o, tələbə, müəllim, həkim – bir sözlə hamımız vətən bayrağını ucaltmaq üçün çalışmalıyıq”.

Əgər tabeədən sözlər arasında birinci şəxsə aid əvəzlilik işlənməyibse və ikinci şəxsə aid əvəzlilik varsa, bu zaman xəbər ikinci şəxsin cəmində olacaq, məsələn: “Bu şərəfli, qürurverici vətən borcunu ödəməyə bu vətənin qəhrəman oğulları və sən getməlisiniz”.

Tabeədən sözlər yalnız üçüncü şəxsə aid olarsa, xəbər üçüncü şəxsin cəmində olacaq, məsələn: “Ata, ana və körpələri bu gözəl gündə dünyanın ən xoşbəxti idilər”.

II Tabe edən tərəf bir, tabe olan tərəf isə, bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Bu zaman tabe sözlərin tabeədənə uzlaşması iki cür ola bilər:

Tabe olan sözlərin hamısı əsas sözlə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşır, məsələn: “Sən çox xoşbəxtsən, gülürsən, danışırısan”.

Tabe sözlərdən ancaq sonuncu əsas sözlə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşır, qalanları isə, başqa formalarla əvəz olunur. Bu aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Tabe sözlərdə uzlaşma əlaməti olan şəxs və kəmiyyət şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində, məsələn: “Mən həm danışır, həm də onlara göz qoymağa çalışıram”.

2. Tabe sözlərin yox (deyil) sözləri ilə əvəz olunması nəticəsində, məsələn: “Mən səni yox, onu tanıyıram”.

Uzlaşma əlaqəsi atributiv birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərə, həm də onların tək və cəmlərinə görə, ikinci növ təyini söz birləşmələrində isə, uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görədir, məsələn: “Mənim adım, sənin adın, onun adı, onların adı, məktəb direktoru, həyat eşqi” və s.

Əgər əlavə mübtədanın əlavəsi olarsa, birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilərsə, həm əlavə və onun izah etdiyi üzv, həm də xəbərlə əlavə arasında uzlaşma olur. Əlavə izah etdiyi üzvlə şəxsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşır (35, s. 55). Əgər xəbər əlavəli üzvlə (yəni üçüncü şəxslə ifadə olunmuş mübtəda ilə) şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışsa, əlavə ilə də həmin qrammatik formalar üzrə uzlaşır, məsələn: “Bizdə indi çox qüvvətli bir nəsil-gənclik yetişmişdir”.

Əgər əlavə tamamlıq və ya zərfliyə aid olarsa, yalnız əlavə ilə onun izah etdiyi üzv arasında uzlaşma olacaq. Burada xəbərlə əlavə, həm də əlavəli üzv arasında idarə əlaqəsi var, məsələn: “O, üç aydır ki bizdən, ən yaxın dostlarından qaçırdı”.

Əgər xüsusiləşmə onun nəzərə çarpdırdığı üzvlə uzlaşarsa, xəbər də xüsusiləşmə ilə adətən uzlaşır, məsələn: “Çoxları, xüsusən də tələbələr bu yenilikdən narazı idilər”.

Əgər uzlaşma nəzərə çarpdırdığı üzvlə uzlaşmazsa, xəbər də xüsusiləşmə ilə uzlaşmır. Buna misal olaraq əlavələrin xüsusiləşməsini göstərmək olar, məsələn: “Mən, dördüncü kurs tələbəsi çalışıram ki, biliklərimi təkmilləşdirəm”.

Əgər xüsusiləşmənin nəzərə çarpdırdığı üzv tamamlıq və ya zərflilik olarsa, ancaq xüsusiləşmə ilə onun xüsusiləşdirdiyi üzv arasında şəxsə, kəmiyyətə və hala

görə uzlaşma olur. Bu halda xəbər ilə xüsusiləşmə arasındakı əlaqə idarə əlaqəsidir. Çünki xüsusiləşən üzvlər, yəni zərflər və tamamlıqla xəbər arasındakı əlaqə idarə əlaqəsidir, məsələn: “Məktəb müdiriyyəti müəllimlərə, xüsusən də yeni kadrlara çox böyük diqqət göstərirdi”.

İdarə əlaqəsi

İdarə əlaqəsi, əsasən obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə bağlı olduğundan bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Hallana bilməyən sözlər heç vaxt bu birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, əsasən, ismə məxsusdur.

Əvəzlilər də, müəyyən fərqləri olsa da, isimlər kimi hallana bilir. Sifət və say hallanarkən onlarda isimlik xüsusiyyəti meydana çıxır və onlar substantivləşir. Məsdər isə, felin adı olub bir sıra feli xüsusiyyətlərə malik olsa da, ad bildirməsi onu isimlərə yaxınlaşdırır və məsdər də isim kimi hallanır. Fellərin bir növü olan feli sifətlərdə də sifətə məxsus xüsusiyyətlər olduğu üçün onlar da substantivləşərək hallana bilir. Deməli, onlar da başqa sözlər vasitəsi ilə idarə oluna bilər. Bəzi zərflər də, əsasən yer zərfləri, ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa sözlər vasitəsi ilə idarə oluna bilər. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan söz qrupları (isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət, zərf) başqa sözlərlə əlaqəyə girib onlar vasitəsi ilə idarə olunur və idarə əlaqəli birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edir:

1. isimlərin idarə olunması, məsələn: “evə getmək, şəhərdə yaşamaq, qapını açmaq”;
2. əvəzlilərin idarə olunması, məsələn: “məni dinləmək, bizdən uzaqlaşmaq”;

3. sifətlərin idarə olunması, məsələn: “doğrusunu demək, yaxşını pisdən ayırmaq”;
4. sayların idarə olunması, məsələn: “beşdən üçü çıxmaq, azı saxlamaq”;
5. məsdərlərin idarə olunması, məsələn: “yazmağı öyrənmək, oxumaqdan qayıtmaq”;
6. feli sifətlərin idarə olunması, məsələn: “işləyənə mane olmaq, oynayanlara baxmaq”;
7. zərflərin idarə olunması, məsələn: “uzaqda yaşamaq, geriye dönmək”.

İdarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi əsasən fellərdən ibarət olur. Bu da felin öz xüsusiyyətindən meydana gəlir. Fellərin idarə əlaqəli söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi işlənməsindən bəhs edərkən fellərdəki təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ən vacib cəhətlərdən biri kimi qarşıda dayanır.

Bu kateqoriya fellərin bütün növ və şəkillərində saxlandığına görə bütün fellər istisnasız olaraq, başqa sözləri idarə edə bilər. Hətta feldən düzəlib başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlər də, əgər onlar bu kateqoriyanın izlərini tamamilə itirməmişdirsə, fel kimi idarə edə bilər. Fellərin təsirli və təsirsiz olması onların söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi çıxış etməsində, bu və ya digər halla işlənmə bilməsində müəyyən rol oynayır.

Məlumdur ki, bütün fellər ismin bu və ya digər halı ilə eyni dərəcədə əlaqə saxlaya bilmir, eləcə də bir fel ismin bütün halları ilə əlaqə saxlamağa qadir olmaya bilər, məsələn: “almaq” feli birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb etdiyi halda, “baxmaq” feli birinci növbədə ismin yönlük halını, “getmək” feli ismin çıxışlıq və yönlük hallarını tələb edir.

Daha çox halı idarə etmək və daha ciddi təsir qüvvəsinə malik olmaq nöqtəyi nəzərindən təsirli fellər xüsusiyyət təşkil edir və təsirsiz fellərdən fərqlənir. Təsirli fellərin əsas idarə obyektı ismin təsirlik halıdır, bununla belə, təsirli fellər ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarını da idarə edə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində idarə əlaqəsinin iki növü var: fellərlə idarə və fel olmayan nitq hissələri ilə idarə.

“Fellərlə idarə” - Bütün fellər ismin bu və ya digər halı ilə eyni dərəcədə əlaqə saxlamır, eləcə də bir fel ismin bütün halları ilə əlaqəyə girməyə də bilər. Məsələn, “oxumaq” feli ilk növbədə ismin təsirlik halını, “gəlmək” feli isə, ilk növbədə ismin yönlük halını tələb edir. Fellər ismin dörd halını – yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilər. Bu hallar birinci növbədə fellərin təsiri ilə reallaşır. Feli idarə əlaqəsi əsasında yaranan söz birləşmələrində tabe tərəf hallana bilən bütün nitq hissələrindən, tabedici tərəf isə felin şəxslənən forması, məsdər, feli sifət və feli bağlamadan ibarət olur.

Fellərin bu və ya digər halı idarə etməsində onların leksik mənası və burdan asılı olan təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir (35, s. 60). Təsirlilik və təsirsizlik felin quruluşunda öz əksini tapmır. Bu xüsusiyyət yalnız fel əsasının məna xüsusiyyətləridir. Təsirli fellər subyekt tərəfindən yerinə yetirilən və əşya üzərinə yönəldilən hərəkəti bildirir. Bu fellərin bildirdiyi iş əşyanı tam əhatə edir. Təsirə məruz qalan əşya təsirlik halda olur və vasitəsiz tamamlıq adlanır.

Təsirsiz fellər subyektlə bağlı olan və obyekt üzərinə keçməyən işi bildirir. Təsirsiz fellər vasitəsiz obyektə sıfır əlaqədə olur, vasitəli tamamlıqları idarə edir. Təsirsiz felləri vasitəli hallarla (yönlük, yerlik, çıxışlıq) işlənməsinə görə qrupa ayırmaq olar:

a) mənasının açılması üçün vasitəli hallar tələb etməyən, yəni vasitəli hal olmadan da bitmiş fikir ifadə edənlər. Əşyada əlamət və keyfiyyət dəyişikliyini bildirən fellər bu qrupa daxildir;

b) mənasının açılması üçün vasitəli halları tələb edən fellər. Bu qrupa əksər hərəkət və hissiyat bildirən fellər aiddir.

Fellər ismin yiyəlik halı ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. Yiyəlik hal adlarla idarə olunur. Məsdərlərdə və feli sifətlərdə fellik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətlərinin də olması onları adlara yaxınlaşdırır, bu xüsusiyyət onların yiyəlik halla işlənməsinə və yiyəlik halı idarə etməsinə imkan yaradır, məsələn: “quşun uçmağı, körpənin ağlamağı, kişinin gəlməyi” və s. Feli sifət, məsdər dörd halın idarəsində fel kimi, yiyəlik halın idarəsində isə, ad kimi çıxış

edir və həm də feli idarə üçün xarakterik sayılmayan atributiv əlaqəli birləşmə əmələ gətirir.

“Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə” dedikdə - isim, sifət, say, əvəzlik, qismən də zərflərin idarə əlaqəsi prosesində tabeəddici sözlər kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur.

Müasir Azərbaycan dilində isim, sifət, say, əvəzlik və zərflər müəyyən sözlərlə işlənərkən, onların bu və ya digər halda işlənməsini tələb edir və bu halda fel olmayan nitq hissələri ilə idarə yaranır. Bu nitq hissələri ismin ancaq yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Yiyəlik halı idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəaldır.

“İsimlərlə idarə” - isimlərin əsas idarə obyektı yiyəlik haldır. Bu, əsasda yaranan söz birləşmələrində iki əşya arasında münasibət, nisbət ifadə olunur, məsələn: “Şəfqin anası, onun kitabı” və s. Göründüyü kimi, bu halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Digər halların isimlə idarə olunması bir qədər başqadır. Burada isim fəal iştirak edə bilmir və nisbətən məhdud çərçivə içərisində çıxış edir. Bunlardan bir çoxu üslub xüsusiyyəti daşıyır və bəzən də felin düşməsi nəticəsində, idarəçilik ismin əlinə keçir, məsələn: “yürüşə hazırlıq”.

Başqa nitq hissələri yalnız substantivləşdikdən sonra ismin yiyəlik halını idarə edə bilər, məsələn: “kitabın üzü, sənin fikirlərin” və s.

Başqa halların isimlərlə idarə olunması məhdud çərçivə daxilində olur. Bunlardan bəzisi üslubi xüsusiyyət daşıyır və ya felin düşməsi nəticəsində idarəçilik ismin əlinə keçir, məsələn: “gözündə fırtına, baxışında qış”.

“Sifətlərlə idarə” - sifətlər də isimlər kimi, ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halları ilə əlaqədar olaraq onları idarə edir, məsələn: “kitabın maraqlısı, dünyada məşhur, sevgidən məhrum”. Sifət yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir, yönlük, yerlik və çıxışlıq halları idarə edərkən isə onda substantivləşmə getmir və bu halları idarə etmək sifətin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir, məsələn: “dünyada məşhur, həyata bələd” və s. Buna görə də yiyəlik hala nisbətən, bu halların idarə olunmasına daha çox rast gəlinir.

Azərbaycan dilində üçüncü növ ismi birləşmələri nəzərə almasaq, “əvəzliliklərlə idarə”yə çox az təsadüf olunur. Əvəzliliklər xəbər vəzifəsində işlənərkən, adətən, yerlik halla əlaqəyə girir, məsələn: “İclasın əvvəli”, “dünya malı gözümdə *heçdir*”. Burdakı “heç” - “heç nə” inkar əvəzliyinin qısaldılmış formasıdır.

“Saylarla idarə” - saylar ismin yiyəlik, yerlik və çıxışlıq halların idarə edir. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəlinir, lakin bu, çox az-az hallarda olur və bir sistem halında olmur, məsələn: “birə-beş, mənə çoxdur” və s. kimi birləşmələrdə “beş, çox” sayları ismin yönlük halını idarə halını idarə etmişdir, lakin belə birləşmələr təsadüfi hallarda işlədilir. Saylar da idarə etmək cəhətdən sifətlərə oxşayır və yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir, məsələn: “kitabların biri, təqaüdcülərin çoxu” və s. Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq halların sayla idarəsinə gəlincə, demək olar ki, bununla tez-tez rast gəlinir. Say başqa halları idarə edərkən öz xüsusiyyətlərini saxlayır və tək-tək hallarda substantivləşir, məsələn: “*Kitabların çoxu* yeni nəşrlər idi. “*Üçdən çox* tələbə onun bu fikrini rədd etdi”. Müasir Azərbaycan dilində kəsr saylarının ümumilik və nisbətən çoxluq bildirən hissəsi (məxrəc) ismin yerlik halında işlənir və surət tərəfindən idarə olunur, məsələn: “beşdə bir, üçdə iki” və s.

Zərf cümlədə xəbər vəzifəsində işlənərkən çıxışlıq halla əlaqəyə girə bilər. Zərf cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsi daşıyarkən çıxışlıq hal tələb edə bilər, məsələn: “Sən *məndən yaxşı* bilirsən ki, cismani ölüm mənəvi ölümdən qat-qat yaxşıdır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci növ ismi söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olduğu kimi, idarə əlaqəsi də vardır. Burada idarə əlaqəsinin olması ikinci tərəfin birinci tərəfi özünə tabe etməsi və bunun nəticəsində birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi ilə izah olunur, məsələn: “*Məktəb direktoru* təhsilin səviyyəsini qaldırmaqçün əlindən gələni əsirgəməirdi”.

Üçüncü növ ismi söz birləşmələrinin tərəfləri arasında əlaqə qarşılıqlıdır. Uzlaşma əlaqəsinə görə, hər iki tərəf eyni qrammatik formada olur. İdarə əlaqəsində isə, ikinci tərəf birinci tərəfi özündən asılı edərək onun müəyyən yiyəlik

halda işlənməsini tələb edir. Üçüncü növ ismi söz birləşmələrinin idarə əlaqəsinə görə tabeedicə tərəfi sayla ifadə olunursa, onda həmin ikinci tərəf bəzən birinci tərəfin, yəni tabe tərəfin yiyəlik halda deyil, çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir, məsələn: “Bu neft quyusu qazılmış ən dərin *quyulardan biri* olacaq”.

Azərbaycan dilində qoşmalar isim, əvəzlik, məsdər və substantivləşmiş sözlərlə işlənir. Qoşmalar qoşulduqları sözləri idarə edir, yəni qoşmaların tələbi əsasında onların qoşulduğu sözlər ismin bu və ya digər halında işlənir. Qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halları ilə əlaqəyə girir. İsmə hər halının öz mənasına yaxın qoşmaları var.

Hallarla əlaqəyə girməsinə görə, qoşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: adlıq hal tələb edən qoşmalar: “üzrə, aşrı, içrə”; adlıq və yiyəlik hal tələb edən qoşmalar: “ilə, üçün, tək”. Bu qoşmalar isim, məsdər, qayıdış, şəxs və bəzi sual əvəzlilikləri, üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunan əvəzlik və ya substantivləşmiş hər hansı nitq hissəsinə qoşulduqda adlıq hal tələb edir, məsələn: “Mən ilk dəfə idi ki, onunla bu qədər səmimi olmağa cürət edirdim”.

“İlə, üçün, tək” - qoşmaları birinci və ikinci şəxsin təki və cəmi, üçüncü şəxsin isə, yalnız təki ilə ifadə olunan şəxs və işarə əvəzliliklərinə qoşulduqda yiyəlik hal tələb edir, məsələn: “Mən onun sözlərindən mənimlə barışmaq istədiyini hiss edirdim”.

Yönlük hal tələb edən qoşmalar: “görə, doğru, tək, sarı, qarşı, nisbətən, məxsus, aid, dair, layiq, yaxın”, məsələn: “O, mənimlə evədek bir kəlmə belə kəsmədi”.

Həm adlıq, həm yiyəlik, həm də yönlük hal tələb edən qoşmalar: “kimi, qədər, can”. “Kimi” və “qədər” qoşmaları isim, məsdər, qayıdış və bəzi sual əvəzlilikləri, üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunan əvəzlik və substantivləşmiş hər hansı bir sözə qoşulduqda adlıq hal, birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin təki və cəmi, üçüncü şəxsin isə yalnız təki ilə ifadə olunan şəxs və ya işarə əvəzliliklərinə qoşulduqda isə, yiyəlik hal tələb edir.

“Kimi, qədər, -can (cən)” qoşmaları sözlərə qoşularaq yer, miqdar, müddət və yaxud zaman etibarilə tükənəcəyini bildirirsə, onda yönlük hal tələb edir, məsələn: “O, səhərə kimi gözlərini yummadı”.

Çıxışlıq hal tələb edən qoşmalar: “başqa, savayı, əlavə, qeyri, özgə, ötrü, bəri, ibarət, etibarən”, məsələn: “Mənim hisslərimi səndən başqa heç kim anlamağa qadir deyil”.

Həm adlıq, həm də çıxışlıq hal tələb edən qoşmalar: “qabaq, əvvəl, irəli, sonra”. “Qabaq, əvvəl, irəli” və “sonra” qoşmaları bir birləşmə daxilində adlıq və çıxışlıq halların hər ikisini tələb edə bilirlər, məsələn: “Mən onu axırıncı dəfə bu *hadisədən bir ay əvvəl* görmüşəm”.

Bu qoşmalar yalnız adlıq halda olan sözlərlə də əlaqəyə girə bilər. Bu birləşmələr kəmiyyət və zaman bildirən sözlərin birinin digərinə yanaşması nəticəsində əmələ gələn, adlıq halda olan birləşmələrdir, məsələn: “Bütün bu qarışıqlıqlar *bir ay əvvəl* başlamışdı”.

“Qabaq, əvvəl” və “sonra” qoşmaları ayrılıqda çıxışlıq halla da işlənə bilər. Kəmiyyət və zaman sözlərindən əmələ gələn birləşmələr (bir həftə, iki saat və s.) sonra qoşması ilə işlənərkən ismin həm adlıq, həm də çıxışlıq halında işlənə bilər, məsələn: “iki həftə sonra, iki həftədən sonra”.

Bu birləşmələr “qabaq, əvvəl” və “irəli” qoşmaları ilə idarə olunduqda isə, yalnız ismin adlıq halında işlənə bilər, məsələn: “iki həftə əvvəl, bir saat qabaq”. Misal: “İki həftədən əvvəl işlətmək mümkün deyil”.

Beləliklə, idarə sintaktik üsulunda formal əlamət olduğu üçün söz birləşmələrində və cümlədə tabe sözlə tabeedicisi söz arasında istənilən qədər başqa sözlər işlədilə bilər. Azərbaycan dilində başqa sintaktik əlaqə üsullarına nisbətən idarə əlaqəsi daha geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin bir-birinə bağlanması idarə əlaqəsi mühüm rol oynayır. Çünki idarəedicisi sözlər cümlədə digər sözlərin əksəriyyətini öz ətrafına toplamaq qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycan dilində bütün hallar idarə əlaqəsində iştirak edir. İsmi altı halından qoşmalarla idarədə istifadə olunur.

Müşahidələrdən göründüyü kimi, idarə əlaqəsində tabeedicisi söz tabe sözün müəyyən formada işlədilməsini tələb edir, tabeedicisi söz tərəfindən idarə olunur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən sözlərdən ibarət olur.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, əsasən, ismə məxsusdur. Əvəzliliklər, sifət, saylar da bəzən isim kimi hallana bilir, sifət və say hallanarkən onlarda isimlik xüsusiyyəti meydana çıxır. Məsələn feli xüsusiyyətlərə malik olsa da ad bildirməsi onu isimlərə yaxınlaşdırır və isim kimi hallanır. Eləcə də feli sifətlər, zərflər də (əsasən yer zərfləri) ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa sözlər vasitəsi ilə idarə oluna bilir (19, s.58).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, çağdaş ingilis dilində də mövcud olan söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələrdən biri də idarə əlaqəsidir.

İdarə əlaqəsində tabeedicisi söz tabe sözün müəyyən formada işlədilməsini tələb edir; tabeedicisi söz tərəfindən idarə olunur. Buna görə də sintaktik əlaqənin bu növünə idarə əlaqəsi deyilir.

İdarə əlaqəsi müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzliliklərinin a) feldən və b) sözönlərindən sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar. Məsələn: a) meet them, call her, invite him, visit us; b) for us, from them, at her, with me (18, s.246).

Bu halda tabeedicisi söz - fel və ya sözünü şəxs əvəzliliklərinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ söz birləşmələrində idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Misallar: “What do you know about her?”. “You misunderstand me”. “The Swedish lady, Miss Ohlsson, stood so, between you and the door”. “The Countess was curled up in the opposite corner near the window” (A. Christie).

Yanaşma əlaqəsi

Dilçilik tarixində “yanaşma” xüsusi qrammatik əlaqə növü kimi nisbətən sonralar qeyd olunmuşdur. Bu əlavə əvvəllər uzlaşma əlaqəsinə daxil edilmişdir. Lakin sonralar ilk dəfə olaraq F.İ.Buslayev bu əlaqəni uzlaşma əlaqəsindən ayırmış, lakin ona ad verməmişdir. Bundan sonra yanaşma ayrıca bir əlaqə növü kimi müəyyənlanmış və A.A.Potebnya, onun ardınca isə D.N.Ovyaniko-Kulikovski və A.M.Peşkovski onu “yanaşma” adı ilə qeyd etmişlər (27, s.118).

Söz birləşməsinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin şkilçilərlə deyil, ancaq söz sırası vasitəsi ilə ifadə edilən növünə yanaşma əlaqəsi deyilir.

Yanaşma əlaqəsinin belə izahı ona əsaslanır ki, tabelilik əlaqəsi söz birləşməsinə əmələ gətirən sözlər arasında ancaq üç növə əlaqə qeyd edilir. Bunlardan ikisinin (uzlaşma, idarə) formal əlaməti vardır, birinin isə (yanaşma) belə əlaməti yoxdur. Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birləşmələrin tabe olan tərəfi yanaşan, tabe edən tərəfi isə yanaşılan söz kimi qeyd edilir. Azərbaycan dilində yanaşan söz əvvəlcə, yanaşılan söz isə sonra gəlir, məsələn: “qızıl quş, gözəl mənzərə” və s.

Müasir Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsindən çox istifadə olunur. Məsələn: “Axşam yavaş-yavaş araya gəldi, gün qüruba yaxınlaşdı.”

“Qalın meşə, adam boyda yaşıl ot, gözəl uşaqların nəğmələri, iti bulaqların şırıltısı, havanın təmizliyi insana ləzzət verir.”

Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün heç bir formal qrammatik vasitə iştirak etmir. Məsələn: “yaxşı kitab” birləşməsindəki sözlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır. Burada “yaxşı” sözü yanaşma əlaqəsi ilə “kitab” sözünə tabe olmuşdur. Göründüyü kimi, burada yanaşma əlaqəsini bildirən heç bir şkil əlamət yoxdur. Buna görə yanaşma əlaqəsinə belə bir tərif verilir: tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqələri yoxdursa, bu sözlərin əlaqəsi yanaşmadır.

Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birləşmələrin tabe olan tərəfi yanaşan, tabe edən tərəfi isə yanaşılan söz kimi qeyd edilir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, çağdaş Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsinin hüdudları çox genişdir. Burada yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər arasında özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu baxımdan ismin, sifətin, sayın, əvəzliyin, feli sifətin, məsdərin ismə yanaşması, eləcə də tərzi-hərəkət, kəmiyyət və zaman zərfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Digər tərəfdən cüzi dərəcədə olsa da feli bağlamalar da aid olduqları fellərlə yanaşma əlaqəsi qurur, məsələn: “dəmir saat, qara gözlər, beş karandaş, bu zirzəmi, durub baxmaq, görüşərək ayrılmaq” və s.

Azərbaycan dilində yanaşan söz əvvəlcə, yanaşılan söz isə sonra gəlir. Yanaşma əlaqəsinin iki növünü qeyd etmək olar: 1. tam yanaşma; 2. tam olmayan yanaşma.

“Tam yanaşma” - belə yanaşmadır ki, burada əlaqədar olan sözlər arasında heç bir söz girə bilmir, ya da bunlar arasına elə sözlər daxil ola bilər ki, onlar da tabeəddici sözlə yanaşma əlaqəsi saxlasınlar. Məsələn: “maraqlı kitablar, gəzməli yerlər” birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqə tam yanaşmadır. Bu birləşmələrin tərəfləri arasına heç bir söz daxil ola bilmir. Belə sözlər tabe olduqları sözlərdən ancaq o zaman ayrı düşə bilər ki, onların arasına girən sözlər də onlarla eyni tipli olsun. Məsələn: “maraqlı və mənalı kitablar, gəzməli və yaşamalı yerlər”. Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlərin belə düzülüşü, onlar arasında başqa əlaqəli sözlərin daxil ola bilməməsi dilin daxili inkişaf qanunlarından doğan onun qrammatik quruluşu ilə bağlı olan bir hadisədir. Tam yanaşma əlaqəsi öz mahiyyəti cəhətindən də, əhatə dairəsi cəhətindən də dilimizdə əsas yer tutur. Yanaşma əlaqəsi əksəriyyətlə tam yanaşma kimi çıxış edir.

Tam yanaşma əlaqəsində sayın saya yanaşması da maraqlıdır. Belə xüsusiyyət özünü ən çox mürəkkəb saylarda göstərir. Mürəkkəb saylarda təklilər yüzliklərə, onluqlar və yüzliklər minliklərə və s. yanaşır, məsələn: “dörd min altı yüz əlli beş, üç min dörd yüz otuz üç” və s.

Tam olmayan yanaşmada yanaşan sözlə yanaşılan söz arasına müxtəlif sözlər daxil olur və yaxud bunlar arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər. Araya daxil olan bu sözlər yanaşma əlaqəli birləşmənin ikinci tərəfi ilə yanaşma əlaqəsində deyil, başqa əlaqədə olur. Tam olmayan yanaşma əlaqəli sözlər bir-birinin yanında da işlənə bilər, məsələn: “O, həmişə yalandan qaçır”. Bu cümlədə “həmişə” və “qaçır” sözləri arasında yanaşma əlaqəsi var. “Qaçır” və “yalandan” sözləri arasındakı əlaqə isə idarə əlaqəsidir. Ya da başqa misal: “Siz özünüz izdivac məsələsinin tez bitirilməsinə tələsirdiniz, indi nə oldu?” (M.S.Ordubadi). Burada yanaşma əlaqəsində olan “indi nə oldu” sözləri yanaşı işlənmiş olsa da, yenə onların əlaqəsi tam yanaşma deyildir. İstənilən vaxt belə sözlər arasına başqa sözlər və söz qrupları əlavə etmək olur. Deməli, yanaşan sözlərin yanaşı işlənməsi və yaxud bir-birindən uzaqda olması onlar arasındakı yanaşma əlaqəsinin tam olub-olmaması üçün əsas deyil.

Flektiv dillərə nisbətən aqqlütinativ dillərdə yanaşma əlaqəsinin əhatəsi genişdir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də özünü göstərir. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin qrammatik cəhətdən zəif formalaşması, təyin yerində işlənən sözlərin dəyişməzliyi, onların aid olduqları sözlərlə qrammatik cəhətdən uyğunlaşmaması nəticəsində yanaşma əlaqəsinin əhatə dairəsi genişlənir. Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər arasında özünü göstərir. Nitq hissələrinin yanaşmasına görə, yanaşmanın müxtəlif növlərini ayırmaq olar: ismin ismə yanaşması, sifətin ismə yanaşması, sayın ismə yanaşması, əvəzliyin ismə yanaşması və s.

1. İsmın ismə yanaşması. İsimlərin belə yanaşması sintaktik cəhətdən təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə kimi meydana çıxır və birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir, məsələn: “dəmir sətirlər, qızıl dastan, qızıl yarpaq, gümüş üzük”.

İsmın ismə yanaşmasının iki növü var:

a) Atributiv mənalı isimlər heç bir vasitə olmadan, başqa isimlərlə yan-yana gəlir və onlarla yanaşma əlaqəsində olur. Yanaşan isim sifətə bənzəyir, məsələn: dəmir qapı, qızıl saat” və s.

b) Qoşmaların köməyi ilə ismin ismə yanaşır, məsələn: “Koroğlu kimi qəhrəman”.

2. Sifətin ismə yanaşması. İsmə yanaşmaq sifətin əsas vəzifəsi olduğundan belə birləşmələrdə sifətlər öz xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlayır və tam sifət kimi çıxış edir, məsələn: “tənbəl tələbə, yağlı ət” və s. Misallar:

“Bizim talantımız yoxdursa, talantlı qızlar tapın ...” (M.Dilbazi).

“Qara qaşlar, qara gözlər, al dodaqlar, qızarmış yanaqlar görürsünüz nə qədər gözəl görünür” (C.Cabbarlı).

3. Sayın ismə yanaşması. Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsində olan saylarla isimlər arasında “nəfər, ədəd, dənə, baş, cüt, dəst, dəstə, nüsxə” və s. tipli sözlər işlənir, məsələn: “dörd dənə dəftər, iki cüt çəkmə” və s. Belə hallarda saylar isimlərlə bilavasitə deyil, həmin araya girən sözlər vasitəsi ilə əlaqə saxlayır, məsələn: “beş dənə kitab, dörd nəfər tələbə” və s.

4. Əvəzliyin ismə yanaşması. İşarə və təyini əvəzlilər, demək olar ki, çox hallarda ismə yanaşır və yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır, məsələn: “bu kitab, o insan” və s. Misal: “Bu zirzəmi küçə qapısının girəcəyindəki dar dəhlizin altında idi” (H.Mehdi).

5. Feli sifətin ismə yanaşması. Feli sifətlər də isimlərin əvvəlində gəlib onlarla yanaşma əlaqəsi saxlayır, məsələn: “yanmış evlər, sevən ürəklər” və s. Misal: “Bizim qəhrəmanlar, bizim yoldaşlar – o duyan könüllər,

düşünən başlar, Dinlə ey külək,

Qurtuluş istəyir döyünən ürək” (S.Vurğun).

6. Məsdərin ismə yanaşması. Müasir Azərbaycan dilində məsdərin ismə yanaşmasına çox rast gəlmək olmur. Məsdərin ismə yanaşması substantiv isimlərin ismə yanaşması kimidir. Substantiv isimlər ikinci növ təyini söz birləşmələrinin

birinci tərəfi kimi çıxış edərək ikinci tərəflərə yanaşdıqları kimi, məsdərlər də bəzən ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir, məsələn:

“İş yerində çap elədiyi intibahnamələri kənara çıxarmaq məqsədi ilə bu tədbirləri uydurmuşdu” (H.Mehdi).

7. Feli bağlamalar da aid olduqları fellərlə yanaşma əlaqəsi saxlayır. Feli bağlama cümlənin harasına gəlersə-gəlsin onunla əsas fel arasında yanaşma əlaqəsi olur, məsələn: “durub baxmaq, oxuduqca düşünmək, görüşərək ayrılmaq”.

8. Müasir Azərbaycan dilində zərfin sifətə yanaşmasına və ya sifətin sifətə yanaşmasına da rast gəlinir, məsələn: “çox gözəl, ağ bir yalan” və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir nitq hissəsinə aid olan söz başqa nitq hissəsinə münasibətdə həm yanaşan, həm də yanaşılan funksiyası daşıya bilər.

Beləliklə, Azərbaycan dilində sintaktik əlaqəli sözlər ya bərabər hüquqlu, ya da tərəflərdən biri tabeedicisi, o biriləri isə tabe vəziyyətdə olur. Bir qayda olaraq, çox vaxt tabe söz və ya söz qrupu tabeedicidən əvvəl gəlir. Lakin bəzi hallarda əksinə ola bilər. Yanaşma ifadə üsulunda tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və əvvəldə gəlir. Burada sintaktik əlaqə bilavasitə və bir tərəfli olur. Tabe söz həmişə atributiv (təyin və zərflilik) mənasını bildirir. Yanaşma tabelilik əlaqəsinin ən sadə formasıdır. Yanaşma əlaqəsinin yaranmasında heç bir formal-grammatik vasitə iştirak etmir. Buna görə də yanaşma əlaqəsinə belə bir tərif verirlər: tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqələri yoxdursa, bu sözlərin əlaqəsi yanaşmadır. Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birləşmələrin tabe olan tərəfi yanaşan, tabe edən tərəfi isə, yanaşılan söz kimi adlandırılır. Yanaşma əlaqəsi intonasiya və söz sırası ilə ifadə olunur. Lakin yanaşma əlaqəsində sözlər aralı da düşə bilər, məsələn: “Səhər quşların səmindən *həzz almaq*”.

İngilis dilində yanaşma əlaqəsini araşdıran O.İ.Musayev bu əlaqəyə belə bir tərif verir: “Söz birləşməsinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrin şəkilçilərə deyil, ancaq söz sırası vasitəsilə ifadə edilən növünə yanaşma əlaqəsi deyilir” (18, s. 245).

Müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğundan bu dildə söz birləşmələri, əsasən, yanaşma əlaqəsi (adjoining) vasitəsilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşmələrində tabe söz tabeedicisi sözdən bilavasitə a) ya əvvəl, b) ya da sonra durur, məsələn: a) “stone wall, an interesting book, bad boys, high mountains”; b) “to sleep soundly, to go quickly, a suggestion sensible, a seat vacant” və s.

Məsələn: “Her dress is as of a shine shepherdess. Reddish walls harmoniously toned down in solitary time, stone-rooted windows, paneled rooms, big oaken beams in little places and stone walled gardens where annual fruit yet retired upon monkish trees, were the principal surroundings of pretty old Mrs.Crisparkle and the Reverend Sertimus as they sat at breakfast” (Ch. Dickens).

Bəzi tədqiqatçıların mülahizələrinə görə ingilis dilində yanaşma əlaqəsinin qabarıq şəkildə özünü büruzə verməsi skandinav və fransız dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri nəticəsində yaranmışdır (43, s. 54). Türk (Azərbaycan) dilində isə bu barədə ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində rast gəlirik (13, s. 21-22). Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsinin ingilis dilindən fərqli olaraq çox-çox qabaqlar yarandığını sübuta yetirir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tədqiqi ilə məşğul olan H.Qəhrəmanova yanaşma əlaqəsi ilə bağlı yazdığı məqaləsində göstərir ki, hər iki dildə yanaşma əlaqəsi qrammatik cins kateqoriyasının olmaması nəticəsində inkişaf etmişdir (43, s. 54).

Fikrimizcə, H.Qəhrəmanova haqlı olaraq belə nəticəyə gəlmişdir, çünki o yalnız “isim + isim” tipli (noun + noun) söz birləşmələrini tədqiq etmişdir. Əslində isə Azərbaycan dili ilə müqayisədə, digər dillərə nəzər saldıqca cins kateqoriyasının heç bir rolu olmadığını açıq-aşkar görürük. Biz buraya söz sırasını əlavə edərdik. Bunu cins kateqoriyası olan dillərdən gətirdiyimiz nümunələr də sübuta yetirir. Məsələn, **fransız dilində:** une petite fille (qadın cinsi) – balaca qız, un cahier gris (kişi cinsi) – boz dəftər, la belle veste (qadın cinsi) – gözəl gödəkçə, le grand arbre (kişi cinsi) – böyük ağac; **alman dilində:** die Sitsbank frei (qadın

cinsi) – boş skamya, der Apfel rot (kişi cinsi) – qırmızı alma, das Ferbseh studio neu (orta cins) – yeni telesudiya; **rus dilində:** интересная книга (qadın cinsi) – maraqlı kitab, красное яблоко (orta cins) – qırmızı alma, прекрасный день (kişi cinsi) – gözəl gün.

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada cins kateqoriyası deyil, söz sırası əsas rol oynayır. Belə ki, hər iki ingilis və Azərbaycan dillərində araşdırmaya cəlb etdiyimiz yanaşma əlaqəli birləşmələr aşağıdakı mənzərəni verir:

1. isimlə ismin birləşməsindən düzənlər, məsələn: “brick house – kərpic ev, stone wall – daş divar, iron bridge – dəmir körpü, glass door – şüşə qapı”;

2. sayla ismin birləşməsindən düzənlər, məsələn: “two children – iki uşaq, five pens – beş qələm, three books – üç kitab”;

3. sifətlə ismin birləşməsindən düzənlər, məsələn: “cold water – soyuq su, red pencil – qırmızı qələm, gold watch – qızıl saat, white paper – ağ vərəq”;

4. feli sifətlə ismin birləşməsindən düzənlər, məsələn: “dancing girl – rəqs edən qız, crying boy – ağlayan oğlan, coming woman – gələn qadın, smiling boy – gülümsəyən oğlan”.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis və Azərbaycan dillərində “isim + isim” tipli yanaşma əlaqələrində eynilik hər iki dildə cins kateqoriyası ilə bağlıdırsa, digər flektiv və irandilli qrupa daxil olan dillərdə isə söz sırası başlıca rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilində ayrı-ayrı sözlərin fellərə yanaşması da çox maraqlıdır. Fellərlə ən çox yanaşma əlaqəsində olan zərflərdir. Əsasən tərz-i-hərəkət, zaman və kəmiyyət zərfləri ilə fellər arasında yanaşma əlaqəsi olur, məsələn: “xeyli gülmək, dünən getmək” və s. Yer zərfləri hallanmadıqda fellərə yanaşır. İsimlər, substantivləşmiş sözlər, feli bağlamalar da felə yanaşa bilər, məsələn: “durub baxmaq, oxumaq üçün gəlmək” və s.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik bağlılıq dilin morfoloji quruluşundan asılı olub onunla birlikdə dəyişir.

Çağdaş ingilis dilində sintaktik əlaqələr arasında geniş yer tutan yanaşma əlaqəsi Azərbaycan dilində hər üç təyini söz birləşmələrində özünü göstərir. Bu da hər iki dildə qrammatik cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır.

Müqayisə edilən dillər, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında “isim + isim” tipli birləşmələrdə struktur və semantik oxşarlıqlar komponentlər arasında sintaktik əlaqələrdən yanaşma iştirak edir.

Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində birinci növ təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur. İngilis dilinin “isim + isim” modelinin qarşılığı Azərbaycan dilində iki formada təzahür edir: a) amorf, yəni yanaşma əlaqəsi ilə yaranan şəkilsiz “isim + isim” modeli və bu halda quruluşca tam, lakin semantik-sintaktik cəhətdən qismən uyğun gəlir; b) morfoloji əlaməti olan ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin quruluşlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə ki, atributiv birləşmələrin komponentləri arasında əlaqə hər iki dildə müxtəlif cürdür. Əgər ingilis dilində “noun + noun” tipli təyini söz birləşmələrində yanaşma əlaqəsi işlənərsə, ikinci növdə yanaşma, idarə, üçüncü növdə isə uzlaşma, idarə əlaqələri mövcuddur.

İngilis dilində sintaktik əlaqələrin ifadə vasitələri

Sintaktik əlaqələrin ifadə vasitələrinə söz sırası, köməkçi sözlər, sözdəyişmə formaları və intonasiya aiddir (67, s.159).

Müxtəlif sözlər hər şeydən əvvəl bir-birilə mənalarına görə birləşdirilir. Sözlərin mənalarına görə, birləşməsi bizim beynimizdə obyektiv real aləmin predmetləri arasında əlaqələrin əks olunması ilə əlaqədardır.

İngilis dilində isim, sifət və əvəzliliklərdə sözdəyişmə formaları o qədər də inkişaf etməyib, söz sırasının sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi bununla əlaqədardır.

İngilis dili üçün əlaqəli söz sırası xarakterikdir, yəni mənaca yaxın sözlər yanaşı işlədilir. Məsələn, təyinedən və təyinolunan - “a red cap – qırmızı papaq”, fel və tamamlığın - “to read a book – kitab oxumaq”. Əgər təyinolunanın bir neçə təyinedəni varsa, onunla ən çox yaxın əlaqədə olan yanaşı işlədilir, məsələn: “large blue eyes – iri mavi gözlər”.

Əlaqəli söz sırası ilə yanaşı ingilis dilində mənaca yaxın sözlərin bir-birindən aralı yerləşməsi də mümkün olur. Bu əsasən xüsusi quruluşa malik olan cümlələr üçün xarakterikdir, məsələn: “it is the very girl you were looking for”. Burada “girl” və “for” sözləri bir-birindən aralı yerləşsələr də mənaca bağlıdırlar. “For”-un cümlənin hər hansı bir yerində deyil, sonda yerləşməsi onun hər hansı bir başqa isimlə əlaqəyə girməsinə imkan vermir.

Söz sırası problemini tədqiq edərkən, əsas və köməkçi sözlərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir. Əsas sözlərin yerləşməsində söz sırası çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsas sözün cümlədə yerinin dəyişilməsi həm onun sintaktik funksiyasının, həm də cümlənin ümumi mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn: “Tom hears John”. – “Tom Conu eşidir”. “Tom” xəbərdən əvvəldə yerləşdiyi üçün mübtəda, “John” isə, vasitəsiz tamamlıqdır. Əgər biz burada “John” və “Tomun” yerini dəyişsək - “Tom hears John” – “Con və Tom”un sintaktik funksiyaları dəyişəcək. “John” - mübtəda, “Tom” isə, tamamlıq funksiyası daşıyacaq. Söz sırasının dəyişilməsi həm də cümlənin ümumi mənasını dəyişəcək: “Con Tomu eşidir”.

Köməkçi sözlərin cümlədə əsas funksiyası əsas sözlər arasında əlaqə yaratmaqdır. Köməkçi sözlərin söz sırasında yeri yalnız onların hansı əsas sözə aid olduğunu göstərir və yerini dəyişdikdə sintaktik funksiyaları deyil, aid olduqları əsas söz dəyişilir. Söz sırası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- a) qrammatik funksiya;
- b) leksik mübtəda və leksik xəbərin ifadə olunması;

c) ekspressiv-üslubi funksiya.

Sintaktik əlaqə probleminə ən çox söz sırasının qrammatik funksiyası ön planda olduğu üçün şərh etməyə çalışaq. Söz sırasının qrammatik funksiyası aşağıdakı hallarda müşahidə etmək olar: söz sırasından mübtəda və vasitəli tamamlığı fərqləndirmək üçün istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində adlıq və obyekt hallarının fərqi yalnız şəxs əvəzliliklərində var. Hətta bu qrup sözlərdə də obyekt halının fərqləndirilməsi həmişə tam dəqiq deyil, çünki “it”- o və “you”- “sən, siz” şəxs əvəzliliklərinin hər iki halda forma və tələffüzləri eynidir. Buna görə də söz sırası mübtəda və vasitəsiz tamamlığı müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox dilçilərin fikrincə mübtəda feldən əvvəl, vasitəsiz tamamlıq isə, feldən sonra yerləşir, məsələn: “*Dorian shrugged his shoulders*” (Oscar Wilde).

Bu cümlədə “Dorian” mübtəda, “shoulders” isə, tamamlıqdır. Mübtədanın feldən əvvəl, yəni ya xəbər, ya da xəbərin əsas hissəsindən əvvəl yerləşməsi, əsasən, hər iki cümlə üzvünün, yəni həm mübtəda, həm də vasitəsiz tamamlığın olduğu cümlələr üçün xarakterikdir.

“Thus thought every respectable boy” – cümləsində “boy” mübtəda cümlənin sonunda işlədilib. Həm mübtəda, həm də vasitəsiz tamamlığı olan cümlələrdə, əsasən, mübtəda dəyişilməz mövqeyə malikdir, yəni mütləq xəbərdən əvvəl işlədilməlidir. Vasitəsiz tamamlıq isə, xəbərdən sonra işlənməyə də bilər, məsələn: “This you did and this you do”.

Amma bu kimi hallar çox azdır, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili üçün əlaqəli söz sırası xarakterikdir və mənaca yaxın olan sözlər yanaşı işlədilir. Vasitəsiz tamamlıq mənasına görə, ən çox felə yaxın olduğu üçün, əksər hallarda feldən, yəni xəbərdən sonra işlədilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, söz sırası mübtəda və vasitəsiz tamamlığı fərqləndirməyin əsas üsuludur, bundan əlavə sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri də burda mühüm rol oynayır, məsələn: “I hate them” cümləsində əvəzliyin hal kateqoriyası mübtəda və tamamlığı fərqləndirməkdə mühüm rol oynayır.

Sabit söz sırası vasitəsilə vasitəli və vasitəsiz tamamlıq fərqləndirilir. Vasitəsiz tamamlıq xəbərdən dərhal sonra, vasitəli tamamlıqla xəbərin arasında işlədilir. Məsələn: “I bring my mother a cup of tea”.

Bu pozula da bilər, məsələn: “Anne Catherick had told me that she knew a deep dark *secret*” (vasitəsiz tamamlıq) *about sir Percival* (vasitəli tamamlıq) which would destroy him if anyone found it out” (Wilkie Collins).

Mübtəda və tamamlığı, vasitəli və vasitəsiz tamamlığı fərqləndirməkdən başqa, söz sırası təyinedən və təyinolunan arasında əlaqə yaratmaqda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təyinedənin təyinolunandan əvvəl yerləşməsi onunla izah olunur ki, ingilis dilində uzlaşma çox az hallarda işlədilir.

Söz sırasının iki növü fərqləndirilir: düzgün və əks söz sırası. Söz sırası, əsasən, mübtəda və xəbərin mövqeyi ilə müəyyən edilir. Bir çox dillər kimi, ingilis dili üçün də mübtədanın xəbərdən əvvəl gəlməsi tipikdir. Bu söz sırası, demək olar ki, bütün nəqli cümlələr və mübtəda əvəzinə sual sözü işlədilmiş sual cümlələri üçün xarakterikdir. Məsələn: “Who struck the first blow?” (Jack London). “The Mexican boy sat down in his corner and waited” (Jack London).

Müasir ingilis dilində inversiya aşağıdakı hallarda olur:

İnversiya sual cümlələrində istifadə olunur, məsələn: “What is to me where she came from?” (Oscar Wilde).

İnversiya, həmçinin, şərt budaq cümlələrində “if” işlənmədikdə olur, məsələn: “Was he here, he would be glad”.

Əgər cümlənin əvvəlində aydınlaşdırıcı təyinedicilər (məhdudlaşdırıcı, inkar bağlayıcı və zərfləri, yəni “hardly, scarcely, no sooner, only, seldom, never”, və s.) varsa inversiya mütləqdir, , məsələn: “Hardly had I entered the room when she came. Scarcely had he changed his position to a nook behind a small shoulder of the wall where he had noted that no shells fell, than the bombardment recommenced” (Jack London).

Əgər cümlənin əvvəlində genişləndirilmiş zərflik tərkibləri varsa inversiya olur, məsələn: “Down the frozen river came a sledge drawn by dogs”.

Vasitəsiz nitqdə müəllifin sözündə mübtəda xəbərdən əvvəl işlənir, məsələn: “You have done too many foolish things during the last fortnight to be entitled to give yourself that name, Dorian, - answered Lord Henry, with his sweet, melancholy smile” (Oscar Wilde).

Əgər müəllifin sözündə mübtəda əvəzliliklə ifadə olunubsa, inversiya olmur, məsələn: “Where are hurrying? - he asked” (M.Twain).

Inversiyaya istək və arzu bildirən, emosial cümlələrdə çox təsadüf olunur, məsələn: “Long live the freedom of Azerbaijan!”

“There is”, “There are” ilə başlanan cümlələrdə inversiya xüsusi xarakterə malikdir. Bu tip cümlələri analiz etmək çox çətindir. Bu cümlələrdəki “there” genetik baxımdan tamamilə “there” (ora) zərfi ilə eynidir. Amma müasir ingilis dilində tamamilə öz mənasını itirmişdir. Bunu “there is”, “there are” ilə başlanan cümlələrdə “here, there” zərflərinin işlədilə bilməsi ilə sübut etmək olar, məsələn: “There is a book there”.

“There is”, “There are” ilə başlanan cümlələrdə əvvəl xəbər, sonra mübtəda işlədilir, məsələn: “There was no gain saying that terrible will of the haoles” (Jack London). “There were passions in him that would find their terrible outlet, dreams that would make the shadow of their evil real” (Oscar Wilde).

Sözlər arasında sintaktik əlaqələrin digər ifadə üsulu da sözlərin formaları vasitəsilə birləşməsidir. İngilis dilinin morfoloji cəhətdən kasıb olduğunu deyən bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu ifadə üsulunu öyrənmək o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. İngilis dilində sintaktik əlaqələrin bu ifadə üsulunun 2 forması fərqləndirilir: uzlaşma, idarə.

1) Uzlaşma asılı sözün əsas sözün formasını götürməsidir. Müasir ingilis dilində uzlaşmanı aşağıdakı hallarda müşahidə etmək olar:

Təyinedən və təyinolunan arasında uzlaşma. Bu tip uzlaşma ingilis dilində çox məhdud istifadə dairəsinə mənsubdur. Çünki ingilis dilində cinsə və hal kateqoriyasına görə uzlaşma yoxdur. Kəmiyyətə görə, uzlaşma iki halda mümkündür:

İşarə əvəzlilikləri və onların təyin etdiyi isimlər arasında: “this dog – these dogs, that girl – those girls”.

Qeyri-müəyyən artikl və isimlər arasında, çünki cəm halda isimlərin qarşısında qeyri-müəyyən artikl olmur: “a book – books”.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində mübtəda və xəbər arasında uzlaşma təyinedən və təyinolunan arasındakı uzlaşmaya nisbətən daha sərbəstdir. Xəbər mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır, məsələn: “*Dorian looked at him and smiled*” (Oscar Wilde).

Şəxsə görə istifadə kəmiyyətə görə uzlaşmaya nisbətən daha az istifadə dairəsinə malikdir. Məsələn, ingilis dilində məchul növün və davamedici zamanların düzəlməsində istifadə olunan köməkçi fel “to be” keçmiş zaamn formasını düzəldərkən kəmiyyətə görə dəyişsə də şəxsə görə dəyişmir: “was, were”.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir ingilis dilində kəmiyyətə görə, uzlaşma çox təhrif olunmuş şəkildə özünü büruzə verir, məsələn: “I (read)” - (mən oxuyuram), “We read” - (biz oxuyuruq). Bu misallara əsasən biz fikirləşə bilərik ki, müasir ingilis dilində kəmiyyətə görə uzlaşma yoxdur. Əgər onları “I (am) - We (are)” – cütlüyü ilə qarşılaşdırsaq, “I (read)”-in tək, “We (speak)”-in cəm olduğunu müşahidə edərik.

Tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrində fel formalarının uzlaşmasından söhbət açanda, demək lazımdır ki, əsasən müasir ingilis dili üçün baş və budaq cümlələrdə zamanların uzlaşması xarakterikdir. “But those he *had dispatched* for food *did not return*, and he started back for the gorge” (Jack London) .

2) İdarə ifadə üsulu asılı sözün əsas sözün tələbi ilə müəyyən hal şəkilçisi qəbul etməsidir. İdarə əlaqəsi hal kateqoriyası ilə sıx əlaqədədir. İdarə əlaqəsi hal kateqoriyasına məxsus olan dillərdə özünü göstərir. İngilis dilində halların sayının azlığı idarə əlaqəsinin sisteminin pozulmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, müasir ingilis dilində yalnız şəxs və bəzi sual əvəzlilərinin iki halı (adlıq və obyekt) və isimlərin iki halı (adlıq və yiyəlik) var. Adlıq halın idarə əlaqəsi üçün, demək olar, heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Həmçinin, demək olmaz ki, “boy’s book” birləşməsində “book” sözü yiyəlik halla idarə olunub, çünki bu birləşmənin xarakterində heç bir idiomatiklik yoxdur. Yiyəlik hal, əsasən, mənsubluq, məsafə və s. bildirir. Beləliklə, “boy’s book” tipli birləşmələrdə idarə əlaqəsi mövcud deyil, yalnız mənaya görə, sərbəst forma dəyişməsi var.

Müasir ingilis dilində idarə əlaqəsini yalnız xəbər və vasitəli tamamlıq arasında müşahidə etmək olar və bu, əsasən, şəxs və bəzi sual əvəzliliklərinin obyekt halının idarə olunmasıdır.

Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında söz sırası ilə yanaşı köməkçi sözlər də çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birləşdirici köməkçi sözlər iki qrupa ayrılır: sözönülər və bağlayıcılar.

Sözönülər predmet və predmet, predmet və əlamət, həmçinin predmet və proses arasında əlaqələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Sözönülər müasir ingilis dilində hal kateqoriyasını tamamlayır. Amma demək olmaz ki, sözönülər hal şəkilçiləri ilə tam eynidir. Çünki sözönülərin birləşdirici qrammatik mənasından əlavə, leksik mənası da var.

Sözönülər nitqdə ən çətin dil hadisələrindən biri hesab olunur. Digər köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı sözönləri dildə ən çox işlənən elementlərdir. Sözləri isimlərin qarşısında işlədilərək aşağıdakı mənaları ifadə edə bilirlər:

Zaman bildirən sözönləri: “in, for, on, at, until” və s. , məsələn: “At three in the morning the backbone of the hurricane broke” (Jack London). “After breakfast he walked with the Duchess for an hour in the garden, and then drove across the park to join the shooting party” (Oscar Wilde).

Məkan bildirən sözönləri: “in, on, at, in front of, between, around” və s. , məsələn: “You do me wrong when you try to put me in prison, - was the reply” (Jack London). “After a few moments, that were to him, in his perturbed state, like endless hours of pain, he felt a hand laid on his shoulder” (Oscar Wilde).

İstiqamət bildirən sözönlər: “to, into, towards, along, from” və s. , məsələn: “Don’t go to the theatre to-night, Dorian”, - said Hallward. “Stop and dine with me” (Oscar Wilde). “When I went into his sitting room, he was sitting in his usual

chair” (Wilkie Collins). “Suddenly Laura turned towards me, her eyes wide with alarm” (Wilkie Collins).

Mücərrəd əlaqələr bildirən sözləri: “with, by, about, because” və s. , məsələn: “Lying on the floor was a dead man, in the evening dress, with knife in his heart” (Oscar Wilde).

Sözönlərdən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində bəzən sözünü və zərflər omonim ola bilər, məsələn: “*in* the room, come *in*”.

Sözönlərdən başqa birləşdirici sözlərə bağlayıcılar da aiddir. Bağlayıcılar həm cümlə daxilində müəyyən söz və söz qruplarının, həmçinin cümlələrin birləşməsində rol oynayır. Mənalara görə bağlayıcılar tabelilik (“since, as, till, because, if”) və tabesizlik (“and, also, but” və s.) olmaqla iki qrupa ayrılır.

Tabesizlik bağlayıcıları həm cümlə üzvlərinin, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin hissələrinin birləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

Tabelilik bağlayıcıları yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrini bir-birinə bağlayır, çünki cümlə daxilində tabelilik əlaqəsi, əsasən, sözönlər vasitəsilə yaradılır.

Bağlayıcı funksiyasında həmçinin cümlənin sərbəst üzvləri kimi, işlənən sözlər də çıxış edə bilər. Bura, əsasən, nisbi əvəzliliklər və zərflər aiddir. Nisbi əvəzliliklər və zərflər sözünü və bağlayıcılar kimi, birləşdirici funksiyaya malikdir və cümlənin hissələri arasında əlaqə yarada bilər.

Mənasına görə, nisbi əvəzlilik və zərflər tabelilik bağlayıcılarına oxşayır və təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunur, məsələn: “I was looking for the girl whom you got acquainted yesterday with” (M. Twain).

Qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə daxilində predikativ əlaqədən başqa digər əlaqələr də mövcuddur. Predikativ əlaqə cümləni təşkil etdiyi halda, digər əlaqələr cümləyə ikinci dərəcəli üzvləri daxil etmək üçündür. Ən möhkəm əlaqə təyinedən və təyinolunan arasındakı əlaqədir. Bu əlaqə təyinedici və ya atributiv əlaqə adlanır. Atributiv əlaqə cümlədəki sözlər arasındakı ən möhkəm əlaqədir. Bu əlaqə üçün ən xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, bu tip

əlaqə ilə birləşən sözlər cümləyə hazır şəkildə, bir kompleks kimi daxil edilir (59, s. 174).

Predikativ əlaqə özlüyündə cümləni təşkil edir, cümlənin baş üzvlərini birləşdirir, atributiv əlaqənin isə, cümlənin təşkilində heç bir rolu yoxdur, o cümləni yox, cümlənin tərkibində müəyyən bir kompleksi tərtib edir. Predikativ əlaqə cümlənin daxilində, cümlənin xarakterinə uyğun tərtib edilir, atributiv əlaqə isə, cümləyə hazır, əvvəlcədən tərtib olunmuş şəkildə daxil olur. Atributiv əlaqə ilə bağlanan söz birləşmələri, cümlələrin müxtəlif üzvləri kimi, işlənə bilər. Beləliklə, bu əlaqə bütünlükdə cümlənin strukturuna aid deyil, cümlənin müəyyən bir üzvünün qurulması üçün istifadə olunur. Atributiv əlaqə üçün ən çox sifət və ismin birləşməsi xarakterikdir. Məsələn: “black cat” (qara pişik), “green cap” (yaşıl papaq), və s. “His eye fell on the *yellow book* that Lord Henry had sent him” (Oscar Wilde).

Amma belə birləşmələrdə hansı nitq hissələrinin birləşməsi deyil, onların necə birləşməsi əsasdır. “This is a *good book*” (bu yaxşı kitabdır) və “This *book* is *good*” (bu kitab yaxşıdır) - cümlələrini nəzərdən keçirək. Hər iki cümlədə eyni sözlər işlədilib və hər iki cümlədə ifadə olunan fikir eynidir. Hər iki cümlədə “kitab” sözü “yaxşı” olması ilə xarakterizə olunur. Amma cümlələrdəki fikirlərin tərtibi müxtəlifdir. “This book is good” cümləsində əlamət fikrən predmetdən ayrılır və bu sözün daxil edilməsi fikrin tamamlanmasında mühüm rol oynayır. Amma “This is a good book” cümləsində “good book”, bütöv kompleks kimi, fərqləndirilir. “This is a good” demək olmaz. Predikat və predmetin əlaqəsi cümləyə hazır şəkildə daxil olur. Əlamət predmetdən ayrılmaz və cümləyə eyni zamanda daxil edilir.

Atributiv əlaqə daxilində sözlərin biri əsas, digəri isə, asılı olur. Əsas və asılı sözlərdən danışarkən, leksik və grammatik planda “əsas” və “asılı sözləri qarışdırmaq olmaz. Bəzən grammatik cəhətdən asılı olan söz, leksik cəhətdən əsas olur və ya əksinə. Məsələn, belə bir cümlə götürək: “She is a *good teacher*”. – “O, yaxşı müəllimdir”. - bu cümlədə “good” əsas sözdür ya “teacher”? Əsasən belə bir fraza o zaman istifadə olunur ki, haqqında danışılan adamın müəllim olduğu

məlumdur, burda əsas çatdırılmaq istənən fikir bu müəllimin yaxşı müəllim olmasıdır. Deməli, baxmayaraq ki, “teacher” sözü qrammatik cəhətdən əsas sözdür, bu söz qrammatik cəhətdən götürüldükdə asılı sözdür.

Qrammatik cəhətdən əsas olan sözün leksik cəhətdən tamamilə ikinci dərəcəli olduğu atributiv komplekslərə misal olaraq tərkibində “one” olan birləşmələri göstərmək olar. Məsələn: “this one” - bu, “that one” - o. “One” sözü ingilis dilində ikinci dərəcəli xarakterə malikdir və cümlə üzvü olmur. Cümlənin bir üzvü kimi, bütün kompleks çıxış edir, yəni əsas mənalı söz (sifət və ya əvəzlilik) + one.

Cümlə daxilində üçüncü tip əlaqə “kompletiv” və ya “tamamlayıcı” əlaqədir. Bu əlaqə ən çox zərflilik və tamamlıq üçün xarakterikdir. Bu əlaqə atributiv əlaqədən daha möhkəm, atributiv əlaqədən isə, daha zəifdir. Kompletiv əlaqədəki elementlər atributiv əlaqənin elementlərindən daha sərbəstdir. Bu əlaqə vasitəsilə sözlər cümləyə hər hansı bir sintaktik qrupun üzvü kimi deyil, müəyyən tamamlayıcı ünsürlər kimi, daxil edilir. Məsələn: “They write their letters under instruction, you know” (Jack London). Bu cümlədə “their letters” və “under instruction” cümləyə kompletiv əlaqə vasitəsilə daxil edilib.

Bu üç tip əlaqədən əlavə cümlədəki üzvlər arasındakı əlaqəyə həmcins üzvlər arasında digər bir əlaqə də mövcuddur. Məsələn: “I have *new passions, new thoughts, new ideas*” (Oscar Wilde).

Bu əlaqənin ən xarakterik cəhəti cümlədəki digər üzvlərlə müqayisədə eyni mövqedə dayanan, eyni hüquqa malik olan iki və daha artıq sözün mövcudluğudur. Bu tip əlaqəni “kopulyativ əlaqə” adlandırmaq olar. Latınca “copula” əlaqə, birlik deməkdir. Kopulyativ əlaqə cümlə üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir (46, s. 184).

Beləliklə, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik əlaqələri tədqiq edərək aşağıdakı nəticələr əldə etdik:

Müxtəlif quruluşlara malik olsalar da, hər iki dildə sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında sintaktik əlaqələr mövcuddur. Bu dildə sintaktik əlaqələrin oxşar və fərqli cəhətləri var. İngilis dilində əsasən üç əlaqə tipi var: tabelilik,

tabesizlik, predikativ. Azərbaycan dilində isə, iki əlaqə tipi vardır: tabelilik, tabesizlik.

Hər iki dildə tabelilik əlaqəsi qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olmayan komponentlər arasında, tabesizlik əlaqəsi isə, bərabərhüquqlu komponentlər arasında əlaqədir. İngilis dilindəki predikativ əlaqə isə, cümlənin baş üzvləri arasında, yəni mübtəda və xəbər arasında əlaqədir. Azərbaycan dilində isə, mübtəda və xəbər arasında tabelilik əlaqəsi vardır.

Müasir ingilis dilində Azərbaycan dilində olmayan akumulativ, kopulyativ, atributiv və kompletiv əlaqələr də fərqləndirilir. Kopulyativ əlaqə həmcins üzvlər arasında əlaqədir, Azərbaycan dilindəki həmcins üzvlər arasında əlaqəyə oxşardır. Atributiv əlaqə, Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinin arasında olan əlaqəni xatırladır. Amma Azərbaycan dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlə üzvü olarkən ayrılır və cümlənin bir üzvü olur, atributiv əlaqəli birləşmələrin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvü yerində işlənir.

Kompletiv əlaqə ən çox zərflilik və tamamlıq üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində isə, xəbərlə tamamlıq və zərflilik arasındakı əlaqə idarə əlaqəsidir. Akumulativ əlaqəyə isə Azərbaycan dilində rast gəlinmir. Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələrin əsas ifadə vasitələri söz sırası, sözdəyişmə formaları, köməkçi sözlər və intonasiyadır.

Azərbaycan dilində əsas ifadə vasitələri ingilis dilindəki sözdəyişmə formalarına uyğun gələn uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələridir. Müasir ingilis dilində hal kateqoriyası demək olar ki, aradan çıxdığı üçün, söz sırasının sintaktik əlaqələrin ifadəsində çox mühüm əhəmiyyəti var. İngilis dilində sözlər arasında sabit söz sırası var və sözlərin yerini dəyişdikdə həm cümlənin ümumi mənası, həm də sözlərin sintaktik funksiyası dəyişilir. Amma Azərbaycan dilinə söz sırası sözlərin sintaktik funksiyasına, demək olar ki, təsir göstərmir. İngilis dilində sözdəyişmə formaları olan uzlaşma və idarə çox zəifdir. Çünki bunlar hal kateqoriyası ilə bağlıdır.

Müasir ingilis dilində hal kateqoriyası pozulmuşdur. Nə müasir Azərbaycan, nə də ingilis dilində cinsə görə uzlaşma yoxdur. Şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma

hər iki dildə var. İngilis dilində say və isim arasında uzlaşma Azərbaycan dilində yoxdur. Yəni “three books” – üç kitab, “üç kitablar” - demək olmaz. İngilis dilində hal kateqoriyasının əvəzləyicisi kimi, sözönləri çıxış edir. Amma onları hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki onlar qrammatik mənadan əlavə leksik mənaya da malikdir. Azərbaycan dilində sözönlərinə təsadüf olunmur. Sintaktik əlaqələrin ifadə vasitələrinə aid olan bağlayıcılar hər iki dildə var və iki qrupa bölünür: tabelilik bağlayıcıları, tabesizlik bağlayıcıları.

Sadə və mürəkkəb birləşmələr

Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəbliyi onların quruluşuna görə bölgüsüdür. “Quruluş” sözündən bir termin olaraq qrammatikada çox tez-tez istifadə olunur. Söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşu hər iki mənada bizi maraqlandırır, birincisi isə daha çox maraqlandırır, söz birləşmələrinin konkret formalarının öyrənilməsi bu cəhətə əsaslanır. Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında birinci cəhət, söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin forması deyil, ikinci cəhət, yəni birləşmələrdəki sözlərin miqdarı əsas götürülür. Söz birləşmələrin bu bölgüsü cümlələrin sadə və mürəkkəb olmaqla bölgüsü qədər əhəmiyyətli olmasa da, əhəmiyyətsiz də deyildir.

Söz birləşmələrinin bir neçə sözdən ibarət olması fikri Azərbaycan dilinin materialları ilə tam surətdə təsdiq olunur. Azərbaycan dilində başqa birləşmə növlərini nəzərə alsaq, feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin tədqiqi zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, söz birləşmələri dedikdə iki sözün birləşməsi əsas alınsa da, bir neçə sözdən ibarət olan söz birləşmələrinin də olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Buna görə də mürəkkəb söz birləşmələri adı altında olmasa da, feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri sahəsindəki tədqiqatları da bu məsələ ilə, yəni söz birləşmələrinin mürəkkəbliyi məsələsi ilə əlaqələndirmək olar, çünki tərkib dedikdə, adətən bir neçə sözün birləşməsi nəzərdə tutulur.

Mürəkkəb birləşmələr ikidən artıq sözdən təşkil olunması ilə sadə birləşmələrdən fərqləndirilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, mürəkkəb söz birləşmələri iki sözdən ibarət ola bilməz; eləcə də sadə söz birləşmələri ikidən artıq sözdən ibarət ola bilmir. Buradan isə bir başqa nəticə çıxır: ikidən artıq müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələrin hamısı mürəkkəb birləşmələrdir. Lakin burada kiçik bir fikir ayrılığına rast gəlirik. Bir sıra tədqiqatçılardan fərqli olaraq M.Hüseynzadə bir qədər başqa mövqe tutur. Onun fikrinə görə, birləşmədə ikidən artıq sözün olması onun mürəkkəb olması üçün kifayət deyildir.

M.Hüseynzadə yazır: “Bizim fikrimizcə, həm mənə, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən sözlərin hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləyə bilən birləşmələr mürəkkəb təyini söz birləşməsi hesab edilməlidir”. Buraya isə Azərbaycan dilində xüsusi şəkili vasitələrlə əmələ gələn, cümlədə bütövlükdə bir mürəkkəb üzv kimi çıxış edən, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri adı ilə qeyd edilən birləşmələr tipindəki çoxsözlü birləşmələr daxil olur. Burada bir maraqlı cəhət var ki, müəllif mürəkkəb birləşmədə sözlərin qaynayıb-qarışmasını, qovuşmasını və bunula da bir ada çevrilməsini əsas götürür (12, s. 150).

Mürəkkəb birləşmələrin quruluşunda müxtəlif cəhətlər görmək olur. Bu cəhətdən Azərbaycan dilindəki mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formalarını qeyd edə bilərik:

1. Bir tabeedicisi və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Belə birləşmələrdə tabe sözlər bir-birilə qrammatik əlaqədə olmur, hər biri birbaşa əsas sözə tabe olur. Bu tipli mürəkkəb birləşmələri iki yerə ayırmaq olar:

a) tabeedicisi söz substantiv xasiyyət daşıyır və bir qayda olaraq isimdən ibarət olur, məsələn: “evdəki beş gümüş qaşığı”;

b) tabeedicisi söz feldir, məsələn: “çiçəkləri evə göndərmək”.

2. Birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeedicisi sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Belə birləşmələrin daxilində əsas tabeedicisi sözlə qrammatik əlaqədə olmayan sözlər də iştirak edir. Bu sözlər mürəkkəb birləşmədəki başqa sözlərə tabe olur. Beləliklə, mürəkkəb birləşmə daxilində əsas

tabeedicı sözün iştirak etmədiyi əlavə söz birləşmələri də ayırmaq mümkün olur, məsələn: “həmin evdəki adamlar”.

3. Sırası ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Belə mürəkkəb birləşmələr ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə əsaslanır, məsələn: “filoloji fakultəsi dekanının müavini”.

Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmələrin hər iki komponenti rol oynayır, lakin söz birləşməsinin ümumi mənsubiyyəti, əsas xüsusiyyəti birləşmədəki tabeədən, mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir. Bu cəhətdən söz birləşmələri adətən üç qrupa ayrılırlar: 1. ismi birləşmələr; 2. zərf birləşmələri; 3. feli birləşmələr.

İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr, əsasən adlardan və müəyyən cəhətdən adlara meyl göstərən sözlərdən təşkil olunur. İsmi birləşmələrdə isimlər aparıcı rola malikdir. Birləşmənin birinci tərəfi hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunursa olunsun aparıcı ikinci tərəfdir. Belə birləşmələr ismin aparıcılıq xüsusiyyətindən, hakim mövqeyindən asılı olaraq ismi birləşmələr adlanır, məsələn: “daş ev, alma ağacı”.

İsmi söz birləşmələrin başlıca əlaməti ikinci tərəfi, əsasən isimlə ifadə olunur. Bütün ismi söz birləşmələri üç sintaktik əlaqə əsasında yaranır: yanaşma, idarə və uzlaşma. Məsələn: “daş ev, dəmir qapı” kimi birləşmələr yanaşma əlaqəsi ilə; “Bakının küləyi, evin balkonu” kimi birləşmələr idarə əlaqəsi ilə; “alma bağı, su anbarı” kimi birləşmələr uzlaşma və yanaşma əlaqəsi ilə gəlmişdir.

Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində ismi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir. 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rolu söz sırası və intonasiya oynayır, məsələn: “gözəl həyat, uca dağ”. Bu tipli ismi birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Analitik yolla ismi birləşmələr əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən də istifadə olunur, məsələn: “Əli kimi alim, iş üçün”.

Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilçilər əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir, məsələn: “evin qapısı, bizim arzumuz”.

İsmi birləşmələr quruluş etibarı ilə iki qismə ayrılırlar: 1) sadə ismi söz birləşmələri: 2) mürəkkəb ismi söz birləşmələri.

Sadə ismi söz birləşmələri tam mənalı iki sözdən ibarət olur, məsələn: “Şuşa qalası, qızıl saat”. Bəzi hallarda sadə ismi söz birləşmələrinin tərkibində üç söz də ola bilər. Bu zaman birləşmənin birinci tərəfi məna etibarı ilə hissələrə ayrıla bilməyən, parçalanmayan sabit birləşmələrdən ibarət olur, məsələn: “asta yerişli qadın”. Mürəkkəb ismi söz birləşmələri öz quruluşu ilə ən çox sadə söz birləşmələrinin genişlənmiş formalarıdır. Deməli, sadə söz birləşmələrinə müxtəlif sözlər əlavə etməklə, onu mürəkkəb söz birləşməsinə çevirmək mümkündür. Bu da iki qayda üzrə olur:

1) müxtəlif sözlər bütöv söz birləşməsinə əlavə edilir, məsələn: “Şuşa qalası” - sadə söz birləşməsinə əzəmətli sözünü artırmaqla o, mürəkkəb söz birləşməsinə çevrilir. Həmin mürəkkəb söz birləşməsinə daha bir neçə söz artırmaq mümkündür, məsələn: “əzəmətli qədim Şuşa qalası”.

2) mürəkkəb ismi birləşmələri başqa bir qayda ilə də əmələ gəlir ki, bu da sadə söz birləşməsinin ikinci tərəfinin əvvəlinə daha doğrusu, birinci tərəf ilə ikinci tərəf arasına bütöv söz birləşməsinin əlavə edilməsi yolu ilə olur, məsələn: “Fuadın atası” birləşməsinə “dünya görmüş” birləşməsinə artırmaqla “Fuadın dünya görmüş atası” mürəkkəb ismi birləşməsi yaranır.

M.Hüseynzadə bu birləşmələri bütöv şəkildə “təyini söz birləşməsi” adlandırır və onların növlərini də bu addan istifadə edir və belə qruplaşma aparır: “birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci növ təyini söz birləşmələri və üçüncü növ təyini söz birləşmələri”. “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında isə eyni birləşmə növləri birinci növ ismi birləşmələr, ikinci növ ismi birləşmələr və üçüncü növ ismi birləşmələr. Bu müxtəlif işarə və adlar heç də məsələnin mahiyyətini dəyişdirmir. Onlar tamamilə sinonim xarakter daşıyır, nə mahiyyəti, nə də əhatə dairəsi cəhətindən bir-birindən az da olsa fərqlənmir (12, s. 69).

Birinci növ təyini söz birləşmələri morfoloji əlamətə malik deyildir. Yəni bu qrupa daxil olan birləşmələrin tərəfləri heç bir sözdəyişdirici şəkilçinin iştirakı olmadan yaranır. Əlbəttə, bunları birləşdirib bir birləşmə halına salan müəyyən grammatik vasitə mövcuddur. Bu vasitə isə yanaşma əlaqəsidir, məsələn: “dəmir massa, həmin məsələ”. Birinci növ təyini söz birləşmələrində ikinci tərəfdə duran hər hansı bir isim (əşya, hadisə) müxtəlif cəhətdən xarakterizə olunur. Belə birləşmələrdə sintaktik əlaqə sözlərin yerindən asılı olur. Həmişə təyin edən əvvəl, təyin olunan isə sonra gəlir. Beləliklə, yanaşan söz ilə onun yanaşdığı söz arasındakı sintaktik əlaqə yanaşan sözə əsaslanır. Birləşmənin birinci təbə, ikinci tərəfi isə təbəedici söz adlanır. Buna görə də təbəedici sözün hakim mövqeyi nəticəsində birləşmənin birinci tərəfi sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir, məsələn: “yaxşı adam, yeni yol” bu kimi birinci növ təyini söz birləşmələri hallanarkən və ya digər grammatik dəyişikliyə uğrayarkən yalnız ikinci tərəf şəkilçi qəbul edir.

Birinci növ təyini söz birləşmələri digər ismi birləşmələrdən fərqli olaraq keyfiyyətə münasibət ifadə olunur. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrdə isə keyfiyyət münasibəti ifadə edilmir. Bunlarda əsasən maddi (əşyavi) münasibət ifadə olunur, məsələn: “qızıl saat, taxta qaşiq”. Burada, başlıca olaraq, keyfiyyət münasibəti nəzərə çarpır, yəni biz burada yalnız bir əşya görürük, bu da ikinci tərəfdə hansı nitq hissəsinə mənsub söz durursa – dursun o, yalnız həmin əşyanı bu və ya digər cəhətdən keyfiyyətə təyin edir. Lakin ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində vəziyyət başqa cürdür.

Burada mütləq iki əşya təsəvvür olunur: həm birinci, həm də ikinci tərəf müəyyən əşya bildirir. Birləşmədə isə bu iki əşya arasında grammatik münasibət ifadə olunur, məsələn: “alma bağı” birləşməsində həm “alma”, həm də “bağ” haqqında ismi (əşyavi) təsəvvürə malik oluruq. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə və feli sifətlə ifadə olunur, məsələn: “daş hasar, hündür bina, on adam, bu ölkə, işləyən gənclər”.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri cümlənin əsasən, ayrı-ayrı üzvləri (birinci tərəf təyin, ikinci tərəf isə cümlənin müxtəlif üzvü) olur:

1. birləşmənin birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə mübtəda kimi, məsələn:
 “*Həmin kitab Rüstəm kişinin şafında yox idi*” (M. İbrahimov).

2. birləşmənin birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə xəbər kimi, məsələn:
 “O, kolxozu təhvil alanda bura *bom-boş, çuxurlu-təpəli bir çöllük idi*” (M. İbrahimov).

3. birləşmənin birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə tamamlıq kimi, məsələn:
 “Mən *gülməli məcmua* gətirmişəm oxusun darıxmasın” (Mir Cəlal).

4. birləşmənin birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə yer zərfliyi kimi, məsələn:
 “Sənin dostun da *həmin şəhərdə* yaşayır” (Ə. Vəliyev).

İkinci növ təyini söz birləşmələrin formalaşmasında mənsubiyyət şəkilçisi –ı(-i, -u, -ü); -sı(-si, -su, -sü) iştirak edir. Bu morfoloji göstəricilər olmadan ikinci növ təyini söz birləşməsi düzəldilə bilməz. Bu şəkilçilər birləşdiyi sözün digər sözə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün əsas və başlıca rol oynayır. İkinci növ təyini söz birləşmələrdən həmin mənsubiyyət şəkilçiləri artılırsa, onda onlar özlərinin birləşmə olmaq xüsusiyyətini itirir.

Bu birləşmələrdə sözlər arasında əlaqə o qədər möhkəm olur ki, bunlar arasında heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir. Belə möhkəm əlaqəyə malik olmaq xüsusiyyəti onları tam lüğəvi vahidə, bir anlayışı ifadə etməyə gətirib çıxarır, məsələn: “ayaqqabı, kəklikotu” kimi mürəkkəb sözlər ikinci növ təyini söz birləşmələrdən lüğəvi vahidə çevrilmişdir.

Tərəflərin nitq hissələri ilə ifadə olunması nöqtəyi nəzərindən ikinci növ təyini söz birləşmələri digər növlərdən az fərqlənir. Bu birləşmələrin tərəfləri isimdən başqa, digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Lakin bu zahiri görünüşcə belədir. Əslində isə, həmin nitq hissələrinə məxsus sözlər yalnız birləşmədən xaricdə digər nitq hissəsi hesab olunur. Birləşmə daxilində bunlar substantivləşir, isim kimi çıxış edir, məsələn: “qadın məclisi, dəniz suyu”.

İkinci növ təyini söz birləşmələrdə tərəflərin yerini dəyişdirmək mümkün deyildir. Lakin bəzi hallarda tərəflərin yerini dəyişmək olur. Bu zaman təyin obyektinə də dəyişir, məsələn: “üzüm doşabı” birləşməsində birinci tərəf ikinci tərəfin nəyə yararlı olmasını təyin edir. Təyin olunan obyektlərin yerini dəyişməklə

məna variantı da başqa olur, məsələn: “uşaq evi” birləşməsində birinci tərəf ikinci tərəfi aidlik cəhətdən, “ev uşağı” birləşməsində isə keyfiyyətə təyin edir.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin bir sıra məna qrammatik xüsusiyyətləri vardır:

1. Birləşmələr mənasına görə ümumilik, mücərrədlik bildirir. Ona görə də, mürəkkəb idarə adları daha çox bu birləşmələrlə ifadə olunur, məsələn: “həmkarlar ittifaqı”.

2. İkinci növ təyini söz birləşmələrini tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir, bir tərəf cəmlənəndə o biri tək olur, məsələn: “dünya gəncləri”.

3. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi var: birinci tərəf yanaşma əlaqəsi ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur.

4. İkinci növ təyini söz birləşmələrin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılmaz və birlikdə cümlənin mürəkkəb üzvü olur, məsələn: “*Hələ yer üstündə, insan yanında deyib danışmaqdan doymamışam mən* (S.Vurğun).

İkinci növ təyini söz birləşmələri cümlədə aşağıdakı sintaktik vəzifələrdə çıxış edir:

1) birləşmə cümlənin mübtədası kimi, məsələn: “*Ana südü ən təmiz, ən saf, ən faydalıdır*” (S.Rəhimov).

2) birləşmə cümlənin xəbəri kimi, məsələn: “*Osmanlı dilidir sizin diliniz*” (S.Vurğun).

3) birləşmə cümlənin tamamlığı kimi, məsələn: “*Nəbi tənbəki kisəsini yan cibindən çıxartdı*” (Ə.Abbasov).

4) birləşmə cümlənin zərfliyi kimi:

a) zaman zərfliyi, məsələn: “*Mən ona dönə-dönə tapşırıdım ki, bazar günü gəlsin*”.

b) yer zərfliyi, məsələn: “*Döyüş meydanında sınıdır insan*” (S.Vurğun).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi morfoloji əlamətə malikdir. Bu qisim birləşmələr həm hal, həm də mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə etmək yolu ilə əmələ gəlir. Birləşmənin birinci tərəfi həmişə yiyəlik hal,

ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, məsələn: “şairin xəyalı, mənim otağım”. Bu formal əlamət bu birləşmələr üçün daimi və əsas əlamətdir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri uzlaşma əlaqəsi əsasında bağlanır. Birləşmənin tərəfləri arasında şəxsə görə uzlaşma əsasən daimidir, məsələn: “onun oğlu, sənin sənətin” kimi birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəflə bütün şəxslər üzrə uzlaşmışdır.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrin tərəfləri arasında kəmiyyətə görə uzlaşma iki xarakterdə olur:

- 1) tərəflər kəmiyyətə görə uzlaşa bilər, məsələn: “qadınların paltarları”;
- 2) tərəflər kəmiyyətə görə uzlaşmaya bilər, məsələn: “dağların təpəsi”.

Deməli, üçüncü növ təyini söz birləşmələrin tərəfləri arasında şəxsə görə uzlaşma daimi, kəmiyyətə görə isə müvəqqətidir.

Üçüncü növ təyin söz birləşmələrinin bir sıra məna və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

1. Bu birləşmələr konkretlik bildirir. Bu da onların birinci tərəfinin ifadə forması ilə əlaqədardır, çünki bura da birinci tərəf müəyyən yiyəlik halla ifadə olunur, məsələn: “kəndin yolu, məktəbin direktoru”.

2. Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir. Onların tərəfləri xüsusi isimlərlə, substantivləşmiş sifət, say, əvəzliliklə ifadə oluna bilər, məsələn: “bağların meyvəsi, oxumağın xeyiri, sənin təklifin”.

3. Bu birləşmələrin tərəflərinin arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur, həmin sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə aid olub, onu izah edir, məsələn: “dağların havası-dağların sərin havası”.

4. Bu birləşmələrin də tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi var: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəf, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur.

5. Bu birləşmələrin də tərəfləri birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur, məsələn: “Mən onu bilirəm ki, *sənin bütün təşəbbüslərin xalqın səadəti* üçündür” (M.S.Ordubadi).

Söz birləşmələrinin digər növü olan, zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə də, onlar əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir. Bu xüsusiyyətlər zərfin başqa nitq hissələrindən fərqli cəhətlərə malik olması ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, zərflər həmişə adlardan və fellərdən fərqləndirilmişdir, bir sıra nitq hissələri, müxtəlif söz qrupları bəzən adlar adı altında toplandığı halda, zərflər ayrıca söz qrupu kimi qeyd edilmişdir. Buna görə də zərf birləşmələri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ismi birləşmələrə meyl etsə də, bu birləşmələrin əsas sözünün zərflərdən ibarət olması və bunula əlaqədar olaraq birləşmələrinin nitqdəki mövqeyi, başqa sözlərlə, əlaqəsi zərf olduğuna görə, bunlar ayrıca söz birləşməsi kimi izah edilir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi əsasən, yer, zaman və tərzli hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur, məsələn: “evdən yuxarı, quş kimi tez, səninlə yanaşı, işıqdan tez, çox yavaş” və s.

Zərf birləşmələrinin ikinci tərəfinin zərfin bu və ya digər növü ilə ifadəsi birləşmənin ümumi xüsusiyyətinə təsir edir, zərf birləşmələrinin formalaşmasında və mənə cəhətində birinci tərəfin də rolu az deyildir. Buna görə də zərf birləşmələrinin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən onların ifadə vasitələrini də nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində zərf birləşmələrinin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

a) “Zərf + zərf”. Zərf birləşmələrinin bu növündə birinci tərəf kimi əsasən kəmiyyət zərfləri, ikinci tərəfi isə tərzli-hərəkət və bəzən də yer və zaman zərfləri işlənir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi kəmiyyətcə izah edir, tərzlə onun kəmiyyəti, dərəcəsi arasındakı münasibət ifadə edilir, məsələn: “çox kəskin (danışmaq), olduqca yavaş (yerimək), bir qədər tez (başlamaq), xeyli gec (gəlmək), bir qədər aralı (getmək), bir qədər ucadan (qışqırmaq)”. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur.

b) “İsim + zərf”, “əvəzlik + zərf”. Azərbaycan dilində zərf birləşmələrinin az bir qisminə birinci tərəf isim və əvəzliklə ifadə olunur, məsələn: “dostlardan aralı (dolanmaq), hamıdan tez (oyanmaq)”.

Zərf birləşmələrinin bu növü həm formasına, həm də mənasına görə birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı, ikinci tərəfi isə sifətlə ifadə olunan birləşmələri xatırladır. Bu birləşmələr idarə əlaqəsinə əsaslanır, məsələn:

Uzaq, həyatdan uzaq bir yer var ... (S.Vurğun).

Mən ki, qaranlıqdan, qəfəsdən uzaq,

Könüllər yolçusu azad bir quşam (S.Vurğun).

Feli və qeyri-feli birləşmələr

Məlumdur ki, feli söz birləşmələri haqqında istər, ümumiyyətlə, türkologiyada və germanistikada, istərsə də Azərbaycan və ingilis dilçiliyində müxtəlif fikirlər olmuşdur.

Söz birləşmələrinin bu şəkildə, yəni feli və qeyri-feli söz birləşmələrinin iki yerə ayrılması söz birləşməsi təlimində və, ümumiyyətlə, sintaksisdə mühüm yer tutur və müəyyən tarixə malikdir. Hər şeydən əvvəl söz birləşmələri iki qrupa ayrılır:

1. Hadisə və fakt haqqında məlumat verən, cümlənin struktur əsası kimi, mübtəda və xəbəri birləşdirən söz birləşmələri. Daha çox işlənmə funksiyasını nəzərə alaraq biz bu birləşmələri şərti olaraq “predikativ söz birləşmələri” adlandırırıq.

2. Müxtəlif həyat hadisələrini mürəkkəb adlarını bildirən söz birləşmələri. Bu mübtəda və xəbər konstruksiyasına malik olmayan və, ona görə də, cümlə əmələ gətirməyən “qeyri-predikativ söz birləşmələri” adlanan birləşmələrdir.

Dilçilikdə söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ deyə iki yerə bölməyin çox böyük elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Bu barədə dilçilər arasında vahid bir fikir yox, müxtəlif rəylər vardır. Bəzi dilçilər, o cümlədən M.N.Peterson,

V.M.Peşkovski və başqaları söz birləşmələri ilə cümlələri eyniləşdirirlər. Onlar sözlərin hər cür birləşməsini söz birləşməsi adlandırırlar. Halbuki, bunları eyniləşdirmək olmaz, çünki söz birləşmələri başqa, cümlə isə, başqa bir kateqoriyadır. Cümlənin əsasında mübtəda (subyekt) və xəbər (predikat) durur. Cümlədə nisbi bitmiş fikir ifadə olunursa, söz birləşmələrində belə fikir bitkinliyi olmur. Cümlə bir sözdən, iki sözdən, ya da çox sözdən ibarət ola bilər. Halbuki, söz birləşmələrində ən azı iki müstəqil mənaya malik olan söz olmalıdır. Odur ki, söz birləşmələri cümlədən sözlərin miqdarına görə fərqləndiyi kimi, keyfiyyətə də fərqlənir. Deməli, söz birləşmələri ilə cümlələr arasında olan əsas keyfiyyət fərqi fikrin bitib-bitməməsi ilə müəyyənləşir.

Məsələn: “gəzən uşaq, kitab alanda, mühazirə yazarkən, mən gələndə, kitab yazmaq, “Bizim Bülbül – Dünyanın Bülbülü” kitabını oxumaq, Vətən yolunda şəhid olmaq” və s. kimi birləşmələrini təşkil edən sözlər bir-biri ilə tabelik əlaqəsində birləşsələr də, bunların heç birində fikir bitməmiş və hökm də ifadə olunmamışdır. Söz birləşmələri ancaq cümlənin tərkibində başqa sözlərlə əlaqədə bitmiş bir fikri ifadə edə bilər. Misal: “Vətən yolunda ölmək onların nəzərində müqəddəs sayılmış” (M.İbrahimov).

Qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələri, ümumiyyətlə, həm cümlədən xaricdə, həm də cümlənin daxilində öyrənilə bilər.

Əsas məsələ odur ki, predikativ birləşmələrlə feli birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Feli birləşmələrdə əsas aparıcı fellər olduğu halda, predikativ birləşmələrin xəbəri həm fel, həm də adlardan ibarət ola bilər, məsələn: “Cavanşir müəllimdir”, “Ev müasirdir”, “Bu kitabdır” cümlələrindəki “müəllimdir, müasirdir, kitabdır” – xəbərləri ismi, “Cavanşir getdi”, “Kitab oxundu” cümlələrindəki xəbərlər isə, feli xəbərlərdir.

Bir sözlə, tərkibində xəbər olan bütün birləşmələr predikativ birləşmələrdir. Deməli, predikativ birləşmələrin olması onun tərkibində fel olmasında deyil, xəbərin olmasıdır.

Predikativ birləşmələrin komponentləri mübtəda və xəbərdən ibarətdir, qeyri-predikativ birləşmələrin birləşmələrdə isə, belə bir münasibət yoxdur. Bizə elə

gəlir ki, predikativ əlaqə ilə predikativlik anlayışları arasında müəyyən oxşarlıq, ümumi cəhətlər olsa da, bunlar müxtəlif kateqoriyalardır və onları fərqləndirmək lazımdır.

Predikativ əlaqənin təzahürü üçün mübtəda ilə xəbərin bir vahid halında birləşməsi zəruridir, predikativlik predikativ birləşmə üçün isə, bu vacib deyildir. Məlumdur ki, predikativlik cümlənin əsas əlamətlərindən biri, daha doğrusu, birincisidir. Bu əlamət cümlənin bütün növlərində bu və ya başqa yolla öz əksini tapır. Halbuki, bütün cümlə növlərində mübtəda ilə xəbərin əlaqəsini görmürük, belə bir tələbə bizim heç bir əsasımız yoxdur. Konkret olaraq, mübtədasız predikativliyi, mübtədasız cümləni inkar etmir. Çətin elə bir adam tapıla ki, o mübtədası olmayan və mübtədası təsəvvür edilməyən “deyilən yerə gedildi” cümləsində predikativlik görməyə, onun cümlə olduğuna şübhə edə.

Beləliklə, predikativlik əlaqə üçün mübtəda ilə xəbərin varlığı zəruridirsə, predikativ birləşmə üçün birləşmədə bir predikativ üzvün varlığı kifayətdir. Bu, o deməkdir ki, predikativ birləşmənin tərəfləri arasında predikativ əlaqə olduğu kimi, obyekt əlaqəsi də (kitabı aldı), relyativ əlaqə də (şəhərə getdi), atributiv əlaqə də (maraqlı kitabdır) ola bilər. Deməli, predikativ əlaqə ilə predikativliyi, predikativ əlaqəli birləşmələrlə predikativ birləşmələri bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Dilçilikdə söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ olmaq üzrə bölgüsü, xüsusən predikativ birləşmələr məsələsi ciddi fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Bu məsələyə münasibətlərini nəzərə alıb dilçiləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. tədqiqatçıların bir qismi söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ olaraq, iki yerə ayrılmasının, söz birləşmələri haqqındakı əsərdə predikativ birləşmədən bəhs etməyin əleyhinə çıxır, bunu düzgün hesab etmirlər;

2. tədqiqatçıların ikinci qrupu söz birləşmələrin predikativ və qeyri-predikativ olaraq, ki qrupa ayırır və həm də predikativ birləşmələri söz birləşmələrinin növlərindən biri kimi söz birləşmələri təliminə daxil edirlər;

3. üçüncü qrup dilçilər söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ olaraq, iki yerə bölünməsinə rədd etmir və belə bir təsnifat aparırlar. Lakin yenə də predikativ birləşmələri konkret mənada söz birləşməsi təliminə daxil etmirlər.

Bunula belə, söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələlərindən, onların təsnifindən bəhs edərkən bu bölgünü söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ olaraq təsnifini xatırlatmaq vacibdir. Çünki bunu qəbul etsək də, etməsək də dilçilik ədəbiyyatında bu vardır və tez-tez onunla qarşılaşırıq.

Söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas obyekt qeyri-predikativ birləşmələrdir. Bu birləşmələr həm qrammatik formalaşmasına, həm işlənmə yerinə və başqa birləşmələrlə əlaqələnmə tərzinə, həm də mənasına görə predikativ birləşmələrdən fərqlənir. Bu birləşmələrin tərkibində predikativ xarakterli sözlər iştirak etmir. Qeyri-predikativ söz birləşmələri cümlə üzvlərini əlaqəsindən və eləcə də sözlərin cümlədən kənar birləşməsindən əmələ gəlib nitqimizə daxil ola bilər.

Predikativ birləşmələrdə iş, hal, hərəkət, vəziyyət və səbəbin bu və ya başqa bir xüsusiyyəti haqqında məlumat verilməsi nəzərdə tutulmayıb, fikrin bitməsi nəzərdə tutulur. Cümləni əmələ gətirmək üçün qeyri-predikativ birləşmələr ya predikativ birləşmələrlə birlikdə işlənməli, ya da predikativ birləşmələrin əlaməti olan xəbərlilik şəkilçilərini qəbul etməli və ya bitmiş intonasiyaya malik olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, predikativ birləşmələrin daxilində qeyri-predikativ birləşmələr olduğu halda, qeyri-predikativ birləşmələrin daxilində müstəqil mənada predikativ birləşmələr olmur, məsələn: “Mən gələndə İradənin bacısı Təranəni gördüm” cümləsində feli birləşməsi ilə bərabər “İradənin bacısı Təranə” ismi birləşməsi olduğu kimi, “Divanın yanında dayanmış kreslo üstündə qırmızı pambıq şalvarları və göy çanta var idi” cümləsində də “divanın yanında dayanmış” feli söz birləşməsindən başqa “kreslo üstündə”, “qırmızı pambıq şalvarları”, “göy çanta” ismi birləşmələri də vardır. Bu birləşmələrin heç birinin tərkibində predikativ birləşmə yoxdur.

Başqa bir məsələ ondan ibarətdir ki, qeyri-predikativ birləşmələrlə budaq cümlə qarışdırılmamalıdır.

N.Məmmədova görə, feli bağlama, feli sifət, məsdər tərkibləri ilə əmələ gələn birləşmələr – qeyri-predikativ feli söz birləşmələridir.

Demək vacibdir ki, bəzi dilçilər feli söz birləşmələrini budaq cümlə kimi qəbul etmişdir, məsələn, L.Budaqov. M.Kazımbəy isə, “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” kitabında feli söz birləşmələrini mürəkkəb cümlədə ixtisar məqsədi ilə işlədilməsini qeyd edir (44, s.502-510).

N.K.Dmitriyev qumuq, başqırd, türk, eləcə də başqa türk dillərində feli söz birləşmələrinin çox geniş yayıldığını qeyd edir və bunlara iki cəhətdən yanaşır: ayrıca subyekt (mübtədası) olan və ayrıca subyekt olmayan feli söz birləşmələri. Ayrıca subyekt olanları “...keçid tipli budaq cümlə” və ayrıca subyekt olmayanları isə, sadə cümlənin genişlənmiş üzvü adlandırır (16, s.290).

A.N.Kononov türk dillərinin tədqiqi tarixi kitabında feli söz birləşmələrini sadə cümlənin genişlənmiş üzvü adlandırırsa da, bunları budaq cümlənin mənasını verən üslubi bir forma kimi izah edir (45, s.170-187).

V.A.Qordlevskinin fikrincə, türk dilində olan feli söz birləşmələri, konkret olaraq feli bağlama və feli sifət tərkibləri, rus dilindəki müxtəsər budaq cümləyə bərabərdir. N.A.Baskakov türk dillərinin tədqiqini apararkən feli söz birləşmələrini, yəni feli bağlama və feli sifət tərkiblərini budaq cümləyə yox, sadə cümlənin genişlənmiş üzvü hesab edir. O, həmçinin, qeyd edir ki, tərkibli cümlələr sadə cümlələrdən fərqlənir. Feli sifət tərkiblərindən bəhs edərkən N.A.Baskakov qeyd edir ki, cümlənin hər bir genişlənmiş üzvü, məna mütəqil cümlə olmaqla bərabər, formal cəhətdən mənsubiyyət ifadə edən təyini birləşmələrdir və cümlə içərisində elə bu mövqedə işlənir. O, yazır ki, cümlənin hər hansı bir üzvü belə tərkiblərlə ifadə oluna bilər və cümlə üzvlərinin bu sistemi bütün türk dillərinə aid ola bilər (34, s.111-121).

Beləliklə, aydın olur ki, N.A.Baskakov, M.Şirəliyev kimi, feli söz birləşmələrini budaq cümlə hesab etmir, çünki müstəqil subyekt olan feli söz birləşmələrdə budaq cümləyə xas olan nisbi fikir bitkinliyi, müəyyən şəxs formaları ilə ifadə olunan xəbərlər, mübtəda ilə xəbərin uzlaşması olmadığını kimi, baş cümlə ilə budaq cümləni bir-birinə bağlayan vasitələr də yoxdur.

İ.A.Batmanov isə, feli söz birləşmələrini budaq cümlə deyil, sadə cümlənin bir üzvü hesab etmişdir (16, s.291).

Mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən, Ə.Dəmirçizadə feli söz birləşmələrini iki yerə bölür: müstəqil subyekti olanları - budaq cümlə və müstəqil subyekti olmayanları - cümlənin mürəkkəb üzvü hesab etmişdir (10, s.36).

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, Azərbaycan dilçiliyində M.Kazımbəydən başlamış XX əsrin axırlarına kimi feli söz birləşmələrinə ya toxunulmamış, ya da onlar səhv izah edilmişdir.

Son zamanlar Azərbaycan dilçiliyində aparılan elmi-tədqiqat işlərində feli söz birləşmələrinin budaq cümlə yox, sadə cümlənin genişlənmiş üzvü olduğu sübut edilmişdir. Bu fikri Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.S.Əbilov kimi, Azərbaycanın tanınmış dilçiləri dəstəkləyir.

Nəticədə istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində feli söz birləşmələri haqqında olan fikirləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1) dilçilərin bir qismi fərq qoymadan feli söz birləşmələrini budaq cümlə hesab edir, məsələn, V.A.Qordlevski, N.Katanov və s.;

2) dilçilərin digər qismi isə, feli söz birləşmələrini sintaktik vəzifəsinə görə iki yerə bölür: a) müstəqil subyekti olan tərkibləri budaq cümlə, b) müstəqil subyekti olmayan feli söz birləşmələrini isə, sadə cümlənin mürəkkəb üzvü hesab edənələr, məsələn, N.K.Dmitriyev, N.Z.Hacıyeva, T.A.Bertaqayev, Ə.Dəmirçizadə və s.;

3) dilçilərin üçüncü qrupu doğru olaraq, feli söz birləşmələrinin bütün növlərini fərq qoymadan budaq cümlə yox, sadə cümlənin bu və ya başqa genişlənmiş bir üzvü hesab edirlər, məsələn, N.A.Baskakov, A.Batmanov, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə, Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.S.Əbilov və s.

N.Məmmədov hesab edir ki, ismi birləşmələr cümlə təşkil edib-etməməsindən asılı olaraq iki yerə bölünür: predikativ ismi birləşmələr və qeyri-predikativ ismi birləşmələr (16, s.294-295).

Predikativ ismi birləşmələr eyni zamanda cümlədir, çünki bunlarda xəbər iştirak edir, məsələn: “Arzu tələbədir. Hava yaxşıdır. Yüz kişiye bərabərdir”.

Qeyri-predikativ ismi birləşmələrdə isə, əsas aparıcı söz isim və ya isimləşmiş (substantivləşmiş) sözlər olur. Predikativ birləşmələrin qeyri-predikativ

birləşmələrdən fərqi qeyri-predikativ birləşmələrdə xəbərin və cümləyə aid intonasiyanın olmamasındadır, məsələn: “başı bağlı, dostu hörmət, düşməne nifrət, əlində kağız, başdan boş, baldan şirin, yarpaqların xışıltısı, oxumağın ləzzəti,” və s.

Feli birləşmələr də cümlə edib-etməməsindən asılı olaraq iki yerə bölünür: predikativ və qeyri-predikativ feli birləşmələr.

Predikativ feli birləşmələrin xəbəri fellərdə ifadə olunur, məsələn: “Mən səni cismimdə heyran eylərəm” (Nəsimi).

“Dərdim çoxdur, dindirməyin, həzərat,

Məni bir alağöz ceyran öldürür...

Qılıncsız, tufəngsiz alır canımı,

Kimsə bilmir, pünhan-pünhan öldürür” (Aşıq Ələsgər).

Qeyri-predikativ feli birləşmələr cümlə əmələ gətirmədiyi üçün onlarda bitmiş bir fikir və hökm də ifadə olunmur, məsələn: “Üçillik ayrılıqdan sonra övlad ilə görüşmək xoşbəxtlikdir” (M.Məmmədquluzadə).

Bu cümlədəki “övlad ilə görüşmək” məsdər tərkibi formasında olan qeyri-predikativ feli söz birləşməsidir.

Məhz buna görə də V.P.Suxotin göstərir ki, predikativ birləşmələr söz birləşmələrinə yaxın olsalar da, A.A.Şaxmatovun düşündüyü kimi, predikativ birləşmələrlə söz birləşmələri eyniyyət təşkil etmir. Predikativ birləşmələr cümlə quruluşunun əsasını – “sümüklərini” təşkil etməklə, cümləyə xas olan bütün əsas xüsusiyyətləri kəsb etməyincə və müstəqil sintaktik vahid kimi mətnə daxil olmayınca söz birləşmələri olaraq qalır (16, s.295).

Deməli, predikativ birləşmələr eyni zamanda cümlədir, cümlədə də nisbi bitmiş bir fikir və hökm ifadə olunur. Halbuki, qeyri-predikativ birləşmələrdə bitmiş bir fikir ifadə olunmadığı kimi, hökm də ifadə olunmur. Bu cür birləşmələrdə sözlər bir-biri ilə tabelilik əsasında birləşir. Cümlələrdə söz birləşmələri potensial şəkildədir, çünki söz birləşmələri öz-özlüyündə intonasiyaya malik deyildir (39, s. 4).

Beləliklə, predikativ xarakterdə olan birləşmələrin daxilindəki söz birləşmələri nominativ xarakter daşdığı üçün potensial haldadır. Potensial halda olan birləşmələr cümlə deyil, söz birləşmələridir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə söz birləşmələrinin xarakteri birləşməyə daxil olan aparıcı sözlə ölçülür. Başqa sözlə desək, söz birləşmələri onlarda hansı nitq hissəsindən olan sözün əsas aparıcı rola malik olması ilə müəyyənləşdirilir.

Bununla əlaqədar olaraq, söz birləşmələri – feli birləşmələr və qeyri-feli birləşmələri adı ilə iki yerə bölünür. Qeyri-feli birləşmələr deyəndə, ismi birləşmələr, zərf birləşmələr və başqa konstruksiyalı birləşmələr nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, ismi birləşmələr onlarda olan əsas aparıcı sözlə, yəni ikinci tərəfdə işlənən sözlə müəyyənləşdirilir. İsmi söz birləşmələrində birinci tərəfdə işlənən söz və ya sözlərin hansı nitq hissəsi ilə işləməsindən asılı olmayaraq, ikinci tərəfdə işlənən söz və ya isim və ya isimləşmiş (substantivləşmiş) söz olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, isimlər, sifətlər, saylar və qismən əvəzliliklər, dilçilikdə ad bildirən sözlər kimi, tanınır və, ona görə də, bunların yaratdığı birləşmələr bir ümumi adla – ismi birləşmələr adı ilə izah edilir.

İsmi söz birləşmələri öz quruluşuna görə iki yerə ayrılır: sadə və mürəkkəb. Sadə ismi birləşmələrdə iki söz iştirak edir, məsələn: “maraqlı hadisə, xoş xəbər” və s. Mürəkkəb ismi birləşmələrdə ikidən artıq söz iştirak edir, məsələn: “ən isti vaxtı olan yay, yerində edilmiş hərəkət”, və s.

Feli söz birləşmələri iki və daha artıq sözdən ibarət ola bilər. Feli söz birləşmələrində müəyyən bir iş, hal, hərəkətin adı çəkilir, daha doğrusu, bunlar statik vəziyyətdə göstərilir. Buna görə də, feli söz birləşmələri qrammatik cəhətdən cümlənin bir üzvü kimi, bir növ sözlərə bərabər olur.

Feli söz birləşmələrində subyekt ifadə edən sözlər olsa da, həmin subyektlər fəal deyil, qeyri-fəaldır. Buna görə də subyekt təsir edə bilmir. Feli söz birləşmələrində əsas aparıcı söz feldir. Belə fellər müəyyən sintaktik əlaqə vasitəsi ilə ayrı-ayrı sözləri öz ətrafında qruplaşdırmaq sintaktik vahidlər əmələ gətirir ki, bunlar da feli söz birləşmələrindən başqa bir şey deyildir.

Feli söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı əsas aparıcı sözə - felə aid olur və onu bu və ya başqa cəhətdən izah edir, və yaxud ona aid olan bu və ya başqa bir əlaməti bildirir.

Deməli, feli söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlər fellərlə müxtəlif cəhətdən əlaqədə olur. Belə fellər həmişə tabe edən və onun (felin) ətrafında toplanan sözlər isə, tabe olandır. Tabe olan söz və ya sözlər izah edən, tabe edən söz (fel) isə, izah olunandır. Məhz, buna görə də, feli söz birləşmələrinin əmələ gətirdiyi mənə xüsusiyyətlərini proses və onun müəyyənləşdiriciləri təşkil edir. Bunlar da, əsasən, aşağıdakılardır: proses və onun subyekti, məsələn, “mən gələndə”; obyekt, məsələn, “məktubu yazanda, məktubu yazan, məktub yazmaq”; zamanı, məsələn, “səhər yazanda, axşam yazan, dünən oxuyan, bu gün yazmaq”, məkanı, məsələn, “şəhərə gedən, kəndə getmək”; tərz, məsələn, “yavaş danışanda, tez-tez danışan”; kəmiyyət, məsələn, “çox danışan, az danışanda”; səbəbi, məsələn, “xəstəlikdən yatanda”; məqsədi, məsələn, “oxumağa gedən, oxumaq üçün getmək” və s.

Feli söz birləşmələrinin tərkibinə gəlincə bunlarda feldən başqa, bir və bir neçə söz ola bildiyi kimi, tərkibdə ismi və feli söz birləşmələri də ola bilər, məsələn:

“O, cavab gözləmədən ayağa durdu” (M.İbrahimov).

“Əziz tez fikrinə başqa şey gətirib səhərki davanı unutmağa çalışırdı” (Ə.Vəliyev).

“Könül dəftərini vərəqləyincə, saçıldı boşluğa xalis incilər” (M.Müşfiq).

“Əhmədin yanına gələndə onu yerində görmədi” (Ə.Vəliyev).

“Sağmal camış darvazadan içəri girib şah tutun altındakı kəlcəyə sarı gedəndə Əziz Bayramın həyatında ora-bura baxırdı” (Ə.Vəliyev).

“O, başını yuxarı qaldırıb gözünü başqa səmtə zilləmək, bu əlləri görmək istədikdə çəpərin aralarından ucları görünən payalar onun gözünə sancılmağa başladı” (Ə.Vəliyev).

Bu cümlələrdə aşağıdakı feli söz birləşmələri vardır: “cavab gözləmədən” iki sözün, “tez fikrinə başqa şey gətirib” beş sözün, “Könül dəftərini vərəqləyincə”

ikinci növ ismi birləşmə ilə feli bağlamadan ibarət üç sözün, “Əhmədin yanına gələndə” üçüncü növ ismi birləşmə ilə feli bağlamadan ibarət üç sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş feli birləşmələrdir. Axıncı iki cümlə isə, tərkibində feli birləşmələr olan feli söz birləşmələridir. Belə feli birləşmələrdə ayrı-ayrı idarəedici mərkəzlər olsa da, (əgər onlar həmcins fellər deyilsə), onlardan birincilər ikinciye təbə olur, yəni axıncı mərkəz əvvəlciləri özünə təbə edir.

Belə ki, “sağmal camış darvazadan içəri girib” feli söz birləşməsi “şah tutun altındakı kələyə sarı gedəndə” feli söz birləşməsini əmələ gətirmişdir ki, bu da cümlənin zaman zərfliyidir, çünki bu feli söz birləşməsi “Əziz Bayramın həyatında ora-bura baxırdı” - “nə vaxt?” sualına cavab olur.

Feli söz birləşmələrini əmələ gətirən birinci tərəfləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

1) birinci tərəfi zərflərlə ifadə olunan feli söz birləşmələri, məsələn: “yaxşı oxumaq, tez-tez dəyişən, açıq demək, durub oturmaq, yuxarı qaldırmaq, indi qoymaq, bilə-bilə danışmaq, aşağı salmaq, içəri girmək, bu qədər içmək, əsrlərdən bəri düzəlmək, bir neçə dəfə oxumaq” və s.;

2) birinci tərəfi isimlərlə ifadə olunan feli söz birləşmələri, məsələn: “ağı qaradan seçmək, kitabın oxunması, onun dediyi, sözün deyilməsi, danışmağın nəticəsi, məktubun yazılması, onların topladığı, bağa baxarkən, evdə oturanda, işdən çıxdıqda, xörək bişirəndə, paltar yuyanda”, və s.;

3) tərkibində müxtəlif feli birləşmələrlə ifadə olunan feli söz birləşmələri, məsələn: “ara-sıra dönərək, şüar söylənən, dəstənin qabağında gedən, ətraf dağ-təpələrin və düzlərin tozunu yığıb, ağacların dibini qazıb düzəldən, bir yerə toplayan, quru budaqları səliqə ilə kəsib” və s.

Belə feli birləşmələr arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına gəlicə bunlar ya yanaşma və ya idarədən ibarət olur (16, s.310-314)

Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələri feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinə əsaslanır. Feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində əsas aparıcı rol oynayan feli bağlama, feli sifət və məsdərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. feli bağlamalar bir sıra fel xüsusiyyətlərini (təsirlik və təsirsizlik, təsdiq və inkarlıq, növ, idarə etmək və s.) özündə saxlamaqla bərabər zərfə doğru meyl edir;

2. feli sifətlər bir sıra fel xüsusiyyətlərini (təsirlik və təsirsizlik, təsdiq və inkarlıq, zaman kateqoriyalarını, idarə etmək xüsusiyyətini) özündə saxlamaqla birlikdə, sifətə xas əlamət bildirmək, sifətin suallarına cavab vermək və s. xüsusiyyətlərə də malik olur;

3. məsdər də felə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri (təsirlik və təsirsizlik, təsdiq və inkarlıq, növ, idarə etmək və s.) özündə saxlamaqla bərabər, ismə məxsus hallanma, mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul etmək və s. xüsusiyyətləri də özündə əks etdirir.

Müasir ingilis dilində isə, feli söz birləşmələri məsdər, cerund, feli sifət və onların əsasında yaranan tərkiblərinə əsaslanır. Aşağıdakı fəsillərdə bu məsələlərə kifayət qədər yer ayıracayıq.

Sərbəst və sabit birləşmələr

Söz birləşmələrin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin bu hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır. Bunların oxşar və fərqli cəhətlərini, dildə və dilçilikdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmək həm dilçiliyimiz, həm də söz birləşmələri probleminin həlli üçün əhəmiyyətlidir.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşmır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olur. Belə

birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir. Məsələn:

“Orxan! İşdə barmağımda gördüyün nişan Qanpoladdan bir yadigar mana ...”
(H.Cavid).

Sərbəst birləşmələr keçici xarakter daşıyır. Müəyyən dövr üçün, müəyyən nitq üçün yaranır və bununla da öz fəaliyyətini bitirir. Onlar dildə hazır şəkildə, daşlaşmış şəkildə olmur.

Sərbəst söz birləşmələrinin mənacə dəyişib sabit birləşmələrə çevrilməsini sözlərin (komponentlərin) semantikalarının itirilməsi ilə əlaqələndirib, onların leksik mənalının dəyişməsi, başqa mənalarda işlənərək, yeni bir xüsusi söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq olmaz. Çünki həmin yeni mənada işlənən sabit birləşmələri, onun genetik ekvivalenti kimi, eyni formada səslənib başqa mənada işlədilən omonimi kimi, söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyil. Ona görə ki, frazeoloji vahid bir məfhum, bir semantik məna verir. O, sərbəst söz birləşməsi deyil, söz kimi, sərbəst dil vahididir.

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik deyil, keçici xarakter daşımır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur. Beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığışaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir və bir məfhum ifadə edirlər, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənalara malik olur, məsələn: “başına hava gəlmək, dilotu yemək, gözdən pərdə asmaq”.

Sərbəst söz birləşməsində öz mənasını itirməmiş tam leksik mənalı sözlərdən ibarət olub söz birləşməsi kimi qrammatikada sintaktik vahid olduğu halda, sabit birləşmə isə, leksik mənasını itirmiş sözlərdən ibarət olaraq, bütöv birmənalı dil vahidi kimi durur. Məsələn, “Yeni açılmış sərgiyə qoyulmuş eksponatlar adamın

ağlını aparırdı” cümləsində sabit birləşmə, yəni frazeoloji vahid “ağlını aparırdı” bir leksik mənə verir. Frazeoloji vahidləri struktur cəhətdən götürdükdə, bəziləri söz birləşmələri, bəziləri isə, cümlə formasında olurlar. Bəllidir ki, formasız frazeoloji birləşmə ola bilməz. Forma dedikdə, frazeoloji forma və paradiqmatik forma nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahidin formasının əlamətləri dedikdə, frazeologizmi əmələ gətirən komponentlərin tərkibi, frazeologizmin sərhədi, variantı və strukturu nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilçiliyində sabit birləşmələrin ilk geniş elmi təhlili S.Cəfərov tərəfindən verilmişdir. Sabit birləşmələrə aid yazılmış bu əsərlərdə həmin birləşmələrə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmış və onların bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Lakin bu məsələ yenə də problematik xarakter daşıyır və onun bir cəhətləri mübahisəli olaraq qalmaqdadır (9, s. 70).

Bu məsələyə aid ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sabit birləşmələr sahəsində həllini gözləyən cəhətlər çoxdur. Bunlar sabit birləşmələr adlandıqları halda, dilçilikdə tam sabit yerə malik deyildir. Onlardan gah qrammatikada (sintaksisdə) söz birləşməsi bəhsində, gah leksikologiyada frazeologiya bəhsində danışılır. Onlar gah sintaktik kateqoriya kimi, gah da leksik kateqoriya kimi izah edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində “sabit birləşmə” termini ilə, eyni mənada “frazeoloji birləşmələr”də işlədilir. Bu halda sabit birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr bərabərləşdirilir. Bu göstərir ki, sabit birləşmələrin əhatə dairəsi hələ dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir.

Dilçilikdə frazeoloji birləşməyə verilən müxtəlif mənaları nəzərdən keçirsək, bu sahədəki fikir ayrılığına nəzər yetirsək, məsələnin daha mürəkkəb olduğunu görürük. S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir (9). H.Bayramov isə ona etiraz edərək yazır ki: “müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini

frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bizcə düzgün deyildir”(5, s. 92-114).

Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu da onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Artıq müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyənlanmışdır ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir. Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı iki xətt üzrə gedir: 1.sərbəst birləşmələrin mənalarının dəyişməsi yolu ilə; 2. sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə. Müasir dillərdə sərbəst və sabit birləşmələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə bu inkişaf məsələlərini aydın görmək olur.

Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Statik vəziyyət gətirdikdə formaları cəhətdən sərbəst və sabit birləşmələr arasında heç bir ciddi fərq tapmaq olmur. Onlar eyni qrammatik qaydalara əsaslanır. Hər iki birləşmə növünün ümumi strukturu, modeli, komponentlərinin forması, qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur, məsələn: “yoldan çıxmaq, əldən düşmək, quyruq bulamaq” və s. kimi birləşmələr belə xüsusiyyət daşıyır. “Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır” cümləsində “yoldan çıxmaq” sərbəst birləşmə kimi, “Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir” cümləsində “yoldan çıxmaq” sabit birləşmə kimi işlənmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, sərbəst və sabit birləşmələr formal cəhətdən bir-birindən fərqlənmir və buna görə də onları fərqləndirərkən bu cəhətə əsaslanmaq olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillərdə hər hansı frazeoloji vahid olursa olsun, o, bir qrammatik sinfə daxildir, ona görə də, frazeoloji birləşmələr semantik-qrammatik aspektdə kateqoriyalara bölünür.

Nəticə olaraq deyək ki, həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Buna görə də söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasındakı əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə, yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqi nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahid genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər, çünki o, konkret bir söz birləşməsinin və yaxud cümlənin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Həqiqətən də, frazeoloji vahidlərin yaranması və dildə tətbiq edilməsi mənbələri, konkret olaraq, söz birləşmələrini başqa cür dərk etmə nəticəsində əmələ gəlir. Onların əsl orijinalı ilk əvvəl öz həqiqi mənalılarında işlədilir. Məsələn, “Vəzifə onun üçün yağlı tikədir” cümləsindəki frazeoloji birləşmə “yağlı tikə” genetik cəhətdən öz prototipi ilə uyğun gəlir.

Sabit birləşmələr - leksik birləşmələrdir. A.N.Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayrıldığını qeyd edir, sonra isə bunların qarşılığında ibarət “leksik-sintaktik birləşmə” adı ilə ikinci bir növ də ayırır (45, s.147).

N.A.Baskakov da söz birləşməsi haqqındakı məqalələrində söz birləşmələrinin sabit və qeyri-sabit birləşmələr olmaqla iki yerə ayrıldığını qeyd edir. O, sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı sahəsinə aid edir və söz birləşmələri adı altında yalnız sərbəst birləşmələrdən danışır (28, s.148).

Həmçinin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində “sabit birləşmə” termini ilə yanaşı eyni mənada “frazeoloji birləşmələr”də işlədilir. Bir sıra əsərlərdə frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrin bir növü kimi qeyd edilir. Bu isə fikir ayrılığına səbəb olur, məsələn, S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir (28, s.150).

Ancaq H.Bayramov qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etmək düzgün deyil.

Bu sahədə rus dilçiliyindəki fikir ayrılığı daha böyükdür. V.V.Vinoqradov sabit birləşmələrin bir hissəsini frazeoloji vahidlər hesab edir, atalar sözlərini, hikmətli sözləri və s. kimi ifadələri buraya daxil etmir. A.İ.Yefimov bundan fərqli olaraq, sərbəst birləşmələrdən az və ya çox fərqlənən bütün birləşmələri frazeologiyaya aid edir (28, s.150).

Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsas forma fərqli olmur, onların hər ikisinin komponentləri grammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni grammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu isə onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir.

Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Bütün bunlarla yanaşı sabit və sərbəst söz birləşmələri bir-birindən fərqlənir.

Azərbaycan dilçiliyində sərbəst və sabit birləşmələrin fərqləri haqqında müqayisəli şəkildə ilk və nisbətən geniş məlumatı H.Bayramov vermişdir. O, bunlar arasında bir-birindən törəyən bir neçə fərq göstərir:

1. Sərbəst söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər öz əsl mənalarında, müəllifin işlətdiyi kimi əsas və düzəltmə nominativ mənalarında çıxış edir, sabit birləşmələrdə isə sözlər öz əsl mənalarından uzaqlaşaraq “asılı” mənə daşıyır;

2. Sərbəst söz birləşmələrinin mənası onları əmələ gətirən sözlərin mənasının cəminə bərabərdir, sabit birləşmələrin mənası isə onları əmələ gətirən sözlərin mənaca az və ya çox dərəcədə qaynayıb-qarışması nəticəsində əmələ gəlir;

3. Sərbəst söz birləşmələri dildə hazır şəkildə istifadə olunmur, fikir mübadiləsi zamanı yaranır, sabit söz birləşmələrindən isə hazır şəkildə istifadə olunur.

Bunlardan başqa müəllif sabit birləşmələrin bəzi növlərini nəzərə alaraq da, onların sərbəst birləşmələrdən fərqlərini qeyd edir. Sərbəst və sabit birləşmələrin müxtəlif cəhətlərini nəzərə alıb onlar arasında daha bir sıra fərqlər də göstərmək

olar. Lakin burada bir fərq mərkəzdə dayanır. Demək olar ki, dillərdə sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən vahid meyar kimi onların mənası əsas götürülür. Əgər sərbəst və sabit birləşmələr arasında ciddi məna fərqi olmasa idi, heç bir başqa fərq onları belə əsaslı şəkildə bir-birindən ayırmağa imkan verə bilməzdi. Qalan bütün əlavə fərqlər də məhz bu məna fərfinin təsiri ilə əmələ gəlir.

Ayrı-ayrı sabit söz birləşmələrin dildə ekvivalentinin olması sabit söz birləşmələri müəyyənləşdirmək və onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün əsas verir.

V.M.Nikiteviç ekvivalentlik məsələsindən çıxış edərək sabit söz birləşmələrin məna cəhətdən fərqləndirilməsini düzgün saymır və yazır: “Sərbəst və qeyri-sərbəst birləşmələr arasındakı fərqi semantik əlamətə görə müəyyənləşdirmək heç də kifayət deyildir” (28, s.158).

Söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşuna da diqqət yetirmək lazımdır. Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında birləşmələrdəki sözlərin miqdarı əsas götürülür.

Rus dilçiliyində söz birləşməsi haqqında təlim sadə birləşmələrə əsaslanır. Türkologiyada isə söz birləşmələri ilə yanaşı mürəkkəb birləşmələrə də geniş yer verilir.

N.A.Baskakov türk dilində söz birləşmələrinin hər bir tipinin sadə və mürəkkəb olaraq bölündüyünü göstərir. O, mürəkkəb söz birləşməsi ifadəsi ilə yanaşı, eyni mənada qarışıq söz birləşməsi ifadəsinin işlədir və bununla mürəkkəb birləşmələr daxilində müxtəlif tipli birləşmələrə məxsus əlamətlərin toplandığını qeyd edir (34, s.112).

Azərbaycan dilində mürəkkəb söz birləşmələrindən danışarkən bu birləşmələrə fəli tərkiblər olan fəli bağlama, fəli sifət, məsdər tərkiblərini də daxil etmək olar.

Mürəkkəb söz birləşmələri adətən sadə söz birləşmələrindən yaranıb, onlar sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlar da sadə birləşmələrdə istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır.

Mürəkkəb birləşmələr yalnız söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir, məsələn:

“müəllimin oxuması” – sadə birləşmə,

“ədəbiyyat müəlliminin oxuması” – mürəkkəb birləşmə,

“daş hasar” – sadə birləşmə,

“daş qala hasar” – mürəkkəb birləşmə,

“onun yazması” – sadə birləşmə,

“onun maraqlı məqalə yazması” – mürəkkəb birləşmə.

Hər bir söz birləşməsi ayrı-ayrı sözlərdən – nitq hissələrindən əmələ gəlir. Sözlərin söz birləşmələri əmələ gətirə bilmə xüsusiyyəti, söz birləşmələrinin quruluşu, nitqdə tutduqları mövqe, komponentlərinin əlaqələnmə qaydaları sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aidliyi ilə bağlıdır. Məsələn: söz birləşmələrində “isim + fel”, “əvəzlilik + fel”, “sifət + isim”, “say + isim” formaları həmin nitq hissələrinin təibətindən irəli gələn xarakter birləşmələrdir.

Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmələrin hər iki komponenti rol oynayır, söz birləşməsinin əsas xüsusiyyəti birləşmədəki təbəddən, mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir. Bu cəhətdən söz birləşmələrini üç qrupa ayırırlar: 1. ismi birləşmələr, 2. zərf birləşmələri, 3. feli birləşmələr. Söz birləşmələrinin bu bölgüsü ən əhəmiyyətli bölgü olub onların öyrənilməsində əsas halqanı təşkil edir.

İsmi birləşmələr dedikdə əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr başa düşülür.

Azərbaycan dilində ismi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: analitik və sintetik.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkildən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rolu söz sırası və intonasiya

oynayır. Məsələn: “gözəl həyat, uca dağ, üç dost”. Belə birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur.

Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilçilər əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir, məsələn: “evin qapısı, dağın zirvəsi, bizim arzumuz” və s.

İsmi birləşmələrin bir sıra növləri var. Onlardan üçü birlikdə “təyini söz birləşmələri” adlanır, qalanları isə ayrı-ayrılıqda qeyd edilir.

1. Təyini söz birləşmələrinin birinci növü heç bir formal əlamət olmadan əmələ gəlir, məsələn: “yaxşı əsər, geniş küçə, qızıl qaşığı, yüksək bina, beş dəftər”.

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi isimlə, birinci tərəfi isə sifətlə “gözəl şəhər”, isimlə “daş hasar”, sayla “beş tələbə”, əvəzliliklə “həmin adam”, feli sifətlə “uçan quş” ifadə olunur.

Birinci növ təyini söz birləşmələri təyinlə təyin olunanın birləşməsindən əmələ gəldiyinə görə, onların birinci tərəfi həmişə təyin rolunda, ikinci tərəfi isə, cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edir. Məsələn:

“Ağarmış saçlar çiyinə tökülmüş, pərişan saqqalı bir qoca yalın ayaqları ilə toz-torpaq, dar küçə ilə gedirdi. Əynindəki paltar solmuş, yırtanmış, qiyafəsindən hansı silkə mənsub olduğu belə sezilmirdi” (Y.V.Çəmənəminli).

“Gənc tələbə Ramazan Əlizadə səhiyyə şöbəsində ərizəsinə dərkənar qoydurub, tələsik müalicəxanaya yollandı, qırmızı mürəkkəblə və xırda xətlə yazılmış dərkənar bu məzmununda idi: «Təcili tibbi yardım göstərməli»”(Mir Cəlal).

2. Təyini söz birləşmələrinin ikinci növü mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrinin birinci tərəfindən formal əlamət olmur, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir, məsələn: “məktəb direktoru, kitab rəfi, şəhər bağı, tarix dərsi, kafedra müdiri” və s.

Bu birləşmələr qeyri-müəyyənlik bildirir, tərəflərin arasına başqa sözlər daxil ola bilmir, hər iki tərəfi eyni zamanda cəmlənə bilmir, tərəfləri əsasən isimlə ifadə olunur, bütünlüklə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir.

3. Təyini söz birləşmələrinin üçüncü növü yiyəlik hal (birinci tərəf) və mənsubiyyət şəkilçilərinin (ikinci tərəf) köməyi ilə əmələ gəlir, məsələn: “dağın zirvəsi, ölkənin sərvəti, xalqın qüdrəti, tarixin hökmü, inqilabın qələbəsi, kitabın vərəqi, mənim həyatım, sənin arzuların, onların məqsədləri, bizim qardaşımız”.

Bu birləşmələr müəyyənlik bildirir, tərəfləri arasında başqa sözlər əlavə etmək olur, hər iki tərəfi eyni zamanda cəmlənə bilir, tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir, bütünlüklə cümlənin bir mürəkkəb üzvü rolunda çıxış edir.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri çox yayılmışdır. İsmi birləşmələrin qalan növləri isə nisbətən az işlənir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birinci tərəf yönlük halda olur, məsələn: “insana hörmət, yoldaşa xəyanət, oxumağa həvəs” və s.

2. Birinci tərəf yerlik halda olur, məsələn: “əlində saz, üzündə kədər, dodağında nəğmə” və s.

3. Birinci tərəf çıxışlıq halda olur, məsələn: “dağlardan ağır, dəmirdən qapı, poladdan bərk” və s.

4. Hər iki tərəfi hal şəkilçisi ilə işlənir – birinci tərəf çıxışlıq halda, ikinci yönlük halda olur, məsələn: “başdan ayağa, şəhərdən kəndə, dənizlərdən dənizlərə, düzlərdən düzlərə” və s.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi, bu birləşmələr də cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

Bütün bunlardan əlavə qoşmalı ismi birləşmələr də mövcuddur, məsələn: “Əli kimi adam, həyat qədər şirin, günəş kimi parlaq, bahar tək səfali” və s.

Beləliklə, cümlə kimi, söz birləşmələri problemi də dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri hesab olunur. Dildə sözlərin birləşməsi, fikrin maddi dil şəklinə düşməsi üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin həm forma, həm də mənaca bir-biri ilə bağlanması lazımdır. Cümlədə sözlər, söz birləşmələri arasında belə bağlılıq olmadan dil əmələ gələ bilməz və bitmiş fikir də ifadə oluna bilməz.

Təhlil zamanı belə aydın oldu ki, tədqiq olunan hər iki dildə söz birləşmələri iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün tabelilik əsasında birləşməsindən əmələ gəlir. Leksik mənası olmayan nitq hissələri, ümumiyyətlə, söz birləşməsini əmələ gətirə bilməz.

Söz birləşmələrinin əsas növləri feli və qeyri-feli birləşmələrdir. Adından məlum olduğu kimi, feli söz birləşmələrində əsas aparıcı sözlər fellər, qeyri-feli birləşmələrində, yəni ismi birləşmələrdə əsas aparıcı sözlər isimlər, zərf birləşmələrində isə, belə sözlər zərflərdir.

Feli söz birləşmələri də, sözlər kimi, ancaq cümlənin daxilində fikrin bitməsinə xidmət edən vahidlərdir. Bu vahidlər də cümlənin tərkibində real həqiqətlərin əlaqələnməsini əks etdirən və qrammatik məna bütövlüyü əmələ gətirən söz birləşmələridir. Buna görə də feli söz birləşmələri mətn daxilində cümlənin ümumi semantik quruluşu ilə birlikdə öyrənilməlidir, çünki sözlər birləşərək mətn daxilində cümlənin genişləndirilmiş üzvləri kimi, sintaktik qruplar təşkil edə bildiyi kimi, onun hissələri də təşkil edə bilir.

Feli söz birləşmələrinin məna və vəzifəsi birləşən sözlərin mexaniki yığını olmayıb, onların məna və qrammatik vahidətindən əmələ gəlir. İnsanlar öz əmək fəaliyyətlərində real həyat həqiqətləri ilə rastlaşır, onları əhatə edən əşya və hadisələrin əsil mahiyyətini, dəyişmə və inkişafını öyrənir, dərk edir və öz nitq təcrübəsində sözlər, söz birləşmələri vasitəsi ilə qeyd və təsbit edirlər. Məhz buna görə də dildə yeni sözlər kimi, söz birləşmələri də əmələ gəlir.

Feli söz birləşmələrinin özünəməxsus məna xüsusiyyətləri vardır. Bu məna xüsusiyyətləri də həm birləşmələri əmələ gətirən sözlərin, həm də birləşmənin öz daxili mənasından meydana çıxır, çünki bu birləşmələr sintaktik vahidlər olub həqiqi varlıq hadisələrinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirir.

Feli söz birləşmələrinin həcmi və sərhədi birləşən sözlərin miqdarı ilə müəyyənləşir ki, bunlar da birləşən sözlərin bir-birinə olan rabitəsi ilə meydana çıxır.

Söz birləşmələri predikativ və qeyri-predikativ olaraq iki yerə bölünür. Predikativ birləşmələr eyni zamanda cümlədir. Buna görə də belə birləşmələrdə fikir bitir və hökm də ifadə olunur. Qeyri-predikativ birləşmələrdə isə, fikir bitmir və hökm də ifadə olunmur. Burada cümlə üçün xam material olduğundan yalnız cümlənin tərkibində fikrin bitməsinə xidmət edə bilər.

Feli söz birləşmələri ilə budaq cümlələri qarışdırmaq olmaz, çünki ingilis dilindən fərqli olaraq, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində feli söz birləşmələri xəbər şəkilçisi qəbul etmədən xəbər kimi işləyə bilmir. Cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında olan əlaqə uzlaşmadan ibarətdirsə, feli söz birləşmələrində yanaşma və idarə əlaqəsi vardır. Buna görə də feli söz birləşmələri ilə cümlələri qarışdırmaq olmaz.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989, 364 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Maarif, 1979, 254 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və konstitusiya aktları, Bakı, Qanun, 2003.
4. Babayev X. Azərbaycan dövlət dilinin təşəkkül tarixi, Bakı, 2004.
5. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, 203 s.
6. Boas F. Amerika hindularının dili üzrə rəhbərlik, 1922.
7. Bopp F. Sanskrit dili felinin təsrif sistemi yunan, latın, fars və german dilləri felinin təsrifi ilə müqayisədə, 1816.

8. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, Nurlan, 2002.
9. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1968, 180 s.
10. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979.
11. Hacıyeva X. "Dövlət dili və etnodil məsələləri", Bakı, Nurlan, 2004.
12. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, EA, 1959, 403 s.
13. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it-türk" tərcüməsi, çevirən Besim Atalay, 2, Ankara, 1941, s.21-22.
14. Grimm J. Alman qrammatikası, IV cildlik, 1819.
15. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, II cildə, Bakı, Maarif, I cild, 1989, 568 s. ... II c., 556 s.
16. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyin nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1971, 368 s.
17. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920), Bakı, Çarşıoğlu, 2003.
18. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996, 392 s.
19. Müasir Azərbaycan dili, III c., Sintaksis, AEA, Bakı, 1981, 509 s.
20. Ögəl Bahaəddin. Türk kültür tarixinə giriş, 9 cildə, Ankara, Kültür bakanlığı, 1991.
21. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi, Bakı, 1987, 541 s.
22. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003.
23. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik metodları, Bakı, Nurlan, 2003.
24. Rəcəbli Ə.Ə. Sosioliqviстика, Bakı, Nurlan, 2004.
25. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik, Bakı, Nurlan, 2005, 530 s.
26. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, 406 s.
27. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, BDU, 2000, 403 s.
28. Tağızadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, API, 1960, 210 s.
29. Türk Dünyası El Kitabı, 2-ci cild, Dil-kültür-sanat, Ankara, Sistem ofset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992.

İngilis dilində:

30. Hockett Ch.F. A course in modern linguistics, New York, 1958, 621 p.
31. Jespersen O. A Modern English Grammar, p. VII, Syntax, London, George Allen and Unwin LTD, 1954, 690 p.
32. Kruisinga E. A Handbook of Present-Day English, Pt. II, English accidence and syntax, Part I, Nordhoff-Groningen, 1932, 508 p.
33. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical, Part I, Oxford: At the Clarendon Press, 1891, 499 p.; Part. II, 1898, 137 p., 1930, 499 p.

Rus dilində:

34. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., Изд-во восточной литературы, 1960, № 2, 247 с.
35. Блумфилд Л. Язык, М., Прогресс, 1968, 605 с.
36. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке, Л., 1975, 128 с.
37. Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка, М., 1984, 112 с.
38. Велиева Н.Ч. Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке, Баку, ХКБ и Полиграфия, 2001, 61с.
39. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания, М., В.ш., 1954, 298 с.
40. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с.127.
41. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, В.ш., 1981, 285 с.
42. Ильиш Б.А. Структура современного английского языка, Л., 1981.
43. Каграманова Г. Структурно-семантические особенности определительных словосочетаний типа Н+Н в современном анлийском и азербайджанском языках, АКД, Баку, 1975, s.54).
44. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, 457 с.
45. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России, Л., Наука, 1972, 272 с.

46. Кротевич Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения, В кн. Вопросы русского языкознания, Изд-во Львовск. Ун-та, 1956, с.3-18.
47. Курилович Дж. Морфологические категории индоевропейских языков, Москва, 1964.
48. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений, Москва, 1976.
49. Майзель С.С. Изафет в турецком языке, (под редакцией А.Н.Кононова), изд-во АН СССР, М.-Л., 1957, с.10-54, 74-86.
50. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания, Москва, 1977.
51. Матезиус В.О. Труды пражского лингвистического кружка, 1926.
52. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, глава 1, М.-Л., 1938.
53. Мейе А. Основные особенности германской группы языков. Пер. с франц., М., Изд-во иностр. лит., 1952, 168 с.
54. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 7-е издание, Москва, Учпедгиз, 1956, 511 с.
55. Пешковский А.М. Интонация и грамматика, Избранные труды, М., Учпедгиз, 1959, 252 с. (с.177-192).
56. Семереньев О. Введение в сравнительное языкознание, Москва, 1980.
57. Соссюр Фердинант де. Курс общей лингвистики, М., 1933, 272 с.
58. Тулина Т.А. Функциональная типология словосочетаний, Киев-Одесса, 1976, с. 163.
59. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды, т.1, М., 1956, с.153-154.
60. Шапиро А.Б. Словосочетание в русском языке. Славянское языкознание. Москва, изд-во АН СССР, 1959, стр.195.
61. Шапиро А.Б. О предмете синтаксиса, Москва, изд-во АН СССР, 1960, 221с.
62. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Ленинград, 1941, 620 с.
63. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков.

64. Ярцева В.Н. Основной характер словосочетаний в английском языке, М., ИАНОЛЯ, 1947, т.6, с.501-508.
65. Ярцева В.Н. Пути развития словосочетания (на материале английского языка), Учёные записки, Ленингр. Ун-та, № 156, 1952, Сер. Филол. Наук, вып. 15 (1), с. 28-42.
66. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание, В кн. Вопросы грамматического строя, М., 1955, с. 436-452.
67. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка, М.-Л., 1961, 308 с.
68. Ярцева В.Н. О сопоставительном методе изучения языков, Вопросы общего языкознания, М., 1964, с.54-60.
69. Ярцева В.Н. Принципы типологического исследования родственных и неродственных языков, Проблемы языкознания, М., Наука, 1967, с. 203-207.
70. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика, М., Наука, 1981, 111 с.

Bədii ədəbiyyat:

- Ə.Abbasov, C. Cabbarlı, A.Christie, Y.V.Çəmənzəminli, Ch. Dickens, M.Dilbazi, H. Mehdi, Mir Cəlal, M. İbrahimov, M.S.Ordubadi, S.Rəhimov, S.Rəhman, R.Rza, Ə.Vəliyev, S.Vurğun.
- Agatha Christie, “Murder on Orient Express”, New York, 1960.
- Charles Dickens, “The cricket on the Hearth and other Christmas Stories”, New York, 1994.

II Fəsil

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili

Fel - əsas nitq hissəsi kimi və onun struktur-semantik təsnifi

“Fel” termini ərəb dilindən alınıb, mənası “iş, işlik” deməkdir. “Fəhlə, fəal, fəaliyyət” sözləri ilə eyni kökdəndir. Maraqlıdır ki, türkmən dilində bu nitq hissəsi məhz “işlik” adlanır.

Fel - əsas nitq hissələrindən biridir. Dilimizdə “fel” termini iki mənada işlədilir: birinci, morfolojiyanın bir bölməsini (fel bəhsini), ikinci, müəyyən söz qrupunu (fellərin qrupunu) bildirmək məqsədilə.

Fel müxtəlif proseslərin (iş, hərəkət, hal, eşitmə, görmə və s.) adını bildirən, morfoloji cəhətdən zaman, təsirlik, növ, inkarlıq, şəkil və s. üzrə dəyişə bilən, sintaktik cəhətdən, əsasən, xəbər vəzifəsində işlənən, “nə etmək?”, “nə eləmək?”, “nə olmaq?” və s. suallarından birinə cavab verən nitq hissəsinə deyilir. Məsələn:

“Gözlərim yaşardı. Bir də heç zaman ana ceyrana güllə atmayacağıma and içdim” (İ.Əfəndiyev).

“Xudam səni xoş yaradıb,
Hər kim görsə xoşlayacaq
Yayda gözəl seyrangahı,
Qışda maral qışlayacaq...
Küsüb qonağın, Şah dağı!”

Bu cümlələrdə işlənmiş “yaşardı, atmayacağıma, and içdim, yaradıb, xoşlayacaq, qışlayacaq, küsüb” sözləri yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün feldir.

Dilimizdəki fellər miqdarına görə isimlərdən bir qədər az olsalar da, amma zəngin məna, quruluş, qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətlərə malikdir. Fellər dilimizin ən qədim söz qatlarından biridir. Müasir Azərbaycan dilində

olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də fel morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmiş və, demək olar ki, iyirmiyə qədər qrammatik anlayışı ifadə edir, morfoloji əlamətə malik olmuşdur. Fellər dilimizin orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır.

Fel həm də öz ekspressivliyi, emosionallığı, çoxmənalılığı, obrazlılığı, canlılığı cəhətdən də səciyyəvidir. Məhz fellərin bu cəhəti xalq şairi B. Vahabzadənin də diqqətini cəlb etmişdir:

Çox sevirəm felləri

“Gəldi”, “getdi”

“Aldı”, “çaldı”,

“Endi”, “ucaldı”.

Fel hərəkət,

Fel sürət!

Canlıdır, diridir,

Fel insan əməlləridir...

Dilin ünsiyyət vasitəsi rolu oynamasında, başqa sözlə, fikirlərin dil cildinə düşməsində fellər mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, baş üzvlərdən biri kimi xəbər cümlələrin qurulmasında başlıca amildir. Xəbərin də əsas ifadə vasitəsi feldir. Bu mənada da fellərin dilimizdə əhəmiyyəti böyükdür.

Biz insan nitqini ayrı-ayrı varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirən isimlərsiz təsəvvür edə bilmədiyimiz kimi, həmçinin onun başlıca vəzifəsini (ünsiyyət vəzifəsini) bu varlıqlarla əlaqədar yaranan iş, hal və hərəkətin adını bildirən fellərsiz də təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Fellərdə hər şeydən əvvəl, onun leksik-qrammatik mənası diqqəti cəlb edir.

Fellər lüğəvi məna cəhətdən rəngarəngdir. Onlar ümumi şəkildə proses bildirsələr də, bu proses anlayışı müxtəlif məna variantları şəklində təzahür edir. Bu cəhətdən fellər aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

1. İş prosesi ilə bağlı olan anlayışları bildirən fellərə “iş felləri” deyilir. Məsələn: “yazmaq, qazmaq, biçmək, əkmək, becərmək, belləmək, asfaltmaq,

tapdalamaq, suvarmaq” və s. İş fellərinin əksəriyyəti təsirli olur, məsələn: “yazmaq, qazmaq, dərmək, əkmək” və s. Bu fellərin təsdiqi və inkarı eyni dərəcədə işlənir: “yazmaq - yazmamaq”, “belləmək – bellənmək” və s. Belə fellər məchul, icbar növdə daha çox işlənir. Qayıdış və qarşılıq növdə onlara az təsadüf olunur.

2. Hərəkət prosesinin adını bildirən fellər “hərəkət felləri” adlanır. Məsələn: “qaçmaq, uçmaq, üzmək, oynamaq, yüyürmək, sürünmək, iməkləmək, dığırılanmaq, hoppanmaq, keçmək, sürüşmək, qalxmaq, atmaq, izləmək, səndələmək” və s. Hərəkət felləri, əsasən, təsirsiz olur. Məsələn: “yüyürmək, sürüşmək, çimmək” və s. Bu fellər məlum və qayıdış növdə daha çox işlənir.

3. Nitq prosesi ilə bağlı olan fellərə “nitq felləri” deyilir. Məsələn: “danışmaq, dinləmək, söyləmək, söhbət etmək, çağırmaq, bağırmaq, qışqırmaq, pıçıldamaq, mübahisə etmək, təşəkkür etmək, ifadə etmək” və s. Nitq fellərin əksəriyyəti təsirlidir. Nitq felləri felin bütün növləri ilə işlənə bilir. Qarşılıq və müştərək növlərdə bunlara daha çox təsadüf edilir.

4. Görmə və eşitmə prosesini bildirən fellər vardır. Məsələn: “baxmaq, görmək, diqqət etmək, tamaşa etmək, eşitmək, dinləmək” və s. Görmə və eşitmə felləri həm təsirli, həm də təsirsiz olur, məchul, qarşılıq növlərdə daha çox işlənirlər.

5. Təfəkkür felləri qrupuna, adından məlum olduğu kimi, təfəkkürlə bağlı olan fellər daxildir. Məsələn: “düşünmək, fikirləşmək, götür-qoy etmək, qavramaq, anlamaq, duymaq, mənimsəmək, xatırlamaq, inanmaq, qavramaq” və s.

6. Hal-vəziyyət felləri əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, keyfiyyəti, insanın keçirdiyi hissi halları ifadə edir. Məsələn: “yaxşılaşmaq, gözəlləşmək, sağalmaq, yaşamaq, oturmaq, dincəlmək, incəlmək, susamaq, ağılanmaq, büzüşmək, düzəlmək, dəyişmək, yapışmaq, xoşu gəlmək, dostlaşmaq, sirdaş olmaq” və s. Misallardan göründüyü kimi, bu fellərin əksəriyyəti quruluşca düzəltmədir və təsirlidir.

Başqa nitq hissələrində olduğu kimi, fellər də quruluşca üç növə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

Sadə fellər sözdüzəldici şəkilçisi olmayan əslı fellərdir, məsələn: “getmək, yazmaq, qaçmaq, uçmaq, etmək, olmaq, gəlmək” və s.

Sadə fellər mənə inkişafına görə bir neçə qrupa bölünür: tam müstəqil fellər, yarım-müstəqil fellər, köməkçi fellər, yarımçıq və ya şəkilçiləşmək üzrə olan fellər.

Tam müstəqil fellər müstəqil leksik-qrammatik mənaya malik olur, cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: “O, hekayəni oxudu. Durnalar qatarla uçurdu. Günorta hava açıldı”. Bu cümlələrdə işlənən “oxudu, uçurdu, açıldı” kəlmələri müstəqil fellərdir.

Yarım-müstəqil fellər həm müstəqil, həm də yarım-müstəqil şəkildə işlənən fellərdir. Məsələn: “Dostum axşam bizə gəldi. Adamlar dəstə-dəstə axışib gəlirdilər. Qatar sürətlə gedirdi. Taxıl zəmiləri göz işlədikcə uzanıb gedirdi”.

Birinci və üçüncü cümlələrdəki “gəldi, gedirdi” felləri müstəqil, ikinci və dördüncü cümlələrdə isə həmin fellər yarım-müstəqildir. Ona görə ki, üçüncü və dördüncü cümlələrdəki fellər işlənməsə də cümlədə elə bir mənə dəyişikliyi yaranmır.

Müqayisə edək: “Adamlar dəstə-dəstə axışib gəlirdi. - Adamlar dəstə-dəstə axışırdı”. “Taxıl zəmiləri göz işlədikcə uzanıb gedirdi. - Taxıl zəmiləri göz işlədikcə uzanırdı”.

Köməkçi fellərə “et(mək), elə(mək), ol(maq), bil(mək)” fellərini misal göstərmək olar. Məsələn:

Xanlar, bəylər talan etmiş rəiyyətin yurdunu,

Eyləyirlər mühafizə xain İran qurdunu (A.Səhhət).

“Yaxşı danışmağı, yaxşı yazan müəllifləri oxumaqla öyrənmək olar” (Volter).

Yarımçıq və şəkilçiləşmək üzrə olan fellərə “idi, imiş, isə” sözlərini (hissəciklərini) misal göstərmək olar. Belə fellər, son dövrlərdə artıq tam şəkilçiləşmiş vəziyyətə düşmüş, felin zaman, şəkilləri ilə işlənərək zaman və modallıq anlayışını ifadə edir, məsələn: “yazırdı, yazardı, yazarmış” və s.

Düzəltmə fellər, əsasən, başqa nitq hissələrindən müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır.

Bəzi dilçilik əsərlərində düzəltmə fellərin fellərdən əmələ gələ bilməsi də göstərilir. Belə düzəltmə fellərə felin növ, təsirlik, tərz, inkarlıq, feli sifət, feli isim, feli bağlama şəkilçiləri ilə işlənən fellər aid edilir. Başqa dilçilik ədəbiyyatında isə bu şəkilçilərlə işlənən fellərin düzəltmə olmadığı göstərilir.

Əlbəttə, növ, təsirlik, inkarlıq, feli sifət, feli bağlama şəkilçilərini, onların işləndiyi felləri düzəltmə adlandırmaq o qədər də düzgün deyildir. Çünki bunlarda qismən sözdüzəldicilik xüsusiyyəti olsa da, onlar tam yeni dil vahidləri yaratmır, fellərdə müəyyən qrammatik kateqoriyanın ifadəsinə xidmət edir.

Müxtəlif mənalı iki və daha artıq sözün birəşməsindən əmələ gələn vahidlərə mürəkkəb fel deyilir. Mürəkkəb fellərə aşağıdakı tipli birləşmələr daxil edilir:

1. adlarla – “etmək, eləmək, olmaq” köməkçi fellərindən ibarət birləşmələr, məsələn: “fikir eləmək, ifadə etmək, tuş olmaq” və s.

2. adlarla – məcazi mənada işlənən “salmaq, vurmaq, düşmək, tutmaq, gəlmək” və s., məsələn: “göbək salmaq, yoldan vurmaq, gözdən düşmək, gözü tutmaq, gözə gəlmək”.

Yusif Seyidova görə isə, Azərbaycan dilində mürəkkəb fel yoxdur (41, s.234).

Ümumiyyətlə, bir sıra dilçilər yuxarıda mürəkkəb fel kimi, təqdim olunan birləşmələrin əksəriyyətinin mürəkkəb fel olmasına etiraz edərək bunların bir qismini analitik (qaynamağa başladı, qaçmaq istədi), bir qismi tərkibi (kömək etmək, söhbət eləmək), bir qismini perifrastik (zəif olmaq, oxumuş olmaq) fellər adlandırsalar da, amma onların neçə dil vahidləri-leksik, morfoloji, sintaktik olmaları və nəyə xidmət etmələri barədə aydın bir fikir söyləməmişlər. Hələlik, dilçiliyimizdə bu məsələ həll olunmadığına görə ənənəyə uyğun olaraq belə söz komplekslərindən mürəkkəb fel kimi bəhs etməyi münasib bildik.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də iş, hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir, məsələn: “to work, to walk, to sleep, to swim”. İngilis dilində də fel mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əsas nitq hissələrindən biridir. O, malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar

zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə, üsul və vasitələri baxımından digər kimi hissələrindən fərqlənir.

Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malikdir. Fellər təsirli və təsirsiz ola bilər.

Çağdaş ingilis dilində fellər morfoloji quruluşuna, sintaktik roluna, obyektə və subyektə olan münasibətinə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən qruplara bölünür ki, buna da fellərin təsnifi deyilir.

İngilis dilində fellər morfoloji quruluşuna görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Bir kökdən ibarət olan fellərə sadə fellər (simple verbs) deyilir, məsələn: “read, live, hide, speak, go”.

2. Kök və suffiksdən ibarət olan fellərə düzəltmə fellər (derived verbs) deyilir, məsələn: “magnify, modify, captivate, disappear, recognize”.

Müasir ingilis dilində fel düzəldən affikslər iki qrupa bölünür: suffikslər və prefikslər. Geniş miqyasda işlənərək fel düzəldən suffikslər aşağıdakılardır: “-en, -fy, -ize, -ate”. Məsələn: “widen, signify, organize, demonstrate” və s. Fel düzəldən prefikslər isə bunlardır: “re-, dis, un-”. Məsələn: “rename, discard, unbuild”.

3. İki kökdən ibarət olan fellərə mürəkkəb fellər (compound verbs) deyilir, məsələn: “daydream, browbeat, whitewash”.

4. Fel və zərfdən törəmiş qoşmadan (a postposition of adverbial origin) ibarət olan fellərə tərkibi fellər (composite verbs) deyilir, məsələn: “sit down, go away, give up”.

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilin fel sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Felin müxtəlif növləri arasında münasibət dəyişir. Fransız dilindən alınma fellərin hesabına zəif fellərin sayı artmağa başlayır. Paralel vəziyyətdə güclü fellərin sayı azalmağa başlayır. Bəziləri dildən tamamilə çıxır, digər qrup fellər isə zəif fellər sırasına keçir.

Müasir dövrdə də güclü fellərin aradan çıxma prosesi davam edir. Alınma sözlər hesabına isə zəif fellərin sayı artır, məsələn,

Latın dilindən: “-ute” səkilçisinin köməyi ilə: “distribute, contribute”; “-ite” – “unite”, “-ate” – “demonstrate, create, concentrate”.

Fransız dilindən: “-ish” – “finish, perish”.

Nadir hallarda həmin dövrdə zəif fellərin güclü fellərə keçməsinin şahidi oluruq, məsələn: “ring, wear”. Bu fellərin güclü fellər sisteminə keçməsinə çox güman ki, fonetik və semantik xüsusiyyətləri təsir etmişdir. Bəzi fellərin keçmiş zamanda ya tək, ya da cəm halı saxlanılmışdır. Fellərin zaman formalarını saxlanması, əsasən, şimal dialektlərində baş vermişdi ki, bunlar da qədim ingilis dili dövründən götürülmüşdür, məsələn: “write-wrote-written, drive-drove-drive, sing-sang-sung”, qədim ingilis dilində: “writan-wrät-writon, sinzan-sanz-sunzon-sunzen”.

Müxtəlif dialektlərin mövcudluğu, xüsusilə ədəbi dildə, güclü fellərin vahid formalarına gətirib çıxarır. Bəzən orta ingilis dili dövründə vurğusuz saitlərin redaksiyaya uğraması nəticəsində sözlərin son şəkilçiləri tez-tez omonimlik yaradırdı ki, bu da keçmiş zamanın feli sifəti ilə felin zaman forması arasında ziddiyyət yaradırdı, məsələn: “written - written, drunken - drunken, bitten - bitten”.

Zəif fellərin bu prosesini qeyd etməmək olmaz. Belə ki, fellərin keçmiş zaman formaları ilə, keçmiş zamanın feli sifətləri omonim kimi çıxış edirdilər, məsələn: “wanted-wanted, taught-taught, kept-kept”.

Dildə yaranan müxtəlif tendensiyalar və köhnə sözlərin dildən çıxma prosesi fellərin əsas formalarının yaranmasına təkan verdi. Ədəbi dilə daxil olan bu sözlər tədricən güclü fel sistemini tamamilə zəiflətdi ki, sonralar özlərinin morfoloji xüsusiyyətlərinə görə belə fellər müstəsna hal təşkil edən fellər kimi, qəbul edirdilər.

XV əsrə qədər istifadə edilən müxtəlif formalar, məsələn: “I taken, I have took, I took” dildə vahid formada “I have taken” kimi qəbul edilərək işlənməyə başladı. Müasir dildə də vahid norma olmasına baxmayaraq, müxtəlif dialektlərdə hələ də qeyri-standart formalara rast gəlmək olar.

Yeni ingilis dili dövründə dilin morfoloji quruluşunda başqa əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklər də baş verir. Bu yeniliklər əsasən, yeni fel formalarının yaranması ilə, yəni “cerund” və “davamedici zamanların analitik formaları”nın yaranması və “to do” felinin müxtəlif köməkçi funksiyalar kəsb etməsi ilə bağlı idi.

Cerundun əmələ gəlməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, onu aşağıdakı kimi, ümumiləşdirmək məqsədə uyğundur. Orta ingilis dövründə feli sifət feldən əmələ gələn isimlərlə formaca uyğun idi və bu oxşarlıq onların düzgün seçilib təhlil edilməsində çətinlik törədirdi. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq və felin sintetik funksiyasını düzgün müəyyən etmək məqsədi ilə yeni fel forması – “cerund” yaradıldı ki, bu da öz növbəsində həm feldən yaranan isimlərdən və feli sifətdən fərqləndirdi və onlar hər ikisinin də funksiyalarını özündə əks etdirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün german dillərində olduğu kimi, ingilis dilinin də inkişaf dövrlərində sintaktik dəyişmələr baş vermişdir və bunlar müasir ingilis dilinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu stabilliyi dilin nominativliyində və feli xüsusiyyətlərində görmək mümkündür.

Müasir ingilis dilində felin əsas formaları: məsdər (the Infinitive), keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması (the Past Indefinite), keçmiş zamanın feli sifət forması (Participle II) mövcuddur (93, s.75).

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının və keçmiş zaman feli sifət formasının düzəldilməsinə görə ingilis dili fellərini dörd qrupa bölmək olar: qaydalı fellər (regular verbs), qaydasız fellər (irregular verbs), qarışıq fellər (mixed verbs), amorf fellər (amorphous verbs) (30, s.97).

Qaydalı fellər - keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması və keçmiş zaman feli sifət forması və üstə gəl “-ed” suffiksi vasitəsilə düzəlir. “-d” suffiksi isə yalnız “-e” saitlə bitən fellərə aiddir, məsələn: “to land – landed, to walk - walked”, ya da “to live – lived, to dance – danced”.

Qaydasız fellər - keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması və keçmiş zaman feli sifət forması müəyyən qaydaya əsasən deyil, müxtəlif üsullarla düzəlir, məsələn: “to win – won – won; to sing – sang – sung; to go – went – gone”.

Qarışıq fellər - keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması qaydalı, keçmiş zaman feli-sifət forması qaydasız fellər kimi (və ya əksinə) düzəlir, məsələn: “to sow – sowed – sown; to show – showed – shown; to crow – crew – crowed”.

Amorf fellər. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması və keçmiş zaman feli-sifət formasında öz şəklini dəyişmədən işlənən fellərə - amorf fellər deyilir, məsələn: “to put – put – put; to cost – cost – cost; to set – set – set”.

Sintaktik roluna və leksik mənasına görə müasir ingilis dilində fellər dörd qrupa bölünür: əsas fellər (notional verbs), köməkçi fellər (auxiliary verbs), bağlayıcı fellər (link verbs), modal fellər (modal verbs).

Özünün müstəqil leksik mənası olan və cümlədə təkbəşinə xəbər rolunda çıxış edə bilən fellərə *əsas fellər* deyilir, məsələn: “to read, to speak, to ask”.

Dilin inkişafı tarixində öz leksik mənasını itirərək, əsasən, qrammatik mənə bildirən, qrammatik formaların düzəldilməsinə kömək edən fellərə *köməkçi fellər* deyilir, məsələn: “to do, to have, to be, shall, will, should, would”. Bu felin analitik forması üçün xarakterikdir, məsələn: “is working, have worked, should work”.

Misal: “But all this time James *was musing*” (J.Galsworthy).

“He *would have succeeded* splendidly at the Bar” (J.Galsworthy).

Öz leksik mənasını müəyyən dərəcədə itirmiş və cümlədə subyektlə predikat arasında əlaqə yaratmağa xidmət edən fellərə *bağlayıcı fellər* deyilir, məsələn: “She ← is → a doctor. I ← am → a teacher”.

Misal: “The house *was* too big (J.Galsworthy).

“Manson no longer *felt* despondent, but happy, elated, hopeful” (A.J.Cronin).

Müasir ingilis dilində “to look, to grow, to get, to turn, to remain, to keep, to seem” və s. fellər də bağlayıcı fel kimi işləyə bilər, məsələn: “The girl *looked* pale. He *grew* nervous. The strangers *seemed* very kind. The children *remained* silent. The girl *turned* pale”.

Bağlayıcı felləri xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, onlar həm də əsas fel kimi işləyə bilər, məsələn:

“...She *turned* her head suddenly away from me” (Collins) – (notional verb).

“She ... *turned* deadly *pale*” (Collins) – (link verb).

Danışanın fellə ifadə olunmuş hərəkət və ya vəziyyətə münasibəti bildirən fellərə mövcud olan *modal fellər* bunlardır: “can, may, must, ought, dare, need, shall, will” (93, s.78).

Müasir ingilis dilində fellər obyektə olan münasibətlərinə görə də təsnif edilir. Bu baxışdan, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də fellər iki qrupa bölünür: özlərindən sonra obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb edən fellər, özlərindən sonra obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb etməyən fellər.

Birinci qrupa daxil olan fellərə təsirli fellər (transitive verbs) deyilir. Buna misal olaraq “to send, to show, to bring, to see” və s. felləri göstəmək olar. Bu qəbildən olan fellərdən sonra, bir qayda olaraq, vasitəsiz tamamlıq işlənir, məsələn: “I *sent* a letter to him. She *showed* her picture to me. The postman *brought* the parcel yesterday. The children *saw* many interesting things in the museum” (30, s.99-101).

Azərbaycan dilində təsirli fellər həmişə özünə ismin təsirlik halında işlənən və “kimi?, niyə?, nə?” suallarından birinə cavab verən müstəqil obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb edir, məsələn: “gör, bil, de, eşit, yazdım, bildim, gördü, dediniz, eşitsinlər” kimi fellər yuxarıdakı sualların birinə cavab olan obyekt tələb edir və subyektin icra etdiyi işin həmin obyekt üzərinə keçdiyini, ona təsir etdiyini göstərir.

İngilis dilində də təsirli fellərə xas olan başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar təkbaşına işlənərək leksik mənaca ümumi olur, sanki tamamlanır. Bu fellərin mənasını tamamlamaq üçün hökmən obyekt tələb olunur, məsələn: “I am writing” cümləsində işlənən “What are you writing?” “to write” – sözü təsirli feldir.

İkinci qrupa daxil olan, yəni özündən sonra obyekt tələb etməyən fellərə təsirsiz fellər (intransitive verbs) deyilir. Bu fellərə misal olaraq “to look, to sleep, to laugh, to swim” və s. sözləri göstərmək olar. Təsirsiz fellərə xas olan və onları təsirli fellərdən fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, bu fellər heç bir obyektə ehtiyac olmadan cümlədə müstəqil işləyə bilər, məsələn: “We laughed all together. The child was sleeping soundly when I entered the room” (30, s.101).

Azərbaycan dilində təsirsiz fellərdə isə subyektlə obyekt arasında belə təsir münasibəti baş vermir, çünki subyektin icra etdiyi iş (fel) heç bir obyekt tələb etmir, məsələn: “gəl, get, çalış, otur, gəldim”.

Müasir ingilis dilində bu sözləri həm təsirli, həm də təsirsiz fellər kimi işləyə bilər. Bunlara misal olaraq “to begin, to see, to hear, to read, to stop, to move” və s. felləri göstərmək olar, məsələn: “to begin” felindən sonra bir halda vasitəsiz tamamlıq işləyə bilər. Misal: “I begin another book”, digər halda isə işlənmir, misal: “After a heavy thunderstorm the rain began”. Birinci halda “to begin” feli təsirli, ikinci halda isə təsirsizdir.

Müasir ingilis dilində fellər şəxslə formada aşağıdakı qrammatik kateqoriyalara malikdir: şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, tərz kateqoriyası, zaman kateqoriyası, növ kateqoriyası, şəkil kateqoriyası.

Şəxs-kəmiyyət kateqoriyası ingilis dilində felin ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. Felin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitə, demək olar ki, yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək bircə suffiks “-s / -es” işlənir (30, s.103).

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində felin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası sintaktik-morfoloji kateqoriyadır və onun başlıca ifadə vasitəsi şəxs əvəzlilərdir.

Tərz kateqoriyası felin qrammatik kateqoriyalarından biri olub, hərəkətin başvermə, icra edilmə xüsusiyyətini, tərzini bildirir. İngilis dilində felin tərz kateqoriyasının ayrıca ifadə vasitəsi yoxdur. Bu məsələ müxtəlif dilçilər arasında mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, tanınmış rus dilçilərindən olan: B.A.İlyiş, A.İ.Smirnitskiy, M.A.Qanşına, N.M.Vasilevskaya, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya belə hesab edirlər ki, müasir ingilis dilində felin iki tərz forması var: Common Aspect və Continuous Aspect (60, s.86; 98, s.116; 57, s.138; 93, s. 134). İ.P.İvanova isə hesab edir ki, müasir ingilis dilində fel ayrıca tərz kateqoriyasına malik deyil, bu dildə zaman-tərz kateqoriyası bircə fəaliyyət göstərir (90, s.51).

Tədqiqat zamanı belə aydın oldu ki, müasir ingilis dilində felin dörd tərz forması mövcuddur: Common aspect, Continuous aspect, Perfect aspect, Perfect Continuous aspect.

Zaman kateqoriyası felin ifadə etdiyi hərəkətin vaxta münasibətini bildirir. İngilis dilində də, başqa dillərdə olduğu kimi, üç zaman forması var: keçmiş, indiki və gələcək.

Felin növ kateqoriyası icra olunan hərəkətin subyektə və obyektə münasibətini bildirir. Müasir ingilis dilində felin iki növü var: Active voice və Passive voice.

Bəzi dilçilər, məsələn, L.P.Vinokurova, V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik, belə hesab edirlər ki, yuxarıda adları çəkilən felin növ formaları ilə yanaşı müasir ingilis dilində felin qayıdış növü də var. Onlara görə, ingilis dilində felin qayıdış növü – məlum növdə fel üstə gəl qayıdış əvəzlilikləri ilə ifadə edilir, məsələn: “shave himself, wash herself, busy oneself, cut themselves” (89, s.121).

L.P.Vinokurovaya görə, bu halda qayıdış əvəzlilikləri öz leksik mənalərini itirir və ancaq köməkçi funksiya daşıyır (87, s.131). B.A.İlyiş isə müasir ingilis dilində felin daha iki növdən – qarşılıq növdən və orta növdən danışır (60, s.123-125). B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya ingilis dilində qayıdış və qarşılıq növün olması fikri ilə razılaşırlar (64, s. 130).

Q.O.Körm, başqa dilçilər kimi, müasir ingilis dilində felin məlum və məchul növünün olduğunu qəbul edir. Lakin o, məchul növün bir neçə yarımnövdən ibarət olduğunu deyir: Common Actional Passive forms, New Passive Actional forms (54, s.117).

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya Q.O.Körmün ingilis dilində felə xas olan növ kateqoriyası haqqında irəli sürdüyü bu fikirlə razılaşırlar (64, s. 128-129).

Çağdaş Azərbaycan dilində felin məlum növünün heç bir şəkli əlaməti yoxdur. Bu fellər subyektin (iş görənin) müstəqil söz şəkilində cümlədə iştirak edib etməməsində asılı olmayaraq, felə qarşı münasibətinin fəal olduğunu, yəni işin icrasında subyektin fəal iştirakı ilə zahirdə olmasını, yaxud istənilən zaman zahirə

çıxa bilməsini göstərir, məsələn: “Dünənki hadisəni eşitdi” cümləsində subyekt zahirdə olmadığı halda, “eşitdi” feli məlum hesab olunur.

İngilis dilində də məlum növdə fel subyektin işin icrasında fəal iştirak etdiyini bildirir. Subyekt cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir. Cümlədə işlənən felin məlum və ya məchul növündə olması ancaq oppozisiya vasitəsilə, yəni həmin felin məchul növ şəkli vasitəsilə aşkar edilir: yazdı – yazıldı; wrote – was written. Məchul fellər işin icrasında subyektin qeyri-fəal iştirakını bildirir, yəni işin kim tərəfindən icra olunduğu məlum olmur.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də felin məchul növü hərəkətin subyekt üzərində icra edildiyini bildirir, məsələn: “bildi – bilindi; I am called. Am I called? I am not called”.

Müasir ingilis dilində məlum növdə felin xəbər şəklinin zaman formaları dörd qrupa bölünür: qeyri-müəyyən zaman formaları, davamedici zaman formaları, bitmiş zaman formaları, davam edib bitmiş zaman formaları.

Felin şəkil kateqoriyası hərəkətin həqiqətə olan münasibətini bildirir, hərəkətin həqiqət, arzu, xahiş, şərt, məsləhət, istək və s. olduğunu göstərir. Müasir ingilis dilində felin üç şəkli var: xəbər, əmr və vasitəli şəkli (30, s.106).

Şəxs və zaman şəkilçilərinin iştirakına görə xəbər şəkli fellərin ikinci qrupuna daxil olur, yəni felin bu şəklinə heç bir xüsusi şəkil əlaməti iştirak etmir. Burada zaman və şəxs şəkilçiləri əsas rol oynayır. Felin xəbər şəkli icra olunan və ya olunası bir işin hansı zamanda və hansı şəxs tərəfindən görüldüyünü və ya görülcəyini başqasına xəbər vermək demək olduğundan yalnız zaman və şəxsin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir ki, bu da ayrı-ayrı zaman və şəxs şəkilçiləri vasitəsilə təzahür etdirilə bilər. Deməli, felin xəbər şəklinə yalnız zaman və şəxs şəkilçiləri iştirak edir. Felin xəbər şəklinin zaman şəkilçiləri aşağıdakılardır: şühudi keçmişdə - “-dı, -di, -du, -dü”, nəqli keçmişdə - “-mış, -miş, -muş, -müş; -ib, -ib, -ub, -üb”, indiki zamanda - “-ır, -ir, -ur, -ür”, qəti gələcək zamanda - “-acaq, -əcək”, qeyri-qəti gələcək zamanda - “-ar, -ər”.

Xəbər şəklinə şəxs şəkilçilərindən yalnız birinci və ikinci şəxs şəkilçiləri iştirak edir, üçüncü şəxs üçün xüsusi şəkilçi işlənmir. Bu cəhətdən də xəbər şəkli

əmr şəklində fərqlənir. Xəbər şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri zamanarda görə də fərqlənir. Bu cəhətdən xəbər şəklində işlənən şəxs şəkilçilərini üç qismə ayırmaq olar: şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçiləri, nəqli keçmiş indiki zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri.

Müasir Azərbaycan dilində felin xəbər şəkli həm məzmun, həm də şəkilcə sadə və mürəkkəb olaraq iki qismə ayrılır. Sadə xəbər şəkli felin zaman şəkilçisi və şəxs şəkilçisi modelində qurulur. Deməli, felə zaman şəkilçisi, onun da üzərinə şəxs şəkilçisi əlavə etdikdə sadə xəbər şəkli əmələ gəlir. Mürəkkəb xəbər şəkli “-idi, -imiş, -isə” ədatları vasitəsilə meydana gəlir, yəni felə artırılan zaman şəkilçilərindən sonra, şəxs şəkilçisindən əvvəl “-idi, -imiş, -isə” ədatlarından biri əlavə olunmaqla xəbər şəklinin mürəkkəbi əmələ gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fel iş, hal və hərəkət bildirdiyi kimi, özünəməxsus kateqoriyaların formalar əlamətlərini qəbul edərək, cümlədəki sözlərarasında müxtəlif qrammatik münasibətləri də göstərir. Felin qrammatik kateqoriyalarının biri özünəməxsus forma və mənaya malikdir. Bununla birlikdə felin qrammatik kateqoriyaları bir-birilə üzvi şəkildə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində, həmçinin türk qrupuna daxil olan başqa dillərdə, felin növləri ilə iş, hal və hərəkətin subyektlə olan münasibəti ifadə edilir. Felin təzləri isə iş, hal və hərəkətin kəmiyyət əlamətlərin bitməsinə, davamlılığını, təkrar olunmasını, inkişafını, tam icrasını, hərəkətin hala çevrilməsini və s. bildirir.

Türk qrupuna daxil olan dillərdə, o cümlədən də Azərbaycan dilində fellərin hər biri öz-özlüyündə bu və ya digər növə daxil edilə bilmir. Felin şəkil kateqoriyası isə iş, hal və hərəkətin real olub-olmaması cəhətindən danışanın iş, hal və hərəkətə olan münasibətini göstərir. Felin zaman və şəkil kateqoriyaları təzlərdən mənaca fərqləndiyi kimi, ifadə üsuluna görə də seçilir. Felin təzləri, başlıca olaraq, analitik üsulla ifadə olunur. Zaman və şəkil formaları sözdəyişdirici, təzlərisə sözdüzəldici-sözdəyişdirici səciyyə daşıyır. Tərz mənalarını ifadə edən köməkçi fellər hər biri dilimizdəki əsas

fellərin hamısı ilə işlənmək qabiliyyətinə malik deyildir. Deməli, tərz birləşmələrində həmin nitq hissəsi tərkibindəki sözlərin hamısını əhatə edə bilməmək kimi, sözdüzəldici formalara xas olan xüsusiyyətlərindən biri mövcuddur, məsələn: “getmək, sönmək, ölmək, axmaq, uzanmaq, yüksəlmək” və s. fellərlə qoşma gəldikdə “sönüb getmək, ölüb getmək, axıb getmək, uzanıb getmək, yüksəlib getmək” kimi tərz birləşmələri əmələ gətirərək, iş, hal və hərəkətin inkişafını göstərə bildiyi halda “yemək, yatmaq, yazmaq, oxumaq” və s. fellərlə işlənərkən tərz konstruksiyaları əmələ gətirə bilmir.

Felin xəbər şəkli, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də icra edilən hərəkətin, mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu bildirir, məsələn: “John Galsworthy wrote a lot of novels. Jack London was born in 1876”.

Felin xəbər şəkli həyata keçirilməsi, icrası mümkün olan şərtləri ifadə etmək üçün də işlədilir, məsələn: “If it snows, they will not go on an excursion” (Ch.Dickens). “Body, dear, you don’t mind if I sit on Joe’s knee, do you?” (J.London).

Müasir ingilis dilində felin xəbər şəklinin dörd qeyri-müəyyən zaman forması vardır: indiki zaman qeyri-müəyyən forması, keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması, gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması, keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması.

Felin xəbər şəklinin qeyri-müəyyən zaman formalarına xas olan başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar hərəkətin başqa xüsusiyyətlərinə, onun davam etməsinə, yaxud bitməsinə heç bir işarə etmədən indiki və ya keçmiş zamanda baş verdiyini, icra edildiyini, habelə gələcəkdə, yaxud keçmişə nəzərən gələcəkdə baş verəcəyini, icra ediləcəyini bildirir.

İngilis dilində fellər qrammatik kateqoriyalarından və sintaktik funksiyalarından asılı olaraq şəxli və şəxssiz fellər qrupuna bölünür.

Şəxslı fellər (Finite Forms of the Verbs) cümlədə ancaq xəbər vəzifəsində olur, mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: I *am* a teacher. They *are*

students. Şəxslı fellərin şəxs (person), kəmiyyət (number), zaman (tense), növ (voice), tərz (aspect), şəkil (mood) kateqoriyaları var. Bu kateqoriyaların bir qismi sintetik yol ilə (həm şəkilçilər vasitəsi ilə, həm də səsli və ya səssizlərin dəyişməsi yolu ilə) əmələ gəlir: “I want, he wants, I made”; bir qismi isə analitik yol ilə (köməkçi sözlər vasitəsi ilə) əmələ gəlir: “I have read, I shall read”.

İngilis dilində şəxssiz fellərə məsdər (the Infinitive), feli sifət (the Participle), Cerund (the Gerund) aiddir. Şəxssiz fellərdə fel və isim (məsdər və cerundda) və, yaxud fel və sifət (feli sifətdə) əlamətləri var. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində də felin üç şəxssiz forması var: məsdər, feli sifət və feli bağlama. Lakin hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da, tərkibcə müxtəlifdir. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində cerund adlanan fel forması yoxdur. İngilis dilində isə dilimizdə geniş yayılan feli bağlama adlanan fel forması mövcud deyil (17, s.51).

Ümumiyyətlə, felin şəxssiz formaları ingilis dilinin fel sisteminin bir hissəsini təşkil edərək şəxslı fellərdən fərqlənərək özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq və bəzi xüsusiyyətlərinə görə şəxslı fellərə də oxşayır. Şəxssiz felləri başa düşmək üçün ilk növbədə biz gərək onları şəxslı fellərlə müqayisə edək və onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxararaq təhlil etdək. Məsdər və cerundun oxşar ortaq cəhətləri çox oduqları üçün şəxslı fellərlə müqayisədə onları birgə götürərək, feli sifəti isə ayrılıqda müqayisə edəcəyik.

Müvafiq felə uyğun olaraq, məsdər və cerundun şəxslı fellər kimi, eyni leksik mənaya malikdir. Lakin şəxssiz fellər şəxslı fellərdən bir neçə qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər:

1. Şəxslı fellər üçün xarakterik olan şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları məsdər və cerund üçün uyğun deyil.

2. Felin şəkli yalnız şəxslı fellər üçün xarakterikdir. Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, məsdərin şəkli yoxdur və heç bir real və qeyri-real hərəkət ifadə edə bilmir, amma bəzi funksiyasına görə müəyyən modallıq bildirir: zərurət, mümkünlük və məqsəd: a) zərurət, məsələn: “I have got something

dreadful *to tell* you". b) mümkünlük, məsələn: "I had nobody *to talk to*". c) məqsəd, məsələn: "I'm going upstairs *to pack* my things".

Bitmiş məsdər bəzi modal feli birləşmələrlə işləndikdə bəzən həmin hərəkətin keçmişdə baş vermədiyini göstərir, məsələn: "They should have told him about it".

3. Şəxslı fellər kimi, şəxssiz fellərin də məlum və məçhul növləri vardır, məsələn: "to take - to be taken, taking - being taken". Şəxslı fellər kimi, məsdər və cerund zamana görə dəyişə bilər, məsələn: "to take - to have taken; taking - having taken".

4. Zaman kateqoriyası baxımından məsdər və cerund şəxslı fellərdən kifayət qədər fərqlənir. Şəxslı fellər adətən mütləq zaman ifadə edir, yəni hərəkətin dəqiq olaraq keçmişə, gələcəyə və ya indiki zamana aid olduğunu tam surətdə ifadə edir. Lakin şəxssiz fellər hərəkətin zamanını nisbi surətdə, yəni cümlənin xəbərinə uyğun olaraq ifadə edirlər. Şəxssiz fellər tərəfindən ifadə olunan hərəkət adətən cümlənin xəbəri ilə eyni zamanda işlənir, ya da xəbərdən həm əvvəl, həm də ondan sonra işlənir.

Ümumilikdə götürdükdə məhz şəxssiz fellərin sadə formaları ingilis dilində geniş işlənir. Cerundun analitik növləri ümumi hallarda az işlənir. Məsdərin müxtəlif analitik növləri isə, adətən, modal fellərin bəzi mənalarında işlənir, məsələn: "He must *be* happy now. He must *have been waiting* for you".

Məsdərin analitik növləri, həmçinin bir neçə xüsusi fellərdən sonra işlənir, məsələn: "to seem, to appear, to happen" və s. Lakin hətta bu hallarda belə sadə məsdər daha çox tələb olunur. Məsdərin davamedici forması, adətən, prosesin gedişatını vurğulamaq və eyni zamanda hadisənin daha ifadəli olması üçün istifadə olunur, məsələn: "It was pleasant *to be driving* the car again".

Məsdərin davamedici forması, adətən, xüsusi modal fellərdən və fellərdən sonra işlənir məsələn: "to seem, to appear, to happen". Adətən hərəkətin qeyd olunmuş vaxtdan əvvəl başladığını və hələ də davam etdiyini göstərir məsələn: "They seemed *to have been getting* on a bit better".

Məsdər və cerund şəxslı fellərdən eyni zamanda ifadə etdiyi hərəkətin mübtədasına görə də fərqlənir. Şəxslı fellər kimi, şəxssiz fellər də mübtədə ilə

uzlaşrlar, lakin şəxssiz fellərin mübtəda ilə uzlaşma yolu şəxslı fellərdən kifayət qədər fərqlənir. Bəzən şəxssiz fellərin mübtədası çox vaxt ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə ifadə olunur, məsələn: “*Seeing you there by the door, made me remember what I had to do*”.

Məna və funksiyasına görə məsdər və cerund şəxslı fellər kimi, iki qrupa ayrılırlar: 1) cümlənin əsas feli ola bilərlər, məsələn: “It amused him *to tease* the girl”; 2) struktur söz kimi, məsələn: “He is said *to be* a good chap”.

Şəxslı fellər şəxssiz fellərlə cümlədəki funksiyalarına görə də fərqlənirlər. Şəxslı fellər bildiyimiz kimi, cümlədə xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Şəxssiz fellər isə müxtəlif funksiyalarda iştirak edə bilər: mübtəda, tamamlıq, təyin və zərflik.

“Not” və “never” inkarlıqları adətən şəxslı fellərdə mürəkkəb xəbərin müxtəlif analitik formalarından ya sonra, ya da onların ortasında işlənir, məsələn: “He *was not* here”.

Ancaq şəxssiz fellərdə isə “not” və “never” inkarlıqları hətta analitik formalarda belə əvvəldə işlənir, məsələn: “I had learned a long time ago *not to show* what I felt”.

Feli sifət isə müvafiq fəle məxsus, bir çox xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq, məsdər və cerund kimi şəxslı fellərdən kifayət qədər fərqlənir. Feli sifət felin leksik xüsusiyyətləri ilə çox yaxındır. Feli sifət təsirli fellərin əsas növü olmaqla məçhulluq ifadə edir, məsələn: “It was a question *put down* by one of the correspondents”. Feli sifət şəxslı fellər kimi, mübtəda ilə uzlaşır. Lakin mübtədanı ifadə etmə yolları məsdər və cerunda nisbətən azdır. Feli sifətin mübtədası cümlənin mübtədası və ya tamamlığı tərəfindən ifadə olunan şəxs və ya əşya ola bilər, məsələn: “He heard his *name called*”.

Feli sifət şəxslı fellər kimi, cümlənin ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsi ilə ifadə olunur, əsasən yer, zaman, hərəkətin istiqamətini bildirərək adətən feli sifətdən sonra gəlir, məsələn: “She told me of the parcel *delivered in the morning*”.

Feli söz birləşmələri

Birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə, ikinci tərəfi isə ancaq fellərlə ifadə olunan söz birləşməsinə feli söz birləşməsi deyilir. Misal:

“Sənəti ona, buna *su daşımaq, odun yığmaq, quzu otarmaqdır*” (Mir Cəlal).

Feli birləşmələrin əmələ gəlməsində müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan sözlər iştirak edir, lakin birləşmələrin hamısında tabe edən sözlər feldən ibarətdir. Buna görə də bu birləşmələrdə fellərlə yanaşı isim, əvəzlilik, zərf iştirak etmiş olsa da, bu birləşmələrin hamısı feli birləşmələrdir. Feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə olunur: isimlə, substantivləşmiş sifətlə, sayla, əvəzliliklə, fellə, zərflə.

İsimlərin bütün formaları (tək və cəm, konkret və abstrakt, hallanmış isimlər, qoşmalarla işlənən isimlər) feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “su vermək, atdan düşmək, arzularla yaşamaq” və s.

Sifət feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ola bilmir, çünki sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətinin bildirir. Lakin bir çox sifətlər substantivləşərək feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilər, məsələn: “ağı qaradan seçmək”.

Saylar da bu birləşmələrin birinci tərəfi kimi, çıxış edə bilmir, çünki say, ümumiyyətlə, əşyaya aiddir. Lakin saylar substantivləşdikdə və, beləliklə, isimlərə məxsus olan qrammatik əlamətləri qəbul etdikdə, feli söz birləşmənin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “iyirmi beşə çatmaq, ikiyə bölmək” və s.

Şəxs əvəzlilikləri feli söz birləşməsinin birinci tərəfi ola bilər. Bu zaman əvəzliliklər fellə və ya qoşma ilə idarə olunur, məsələn: “ona doğru irəliləmək” və s.

Felin aşağıdakı formaları söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir:

- a) məsdər, məsələn: “dayanmaq bilməmək”;
- b) feli sifət-substantivləşmiş feli sifətlər hərəkəti təyin edir, məsələn: “səhər açılan kimi getmək”;
- c) feli bağlama, məsələn: “şumlayıb qurtarmaq, gözləmədən getmək”;

Bütün zərflər feli söz birləşməsinin birinci tərəfi ola bilər, məsələn: “sirli görünmək, geri çəkilmək” və s.

Feli söz birləşmələrinin yaranmasında birləşməyə daxil olan tərəfləri mənasının əhəmiyyəti böyükdür, çünki istənilən ismi və ya zərfi fellə birləşdirib, feli söz birləşməsi əmələ gətirmək olmur. Burada müəyyən daxili qanunauyğunluq hiss olunur ki, bu da sözlərin mənası ilə bağlıdır. “Su gətirmək, yol göstərmək” kimi söz birləşməsində ikinci tərəfin aparıcı rola malik olmasına baxmayaraq, bu tərəf qarşılıqlı münasibətdədir.

Feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi cümlə daxilində müxtəlif formada olur. Feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi fel ilə ifadə olunduğu üçün burada fellərə xas kateqoriyaların hamısını görmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində məsdərlər təsdiq və inkarda olur, növ kateqoriyası üzrə dəyişir. Buna görə də feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi nominativ halda təsdiqliyi və inkarlığı bildirir. Felin növləri özünü göstərir.

Felin təsriflənməsi ilə meydana çıxan zaman, kəmiyyət və şəxs kateqoriyaları ilə, felin şəkilləri isə söz birləşməsinin ikinci tərəfinin təsriflənməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Beləliklə də, feli söz birləşmələrinin ikinci təsrifləndikdən sonra zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası özünü göstərir.

Yuxarıda verilən məlumatdan aydın olur ki, feli söz birləşməsinin birinci tərəfi əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Köməkçi nitq hissələrindən ancaq nidaların bəzisi birinci tərəf kimi çıxış edir, məsələn: “ah çəkmək, uf eləmək” birinci tərəfi substantivləşmiş nida ilə ifadə olunmuş feli söz birləşmələridir.

Feli birləşmələr haqqında müəyyən dərəcədə bütöv şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda verilmişdir. Burada feli birləşmələrə aid hissəni Z.Budaqova və Ə.Cavadov yazmışdır (34). Doğrudur müəlliflər feli birləşmələrin ətraflı və dərin elmi təhlilini vermək məqsədini qarşılarına qoymamışlar, həm də bu kitabda feli birləşmələrə nisbətən az yer verilmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində feli birləşmələr az tədqiq olunduğu üçün onun əhəmiyyətini qeyd etməmək olmur.

Feli birləşmələr haqqında bir sıra əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, bu birləşmələr, ümumiyyətlə, türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində ən az öyrənilmiş məsələlərdən biri, söz birləşmələrin ən az tanınmış növlərindən biri

olaraq qalmışdır. Bəzi türk dillərində, söz birləşmələrin xüsusi növü kimi, bu məsələyə toxunulmamışdır.

Feli birləşmələr geniş yayılmaları, çox işlənmələri, rəngarəng olmaları, zəngin mənə və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur. Feli birləşmələrin tərəflərini təşkil edən sözlər çox müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Burada iş, hal və hərəkətlə onların müxtəlif mənaları arasında sintaktik əlaqələr fonunda özünü göstərən leksik-semantik və leksik-qrammatik münasibətlər ifadə edilir. Bu münasibətlərdə fel həmişə izah olunan hissə, birləşmənin müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilən, digər tərəfi isə izah edən, aydınlaşdıran hissə kimi, çıxış edir. Feli birləşmələrdəki bu ümumi leksik-qrammatik münasibətlərdən, öz növbəsində, külli miqdarda mənə variantları, xüsusi hallar meydana gəlir. Bu müxtəliflik və rəngarəngliyin yaranmasında feli birləşmələri əmələ gətirən sözlərin hamısı iştirak edir. Bütün əsas nitq hissələrinin bu, və ya başqa şəkildə feli birləşmələrdə iştirakı, feli birləşmələrin forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin burada felin rolu daha böyükdür və feli birləşmələr məhz felin sayəsində belə geniş əhatə dairəsinə malik olmuşdur.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları felə daxil olan, öz özlüyündə heç bir predikativlik bildirməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı felə daxil olub onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin sözlərin qeyri-predikativlik feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Məsdər hərəkətin adı olmaqla feldən ismə doğru meyl edən bir formasıdır. Məsdər, təsriflənən fellərdən fərqli olaraq, heç bir şəxs və zaman bildirmir. Lakin bütün fellərdə olduğu kimi, məsdərlərdə də, potensial şəkildə olsa da, hərəkət anlayışı vardır o, müəyyən hərəkətin adıdır. Bundan başqa məsdərdə bir sıra fel kateqoriyalarının xüsusiyyətləri qalmaqdadır. Məsdərdə felin ən əsas təsirliklik kateqoriyası qalır, yəni bütün məsdərlər təsirli və təsirsiz olmaqla iki yerə ayrılır.

Məsələn: “yazmaq, almaq, demək” məsdərləri təsirli, “getmək, gəlmək, yatmaq” məsdərləri isə təsirsiz fellərdən ibarətdir. Məsdərlərdə fellərə məxsus növ kateqoriyası vardır, yəni məsdərlər də felin növlərinə görə dəyişə bilər, məsələn: “yazmaq” - məlum, “yazılmaq” - məchul, “yazdırmaq” - icbar, “yazışmaq” - qarşılıqlı, “yuyunmaq” - qayıdış növdə olan məsdərlərdir.

Məsdərlərdə felin inkarlıq kateqoriyası özünü saxlamaqdadır: “yazmaq, danışmaq” məsdərləri təsdiq, “yazmamaq, danışmamaq” məsdərləri inkardır. Bu fel xüsusiyyətləri ilə birlikdə məsdərlərin ismə meyl etməsi də bu xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Məsdərlərdə ismin iki mühüm kateqoriyası özünü göstərir: məsdər, isimlər kimi, hallanır, məsələn: “oxumaq, oxumağın, oxumağı” və s. Bu xüsusiyyətlərinə görə ki, məsdərlər cümlədə isimlərə məxsus rollarda çıxış edir: mübtəda və tamamlıq olur, təyin söz birləşməsinin tərəfləri kimi, özünü göstərir, qoşmalarla işlənir və s.

Feli bağlamalar feldən zərflə doğru meyl edən söz qrupudur. Məsdərlərdə olduğu kimi, feli bağlamalar da heç bir şəxs və zaman bildirmir, bunlarda da potensial şəkildə hərəkət bildirmək xüsusiyyət vardır. Feli bağlamalarda da feli məxsus təsirlilik, növ və inkarlıq kateqoriyaları vardır, məsələn: “yazanda, deyəndə” feli bağlamaları təsirli, “gedəndə, güləndə” feli bağlamaları isə təsirsizdir. Eləcə də “yazanda” feli bağlaması məlum növdə, “yazılanda” - məchul növdə, “yazdıranda” - icbar növdə, “yazışanda” - qarşılıqlı növdə, “yuyunanda” - qayıdış növdə olan feli bağlamalarıdır. “Alanda, gələndə” feli bağlamaları təsdiq, “almayanda, gəlməyəndə” feli bağlamaları isə inkardır. Feli bağlamalarda zərf xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar da zərflər kimi, dəyişmir, cümlədə başqa fellərə aid olub, onları bu və ya digər cəhətdən izah edir.

Feli sifətlər feldən sifətə doğru meyl edən söz qrupudur. Feli sifətlərdə də felin təsirlilik, növ və inkarlıq kateqoriyaları özünü saxlayır. “Yazan, alan, görən” feli sifətləri təsirli, “gələn, gedən” feli sifətləri isə təsirsizdir. “Yazan” feli sifəti məlum növdə, “yazılan” - məchul növdə, “yazdırən” - icbar növdə, “yazışan” - qarşılıqlı növdə, “yuyunan” - qayıdış növdədir. “Danışan, oynayan” feli sifətləri təsdiq, “danışmayan, oynamayan” feli sifətləri inkardır. Bu üç cəhətə görə, yəni

təsirlilik, növ və inkarlıq kateqoriyalarına görə feli sifətlər məsdərlərlə və feli bağlamalarla eynilik təşkil edir. Lakin feli sifətlərdə əlavə olaraq, zaman kateqoriyası müəyyən dərəcədə özünü saxlamaqdadır. Təsriflənən fellərdə olduğu kimi, geniş dairədə və dəqiq şəkildə olmasa da, feli sifətlər də zamanlara görə dəyişə bilər. “Yazılan” feli sifəti indiki zamana, “yazılmış” (kitab) feli sifəti keçmiş zamana, “yazılacaq” (kitab) feli sifəti isə gələcək zamana aiddir. Feli sifətlər isimlərin əvvəlində gəlib onlara aid olarkən, təyin olur və sifətin (yaxud təyinin) suallarına cavab verir. Feli sifətlər bir çox hallarda, əslən sifət olan sözlər kimi, substantivləşərək isim xüsusiyyəti kəsb edir. Bu qeyd edilmiş xüsusiyyətlər isə feli sifətləri sifətlərə yaxınlaşdırır.

Əsas sözü feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələrin, hərəsinin özünəməxsus forması, yaranma üsulu, istifadə momentləri, əlaqə formaları və s. vardır. Bunların hər biri cümlədə bir-birindən fərqlənən münasibətlər ifadə edir, müxtəlif mövqelərə malik olur, başqa sözlərlə bir-birindən fərqli şəkildə əlaqə saxlayır. Lakin bu birləşmələr daxili mənaları cəhətindən, demək olar ki, bir-birindən fərqlənmir, bu cəhətdən bir sıra ümumi əlamətlər onları birləşdirir. Daxili forma və mənanın müəyyənləşdirilməsində birinci növbədə əsas sözü xarici forması deyil, onun daxili xüsusiyyətləri və ondan asılı olan sözlərin forması rol oynayır. Buna görə də feli birləşmələrin daxili mənalarından, onları əmələ gətirən sözlərin bir-birinə münasibətindən danışarkən feli bağlama, feli sifət və məsdər formalarını ümumilikdə götürməli və onlar arasındakı fərqlərə fikir vermədən, onların yaratdığı birləşmələrin daxili əlaqələrindən bəhs etmək lazımdır.

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama və feli sifətdən fərqli olaraq, məsdərin bircə forması vardır, lakin, buna baxmayaraq, felin məsdər formasında işlənməsi də geniş yayılmışdır. Feli bağlama, feli sifət və hətta deyə bilərik ki, məsdərə aid bu xüsusiyyətlər başqa dil sistemlərində belə inkişaf etməmişdir. Buna görə də bir sıra dillərdə feli birləşmələr qeyri-predikativ formada az işlənir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi fellər əsasında yaranan feli söz birləşmələr

Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb fellər, yəni təbirlə desək, tərkibi fellər məsələsi hələ də çətin həll olunmamış məsələlərdən sayılır. Beləki, həm mürəkkəb fellər, həm də feli frazeoloji birləşmələr analitik yolla yaranmalarına baxmayaraq, onları bir-birindən fərqləndirən meyar və hədd hələlik dilçilikdə müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə toxunulmuşsa da, o çox zaman leksik-qrammatik planda izah olunmuşdur.

A.Q.Ələkbərli Azərbaycan dilçiliyində ona qədər mürəkkəb fel və onun yaranma üsuluna aid mövcud olan fikirləri yanlış hesab edərək özünəməxsus bəzi fikirlər irəli sürür. O, Azərbaycan dilində hədsiz-hesabsız feli birləşmələrin komponentlərinə əsasən onları təsnifat etməyə çalışır və bütün birləşmələrin məna şəxələrini dəqiqləşdirməyə cəhd edir. A.Q.Ələkbərliyə görə, bir-birinə birləşən hər bir fel mürəkkəb fel sayılmaz, bu, o zaman mürəkkəb fel sayıla bilər ki, onun komponentləri bir-biri ilə leksik-sintaktik əlaqədə ola bilsin. Bu mülahizədən çıxış edərək A.Q.Ələkbərli mürəkkəb feldə komponentlərin bir-biri ilə məntiqi və sintaktik əlaqədə olmasını zəruri şərt hesab edir. A.Q.Ələkbərliyə görə, mürəkkəb fel ancaq cümlənin bir üzvü ola bilər. Lakin bilmək lazımdır ki, sabit söz birləşmələri də cümlənin bir üzvü ola bilər. Onda bu iki vahid təxminən eyniləşir ki, bu da, bizcə yanlışdır. Nəhayət, dissertasiyada mürəkkəb fel aşağıdakı tərif verilir: “Mürəkkəb fel elə mürəkkəb sözlə deyilir ki, o iki komponentdən ibarət olur. Bu komponentlər semantik-morfoloji cəhətdən ya eyni cinsli və ya bir-birinin ekvivalentidir və adi leksik məna ilə səciyyələnir, ikinci komponentə nisbətən dəyişilməzliyi ilə xarakterizə olunur” (18, s.37).

Dissertasiyada müəllif “idi, ol, et, elə, bil” köməkçi felləri ilə isimdən yaranan vahidləri də mürəkkəb fel deyil, analitik şəkildə yaranan düzəltmə fel hesab edir və bunları fellərlə frazeoloji birləşmələr arasında duran sözlər adlandırır. Bu mülahizənin doğru olmaması, bir tərəfdən, həmin fellərin yaranma və inkişaf tarixini nəzərə almamaqdan, digər tərəfdən isə Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb

fellərin təşəkkül və inkişafında söz yaratmaqda mövcud olan qrammatik ənənənin xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmadan irəli gəlir. Qədim yazılı abidələr üzərində aparılmış araşdırmalar bu sahədə aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan yaradır:

1. Türk dillərinin ilk təşəkkül mərhələsini əks etdirən abidələrdə mürəkkəb felin əsas aparıcı komponenti kimi çıxış edən köməkçi fellərin miqdarı olduqca az və məhdud idi. Bunlardan çox işlənən “ər, bol” sonralar müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmış və zamanəmizə “er” idi, “bol” isə “ol” şəklində gəlib çıxmışdır. Məsələn:

“Günlərdən son, gecələrdən son yigit boldu”. - Günlər, gecələr keçdi, igid oldu.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ilk mərhələdə olduqca az miqdarda işlənən fel kökləri inkişafda olan cəmiyyətin tayfa və ya qəbilənin təsərrüfat və zehni inkişafından doğan tələbatı ödəməkdən aciz idi, ünsiyyət vasitəsi olan dil də bu ehtiyacı ödəməli idi.

Bundan başqa, islamiyyətin türk xalqları arasında yayılması ilə əlaqədar olaraq həmin dillərə bir sıra ərəb sözləri daxil olur. Bu sözlər o zaman qarşılıqlı türkçədə olmayan əşya, keyfiyyət, hal və hərəkət ifadə edən isimlər, feli sifətlər idi. Bundan əlavə, o zaman fars dili də ədəbiyyat, şer və sənət, dövlət dili kimi türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə az söz verməmişdir.

Müasir dildə işlənən tərkibi fellər, isimlər-köməkçi fel tipləri, frazeoloji birləşmə quruluşlu tərkibi fellər abidələrin dilində az deyildir, lakin bu birləşmələrin fel komponentləri də bu gün işlənməyən və ya az işlənən arxaik fellərdir:

1) “ıp + köməkçi fel (up, ıb + ber, bar)”, məsələn: “sulu bermiş toyet, tartıb alur, eşitib utandı, tikib olturdu” və s.;

2) “isim + köməkçi fel”, məsələn: “Ol ögka kul kullığ bolmıs erti”. – O zaman qullar qul sahibi olmuş idi. “Yağı boltı, yoş boltı”. – Düşmən oldu, yox oldu.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dili göstərir ki, bu növ mürəkkəb fel yaratmaq ənənəsi sonralar da X-XIV əsrlərdə davam etmiş, belə sözyaranma (tərkib yolu ilə) üsulundan geniş surətdə istifadə edilmişdir:

1) “isim + köməkçi fel”dən olanlar: “ad qoysun, həsəd elədilər, qurban kəs, qoç qırdırdı, fikir eləmək, otağa qondurun (oturun), otaq qurdurmuşdu (tikdirmişdi);

2) “fel + fel” – iki müstəqil mənalı fel birləşməsindən yaranan mürəkkəb fellər aşağıdakılardır: “uru durdu (cəld), dursun getsin, üstünə sürdü gəldi, salır gedər, ərin sözünü qulağına qoymaz (eşitməz)”.

F.Əttarın “Əsrarnamə”sini tərcümə edən Əhmədi Təbrizinin tərcüməsinə və bu tərcümənin leksik tərkibinə diqqət yetirdikdə Azərbaycan və başqa türk dillərində işlənən tərkib və ifadələrin kalka yolu ilə dilə keçdiyini görə bilərik. Azərbaycanca hər hansı bir şeyin üzərində çox zəhmət çəkildiyi zaman onu ifadə etmək üçün “sümük sındırmaq” ibarəsi işlədilir. Məsələn:

“Neçə xunablar içdi bu canlar,
uşatdılar bu yolda istixanlar”.

Bu ibarədə qədim arxaik fel olan “uşatmaq”, yəni “sındırmaq” sözü farsca “sümük” mənasında olan “istixan” sözü ilə tərkib təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, tərkibi fellərin yaranmasında başqa dillərin, xüsusən ərəb və fars ədəbi dilinin müəyyən təsiri olmuşdur.

A.Yuldaşov da tərkibi fellərin isim və feli komponentlərlə yarandığını etiraf etməklə, türk dillərinin əksərində bu tip birləşmələrin varlığını təsdiq edir. O, göstərir ki, bu kimi fellər tatar, qırğız, qara qalpaq, tuvin və başqa dillərdə aparıcı rol oynayır. Məsələn, qırğızca “kөнүл buzulu tuvincə, xoon bulqanır” Azərbaycan dilində də bu birləşmələrin hər ikisi işlənir: “qusmağım gəlir” və “ürəyim bulanır” (35).

Əslində bu kimi tərkiblərə Orxan və Yenisey abidələrində az təsadüf olunur, həmin abidələrdə “ip/b”, “yıp + fel” və ya müstəqil mənalı fellərin yanaşması ilə yaranan birləşmələr daha çoxdur. Məsələn:

“Uzuntonluq idişin ayajın qoyunan barmış yana edgit; quşlayın bozmış qaraquş qonulan barmış”. – Ova çıxmış qarşıya vəhşi qaraquş uçub gəlmiş”.

“Bayər konı ürküpan barmış börüqə toquşmuş”. – Varlı kişinin qoyunu ürküb qurd ilə toquşmuşdu.

Klassik ədəbiyyatın dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi bədii dilinin müəyyən inkişaf mərhələsində XV-XVI əsrlərdə şair və tərcüməçilər tərkibi fellərin “isim + fel” tipindən istifadə edərkən həmin tərkiblərin mənaca dolğun olması, ekspressivlik ifadə etməsi üçün onların tərəflərini müxtəlif tərkiblərlə işlətmişlər. Məsələn:

“Dəhnamə” də işlədilmiş rəvayət etdim, “Adin tutuban şikayət etdim, qəsd etdi” və s. kimi tərkibi fellər məhz bu üsulla həmin məqsəd üçün yaradılıb istifadə edilmişdir. Məsələn:

“Eşqin anuban şikayət etdim. Qəm şəhrini bi nəhayət etdim (Dəhnamə)”.

Bu tip tərkibi fellərdən sonra ən çox (Dəhnamə) dildə işlək tərkiblərdən biri də iki eyni formalı müstəqil felin yanaşı işlənməsi ilə formalaşan tərkibi fellərdir ki, bunlara da klassik poeziya dilimizdə istənilən qədər misal tapmaq olar, məsələn: Səbr ilə qərarım *aldı getdi*,

Nə səbr, varım *aldı getdi*.

Dür indi onun məkanına var,

Durmagil iraqda, yanına var.

Aydır: Varayım bu canə minnət.

Beləliklə, dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində tərkibi fellərin yaranma və inkişafını aydınlaşdırmaq üçün qədim yazılı abidələrin mətnlərini, eləcə də bu haqda yazılan elmi, bədii və tədqiqi dilçilik ədəbiyyatın nəzərdən keçirib aşağıdakı nəticələri çıxara bildik:

1. Yaranma tarixi etibarı ilə mürəkkəb fellər türk dillərinin ən qədim mənzərəsini əks etdirən runik yazılarında, yəni Orxon-Yenisey abidələrinin dilində öz əksini tapanlardır.

2. Bu abidələr dini məzmunundan uzaq olub, tərcümə yolu ilə yaranan ədəbiyyatın dili deyildir. Onlar V-VIII əsrlərdə türk dillərinin ilkin mənzərəsini əks

etdirib, hər hansı bir başqa dilin təsirinə məruz olmadığına görə daha etibarlı və düzgün mənbə sayılır. Beləki, Gültəkin abidəsinin həm kiçik, həm də böyük mətnində tərkibi fellərin sayı olduqca məhduddur. Xüsusilə “isim + köməkçi fel” tipli tərkibi fellərin sayı olduqca azdır. Buda onunla izah oluna bilər ki, həmin abidələrdə köməkçi fel rolunda çıxış edən sözlər olduqca məhdud idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlərin hamısı eyni bir yolla əmələ gəlmişdir. Bu təkcə fellərdə deyil, başqa nitq hissələrində də belədir, məsələn: “dəvədabanı, quşəppəyi, itburnu” kimi mürəkkəb isimlərlə “nənəqızı, Həsənoğlu” kimi mürəkkəb isimlərin əmələ gəlmə yolları müxtəlifdir, yəni birincilərdə tərkib hissələrdə məcazlılıq var, ikincilərdə isə hər iki söz və öz müstəqil mənasında işlənmişdir. Deməli, mürəkkəb nitq hissələrinin əmələgəlmə üsul qaydalarını məhdudlaşdırmaq olmaz. Mürəkkəb fellər sərbəst söz birləşmələrinin mənasının dəyişməsi nəticəsində də əmələ gələ bilər.

Belə bir fikir vardır ki, guya sabit söz birləşmələrinin ad hissəsi analitik (mürəkkəb) fellərdən fərqli olaraq hər cür addan ibarət ola bilər. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Beləki, “dəhşətə gəlmək, səs salmaq, qərrib düşmək” və s. bu kimi yüzlərlə felin düzəldilməsində müəyyən bir qrammatik və məna cəhətdən qanunauyğunluq vardır. Məsələn, “salmaq” feli müəyyən adlarla, yaxınlaşarsa, “düşmək” feli başqa qrupdan olan isimlərlə birləşib mürəkkəb fel əmələ gətirir.

Sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb felə daxil etməyin doğru olmaması ilə əlaqədar aşağıdakı dəlillər gətirilir.

1. “Mürəkkəb sözün hər iki tərəfi müstəqil və konkret leksik məna daşıyan sözlərdən ibarət olmalıdır”. Şübhəsiz, bu fikir söylənilərkən həmin sözlərin tərkibdən xaric müstəqil məna daşması nəzərdə tutulur. Çünki mürəkkəb sözün hər iki tərkib hissəsi birləşmə daxilində müstəqil və konkret mənasını saxlasa, onda onlar bir leksik vahid olmaz. “Güzəştə getmək” tipli “ad + fel”dən ibarət birləşmələrdə də hər iki sözün tərkibdən xaricdə müstəqil mənası vardır. Ona görə də mürəkkəb sözdən bəhs edənlər “mürəkkəb söz komponentləri o zaman yeni söz yaradır ki, onlar tərkib daxilində əvvəlki mənalarından fərqli məna versin və bir

qisim mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, hamısı idiomatik səciyyə daşıyır” – fikrini irəli sürürlər.

2. “Mürəkkəb fellərdən fərqli olaraq “ad + fel” sabit söz birləşmələri sintaktik yolla əmələ gətirilir”. Ad ilə fel arasındakı münasibət sintaktik əlaqələrə (obyekt, atributiv, predikativ) əsaslanır. Mürəkkəb felin tərəfləri arasında heç bir sintaktik əlaqə yoxdur”.

3. Mürəkkəb fellər – bir vurğu ilə birləşməyib, hər bir söz öz vurğusunu saxlayır. Burada komponentlərin yerini dəyişmək mümkündür. Mürəkkəb fellərdəki vahid vurğunun olmaması hələ bunların mürəkkəb söz olmaması üçün dəlil ola bilməz. Başqa nitq hissələrindən olan “tez-tez, on səkkiz, heç kəs” kimi mürəkkəb sözlərə nəzər salsaq, bunlarda tərkib üzvlərin hər birində vurğunun saxlandığının görəcəyik. Vahid vurğu özünü bitişik yazılan mürəkkəb sözlərdə daha çox göstərir, məsələn: “nənəqızı” və s.

4. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb felin hər iki tərəfi fel olmalıdır. Başqa nitq hissələrinə daxil olan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrindən təşkil edilə bildiyi kimi, məsələn: “uçbucaq, yarımkeçirici, uzaqgörən” və s. mürəkkəb fel də ad və feldən də əmələ gələ bilər. Dilimizdəki mürəkkəb fellərin böyük qismini bu növ fellər təşkil edir.

İsmi birləşmələrdə olduğu kimi, feli birləşmələrdə də idiomatik səciyyə daşıyanı var və bunlardan mürəkkəb isimlər bəhsində danışılır, məsələn: “küy-qalmaqal, xata-bala, fəqir-füqərə, hörmət-izzət”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sabit birləşmələrin hamısını mürəkkəb sözə aid etmək olmaz. Bunların bir qismi cümləyə ekvivalentdir, məsələn: “gözüm səndən su içmir”, bir qismi həqiqətən söz birləşmələrdir, məsələn: “qırdı qaçdı”, üçüncü bir qismi isə leksik vahidlərdir, məsələn: “səs vermək”. Ancaq sonuncu tipdən olanları mürəkkəb fellərə aid etmək lazım gəlir.

5. Bəzi dilçilər frazeoloji tipli felləri leksikləşmiş ifadələr adlandırdıqdan sonra qeyd edirlər ki: “Bu quruluşlu ifadələr sintaktik birləşmələr olub, xüsusi vəziyyətə malikdir”.

Tədqiqatçılar mürəkkəb sözlə leksikləşmiş söz birləşməsi, mürəkkəb sözlə frazeoloji vahidlər arasında dəqiqlərdən biri felin bacarıq formasıdır. Bir çox əsərlərdə bunlar fel kimi izah edilir. Bu cür birləşmələrdə “bilmək” feli öz lüğəvi mənasını itirib “bacarıq” mənası – subyektin işi görmək qabiliyyətinə malik olmasını göstərir. Məsələn: “yazmaq, kömək etmək” felləri ilə “yaza bilmək, kömək edə bilmək” arasında ancaq qrammatik fərq mövcuddur. Odur ki, “-a/ə” şəkilçisi fel “bil – (mək)” felindən bacarıq birləşmələr leksik vahid olmayıb, felin ibarət formasını ifadə edən tərkibi fellərdir.

“Getməli, gedəsi, getmiş, gedəcək” və “ol – (maq)” felində ibarət birləşmələrə də müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Bir çox əsərlərdə bu birləşmələr mürəkkəb fel hesab edilir. Başqa qrup türkoloqlar isə bunları “perifrastik-təsviri formalar” adlandırırlar.

Əlbəttə, bunlara mürəkkəb fellərə aid etmək doğru olmaz. Beləki, “danışmalı olmaq, gedəsi olmaq” kimi formalar sintaktik birləşmələrdir. Həmin birləşmələrdə “ol” feli işləndiyi feli sifətə yeni məna vermir, yaxud onunla birlikdə yeni mənalı söz yaratmır. Bunlarda bu və ya digər səbəb üzündən danışanın işi icra etmək məcburiyyətində qaldığı ifadə edilir. Məsələn:

“Bəlkə, mən səninlə yenə danışmalı oldum” (C.Cabbarlı).

“Baş müfəttiş əvvəlcə divardakı, sonra qolundakı saata baxdı – 25 dəqiqə gözləməli olacaqsınız” (S.Rəhimov).

“Axır zamanlar o çox vaxt işdən evə qayıdıb Həliməni gözləməli olurdu” (M.Ənvər).

“Atası öləndən sonra gənc Qafar bir parça çörək üçün doğma kəndindən ayrılıb, qazanc dalınca Bakıya gəlməli olmuşdur” (M.Süleymanov).

“Bu sözlər indi yersiz görünsə belə, ürəyindən gəldiyi üçün bir övladım kimi sənə deyəsi oldum” (S.Qədirzadə).

“-miş” şəkilçili feli sifət (və ya feli sifət tərkibi) + “olmaq” felindən ibarət birləşmələr isə haqqında danışılan əşyanın müəyyən əlamət kəsb etməsini göstərir. Məsələn:

“İndi orada açılmış olar gül, hər çiçək” (Ə.Cəlil).

“Bəli, bizim macəramız bununla da qurtarmış oldu” (S.Qədirzadə).

“Yavər Cavadov özü də oranı yoxlamağa başlamış olur” (S.Rəhimov).

Tərkibi fellərin bir növünü də tərz birləşmələri təşkil edir. Tərz birləşmələrini mürəkkəb fel hesab etmək nə qədər doğrudur? Bu məqsədlə tərz birləşmələri ilə, ümumiyyətlə, mürəkkəb fel, o cümlədən quruluşca tərz birləşmələrinə bənzəyən mürəkkəb fellərin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək lüzumu meydana gəlir. Tərz birləşmələri aşağıdakı üç cəhətinə görə leksik birləşmələrlə uyğunluq təşkil edir.

Tərz konstruksiyaları əsasən feli bağlama ilə köməkçi feldən ibarət olur. Tərz birləşmələrinin tərəfləri arasına, leksik birləşmələrdə olduğu kimi, başqa söz daxil ola bilməz, məsələn:

“Azca keçməmiş ayaq səsləri qaranlıq və sakit payız gecəsinin qoynunda itib getdi” (M.İbrahimov).

“Bir nəhs gündə çıxdım bu dağa,

Bir lələ üzlüdə düşdüm irağa,

Yana-yana qaldım belə fərağa” (M.Vaqif).

Aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə tərz birləşmələri leksik vahidlərdən fərqlənir:

a) Tərkibində “qurtarmaq” və ya “qalmaq” köməkçi felləri daxil olan birləşmələr müstəsna olmaqla qalanlarının ikinci tərəfi öz həqiqi mənasını itirərək qrammatikləşir, yəni sözdəyişdirici bir ünsürə çevrilərək fel tərzlərinə məxsus olan bu və ya digər məkanı ifadə edir, məsələn:

“O bütün suallara qarşı həmişə olduğu kimi “bilmirəm” deyib durdu” (M.İbrahimov).

“Məsələ belə həll olunub gedəcəkdi” (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdəki “bilmirəm deyib durdu” və “həll olunub gedəcəkdi” birləşmələrinin tərkibindəki “durmaq” və “getmək” felləri öz müstəqil leksik mənalərini itirərək, işin davamlılığına (durmaq) və işin son həddini (getmək) bildirir.

b) Tərz birləşmələrinin hər iki tərəfi birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində işlənir, məsələn:

“Günəş dovşanı Poladın əlində görünəcə Azərin sözlərinin xatırlayaraq heyrətindən donub qaldı” (A.Şaiq).

“Əmrah gedəndən yarım saat sonra cəmil axırncı şüarı da yazıb qurtardı” (Q.Musayev).

Tərz birləşməsi tərkibində, özünü qrammatik bir ünsür kimi göstərən, köməkçi fellər qoşulduğu əsas fellə birlikdə yeni leksik mənaya malik olan söz əmələ gətirmir. Buna görə də, A.N.Kononov haqlı olaraq göstərir ki, bu birləşmə (tərz birləşməsi) yeni söz əmələ gətirir: birinci komponent - əsas mənayı daşıyan işi ifadə edir, ikinci komponent isə birincini tərz xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirərək, onun mənasını modifikasiya edir (94, s.237). Məsəl üçün “çaşılıb getmək, oxuyub qurtarmaq” və başqa tərz birləşmələri öz tərkibindəki feli bağlama formasında olan əsas fellərdən leksik cəhətdən deyil, işin müxtəlif kəmiyyət əlamətlərini ifadə etməsilə fərqlənir.

Fellə “idi” və ya “imiş + dən” ibarət olan formalar uzun müddət mürəkkəb fel hesab edilmişdir. Mürəkkəb fellərin ikinci komponenti birləşmədən xaricdə müstəqil (və ya yarım-müstəqil) mənaya malik fellərdən ibarət olur. “İdi, imiş”-in isə nə ayrılıqda, nə də müəyyən sözlərlə işləndikdə müstəqil (eləcə də yarım-müstəqil) mənası yoxdur. Ola bilsin ki, dilimizin müəyyən inkişaf mərhələsində, həqiqətən bunlar müstəqil mənəli fellər olmuşdur. Müasir vəziyyətlərində bunlar bağlama vəzifəsində çıxış edir, yəni nitq hissələrinə qoşularaq onları keçmiş zamanda bağlamaqla bərabər, həm də modallıq kateqoriyasına məxsus qətilik və ya qeyri-qətilik mənalarını ifadə edir. Bunlar fellərlə işləndikdə zaman və şəkil formaları yaradır və yanaşdığı nitq hissəsi ilə birlikdə leksem əmələ gətirmir.

Mürəkkəb fel anlayışının özünün izahında dolaşıqlıq olduğu kimi, istilahların işlədilməsində də hərc-mərclik nəzərə çarpır. Bir sıra əsərlərdə “tərkibi fellər” istilahi felin müəyyən bir quruluş forması kimi işlədilir və mürəkkəb fel termininə qarşı qoyulur. Bəzi əsərlərdə isə “tərkibi fel” istilahi altında “ad + et” və

ya “ol” felindən ibarət fellər nəzərdə tutulur. “Ad” və “olmaq” və ya “etmək” felindən ibarət mürəkkəb felləri tərkibi və ya analitik adlandıranlar da vardır. Çox zamanda bu üç istilah işlədilir. Fikrimizcə, “yaza bilmək, oxumağa başlamaq, gedəsi olmaq” tipli birləşmələr üçün “analitik fellər”, “gəlir idi, yazır imiş” – üçün “tərkibi fellər”, “həll etmək, məğlub olmaq, çaşıb qalmaq, səs salmaq” kimi leksemlər üçün isə “mürəkkəb fellər” terminini işlətmək məqsədəuyğundur.

Beləliklə, mürəkkəb fel aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmək olar:

1. Mürəkkəb fel iki və ya daha artıq sözün leksik-qrammatik qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır, məsələn: “dəhşətə gəlmək”.

2. Mürəkkəb felin tərkibində birinci komponent əsasən qrammatik dəyişikliyə uğramır.

3. Mürəkkəb felin birinci komponenti müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər:

a) adlarla, məsələn: “ad qoymaq, hücum etmək, məğlub olmaq”;

b) fellə, məsələn: “gəlib çıxmaq, bəzənib-düzənmək”.

Deməli, mürəkkəb fel tərkibində iki sözün mövcudluğu və hər bir sözün müstəqil vurğuya malik olması tərkibində müxtəlif nitq hissələrinin olması, tərkibindəki sözlərdən birinin ilk mənasını itirməsi, birləşmədən xaricdə tərkib hissələrin öz müstəqilliyini saxlaması, bir üzv vəzifəsində çıxış etməsi, ikinci komponentin sözdəyişdirici əlamətləri qəbul etməsi, quruluş semantik cəhətdən sabitliyi ilə səciyyələnir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də iş-hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir və o, mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan, əsas nitq hissəsidir. Fel malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə üsul vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir.

Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malikdir. Həmin kateqoriyalar bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər (köməkçi fellər) vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn, felin zaman kateqoriyası keçmiş zamanın

qeyri-müəyyən formasında sintetik üsulla, yəni “-ed” şəkilçisi ilə ifadə edilirsə (qaydalı fellər) gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında həmin qrammatik mənə, yəni felin zaman kateqoriyası analitik yolla – köməkçi fel (shall, will) vasitəsilə ifadə olunur, məsələn: “I worked. I shall work. He will work”. Bəzən isə felə xas olan eyni qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir.

Müasir ingilis dilində fellər morfoloji quruluşlarına görə dörd qrupa bölünür: sadə fellər, düzəltmə fellər, mürəkkəb fellər, tərkibi fellər. Bir kökdən ibarət olan fellər sadə fellərdir (simple verbs). Məsələn: “to read, to live, to hide, to speak, to go, to write”. Kök və affiksdən ibarət olan fellərə düzəltmə fellərdir (derivative verbs). Məsələn: “to magnify, to modify, to captivate, to disappear, to recognize”. Mürəkkəb fellər (compounds verbs) – iki kökdən ibarət olan fellərdir. Məsələn: “to broadcast, to whitewash, to blackmail”. Tərkibi fellər (composite verbs) – bu qrupa daxil olan fellər, bir qayda olaraq, iki sözdən – bir fel və bir zərfdən törənmiş qoşmadan (a postposition of adverbial origin). Məsələn: “to stand up, to go away, to take off, to give in, to go out”.

Müasir ingilis dilində tərkibi fellər işləndiyi zərflərlə birlikdə felin mənasını dəyişir. Beləki, elə tərkibi fellər də vardır ki, onların tərkibindəki komponent həmin mənanı vermir. Məsələn: “to give up – bitirmək, dayandırmaq”; “to bring up – tərbiyə etmək”; “to do away – ləğv etmək”.

Elə tərkibi fellərdə vardır ki, onların tərkibindəki komponent öz əsas mənasını saxlayır. Məsələn: “to stand up, to come in, to go out, to put on”. Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibi fellər frazeoloji janrda da yarana bilər.

Dilimizdə ən zəngin nitq hissələrindən biri olan fellər və onların tarix boyu leksik-semantik inkişafı haqqında buraya kimi deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəni vermək olar:

1. XI-XII əsrlərdən formalaşan Azərbaycan ədəbi dili tarixi zərurət nəticəsində ərəb, fars dillərinin təsirinə məruz qalsa da, öz milli orijinallığını mühafizə etmiş, xalqın mənəvi irsini tam incəlikləri ilə zamanəmizə qədər

mühafizə edib gəlmişdir. Fellərin leksik-semantik inkişafı Azərbaycan xalqının tarixi təşəkkülü ilə üzvi surətdə əlaqədar inkişaf etmişdir.

2. Faktlarla təsdiq olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqı oğuz-qıpçak etnik qruplarının birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məlum olduğu kimi, bu qrupların hər ikisi türk qəbilələrinin tarixən birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. İngilis və Azərbaycan dilləri istər genezis və istərsə də tipoloji quruluş baxımından müxtəlif dil qruplarına daxildir: ingilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, analitik dil hesab edilir, Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, aqqlütinativ dil hesab olunur. Hər iki etnik qrupun fel xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda, eləcə də leksik təbəqəsində öz əksini tapmışdır.

3. Dilin tarixən inkişafında başqa nitq hissələrinə nisbətən fellərin rolu daha üstün olmuşdur. İş, hərəkət və ya hal-vəziyyət anlayışları istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində felə məxsus anlayışlardır. Beləki, iş, hal və hərəkət anlayışları hər dövrdə Azərbaycan dilində olan fellərlə ifadə olunmuş, başqa dillərdən isə iqtibas etməyə, fel almağa ehtiyac olmamışdır.

4. Fellərin leksik inkişafında əsas özlül, təməl təkhecalı fel kökləri olmuşdur.

5. Tarixən bu özüllər fonetik tərkib və bir fonemli kökdən başlayaraq dörd fonemdən ibarət köklərə qədər inkişaf etmişdir. Bunların içərisində ən çox işlənən üçfonemli, yəni “samit + sait + samit” (məsələn: vur, dur, gəl, get) tərkibli təkhecalı özüllərdir.

6. Təkhecalı fel kökləri qədim dövrlərdə sayca məhdud olmuşdur. Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə gündən-günə artmaqda olan insan fəaliyyətinin – fiziki, zehni anlayışların ifadəsi üçün və bu ehtiyacı ödəməkdən ötrü dilin daxili imkanlarından (sözdüzəldici, sözdəyişdirici vasitələrindən) istifadə edilmişdir ki, bu da fellərin leksik vahidlərinin artımına səbəb olmuşdur.

7. Fellərin semantik cəhətdən inkişafı iki xətt üzrə olmuşdur: 1) mənaların şəxələnməsi; 2) omonimlik mənaların sabitləşməsi yolu ilə, yəni isim, sifət və başqa nitq hissələrinin fel rolunda çıxış etməsi ilə və s.

8. Qoşahecalı fellərin etimoloji təhlili göstərir ki, bunların da bir qismi təkhecalı fellərin özümlü əsasında formalaşmışdır, zaman keçdikcə başqa bir qismi müstəqil, yarım-müstəqil fellərin birləşməsi əsasında yaranmışdır, məsələn: “apar < alıb”, “nar < alıb”, “bar < apar” və s.

9. Mürəkkəb və ya tərkibi fellər, bunların yaranma üsulu eyni olub, feli anlayışların ifadəsində görə aralarında fərq yoxdur, ancaq burada istilah fərqi özünü göstərir. Hər ikisi analitik üsul ilə düzəlir, yəni iki komponentdən ibarət olub, əsas mənə yükü birinci komponent üzərinə düşsə də, köməkçi feldən ibarət olan ikinci komponent felin ifadə etdiyi ümumi mənaya xidmət edir; hər ikisi birlikdə bir feli anlayışın ifadəçisi olur. Bir mənəni ifadə edirlər.

10. Müasir dilçilikdə frazeologiya iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı. Frazeoloji birləşmələrinin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində fellər xüsusi rol oynayır. Belə ki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yaranır. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrinin çoxu felə düzəlir, məsələn: “göz *qoymaq*, üz *vurmaq*, boş-boğazlıq *etmək*, dil *tökmək*, söhbətə *tutmaq*”, ingilis dilində: “*to talk to the wind, to waste one’s breath, to call a spade a spade*”.

11. Azərbaycan dilindəki fellərin tarixi inkişaf prosesini ardıcılıqla izlədikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, fellər öz inkişafında analitizmdən sintetizmə dövrü bir istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələri və tərkiblər

Feli birləşmələr zahirən tərkiblərdən fərqlənmir, onların forması yaranma yolu da, quruluşu da tərkiblərlə eynilik təşkil edir. Buna görə də feli birləşmələrlə tərkiblər məsələsini aydınlaşdırmaq, bunların münasibətini, mövqeyini qeyd etmək, mühüm məsələlərdən biri kimi, diqqəti cəlb edir. Bu isə, ikinci bir məsələni nəzərdən keçirməyi tələb edir. Bu da - tərkiblər və budaq cümlə məsələsidir. Bu məsələlərə, qısa da olsa toxunmadan feli birləşmələr məsələsinin

mahiyyətini dəqiq şəkildə həqiqi elmi əsaslarla meydana çıxarmaq çox çətindir. Feli birləşmələr özlüyündə nə qədər ətraflı və dərin tədqiq edilsə də, bunsuz o yarımçıq görünür. Söz birləşmələrin növləri olmaq etibarı ilə tərkiblər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

Tərkiblərin forma xüsusiyyətləri:

- 1) tərkiblər feli bağlama ilə, feli sifətlə və məsdərlə başqa sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir;
- 2) tərkiblər iki və ikidən artıq (üç, dörd və s.) sözdən ibarət olur;
- 3) tərkiblərin daxilində bir neçə əlavə söz birləşmələri ola bilər;
- 4) feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibin axırında, tərkibdəki başqa sözlər isə onlardan əvvəl işlənir;
- 5) tərkibdəki sözlər Azərbaycan dilinin söz sırasına uyğun olaraq sıralanır;
- 6) tərkibdəki asılı sözlərlə onların əlaqədar olduğu əsas sözlər (feli bağlama, feli sifət və məsdər) arasında, əsasən yanaşma və idarə əlaqələri, tək-tək hallarda isə (əsas söz “-dıq” şəkilçili feli sifətlə ifadə olunduqda) uzlaşma əlaqəsi olur.

Tərkiblərin məna xüsusiyyətləri:

- 1) tərkiblərdə müəyyən fikir öz ifadəsini tapır;
- 2) tərkiblərdə müəyyən hal və hərəkət haqqında məlumat olur;
- 3) tərkiblərdə hal və hərəkətin subyekti haqqında məlumat ola bilər;
- 4) tərkiblərdə hal və hərəkətin yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, tərz, obyekt və s. haqqında məlumat olur;
- 5) tərkiblərin özləri bütövlükdə müxtəlif sintaktik rol malik olur, başqa sözlərlə bir sıra məna münasibətlərində olurlar.

Bütün bu xüsusiyyətlər tərkiblərə aid olub onları başqa kateqoriyalardan fərqləndirir. Lakin onlar bütün əsas xüsusiyyətləri ilə söz birləşmələri ilə birləşir, söz birləşmələrində olduğu kimi, tərkiblər də iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün məna və qrammatik əlaqəsindən əmələ gəlir. Tərkiblərin əsas sözünün fellərdən – feli bağlama, feli sifət və məsdərdən ibarət olması bu tərkibləri, konkret olaraq feli birləşmələrlə bağlayır. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, feli birləşmələrin də əsas sözləri feli bağlama, feli sifət və məsdərdən ibarət olur. Bu cəhətdən feli

birləşmələrlə tərkiblər arasında heç bir fərq görünür. Doğrudan da həm feli birləşmələr, həm də tərkiblər eyni materiala əsaslanır: “evə gedəndə, evdən gələn, evi görmək” ifadələri həm feli birləşmə, həm də tərkibdir.

Buradan belə çıxır ki, feli birləşmələrlə tərkiblər eyni dil faktının müxtəlif adlarıdır və burada eyni mənada iki addan istifadə edilir, yəni burada mahiyyət fərqi yoxdur, termin fərqi vardır. Zahirən bu doğrudan da belədir. Əslində isə, bunlar başqa-başqa mövzulardır, müxtəlif məsələlərdir. Feli birləşmələrlə tərkiblər arasında bir mövzu, bir problem kimi, fərq vardır.

Feli birləşmələrlə tərkiblərin materialı, obyekt eyni olsa da, onlar bu materiala müxtəlif cəhətlərdən yanaşırlar. Feli birləşmələrdə komponentlərin münasibəti, onlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ön planda dayanır. Feli birləşmələr üçün birləşmənin xarici forması, yəni əsas sözün konkret qrammatik forması, bu formanın fərqləndirilməsi vacib əlamət deyildir və çox vaxt nəzərə alınmır. Buna görə də “kitabı alanda, kitabı alan, kitabı almaq” ifadələri feli birləşmə kimi, eyni qrupa daxil edilir və onlar arasında ciddi fərq qoyulmur. Bu birləşmələrin üçündə də eyni qrammatik münasibət-tərəflər arasında obyekt münasibəti ifadə edilir. Tərkiblərdə isə bunun əksini görürük. Tərkiblərdə sözlərin əlaqəsi mühüm, vacib məsələ kimi, qarşıda dayanmır. Burada xarici formalaşma birinci planda dayanır. Buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz “kitabı alanda, kitabı alan, kitabı almaq” ifadələri arasında tərkiblər nöqtəyi nəzərindən bunlar bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və müxtəlif adlarla qeyd edilir: “kitabı alanda” - feli bağlama tərkibi, “kitabı alan” - feli sifət tərkibi, “kitabı almaq” - məsdər tərkibidir.

Feli birləşmələr üçün onların sintaktik mövqeyi, başqa sözlərlə əlaqəsi, cümlədə rolu da maraqlı əlamət deyildir, ümumiyyətlə, söz birləşməsi haqqında təlim söz birləşməsinin bu cəhəti ilə maraqlanmır. Az-az hallarda, söz birləşməsinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa kömək məqsədi ilə bəzən onların sintaktik mövqeyi nəzərə alınır. Tərkiblər üçün isə bu cəhət birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Sintaktik mövqe, başqa sözlərlə əlaqə məsələsi tərkiblər təliminin ən vacib cəhətlərindən birini təşkil edir.

Söz birləşmələrində olduğu kimi, feli birləşmələrdə də əlaqədə olan iki müstəqil söz birləşmə üçün ilk və əsas variantdır. Doğrudur, feli birləşmələr bir neçə sözdən də ibarət ola bilər, lakin yenə də iki söz əsas hesab olunur və söz birləşməsi təlimi bunun üzərində qurulur. Tərkiblər üçün isə söz miqdarı müəyyənləşdirilmir. Birləşmələrdən fərqli olaraq, tərkib üçün iki söz əsas hesab olunmur və, ümumiyyətlə, orada sözlərin miqdarı nəzərə alınmır. Çox söz tərkib üçün daha xarakterik xüsusiyyətdir.

Beləliklə, feli birləşmələr və tərkiblər eyni dil faktının müxtəlif aspektlərdə izahı deməkdir.

Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinin növləri

Feli birləşmələr zəngin və rəngarəng qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə onları çox müxtəlif cəhətlərdən təsnif etmək olar. Tədqiqatın məqsədindən, tədqiq olunan dilin xüsusiyyətindən asılı olaraq, feli birləşmələrin gah tabe edən komponentinin formasına, gah tabe tərəfinin formasına, gah tərəflər arasındakı semantik qrammatik əlaqələrə, gah onların sintaktik əlaqələrinə və s. görə əsaslanaraq onları təsnif etmək olar. Lakin feli birləşmələri bütünlükdə tədqiq və təsnif edərkən müxtəlif əlamətlər içərisindən ən əsas əlaməti nəzərə almaq, bütün başqa cəhətləri isə ona tabe etmək lazımdır.

Feli birləşmələrin birinci tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu üçün həmin sözlərin formaları da müxtəlifdir. Bu sözlərin forması, xüsusiyyəti birləşmənin mahiyyətini, komponentlərinin münasibətini müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də feli birləşmələrin təsnifində onların ikinci tərəfini-əsas sözünü nəzərə almaqla yanaşı, onların birinci tərəfə görə qruplara ayırmaq lazımdır.

Əgər birinci tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsini əsas alsaq, burada “ad + fel”, “fel + fel” və “zərf + fel” formaları üzrə qruplaşdırma aparmaq lazımdır. Lakin söz birləşmələri təlimində “fel + fel” və “fel + zərf” formaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir. “Ad + fel” forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik

olub, həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsnif olunur.

“Ad + fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən isimlə (*kitabı oxumaq*), əvəzliliklə (*bizə baxmaq*), substantivləşmiş sifətlə (*gözələ vurulmaq*), substantivləşmiş sayla (*birinciləri öyrətmək*) ifadə olunur, ikinci tərəflərində isə yenə də feli bağlama, ya feli sifət, ya da məsdər durur.

Göründüyü kimi, adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrin ikinci tərəfləri eyni nitq hissəsinə daxil olan üç formadan biri ilə ifadə olunduğu halda, birinci tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Feli birləşmələrinin bu növlərinin həm forma, həm də məna cəhətindən bir sıra fərqli cəhətləri vardır, lakin onlar arasında çoxlu ümumi cəhətlər də özünü göstərir. Bu ümumi cəhətlər onları birləşdirir. Buna əsasən də onları ümumiləşdirmək və yeri gəldikdə fərqli cəhətlərini qeyd etmək olur.

Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin birinci tərəfləri ya substantiv xüsusiyyətli sözdən, ya da həmin birləşmədə müvəqqəti də olsa substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Deməli, bu birləşmələrin birinci tərəfi necə olursa olsun substantiv xüsusiyyətli olmalıdır. Belə sözlər isə ismin bu və ya digər halında duraraq müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin mahiyyətini və onların məna variantlarını müəyyənləşdirmək üçün bu cəhətə xüsusi fikir vermək və onları bu cəhətdən də təsnif etmək əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələr olduqca geniş yayılmışdır. Bunu nəzərə alaraq qeyd edilmiş feli birləşmələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. adlıq hallı feli birləşmələr, məsələn: “sən danışanda, o gələndə”;
2. təsirlik hallı feli birləşmələr, məsələn: “kitabı alanda, səni görəndə”;
3. yönlük hallı feli birləşmələr, məsələn: “evə gedəndə, yola baxanda”;
4. yerlik hallı feli birləşmələr, məsələn: “evdə olanda, bağda yatanda”;
5. çıxışlıq hallı feli birləşmələr, məsələn: “evdən gələndə, səndən alanda”.

Feli birləşmələrin birinci tərəflərinin belə müxtəlif olması həmin birləşmələrin ikinci tərəflərindəki fellərin qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı birbaşa fellə əlaqə saxlaya bilmir, ona görə də burada feli birləşmələri hallar üzrə qruplaşdıranda yiyəlik hal, təbii olaraq, nəzərə alınmamışdır. Lakin bu heç də yiyəlik halın fellərlə əlaqəsini onun feli birləşmələrdə tabe söz kimi, iştirakını tamamilə inkar etmir, başqa vasitələrlə olsa da yiyəlik halın belə bir fəaliyyətini biz görürük.

Azərbaycan dilində adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrin belə qruplaşması Azərbaycan dilinin hal sistemi ilə bağlı olub tam spesifik xüsusiyyət daşıyır. İngilis dilində belə qruplaşma yox dərəcəsindədir. Çünki ingilis dilində ismin cəmi iki hal kateqoriyası var.

Hər dildə bu cəhətdən eyni şəkildə və eyni miqdarda qruplaşdırma aparmaq olmaz, bəzi dillərdə isə belə qruplaşma heç mümkün deyildir.

Məlumdur ki, dünya dillərində hal kateqoriyasının xəritəsi çox müxtəlifdir. Bir sıra dillərdə bu kateqoriya yoxdur (çin, fars və s.) belə dillərdə feli birləşmələrin hallara görə qruplaşması imkanı da ola bilməz. Bir sıra dillərdə hal kateqoriyası yox dərəcəsindədir, məsələn ingilis dilində cəmi iki hal kateqoriyası var. Belə dillərdə feli birləşmələrin hallar üzrə qruplaşdırmaq əhəmiyyətli deyildir, bəzən hətta mümkün də deyildir. Başqa dillərdə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən hallar siyahısına rast gəlirik, məsələn: ərəb və urdu dillərində 3, alman və benqal dillərində 4, Azərbaycan və rus dillərində 6 hal qeyd olunur.

Adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələrin əmələ gəlməsində, onların komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin bəzi növlərində komponentlərin əlaqələnməsi üçün heç bir vasitədən istifadə edilməsə də, bütövlükdə götürdükdə feli birləşmələrin formalaşmasında, onların şəkil və məzmunca fərqləndirilməsində hal şəkilçiləri əsas qrammatik vasitədir, lakin yeganə vasitə deyildir. Bu birləşmələrin komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri ilə yanaşı qoşmaların da rolu vardır. Bəzi birləşmələrdə qoşmalarla hal şəkilçiləri yanaşı işlənir (*evə sarı getmək*),

bəzilərinə isə komponentlər ancaq qoşma vasitəsi ilə əlaqələnir və hal şəkilçisindən istifadə edilmir (*maşın ilə getmək*).

Çağdaş Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr feli birləşmələrin böyük bir qismini təşkil edir, həm də dilimizdə həmin birləşmələr daha müstəqil, daha artıq formalaşmış birləşmələr hesab edilir. Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində feli bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir, ancaq bu cəhətdən feli bağlamaların hamısı eyni xasiyyətli deyildir. Feli bağlamaların əsas hissəsi ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnerək göstərilən birləşmələri əmələ gətirə bildikdə, bəzi feli bağlamalar belə münasibətdə ola bilmir. Bunlardan fərqli olaraq, bir sıra feli bağlamaların adlıq halındakı sözlərlə əlaqə saxlaya bilməsi onların cümlədəki yerindən və mənasından asılı olur. Buna görə də bu cəhətdən feli bağlamaları feli sifətlərdən və məsdərlərdən fərqləndirdiyi kimi, onların özlərini də bir birindən fərqləndirmək lazımdır.

Türk sistemli dillərin feli birləşmələrini başqa dillərdəki feli birləşmələrdən ayıran əsas cəhətdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edə bilməsidir. Bu növ birləşmələrin birinci tərəfində ismin adlıq halındakı bir söz əsasən isim, ya da əvəzlik durur. Bu feli birləşmələrin ikinci tərəfində isə fel, daha dəqiq desək feli sifət, feli bağlama və ya məsdər durur. Lakin bu birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feli bağlamalardan ibarət olur, məsələn:

“Yarat sən köçəndə ellər söyləsin

Dünyadan nə gözəl bir insan gedir” (M.Rəhim).

“Sən gələrkən hər il bizim vətənə

Can gəlir qəlbə, güc gəlir bədənə” (S.Rüstəm).

Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində feli bağlamaların müxtəlif növləri iştirak edir. İsmi adlıq halındakı sözlərlə əlaqələndirmə qeyri-predikativ feli birləşmə yarada bilmək cəhətindən feli bağlamaları iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmə yarada bilən feli bağlamalar. Bu feli bağlamalar “-anda, -əndə, -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə, -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə, -ınca, -incə, -unca, -üncə, -kən, -alı, -əli, -mış, -miş, -ar, -maz, -ər, -məz, -madan, -mədən, -a, -ə, - dığımndan” şəkilçiləri ilə əmələ gəlir və adlıq hallı feli birləşmələrin

yananmasında həlledici rol oynayır, məsələn: “bahar gələndə, müəllim danışdıqda, mən gəlməmiş, gün çıxmadan, mən bilə bilə” və s.

“*Günlər keçdikcə* Safo düşünürdü” (S.Rəhimov).

Laylay dedim *yatınca* Gözlərin ay *batınca* (Laylay).

Gülürkən həyata gülüzlü bahar Gəlmə sən bu qədər fəğana, şair (S.Rüstəm).

Hələ bu dünyada övlad *gəlməmiş*

Ana məhəbbəti gəlir dünyaya (B.Vahabzadə).

Sən *gedəli* mən ziyada ağlaram (M.P.Vaqif).

Bu qrupa daxil olan və yuxarıda sadaladığımız feli bağlamaların adlıq haldakı sözlərlə əlaqələnib birləşmə yaratmalarında başqa və daha ciddi fərqlər də vardır. Bu feli bağlamaların bəziləri geniş dairədə adlıq hallı feli birləşmələr yarada bildikləri halda, bəzilərinin belə birləşmələr yarada bilməsi onların cümlədəki mənasından asılı olur və bu cəhətdən həmin feli bağlamalar çox məhdud dairədə çıxış edir.

Bunları nəzərə aldıqda birinci qrupa daxil olan feli bağlamaları yenidən iki hissəyə ayırmaq lazım gəlir:

a) Buradakı feli bağlamaların bir qrupu cümlədəki rol və mənasından asılı olmayaraq adlıq haldakı sözlərlə birləşib, adlıq hallı feli birləşmələr yarada bilir. Həm də bu feli bağlamalar adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında əsas rol oynayır və olduqca çox işlənir. Bu qrupa daxil olan feli bağlamalar aşağıdakılardan ibarətdir: “-anda, -əndə”, məsələn:

“*Qüdrət təsdiq edəndə* kabinetin qapısı açıldı” (H.Mehdi).

“-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə”, məsələn:

“*Bu baş tutmadıqda* həvəsdən düşmüşdüm” (M.İbrahimov).

“-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə”, məsələn:

“*Günlər keçdikcə* hər şey düzəlirdi” (Mir Cəlal).

“-ınca, -incə, -unca, -üncə”, məsələn:

“*Həsən gəlmiyincə* yedi yoxdu” (M. İbrahimov).

“-kən”, məsələn:

“*Gülürkən* həyata gülüzlü bahar,

Gəlmə sən bu qədər fəğana, şair” (S.Vurğun).

“-ma / -mış, -mə / -miş”, məsələn:

“*Fuad gəlməmiş* evdən çıxmaq istəmədim” (M.S.Ordubadi).

“-alı, -əli”, məsələn:

“*Sən gedəli* mən ziyadə ağlaram” (M.Vaqif).

“-ar, maz, -ər, məz”, məsələn:

“*Gülzar gələr-gəlməz* hər şey qaydasına düşdü” (M.S.Ordubadi).

b) Birinci qrupa daxil olan feli bağlamaların ikinci hissəsinin adlıq halla birləşərək qeyri-predikativ feli birləşmə yarada bilməsi birincilərdən fərqlənir. Belə ki, əgər yuxarıda qeyd edilmiş feli bağlamaların adlıq halla birləşə bilməsi onların cümlədəki rolundan və mənə növündən asılı deyildisə, bu feli bağlamaların adlıq halla birləşə bilməsi onların mənasından çox asılıdır. Bunlar bir mənada adlıq halla birləşmə yarada bildikləri halda, digər mənada belə birləşmə yarada bilmir. Buraya aid olan feli bağlamalar iki əsas forma ilə “-a-a, -ə-ə” və “-madan, -mədən” şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Bu feli bağlama formaları cümlədə tərzli hərəkət mənasında çıxış edirsə, cümlənin mübtədası olan adlıq haldakı sözlə əlaqə saxlayır, lakin onunla birlikdə feli birləşmə əmələ gətirə bilmir, məsələn:

“Kür çayı sahilə *səs sala-sala*,

Dəyişmiş rəngini axan suların” (S.Vurğun).

2. Azərbaycan dilindəki feli bağlamaların ikinci qrupu, bir qayda olaraq, adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirə bilmir, buna görə də dilimizdə bir tərəfi adlıq haldakı bir söz, digər tərəfi isə bu qrupa daxil olan feli bağlamalardan ibarət söz birləşmələri işlədilmir. Bu qrupa “-ıb, -ib, -üb, ub, -araq, -ərək” şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar və “-mış, -miş, -müş” şəkilçisininin “*keçmək, qalmaq, ötmək*” sözlərinə qoşulması ilə əmələ gələn feli bağlamalar daxildir, məsələn:

“Çatıb qaşlarını fikrə getdi o bir anlıq” (S.Vurğun).

“Bu an xoruz qanadlarını şaqqıldadıb tövlə dolusu banladı” (S.Rəhimov).

Bütün bunları nəzərə aldıqda, demək olar ki, Azərbaycan dilində ismin adlıq halı ilə feli bağlamaların birləşməsindən əmələ gələn feli söz birləşmələri geniş

dairədə işlənir, lakin bunlar bütün feli bağlama formaları ilə deyil, feli bağlamaların bir qismi ilə əmələ gəlir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sifətlərin də rolu az deyildir. Burada əsasən “-an, -ən” və bir sıra hallarda “-dığım” şəkilçili feli sifətlərdən istifadə edilir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi az-az hallarda başqa şəkilçili feli sifətlər də iştirak edir:

a) ikinci tərəfi “-an, -ən” şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunan feli sifətlərlə ifadə olunanlar, məsələn:

“Yaxşı qızım, qoy *sən deyən* olsun” (C. Cabbarlı).

“Leyla saraldı, soldu *xəzan vuran* bağ kimi” (B. Vahabzadə).

b) ikinci tərəfi “-dığım” şəkilçili feli sifətlə ifadə olunanlar, məsələn: “Aman, cəllad, *sən vurduğun* yaranın ürəyimdə hələ dərin izi var” (S. Rüstəm).

Lakin bəzən Azərbaycan dilində “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçili feli sifətlərin də adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi kimi, çıxış etməyini tez-tez görmək olur: “gözü çıxmış, həyatı sönmüş” və s. Bu forma daha çox ümumxalq danışiq dilinə aiddir. Buna görə də bədii əsərlərin dilində bu formalı birləşmələrə nisbətən az rast gəlinir. Bu forma əsasən müasir əsərlərin dilində nisbətən çox işlənməkdədir, məsələn:

“Yolda İbad *boğazı qurumuş* rast gəlib ona” (C. Cabbarlı).

İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunmuş, adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfindəki feli sifətlər, əsasən müstəqil sözlərdən, yəni köməkçi fellərdən əmələ gəlmiş, feli sifətlərdən ibarət olur. Məlumdur ki, köməkçi fellər ayrı-ayrı sözlərlə birləşərək mürəkkəb sözlər-mürəkkəb fellər əmələ gətirir. Həmin mürəkkəb fellərdən əmələ gələn feli sifətlər feli birləşmələrin ikinci tərəfi kimi, işlənərkən müxtəlif vəziyyətlər yaranır. Bəzən bu sözlər heç bir dəyişikliyə uğramadan mürəkkəb şəkildə birləşməyə daxil olur və burada hər iki tərəfi müstəqil söz olan birləşmə yaranır ki, bu da, ümumiyyətlə, söz birləşməsinin əmələ gəlmə qaydalarından heç bir cəhətdən fərqlənmir, məsələn:

“Mən babam dustaq olduğu qalaya gedirəm!” (Kitabi Dədə Qorqud).

Bəzi hallarda isə bu qayda pozulur, yəni köməkçi fel təkliddə ikinci tərəfdə durmalı olur. Bu vaxt həmin köməkçi felin əmələ gətirdiyi mürəkkəb sözün birinci hissəsi, bir qayda olaraq, köməkçi feldən sonraya keçib əmələ gələn birləşmənin təyinlənməsinə çevrilir.

Azərbaycan dilində ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan, adlıq hallı feli birləşmələr, ikinci tərəfi feli bağlama və feli sifətlə ifadə olunan, adlıq hallı feli birləşmələrə nisbətən geniş yayılmasa da, ayrı-ayrı əsərlərin dilində bu formalara müəyyən qədər rast gəlmək olur. Bu birləşmələr nisbətən az yazılıb, məsələn:

“Zəng çalınmaqla onların söhbəti yarımçıq qaldı” (M.İbrahimov).

“Gül budağın gül əyər,

Yel əsdikcə tel əyər.

Oğul ölmək - göz tökər,

Qardaş ölmək - bel əyər” (Bayatı).

Bu cümlədəki “qardaş ölmək” birləşməsinin birinci tərəfindəki söz ismin adlıq halında olan isim, ikinci tərəfindəki söz isə məsdərdən ibarətdir. Bu birləşmələrin mənası müasir Azərbaycan dilində ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə verilir.

Yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilində qeyri-predikativ feli birləşmələrin müəyyənləşdirici, əsas sözü olaraq çıxış edən feli bağlama, feli sifət və məsdər formalarının hər üçü bu və ya başqa şəkildə ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələndərək adlıq hallı feli birləşmələri əmələ gətirə bilər.

Adlıq hallı feli birləşmələrin xüsusiyyətlərindən biri də onun tərəfləri arasında bir sıra başqa sözlərin işlədilə bilməsidir, məsələn: “Eldar gələndə, Eldar gələn (zaman)” birləşmələrinin tərəfləri arasında əlavə sözlər artırılıb birləşmələri “Eldar bu gün səhər evdən gələndə”, “Eldar bu gün səhər evdən gələn zaman” şəklinə salmaq olar. Həmin birləşmələrin tərəfləri arasına artırılan sözlər birləşməni genişləndirir, mürəkkəbləşdirir, onun mənasını konkretləşdirir, lakin birləşmənin ümumi xüsusiyyətini dəyişdirə bilmir, birləşmə yenə də adlıq hallı feli birləşmə olaraq qalır.

Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlərin artırılaraq işlədilməsi çox inkişaf etmişdir. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında bəzən bir, bəzən iki, üç və s. artıq söz və birləşmələr artırmaq olar.

Bu söz birləşmələrinin tərəfləri arasına daxil olan sözlər birləşmələrin ikinci tərəfinə aid olur və onu izah edir. Bu xüsusiyyət feli birləşmə növlərinin əksəriyyətinə aiddir, lakin dilimizdə bir sıra başqa birləşmələr, eləcə də feli birləşmələr vardır ki, onların tərəfləri arasına başqa sözlər artırmaq mümkün olmur.

Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə mənaca əsasən işlə iş görən arasındakı əlaqədən ibarətdir. Birləşmələrdəki sözlər arasındakı olan müxtəlif mənə xüsusiyyətləri həmin sözlərin qrammatik əlaqələrinə də təsir edir.

Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri cümlə içərisində bir-birindən ayrılıqda deyil, bir yerdə götürülür və birləşmə şəklində cümlənin mürəkkəb üzvü kimi, qeyd edilir, məsələn:

“Gəl ki, sən gələndə şadlanırsan” (S.Vurğun).

Təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi təsirlik halında hər hansı bir sözlə - adla, ikinci tərəfi isə feli bağlama, feli sifət və ya məsdərlə ifadə olunur. Bu növ birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Ona görə də bu birləşmələrin birinci tərəfi, bir qayda olaraq, ikinci tərəf üçün obyekt hesab edilir. İsmi təsirlik halı yalnız feliyə aid olur. Azərbaycan dilində təsirlik haldakı sözlərin cümlədə əsasən tamamlıq kimi, çıxış etməsinin də səbəbi bundan ibarətdir. Təsirlik hal birləşmə daxilində də bu xüsusiyyətini saxlayır və obyekt halı olaraq qalır, məsələn:

“Bəziləri payızda məhsulunu yığıb-yığışdırır, qışda çəkilir evinə” (Mir Cəlal).

Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq, belə birləşmələrə obyekt əlaqəli birləşmələr adı verilir.

Lakin haqqında danışılan feli birləşmələrdə təsirlik halın yalnız obyekt bildirmək xüsusiyyəti əks olunmur, təsirlik hala məxsus bütün xüsusiyyətlər

burada öz əksini tapır. Bunlardan biri təsirlik halın və onunla əlaqədar olaraq təsirlik hallı feli birləşmələrin konkret və ümumi, müəyyən və qeyri-müəyyən anlayış ifadə etməsidir. Təsirlik hallı feli birləşmələr, əsasən iki hissəyə bölünür: 1) müəyyənlik bildirənlər, 2) qeyri-müəyyənlik bildirənlər.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin bu növlərinin hər ikisində birinci tərəflərin təsirlik halla ifadə olunaraq obyekt bildirməsi onları bir ümumi növdə birləşdirirsə, bir sıra spesifik cəhətlər onları bir-birindən ayırır.

Müəyyənlik bildirənlərdə birləşmənin birinci tərəfi şəkilçili olur və müəyyən obyekt ifadə edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfindəki söz həm danışan, həm dinləyən üçün məlum olan obyekti ifadə edir. Bu müəyyənlik birləşmənin ikinci tərəfinə də təsir edir və, beləliklə, birləşmənin ümumi məzmunu müəyyənlik bildirir, məsələn: “Bəzən o insanı düşündükcə mən,

Titrədir canımı dağlar rüzgarı” (S.Vurğun).

Bu cümlədəki “insanı düşündükcə” birləşməsi konkret və müəyyən bir insanı düşünməkdən bəhs edilir. Ona görə də, buradakı birləşmə müəyyənlik bildirir. Təsirlik hallı feli birləşmələrin qeyri-müəyyənlik bildirən növü isə bunun əksinədir. Əvvəla, burada birinci tərəf heç bir şəkilçi qəbul etmir, digər tərəfdən birinci tərəf həmişə qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirir. Burada bu və ya digər məlum əşya üzərində hərəkətin təsiri bildirilmir, ümumiyyətlə, əşya üzərindəki hərəkət ifadə edilir, məsələn:

“Yox balam, *su gətirmək* nədir, işsiz darıxıram” (C.Cabbarlı).

“Orada bir portağal soymağın min cür şəkli vardır” (C.Cabbarlı).

Müəyyənlik bildirən birləşmələrlə qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələr öz işlənmələrinə və ifadə vasitələrinə görə də bir-birindən fərqlənir. Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələri çox geniş olduğu halda, qeyri-müəyyənlik bildirənlərin ifadə vasitələri ona nisbətən məhduddur. Əvvəla qeyd edilməlidir ki, bu birləşmələrin hər ikisinin birinci tərəfi ümumi isimlərlə və isimləşmiş başqa nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər.

Həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrin hər ikisinin birinci tərəfi ümumi isimlərlə və isimləşmiş başqa nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, məsələn:

“Yazıq babaları düşündükcə mən,
Ağrımış ürəyim, bəlkə, min kərə” (S.Vurğun).

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri həm ikinci, həm üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər:

a) ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə, məsələn:

“*Qızlıq günlərini yada salaraq* həyata, hər şeyə küsərdi bəzən” (S.Vurğun).

b) üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, məsələn:

“*Pərzad Hacınin dərdlərini əksiltmək* üçün təsəlli verərdi” (Mir Cəlal).

Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər, məsələn:

“Mən görmüşəm uşaqlıqda *çörək dərdi düşünəni*” (S.Vurğun).

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfi xüsusi isimlərlə də ifadə olunur, məsələn:

“*Gündüzü də istəyəndə* mən özüm apararam” (C.Cabbarlı).

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfləri isə heç vaxt xüsusi isimlərlə ifadə olunmur. Xüsusi isimlər öz-özlüyündə müəyyən, konkret anlayışlar verir, tam konkret məfhumlar ifadə edir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrin ifadə vasitələri müəyyənlik bildirən təsirlik hallı feli birləşmələrin ifadə vasitələrindən məhdud olduğu kimi, onların işlənmə dairəsi də məhdud xarakter daşıyır.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri bir-birinin yanında işləndiyi kimi, bir-birindən aralı da işlənə bilər. Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri arasına daxil olan əlavə sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə aid olur, onu bu və ya başqa cəhətdən aydınlaşdırır, məsələn:

“*İşi tez qurtarmaq* lazım idi” (M.İbrahimov).

Bu cümlədəki “iş tez qurtarmaq” birləşməsi genişlənmiş birləşmədir. Biz buraya “tez” sözünü əlavə etmişik, halbuki onsuz da fikri aydın ifadə etmək olur, məsələn: “İş qurtarmaq lazım idi”.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrdən fərqli olaraq, qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri bir-birindən aralı işləyə bilər, onlar həmişə yanaşı gəlir və aralarına başqa söz daxil ola bilər, məsələn:

“Yox, biz *kitab yazan* bilmək istəyirik” (C.Cabbarlı).

Burada “kitab yazan” birləşməsinin tərəfləri arasına heç bir əlavə söz daxil olmamış və həmin tərəflər arasına başqa sözlərin daxil olması mümkün də deyildir.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlərin daxil olub-olmaması birləşmələrin daxili mahiyyəti ilə bağlıdır. Bu da ondan ibarətdir ki, birləşmələrin müəyyənlik bildirən qismi tam mənasında sintaktik söz birləşməsidir, bunların tərəfləri öz müstəqilliklərini tamamilə saxlayır. Qeyri-müəyyənlik bildirən qismində isə tərəflərin leksik müstəqilliyi bu dərəcədə deyildir, burada sözlər daha sıx birləşir və ayrı-ayrı məfhumlar bildirməkdən daha çox bir məfhum bildirməyə meyl edir.

Təbii sözü təsirlik halda olan feli birləşmələrin ikinci tərəfləri, əsasən təsirli fellərdən ibarət olur. Bəzən isə bu birləşmələrin ikinci tərəfində təsirsiz fellərin də iştirakına rast gəlmək olur. Bu cəhətdən də təsirlik hallı feli birləşmələri iki yerə ayırmaq olar: 1) ikinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunanlar; 2) ikinci tərəfi təsirsiz fellərlə ifadə olunanlar.

İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunması təsirlik hallı feli birləşmələr üçün əsas əlamətdir. Bu birləşmələrin əksəriyyəti, demək olar ki, 99%-i belə formalaşır. Təsirlik hallı feli birləşmələri başqa feli birləşmələrdən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri məhz budur. Feli birləşmələrin heç bir növündə ikinci tərəfin təsirli fellərlə ifadəsi səciyyəvi cəhət olmadığı halda, təsirlik hallı feli birləşmələr üçün bu xüsusiyyət səciyyəvidir. İsmi təsirlik halı təsirli fellərin tələbi ilə reallaşır. Təsirli fellər birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb edir. Hətta fellərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları ismin təsirlik halının köməyi ilə izah edilir.

Beləliklə, ismin təsirlik halı ilə təsirli fellər bir-biri üçün şərt olan və təsirlik hallı feli birləşmələrdə zəruri ünsürlər kimi, çıxış edən qütblər rolunu ifa edir, məsələn:

“*Şer yazmaq şərəf oldu*” (S.Vurğun).

“*Dilbər o, oğlunu görməyə gəlmişdir*” (C.Cabbarlı).

İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan təsirlik hallı feli birləşmələr dilimizdə geniş yayılmamışdır. Bunlar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təsirlik hallı feli birləşmələrin az bir hissəsini təşkil edir. Lakin hər halda belə birləşmələr var və müasir Azərbaycan dilində onlardan istifadə edilir, məsələn:

“*Müəllimlik - bu bir incə sənətdir,*

Bu yolu hər gedən olmalı incə” (S.Vurğun).

Dilimizdə belə birləşmələrin varlığı ikinci bir nəticə doğurur, o da bundan ibarətdir ki, ismin təsirlik halı təsirsiz fellərlə də əlaqədar olur və bu əlaqədən həmin birləşmələr yaranır.

Birinci tərəfləri ikinci tərəfdəki fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir, məsələn:

“*Yollara baxmaqdan üzülmüşəm mən*” (S.Vurğun).

Yönlük hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ismin yönlük halında olan hər hansı bir sözdən, ikinci tərəfi isə müxtəlif mənalı fellərdən ibarət olur. Həm birinci, həm də ikinci tərəfin geniş sözlər şəbəkəsini əhatə edə bilməsi, hər iki tərəfdə çox müxtəlif mənalara malik sözlərin iştirakı və bu sözlərin yönlük hallı feli birləşmələrdə çox rəngarəng mənə əlaqələri yaradır. Həm qrammatik, həm də məkani hallara məxsus xüsusiyyətlərə malik olmaq yönlük halın mənasına da təsir göstərir, bu isə öz növbəsində yönlük hallı feli birləşmələrin zəngin mənə növlərinə malik olmasını şərtləndirir.

Ümumi və mücərrəd şəkildə götürdükdə yönlük hallı feli birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun istiqaməti arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəfdəki fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir, məsələn: “*Yollara baxmaqdan yorulmuşam mən*” (S.Vurğun).

Yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi həm təsirsiz, həm də təsirli fellərlə ifadə oluna bilər. İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan, yönlük hallı feli

birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə daha sıx olur, birləşmə daha müstəqil və tamalanmış görünür. Belə birləşmələrdə yarımçıqlıq, çatışmamazlıq hiss olunmur, məsələn: “*Həyata gəldiyim ilk gündən bəri*

Qəlbimlə sevmişəm bizim elləri” (S.Vurğun).

Yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfləri aşağıdakı fel qrupları ilə ifadə oluna bilər:

1. Hərəkət felləri, məsələn, “gəlmək, getmək, qayıtmaq, çıxmaq, köçmək, qaçmaq, yaxınlaşmaq, yola düşmək” və s.
2. İş felləri, məsələn, “aparmaq, vermək, qoymaq, paylamaq, mane olmaq, qazanmaq, satmaq” və s.
3. Nitq felləri, məsələn, “danışmaq, demək, söyləmək, yalvarmaq, xəbər vermək, nəql etmək, bildirmək” və s.
4. Görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellər, məsələn, “baxmaq, tamaşa etmək, göz qoymaq, göz dikmək” və s.
5. Təfəkkürlə və müxtəlif hissi hallarla bağlı olan fellər, məsələn, “fikir vermək, inanmaq, təəccüb etmək” və s.
6. Hal-vəziyyət bildirən fellər, məsələn, “bənzəmək, oxşamaq, meyl etmək, çevrilmək, oturmaq” və s.

Dilimizdə elə birləşmələr var ki, ismin təsirlik halı təsirsiz fellərlə də əlaqədar olur və bu əlaqədən təsirlik hallı feli birləşmələr yaranır.

Ancaq Azərbaycan dilçiliyində belə bir hal var ki, ismin təsirlik halı təsirsiz fellərlə işlənə bilmir. Məsələn, ismin halları onların məna növləri və fellərlə əlaqəsi üzərində müşahidələr aparmış M.Hüseynzadə yazır: “Təsirlik halında işlənən sözlər bütün fellərlə deyil, yalnız təsirli fellərlə əlaqədar olur, yəni xəbəri təsirli fellərlə ifadə olunan, yaxud üzvlərdən biri təsirli fellərdən əmələ gəlmiş sözlərdən ibarət olan cümlələrdə təsirlik halında işlənmiş sözlər iştirak edə bilər. Azərbaycan dilində ismin təsirlik halını tələb edən heç bir təsirsiz fel və ya təsirsiz feldən əmələ gəlmiş başqa bir nitq hissəsinə təsadüf edilmir” (22, s.102).

İsmin təsirlik halının təsirsiz fellərlə əlaqələnməsinə aid misallardan həm yazılı ədəbiyyatda, həm də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində istifadə edilir, məsələn:

“Adam var, dolanır səhranı düzü ...” (Abbas Tufarqanlı).

Təsirlik hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfinin təsirsiz fellərlə ifadə olunması həmin birləşmələrin komponentləri arasında leksik-qrammatik mənə əlaqələrini genişləndirir.

Bu zaman həmin əlaqələr obyekt mənasından kənara çıxır və burada bir çox ayrı əlaqələr özünü göstərməyə başlayır. Yönlük hallı feli birləşmələr “yönlük hal + fel” qaydasında qurulur. Onların birinci tərəfi ismin yönlük halında olan hər hansı bir sözdən, ikinci tərəfi isə müxtəlif mənalı fellərdən ibarət olur.

Yönlük hal birinci növbədə təsirsiz fellərlə əlaqədar olur və əsasən təsirsiz fellərin tələbi ilə formalaşır. Buna görə də yönlük hallı feli birləşmələrdə təsirsiz fellərin rolu və fəaliyyət dairəsi daha genişdir. İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələrin tərəflərinin əlaqəsi nisbətən zəif olur. Məlumdur ki, təsirli fellər hansı semantik qrupa aid olmasından asılı olmayaraq birinci növbədə ismin təsirlik halında olan müstəqil obyekt tələb edir, təsirlik hal təsirli fellərin yanında ən zəruri ünsür olub, onun mənasının tamamlanmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də çox az-az hallarda təsirli felin ismin təsirlik hallı olmadan işlənməsinə təsadüf edilir, əksər hallarda bunlar birlikdə çıxış edirlər.

Beləliklə, yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfinin təsirsiz fellərlə ifadəsi əsas alınsa da, onların təsirli fellərlə ifadəsi də diqqəti cəlb edir və birləşmənin mənə əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Yönlük hallı feli birləşmələrin mənə əlaqələrinin bəziləri məhz bu əsasda meydana çıxır.

Yönlük hallı feli birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin müxtəlif variantlarda istiqamətini bildirir və buradan da müxtəlif mənə əlaqələri meydana çıxır: obyekt, məkan, zaman əlaqələri.

Obyekt əlaqəsi - birinci tərəf hərəkətin müəyyən obyektə doğru istiqamətini göstərir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf üçün obyekt rolu oynayır, məsələn: “O gecə Telmanın atası *şəhərə getmişdir*”.

Obyekt əlaqəsində feli söz birləşmələrinin aşağıdakı qrupları vardır:

a) ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə işin yönəlmə istiqamətini bildirir, məsələn: “xəkəyə yıxılmaq”;

b) ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə bu işin icrasında müəyyən bir əşyanın iştirak etməsini göstərir, məsələn: “pərdəyə bürünmək”.

Yönlük halda olan feli birləşmələr əsasən məkan bildirmək xüsusiyyətlərinə malikdir. Yönlük hallı feli birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun istiqaməti arasındakı əlaqələr təşkil edir.

Məkan əlaqəsi - bu qrupa daxil olan yönlük hallı feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi yer bildirən isimlərlə, ikinci tərəfi isə müxtəlif semantik qruplara aid olan təsirsiz və təsirli fellərlə ifadə olunur. Bura daxil olan birləşmələrdə birinci tərəf hərəkətin istiqamətləndiyi yeri, hərəkətin qurtaracağı məkanı bildirir. İkinci tərəfin təsirsiz və ya təsirli fellə ifadəsi, bu və ya digər semantik fel qrupuna daxil olması birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqəsində müəyyən çalarlıq əmələ gətirsə də, bu əlaqəyə müəyyən təsir göstərsə də, birləşmələrin ümumi mənasını dəyişmir. Bu birləşmələrdə ikinci tərəfin təsirsiz hərəkət felləri ilə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir. İkinci tərəf belə fellərlə ifadə olunduqda tərəflərin semantik sıxlığı qüvvətli, hərəkətin məkana doğru istiqaməti bilavasitə və birbaşa olur, burada məkan əlaqəsi daha qabarıq şəkildə ifadə olunur, məsələn: “Ayaqları dolaşa-dolaşa *məktəbə gedən*, anamın qalstuklu qızını...” (S.Vurğun).

Zaman əlaqəsi - bu növ feli söz birləşmələrində ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə işin icra müddətini bildirir, məsələn: “Altı aya çatmaq, bir dəqiqəliyə gəlmək. Əgər mənim yanıma gəlsə də, *bir dəqiqəliyə gəlir*” (M.İbrahimov).

Birinci tərəfi yönlük halda duran feli söz birləşmələrinin tərəfləri arasına qoşmalar da daxil olur. Bu qoşmalar aşağıdakılardır:

1) “dək, can / cən” qoşmaları - bunlar söz birləşməsi düzəldən qoşmalar olub, ikinci tərəfdə icra olunan işin birinci tərəfə görə müddətini və ya məsafəsini bildirir, məsələn: “axşamədək ağlamaq, axşamacan veyillənmək”;

2) “qədər” qoşması - bu qoşma isimlə fel arasına daxil olaraq zaman və məkan tükənəcəyi bildirən söz birləşməsi düzəldir, məsələn: “dünənə qədər gəlməmək”;

3) “tərəf, sarı” qoşması - bu qoşma feli söz birləşmələrinin tərəfləri arasına daxil olaraq, ikinci tərəfdə icra olunan işin, birinci tərəfə görə istiqamətini bildirir. Bu qoşmalar həm yeni söz birləşməsi düzəldir, həm də mövcud söz birləşmələrinin daxilində mənə dəyişikliyi əmələ gətirir, məsələn: “kəndə tərəf irəliləmək, ona sarı dönmək, kəndə tərəf gəlmək”.

Yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı obyekt əlaqəsində bir sıra mənə çalarlıqları ifadə olunur.

1. Birinci tərəfi hərəkətin fiziki təsirinə məruz qalan müəyyən əşya vasitəsi ilə və yaxud birbaşa təsir edilən obyektə bildirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi müxtəlif semantik qruplara daxil olan, lakin hamısı fiziki hərəkət ifadə edən təsirli və təsirsiz fellərlə ifadə olunur.

2. Obyekt əlaqəsində olan yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci qismində obyekt bildirən birinci tərəf hərəkətin fiziki təsirinə məruz qalmır, məsələn: “işə alışmaq, uşaqlara yaxınlaşmaq, kinoya baxmaq, dostla inanmaq” və s. kimi birləşmələr bura daxildir.

Yerlik hallı feli birləşmələrin bu növü bir-birindən ayrılan zəngin xüsusiyyətlərə malik olmasa da, öz forması və spesifik əlamətləri ilə fərqlənən birləşmələrdəndir. Adından da göründüyü kimi, bu birləşmələrin tabe sözü, yəni birinci tərəfi ismin yerlik halında olur və bu ümumi formal xüsusiyyət onu bütün başqa feli birləşmələrdən fərqləndirir, məsələn:

“Deyirəm uzaq *yolda susuzluq çəkən*

Bir insanın yolunda bulaq olaydım” (S. Vurğun).

İkinci tərəfin ifadəsinə görə də, bu birləşmələr başqa birləşmələrdən fərqlənir. Belə ki, bu birləşmələrin ikinci tərəfi semantik mənsubiyyətindən, leksik

mənasından asılı olmayaraq, bütün fellərlə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyət yerlik hallı birləşmələrdən başqa, yalnız adlıq hallı feli birləşmələrə aiddir. Bu xüsusiyyət yerlik halın və bununla əlaqədar olaraq birləşmənin ümumi mənasından irəli gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəf vasitəsi ilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir. Bu məna əlaqəsi yerlik hallı feli birləşmələrin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəf vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir. İkinci tərəfi belə fellərlə ifadə olunan yerlik hallı feli birləşmələrdə hərəkətin baş verdiyi məkan anlayışı ilə felin qrammatik tələbi üst-üstə düşür və tərəflərin semantik bağlılığı qüvvətli olur. Bu fellər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) subyektin durğun, statik vəziyyətini və hal-vəziyyət bildirən “durmaq, qalmaq, dayanmaq” kimi fellər, məsələn:

“İnqilabdan qabağın yadigarı olan bu ev qərribə bir təsadüf nəticəsində hələ də yerində durmaqda idi” (M.İbrahimov).

b) müəyyən məkan daxilində baş verən iş, hal, hərəkəti bildirən və müxtəlif qruplara daxil olan “yaşamaq, işləmək, ölmək, bitmək, anadan olmaq” və s. kimi fellər, məsələn:

“Dənizdə işləmək quruda işləməkdən yüz qat maraqlıdır” (M.İbrahimov).

“Elə bil bahar şəbnəmi düşür şoranlıqda bitən gülə” (B.Azəroğlu).

Yer, məkan əlaqəsi yerlik hallı feli birləşmələrin əsas mənasını təşkil edir. Bu birləşmələrdə nə qədər müxtəlif mənalar və ya məna çalarlığı olsa da, məkan mənası, əsas məna kimi, həmişə diqqəti cəlb edir. Bu birləşmələrdə birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan mənası ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin fəaliyyət sahəsindən geniş olur, hərəkət həmin məkanın sərhədlərindən kənarda deyil, onun daxilində baş verir.

Belə durğun vəziyyət ifadə etmək və bu mənada məkan bildirmək yerlik hallı başqa halların məkan mənasından fərqləndirdiyi kimi, yerlik hallı feli birləşmələri də məkan əlaqəli başqa feli birləşmələrdən ayırır. Bu birləşmələrdə birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan mənası ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin fəaliyyət

sahəsindən geniş olur, hərəkət həmin məkanın sərhədlərindən kənarda deyil, onun daxilində baş verir. Burada baş verən hadisə və hərəkət müxtəlif tipli ola bilər. Yerlik hallı feli birləşmələrin məkan əlaqəsində bir sıra mənə çalarları vardır:

a) Birinci tərəf hərəkətin baş verdiyi konkret yeri bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi yer bildirən konkret mənalı isimlərlə ifadə olunur və bu sözlərin ifadə etdiyi məkan geniş əhatə dairəsinə, yaxud nisbətən kiçik əhatə dairəsinə malik olmasından asılı olmayaraq, o konkret şəkildə təsəvvür olunur, məsələn: “Gözəlim, mədəni və varlı *Bakıda yaşamaqdan* yorulmusan?” (M.S.Ordubadi).

b) Birinci tərəf konkret deyil, ümumi mənada məkan bildirir. Belə birləşmələrin birinci tərəfi konkret əhatə dairəsinə malik olmayan, mücərrəd mənada məkan bildirən sözlərlə ifadə olunur, həm də belə sözlərin məkan bildirmə xüsusiyyəti birləşmə daxilində əmələ gəlir, öz-özlüyündə, ayrılıqda götürdükdə bunlar məkan bildirən sözlər sırasına daxil olmur, məsələn:

“Birdən *buludlarda oynayan* şimşək,

Şaqqıyan ildırım göyə səs salır” (S. Vurğun).

“Bir parça söyləyim misal üçün mən

Həyatda gördüyüm bir faciədən” (S.Vurğun).

Yerlik hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında məkan əlaqəsi zəiflədikcə məkan əlaqəsi fonunda başqa mənalar əmələ gəlir.

c) Birinci tərəf məkan bildirir və o, həmçinin, zaman çalarlığı da ifadə edir, məsələn:

“Cəlalin ayağı yerdən üzülür,

Toyda nağıl deyən bir aşiq kimi” (S.Vurğun).

ç) Birinci tərəf məkan ölçüsü bildirir. Belə birləşmələrin birinci tərəfi adətən xüsusi təyinedici sözlə işlənir, məsələn:

“Atın bir qıçı şikəst olmuş, hər addımda ah çəkən kimi, ağır-ağır nəfəs alırdı” (Mir Cəlal).

d) Birinci tərəf hal-vəziyyət, zaman çalarlığına malik olan məkan, mücərrəd mənada məkan bildirir, məsələn:

“Qaranlıqda yaşadığım heç çıxmamış yadımdan

Zülmətlərdə keçən günüm yenə məni yandırır” (O.Sarıvəlli).

e) Birinci tərəf məkan bildirir və səbəb mənası çalarlığına malik olur, məsələn:

“Gün altında quruduqca vətən çölləri

Öz vaxtında tez saralır güllər, çiçəklər” (S.Vurğun).

Yerlik hallı feli birləşmələrdə məkan əlaqəsindən əlavə başqa əlaqələr də mövcuddur. Bu əlaqələr aşağıdakılardan ibarətdir.

Yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca məkan mənasından obyektə doğru meyl əmələ gəlir və bu məkan çalarlığa malik olan obyektə çevrilir.

Yerlik hallı feli birləşmələrdə obyekt əlaqəsinin aşağıdakı cəhətlərini qeyd etmək olar:

a) Birinci tərəf insana və başqa canlılara aid sözlərlə ifadə olunur və “kimdə? nədə?” suallarına cavab olur, məsələn:

“Bütün sevənlər kimi, o da Dilarada bir nöqsan tapmaqdan uzaq idi” (M.İbrahimov).

“Təki ananda olan o polad can məndə olaydı” (Mir Cəlal).

b) Birinci tərəf qəlb, könül, ürək, vicdan kimi sözlərlə ifadə olunur və məcazi çalarlığa malik olur, məsələn:

“Bəzən üzdə gülən, ürəkdən ağlayan Siz oldunuz” (X.Rza).

c) Birinci tərəf müəyyən fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olan obyektə bildirir, məsələn:

“Döyüşdə zəfər çalan mərd qəhrəmanlar cərgəsində əsərimlə övladım olsun” (S.Vurğun).

ç) Birinci tərəf haqqında söhbət gedən, bəhs edilən, haqqında fikir yürüdülən obyektə bildirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfləri nitq və təfəkkür felləri ilə ifadə olunur, məsələn:

“Rəna bu sözdən qorxmış və daha bu mövzuda söhbət açmaq istəməmişdi” (Y.Şirvan).

d) Birinci tərəflə ifadə olunan obyekt hərəkətin vasitəsini, hansı vasitə ilə icra olunduğunu bildirir. Belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə əlaqəsində tərz çalarlığı özünü hiss etdirir, məsələn:

“Əlində tutduğun o böyük məşəl
Göstərir aləmə qurtuluş yolu” (S.Vurğun).

e) Birinci tərəf üzərində iş icra olunan, üzərində müəyyən hal-hərəkət, vəziyyət əmələ gələn obyekti bildirir, məsələn:

“Qəzetdə yazılan məqalə hamını maraqlandırdı” (H.Mehdi).

Yerlik hallı feli söz birləşmələrinin tərəfləri arasında bəzən zaman münasibəti də olur. Zaman əlaqəli yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfinin bir sıra hallarda çox sözdən ibarət olması onlar üçün əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu əlaqədə olan yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfləri “əsr, il, ay, həftə, gün, dəqiqə, saniyə, vaxt, dövr, səhər, axşam” və s. kimi zaman bildirən isimlərlə “-lıq, -lik, -luq, -lük” şəkilçisi ilə əmələ gələrək müəyyən dövrü bildirən isimlərlə və saylarla ifadə olunur. Zaman münasibətli feli söz birləşmələrində ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə işin icra olunduğu vaxtı bildirir. Bu qəbil feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi zaman bildirən sözdən və ya tərkibində zaman anlayışlı söz olan birləşmələrdən ibarət olur, məsələn: “on üç yaşında görmək, sentyabr ayında yola düşmək”.

Yerlik hallı feli birləşmələrin zaman əlaqəsində müəyyən çalarlıqlar vardır. Bunlar aşağıdakı şəkildədir:

a) Birinci tərəf hərəkətin müəyyən bir dövrdə baş verdiyini göstərir, məsələn:

“Yayda kölgəliyə qızlar gələndə
Çinarlar nə qədər vüqarlanırlar” (N.Xəzri).

b) Birinci tərəf hərəkətin müəyyən zaman müddətində davam etdiyini, zamanın kəmiyyətini, zamanın ölçüsünü bildirir, məsələn:

“Görəsən, nə deyərdi göyün yeddi qatını
Bircə göz qırpımında yarıb keçən o qıza” (B.Azəroğlu).

c) Birinci tərəf müəyyən dövrdə vaxtaşırı olaraq baş verən hərəkətin ritmik təkrarlandığını zamanı bildirir, məsələn:

“Qamçıla, gündə bir cildə bürünən
Onlar marıtlayan qara quzuları” (S.Vurğun).

Yerlik hallı feli birləşmələrin yaranmasında da müəyyən əlavə köməkçi vasitələrdən istifadə olunur və buna görə də birləşmələrin birinci tərəfləri çox vaxt bir sözdən deyil, bir neçə sözdən ibarət olur.

Feli birləşmələrin “çıxışlıq hal + fel” forması olan növü özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin başqa feli birləşmələrdən həm formal fərqi, həm də ümumi məna fərqi onun birinci tərəfi ilə bağlıdır. İsmi çıxışlıq halı ilə əlaqələndə bilməyən və ya təsadüfi hallarda əlaqələndə bilən fellər çox azdır. Buna görə də çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi də çox müxtəlif fel qrupları ilə ifadə olunur, felin təsirli və təsirsiz olması, dinamik və statik xüsusiyyəti, məna bu və ya digər növə düşməsi onun bu birləşmələrin ikinci komponenti olması imkanını məhdudlaşdırmır. Belə zəngin ifadə vasitələrinə malik olan ikinci əlaqələrinin yaranması üçün də şərait hazırlayır.

Birinci tərəfi məkani hallarla ifadə olunan başqa feli birləşmələrdə olduğu kimi, bu birləşmələrdə də məkan əlaqəsi əsas yer tutur; burada birinci tərəf hərəkətin başlandığı yeri bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərlə, ikinci tərəfləri isə, bir qayda olaraq, hərəkət və iş felləri ilə ifadə olunur. Məkan münasibəti həmişə eyni əhatə dairəsinə malik olmur, həm birinci, həm də ikinci tərəflərdəki sözlərin semantikasından asılı olaraq, məkan münasibətində müəyyən xüsusiyyətlər özünü göstərir:

a) Birinci tərəf hərəkətin müəyyən məkan daxilində başlayaraq kənara doğru istiqamət aldığını göstərir. Belə birləşmələrin ikinci tərəfləri “getmək, çıxmaq, gəlmək, köçmək” və s. kimi fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“Lakin Səlim nəinki məktəbdən getmək istəmir, hətta ona qarşı mübarizə elan edirdi” (M.İbrahimov).

b) Birinci tərəf müəyyən hədd, sərhəd mənasında məkan bildirir. Bu məna birləşmələrin ikinci tərəfindəki fellərin semantikasından irəli gəlir. Həmin

birləşmələrin ikinci tərəfi “uzaqlaşmaq, aralanmaq, kənar olmaq” kimi fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“Pavluşa stansiyadan uzaqlaşarkən çarşablı qadın da onun dalınca gedirdi” (M.S.Ordubadi).

c) Məkan əlaqəsində olan çıxışlıq hallı feli birləşmələrin bir qismində birinci tərəflər məkan bildirməyən sözlərlə ifadə olunur, məsələn:

“Qızı faytondan düşürəndə həyətdəki azərbaycanlı qadınlar faytonu aralığa alıb bir-birinə deyirdilər” (M.S.Ordubadi).

ç) Birinci tərəf hərəkət vasitəsi ilə keçilən sahəni, məkanı bildirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi “keçmək, ötmək, asmaq” kimi fellərlə ifadə olunur. Burada çıxışlıq mənası bir qədər zəifləyir, birinci tərəf hərəkətin başlanğıc yerini deyil, onun yayıldığı, baş verdiyi sahəni bildirir. Burada məkan hərəkət üçün keçici xarakter daşıyır. Hərəkət onun bir tərəfindən başlayıb digər tərəfində qurtarır, məsələn:

“Bu dağdan aşmaq olmaz,

Qızıldan başmaq olmaz” (Bayatı).

d) Birinci tərəf hərəkətin bütövün müəyyən hissəsinə doğru istiqamətləndiyini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri əsasən canlıların və bəzən də cansız əşyaların müxtəlif hissələrini ifadə edən “əl, qol, baş, ayaq, üz, alın” və s. kimi isimlərlə, ikinci tərəfləri isə “tutmaq, çəkmək, öpmək, dəymək” və s. fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“Qoca Marks öz qızının qolundan tutub,

Dolaşarmış bu bağdakı göl qırağını” (S.Vurğun).

Birinci tərəfi çıxışlıq halda duran feli söz birləşmələrində tabeəddici söz işin adını, tabe söz isə işin çıxış nöqtəsini, hərəkətin haradan, nədən və ya kimdən yönəldiyini göstərir. Birinci tərəfi çıxışlıq halla ifadə olunan feli söz birləşmələrinin ikinci tərəfi təsirli və ya təsirsiz fellərlə ifadə oluna bilər, məsələn: “övladdan ayrılmaq, yoldan keçmək, meşədən çıxmaq”. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı münasibətlər olur:

1) Obyekt münasibəti - bu söz birləşmələrinin tərəfləri arasında obyekt münasibətinin aşağıdakı mənə variantları vardır:

a) birləşmənin ikinci tərəfi hərəkətin adını, birinci tərəf isə hərəkət nəticəsində meydana çıxan əşyanın nədən qayrıldığı göstərir, məsələn: “iplikdən toxunmaq, daşdan tikilmək”;

b) ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf əşyanın müəyyən bir şeydən, hadisədən uzaqlaşdığını göstərir, məsələn: “işdən çıxmaq, ondan ayrılmaq”;

c) ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə kimdən və nədən söhbət getdiyini göstərir, məsələn: “səndən danışmaq”.

2) Məkan münasibəti - məkan münasibətli feli söz birləşmələrində ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir, məsələn: “evdən çıxmaq”.

3) Zaman münasibəti - bu növ feli söz birləşmələrində ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə işin icra müddətini göstərir, məsələn: “uşaqlıqdan tanımaq”.

4) Səbəb münasibəti - bu növ feli söz birləşmələrində ikinci tərəf işin adını, birinci tərəf isə işin səbəbini bildirir, məsələn: “tənqiddən incimək, sevincdən rəngi açılmaq”.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi ilə ikinci tərəfi arasına qoşmalar daxil olaraq müxtəlif mənalı söz birləşmələri əmələ gətirir, məsələn:

“ötrü” qoşması, məsələn: “işdən ötrü çağırmaq, ondan ötrü gəlmək”;

“əvvəl, qabaq” qoşmaları, məsələn: “vaxtından əvvəl qocalmaq”;

“bəri” qoşması, məsələn: “xeyli vaxtdan bəri narahat etmək”;

“sonra” qoşması, məsələn: “şamdan sonra söhbət etmək, nahardan sonra başlamaq”.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də birinci tərəflərin mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən ibarət olmasıdır. Çıxışlıq hallı feli birləşmələrdə obyekt əlaqəsi də geniş yer tutur. Bu əlaqəyə malik çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfindəki fellərin semantikasından asılı olaraq obyekt əlaqəsində də əlavə mənə xüsusiyyətləri, mənə çalarlıqları əmələ gəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Birinci tərəf nitq obyektini, haqqında danışılan şəxs və əşyanı bildirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfləri əsasən nitq felləri ilə ifadə olunur, məsələn:

“Lakin mədəniyyətdən dəm vurub mədəni olmayan sözlər danışmağın sənin savadsızlığını göstərir” (M.S.Ordubadi).

2. Birinci tərəf istinad olunan, müəyyən bir xüsusiyyətin əks edildiyi obyekti bildirir, ikinci tərəflər müxtəlif semantik qruplara daxil olan “soruşmaq, tələb etmək, dilənmək, istəmək, xahiş etmək, eşitmək” və s. kimi fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“Günəşdən ilham alan bir saf qanım var” (S.Vurğun).

3. Birinci tərəf çıxış obyektini bildirir. İkinci tərəfləri əsasən fiziki hərəkət bildirən fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“O gözəl quş qəfəsdən azad olmaq üçün çırpınırdı” (M.İbrahimov).

Səbəb əlaqəli çıxışlıq hallı feli birləşmələrin birinci tərəfləri əsasən mücərrəd mənalı isimlərə və məsdərlə, ikinci tərəflər isə müxtəlif mənalı fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“Çeynəyib dişlə kinli ağalar

Qəzəbdən titrəyən dodaqlarını” (M.Dilbazi).

Zaman əlaqəsində olan çıxışlıq hallı feli birləşmələrin birinci tərəfləri hərəkətin başlanğıc zamanını bildirir, onun sonrakı davamı haqqında məlumat vermir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri zaman bildirən, yaxud müəyyən mənada zaman anlayışına malik olan, müəyyən dövrlə bağlı ad bildirən sözlərlə ifadə olunur, məsələn:

“O, ağıl-qaralı günlərdən qalan

Şirinli-acılı xatirələrdir” (N.Xəzri).

“Fel-fel” tipli birləşmələrin də ikinci tərəfi üç qeyri-predikativ fel formalarından (məsdər, feli sifət, feli bağlama) biri ilə, birinci tərəfi isə, bir qayda olaraq, feli bağlama ilə ifadə olunur. Bu birləşmələrdə tərəflər arasında qrammatik mənə əlaqələri o qədər də rəngarəng deyil. Feli birləşmələrin birinci tərəfi kimi, feli bağlamaların mövqeyi onların bütünlükdə semantik mövqeyini ola bilər ki, tam əhatə etməsin, lakin bu mövqeyi əsasən əhatə edir. Təbə edən felin formasından,

rolundan, təsriflənməsindən və ya təsriflənməməsindən, mənə növündən asılı olmayaraq, feli bağlama feli eyni cəhətlərdən izah edir. Burada söhbət daxili mənə münasibətlərindən getdiyinə görə, feldəki qrammatik dəyişiklik feli bağlamanın ona münasibətini dəyişə bilmir.

Feli bağlamaların nitqdə rolu başqa bir felə aid olub onunla ifadə olunan hərəkəti aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Feli bağlamaların qrammatik mənası da onların bu sintaktik rolu ilə şərtlənir. Feli bağlamalar bu ümumi sintaktik mövqeyini və bu əsasda meydana gələn leksik qrammatik mənə münasibətlərini feli birləşmələr daxilində də saxlayır. Bu cəhətdən feli birləşmələrin birinci tərəflərinin ifadəsini feli bağlama formaları üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır:

1) “-ıb,- ib,- üb,- ub” şəkilçili feli bağlamalarla. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi aşağıdakı cəhətdən izah edir:

a) hərəkətin zamanını bildirir, məsələn: “qurtarıb getmək, oxuyub öyrənmək”;

b) hərəkətin səbəbini bildirir, məsələn: “qorxub qaçmaq, görüb sevinmək”;

c) birinci tərəf ikinci tərəfə bərabər hərəkət *ifadə* edir, məsələn: “gedib gəlmək”;

2) “-araq, -ərək” şəkilçili feli bağlamalarla. “-Araq,- ərək” şəkilçisi “-ıb,- ib,- üb,- ub” feli bağlama şəkilçisinin sinonimidir, eləyə də bu şəkilçilərlə əmələ gələn feli bağlama formaları arasında qrammatik sintaktik sinonimlik var. Burada da aşağıdakı mənə əlaqələri vardır:

a) birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir, məsələn: “fikirləşərək tapmaq, oxuyaraq öyrənmək”;

b) birinci tərəf hərəkətin səbəbini bildirir, məsələn: “çataraq dayanmaq”;

3) “-a/-a, -ə/-ə” şəkilçili feli bağlamalarla. Bu birləşmələrdə birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir, məsələn: “danışa-danışa gəlmək”;

4) “-anda,- əndə” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “çatanda dayanmaq”;

5) “-kən” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “danışarkən kəkələmək”;

- 6) “-dıqda, -dikdə, -duqca, -dükcə” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “gördükdə sevinmək, çağırdıqda gəlmək”;
- 7) “-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “qaçdıqca uzaqlaşmaq, danışdıqca sevinmək”;
- 8) “-ma / -mı, -mə / -mi” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “almamış qayıtmaq”;
- 9) “-caq, -cək” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “görcək qayıtmaq”;
- 10) “-ar -maz, -ər -məz” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “görər görməz dayanmaq”;
- 11) “-madan, -mədən” şəkilçili feli bağlamalarla, məsələn: “başlamadan qurtarmaq”.

Bu feli birləşmələrin hamısının tərəfləri arasında zaman əlaqəsi var. Zaman əlaqəsi onları birləşdirir, lakin eyniləşdirmir. Əvvəla, göründüyü kimi, bunlar birinci tərəflərin formasına görə bir-birindən fərqlənir. Digər tərəfdən, birləşmələrin zaman əlaqəsini şərtləndirən feli bağlamaların forma müxtəlifliyi onların zaman bildirməsində müəyyən fərq əmələ gətirir.

Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrindən danışarkən “zərf-fel” tipli birləşmələri də xüsusilə qeyd etmək olar. Bu tipli feli birləşmələrin də ikinci tərəfləri üç qeyri-predikativ fel formalarından biri ilə ifadə olunur.

“Zərf-fel” tipli birləşmələrin, feli birləşmələr daxilində növ kimi, fərqləndirici cəhəti onların birinci tərəflərinin zərflə ifadə olunmasıdır, məsələn: “tez oxumaq, tez oxuyan, tez oxuyanda”.

“Zərf-fel” birləşmələrinin tərəfləri arasında məna əlaqələri əsasən, birinci tərəflərin mənası ilə müəyyən olur. Bu birləşmələrdə zaman, yer, tərz əlaqələri mövcuddur.

Birinci tərəfi zərflə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfi müəyyən cəhətdən təyin edir. Birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi isə fellə ifadə olunan söz birləşmələrini əmələ gətirmək üçün şəkilçilər yoxdur. Buna görə də bu növ birləşmələrə daxil olan sözlər yanaşma sintaktik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır.

Bu qrupa daxil olan feli söz birləşmələri birləşmənin birinci tərəfində olan zərfin lüğəti mənasından asılı olaraq dörd yerə bölünür:

1) Birinci tərəfi tərzli hərəkət zərfi ilə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfdə olan hərəkətin tərzini bildirir. Hər bir hərəkətin tərzli vardır, daha doğrusu, icra olunan iş müxtəlif tərzdə olur, məsələn: “yavaş yavaş azalmaq, ağır-ağır danışmaq” və s.

2) Birinci tərəfi kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfdəki işin davam etməsini, təkrar olunmasını, kəmiyyətini bildirir, məsələn: “çox oturmaq, az işləmək” və s.

3) Birinci tərəfi zaman zərfi ilə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfdə icra edilən işin zamanını bildirir, məsələn: “tez yetişmək, indi gəlmək, hələ oyanmamaq” və s.

4) Birinci tərəfi yer zərfi ilə ifadə olunan feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəfdə icra olunan işin məkanını bildirir, məsələn: “irəli getmək, kənara çəkilmək, arxasınca gəlmək” və s.

Feli söz birləşmələrinin sinonimliyi

Feli söz birləşmələrinin sinonimliyində leksik semantik cəhətlərin, grammatik faktorların rolu böyükdür. Leksik semantik cəhət hər şeydən əvvəl komponentlərin leksik mənası ilə bağlıdır. Bu isə öz-özlüyündə tərəflər arasındakı məna əlaqələrinə təsir edir.

Feli söz birləşmələrinin sinonimliyində grammatik elementlərin işlənməsi konstruksiyaların formal struktur cəhətdən fərqlənməsinə xidmət edir. Söz birləşmələrinin ifadə etdiyi məna onun tərəflərinin leksik-grammatik mənalari cəminə bərabərdir. Feli söz birləşmələrinin sinonimliyini ayrı-ayrı məna əlaqələrinin ifadəsi sistemində şərh edək.

Obyekt əlaqəli feli söz birləşmələrinin sinonimliyi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məna sistemində obyekt əlaqəsi xüsusi yer tutur. Bu əlaqə əşya ilə hər hərəkət arasındakı münasibəti ifadə edir. Obyekt əlaqəsi digər məna

əlaqələri kimi, mücərrədlik ifadə edir və onun konkret hər hansı bir söz birləşməsində təzahürü birləşmənin komponentləri leksik mənasından - felin, ismin və hal formalarının qurulma üsulundan asılıdır. Obyekt əlaqəsində birləşmənin birinci tərəfi ikinci tərəf üçün iş, hal hərəkət, müəyyən vasitə, həm maddi, həm də mənəvi substansiya obyektinə ola bilər. Obyekt əlaqəsi konstruksiyalar müxtəlif sinonim təbəqələrə daxil olur. Söz birləşmələrində obyekt əlaqəli ən çox təsirlik hallı konstruksiyalarla ifadə olunur. Buna görə də səbəb təsirlik halın müstəqil obyekt olmasıdır. Obyekt əlaqəsinə görə, sinonimlik vasitəsiz və vasitəli obyekt bildirən birləşmələr daxilində olur. Bu əlaqəyə görə, sinonimliyi feli söz birləşmələri qrupunun ifadə etdiyi ümumi mənaya əsasən belə təsnif etmək olar:

1) Tam və hissə münasibəti ifadə edən söz birləşmələrinin sinonimliyi. Söz birləşmələrində tam və hissə mənaları, adətən, birinci tərəfdəki sözlərin leksik mənası və hal formaları ilə əlaqədardır. Tam və hissə münasibəti bildirən söz birləşmələrinin birinci tərəfi ən çox ismin təsirlik və çıxışlıq hallarında olur. Sintaktik sinonimlikdə tamlıq münasibəti ifadə edən sinonim cərgəyə qoşulan təsirlik hallı birləşmələr ifadə tərzinə və mənasına görə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirir. Tam və hissə münasibəti ifadə edən feli birləşmələrin dildə işlənmə dairəsi genişdir. Bunların bir qismi məişət, təsərrüfat həyatı ilə, digər qismi isə insanların yaradıcılıq fəaliyyəti ilə əlaqədardır, məsələn:

“Bir günəş altında öz yurdumuzun, *çörəyindən yeyib suyundan içdik*”
(S.Vurğun).

2) Vasitə və qarşılaşdırma obyektli söz birləşmələrinin sinonimliyi. Bu mənaları ifadə edən söz birləşmələrinin ən çox adlıq və qeyri-müəyyən yiyəlik, yerlik hallı isimlərlə ifadə olunur, hərəkətin icra vasitəsini, minik növünü, tərzli hərəkət əlaqə vasitəsini, alət funksiyasını və s. bildirir. Hər hansı hal söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi, göstərilən funksiyada çıxış edərsə, vasitə halı adlanır. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hal birgəlik halı, iştirak halı, alət vasitəli hal və s. terminlərlə adlandırılır, məsələn:

“Xanımlar bir-bir ona yanaşır, kimi *əlindən*, kimi *üzündən öpüb* ayrılırdı”
(Y.V.Çəmənzəminli).

3) Mövzu obyektini bildirən söz birləşmələrinin sinonimliyi. Bu birləşmələrdə birinci tərəf danışmaq obyektini, haqqında söhbət gedən əşyanı, eyni zamanda fikir, düşüncə obyektini bildirir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf daha çox ümumi və xüsusi isimlərlə, əvəzliliklərlə ifadə olunur. Bu konstruksiyalarda birinci tərəf təsirlik, müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik, çıxışlıq və s. hallarda olur, məsələn: “Qəhrəmanlar kəndinin gəncləri tez-tez bura *gəlib eşq və məhəbbətdən söhbət edib dağılışırdılar*” (Ə.Vəliyev).

4) Maddilik, qiymət, ölçü obyektli söz birləşmələrinin sinonimliyi. Bu feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi ən çox isimlərlə, saylarla işlənir, ismin adlıq, yönlük, çıxışlıq hallarında olur. Maddi mənbə obyektli feli söz birləşmələrində sinonimlik adlıq hallı konstruksiya arasında olur. Birinci tərəfləri maddi əsas obyektini bildirən, ikinci tərəfləri isə “qurmaq, tikmək, düzəltmək, yaratmaq” və s. fellərlə düzəlir, məsələn: “Gözləri önündə canlanır bu an,

Ağ daşla hörülmüş təzə bir bina” (O. Sarıvəlli).

5) Tərz və məkan çalarlıqlı obyekt bildirən söz birləşmələrinin sinonimliyi. Burada birinci tərəf ən çox isimlərlə ifadə olunub obyekt məkanı ilə bərabər tərz çalarlığı da ifadə edir. Burada birinci tərəf ikinci tərəflə müqayisədə “nədə?, nə ilə?, nədən?” sualları ilə bərabər “necə?, nə cür?” suallarına da cavab verir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin adlıq, yerlik, çıxışlıq hallarında olur və aşağıdakı vəziyyətlərdə sinonimlik özünü göstərir. Birinci tərəf hərəkətin icra obyektini bildirən, ikinci tərəf isə “tutmaq, gətirmək” kimi, hərəkət felləri ilə düzələn söz birləşmələrində sinonimlik yerlik və adlıq hallı konstruksiya arasında olur, məsələn: “*Əli ilə tutduğu bayrağı* daha da yuxarı qaldırdı” (M.İbrahimov).

Feli söz birləşmələrinin məkan çalarlıqlı obyekt bildirən növünün birinci tərəfi ən çox leksik mənalarda məkanlılıq xüsusiyyəti daşıyan yönlük, yerlik, çıxışlıq halın şəkilçisini qəbul edən isimlərlə düzəlir. İsmi bu halı dilçilikdə məkani hal kimi qeyd olunur, məsələn: “*O baş daşlarına yazılan nədir?*” (S.Vurğun).

Məkan əlaqəli feli söz birləşmələrinin sinonimliyi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məkan əlaqəsi feli söz birləşmələrində məkani hallarla bağlı

olan konstruksiyalarda dah çox işlənir. Məkan əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfləri yönlük, yerlik, çıxışlıq, bilavasitə məkan bildirməyən hallardan isə təsirlik və adlıq hallı sözlər düzəlir. Məkan əlaqəsinə görə, sinonim söz birləşmələri məkan məzmununun statik məkan, eninə, uzununa kəsilmə məkanı, qismən və ya tam yayılma məkanı və s. şəkildə ifadə edə bilər. Odur ki, feli söz birləşmələrinin sinonimlyi ümumi məkan əlaqəsində müəyyən çalarlığa görə fərqləndirməklə belə təsnif etmək olar:

a) Statik məkan bildirən feli söz birləşmələrinin birinci tərəf ikinci tərəf aid məkanı bildirir. İkinci tərəfi isə daha çox statik fellərlə düzəlir. Belə birləşmələrin birinci tərəfi məkanı isimlərdən qurulmaqla, ən çox yönlük, yerlik halında olur. Bu birləşmələrə durğunluq məzmununu həm də göstərilən hal formaları gətirir. Bu mənada yerlik hal daha fəal çıxış edir. Bu birləşmələr zəngin mənə xüsusiyyətlərinə malikdir, məsələn:

“Şəfəqlər *dənizə səpilən* zaman,

Bir günəş çevrilib min günəş olur” (N.Xəzri).

b) Nisbətən əhatəli, geniş məkan ifadə edən feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi hərəkətə aid olub əhatəli məkan ifadə edir və ən çox ismin yerlik, təsirlik, adlıq hallarında olur. Belə konstruksiyaların ikinci tərəfi hərəkət felləri ilə düzəlir. Bu fellərin lüğəvi mənası həm də məkanın əhatəli olmasına təsir edir. “Gəzmək, dolanmaq, addımlamaq” felləri belə fellərdəndir, məsələn:

“*Dağları dolaşib gəzən* nəğməni,

Sakit dinləyirdi durub dan üzü” (N.Xəzri).

c) Kəsilmə məkanı ifadə edən feli söz birləşmələrinin birinci tərəfləri məkani isimlərlə ifadə olunub, hərəkətin müəyyən nöqtədən xətt boyunca uzununa, eninə kəsdiyi məkanı bildirir. Bu məkani xətt bəzən iki məkani sərhəd xətti də ola bilər. Belə birləşmələrdə birinci tərəf daha çox ismin çıxışlıq, təsirlik, adlıq hallarında olur. İkinci tərəf isə “ötmək, keçmək, aşmaq, addımlamaq” kimi, hərəkət felindən ibarət olur. Kəsilmə məkanı ifadə edən birləşmələrin ikinci tərəfindəki fellərin semantik xüsusiyyətindən asılı olaraq zəngin mənə çalarlığı kəsb edir, məsələn:

“Neçə *çaylar keçib* sellər görmüsən,

Amma palıd kimi yenə ucasan” (N.Xəzri).

ç) Məzmununda istiqamət çalarlığı olan feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi məkani və təsirlik hallarında olan isimlərdən, ikinci tərəfi isə hərəkət fellərindən qurulur. Belə konstruksiyalarda birinci və ikinci tərəfin münasibətində müəyyən məkani istiqamət sezilir. Məkani istiqaməti birləşməyə bəzən birinci tərəf, bəzən də ikinci tərəfdəki fel gətirir. Birinci tərəf istiqamət məzmununu ifadə edəndə daha çox yönlük halda olur. İstiqamət çalarlılığı feli söz birləşmələrini zəngin mənə, üslub xüsusiyyətinə malikdir. Birinci tərəfi dəf olunacaq, qət elinəcək maneəni, məsafəni göstərən ikinci tərəf isə “qalxmaq, çıxmaq” kimi hərəkət felləri ilə ifadə olunan söz birləşmələrinin arasında olur. Buradakı fellər hərəkətin aşağıdan yuxarıya istiqamətləndiyini göstərir. Belə birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitəsi məhduddur, məsələn: “*Dağı bir nəfəsə qalxan o kəs,*

Töyşüdü qalxanda pilləkənləri” (M.İbrahimov).

Zaman əlaqəli feli söz birləşmələrinin sinonimliyi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, zaman əlaqəsi dildəki mənə əlaqələri içərisində xüsusi yer tutur. Bu qrammatik əlaqə obyektiv zamanın hərəkətdə olan materiyanın mövcudluq formasının dildə ifadəsidir. Hər bir iş, hadisə müəyyən zaman daxilində baş verdiyindən dildə zaman əlaqəli birləşmələr geniş yayılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində bu əlaqə növü müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan zaman əlaqəsi cümlə tipləri ilə verilən zamana nisbətən istər ifadə üsulu, istərsə də mənə cəhətdən bitkin deyildir. Burada xüsusi ilə birinci tərəfin mənası nəzərdə tutulur, məsələn: “saatlarla gəzmək” - zaman, “şəhərdə gəzmək” - məkan mənası ifadə edir. Azərbaycan dilində zaman əlaqəli feli söz birləşmələrinin birinci tərəfləri ən çox zaman mənalı isimlərlə, zərflərlə düzəliir. Azərbaycan dilində zaman mənalı söz birləşmələri həm də sinonimlik səpkidə mövcuddur. Bu söz birləşmələrində zaman çalarlığı müxtəlif mənə növlərinə əsasən müəyyənləşdirilir. Belə ki, bəzi söz birləşmələri işin icra vaxtına, bəziləri zaman sürəkliyinə, digərləri işin qurtarma vaxtına və s. görə sinonimlik cərgə təşkil edir.

Bir sözlə, zaman əlaqəsi ifadə edən söz birləşməsi dedikdə, bunu ilk anda ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə başa düşmək lazımdır:

1. İşin icra vaxtını bildirən feli söz birləşmələrində zaman anlayışı qeyri-müəyyən olur, çünki burada zamana məhdudiyyət yoxdur. Həmin vaxt bir anı, dəqiqəni, saati, ili, günü və s. əhatə edə bilər. Bu birləşmələrin birinci tərəfi zaman məzmunu konkret və bəzi mücərrəd isimlərdən düzəlməklə daha çox yerlik halında olur, çünki yerlik hal Azərbaycan dilində digər hallara nisbətən konkret icra vaxtını bildirir. Birinci tərəfləri işin icra olunub-olunmama vaxtını göstərən fəsil, il, təbii hadisə adlarını bildirən isimlərlə düzələn ikinci tərəfləri isə “gəlmək, getmək” hərəkət felləri ilə ifadə olunan söz birləşmələrində sinonimlik yerlik, adlıq hallı konstruksiyalar arasında olur, məsələn: “Onun dediyi kimi, dincəlmək üçün bura *qışda gəlmək* olur” (M.S.Ordubadi).

2. Zaman sürəkliyinə görə, feli söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, zərf, saylarla düzəlib işin icrasının davam etmə müddətini bildirir. Belə birləşmələr daha çox yerlik hallı olur, çünki yerlik hallı feli söz birləşmələrində hərəkətin məkan, zaman və s. daxilində başlanğıcını və sonunu bildirir. Birinci tərəfləri işin icra olunub-olunmamasında sürəklilik bildirən ikinci tərəfi isə “göndərmək, yola salmaq, gətirmək” və s. fellərlə düzələn söz birləşmələrində sinonimlik yerlik, yönlük, qeyri-müəyyən yiyəlik hallı konstruksiyalar arasında olur, məsələn: “Ona lazım olan şeyləri bir *həftəyə gətirməyi* tapşırdım” (M.S.Ordubadi).

3. Hərəkətin təkrarlı zamanını göstərən feli söz birləşmələrinin birinci tərəfləri ən çox zaman bildirən ümumi isimlərlə ifadə olunub adlıq halında olur. Burada birinci tərəf hərəkətə aid müəyyən fasilələrlə təkrarlanan zamanı bildirir. Hərəkətin təkrarlı zamanını bildirən söz birləşmələri dildə geniş yayılmışdır. Birinci tərəfi hərəkətə onu müəyyən təkrarlı zaman bildirən ay, gün, saat sözləri ilə düzələn, ikinci tərəfi isə “gözləmək, gözləri yol çəkmək, intizarda olmaq” felləri ilə bitən söz birləşmələrində sinonimlik adlıq hallı sintetik və analitik konstruksiyalar arasında olur, məsələn: “Haradasa axtarıram *hər saat gözləyib* tapa bilmədiklərimi” (R.Rza).

Səbəb əlaqəli feli söz birləşmələrinin sinonimliyi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, səbəb əlaqəsi, geniş yayılmış qrammatik mənə növü kimi, obyektiv gerçəklik hadisələri arasında səbəbiyyət əlaqəsinin dildə ifadəsidir. Dildə səbəbiyyət müxtəlif quruluşlu cümlələrlə söz birləşmələri və digər dil vahidləri ilə ifadə olunur. Səbəb əlaqəli feli söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci tərəf üçün səbəblik məzmunu ifadə edir, səbəb obyekt olur. Azərbaycan dilində səbəb əlaqəsi çıxışlıq, yönlük, adlıq və bəzən də qeyri-müəyyən yiyəlik hallı konstruksiyalarla ifadə olunur. Dildə bu mənada çıxışlıq hallı birləşmələr isə daha çox işlənir.

Səbəbiyyət ifadə edən birləşmələrdə, adətən, səbəb-nəticə amilindən əvvəl gəlir, bəzi birləşmələrdə isə səbəb və ondan doğan hərəkət eyni vaxta düşür, yaxud hərəkət səbəblikdən əvvəl baş verir. Ona görə də səbəb əlaqəli sinonim söz birləşmələri üç şəkildə təsnif olunur:

1) Hərəkətdən əvvəl baş vermiş səbəbi ifadə edən feli söz birləşmələrində səbəb zamanca qeyri-müəyyən ölçüdə hərəkətdən əvvəl gələ bilər və belə sintetik vahidlər dildə çoxluq təşkil edir. Hərəkətdən əvvəl baş vermiş səbəbi göstərən söz birləşmələrində səbəb yerində həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər işlənir. Bu sözlər hərəkətə aid müxtəlif səbəblik məzmununu ifadə edir. Birinci tərəfi təbii qəza, fəlakət, fiziki təsir, qəsdən zədələmə bildirən, nəticəsi isə “yorulmaq, ağrımaq, əsəbləri pozulmaq, əziyyət çəkmək” və s. fellərlə düzələn söz birləşmələrində səbəb əlaqəsi ən çox çıxışlıq hallı birləşmələrlə verilir, məsələn: “*Daşqından əziyyət çəkən* əhali sonralar sahil boyu sədd çəkməyə başladılar” (M.İbrahimov).

2) Hərəkətlə eyni vaxtda olan səbəbi göstərən feli söz birləşmələrində səbəblə hərəkət arasında mütləq və nisbi mənada eyni zamanlılıq olur, sintaktik vahidlər isə daha çox insanın mənəvi hissi, psixoloji hal-vəziyyət və təbii hadisələrlə səciyyələnən səbəbiyyəti ifadə edir. Belə konstruksiyalar bədii üslub üçün obrazlılığı yaradan vasitələrdən birinə çevrilməklə dildə geniş işlənir. Birinci tərəfi müxtəlif hissi çalarlıq, həyacan, narahatlılıq ifadə edən səbəb obyektli sözlərlə, ikinci tərəf isə “titrəmək, əsmək, qızarmaq” daxili hiss bildirən fellərlə düzələn belə sinonimlik çıxışlıq və yönlük hallı konstruksiyalar arasında olur,

məsələn: “Briqadir *pis vəziyyətə qaldığına görə utanaraq* başını aşağı salmışdı” (Ə. Vəliyev).

3) Hərəkətlə müqayisədə gələcək səbəbi bildirən feli söz birləşmələrində nəticə kimi, anlaşılan hal-vəziyyət və hərəkət əvvəl səbəb isə sonra baş verir. Belə konstruksiya həm müsbət, həm də mənfi mənaya malik olur. Səbəb bildirən söz yerində gələcək zaman bildirən feli sifət daha çox işlənir. Bu tipli birləşmələrdə də sinonimlik adlıq, yönlük, çıxışlıq hallı konstruksiya arasında olur, məsələn: “Bu dərs ilində *birinci sinfə gedəcəyi üçün sevinən* qız məktəb oxumaq barəsində atasına çoxlu suallar verirdi” (M.S.Ordubadi).

Məqsəd əlaqəli feli söz birləşmələrində sinonimliyi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məqsəd əlaqəsi hərəkətdə, prosesdə, hal-vəziyyətin icrasında subyektin hərəkətinə aid müəyyən məqsəd bildirir. O insanın fəaliyyətində düşünülmüş şəkildə təzahür edir, insanın praktik fəaliyyətini idarə edir, insanın arzularını müəyyən məqsədə tabe etdirir. Müasir Azərbaycan dilində məqsəd əlaqəsi ən çox yönlük hallı birləşmələrlə ifadə olunur. Buna səbəb yönlük halın başqa mənalarla bərabər məqsəd məzmunu da bildirməsidir. Məqsəd əlaqəsi də obyektiv gerçəkliyin digər hadisələri kimi, zamanla sıx surətdə bağlıdır. Bu bağlılıq hər şeydən əvvəl hər hansı bir məqsədin müəyyən zaman daxilində həyata keçirilməsidir. Əsasən məqsədin zamanla bağlılığını nəzərə alaraq məqsəd əlaqəli söz birləşmələrini şərti olaraq belə təsnif etmək olar:

1) Hərəkətdən sonra baş verəcək məqsədi ifadə edən feli söz birləşmələri dilimizdə geniş yayılmışdır. Bu növ sintaktik vahidlər birinci tərəfləri isim, məsdər, ikinci tərəfləri isə hərəkət felləri ilə düzəlməklə həyatda real məqsədi ifadə olunur. Həmin konstruksiya dildə çox yayılmaqla bərabər zəngin mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada məqsəd obyektə əsasən “işləmək, oxumaq, istirahət etmək, gəzmək” və s. anlayışlarla əlaqədardır. Birinci tərəf ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətə aid real obyektiv məqsəd bildirən, ikinci tərəf isə hərəkət felləri ilə ifadə olunan söz birləşmələrində məqsəd əlaqəsi yönlük, çıxışlıq və adlıq hallı konstruksiya arasında olur, məsələn: “O Təbrizə və ya Tehrana *oxumağa getmək* fikrinə düşmüşdü. İnkilabdan əvvəl *işləməkdən ötrü* Bakıya *gələndə*

dostlaşmışıq. Mən *işləmək üçün* sənin yanına gələndə səhv etmişəm” (M.İbrahimov).

2) Hərəkətlə təxminən eyni vaxta düşən məqsədi göstərən feli söz birləşmələrində hərəkətlə məqsəd zamanca nisbi yaxınlığa malik olur. Tərəfləri müxtəlif nitq hissəsindən düzələn bu tipli konstruksiyalar zəngin üslub və məna xüsusiyyətlərinə malik olmaqla sintaktik quruluşunda özünəməxsus yer tutur. Bunların geniş yayılan növü tarixi gün, toy, bayram, yubiley münasibəti ifadə edənlərdir. Birinci tərəf xoş niyyət, arzu məqsədi ifadə edən, ikinci tərəfi isə “ziyafət vermək, sağlıq demək, badə qaldırmaq” və s. fellərlə düzələn leksik tərkib və üslubca fərqlənən söz birləşmələri ən çox yönlük halda olur. Bu birləşmələr daxilində sağlığına, şərəfinə, eşqinə sözləri işlənir, məsələn:

“Gözəllər bəzəmiş bizim məclisi,

Gözəllik eşqinə badə qaldıraq” (Osman Sarıvəlli).

3) Nisbətən mücərrəd və ümumi məqsəd bildirən feli söz birləşmələrinin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən düzəlməklə mücərrəd və ümumi məqsəd ifadə edir. Sinonim səpkidə mövcud olan bu birləşmələr dildə geniş yayılmışdır və müxtəlif dairədə istifadə edilir. Məzmun etibarı ilə əsasən yekun ideya, amal, məqsəd, əqidə, məslək bildirir. Birinci tərəf isə isim, şəxs və işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunaraq, prosesə aid məqsəd ifadə olunub, ikinci tərəf isə “almaq, gətirmək, gəlmək, getmək” felləri ilə düzələn söz birləşmələrində sinonimlik yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallı konstruksiyalar arasında olur, məsələn: “Cəmil, *sənə görə* biz buraya *gələndə* belə fikirləşməmişdik” (M.S.Ordubadi).

Qoşmalı feli söz birləşmələri

Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrində qoşmaların köməyi ilə yaranan birləşmələrə də rast gəlmək olar. Bu birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: “müstəqil mənalı söz + qoşma + fel”. Qoşmalı feli birləşmələrdə qoşma ilə onun əlavə olunduğu söz birləşmənin birinci komponentini, fel isə birləşmənin ikinci əsas komponentini təşkil edir. Qoşma bu

birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, qoşmaların feli birləşmələrdəki rolunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Qoşmalar feli birləşmələri zahiri formalaşmasına görə qoşmasız feli birləşmələrdən fərqləndirilir, məsələn: “kitaba baxmaq - kitaba sarı baxmaq”, “məktəbə getmək - məktəbə tərəf getmək”. Başqa qoşmalardan fərqli olaraq “can, cən, dək” qoşmaları, bəzən də ixtisar şəklində “ilə” qoşması sözə bitişik yazıldığından, belə vəziyyətdə həmin qoşmaların iştirak etdiyi qoşmalı birləşmələr formaca qoşmasız birləşmələrdən fərqlənir, məsələn: “evəcən getmək, qələmlə yazmaq”.

2. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir, məsələn: “quş kimi uçmaq, arzu ilə yaşamaq”. Qoşmalar, həmçinin, felin tələblərinə tabe olmayan yiyəlik halın fellə əlaqəsini təmin edir, məsələn: “onun kimi oxumaq, bizim kimi yaşamaq, sənin üçün yaşamaq”.

3. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrinin daha qabarıq şəkildə ifadəsinə, həmin mənaların dürüst və dəqiq ifadəsinə yardım göstərir və eyni zamanda tərəflər arasında məna çalarlıqları yaradır, məsələn: “evə getmək – evə sarı getmək – evə kimi getmək, günortadan yatmamaq – günortadan bəri yatmamaq”.

4. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsi ilə reallaşır, məsələn: “at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün getmək”. Qoşmalar feli birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da mühüm yer tutur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunlar göstərir ki, qoşmalı feli birləşmələr dəqiq və ətraflı öyrənilməsi üçün bir nitq hissəsi kimi, qoşmaların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi, xüsusən

qoşmaların işlənmə yerinin və mənə əlaqələrinin yaranmasındakı rolunun tədqiqi lazımdır.

Qoşmalar feli birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətinin azaltmır. Birləşmələrin mənə əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qoşmalı feli birləşmələri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Lakin qoşmasız feli birləşmələrdə olduğu kimi, bu birləşmələri də birinci tərəfdəki müstəqil mənalı sözlərin qrammatik formasına əsasən qruplaşdırmaq daha münasibdir. Bu nöqteyi nəzərdən qoşmalı feli birləşmələrdə ilk növbədə iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1. Bu birləşmələrin az bir qisminə birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur, məsələn: “adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq” və s. Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərin mənə əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2. Bu birləşmələrin əsas qisminə birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir, məsələn: “sənin kimi oxumaq, məktəbə sarı getmək” və s. Birləşmələrin bu növlərində əlaqə vasitələri bir növ qoşalaşır, qoşmalarla bərabər hal şəkilçilərindən də istifadə edilir. Burada qoşmalar birləşmənin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə olmaq rollarını saxlasalar da, mənə əlaqələrinin yaranmasında onların rolu bir qədər zəifləyir və onlar, az da olsa bu cəhətdən hal şəkilçilərinə güzəştə getməli olurlar.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilər. Bu vəziyyət ismin hallarının qoşmalarla əlaqəsindən irəli gəlir, ona görə də bu sistemdə birinci tərəfi təsirlik və yerlik hallarda olan birləşmələr qeyd oluna bilmir, çünki Azərbaycan dilində bu hallarda işlənən qoşmalar yoxdur. Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feli birləşmələri dörd yerə ayırmaq mümkündür: 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənənlər;

2) birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər.

Birinci və ikinci qrupa daxil olan birləşmələr özlərinə məxsus bir sıra spesifik cəhətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edirlər. Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvəzliliklər, xüsusən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmir. Birinci növ birləşmələrin əksinə olaraq, üçüncü və dördüncü növ birləşmələrdən isə fərqli olaraq, ikinci növ birləşmələrin birinci tərəfləri yalnız əvəzliliklərlə ifadə oluna bilər.

Qoşmalı birləşmələrdə tərəflər arasında qrammatik əlaqə məsələsi də maraqlıdır. Qoşmasız birləşmələrin (adlıq, qeyri-müəyyən təsirlik hallı növlərindən başqa) hamısında tərəflər idarə əlaqəsinə əsaslanır. Qoşmalı birləşmələrdə isə məsələ bir qədər başqa şəkildədir. Qoşmasız birləşmələrdə iki müstəqil söz alınıb onların əlaqəsindən bəhs edilirdisə, burada zəruri ünsür kimi, üç söz iştirak edir. Bu sözlərdən ikisi birləşmənin birinci komponentini, biri isə ikinci komponentini təşkil edir. Ona görə də burada həm birinci komponenti əmələ gətirən sözlər arasındakı əlaqəni, həm də iki sözdən ibarət olan birinci komponentin ikinci komponentlə əlaqəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bunun üçün birinci növbədə qoşmalarla onların aid olduğu sözlərin qrammatik münasibətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Qoşmaların halları idarə etməsi fikri dilçilikdə müəyyən dərəcədə kök salsada, dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Məlumdur ki, idarə əlaqəsində idarə edən söz birləşmənin əsas tərəfi hesab olunur, müəyyən cəhətlərdən aydınlaşdırılan söz olur, idarə olunan söz qrammatik cəhətdən tabe vəziyyətdə olur, idarə edən sözü bu və ya başqa cəhətdən aydınlaşdırır, idarə edən söz ilk planda dayanır, idarə olunan onun vasitəsi ilə meydana çıxır, məsələn: “kitabı almaq, evə getmək, evdən çıxmaq” və s.

Digər tərəfdən, dilçilikdə hamı tərəfindən qəbul edilən belə bir həqiqət vardır ki, idarə əlaqəsi tabe sözün mənası ilə əlaqədardır. Qoşmalarda isə, məlum

olduğu üzrə, müstəqil leksik məna yoxdur, buna görə də onlarda mənaya əsaslanan tələb də yoxdur.

Bunlar göstərir ki, qoşmanın əsas sözləri idarə etməsi məsələsinə bir qədər ehtiyatla yanaşma lazımdır. M.Hüseynzadə və S.Cəfərov bu cəhətdən doğru hərəkət edərək qoşmalarda idarə məsələsini qoymur, qoşmaların hallarla işlənməsinə görə təsnifini başqa şəkildə ifadə edirlər. M.Hüseynzadə “ismin adlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar”, “ismin yönlük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar”, “ismin çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar” deməklə, qoşmalarla hallar arasındakı münasibətdə qoşmaların əsas deyil, köməkçi olduğunu, bu və ya digər halı tələb etmədiyini, əksinə bu və ya digər hala qoşulduğunu bir daha nəzərə çarpdırır (15, s.225-227).

S.Cəfərov da hala üstünlük verir və “yiyəlik halla əlaqəyə girən qoşmalar”, “yönlük halla əlaqəyə girən qoşmalar”, “çıxışlıq halla əlaqəyə girən qoşmalar” deyərək təsnif aparır (14, s. 87-89).

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Çağdaş ingilis dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, feli söz birləşmələri geniş yayılmışdır.

Məlumdur ki, tabeəddici sözü fellərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir və, beləliklə, feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində fellər xüsusi rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, iş-hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir. Fel mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan nitq hissəsidir. O, malik olduğu qrammatik mənalar və həmin mənalar zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə üsul vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma kateqoriyalarına malikdir. Həmin kateqoriyalar bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Felin

zaman kateqoriyası keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında sintetik üsulla, yəni “-ed” şəkilçisi ilə ifadə edildirsə, gələcək zamanı qeyri-müəyyən formasında həmin qrammatik mənə, yəni felin zaman kateqoriyası analitik yolla – köməkçi fel vasitəsi ilə ifadə olunur, məsələn: “I worked. I shall work. He will work.”

Bəzən isə felə xas olan eyni bir qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir, yəni bir qrammatik mənə həm şəkilçi, həm də köməkçi sözlə ifadə olunur. Buna felin növ kateqoriyasını misal göstərmək olar, məsələn: “He was invited two days ago”. Bu cümlədə felin məchul növü köməkçi “to be” felinin keçmiş zaman forması “was” və “-ed” şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də məlum növdə fel obyektin işin icrasında fəal iştirak etdiyini bildirir. Subyekt cümlənin mübtədasi funksiyasında çıxış edir. Məlum növdə həm təsirli, həm də təsirsiz fellər eyni olaraq işlənir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məlum növün özünəməxsus şəkil əlaməti yoxdur, cümlədə işlənən felin məlum və ya məchul növdə olması ancaq oppozisiya vasitəsilə, yəni həmin felin məchul növ şəkli vasitəsilə aşkar edilir, məsələn: “yazdı – yazıldı”, “wrote – was written”.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məlum növdə felin xəbər şəklinin müxtəlif zaman formaları vardır. Bu zaman formalar dörd qrupa bölünür:

1. Qeyri-müəyyən zaman formaları (The Indefinite Tense Forms).
2. Davamedici zaman formaları (The Continuous Tense Forms).
3. Bitmiş zaman formaları (The Perfect Tense Forms).
4. Davam edib bitmiş zaman formaları (The Perfect Continuous Tense Forms).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də felin məchul növü hərəkətin subyekt üzərində icra edildiyini bildirir.

Müasir ingilis dilində felin məchul növünün aşağıdakı zaman formaları vardır: 1. İndiki zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü.

2. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü.

3. Gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasının məchul növü.

4. İndiki zamanın bitmiş formasının məchul növü.
5. Keçmiş zamanın bitmiş formasının məchul növü.
6. Gələcək zamanın bitmiş formasının məchul növü.
7. İndiki zamanın davamedici formasının məchul növü.
8. Keçmiş zamanın davamedici formasının məchul növü.

Məchul növdə felin zaman formaları “to be” köməkçi felinin müvafiq zaman forması və əsas felin keçmiş zaman feli sifətlə düzəldir.

Bildiyimiz kimi, müasir ingilis dilində şəxs, kəmiyyət, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, şəkil kimi ismi kateqoriyalar, sifətin müqayisə dərəcəli kateqoriyası ilə yanaşı müxtəlif feli kateqoriyalar mövcuddur. Bura zaman, tərz, ardıcılıq, bitkinlik, şəxs, kəmiyyət, növ kateqoriyaları aiddir. Bu kateqoriyalardan yalnız üçünə felin təsriflənməyən formalarında rast gəlmək olur. Növ və ardıcılıq kateqoriyaları onların hər üçündə (məsdər, cerund və feli sifətdə), tərz isə yalnız məsdərdə görülür.

Müasir ingilis dilində felin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyasıdır. İngilis dilində felin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil qrammatik vasitə yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında, üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək bircə suffiks “-s / -es” suffiksi işlənir. Qalan hallarda müasir ingilis dili felinin şəxs-kəmiyyət kateqoriyası, müstəqil nitq hissəsi hesab edilən şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə edilir, yəni felin hansı əxsdə olması onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyənləşdirilir, məsələn: “I work. We work. They work.” cümlələrində hərəkətin icrasının neçənci şəxsin təki və ya cəmi olmasını ancaq şəxs əvəzliyini nəzərə almaqla bilmək olar.

Ümumiyyətlə, felin növ kateqoriyası işin subyekt tərəfindən görüldüyünü və ya obyektin üzərində icra olunduğunu göstərir. Buna baxmayaraq alimlər növ kateqoriyasına müxtəlif təriflər vermişlər.

V.S.Xaimoviç və İ.Roqovskayanın fikrinə görə, növ kateqoriyası iki cüt oppozisiyaların qarşılaşdırılan sözlərin sistemidir. Misal: “love – is loved, loving – being loved, to love – to be loved, has loved – has been loved”, və s. Onlar qeyd

edirlər ki, bu sistem hərəkətin ya subyekt tərəfindən icra edilən kimi, ya da obyekt tərəfindən həyata keçirilən kimi təqdim edildiyini göstərir (64, s. 67).

İ.S.Barxudarov və D.A.Ştelling isə hesab edirlər ki, qrammatik növ kateqoriyası hərəkətin öz daşıyıcısına olan münasibətdə hərəkətin müxtəlif istiqamətlərini bildirir (78, s. 138).

E.M.Qordon, I.P.Krılovanın fikrinə görə, növ felin formasıdır və bu forma cümlənin mübtədasının hərəkətin icraçısı, yaxud hərəkətin obyektini olduğunu göstərir (59, s. 85).

O.İ.Musayev qeyd edir ki, felin növ kateqoriyası icra olunan hərəkətin obyektə və subyektə münasibətini bildirir (30, s.280).

Bu təsnifatlardan hər hansı birini növ kateqoriyasının tərifini kimi vermək düzgün deyil. Müxtəlif tədqiqatçıların təsnifatlarının ümumiləşdirilməsi əsasında növün məna ilə felin formasının dialektik vəhdəti olub, aşağıdakıları ifadə etdiyini demək daha düzgün olar:

1. mübtədə və tamamlığa xəbərin münasibəti;
2. subyektə və obyektə hərəkətin münasibəti;
3. hərəkətin onun icra edilməsinə və predmetə münasibəti;
4. hərəkəti onunla müəyyən olunan şəxsin, predmetin hərəkətdə iştirak etmə xarakterinə olan münasibət;
5. hərəkətin şəxsi və predmeti nöqtəyi-nəzərindən ona olan münasibətinin xüsusiyyətləri;
6. hərəkətin onun icraçısına, predmetə yönəlməsi;
7. mübtədə hərəkəti icra edir, yəni hərəkətin icraçısı olur (məlum növ), yaxud hərəkət onun üzərində icra edilir (məchul növ), hərəkətin icra olunduğunu göstərir.

Buradakı birinci və ikinci təriflər eynidir, sadəcə fərq ondan ibarətdir ki, birinci tərif sintaktik əlamətlərə, ikinci semantik əlamətlərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar bəzi hallarda qrammatik, bəzi hallarda leksik-semantik əlamətlərə əsaslanaraq müasir ingilis dilində felin müxtəlif miqdarda növlərini müəyyənləşdirirlər. Belə ki, müxtəlif tədqiqatçılar

ingilis dilində məchul və məlum növdən başqa qayıdış, qarşılıq və ya orta növü də növ kateqoriyasının təsnifatına daxil edirlər. Bu məsələyə müəyyən qədər aydınlıq gətirmək məqsədilə həmin mövzuya bir daha qayıtmışıq.

Zəngin bir dil kimi, Azərbaycan dilində də fellərdə növ kateqoriyası mövcuddur. Fellərdə olan bu növ müxtəlifliyi subyekt, obyekt və fel arasındakı münasibətlərdən irəli gəlir: “hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyektə əvəz etməsi və sairədən təzahür edir” (31, s.157). Bunun nəticəsində felin mənasında müəyyən dəyişikliklər yaranır və bu dəyişikliklər ya xüsusi şəkli əlamətləri əlavəsi ilə, ya da fəldə heç bir şəkli dəyişiklik əmələ gətirmədən meydana çıxır.

Türkoloji ədəbiyyatda növlərin yaranma səbəbi müxtəlif prinsiplərdə öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. hərəkətlə obyekt arasındakı münasibətə görə;
2. hərəkətlə subyekt arasındakı münasibətə görə;
3. hərəkətlə subyekt və obyekt arasındakı münasibətə görə;
4. hərəkətin subyektə və obyektə arasındakı münasibətə görə.

Lakin bu bölgünü heç də bütün dilçilər bir mənalı şəkildə qarşılamamışlar. Felin növlərinin hansı prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsi bir çox fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarmışdır. Növləri müəyyənləşdirərkən bəzi dilçilər fəllə obyektin münasibətini nəzərdən qaçıdıraraq subyektin işin icrasında iştirakını əsas götürürlər, bəzi dilçilər isə hərəkətin subyekt və obyektə və yaxud obyekt və subyektə olan münasibətini əsas götürürlər. Bir qrup dilçilər isə növ kateqoriyasının subyektə obyekt arasında olan müxtəlif münasibət bildirdiyini göstərirlər. Bu fikirlər öz əksini türk dilinin qrammatikasında aid yazılmış ayrı-ayrı kitablarda tapmışdır.

Yuxarıda göstərilən bölgülərin ayrı-ayrı işlədilməməsi fikrini N.A.Baskakov və M.Hüseynzadə nəzərə almışlar və mövcud bölgülərin hamısını və bütün növlərin xüsusiyyətlərini əsas götürmüşlər (79; 22).

Müasir Azərbaycan dilində felin altı növ kateqoriyaları vardır: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı-birgəlik, şəxssiz və icbar.

Məlum növdə felin cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq işin icrasında subyektin fəal rolu olur, işi görən subyekt ya zahirdə olur, ya da istənilən vaxt zahirə çıxarıla bilər. Subyekt məlum və ya müstəqil olsa belə cümlədə göstərilməyə bilər. Amma onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Məchul növ fellərdə işin kim tərəfindən görüldüyü bilinmir, buna görə obyekt subyekti əvəz edir və ya görənin özü deyil onun gördüyü iş daha vacib olur. Sözsüz ki, işin icrasında subyektin iştirakı vardır, amma məqsəd subyektin iştirakını deyil onun gördüyü işi nəzərə çatdırmaqdır. Buna görə subyekt üzə çıxarılmır və məchul olaraq qalır. Məhz subyektin bilinmədiyinə - məchul olduğuna görə bu növ fellər məchul fellər adlanır.

Qayıdış növ cümlələrdə subyekt obyektə əvəz edərək həm də obyekt olur və hərəkət subyektin özünün üzərində icra edilir. “Burada nəinki müstəqim obyektin, hətta qeyri-müstəqim obyektin də suallarını verib, onları zahirə çıxarmaq mümkün deyildir” (32, s.161).

Qarşılıqlı-birgəlik növ cümlələrdə *üzərində* iş icra olunan əşya olmur və hərəkət bir neçə subyekt tərəfindən icra edilir, yəni subyektin heç bir obyekt üzərində təsiri olmur. İş isə iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı icra edilir.

Şəxssiz növ fellər icraçısının müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkün olan ümumi bir hərəkəti bildirir. Şəxssiz növ fellər, əsasən, hərəkət, təfəkkür, eşitmə prosesi ilə bağlı olan felləri əhatə edir.

İcbar növ fellərdə hərəkət birinci subyekt tərəfindən deyil, birinci subyektin xahişi, əmri, ya da tapşırığı ilə başqası tərəfindən icra edilir, “lakin işin həqiqi icraçısı subyekt kimi zahirə çıxa bilmir” (32, s.166).

Məchul növ dilin bütün funksional üslublarında istifadə oluna bilər. Məchul növə istər dövlət əhəmiyyətli görüşlərdə, istər ən məşhur yazıçı və şairlərin əsərlərində, istərsə də gündəlik danışiq dilində rast gəlinə bilər. Növ kateqoriyasının belə geniş sferada istifadə imkanı bu mövzunu daim aktual saxlayır.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində felin növ kateqoriyasının tipoloji təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə nail olduq:

1. Növ kateqoriyası nəticədə məna ilə felin formasının dialektik vəhdəti olub, müxtəlif dilçilərin fikirlərinə görə aşağıdakı münasibətləri bildirə bilər, məsələn, mübtəda və tamamlığa xəbərin münasibəti; subyektə və obyektə hərəkətin münasibəti; hərəkətin onun icra edilməsinə və predmetə münasibəti; hərəkətin onunla müəyyən olunan şəxsin, predmetin həmin hərəkətdə iştirak etmə xarakterinə olan münasibəti; hərəkətin, onun icrasına, predmetə yönəlməsi; mübtəda hərəkəti icra edir, yəni hərəkətin icraçısı olur (məlum növ), yaxud hərəkət onun üzərində icra edilir (məchul növü), hərəkətin icra olunduğunu göstərir.

2. Müasir ingilis dilində felin iki növü, Azərbaycan dilində isə altı növü geniş işlənmişdir.

3. Hər iki dildə məlum fellərin subyektə həmişə cümlənin mübtədası olur.

4. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də məlum növün özünəməxsus şəkli əlaməti yoxdur.

5. Felin məchul növü ingilis dilində analitik, Azərbaycan dilində isə sintetik üsulla düzəlir.

6. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində təsirsiz fellər xüsusi şəkilçilər vasitəsilə təsirli fel şəklinə salındıqdan sonra məchul növdə işləyə bilər.

7. Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq, subyekt müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak etmədən fel məlum ola bilər.

8. Müasir Azərbaycan dilində “qapı açıldı” tipli cümlələr məchul növə aid edildiyi halda, ingilis dilində “the door opened” tipli cümlələr məlum növə aid edilir.

9. Müasir ingilis dilində felin məchul növünün nitqdə işlənmə miqyası Azərbaycan dilində işlənmə miqyasından daha genişdir. Belə ki, ingilis dilində məchul növün çox geniş yayılması ingilis dilinin qrammatik quruluşunun ümumi xarakteri ilə və eyni zamanda işin icraçısının ismin halları ilə ifadə olunmasının qeyri-mümkünlüyünü ilə əlaqədardır.

10. Müasir ingilis dilində təsirsiz tərkibli fellər məchul növdə işləyə bilər.

11. Müasir ingilis dilində məchul növün iki qrupu vardır: “Common Actional Passive” və “New Passive Actional”. “New Passive Actional” özü isə yarımqruplara bölünür, məsələn, get – passive, become – passive, come – to – passive, get – to – passive.

12. Azərbaycan dilində feli digər növlərindən fərqli olaraq, qarşılıqlı-birgəlik növ həm təsirli, həm də təsirsiz məlum fellərə xüsusi şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir: icbar, məchul, şəxssiz və qayıdış fellərdən qarşılıqlı-birgəlik düzəlmir.

13. Müasir ingilis dilində bəzən şəxsi emfatik şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə məchul növün belə formaları ilə rastlaşdıq, məsələn, “I was given a book” əvəzinə “A book was given to me” və s.

14. Müasir Azərbaycan dilində qayıdış növ fellər həm ayrılıqda, həm də “öz” qayıdış əvəzliyinin köməkliyi ilə konstruksiya əmələ gətirir.

Hər iki dildə növ kateqoriyasının tipoloji tədqiqinin həm praktik, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, danışıq dilində praktik şəkildə müxtəlif zaman formalarında istifadə olunan məchul növün nitqin səlis olmasında müstəsna rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində olan feli söz birləşmələrində əsasən predikativlik xüsusi yer tutur. İngilis dilində də fellərin təsirli və təsirsiz kateqoriyaları geniş yayılıb. Təsirli və təsirsiz fellərin işlənməsindən çıxış edərək feli söz birləşmələrini ingilis dilində aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. aparıcı komponentləri həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən ibarət olan feli söz birləşmələri;

2. aparıcı komponentləri yalnız müəyyən qrupa daxil olan feli söz birləşmələri.

Həmin feli söz birləşmələri özləri də iki yarımqrupa bölünür:

a) aparıcı komponentləri yalnız təsirli fellərdən ibarət olan feli söz birləşmələri;

b) aparıcı komponentləri yalnız təsirsiz fellərdən ibarət olan feli söz birləşmələri.

Hər bir qrup üzərində ətraflı dayanaq. Genişlənmiş feli birləşmələr – bu qəbildən olan feli birləşmələrdə tabe olan söz kimi zərf, zərf birləşməsi, sifət, sifət birləşməsi, substantiv birləşmələr və başqa dil vahidləri işlənir, məsələn:

“A young woman came forward” (J.Galsworthy).

“Father was among them talking very loud” (E.Voynich).

“Jack flung down his club and ran in the direction of the sound” (A.Christie).

“She was weeping freely” (W.S.Maugham).

Müşahidələr göstərir ki, zərflər feli söz birləşmələrində əsasən tabe olduğu feldən sonra işlənir. Lakin zərflər tabe olduğu feldən əvvəl də işləyə bilər. “In, out, off” tabeəddici sözləri misal gətirmək olar, məsələn:

“In ran the bay”. Bu cür halda inversiya baş verir. Bildiyimiz kimi, inversiya normal söz sırasının pozulmasıdır.

Felin analitik forması işləndikdə zərflər adətən köməkçi fellərdən sonra işlənir, məsələn:

“His face was already regaining its natural colour” (E.Voynich).

“You must be making a mistake” (A.Christie).

“I’ll be down in a minute” (J.Galsworthy).

Sifət genişlənmiş feli birləşmələrdə işlənərkən feldən intonasiya vasitəsi ilə ayrılır, məsələn:

“The applause came abruptly, sharp and hard startling Pa Dann” (E.Voynich).

Genişlənmiş feli birləşmələrin tərəflərində sözönlü qruplarında da iştirakı geniş yer tutur, məsələn:

“He went up to it and tore the record” (W.S.Maugham).

“Martin sampled the air before replying” (J.Galsworthy).

Genişləndirilmiş feli söz birləşmələrində “here, there, where, somewhere, now, then, self” əvəzliliklər kimi sözlər işlədilir, məsələn:

“They sat there for an hour” (W.S.Maugham).

“Tess then asked what drinks he wished to have” (Th.Hardy).

Genişlənmiş birləşmələrdə tabe olan söz kimi məsdər, cerund və feli sifət tərkibləri işlənir, məsələn:

“The machine-gunner stood up for me to sit down” (E.Hemingway).

“Kit stood watching the picket” (Lindsay).

“I see the gardener waiting for you” (O.Wilde).

Bildiyiniz kimi, müasir ingilis dilində məsdər, cerund və feli sifət şəxssiz formalarıdır. Məsdər özünə məxsus formal əlaməti olan fel formasıdır. Məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən “to” ədatıdır. İngilis dilində məsdər ikili xüsusiyyətə malikdir: ismi və feli.

İsmi kimi, məsdər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əsasən özünü onun sintaktik funksiyasında büruzə verir:

“To go away was the only thing to do” (J.Galsworthy). - mübtəda funksiyasında,

“The only thing is to decide” (W.S.Maugham). - predikativ funksiyasında,

“I promised to obey and went upstairs with my message” (Ch.Dickens). - tamamlıq funksiyasında.

Məsdərin feli xüsusiyyətləri özünü felin şəxs formalarında, tərz formalarında daha geniş şəkildə göstərir, məsələn:

“I saw him come into the room” (W.S.Maugham).

“The desire to write was stirring in Martin once more” (J.London).

İngilis dilində məsdər tərkiblərindən biri olan mübtəda məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction) feli birləşmələrlə də işlənir. Bu məsdər tərkibi “to be likely, to be sure, to be certain” feli birləşmələrlə işlənir, məsələn:

“They are sure to come back. I should think he is likely to stay a week or more” (Ch.Brönte).

Mübtəda məsdər tərkibi ilə ifadə olunan bir çox başqa feli birləşmələrə rast gəlmək olar, məsələn:

“He was believed to have a bedroom at the back” (J.Galsworthy).

“The driver is reported to come early in the morning” (E.Voynich).

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri də feli sifətdir. Müasir ingilis dilində iki feli sifət var: indiki zaman feli sifət (the Present Participle) və keçmiş zaman feli sifət (the Past Participle).

İngilis dilində feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində feli sifət tərkibləri (the participial constructions) mühüm rol oynayır, məsələn:

“The hunters were seen walking and hunting in the forest yesterday” (E.Voynich).

“The two men were heard descending” (Ch.Dickens).

“The boys were seen going to the village” (M.Twain).

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri də cerund adlanır. Cerund tarixən feli isim və indiki zaman feli sifətdən əmələ gəlmişdir. Cerunda xas olan ikili xüsusiyyət cerundun feli isim və feli sifətdən əmələ gəlməsi faktı ilə izah edilir. Cerund həm isim, həm də fel xüsusiyyətlərinə malikdir. Cerund isim kimi, cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq rolunda işləyə bilər və yiyəlik əvəzliyi, hətta yiyəlik halda olan isimlə təyin oluna bilər, məsələn:

“Once on his room, he resumed his writing. Martin sampled the air before replying” (J.London).

Cerund da fel kimi zaman formalarına, növ formalarına malikdir. Məsələn:

“You don’t mind my smoking” (J.London).

“I don’t mind mentioning it to you” (Ch.Dickens).

Felin digər şəxssiz formaları kimi, cerund da isim və ya əvəzliliklə qrammatik əlaqəyə girərək tərkib yaradır. Cerund tərkibi də (the gerundial construction) feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır, məsələn:

“How did you get out without his seeing you?” (E.Voynich).

Genişlənmiş feli birləşmələr “to be” bağlayıcı feldən sonra da işlənir, məsələn:

“Dinner will be ready in a few minutes”, she said (W.S.Maugham).

“It was cold in the small dark room” (B.Shaw).

İngilis dilində tamamlıq feli söz birləşmələri də geniş yayılmışdır. Tamamlıq feli birləşmələrdə yalnız təsirli fellər işlənir, məsələn:

“Then below the gramophone began” (E.Voynich).

Bəzən elə olur ki, tamamlıq işlənmir, ancaq xələl gətirmədən onu bərpa etmək mümkün olur. Asanlıqla buraxılmış tamamlıqlar, məsələn, “killed them, loved him, drank wine, began playing”.

Sözönünün işlənilib-islənməməsinə görə tamamlıqlı feli söz birləşmələri aşağıdakı qruplara bölünür: vasitəsiz tamamlıqlı feli birləşmələr və sözönlü tamamlıqlı feli birləşmələr.

Vasitəsiz tamamlıqlı feli birləşmələrdə tabe olan söz kimi, əvəzlik, substantiv birləşmə, cerund, məsdər tərkibi işlənir, məsələn:

“At the station he wrote a second telegram to the farm” (J.Galsworthy).

“I can’t imagine lying like that” (E.Hemingway).

Bu cür feli birləşmələrdə tabe edən söz təsirli fellərlə ifadə olunur, məsələn:

“He liked their courtesy and their distinguished manners, their gentleness and their sudden passions” (W.S.Maugham).

Sözönlü feli birləşmələr də geniş yayılmış feli söz birləşmələrindəndir. Sözönlü feli birləşmələrdə tabe olan söz kimi “sözünü + isim”, yaxud substantiv söz birləşmələri, “sözünü + cerund” və s. dil vahidləri işlənir, məsələn:

“He wanted me to sit down” (E.Hemingway).

“John knocked on the door” (E.Hemingway).

“You will never make it the same by writing” (E.Voynich).

İngilis dilində eyni fellər bir neçə sözünü ilə işlənə bilər. Bunlar əsasən üstünlük təşkil edir, məsələn: “He worked on the railroad. He worked in his room. He worked near the house. He worked till midnight. He worked with great pleasure”.

Kvalifikativ tamamlıqlı feli birləşmələr də ingilis dilində geniş yayılmış feli söz birləşmələrindəndir. Bu tip feli birləşmələrdə tabe edən tərəfdə olan fel təsirsiz fel olur. Tabe olan söz isə isim, substantiv birləşmə, əvəzlik, əvəzlik birləşməsi, sifət, sifət birləşməsi, say, məsdər, feli sifət ilə ifadə olunur, məsələn:

“Sometimes I may seem to forget to weaken” (Lindsay).

“His mouth felt dry” (B.Shaw).

“She blushed and tried to look serve” (K.Mansfield).

Tədqiqat zamanı belə məlum oldu ki, ingilis dilində bir çox fellər var ki, onlar da feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bunlardan “to have” feli ilə yaranan feli söz birləşmələri də geniş yer tutur. “To have” feli bir qisim isimlərlə birləşərək müxtəlif mənalı feli söz birləşmələri əmələ gətirir. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, “to have” feli köməkçi fel kimi, “Perfect” zaman formalarını əmələ gətirmək üçün işlənir, məsələn: “I have done my homework”.

Əsas fel kimi, “to have” feli isə “varı olmaq, malik olmaq” mənasını verir və cümlənin xəbəri olur, məsələn: “I have many friends in this city”. Həmçinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif mənalı feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində iştirak edir. “To have” feli ilə ən çox rast gəlinən feli söz birləşmələri aşağıdakılardır: “to have a party, to have a holiday, to have a nice time, to have a talk, to have a discussion, to have a walk, to have a rest, to have a smoke, to have a baby, to have tea” və s. Bunlardan əlavə “to have smth. done” konstruksiyalı feli söz birləşmələrinə də rast gəlmək olar, məsələn: “to have the house painted, to have one’s teeth examined, to have a dress made, to have a new house built, to have smth. delivered” və s.

Müasir ingilis dilində “to have” felindən “to be”, “to get” felləri ilə başlayan feli söz birləşmələri də mövcuddur, məsələn: “to be ill, to be sorry, to be sure, to be off, to be in, to be well; to get into, to get one’s way, to get together, to get worst of it”.

Bütün bunları nəzərdən keçirib demək olar ki, müasir ingilis dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qeyri-predikativlikdən əlavə, predikativlik üstünlük təşkil edir. Yəni feli söz birləşmələrinin yaranması predikativliklə bağlıdır. Belə halda feli söz birləşmələri əsasən cümlənin xəbəri, tamamlığı olur, məsələn:

“The waiter set down the coffee and cakes and left us as silently as he came” (Braine).

“It was their neighbour’s turn to take the young ones to school and she was late” (Carter).

“A few days after Montanelli’s departure Arthur will go to fetch a book from the seminary library, and will meet Cardi on the stairs” (E.Voynich).

Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrində əgər birinci tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsini əsas alsaq, burada “ad+fel”, “fel+fel” və “zərf+fel” formaları üzrə qruplaşdırma aparmaq lazımdır. Lakin söz birləşmələri təlimində “fel+fel” və “fel+zərf” formaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir. “Ad+fel” forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub həm forma variantlarının həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsnif olunur.

Beləliklə, ingilis dilində ən geniş yayılan feli söz birləşmələrin növləri bunlardır: “fel-isim”, “isim-fel”, “fel-fel”, “fel-zərf”, “zərf-fel”.

“Fel-isim” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *to build a house, to write an article*; ya da bu tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *dancing girl, broken cup*; ya da bu tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi cerund, ikinci tərəfində isə isim durur, məsələn: *looking for food, telling story*.

“İsim-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi yiyəlik halında isim, ikinci tərəfində isə cerund, məsələn: *an elephant’s trumpeting, car’s roaring*.

“Fel-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə cerund durur, məsələn: *begin asking, start thinking*.

“Fel-zərf” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi məsdər, ikinci tərəfində isə zərf durur, məsələn: *to run fast, to listen attentively*.

“Zərf-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfində isə feli sifət, məsələn: *further developed, highly provided*.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə feli söz birləşmələrinin linqvistik təhlilini apararkən, bir sıra nəticələrə gəlmişik və, qeyd etmək lazımdır ki, araşdırma

nəticəsində əldə edilən bütün faktlar, qənaətlər söz birləşməsi nəzəriyyəsi üçün qiymətlidir.

Söz birləşməsi daxilində sözlərin sintaktik əlaqələrinin, onların struktur-semantik izahı, işlənmə dairəsi, yaranma üsulları, nitqdə rolu və s. tədqiq etdikdən sonra aşağıdakı nəticəyə gəldik:

1. Söz birləşmələrinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi deməkdir. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxartmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir. Bu isə, söz birləşməsi probleminin böyük nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

2. Söz birləşməsi dil sistemində cümlə səviyyəsindən bir səviyyə aşağıda yerləşən sintaktik vahiddir. Söz birləşməsi, cümlədən fərqli olaraq, suprasegment ünsürlərdən məhrumdur və kommunikativ məqsəd daşımır. Söz birləşməsi yalnız cümləyə qoşulduqda, yəni cümlə üzvünün bir hissəsinə və ya bütöv cümləyə çevrildikdə müəyyən intonasiya və kommunikativ dəyər kəsb edir. Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, cümlə bir ünsürdən təşkil oluna bildiyi halda, söz birləşməsi isə, həcminə görə iki vahiddən az ola bilməz.

3. Söz birləşmələrinin daxili strukturuna görə, təsnifatı daha münasib hesab olunur, çünki bu təsnifatda dildə mövcud olan söz birləşmələrinin, demək olar ki, hamısı əhatə olunur. Söz birləşmələrinin daxili strukturu deyəndə, onun komponentləri arasındakı sintaktik və kombinator əlaqələrin məcmusu başa düşülür.

4. Söz birləşməsinin sintaktik strukturu onun ifadə etdiyi semantik məzmunla sıx əlaqədardır. Hesab etmək olmaz ki, strukturu idarə edən, onu müəyyənləşdirən yalnız semantikadır, çünki eyni bir semantik məzmun müxtəlif sintaktik strukturlarla ifadə oluna bilər. Söz birləşməsində sözlərin əlaqələnməsi əsasən onların həm semantikasi ilə, həm də kateqorial aidiyyatı ilə müəyyənləşdirilir.

5. Söz birləşməsində komponentlərdən birinin semantik məzmunu birləşmədə iştirak edəcək digər vahidlərin həm semantik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinin əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilər.

6. Söz birləşməsi leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Sözlər söz birləşmələrində konkret mənə alır, öz növbəsində söz birləşmələrinin forma və mənası onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur. Burada leksik mənanın qrammatik mənaya çevrilməsi prosesi gedir, daha doğrusu, leksik mənə ilə qrammatik mənə birləşir.

7. Söz birləşməsi söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza yaradır. Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır.

8. İngilis dilində öz ümumi xarakterik xüsusiyyətlərinə və işləndiyi yerinə görə, söz birləşmələrini iki yerə bölünməsinə zəmin yaradır: unisentrik və polisentrik. Bunların bu bölgüsü onların bir və ya daha çox elementlərinin böyük strukturlu birləşmələrlə sintaktik əlaqəyə girə bilib-bilməməsindən aslıdır.

9. Status və kombinator əlaqələrə əsaslanan daxili münasibətlərin xüsusiyyətləri isə bütün söz birləşmələrinin iki yerə bölünməsinə zəmin yaradır: nüvəli və nüvəsiz söz birləşmələr. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələr də öz növbəsində kiçik yarımqruplara bölünür. Nüvəli söz birləşmələri daxilində struktur tərkibdə özünün sintaktik funksiyasını göstərməyən element nüvə adlanır.

10. Məlumdur ki, fel çoxkateqoriyalı və zəngin bir nitq hissəsidir. Feldə mövcud olan leksik-semantik mənalar, şübhəsiz ki, bu birləşmələrdə də özünü göstərir. Felə məxsus çoxcəhətli semantika (hərəkət, nitq, iş, təfəkkür və s.) birləşmələrdə intişar edir. Bu mənə növləri göstərir ki, fellər insan fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini ifadə edir və onlar çox müxtəlif cəhətlərdən də izah edilir. Tədqiqatda bu fakta söykənərək, feli birləşmələrin ikinci tərəflərinin izah olunma əhatəsinin çox geniş olması da göstərilmişdir.

11. İngilis dilində feli birləşmələrin, bir kateqoriya kimi, reallaşmasında dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri eksplisit şəkildə əks olunur.

12. Feli birləşmələrin Azərbaycan dilində verbal xüsusiyyətlərində inkarlıq, təsirlilik-təsirsizlik, növ, ingilis dilində isə növ, tərz, zaman kateqoriyaları mühafizə olunur.

13. Feli birləşmələr verbal ünsiyyətdə elə bir əhəmiyyətə malikdir ki, onların verbal xüsusiyyətləri həmişə nominativ xüsusiyyətlərdən üstün olmalıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, birləşmələrdə fel hərəkətin dinamikliyini, onun mənbəyini və nəticəsini əks etdirir və verbal ünsiyyətdə aparıcı rol oynayır.

14. Azərbaycan dilində inkarlıq özünü leksik, morfoloji və sintaktik sahədə göstərdiyi halda, ingilis dilində inkarlığı əmələ gətirən belə vasitələr yoxdur.

15. Azərbaycan dilində feli birləşmələrin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxaran təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ingilis dilində əsas götürülmür.

16. Növ kateqoriyası isə, müqayisə olunan hər iki dildə, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

17. Feli birləşmələrin tərz kateqoriyası ingilis dilinə xas olan kateqoriyadır. Müqayisə olunan hər iki dildə feli birləşmələr spesifik feli xüsusiyyətlərə malikdir, ingilis dilində olan feli birləşmə tərkibləri Azərbaycan dilinə, əsasən, budaq cümlə kimi təqdim olunur.

18. Hər iki dildə feli birləşmələrin nominativ funksiyaları verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən məhduddur və bu həmin kateqoriyanın tarixi ilə əlaqədardır.

19. Azərbaycan dilində feli birləşmələrin nominativ xüsusiyyətləri həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, ingilis dilində isə, yalnız sintaktik səviyyədə reallaşır.

20. Feli birləşmələrin hamısı üçün olan müştərək cəhətlər bunlardır: birləşmənin tərəfləri arasında tabelilik əlaqələri, tərəflərin feli bağlama ilə, feli

sifətlə, məsdərlə ifadəsi, komponentlərin birlikdə ifadə etdiyi semantik cəhətlər birləşmələrin cümlə üzvü kimi pozisiyası və s.

21. Tədqiqat göstərir ki, feli birləşmələrin özünəməxsus quruluş modelləri vardır. Birləşmələr bu modellər üzrə fəaliyyətini davam etdirir. Belə birləşmələrin əmələgəlmə tarixi də, tədqiqat göstərir ki, lap qədimdir.

22. Araşdırmada feli birləşmələrin növləri arasında konkret faktlar baxımından uyğun və diferensial cəhətlər də ayırd edilmiş, ümumiyyətlə, feli birləşmələrin bütün tiplərinin tərəfləri arasında qrammatik və məna əlaqələrinin özünəməxsusluğu da dəqiqləşdirilmişdir.

23. Tədqiqatda belə bir nəticə çıxır ki, “ad+fel” tipli feli birləşmələr feli birləşmələrin digər növlərinə nisbətən məhsuldar olub, intensiv işlənmə imkanlarına malikdir. Lakin, məsələn, “fel+fel” tipli birləşmələr isə nisbətən kütləsi az olub, qeyri-məhsuldar xarakter daşıyır.

24. Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin birinci tərəfləri ya substantiv xüsusiyyətli sözlərdən, ya da həmin birləşmədə müvəqqəti də olsa, substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Deməli, bu birləşmələrin birinci tərəflərindəki sözlər necə olursa-olsun substantiv xüsusiyyətli olmalıdır. Belə sözlər ismin bu və ya digər halında duraraq müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin mahiyyətini və onların məna variantlarını müəyyənləşdirmək üçün bu cəhətə xüsusi fikir vermək və onları bu cəhətdən də təsnif etmək əhəmiyyətlidir.

25. Tədqiqat zamanı feli birləşmələrin digər bir növü “fel+fel” birləşməsi də araşdırılmışdır, baxmayaraq ki, işlənmə miqyası qeyri-məhsuldardır. Burada iki felin qovuşması, hərəkətin hərəkətlə izah edilməsi, bir hərəkətin öz ifadəsini digər bir hərəkətdə tapması, nəhayət, birləşmənin bütövlükdə dinamik xarakteri, müxtəlif semantik bazaya malik olması da əsaslandırılmışdır.

26. Feli birləşmələrin sintaqmatik və paradiqmatik səviyyədə müqayisəli-tipoloji təhlili, onların qrammatik quruluşunun daxili imkanlarının çoxluğuna dəlalət edir.

27. Müqayisə olunan dillərdə feli birləşmələrin oxşar cəhətləri fərqli xüsusiyyətlərdən kəmiyyət və əhəmiyyət etibarilə daha üstündür və bu da lingvistik universalıların müəyyənləşdirilməsində kömək edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev A. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı, 1956.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, 1972.
3. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində feli sifət tərkibləri haqqında, Elmi Əsərlər, ADU nəşriyyatı № 8, 1956.
4. Abdullayev Ə.Z., Əbilov A.S., Həsənova E.C., Vəliyev K.N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum, Bakı, 1978.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, Maarif, 1999.
6. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nəşri, 2000.
7. Axundov A. A., Veysəlov F.Y., Aslanov T.Ə. Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis, Bakı, 2002.
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 404 s.
9. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, Nurlan, 2004, 512 s.
10. Bağirov Q.K. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, 1966, 159 s.
11. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960.
12. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960.

13. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1981, 444 s.
14. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1970.
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, II hissə, Bakı, Maarif, 1982.
16. Dil İnstitutunun əsərləri, III c., Bakı, 1950.
17. Əfəndiyev C.H. Qoşma, Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, SSR EA nəşriyyatı, 1951, 268 s.
18. Ələkbərov A.Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər, Nam.dis., Bakı, 1961.
19. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli bağlama, Bakı, API, 1989, 95 s.
20. Həsənov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, 1981.
21. Hüseynov M., Şirəliyev M.A. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1951.
22. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1983.
23. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Sintaksis, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496 s.
24. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2003.
25. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001.
26. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, I-II c., Bakı, Maarif, 1989.
27. Qurbanov A.M. Azərbaycan Dilçiliyi Problemləri, 3 cildə, Bakı, Elm, 2004.
28. Mahmudov Ə. Söz birləşmələri, Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər, AEA, 1947.
29. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986, 320 s.
30. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996.
31. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, I c., Bakı, ADU, 1959, 453 s.
32. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, II c., Bakı, ADU, 1962, 403 s.
33. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
34. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, EA nəşr., 1961, 145 s.
35. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003.
36. Rəfibeyli G.L. İngilis və Azərbaycan dillərində feli tərkiblər, NDA, Bakı, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2004, 29 s.
37. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Azərnəşr, 2001, 170 s.

38. Seyidov Y.M. Feli bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü kimi, ADU nəşriyyatı, Elmi əsərləri № 11, Bakı, 1956.
39. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1987.
40. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, 406 s.
41. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, BDU, 2000, 403 s.
42. Tağızadə Z.X. Söz birləşmələri haqqında, API-nın əsərləri, 1959.
43. Tağızadə Z. X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, 1960.
44. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı, 1999, 102 s.
45. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001, 220 s.
46. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər, məsdər tərkibləri. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Международный Научно-теоретический журнал 3 (45), Bakı, 2005, s. 11-17.
47. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004, 263 p.
48. Yusifov M. Azərbaycan dili, Bakı, 1996.

İngilis dilində:

49. Barabash T.A. A Comparative Study in Grammar, USA, 1997, 276 p.
50. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983.
51. Burlakova V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase, M., Higher school publishing house, 1971.
52. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English, M., Prosvesceniye, 1979, 352 p.
53. Cobbett W. A Grammar of the English Language. Oxford, 1984, 149 p.
54. Curme G.O. A Grammar of the English Language, in three volumes, vol. II, Syntax, London, 1935, 178 p.
55. Drazdauskav A. An outline of English Syntax, M., 1977, 141 p.
56. Fleron S. A Course of Theoretical English Grammar, London, 2001.

57. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964.
58. Gleason H. A. Jr. Linguistics and English Grammar, New York, 1965, 519 p.
59. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, 430 p.
60. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, Leningrad, 1971.
61. Iofik. L.L. Chakhoyan L.P. Readings in the theory of English Grammar, Leningrad, 1972.
62. Irtenyeva N.F., Barsova O.M., Blokh M.Y., Shapkin A.P. A Theoretical English Grammar, Moscow, 1969.
63. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others, A Grammar of the English language, Leningrad, 1973.
64. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.I. A course in English Grammar, Moscow, 1967.
65. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar, Syntax, Moscow, Higher School Publishing House, 1986.
66. Kovner R.L. English Grammar, Leningrad, 1973.
67. Nesfield J.C. English Grammar, Past and Present, London, 1931.
68. Nesfield J.C. Outline of English Grammar, London, 1936, 141 p.
69. Radford Andrew. Syntax. A Minimalist Introduction, London, Cambridge University Press, 1999, 283 p.
70. Roberts R. English Syntax, M., V.S., 1980.
71. Seydl E. Grammar, Oxford University, 1992.
72. Strand Barbara M.H. Modern English structure, New York, 1965.
73. Strand B.M. Modern English Syntax Structure, London, 1998.
74. Swan Michael. Practical English Usage, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 1980.
75. Thomson A.J., Martinet A.A. A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1987, 383 p.
76. Verkovskaya I.P., Rastorgueva T.A. The English Verb, Moscow, 1987.

Rus dilində:

77. Ахманова О.С. Проблематика английского языка, Москва, 1964.
78. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, 423 с.
79. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., Изд-во восточной литературы, 1960, № 2, 247 с.
80. Бруннер К. История английского языка, Москва, 1956.
81. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке, Л., 1975, 128 с.
82. Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка, М., 1984, 112 с.
83. Велиева Н.Ч. Сравнительно-лингвистический анализ словосочетаний современном английском и русском языках. *Nəzəri, elmi, metodik jurnal № 3* (128), Bakı, 2000, s. 36-39.
84. Велиева Н.Ч. Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке, Баку, ХКБ и Полиграфия, 2001, 61 с.
85. Велиева Н.Ч. Инфинитив в разносистемных языках на материале английского, азербайджанского и русского языков. *Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal 3* (37), Bakı, 2003, s. 5-10.
86. Виноградов В.В. Русская грамматика, М., 1980.
87. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка, Л., 1954.
88. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык, Синтаксис, Изд-во Московского Университета, 1957, 515 с.
89. Жигадло В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд. лит-ры на ин. языке, 1956, 350 с.
90. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, В.ш., 1981, 285 с.
91. Ильиш Б.А. Современный английский язык, Теоретический курс, М., Изд. – 2, Изд. лит. на ин. языке, 1948, 347 с.

92. Иофик Л.Л. О сочинении предикативных единиц в новоанглийском языке, Исследования по английской филологии, Сб.2, Изд. ЛГУ, 1961.
93. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка, Ленинград, «Просвещение», 1973, 320 с.
94. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М., Изд. АН СССР, 1956, 569 с.
95. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958.
96. Шапиро А.Б. Словосочетание в русском языке. Славянское языкознание. Москва, изд-во АН СССР, 1959.
97. Ярцева В.Н. Пути развития словосочетания (на материале английского языка), Учёные записки, Ленингр. Ун-та, № 156, 1952, Сер. Филол. Наук, вып. 15 (1), с. 28-42.
98. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка, М.-Л., Изд-во АН СССР, Лен-ое отделение, 1960, 194 с.

Bədii ədəbiyyat:

B.Azəroğlu, C.Cabbarlı, H.Cavid, Ə. Cəlil, Y.V.Çəmənzəminli, M.Dilbazi, İ.Əfəndiyev, M.Ənvər, F.Əttar, N.Xəzri, M.İbrahimov, S.Qədirzadə, H.Mehdi, M.Ənvər, Mir Cəlal, Q.Musayev, M.S.Ordubadi, M.Rəhim, S.Rəhimov, S.Rüstəm, X.Rza, O.Sarıvəlli, A.Səhhət, M.Süleymanov, A.Şaiq, Y.Şirvan, A. Tufarqanlı, B.Vahabzadə, M.P.Vaqif, S.Vurğun.

Braine, Ch.Brönte, Carter, A.Christie, Collins, A.J.Cronin, Ch.Dickens, J.Galsworthy, Th.Hardy, E.Hemingway, Lindsay, J.London, K.Mansfield, W.S.Maugham, B.Shaw, E.Voynich, O.Wilde.

III Fəsil

Müxtəlifsystemli dillərdə məsdər ilə düzələn

fəli birləşmələr

Qeyd etdiyimiz kimi, feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində fel mühüm rol oynayır. Feli birləşmələr geniş yayılmaları, çox işlənmələri, zəngin mənə və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur.

Feli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə feli birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir.

Hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir.

Müasir ingilis dilində felin üç şəxssiz forması vardır: məsdər (The Infinitive), cerund (The Gerund) və feli sifət (The Participle). İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində cerund adlanan nitq hissəsi yoxdur. İngilis dilində isə, dilimizdə geniş miqyasda işlədilən feli bağlama adlanan fel forması yoxdur.

Biz tədqiqat boyu ingilis dilində olan məsdər (The Infinitive), cerund (The Gerund) və feli sifət (The Participle) Azərbaycan dilinin feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə qarşılaşdırıb, onlar arasındakı əlaqəni üzə çıxardırıq.

Bütün əsas nitq hissələrinin bu və ya başqa şəkildə feli birləşmələrdə iştirakı feli birləşmələrin forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin burada felin rolu daha böyükdür və feli birləşmələr məhz felin sayəsində geniş əhatə dairəsinə malikdir.

Fellərlə ifadə olunan mənalar materiya ilə əlaqədə, məkan və zamanla əlaqədə öz əksini feli birləşmələrdə tapır. Feli birləşmələrdə əsasən əşyalara hərəkətlər arasındakı münasibətlər, hərəkətlərlə onların zamanı, məkanı və s. arasındakı münasibətlər ifadə olunur. Burada eyni zamanda hərəkətin özləri arasındakı münasibətlər, hətta ismi birləşmələrə məxsus bir şəkildə əşyalar arasındakı əlaqələr də əks olunur, məsələn: “danışa-danışa yazmaq, duyub yaratmaq, oxuduqca savadlanmaq”.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülən söz qrupları felə daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik bildərməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı felə daxil olub, onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq

hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin sözlərin feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətdən irəli gəlir.

Qrammatikada məsdər, əsasən, felin şəxsə, kəmiyyətə və şəklə görə, dəyişməyən bir növü kimi, tədqiq edilir. Bəzi dillərdə, məsələn, portuqal dilində məsdər zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarına görə uzlaşır. Lakin dünya dilləri arasında elə dillər də var ki, ümumiyyətlə, o dillərin qrammatikasında məsdər kateqoriyası mövcud deyil, məsələn: ərəb, bolqar və müasir yunan dili.

Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində əsas rol oynayan söz qruplarının xüsusiyyətləri ilə qısa tanış olaq.

Məsdər hərəkətin adı olmaqla feldən ismə doğru meyl edən bir formadır. Məsdərdə bir sıra fel xüsusiyyətləri var. Məsdərdə felin əsas kateqoriyalarından olan təsirlik kateqoriyası var. Məsdərlər də təsirli və təsirsiz olmaqla iki yerə ayrılır, məsələn: “yazmaq, almaq, bilmək” məsdərləri təsirli, “getmək, gəlmək, yatmaq” məsdərləri təsirsiz fəllərdən ibarətdir. Məsdərlərdə felin inkarlıq kateqoriyası var, məsələn: “yazmaq, danışmaq, bilmək”, məsdərləri təsdiq, “yazmamaq, danışmamaq, bilməmək” məsdərləri inkardır.

Feli bağlamalar feldən zərfə doğru meyl edən söz qrupudur. Feli bağlamalarda da fəllə məxsus təsirlik, növ və inkarlıq kateqoriyaları vardır, məsələn: “yazanda, biləndə” feli bağlamaları təsirli, “gedəndə, yuxuluyanda” feli bağlamaları təsirsizdir.

Feli bağlamalarda zərf xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar da zərf kimi dəyişmir, cümlədə başqa fəllərə aid olub onları bu və ya digər cəhətdən izah edir. Feli sifətlər feldən sifətə doğru meyl edən söz qrupudur. Feli sifətlərdə də felin təsirlik, növ və inkarlıq kateqoriyaları özünü saxlayır, məsələn: “yazan, alan, görən” feli sifətlər təsirsiz, “gələn, gedən, tərپənən” feli sifətləri təsirsizdir.

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində birləşmələrin qeyri-predikativ formada çox işlənməsinin səbəbi feli bağlama və feli sifət formalarının çox olması ilə izah olunur.

Feli birləşmələr zəngin və rəngarəng qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə onlar müxtəlif cəhətdən təsnif edilir. Feli birləşmələrin birinci

tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu kimi, həmin sözlərin formaları da müxtəlif olur.

Dilçilikdə məsdər və məsdər tərkiblərin tədqiqi tarixi

Bütün təbiət və cəmiyyət hadisələri kimi, dil də öz yaranışı, mənşəyi, inkişaf tarixi və müasir mənzərəsi etibarı ilə olduqca zəngin hadisə və qanunauyğunluqlarından, rəngarəng vahidlər sistemindən ibarətdir. Bu cür mürəkkəb bir prosesin elmi təhlilini vermək, buradakı obyektiv hadisə və qanunauyğunluqları aşkar etmək, hər hansı bir dilin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və s. problemlər dilçilik tədqiqatlarında aşkar olur.

Dilçilik elminin bütün elmlər kimi tarixi vardır. Dilçiliyin yaranma tarixi eramızdan əvvəlki əsrlərdən başlayır və bu elm təxminən iki min beş yüz illik inkişaf tarixinə malikdir. Dilçiliyin müxtəlif şöbələrindən biri də qrammatikadır. Qrammatika problemləri müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Qrammatika dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi qədimdir.

Qrammatika termini yunanca “gramma” sözündən olub, hərf, yazı, savad mənasını verir. Qrammatika uzun müddət dil haqqında bilik, elm kimi başa düşülmüş və dilçilik elmini bütövlükdə əhatə etmişdir. Buna görə də dilçilik sözünün sinonimi olmuşdur. Müasir dövrdə isə qrammatika dilin konstruktiv səviyyəsini öyrənən dilçilik sahəsi olub, söz formalarından, onların dəyişmə və birləşmə formullarından, cümlə tərtibi məsələlərindən bəhs edir. Müasir mənada qrammatika dilin qrammatik quruluşu haqqında elm sahəsi kimi başa düşülür (9, s.331).

Məlumdur ki, qrammatika dilin tacıdır. Qrammatikanın mühüm və geniş sahələrindən biri felin şəxsiz formalarından olan məsdər və məsdər tərkibləridir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkibləri həmişə dilçi alimlərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olub. Məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə oynadığı rolu nəzərə alaraq, hər iki dildə onun müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Məsdər və məsdər tərkibləri tədqiqat obyekti

kimi seçilməsində əsas məqsəd onların dilçilikdə işıqlandırma dərəcəsini və onun ingilis və Azərbaycan dillərində oynadığı rolu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışdan onlar nə qədər sadə görünsələr də öz qrammatik quruluşuna görə, semantik xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlif və geniş imkanlara malikdir.

Bildiyiniz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdurlar. İngilis dili analitik (flektiv), Azərbaycan dili isə agglütinativ dil qrupuna daxildir. Buna görə də bu dilləri bir-biri ilə tutuşdurmaq ümumi və fərqli cəhətləri aşkar etmək çətin məsələdir. Buna baxmayaraq hər iki dildə felin şəxsiz formalarından olan məsdər müqayisəli şəkildə öyrənmək vacibdir. Bu mövzu ilə əlaqədar rus və ingilis dillərində əhəmiyyətli dərəcədə elmi ədəbiyyat olduğu halda, felin şəxsiz formaları haqqında Azərbaycan dilində verilən məlumatlar elmin bu sahəsinə olan tələbatı ödəmir. Buna görə də tədqiqatın mövzusu öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismini fellər təşkil edir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında müstəqil nitq hissəsi kimi tanınan fel bəhsinə hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox, qabarıq və ya cüzi, dinamik və ya qeyri-dinamik şəkildə ifadə edən sözlər daxil edilir (30, s.14).

“Fel” termini bizim dilimizə ərəb dilindən keçib. Qeyd etmək lazımdır ki, fellər özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunları, qısaca olaraq, aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Fel morfologiyanın ən böyük bəhslərindən biridir. Mövcud dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən müasir Azərbaycan dili kitablarında fel bəhsi həcm etibarilə morfologiyanın təxminən 40%-ni təşkil edir. Digər türk dillərində də vəziyyət bu şəkildədir.

2. Fel çoxkateqoriyalı nitq hissəsidir. Bu kateqoriyalar feldə kompleks şəkildə, toplu şəkildə öz ifadəsini tapır. Feldə təsir, növ, tərz, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyaların varlığı, xüsusi və ümumi formalara

malik olması buna ən yaxşı sübutdur. Dilimizdəki nitq hissələrinin heç birində bu qədər kateqoriya yoxdur.

3. Fel kateqoriyalarının əksəriyyəti xüsusiyyətdir, yəni bunlar yalnız felə məxsus kateqoriyalardır. Əgər lüğət tərkibində ən çox sözü olan ismin dörd kateqoriyası (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs – xəbərlilik) varsa və bunların hamısı ümumi kateqoriya hesab olunursa, yəni bu kateqoriyalar isimdən başqa sifətə, saya, əvəzliyə, zərfə də xidmət edirsə, felə aid kateqoriyaların əksəriyyəti yalnız felə xidmət edir.

4. İki nitq hissəsinin əlamətini özündə birləşdirən, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox zəngin və spesifik xüsusiyyətlərə malik olan, fel bəhsində tədris edilən məsdər (fel-isim), feli bağlama (fel-zərf), feli sifət (fel-sifət) feldən törəmişdir. Başqa nitq hissələrinin heç birindən belə böyük bəhslər formalaşmamışdır.

5. Fel dilimizin milli orijinallığını, ən qədim üsurlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Fellərdəki çoxmənalılıq, onda məskən salan hər bir mənə neçə-neçə əsrlərin yadigarıdır.

6. Fellərdə omonim, sinonim və antonimlərin yaranması yolları başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər başqa nitq hissələrində omonim, sinonim və antonimlərin böyük bir qismi alınma sözlərin hesabına yaranırsa, fellərdə belə bir xüsusiyyət yoxdur. Burada onlar yalnız dilin, dildəki fellərin öz daxili imkanları hesabına, xüsusən çoxmənalılığın hesabına yaranır.

7. Felin xarakterik xüsusiyyətlərindən, onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlərindən biri də odur ki, fellərin əksəriyyəti çoxmənalıdır, rəngarəng mənalara malikdir.

8. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fel müstəsna rol oynayır. Əvvəla, fel çox söz ehtiyatına malik olan nitq hissələrindən biridir. İkincisi, fel düzəldən şəkilçi olduqca çoxdur.

9. Frazoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində də fellər xüsusi rol oynayır.

10. Fel predikativlik, xəbərlik xüsusiyyətinə malik olmağı ilə bütün nitq hissələrindən fərqlənir. Buna görə də qrammatik cəhətdən başqa nitq hissələrindən daha az asılı olur (30, s.14-19).

Köhnə qrammatika kitablarında fellərə dair verilən izahat məsdərlərlə ölçülürdü. Məsdəri əmələ gətirən “-maq / -mək” şəkilçiləri “ədati-məsdər” adlanırdı. Felin bütün növləri, şəkilçiləri, feli isimlər, feli sifətlər, feli bağlamalar və s. məsdərlərlə bağlanıb izah edilirdi. Bu kitablarda müasir dilimizdə feli isim, feli sifət kimi qəbul olunan sözlər bəzən “növi-məsdər”, bəzən “hasili-məsdər”, bəzən “ismi-məsdər”, bəzən məsdərdən əmələ gələn “ismi-fail”, bəzən də “ismi-məful” adlanırdı (25, s.234).

Məlum olduğu kimi, məsdər hər iki dildə felin şəxssiz formalarından biridir. Felin şəxssiz formaları dünyanın digər dillərində olduğu kimi, dövrümüzə necə var elə gəlməmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış və yeni formada bu günümüzdə gəlib çıxmışlar. Felin şəxssiz formaları haqqında dilçi alimlər çoxlu tədqiqatlar aparmış, maraqlı faktlar aşkara çıxarmışlar. Həmin dilçi alimlərdən İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsovin felin şəxssiz formaları haqqında fikirləri maraqlı olar: “Əgər cümlə daxilində felin şəxslı formaları yalnız bir sintaktik funksiyanı yerinə yetirmək iqtidarındadırlar, felin şəxssiz formaları bir sıra sintaktik mövqeləri əvəz etmək imkanlarına malikdir. Bu imkanlar arasında onların cümlədə xəbər ola bilmək imkanlarını istisna etmək lazımdır. Onlar (verballar) cümlə daxilində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, məsdər felin digər şəxssiz formalarına nisbətən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir” (66, s.10-11). Felin şəxssiz formaları dildə ilk əvvəl şəxslı formalar kimi mövcud olmuş, lakin tədricən dilin inkişafı nəticəsində onlar fellərə meyl etmiş və feli xüsusiyyətlər olan fel növü, məlum və məchulluq kateqoriyası kəsb etmiş və feli birləşmədə təşkil etmişlər (66, s.10).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da tərkibcə müxtəlifdir. Belə ki, ingilis dilində felin şəxssiz formaları məsdər, feli sifət və cerunddur, Azərbaycan dilində isə felin şəxssiz formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama daxildir. Buradan aydın olur ki, ingilis dilində feli bağlama

adlı felin şəxssiz forması və Azərbaycan dilində isə cerund adlı felin şəxssiz forması yoxdur. Hər iki dildə də felin şəxssiz formalarından biri məsdər digərlərinə nisbətən daha çox diqqəti cəlb edir. Məsdərin yaratdığı modellər, frazeoloji birləşmələrin, tərkiblərin Azərbaycan dilində variantlarının tapılması yeni elmi bilikləri əldə edilməsini tələb edir.

Dilçilikdə məsdər və məsdər tərkiblərin tədqiqi tarixi haqqında bəhs edərkən, bilavasitə, Ə. Dəmirçizadə (1928), M.Hüseynzadə (1948), M. Şirəliyev (1959), Y.Seyidov (1978), S.Cəfərov (1982), A. Qurbanov (1985), H.Mirzəyev (1986), A.Axundov (2002), A.Babayev (2004) kimi tədqiqatçıların adlarını çəkmək lazımdır.

İngilis dilinə aid məsdər və məsdər tərkiblərini tədqiq edən alimlər: M.Bryant (1945); A.İ.Smirnitskiy (1959); M. Ganşina, N.Vasilyevskaya (1964); B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya (1967); O. Jespersen (1971); E.M.Qordon, İ.P.Krılova (1973); V.L.Kauşanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova (1973); L.S.Barxudarov, D.A.Ştelinq (1973); İ.P. İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsov (1981); İ.Y. Koşevaya (1982); M.Y.Bloxdur (1983).

XX əsrin ortası – XXI əsrin əvvəlində müxtəlif dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar: Ş.Balli (1961); Boduen de Kurtene (1963); N. Məmmədov, A. Axundov (1966); V.D.Arakin (1979); O.İ. Musayev (1979); V.İ.Koduxov (1979); H.K.Quliyev (2001); N.Ç.Vəliyevadır (2003).

Məsdərlər də, feli sifətlər kimi, ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən, isimlərə, digər tərəfdən isə fellərə yaxınlaşır. Başqa sözlə desək, məsdər fellər və isimlər üçün səciyyəvi olan bir sıra əlamətləri özündə birləşdirir; hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, qoşma, köməkçi söz, bağlama və modal sözlərlə işlənir, həm də növ, təsirlik və təsirsizlik, inkarlıq kateqoriyalarına malik olur, bütün fellər üçün səciyyəvi olan iş, hal, hərəkət, vəziyyət və s. kimi semantik mənaları özündə saxlayır. Bu formanın şəkli əlaməti “-maq / -mək” şəkilçisidir. “-maq / -mək” məsdər şəkilçisinin mənşəyi barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər, fərziyyələr vardır. N.A.Baskakov “-maq” şəkilçisini tarixən “-man / -men” forması ilə əlaqələndirir. A.N.Kononov və Q.İ.Ramsted isə “-maq” məsdər şəkilçisinin

tarixən iki hissədən yarandığı söyləyirlər. A.N.Kononovun fikrincə, “-maq” şəkilçisi vaxtı ilə “-ma” və “-g” tərkib hissələrindən yaranmışdır. Burada “-ma” feli isim şəkilçisi kimi, “-g” isə “-g / -ga / -ğa” yönlük halın əlaməti kimi izah olunur. Q.İ.Ramstedin fikrincə isə “-maq” şəkilçisi = “m + ag” elementlərindən əmələ gəlmişdir.

İstər qədim türk dillərinə məxsus yazılı abidələrdə, istərsə də Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən yazılı mənbələrdə “-maq” şəkilçisi fəal işlənmiş, müasir Azərbaycan dilində malik olduğu səciyyəvi cəhətləri özündə əks etdirmişdir. Bu şəkilçi, ümumiyyətlə, əksər türk dillərində işlənsə də, türkoloji ədəbiyyatda, haqlı olaraq, oğuz qrupu dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə məxsus bir forma kimi izah edilir. Digər türk dillərində felin forması təkcə “-maq / -mək” şəkilçisi ilə deyil, həmçinin “-ma / -mə; -ş / -şi; -v / -uv” formaları ilə də düzəldiyi halda, Azərbaycan dilində ancaq “-maq / -mək” forması özünü qoruyub saxlamışdır (34, s. 363).

Müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formaları sistemində məsdərin yeri

Müasir ingilis dilində məsdər özünəməxsus yer tutan felin şəxssiz formalarından biridir. Onun əsas göztəricisi “to” ədatıdır. “To” ədatı müasir Azərbaycan dilində məsdər əlaməti olan “-maq, -mək” şəkilçilərinə uyğun gəlir, məsələn: to run - qaçmaq, to smell - iyləmək, to write - yazmaq.

Müasir ingilis dilində məsdər əlaməti olan “to” ədatı ilə omonim “to” sözünü də vardır. Buna görə də qarşısında “to” işlənən sözlərin hamısını məsdər hesab etmək doğru olmaz. Qarşısında “to” işlənmiş sözün məsdər olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən “to”-dan sonra işlənən sözün leksik mənası nəzərə alınmalıdır. “To”-dan sonra gələn hərəkət bildirirsə, əsasən məsdər, əşya bildirirsə isim olur. Buna müvafiq olaraq, “to” birinci halda ədat, ikinci halda isə sözünü adlandırılır (51, 173). Məsələn: He begins **to work** at eight o'clock every day. (Məsdər). He goes **to work** at eight o'clock every day. (İsim).

Məsdər tarixən fel kökündən düzələn isim olub. Müasir ingilis dilində məsdərin iki formasının (“to” və “to”-suz) mövcudluğu onunla izah olunur ki, onlar iki müxtəlif hal formasına malikdir. Qədim ingilis dilində məsdərin iki halı var idi: adlıq və yönlük. Məsələn, adlıq hal – ceasan, yönlük hal – ceasenne (to choose – “seçmək” mənasında), adlıq hal – libban, yönlük hal – libbenne (to live – “yaşamaq” mənasında), adlıq hal – sprecaan, yönlük hal – sprecenne (to speak – “danışmaq” mənasında).

Yönlük halında olan məsdər, adətən, məqsəd və istiqamət bildirən “to” sözünü ilə işlədilirdi. Məsdərin sonrakı inkişafında hər iki suffikslər (-an, -enne) ixtisar olunmuş və bir forma “to live” halına gəlib çıxmışdır. Məsdərin hal sonluğunu və “to” sözünü ilə adlıq hal xüsusiyyətlərinin itirməsi nəticəsində, “to” sözünü onun əsas göstəricisinə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim ingilis dilində məsdərin ismi xüsusiyyətləri onun feli xüsusiyyətlərindən daha qabarıq şəkildə görünürdü. Onun feli xüsusiyyətləri bəzi funksiyalarında özünü göstərirdi. Felin şəxslı forması kimi, məsdər vasitəli tamamlıq götürə bilirdi və onlar zərfləri ilə təyin oluna bilirdi. Məsələn: “Ne can ic hoht sinzan” (I can’t sing). – Mən oxumağı bacarmıram.

M.Y.Bloxun fikrincə: “By virtue of its general process-naming function, the infinitive should be considered as the head – form of the whole paradigm of the verb. (Məsdərin əsas funksiyasını, yəni hərəkətin adını göstərdiyinə görə və onun bütün fellərin paradıqmalarına görə əsas forma kimi hesab olunmalıdır). Bu keyfiyyətə görə yaxşı inkişaf etmiş dillərdə məsdər ismin adlıq halına oxşadıla bilər”. A.A.Şaxmatov isə məsdəri “verbal nominative” adlandırmışdır (45, s.105).

Baxmayaraq ki, məsdər mənşəcə ismi feldir, lakin dilin inkişafı nəticəsində o, felin xüsusiyyətlərini alıb və indi fel və isim arasında bir vasitədir. Bu da onun sintaktik funksiyasında özünü biruzə verir.

Qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində məsdər isimdən əmələ gəlmişdir. Qədim ingilis dilində ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan məsdər indi ismin bəzi funksiyalarını saxlamaqdadır. İsmi xüsusiyyətlərlə bərabər məsdər feli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Məsdərin ismi xüsusiyyətləri - ismi xassəsi ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü biruzə verir. Məsdərdə ismin aşağıdakı sintaktik xüsusiyyətləri var.

İsim kimi, məsdər cümlədə mübtəda funksiyasında işlənir, məsələn: “*To skate is pleasant. To read is useful. To hear the wind getting up out at sea, to know that the fog was creeping over the desolate flat outside, and to look at the fire and think that there was no house near but this one, and this one boat, was like enchantment*” (Ch. Dickens). “*It was pleasant to observe the fresh flowers in the room*” (Ch.Dickens).

İsim kimi, tamamlıq funksiyasında işlənir, məsələn: “He tried *to walk* through the dark walls but he hurt his nose” (J.London). “The boy asked *to go away*”. “I begged and prayed my aunt ... *to befriend* and *protect* me for my father’s sake” (Ch.Dickens). “She taught him *to sit up* at table and *not put* his elbows on it” (W.S.Maugham).

Məsdər, həmçinin, predikativ funksiyasında işlənir, məsələn: “The best thing he could do was *to get out there*” (P.Abrahams). “Our aim is *to study*”. “To wage an active struggle for peace means constantly *to expose* plotters of a new war, *to foil* their schemes and *to rally* more and more millions of people to the defence of peace”. “Her greatest joy was *to receive* letters every week and to write long replies” (Gordon).

Məsdərin feli xüsusiyyətləri - məsdər malik olduğu fel xassələrini özünün sonrakı inkişafı nəticəsində qazanmışdır.

Baxmayaraq ki, məsdər feli xüsusiyyətlərini daha sonra qazanmışdır indi o, daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsdərin aşağıdakı feli xüsusiyyətləri var. Felin şəxslı formaları kimi məsdər zaman, tərz və növ kateqoriyasına malikdir.

Tense and aspect	Active voice	Passive voice
Indefinite	to speak	to be spoken
Continuous	to be speaking	-
Perfect	to have spoken	to have been spoken
Perfect Continuous	to have been spoken	-

Əvvəllər məsdərin ancaq bir forması var idi. Onun məchul növü sonradan inkişaf etdi. Qədim məsdərin məlum növü müasir dövrümüzə də cümlələrdə rast gəlinir. Məsələn: “They were to blame = to be blamed”.

Məsdərin zaman kateqoriyasına gəldikdə isə onu demək olar ki, felin şəxslı formalarından bir o qədər də fərqlənmir. Belə ki, məsdərin qeyri-müəyyən zaman forması onun ifadə etdiyi hərəkəti şəxslı formada işlənən felin ifadə etdiyi hərəkətə eyni vaxtda icra edildiyini bildirir. Məsələn: “I saw him *come* into the room”.

İndiki zamanla əlaqədar olan “to expect, to hope, to intend, to want, to wish” kimi fellərlə qeyri-müəyyən məsdər hərəkəti gələcəyə aid olur, məsələn: “I *expect* to go there tomorrow. I *hope* to find him in this town”.

İngilis dilində təsirli fellərin məlum növdə dörd, məchul növdə isə iki məsdəri olur: a) məlum növdə Indefinite məsdər (Indefinite Infinitive Active) məsdərin sadə növü sayılır. Məsdərin yerdə qalan növləri mürəkkəb olub “to be”, yaxud “to have” feli və feli sifət vasitəsi ilə düzəlir. Indefinite məsdər felin cümlədə şəxslı formasının işləndiyi zamana aid olub şəxslı fellə eyni zamanda olan hərəkəti göstərir. Indefinite məsdər cümlədə əsas felin zamanından asılı olaraq indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər, məsələn:

She *helps* me to translate this book.

She *helped* me to translate this book.

She *will help* me to translate this book.

Yuxarıdakı hər bir cümlədə məsdər şəxslı felin aid olduğu zamana aiddir. Yəni məsdərlə ifadə olunmuş hərəkət şəxslı fellə ifadə olunmuş hərəkətlə eyni vaxtda icra olunur. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, “to expect, to hope, to intend, to want” felləri birlikdə işlənən məsdər gələcəyə aid olan hərəkəti göstərir (54, s. 170), məsələn: I hope to go there. I want to go there.

Məsdər modallıq ifadə edən “to want, to try, to long” kimi fellərlə “niyyət, istək” mənasında işlənir. Məsələn: “The child *wanted* to slip down from its mother’s lap on to the floor of the car ...” (Bennett). “And yet, though he *tried* very hard to convince himself, his heart was not in his work” (A.Cronin). “I’d like to

have a look at that part of the world” (J.Galsworthy). “He *wanted to tell* her of the incident, *longed suddenly to end* their period of strife” (A.Cronin).

Modal fellər və onların ekvivalentləri ilə bağlı olan qeyri-müəyyən məsdər gələcəyə aid olan hərəkəti bildirir. Məsələn: “John told him that he *must learn* about the world” (J.London). “It *may rain* tomorrow. Perhaps he *ought to have answered* her to like that” (Joyce). “Is there a stream where we *could bathe*?” (J.Galsworthy). “We *were to go* in a carrier’s cart which departed in the morning after breakfast” (Ch.Dickens).

Modal fellər və onların əvəzediciləri ilə də (“to have, to be”) indefinite məsdər gələcək zamana aid olur, məsələn: I have to go there next year.

Continuous məsdərin məlum növü (Continuous Indefinite Active) “to be” feli və indiki zaman feli sifət (Participle I) vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: to be writing. Continuous Infinitive Active cümlədə şəxslı felin göstərdiyi zaman ilə eyni vaxtda davam etməkdə olan hərəkəti göstərir, məsələn: I *knew* him *to be writing* for me that morning.

Perfekt məsdərin məlum növü “to have” feli və əsas mənə daşıyan felin keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: to have written.

Perfekt məsdər ifadə etdiyi hərəkətin felin əsas fel ilə ifadə olunan hərəkətdən əvvəl icra olunduğunu bildirir, məsələn: “I am glad *to have taken* your advice”.

Perfekt məsdər “must, may” modal felləri ilə işlədildikdə mümkün hesab olunan və ya güman edilən hərəkəti göstərir, məsələn: “What he saw in this room *must have frightened* him terribly”.

Perfekt məsdər “should, ought, might, could, was (were)” modal felləri ilə yanaşı işlədildikdə keçmişdə müəyyən ehtiyac, vəzifə, mənəvi borc kimi, icra olunması lazım olan, lakin icra olunmamış hərəkəti göstərir, məsələn: “You *should have kept* your promise. She *could have helped* you”.

Perfekt məsdər keçmiş zaman formasında olan “to hope” (ümid etmək), “to intend” (niyyətində olmaq), “to want” (istəmək), “to expect” (gözləmək), “to

mean” (nəzərdə tutmaq) felləri ilə işlədildikdə keçmişdə icra olunmamış hərəkəti göstərir, məsələn: “I intended *to have spent* my summer vocation in the country”.

Perfect Continuous məsdərin məlum növü “to be” felinin Perfect məsdəri (to have been), bir də əsas məna daşıyan indiki zaman feli sifəti (Participle I) vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: to have been writing.

Perfect Continuous Active cümlədə şəxslı felin hərəkətindən əvvəl müəyyən vaxt müddətində icra olunan hərəkəti göstərir, məsələn: “She is known *to have been doing* a lot to improve her knowledge of English”.

Indefinite məsdərin məçhul növü köməkçi “to be” feli və əsas məna daşıyan felin keçmiş feli sifəti vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: “to be written”.

Perfekt məsdərin məçhul növü Perfect Infinitive Passive köməkçi “to be” felinin Perfect məsdəri bir də əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feli sifəti vasitəsi ilə düzəlir, məsələn: “to have been written”.

Məsdərin davam forması ifadə etdiyi hərəkətin əsas fel formasının hərəkəti ilə eyni vaxta icra olunduğunu göstərir. Məsələn: “She seemed *to be listening*”.

Məsdərin davam edib bitmiş forması onun ifadə etdiyi hərəkətin felin şəxslı formasının bildirdiyi hərəkətdən əvvəl müəyyən müddət davam edib bitdiyini və ya həmin anda davam etdiyini göstərir. Məsələn: “They *must have been working* for five hours”.

Bu fikirlər bir çox müəlliflər tərəfindən qəbul olunsada bir sıra fərqli fikirlərdə mövcuddur. Məsələn, B.İ.İlyiş məsdərin qeyri-müəyyən forması və davam forması, bitmiş və davam edib bitmiş forması arasında ziddiyyət olduğunu göstərir. O, qeyri-müəyyən forma ilə davam forması arasındakı fərqi “love” felindən istifadə etməklə aşağıdakı cümlələrdə göstərmişdir:

“I can recollect yet how I loved him and can dimly imagine I *could* still *be loving* him if – No, no!” (Ch.Brönte). – Mən xatırlayıram ki, mən onu necə sevmişəm və mən dumanlı şəkildə təsəvvür edirəm ki, əgər o mənə yox, yox desə belə mən onu yenə də sevəcəyəm.

Bu cümlə qeyri-müəyyən formada aşağıdakı kimi olacaqdı:

“I can recollect yet how I loved him and can dimly imagine I *could* still love him”.

Bu iki cümlədə fərq ondan ibarətdir ki, davamedici qeyri-müəyyən formadan fərqli olaraq sevginin hələ də davam etdiyini göstərir. Bu isə qeyri-müəyyən formadan daha da güclüdür. Bu onu göstərir ki, eyni hissi davam formasında daha güclü şəkildə ifadə etmək mümkündür (53, s.190).

Bundan başqa R.L.Kovner məsdərin perfekt forması ilə əlaqədar fikir söyləmişdir. Onun bildirdiyinə görə, bəzi keçmiş qeyri-müəyyən zamanda işlənən “to mean, to expect, to intend, to hope” kimi ümid və niyyət bildirən fellərdən sonra məsdərin perfekt forması baş tutmadığını bildirir. Məsələn: “I meant *to have gone* there”. – Mən ora getmiş olmalı olduğumu bilirdim (amma getmədim).

Eyni zamanda ümid və niyyət bildirən fellər qeyri-müəyyən formasından istifadə etdikdə də mənə dəyişilməz qalır. Məsələn: “I *had meant to go* there”. – Mən ora getmək niyyətində idim.

Təsirli fellərin məsdəri, felin şəxsli forması kimi növ kateqoriyasına malikdir. O, həm məlum, həm də məchul növdə işləyə bilər. Məsələn: “The desire *to write* was stirring in Martin once more” (J.London). – Martinin başında hələ də yazmaq arzusu dolaşırdı.

Məsdərin digər feli xüsusiyyətlərindən biri də felin şəxsli formaları kimi, təsirli felin məsdərindən sonra tamamlıq mənasını verirlər. Məsələn: “Mrs.Stricland was glad *to show* me the children” (W.S.Maugham). – Cənab Striklən öz uşaqlarını mənə göstərməyə şad oldu.

Məsdər felin şəxsli forması kimi, zərflə təyin oluna bilər. Məsələn: “Even now I *can hardly believe*” (W.S.Maugham).

Digər dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də modallıq bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellər adi fellərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malik deyil. Adi fellərdən fərqli olaraq onlar indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxsin sonunda “-s” şəkilçisini qəbul etmir, onların məsdər və analitik formaları yoxdur. Bu kimi xüsusiyyətlərə görə fellər şox vaxt defektiv feli deyilir. Modal fellər məsdərlə işləndikdə hərəkətin

mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gərəkliyini, lazımlığını və s. bildirir.

Müasir ingilis dilində modal fellər aşağıdakılardır: “can, may, must, shall, will, should, would, ought, need, dare”. Bunlardan əlavə “to be + infinitive”, “to have + infinitive” kimi modal birləşmələr də vardır. “To be + Infinitive” birləşmələri öhdəlik, vəzifə mənasında işlənir. Bu birləşmə iki zamanda işləyə bilər: indiki qeyri-müəyyən (the Present Indefinite) və keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması (the Past Indefinite). Məsələn: “*I am to be shot at sunrise tomorrow*” (Voynich). – Mən sabah gün doğanda güllələnməliyəm. “*They were to go to Spain for the honeymoon*”. – Onlar bal ayında İspaniyaya getməlidilər.

“To be + Infinitive” birləşmələrdən istifadə edərək işin tənzimlənməsi üçün bir şəxsin digərinə verdiyi əmri ifadə etdikdə yalnız qeyri-müəyyən məsdərdən istifadə edilir. Məsələn: “*You are to go straight to your room*”. – Siz birbaşa otağınıza getməlisiniz. “*You are to say nothing of this to anyone*”. – Siz bu haqda heç kəsə heç nə deməməlisiniz.

“To be + Infinitive” işi “tənzimlənmək, qərarlaşdırmaq” mənasını ifadə etdikdə indiki qeyri-müəyyən və keçmiş qeyri-müəyyən məsdər işlədilir. “Perfekt + məsdər” isə hərəkətin baş tutmadığını göstərir. Məsələn: “*I am sorry Major we have an agreement I was to do the questioning*”. – Bağışlayın mayor, biz qərar aldığımız ki, sorğunu mən aparım.

“To be + Infinitive” mümkünlük mənasını əsasən “how” sual əvəzliyi ilə başlayan cümlələrdə bildirir. Məsələn: “*How are they to know*”. – Onlar necə bilirlər.

R.L.Kovner “to be + Infinitive” birləşməsi haqqında iki qeyd vermişdir:

1. “To be + Infinitive” birləşməsi “if” bağlayıcısından sonra işləndikdə “istəmək” (to want) feli ilə eyni məna verir. Məsələn: “*If we are to remain friends you must tell me the truth*”. – Əgər dost qalmağınızı istəyirsiniz siz gərək mənə həqiqəti deyəsiniz.

2. “Mən necə edirəm?”, “Mən nə edirəm?” ifadəsini “to be + məsdər” ilə ifadə etmək olar. Məsələn: “*What am I to do?*” (59, s.182-186).

“To have + Infinitive” məcburiyyətdən, vəziyyətdən irəli gələn hərəkəti ifadə edir. Məsələn: “Bind knew that if Willough by demanded it, he *had to give* the report” (Heym). – Baid bilirdi ki, əgər Uillibi tələb etsə, o, hesabat verməlidir.

“To have + Infinitive” modal birləşməsi indiki qeyri-müəyyən, keçmiş qeyri-müəyyən və gələcək qeyri-müəyyən zamanda işləyə bilər. Məsələn: “I *have to get up* at 6 every day”. – Mən hər gün səhər saat 6-da durmalıyam.

Bu birləşmənin sualı “do” köməkçi feli ilə düzəlir. Məsələn: “Did you *have to walk* on the way home”.

Bu birləşmə ilə yalnız indiki qeyri-müəyyən məsdərin məlum və məchul növü işləyə bilər. Məsələn: “I had imagined we should *have to hold* a large house-party for the occasion. I wouldn’t look through the letters – disappointment *had to be postponed* hope kept alive as long as possible” (Greene).

Bundan əlavə danışq dilində, əsasən ingilis dilinin amerikan variantında xas olan “have got + Infinitive” ifadəsindən istifadə edilir. Bu modal ifadə ancaq qeyri-müəyyən zaman formasında işlənir. Məsələn: “Dick, we *have got to keep* awake, we *have got to watch* things and be ready”.

Bu birləşmənin sual və inkarı heç bir köməkçi feldən istifadə etmədən düzəlir. Məsələn: “*Have you got to do* all this work yourself? I *have not got to work* so much”.

Müasir ingilis dilində niyyət, arzu, cəhd və s. bildirən fellərlə birlikdə məsdər əvəzinə həmin məsdəri təkrar etməmək məqsədi ilə “to” ədatı işlədilir, məsələn: “I have said what I mean. – I have said what I mean to say”.

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelingin fikrinə görə, lazım formada işlənən modal fellərdən sonra işlənən məsdərin perfekt forması hərəkətin, sadəcə olaraq, baş vermə ehtimalını olduğunu, lakin baş vermədiyini göstərir (63, s.219). Məsələn: “He felt a twingle of disappointment. Rain or not Alice *might have come* along” (J.Lindsay).

Məsdərin perfekt forması ilə modal fellərin əlaqəsi haqqında V.L.Kauşanskaya və B.İ.Roqovskaya fərqli fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə

məsdərin bitmiş zaman forması modal fellərlə əlaqələndikdə aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkət keçmişdə baş verərsə məsdər də keçmişə aid olur. Məsələn: “Why *did* she *go away* so early last night? She *may have been ill* (perhaps she was ill)”.
2. Hərəkətin müəyyən vaxtda artıq baş verdiyini və bundan sonra ortaya çıxan nəticəni göstərir. Məsələn: “Why *doesn't* she *come*? She *was not have arrive* yet (perhaps she has not yet arrived)”.

B.S.Xaymoviçə görə, “shall, might, ought” kimi modal fellər keçmiş qeyri-müəyyən zamanda məsdərin perfekt forması baş tutmayan umid, arzu və s. göstərir (73, s. 212). Məsələn: “My father *might have made* millions in the theatres and film studios” (Shaw).

Bundan əlavə B.S.Xaymoviç bildirirdi ki, “to have written, to have stayed” kimi formalar “hoped, ought” felləri ilə real olmayan modal anlayış ifadə edir. Perfekt formada olan məsdər indiki qeyri-müəyyən formada olan modal fellərdə işləndikdə ehtimal olunan hərəkət haqqında danışanın hökümünü bildirir (73, s.189). Məsələn: “He *must arrived*”.

Müasir ingilis dilində məsdərin iki təqdimat forması mövcuddur. Birinci onun ənənəvi olaraq “to” ədatı ilə işlənməsi, digəri isə məsdərin “to”suz işlənməsi. Buna ingilis dilində “bare infinitive” də deyirlər. Dilçilik baxımından daha uyğun olaraq “unmarked infinitive” də deyirlər.

Məsdərin “to” hissəciyi həmişə ədat adlanır. Ancaq ədat bölməsində buna rast gəlinmir və ədatın xüsusiyyətlərinə daxil edilmir. Çünki ədatın leksik-qrammatik mənası onun emfatik xüsusiyyətli olmasıdır. Ancaq məsdərin “to” hissəciyi heç bir şeyi xüsusi olaraq göstərmir və dəqiqləşdirmir. “To” sadəcə olaraq məsdərin morfem qrupudur. Eyni zamanda “-ing, -en, -s” kimi morfem qruplarından fərqlənir. O, bir sıra morfem sözlər kimi bütün analitik sözü əvəzləyə bilər (57, s.187-188).

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelingin “to” ədatı ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Onların fikirlərinə əsasən məsdərin “to” hissəciyi və onsuz işlənməsi məsdərin VIII-X əsrlərdə iki müxtəlif hal formasında işlənməsi olub. D.A.Ştelinq və

L.S.Barxudarov məsdərin isimdən əmələ gəldiyini və vaxtilə ismin adlıq və yönlük hallarında işləndiyini hesab etmişlər. Adlıq hal – drincan, yönlük hal – drincenne “to drink” feli mənasında. Onların fikrincə, yönlük halda məsdər forması “to” hissəciyi ilə işlədilirdi və məqsəd, istiqamət bildirirdi (63, s.215). Məsələn: “Manige coman to bycgeanne tha thing”. – Çoxları gəldilər bu əşyaları alsınlar.

O.İ.Musayevin “to” ilə bağlı qeydi var: “Müasir ingilis dilində “to” ədatı ilə omonim olan “to” sözünü də vardır. Buna görə də qarşısında “to” işlənən sözü məsdər hesab etmək doğru olmaz. Qarşısında “to” işlənmiş sözü məsdər olub – olmamasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən “to”dan sonra gələn söz hərəkət bildirərsə, əsasən, məsdər, əşya bildirərsə isim olur. Buna müvafiq olaraq “to” birinci halda ədat, ikinci halda isə sözünü adlandırılır” (33, s.173). Məsələn: “He begins *to work* at 8 o’clock yesterday. He goes *to work* at 8 o’clock every day”.

Müasir ingilis dilində “to” ilə məsdəri məqsəd, arzu, cəhd ifadə edən fellər əvəz edə bilər. Məsələn: “Perhaps, you can do something. He said drilly: “I *intend to*” (J.Aldridge). You are welcome to acquaint yourself with any of the document if you *want to*”.

Əgər cümlədə həmcins üzvü olan bir neçə məsdər iştirak edərsə, adi danışqda “to” ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlənir. Məsələn: “Mother did her utmost *to keep* us clean and *teach* us of manners” (Walsh).

Əgər cümlə emosional nitqdə təqdim olunarsa, o zaman cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” ədatı işlənir. Məsələn: “It was sufficient *to sit* there, *to breath*, *to look* at the river and trees, simply *to exist*”.

Bəzən elə hallar olur ki, danışqda məsdərin nominativ mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur. Belə halda məsdərin əsas hissəsi buraxılır, ancaq “to” ədatı işlənir. “To” bütövlükdə onu əvəz edir, əgər sonrakı mənası başa düşülərsə. Məsələn: “I did it for him – because he asked me *to*” (Voynich).

M.Ganşina və N.Vasilyevskaya “to” ədatı ilə bağlı yazmışdılar: “Əvvəllər “to” məqsəd və istiqamət bildirmək üçün məsdərin qarşısında sözünü idi. Lakin dilin inkişafı ilə əlaqədar “to” öz məqsəd və istiqamət bildirən mənasını itirmiş və məsdərin bir göstəricisinə çevrilmişdir. Ancaq indi də bəzi hallarda o köhnə

məqsəd mənasını saxlamışdır” (49, s.213). Müqayisə üçün: “*I like to read*”. və “*I went to the library*” (məqsəd).

Məsdərə xas olan xüsusiyyət onun “to” ilə yanaşı işlənməsidir. Morfem sözlər kimi “to” da analitik sözdən başqa söz və ya sözlər vasitəsilə ayrıla bilər. Bu o halda baş verir ki, cümlədə mənanı qüvvətləndirmək üçün məsdərlə “to” arasına zərf qoyulur. Bu da məsdərlə bir söz birləşməsi yaradır. Buna dilçilikdə “split infinitive” deyirlər. Məsələn: “*I should like you to clearly understand that I must have a free ham*” (J.Galsworthy).

Məsdərin inkar şəklində “not” inkar sözü məsdərdən əvvəl gəlir. Təsirli fellərin məsdəri şəxslə birlikdə işlədildikdə vasitəsiz tamamlıq qəbul edir. Bu da məsdərin feli xüsusiyyətlərindən biridir, məsələn: “*I hope to see you there*”. Məsdərin digər feli xüsusiyyəti zərflə təyin olunmasıdır, məsələn: “*Our aim is to speak English fluently*”.

Məsdərin “to” ədatı ilə işlədilməsi - müasir ingilis dilində məsdər həm “to” ədatı ilə, həm də “to” ədatı olmadan işlədilir. Cümlədə oxşar vəzifə daşıyan iki və ya daha çox məsdər olarsa “to” ədatı ancaq birinci məsdərdən əvvəl işlənir, məsələn: “*She wants to be a doctor and work in her village*”.

Cümlədə iki və ya daha çox məsdər olarsa və bu məsdərlər bir-birinə qarşı qoyularsa və ya seçmə mənasında işlədilsə, belə halda hər məsdərdən əvvəl “to” ədatı işlədilir, məsələn: “*To be or not to be – that is the question*”. (Qarşı-qarşıya qoyulmuşdur). “*It is better to do well than to say well*”. (Seçim mənasında).

Müasir ingilis dilində məsdər, adətən, “to” ədatı ilə birgə işlənir. Lakin qədim ingilis dilində “to” hissəciyi sözünü kimi, işlənirdi və, əsasən, yönlük halda işlənən məsdərin qarşısında işlənərək məqsəd ifadə edirdi. Zaman keçdikcə məsdər fel istiqamətində inkişaf edərək məqsəd mənasından başqa digər mənaları da ifadə edərək eyni zamanda yönlük halla bərabər qalan hallarda da işlənirdi. Lakin buna baxmayaraq, bəzi xüsusi hallar var ki, bu zaman məsdər “to” hissəciksiz işlənir. Qrammatikada buna “Bare Infinitive” deyilir və bu xüsusi hallar aşağıdakılardır: “shall, will, do” köməkçi və “can, may, must” modal fellərindən sonra, məsələn: “*We shall be teachers. Everyone must love his country*”.

Bildiyiniz kimi, məsdərin əsas göstəricisi “to”dur. Lakin elə hallar olur ki, məsdər “to” ədatsız işlənir. Bu məsdərin cümlədə feli mühitindən asılıdır. Belə ki, məsdər “to” siz aşağıdakı hallarda işlənir:

1. felin analitik formalarında (gələcək zaman formasında, felin lazım formasında və keçmişdə gələcək zaman formasında), məsələn: “I *shall* do it tomorrow. He *would* go there if he had time”.

2. “ought to, to be (to), to have (to)” və bəzən lazımlıq mənasında olan “need, dare” modal fellərində başqa bütün modal fellərdə, məsələn: “The cub felt that he *must* fight” (J.London). “She *could* hear the howl of her cup and ran straight towards them”. “She seemed *to be* hurt for him and for herself and to know how things really stood” (E.Hemingway).

3. frazeoloji birləşmələrdə “had better + infinitive”, “would rather + infinitive”, “would sooner + infinitive”:

a) seçim və üstünlük mənasında – “I had better..., I should rather..., I would sooner...”, məsələn: “I *`d* better come with you. You *should* rather say so”. “We *had better* get home in time” (J.Galsworthy);

b) seçmək imkanı olmadığı halda “do nothing but..., do nothing save..., nothing left to do but...”, məsələn: “There *was* nothing left to do but wait” (M. Wilson);

c) qaçılmaz vəziyyət, bir şeyi eləməyin qeyri-mümkünlüyü, “cannot help but + infinitive”, “cannot choose but + infinitive”, məsələn: “I *can`*t help but tell him everything” (M.Wilson).

4. L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq “to”suz məsdərin ritorik suallarda “why not” və “how”dan sonra işləndiyini qeyd edirlər (63, s.217), məsələn: “But *why* not tell them? (J.Galsworthy). *How* leave he them? *Why* not go home?” (J.Galsworthy).

5. “to see, to hear, to know, to watch, to observe, to behold, to feel, to perceive, to notice” fiziki qavrayış ifadə edən fellərdən sonra. L.S.Barxudarov qeyd edir ki, “to know” feli “to”suz o halda işlənər ki, o “bilmək” mənasında yox, “bir şey haqqında eşitmək” mənasında işlənsin. “To observe, to feel” felləri də əqli

qavrayış mənasında deyil, ancaq fiziki qavrayış mənasında işlənə bilər. Lakin L.S.Barxudarov, D.A.Ştelinqdən fərqli olaraq, O.Musayev bu fellərin əqli qavrayış mənasında “to”suz işləndiyini qeyd edir (33, s.163). Məsələn: “I *saw* him *enter* the room. Have you ever *heard* him *complain* of difficulties? I *felt* him *put* his hand on my shoulder”. Lakin bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, “to feel” feli təfəkkürün fel mənasını ifadə edərsə və “ought” modal felində sonra məsdər “to” ədatı ilə işlədilir (54, 173), məsələn: “I *felt* him *to be* an honest man. You *ought to help* your friend”.

M.Qanşına da hesab edir ki, əgər “to feel, to observe” felləri əqli qavrayış ifadə edərsə məsdərin əvvəlində “to” işlənir, məsələn: “I *felt* it *to be* true”.

6. “to let, to make, to have, to bid” fellərdən sonra, məsələn: “What *made* you *get up* so early? (R.Kipling). *Let me tell* the all truth”.

R.L.Kovner ümumi deyilənlərə yanaşı aşağıdakıları da qeyd etmişdir: “to have” feli “icazə verməmək, razı olmamaq” mənasını bildirdikdə ondan sonra “to” hissəciyi işlənmir (69, s.188). “To have” feli inkar cümlələrdə “will” və ya “would” modal fellərindən sonra işlədilir, məsələn: “I *will not have* you call him Daniel any more. I *would not have* you think that I am selfish” (Trollope).

“To know” feli “to see”, “to observe” fellərinə yaxın məna bildirdikdə ondan sonra məsdər “to”suz işlənir. Felin indiki qeyri-müəyyən zamanında heç vaxt bu mənanı vermir. Məsələn: “I *have* so often *known* a change of medicine work wonders” (J.B.Shaw).

Lakin bəzi hallarda “to” hissəciyi işlənə də bilər. Məsələn: “I *have* never *known* her *to lie* before” (Cronin).

“Təhrik etmək, vadar etmək, həvəs oyatmaq” mənasında olan “to let, to make, to bid” felləri ilə və eləcə də “I want have” ifadəsindən sonra, məsələn: “I *want have* you say this sort of thing. What *made* you *get up* so early?”

“To know” feli haqqında “əşitmək, müşahidə etmək, təcrübədən keçirmək” mənasında işlədildikdə ondan sonra gələn məsdərdən əvvəl, məsələn: “Have you ever *known* me *tell* a lie? I have never *known* him *do* such a thing”.

Çox zaman “to help” felindən sonra, məsələn: “These conditions could *help establish* a stable long term peace”.

Bəzən “to” ədatı ilə məsdər bir-birindən zərflə ayrılır. Zərflə məsdər vahid bir söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu söz birləşməsi “Split Infinitive” adlanır, məsələn: “Tom went to the door and began *to softly lift* the latch”.

İngilis dilində “split infinitive” ədəbi əsərlərdə rast gəlmək olar. Bir sıra yazıçılar “split infinitive”dən boyun qaçırırdılar. Əvvəl bu bir çox məşhur yazıçılar tərəfindən işlənilib və son əlli ildə bədii ədəbiyyatda, publisistik əsərlərdə, qəzetlərdə və danışiq dilində də rast gəlmək olar.

“Split infinitive” haqqında L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling qeyd etmişlər ki, “split infinitive” ədəbi dildə istifadə olunur (63, s.217).

V.L.Kauşanskayanın fikrinə görə, bəzən qeyri-müəyyənlikdən qaçmaq üçün “split infinitive”dən bir o qədər də çox istifadə etmək lazım deyil. Məsələn: “They were willing *to wholly manufacture* new goods”.

Bu cümlədə “wholly” sözü “to”dan sonra işlənsəydi, “new” sözünü onunla birləşdirəcəkdi və mənə dəyişəcəkdi (69, s.115).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “split infinitive” məsdərlə “to” arasına zərf qoyulur. E.M.Qordon, İ.P.Krılova öz qeydlərində ən çox hansı zərflərin işləndiyini qeyd etmişlər. Belə ki, “*never, ever, fully, really, even*” zərfləri “split infinitive”lə olan cümlələrdə tez-tez rast gəlinir (52, s.172). Məsələn: “She was the first person *to ever understand* me”.

Ümumiyyətlə, “split infinitive” müasir ingilis dilində nadir hallarda işlənir.

Cümlədə məsdər, müxtəlif cümlə üzvü kimi, çıxış edə bilər. Lakin cümlə üzvü kimi təklildə az təsadüf edilir. Məsdər cümlədə aşağıdakı vəzifələrdə ola bilər:

Məsdər cümlədə mübtəda vəzifəsində çıxış edərkən bəzən xəbərin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda olub cümlədə xəbərdən əvvəl gəlir, məsələn: “*To visit* her is always a pleasure. *To explain this* is not so easy”.

Məsdər bəzən mübtədanın şərtindən asılı olaraq bu vəzifədə bəzən modallıq da bildirir, bu mənə adətən felin şərt şəkli ilə əlaqədər olur, məsələn: “*To take* money from him *would be* like robbing a child”. (= if you took money from him...)

Mübtədası məsdər vasitəsi ilə ifadə olunan cümlələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) məsdər mübtəda vəzifəsində yalnız nəqli cümlələrdə iştirak edir. Sual cümlələrində isə, əksinə olaraq, heç vaxt iştirak etmir;

b) məsdər həmişə cümlənin əvvəlində işlənərək heç vaxt ikinci dərəcəli üzvlərdən əvvəl işlənmir. Lakin bəzi məsdər ifadələri işlədilsə, o zaman məsdər xəbərdən sonra gəlir. Belə ifadələrlə əvəzedici “it” sözü işlədilir. “It” sözü tərcümə olunmur. “It” ilə başlayan məsdər ifadələri aşağıdakılardır: *it is necessary to...* , *it is important to...*, *it is good (better) to...*, *it is useless to...*, *it is (of) no use to...*, *it is not much use to...*, *it is little use to...*, *it is impossible to...*, *it is quite natural to...*, *it is easy to...*, *it is hard to...* və s. (51, s.123), məsələn: *“It is necessary to study this problem. It is better to leave him alone”*;

c) bu növ cümlələrdə, adətən, ismi xəbər işlənir və xəbər məsdərin ifadə etdiyi hərəkətdən asılı olaraq ya isim, ya da sifət vasitəsilə ifadə olunur, məsələn: *“To go with him to picture galleries was a rare treat. To do it seemed a proper and natural thing. Not to go back was awful”*.

Məsdərin məlum və məçhul növdə olan mübtəda vəzifəsində iştirak onun xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz vəzifədə məsdər mənası, əsasən, kontekstlə sıx əlaqəli olur və məsdərin bu əlaqəsi asanlıqla müəyyən olunur. Bəzən məsdərin özünəməxsus xüsusi ifadə olunan mübtədası da ola bilər. Bu zaman məsdər “for” ifadəsi ilə birlikdə işlənir, məsələn: *“For him to swear was such a rarity that David was not only shocked but thoroughly startled”*.

Məsdərin mübtəda vəzifəsində işlənməsi, adətən, ədəbi dildə işlədilir, ancaq buna baxmayaraq orada belə nadir hallarda işlənir.

Mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi vəzifəsində (Predicative) – məsdər Predicative vəzifəsində iştirak edərkən, adətən, “to” ədatı ilə birlikdə işlənir, məsələn: *“He is main purpose this morning was to search the Victoria”*.

Bu vəzifədə ən çox sadə məsdərdən istifadə edilir və “to be” feli ilə birlikdə işlənir. Kontekstdən asılı olaraq sadə məsdər “to be”-nin ifadə etdiyi zamanla

əlaqədar hərəkəti ifadə edir. Mübtəda vəzifəsində olduğu kimi, məsdər predikativ vəzifəsində iştirak edərkən aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) əgər məsdər bağlayıcı vasitəsi ilə birləşməyibsə bu zaman ədat hər bir məsdər ilə işlənir, məsələn: “My intention was *to* see her as soon as possible, *to* talk to her, *to* calm her”.

b) əgər onlar “and” və yaxud “or” bağlayıcısı ilə bağlanıbsa onda ədat yalnız birinci məsdərlə işlənir, məsələn: “Your duty will be *to* teach him French and play with him”.

Bu funksiyada məsdər müəyyən bir mənə ilə xarakterizə olunur və cümlənin mübtədası yalnız xüsusi bir yolla ifadə olunur. Bu növ cümlələrdə adətən əvvəlcədən müəyyən olunmuş ismi iştirak edə bilər. Bu isimlər, əsasən, abstrakt isimlərdir. Predikativi məsdərlə ifadə olunan cümlələrin mübtədası aşağıdakı isimlərlə ifadə olunur: “act, action, advice, aim, alternative, ambition, answer, anxiety, assignment business, consequence, course, custom, defence, desire, duty, difficulty, effect, habit, experience, function, hope, idea, impulse, instinct, instruction, intention, interest, item, job, means, method, motive, need, order, thought, way, wish, work” və s., məsələn:

“If he comes out of it alive his first act will be *to leave* us for ever. My advice to you is *to keep* your big mouth shut. The only interest of big firms in farmers and farmworkers was *to squeeze* maximum profits from them. The job of of a reporter is *to expose* and *record*”.

Mübtəda bəzən sözünü “all” və yaxud substantivləşmiş “the most” və “the least” üstünlükləri ilə ifadə oluna bilər, məsələn: “*All* he wanted was to be left alone. *The least* I can expect is to have this day all to myself”.

Lakin belə vəziyyətlərdə predikativ məsdər “to” ədatı olmadan da işləyə bilər. (51, s.124), məsələn: “All I *can do* is to get you out of here”.

Predikativ məsdər eyni zamanda bəzən bağlayıcı zərf və “how, when, what, whom” sözləri ilə ifadə oluna bilər. Yuxarıda göstərilənlər, adətən, ismin leksik mənasından asılı olaraq işlədilir və onu da qeyd etmək lazımdır ki, bunlar sual

cümlələrində istifadə olunmur (72, s.112), məsələn: “Now the question was *what* to tell him. The problem was *how* to begin”.

Məsdərin mübtəda vəzifəsində iştirakından fərqli olaraq, predikativ funksiyasında məsdər həm ədəbi, həm də danışiq dilində işlənir. Hansıki iştirakı və ifadə etdiyi məna ümumi və təbii olur.

Mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi vəzifəsində. Məsdər bu funksiyada leksik cəhətdən müstəqildir və işlənməsi üç yerə bölünür:

a) mürəkkəb modal feli xəbər tərkibində məsdər, adətən, modal fellərdən sonra işlənir, məsələn: “can, may, might, ought, must, shall, should, will, would, need, dare” felləri ilə və modallıq mənasında işlənən “to be to” və “to have to” felləri ilə işlənir, məsələn: “I *can tell* you nothing at all about him. She *ought to have told* me before”.

b) mürəkkəb frazeoloji feli xəbər tərkibində hərəkətin istiqamət və zamanını bildirən fellərdən sonra işlənir, məsələn: prosesin əvvəlini, davam etməsini və yaxud bitdiyini bildirən bu fellər, adətən, birləşmə şəklində xüsusi məna ifadə edib mürəkkəb feli frazeoloji birləşmələrin məsdərlə tərkibini yaradırlar, məsələn: “Now I *begin to understand* you. They *continued to whisper*. Then she *came to realize what it all meant*”.

Bu fellərin hamısından sonra “to” ədatı işlənir. Cüzi məna fərqi ilə “to begin, to continue, to start” felləri eyni zamanda cerunddan sonra da işlənə bilər.

c) mürəkkəb feli xəbər tərkibində işlənir, hansı ki, rus dilində analoqu yoxdur və aşağıdakı vəziyyətdə işlənir. Feli birləşmənin birinci tərəfi ifadə olunur “to seem, to appear, to prove, to turn out, to happen, to chance” felləri ilə, məsələn: “The strange little man *seemed to read* my thoughts. The man *seemed to have come* from far off. Nothing *appeared to be happeninig* there. He *proved to be a healthy child*. The night *turned out to be cold*”.

Məsdər, adətən, “to prove” və “to turn out” fellərdən sonra “to be + noun or adjective” olur. Mürəkkəb feli xəbərlə işlənən bu növ sadə cümlələr bəzən aşağıdakı mürəkkəb cümlələrlə sinonim kimi işlənir (72, s.114), məsələn: “He

seems *to be smiling*. = It seems *that he is smiling*. She appeared *to have said all*. = It appeared *that she had said all*".

d) feli birləşmənin birinci tərəfi aşağıdakı məchul növdə olan təsirli fellərlə ifadə olunur: danışiq fəaliyyəti bildirən fellər – “to announce, to declare, to report, to say, to state”, məsələn: “She was announced *to be the winner*. He is said *to have returned at last*".

Əqli fəaliyyət bildirən fellərlə: “to believe, to expect, to consider, to find, to know, to persume, to regard, to suppose, to think, to understand”, məsələn: “He is supposed *to be leaving* tonight. She is beleived *to be a clever girl*. Her father was thought *to have died long ago*".

Hissi fəaliyyət bildirən fellərlə: “to feel, to hear, to see, to watch”, məsələn: “Soon he was heard *to open the front door*. She was often seem *to walk all alone*".

Birinci tərəfi frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan feli birləşmələr “to be likely, to be unlikely, to be sure, to be certain”, məsələn: “She is likely *to be late*. He is sure *to become your friend*".

Yuxarıda sadalanan hər üç növdə məsdər “to” ədatı ilə işlənir.

Tamamlıq vəzifəsində (the Infinitive as the object) - məsdər felə münasibətdə tamamlıq vəzifəsində iştirak edir. Bu funksiyada o leksik cəhətdən müstəqildir və, əsasən, aşağıdakı fellərdən sonra işlənir: “to agree, to arrange, to attemp, to care, to choose, to claim, to consent, to decide, to deserve, to expect, to determine, to fail, to fear, to forget, to hesitate, to hope, to intend, to learn, to long, to love, to manage, to mean, to neglect, to omit, to plan, to prefer, to pretend, to refuse, to tend, to regret, to remember, to swear”, məsələn: “They had arranged *to visit* the laboratory the next day. She agreed *to come* at ten. He did not propose *to forgive* this time. She claims *to have read* his dairy".

“To order, to ask, to beg, to allow, to request, to teach, to implore, to instruct” fellərindən sonra çox zaman iki tamamlıq olur və bu tamamlıqlardan biri məsdər ilə ifadə olunur, məsələn: “She asked me *to come in*. She taught us *to read and write*".

Məsdər tamamlıq kimi işləndikdə, bəzən ondan əvvəl əvəzedici “it” işlədilir. “It” sözü tərcümə edilmir, məsələn: “He found *it* impossible *to go there*”.

Yuxarıda sadaladığımız fellərdən əlavə məsdər tamamlıq vəzifəsində “can afford” və “can bear” modal birləşmələrindən sonra işləyə bilər. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələr həm inkarda, həm də sual formasında işlənir, məsələn: “Can you afford *to go* on such an expensive trip. I couldn’t bear *to damage* him”.

Məsdər bu vəzifədə aşağıdakı frazeoloji birləşmələrdən də sonra işlənir: “to make up one’s mind, to take the trouble, to take care, to make sure”, məsələn: “I took care *to ask* Strickland nothing about his own doings. The next day he made sure *to buy* a copy of the newspaper”.

Məsdərin bu funksiyası ilə əlaqədar sadaladığımız bütün bu fellər “to” ədatı ilə işlənir. Yeganə istisna fel “to help” felini misal göstərmək olar ki, hansı ki həm “to” ədatı ilə, həm də ədatsız işləyə bilər, məsələn: “I’m sure you will help *talk* her out of it. Helen will help *to make* tea”.

Məsdər sifətlə münasibətdə də tamamlıq vəzifəsində iştirak edir. Bu vəzifədə də məsdər leksik cəhətdən müstəqildir və müxtəlif növ sifətlərdən sonra işlənir: “afraid, amused, bound, careful, certain, content, crazy, fit, fortunate, free, glad, grateful, good, helpless, keen, impatient, prepared, lucky, ready, right, safe, sorry, thankful, wrong, worthy, wonderful”, məsələn: “He is still very anxious *to see* you. I felt reluctant *to go* out. His next book is sure *to be* worthless. I am sorry *to have done* you harm. Dinner was ready *to be served*”.

Tamamlığı məsdərlə ifadə olunan sifətlər “to be” bağlayıcı felindən sonra, adətən, ismi xəbər vəzifəsində iştirak edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa bağlayıcı fellərin də iştirakı mümkündür, lakin az hallarda istifadə olunur, məsələn: “He seemed glad *to have* me there. I found them getting ready *to go* out”.

Bir çox hallarda məsdərin mübtədası şəxs və ya əşya bildirir. Lakin buna baxmayaraq məsdər “easy, difficult, good, hard, wonderful” sifətlərindən sonra işləndikdə cümlənin mübtədası məsdərlə ifadə olunan tamamlığa çevrilir, məsələn: “I didn’t at all know what to say. I don’t know who else to ask”.

Misallardan da göründüyü kimi, bağlayıcıların çoxu “who”-lə başlayır, bu tip birləşmələr “who”-birləşmələri adlanır və həmişə “to” ədatı ilə birgə işlənir. Adətən, aşağıdakı fellərdən və feli birləşmələrdən sonra işlənir: “to know, to decide, to make up one’s mind, to advice” və s., məsələn: “He couldn’t decide *whether to speak or not*. I stood wondering *how to stop* the fight”.

Bu tip birləşmələr məsdərin cümlədəki bütün sintaktik funksiyalarını özündə cəmləşdirir, məsələn:

“No one seemed sure *how to act*” (tamamlıq).

“The main problem is, of course, *where to go*” (ismi xəbər).

“I don’t remember that I ever received any, instruction on *how to put* sentences together (təyin).

Təyin vəzifəsində (the Infinitive as attribute) - məsdər ingilis dilində təyin etdiyi sözdən sonra gəlir, məsələn: “He was a man *to help me in every work*”. Məsdər təyin vəzifəsində işlədildikdə çox zaman modal mənə daşıyır, vacib və mümkün olan bir hərəkəti bildirir, məsələn: “I have a boy *to look after*”.

Məsdər ismi təyin edərsə, o zaman təyin budaq cümləsinin mənasının daşıyır. Bu halda məsdər gələcəkdə baş verəcək hadisələri ifadə edir, məsələn: “The question will be discussed at the conference shortly *to open* in Baku”.

Məsdər “the first, the second, the third, the last” və s. sözlərlə təyin vəzifəsində iştirak edir, məsələn: “He was the first man *to tell* the happy news”.

İngilis dilində məsdərin bu funksiyada işlənmə dairəsi genişdir:

a) həm mücərrəd, həm də konkret isimlərlə işlənə bilər, məsələn: “Because of this quarrel with his family he was in no *position to get* the news”.

b) qeyri-müəyyən, inkar və ümumi əvəzliliklərlə işlənə bilər: “-body, -thing, -one”, məsələn: “Have you *anything to offer* me? He was *someone to admire*”.

Lakin tək-tək hallarda məsdər bu funksiyada qayıdış və şəxs əvəzlilikləri ilə işlənir (72, s.118) , məsələn: “I have only *you to look to*. Oh, but you have only *yourself to praise*”.

c) isimləşmiş sıra sayları ilə (xüsusilə “first”) , məsələn: “Jack was *the first to come*”.

d) isimləşmiş kəmiyyət sifətləri ilə “much, little, (no) more, (no) less, little more, enough” , məsələn: “A man in your position has so *much to love*. I’ve *no more to add*”.

Məsdər cümlədə təyin vəzifəsində iştirak edərkən həmişə “to” ədatı ilə birgə işlənir. Lakin cümlədə iki və daha çox həmcins üzvlü təyin işlənərsə bu zaman sonra gələn asintetik yolla və ya bağlayıcısız “to” ədatı ilə işlənir. Lakin bağlayıcı vasitəsi ilə işlənibsə, bu zaman “to” ədatı istifadə olunmur, məsələn: “There was however my little Jean *to look after, to take care of*. Did he give you any small parcel *to bring back and deliver to anyone in England*? I suppose there is nothing *to be done but comply and depart*”.

Məsdər təyin funksiyasında bəzən bağlayıcı vasitəsi ilə ifadə oluna bilər, məsələn: “He had sought in vain for inspiration *how to* awaken love. I had now an idea *what to* do”.

Bağlayıcılı məsdər birləşmələri bəzən sözləri ilə nizamlanır, məsələn: “They had no knowledge *of how to live on*. He is got no information *about when to start*”.

Bir neçə cümlə növlərində, hansıki mübtədası “it” ilə ifadə olunur məsdər bu funksiyada iştirak edir. Bu halda məsdər leksik cəhətdən müstəqildir və aşağıdakı isimlərlə işlənir: “achievement, (dis)advantage, comfort, custom, dream, duty, honour, intention, job, joy, madness, misfortune, mistake, plan, nonsense, rule, shame, surprise, treat, trouble, wonder” və s., məsələn: “It is a good idea *to use* both methods. It was a mistake *to deny* it. It is a great disadvantage *to be held back* by middle class morality. It was utter nonsense *to suggest* that he was lying. It is our job *to worry* about that, isn’t it?”

Təyini məsdərlə ifadə olunan bəzi cümlə növləri də var ki, hansıki burada “it” fəllə münasibətdə tamamlıq vəzifəsində olur. Əsasən “to find, to make, to think” fəllərindən sonra işlənir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tip tərkiblər ingilis dilində az hallarda işlənir, məsələn: “I think Helena finds it rather a lot work *to clean* the place. Every one now called him Reggie, but he still found it an effort *to get used to* it. He thought it great fun *to be out boating*”.

Zərflik vəzifəsində (the Infinitive as adverbial modifier) - bu funksiyada məsdər həmişə fellə əlaqədar olur və, əsasən, zərfliyin aşağıdakı növləri rolunda çıxış edir: məqsəd (purpose), zaman (time), müqayisə (comparison), nəticə (consequence, result), şərt (condition), yaranmış vəziyyət (attendant circumstances), istisna (exception). Zərfliyin adı çəkilən bu növlərinə yalnız istisna növü “to” ədatı ilə işlənir, qalan hamısı “to” ədatı ilə işlənir.

Məqsəd zərfliyi - zərfliyin bu növündə məsdər həmişə “to” ədatı ilə birgə işlənir. Burada, adətən, məsdər tərəfindən ifadə olunmuş, əvvəlcədən təşkil edilmiş hərəkətin məqsədi ifadə olunur. Bu mənə növündə məsdərlə işlənən fellərin sayına məhdudiyyət qoyulmayıb və leksik cəhətdən kifayət qədər müxtəlifdirlər. Qeyd etdiyimiz kimi, bu funksiyada məsdər “to” ədatı ilə işlənir. Lakin cümlədə “and” bağlayıcısı ilə işlənən iki və daha artıq həmcins məqsəd zərfliyi işlənirsə bu zaman yalnız birincisi “to” ədatı ilə işlənir, məsələn: “Mary looking pale and worried left him *to go down* to the kitchen *and start* breakfast. Then I went upstairs *to say how do you do* to Emily, *and* into the kitchen *to shake* hands with Mary *and* out into the garden *to see* the gardener”.

Misallardan göründüyü kimi, bu cür cümlələrdə həmişə birinci məsdərin “to” ədatı ilə işlənməsi vacib deyil, yəni cümlədə olan digər məsdərlərdə “to” ədatı ilə işləmə bilər.

Məsdər bu funksiyada, adətən, feli xəbərdən sonra gəlir. Lakin xüsusi vurğu məqsəd zərfliyinin üzərinə düşərsə, bu zaman məsdər cümlənin əvvəlində işləmə bilər. Buna baxmayaraq bu cür hallara az rast gəlinir, məsələn: “*To relieve my feelings* I wrote a little to Robert. I forgive you. *To prove it* I'll drop in at lab some time”.

Bəzən məqsəd zərfliyi mübtəda və xəbərin arasında işləmə bilər (52, s.164), məsələn: “Ann, *to pass the time* had left her kitchen to see whether Mr.Faber was all right”.

Məsdər məqsəd zərfliyi vəzifəsində “in order” və “so as” bağlayıcıları ilə işləndikdə bu bağlayıcılar, əsasən, hərəkətin məqsədini daha da vurğulamaq, mənasını qüvvətləndirmək üçün istifadə edilir, məsələn: “I was silent for a moment

in order to give greater force to my next remark. Next we slid into the river and a swim, *so as to freshen up and cool off*".

"So as" bağlayıcısı, əsasən, inkarlıq bildirən məqsəd mənası ifadə edən məsdərlə işlənir, məsələn: "We had gone into the middle of Hide Park *so as not to be overheard*. She hurried *so as not to give* him time for reflexion".

Məsdər məqsəd zərfliyi funksiyasında aşağıdakı bağlayıcılarla da işlənə bilər, məsələn: "He opened his mouth wide *as if to speak*. Mary smiled mockingly and turned away, *as though to go* out of the room. He gave me a little smile *as much as to say* "you see, I don't mean any harm". He had never cared for that room hardly going into it from one year's end to another *expect to take cigars*. They were waiting in there *just to see* him. He told his joke *merely to gain* time".

Nəticə zərfliyi rolunda məsdər to ədatı ilə işlənir. Struktur baxımdan müstəqildi və xüsusi cümlə növlərində işlənir. Misal olaraq "(he) had only... or (he) had but to ..." nümunələrini göstərmək olar, məsələn: "I had only to look at mother *to know* the answer. He had only to open the door *to find* them anxiously waiting for him. Here was romance and it seemed that you had but to stretch out your hand *to touch it*".

Bu vəzifədə məsdərin müəyyən dəqiq yeri var, çünki həmişə ifadə etdiyi sözdən sonra gəlir. Məsdər bu funksiyada "too" ilə işlənən sifət və zərflərdən, "enough" ilə işlənən sifət, zərf və isim, "so" ilə işlənən sifət, "such" ilə işlənən isimdən asılı olur. Sadalanan son iki nümunədə məsdər "as" ilə təqdim olunur, məsələn: "He was *too tired to argue*. He had gone *too far to draw back*. He is *old enough to learn this*. I thought I liked Lilly *well enough to marry her*. He was *fool enough to enjoy the game*. He had seen *enough blasted, burned out tanks to have no illusions*. Just the pressure of his hand was *enough to upset her*. She was *so kind as to accept my proposal*. Do you think I am *such a fool as to let it out of my hands?*"

Müqayisə zərfliyi funksiyasında çıxış edərkən məsdər struktur baxımından müstəqildir. Əsasən "than" bağlayıcısı ilə işlənir, ifadə olunan hərəkət sifət və ya zərfin müəyyən müqayisə dərəcəsində çıxış edir, məsələn: "She seemed more

anxious to listen to the troubles of others *than to discuss* her own. I should have known better *than to expect* to find it. He knew better *than to rely on her*".

Adətən, "to" ədatı ilə birgə işlənməsinə baxmayaraq bəzi hallarda məsdər ədatsız işlənir (72, s.123) , məsələn: "I was more inclined to see her safely married *than go on watching over her*".

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsdərin müqayisə zərfliyi funksiyasında iştirakı az hallarda rast gəlinir.

Zərfliyin şərt növündə məsdər feli xəbərin ifadə etdiyi hərəkətin realizə olunması üçün şərti, vəziyyəti ifadə etmək üçün işlənir. Feli xəbər, bir qayda olaraq, şərt şəkli ilə işlənir, məsələn: "To hear him walk you would think he was a celebrity. *To look at Lilly* you would imagine that he was an angel sent upon earth. (if you looked..., you would imagine...). *To touch it* you would believe that it was the best of furs. (if one touched it, one would believe...). I'll thank you to *take your hands off me*. (I'll thank you, if you take...)"

Bu növdə məsdərin yeri müxtəlifdir: ifadə etdiyi xəbərdən həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər. Bu mənə növündə işlənən fellər semantik cəhətdən dəqiq müəyyən olunmuşdur: "to see, to hear, to feel, to listen, to touch, to watch" və s. , məsələn: "He did not wake, but her noise floated out, *to swell the night's uneasiness*. The fog was blown away ungenially *to smear sooty fingers over the two elegant young people who sat inside*".

Məsdər, adətən, ifadə etdiyi feli xəbərdən sonra işlənir.

Zərfliyin istisna növündə müəyyən şərait altında yalnız bir hərəkətin icrasının mümkünlüyünü bildirir. Adətən, ədatsız işlənir, "but" və "except" sözləri ilə təqdim olunur və, əsasən, inkar və sual cümlələrində iştirak edir, məsələn: "I had nothing to do *but wait*. What could I do *but submit*? There is nothing to do *except turn back*".

Zaman bildirən zərfliyin bu növündə məsdər xəbəri ifadə etdiyi hərəkətin zamanını ifadə edir, məsələn: "His father lived *to be ninety*. Go away! I shudder *to see you here*".

Məsdərin bu vəzifədə işlənmə yeri dəqiqdir, həmişə ifadə etdiyi xəbərdən sonra işlənir.

Məsdər, ara sözü kimi, (the Infinitive as parenthesis) - həmişə “to” ədatı ilə birgə işlənir. Bu funksiya aşağıdakı birləşmələr aiddir: “to begin with, to be (quite) frank, to be sure, to make matter worse, to tell the truth, (needless) strange to say, so to speak”. Sadalanan birləşmələrlə ifadə olunan cümlələrdə, əsasən, danışanın cümlədə ifadə olunan hadisəyə münasibətini bildirmək üçün istifadə olunur, məsələn: “*To begin with*, you have been lying to me all the time. *To be quite frank*, I don’t like him at all. He was *strange to say*, just an ordinary little chap. *To tell the truth*, I’m sick and tired of this nonsense. *To put it mildly*, she is just a bit inquisitive. *To make matters worse*, it began to rain and soon we got wet to the skin”.

Ara söz kimi, məsdərin cümlədə yeri dəqiq müəyyən olunmasına baxmayaraq, adətən, cümlənin əvvəlində işlənir və yazıda vergüllə ayrılır.

O.İ.Musayevdən fərqli olaraq, R.L.Kovner, L.S.Barxudarov, D.A.Ştelinq, M.A.Qanshina “to hear, to see, to make, to know” fellərindən sonra məchul növdə “to” hissəciyi işləndiyini vurğulayır. Məsələn: “He *was heard to mention* your name several time. They *were to seen* in the house early in the morning. The child *was made to obey*”.

“To bit” feldən sonra məsdər “to” hissəciksiz işlənir. Məsələn: “I bowed and waited, thinking she *would bit* me take a seat” (Ch.Brönte).

R.L.Kovnerin bildirdiyinə görə, “to bit” feli köhnəlmiş sözdür və danışıq dilində işlədilmir. Bundan başqa “to do” köməkçi feli sual və inkar cümlələrindən sonra məsdər “to”suz işlənir. Məsələn: “What *do* you *mean*? Why *don’t* you *go* with him?”

M.Hüseynzadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilində məsdər zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkil əlaməti vasitəsi ilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilir. Hər bir şeyin adı olduğu kimi, iş və hərəkətin də adı vardır. “Oxumaq” bir işin adı, “yazmaq” isə başqa bir hərəkətin adını bildirir. Lakin felin bəsit qismi belə, heç bir xarici əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən məzmunca müəyyən şəxs və

müəyyən zaman ifadə edir. Bütün fel kökləri, hətta heç bir şəkilçisi olmayan və parçalanması qeyri-mümkün olan ən bəsit fel kökü yenə də məzmunca ikinci şəxsin təkini və nisbətən gələcək zamanı ifadə edir. Odur ki, fellərdən zaman və şəxs məfhumunu ləğv edib, onları isim halına, yəni yalnız fellərin adlarını bildirmək iqtidarına malik olmaq halına salmaq üçün dildə xüsusi şəkli əlamətlər yaranır. Dilimizdəki “-maq / -mək” şəkilçiləri fellərin adlarını bildirmək üçün yeganə vasitə olaraq meydana çıxır (25, s.229-230).

Bəzi dillərdə çox haqlı olaraq məsdərlər isimlərə daxil edilir. Azərbaycan dilində də məsdərlər fel adlarını bildirən isimlərdən başqa bir şey deyildir. Məsdərlərin iş və hərəkət adları bildirən adlar olmasına aşağıdakı dəlillər vardır:

1. Fel kökləri “-maq / -mək” şəkilçiləri qəbul etdikdən sonra felə məxsus olan bir sıra xüsusiyyətlərindən məhrum olur: yəni zaman və şəxs məfhumlarını itirməklə bərabər, felə aid olan heç bir forma şəkilçisi qəbul edə bilmir.

2. Məsdərləri əmələ gətirən “-maq / -mək” şəkilçilərindən sonra əlavə olunan şəkilçilərin hamısı ismə məxsus olan şəkilçilərdən ibarətdir; yəni ismin daşdığı xüsusiyyətləri eyni məsdərlər də daşıyır. Başqa sözlə desək, məsdərlər də isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir və cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər.

Məsdər isim kimi, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər, məsələn: *oxumağım, oxumağımız, oxumağın, oxumağınız, oxumağı, oxumaqları; bilməyim, bilməyimiz, bilməyin, bilməyiniz, bilməyi*. Misallar: “*Oxumağım* xoşunuza gəldimi? Necə bilirsən, *oxumağımız* yaxşıdır, ya *yazmağımız*? Bilirsən, sən *oxumağın* da, *yazmağın* da mənim xoşuma gəlir. Onun *oxumağı* lap vacibdir. Bu məsələni mənim *bilməyim* vacibdir, sən *bilməyin* çox vacib deyildir. Onun *işləməyi* ilə *oxumağı* bir vaxta düşürdü. Onların *oxumağı* (*oxumaqları*) *işləməyindən* (*işləməklərindən*) daha əlverişlidir”.

Məsdər isimlər kimi hallanır, məsələn: *oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan*. Misallar:

Oxumaq, öyrənmək, bilmək hər bir insana lazım və vacibdir (adlıq hal).

Sevmək, sevilmək istəyirəm (qeyri-müəyyən təsirlik hal).

Oxumağı hamı sevir (müəyyən təsirlik hal).

Oxumaq üçün şərait lazımdır (qeyri-müəyyən yiyəlik hal).

Oxumağın öz qaydası vardır (müəyyən yiyəlik hal).

Vaqif haqdan dilər lütfü kərəmlər,

Belə yerdə qalan vallah, vərəmlər.

Yenə yada düşər bizim sənəmlər,

Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur! (Vaqif).

Pərvanə tək özün oda *salmağa*,

Yaslanıban eşiyində *qalmağa*,

Bir belə gözələ qurban *olmağa*,

Vaqif kimi qəllaş kimsə gərəkdir (Vaqif).

Mayis oxuyub ali təhsil *almağı* hər şeydən yüksək tuturdu.

Belə tez *qayıtmaqda*, yəqin ki, bir məqsəd vardır.

İntizar *çəkməkdən*, yol *gözləməkdən*,

Könlümün nə tabı, nə taqəti var (Vaqif).

İsimlər kimi məsdərlər də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra yenidən hallanır, məsələn:

Mənim *oxumağım* onun xoşuna gəldi.

Oxumağımın səbəbi var idi.

Oxumağıma çoxu heyran idi.

Mənim *oxumağımı* hamı bəyəndi.

Mənim *oxumağımda* bir sirr var idi.

Məsdərlər həm mənsubiyyət şəkilçisindən, həm də hal şəkilçisindən sonra ancaq xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs şəkilçisini qəbul edə bilər, məsələn:

Bu mənim *oxumağımdır*, o da sən *oxumağındır*.

Əsas məqsəd bizim *oxumağımızdır*.

İndi vəzifən *oxumağındır*.

İş yaxşı *oxumaqdadır*.

Bu çox *oxumaqdandır*.

Məsdərlər də isimlər kimi qoşmalarla işlənir və ifadə olunur, məsələn: oxumaq üçün, oxumağa görə, oxumaqdan ötrü və s.

Məsdərlər də II və III növ təyini söz birləşməsinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi ola bilər, məsələn: “*Oxumağın* faydası hamıya məlumdur. Bədən tərbiyəsi ilə *məşğul olmaq* qaydalarını *gözləmək* lazımdır”.

İsimlər kimi məsdərlər də cümlənin mübtədası, xəbəri və tamamlığı vəzifəsini daşıya bilər, məsələn: “*Oxumaq, öyrənmək, alim olmaq* müasir gənclərinin əsas arzusudur. O, *gülməyi* də, *güldürməyi* də yaxşı bacarır. Xanəli *gülməkdən* xüsusi həzz alırdı. *Şadlanmağı* hamı sevir. *Sevməyi* hər adam bacarmaz. Bizim əsas vəzifəmiz xarici dilləri *öyrənməkdir*”.

Doğrudur, məsdərlər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, qoşmalarla işlənirsə də, isimlərin tam eyni olmur. İsimlərlə məsdərlər arasında müəyyən cəhətdən fərq də vardır. İsimlərin kəmiyyət kateqoriyası olduğu halda, məsdərlərin kəmiyyət kateqoriyası yoxdur, yəni məsdərlər cəmlənə bilmir. Digər tərəfdən, isimlərdən müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə başqa nitq hissəsi əmələ gətirmək mümkün olduğu halda, məsdərlərdən başqa nitq hissəsi düzəltmək olmur, çünki məsdərlər yalnız sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edə bilər. “-maq / -mək” şəkilçilərindən sonra heç bir sözdüzəldici şəkilçi mümkün deyildir.

Məsdərlərdə fələ xas olan cəhətlər aşağıdakılardır:

a) əvvələn “oxumaq, yazmaq, getmək, gəlmək” kimi sözlərdə iş-hərəkət anlayışı olduğu üçün onlar hər hansı bir varlığın deyil, yalnız iş-hərəkət adlarını bildirir. Məsələn: “Mənim məqsədim *oxumaq*, vətənimə *xidmət etməkdir*”.

b) məsdərlərdə yalnız fələ xas olan inkarlıq kateqoriyası şəkilçisi “-ma / -mə” iştirak edə bilər. Məsələn: “Yaltaq adamlara *üz verməmək* daha münasibdir. Gözələ necə *baxmamaq* olar? Mənim kimi gözəli *sevməmək* olmaz, balam, *sevməmək* olmaz” (mahnı).

Bunlardan başqa, məsdərlər felin bütün məna növləri ilə işləyə bilər, daha doğrusu, məsdər şəkilçiləri felin bütün məna növlərinə artırıla bilər. Məsələn: “Tez-tez məktub *yazmaq* lazımdır. O da abunə *yazılmaq* istəyir. Onunla *yazışmaqdan* həzz alıram. Uşağa gündəlik dərsi *yazdırmaq* faydalıdır”.

Məsdərlər felin bacarıq şəkli ilə də əmələ gələ bilər, məsələn: “Sən istədiyini kimi *yaza bilmək* çətindir. Çıxış etməyə *yazıla bilmək* asan deyildi. Bir təhər onunla *yazışa bilmək* mümkün oldu”.

Məsdərlərdə feliyə xas olan cəhətlərdən biri də felin şəkli olan davam şəklinin yalnız məsdərlə əmələ gəlməsindən ibarətdir, məsələn: “yazmaqdayam, yazmaqdayıq, yazmaqdasan, yazmaqdasınız, yazmaqdadır, yazmaqdadırlar” və s.

Məsdərlərdə fel xüsusiyyətlərdən biri də onların “gərək” sözü ilə birgə işləmə bilməsidir. Məsələn: “O məclisə *getmək gərək* imiş”.

“Bulud üzlü, ay qabaqlı gözəlin,
Duruban başına *dolanmaq gərək*.
Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,
O ev bərbad olub *talanmaq gərək*”(Vaqif).

Məsdərlərdə feliyin bariz cəhətlərindən biri də onların (məsdərlərin) tərkib əmələ gətirməsidir. Feli sifət və feli bağlamalar kimi məsdərlərdə feli söz birləşmələri – məsdər tərkibləri yaradır. Məsələn: “Gündəlik *dərsləri* evdə *hazırlamaq* daha yaxşıdır. Mühazirələri diqqətlə *dinləməyə adət etmək* lazımdır. Bütün dərslərdən əla *qiymət almağın* səmərəsini sonra bilərsiniz. Fakültənin bütün ictimai işlərində *fəal çalışmaq* hər tələbənin borcudur. Canımı *odlara yaxmağın* nədir? Bəzənib *qarşıma çıxmağın* nədir? Hər gün evdə *dərslərə* yaxşı *hazırlaşmaq* hər tələbənin əsas vəzifəsidir”.

“Mənə gizlin bir nişanə göndərdin
Aşkara *başma qaxmağın* nədir” (Vaqif).

Bu misallarda verilmiş tərkiblər “yaxmaq, çıxmaq, hazırlaşmaq” məsdərlərinin əmələ gətirdiyi məsdər tərkibləridir.

Bütün bu izahatdan aydın olur ki, məsdərlər zaman və ya şəxs şəkilçilərindən məhrum, yalnız xüsusi əlamət qəbul edən sözlərdir ki, bunlar yerinə görə fel qrupuna daxil olaraq, fel adlarını ifadə etməyə xidmət edir (25, s.230-233).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən tərtib olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabda qeyd olunur ki, məsdər felin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə dəyişməyən forması olub, iş, hal və hərəkətin yalnız

adını bildirir. O, felin adlara yaxınlaşan formasıdır. Məsdərin subyektlə və konkret zamanla qətiyyənlə əlaqəsi olmur. O, hərəkəti ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərir. Məsələn: “bilmək, söyləmək, qurmaq, oxumaq, yola düşmək, qəbul etmək, dayanmaq” və s. (8, s. 362).

Məsdər istənilən fel kökünə “-maq / -mək” şəkilçisini artırmaqla yaranır və şəkil, zaman, şəxs, kəmiyyət kateqoriyalarından məhrum olan bir iş, hal və hərəkəti bildirir. Bu sözlərdə, sadəcə olaraq, iş, hal və hərəkətin adı çəkilir. Onun nə münasibətlə icra edilməsi, zamanı və şəxsi məlum olmur. Məhz bu cəhət məsdərin ikili təbiətini üzə çıxarır, onu bir tərəfdən adlara, digər tərəfdən isə, fəllərə yaxınlaşdırır. Şəkil, zaman və şəxs kateqoriyalarına malik olmayan məsdər bunun müqabilində isimlərə məxsus hal, mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərini qəbul edir, qoşmalarla, bağlamalarla, köməkçi fəllərlə, modal sözlərlə işlənir. Məsələn: “yazmaq, yazmağın, yazmağa, yazmağı, yazmaqda, yazmaqdan; yazmağım, yazmağın, yazmağı, yazmağımız, yazmağınız, yazmaqları; məqsədi yazmaqdır; işləmək üçün, yazıb qurtarmaq üzrə, oynamaqla, oxumaqdan ötrü, məqsədi oxumaq idi, məqsədi oxumaq imiş, məqsədi oxumaq ikən, məqsədi oxumaq isə, məqsədi oxumaq oldu, məqsədi oxumaq deyil, oxumaq gərək, getmək zəruridir, yazmaq lazımdır, baxmaq mümkündür” və s.

Yuxarıda verilən nümunələrdən və şərhədən də bir daha aydın görünür ki, məsdər çox asanlıqla ismə yaxınlaşır, buna görə də bəzi türkoloqlar “-maq” şəkilçisini məsdərlərə deyil, isim bəhsinə daxil edirlər (8, s. 363).

Məsdərin isimlərə daxil etməyə səy göstərilməsi, birinci növbədə, məsdərin öz təbiətindən irəli gəlir:

1. Məsdərlər isimlərə yaxınlaşmasından, ad bildirməsindən və isimlərə məxsus bir sıra morfoloji əlamətlər qəbul etməsindən asılı olmayaraq fəllərə məxsus semantik cəhəti qoruyub saxlayır. Məsdərlərdə həmişə iş, hal, hərəkət, vəziyyət mənası təsəvvür olunur, məsələn: “yazmaq, söyləmək, getmək, qaynamaq, başlamaq, dəyişdirmək” və s.

2. Məsdər fellərə məxsus bir sıra kateqoriyalara malikdir. O özündə təsirlik və təsirsizlik, növ, inkarlıq mənalarını qoruyub saxlayır, məsələn: “yazmaq – yazdırmaq – yazılmaq – yazılmamaq – oturub yazmaq” və s.

3. Özündən sonra heç vaxt sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir, deməli, yeni söz əmələ gətirmək üçün əsas olmur. Çünki məsdər şəkilçisi öz mahiyyətinə görə sözdüzəldici deyil, sözdəyişdirici xüsusiyyətə malikdir.

4. Məsdər tam isimləşmədiyi üçün kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

5. Məsdər tərkib əmələ gətirir, məsələn: “kitabı oxumaq, ağac əkmək, evdən gəlmək, qonağa hörmət etmək” və s.

6. Tabe sözü (ismi və ya isimləşən digər nitq hissələrini) idarə edir, məsələn: “kitab oxumaq, kitabı oxumaq, kitaba baxmaq, kitabda oxumaq, kitabdan oxumaq; tələbənin oxuması, tələbəyə demək, tələbəni göstərmək, tələbədə saxlanan, tələbədən gözləmək, beşi almaq, beşə vurulmaq, beşdə gəlmək” və s.

7. Özündən əvvəl zərf işlənir, məsələn: “dünən oxumaq lazım idi, səhər başlamaq, tez-tez gəlmək, sürətlə getmək” və s.

8. Özündən əvvəl feli bağlama gəlir, məsələn: “yazıb oxumaq, söyləyib qurtarmaq, deyib getmək, kəsib tikmək” və s.

9. Müəyyən bir obyektə münasibətdə olur, məsələn: “evdən getmək, evdən gəlmək, məktubu yazmaq, qonağı yola salmaq” və s. (8, s. 363-364).

Məsdər tərkibləri:

Tamamlıq məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri çox geniş işlənir və bir sıra struktur-funksional xüsusiyyətlər kəsb edir ki, bunların da öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik planda çox böyük maraq oyadır.

Sintaktik vahid cəm halında cümlənin tərkibinə daxil olan, iki komponentdən ibarət olan, xüsusi birləşmələr tərkib adlanır. Tərkibin birinci hissəsi ismin (nominal) isim və ya əvəzlik, ikinci hissəsi isə məsdər (verbal), feli sifət, cərund

arasında cümlənin mübtəda və xəbəri arasındakı predikativ əlaqəyə bənzər əlaqə yaranır (33, s.164-165).

Məsələn: “They did not want *her to marry* this man” (J.London, “Martin Eden”).

“You will allow *me to see* you again?” (Ch.Dickens).

“I want *you to give* me some information” (J.London).

“Minny made *Sarah sit* in the one comfortable chair close to the fire” (Mazo de la Roche).

Baxmayaraq ki, tərkiblərin tərəfləri arasındakı əlaqə mübtəda və xəbər əlaqəsinə oxşardır, nəzərə almaq lazımdır ki, tərkibdə nə mübtəda, nə də xəbər yoxdur, çünki tərkibin ikinci tərəfi felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuşdur ki, o da ancaq ikinci xəbər vəzifəsini görə bilir, əsas xəbər isə heç vaxt ola bilmir. Mübtəda kimi, tərkibin də subyektinin isim və ya əvəzliliklə ifadə olunmasına baxmayaraq, o cümlənin mübtədası ilə eynilik təşkil etmir. Belə olarsa tərkib yox olar.

Müasir ingilis dilində felin bütün şəxssiz formaları tərkib əmələ gətirir, eləcə də, məsdər. İngilis dilində hissələri mübtəda ilə xəbərin daxili əlaqəsi kimi başa düşülən məsdər tərkibləri aşağıdakılardır:

1. Tamamlıq məsdər tərkibi (The Objective with the Infinitive Construction).

Məsələn: “She asked *him to cease* attempting to write, that he would grant her wish” (J.London, “Martin Eden”). “Old Jolyon saw *his brother’s face change* ...” (J.Galsworthy).

2. Mübtəda məsdər tərkibi (The Subjective with the Infinitive Construction).

Məsələn: “*She* didn’t seem *to be* so enthusiastic over it” (J.London, “Martin Eden”). “*They* were seen *to just touch* each other’s hands” (J.Galsworthy).

3. “For” sözlü məsdər tərkibi (The “for-to” Infinitive Construction).

Məsələn: “There are too many special fields *for any one man to master a tithe of them*” (J.London, “Martin Eden”). “*For people to live* means to create, to go forward constantly”.

Bu tərkiblərin birinci və ikinci üçelementli feli quruluş adlanan birləşmələrin ikinci və üçüncü elementi kimi işlənir və əsas feldən asılı olur. “For” sözlü məsdər tərkibi isə cümlənin müstəqil üzvü kimi çıxış edir.

Belə tərkiblərdə məsdər adlıq halda olan ismə və ya obyekt halda olan əvəzliyə xəbər münasibətində olur. Belə tərkiblər adlıq halda olan isimlə və ya obyekt halda əvəzliliklə məsdərdən ibarət olur. Azərbaycan dilinə belə ifadələr çox zaman budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: “Mother wants him to be a teacher”.

O.Musayevə görə, tamamlıq-məsdər tərkiblərində mövcud olan iki komponent bir-biri ilə sıx əlaqəyə girir və bir sintaktik vahid – tamamlıq olur. Həmin tamamlıq tərkiblə ifadə edildiyinə görə isə onu mürəkkəb tamamlıq adlandırırlar (33, s.178).

E.M.Qordon və İ.P.Krıllova tam tərkibli məsdər (The Infinitive in Absolute Construction) haqqında qeyd etmişdilər. Belə ki, bu məsdər tərkibinə xas olan əsas xüsusiyyət onun “with” nadir hallarda isə “without” sözləri ilə işlənməsidir. Bu tərkib leksik cəhətdən sərbəstdir və onun funksiyası cümlədə hal-vəziyyət bildirməkdir. Eyni zamanda tamamlıq məsdər tərkibi (The Infinitive in Absolute Construction) modal mənada işlənir və həmişə vaciblik və mümkünlük bildirə bilər. Məsələn: “The best way *to arrive* is *to arrive* with no one *to thank for it*”. “I shouldn’t think you’ll last 5 minutes without me to explain the score to you”.

Tamamlıq məsdər tərkibi (The Infinitive in Absolute Construction) həmişə cümlənin əsas hissəsindən sonra gəlir. Həmçinin o, cümlənin əvvəlində mübtəda və xəbər arasında gələ bilər (51, s.90-91). Bu tərkib danışq dili üçün xas deyil, tamamlıq məsdər tərkibinə ingilis dilində əsasən bədii üslubda rast gəlmək olar.

Tamamlıq məsdər tərkibi əvvəllər ədəbi kitab dili üçün xarakterik sayılırdı. Lakin sonralar məsdər və onunla olan birləşmələr üzərində aparılan bir çox tədqiqatlar göstərdi ki, bu birləşmələr təkcə ədəbi dildə deyil, danışq dilində də çox geniş işlədilməkdədir.

Tamamlıq məsdər tərkibi ingilis dilində bəzi təsirli fellərdən sonra ümumi halda olan isim (yaxud yiyəlik halda olan əvəzlik) işlədilir və onlar Azərbaycan

dilində aşağıdakı semantik mənalar və mənə çalarlıqlarını verirlər. Məsələn: “I saw the boy (him) play in the yard”. - 1. Mən oğlanı həyətdə oynayan gördüm. 2. Mən oğlanın həyətdə oynadığını gördüm.

Bu tərkibdə işlənən isim (yaxud əvəzlik) ilə məsdər arasında qrammatik münasibət cümlənin mübtədası ilə xəbəri arasındakı münasibəti, əlaməti xatırladır. Buna görə də həmin tərkibdə işlənən isim, yaxud əvəzliyi ikinci dərəcəli mübtəda, məsdəri isə ikinci dərəcəli xəbər adlandırmaq olar (57, s.187). Məsələn: “ He saw his father *walk through* it” (J.London, “White Tang”).

M.A.Qanşına və N.M.Vasilyevskaya bu fikirləri bölüşürlər. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunədə iki xəbər var: birinci xəbər (predikasiya) cümlənin mübtədası olan “he” (o) və cümlənin xəbəri olan “saw” (gördü) sözü ilə ifadə olunur. İkinci predikasiya cümlənin tamamlığı olan “his father” (onun atası)na aiddir və ikinci xəbər “walk through” sözü ilə ifadə olunur. Burada cümlənin birinci xəbəri “saw” əsas fel, ikinci xəbəri “walk through” isə məsdərdir. Bu iki element bir biri ilə sıx bağlıdır və onlar sintaktiki olaraq mürəkkəb tamamlıq yaradırlar. Bu tərkibi M.A.Ganşına və N.M.Vasilyevskaya “Accusative Construction” – “Akkuzativ tərkib” adlandırırlar (49, s.218).

E.M.Qordon və İ.P.Krılova ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibinə fərqli ad vermişdirlər. Onu predikativ tamamlıq adlandırmışdılar. Onların fikrincə burada məsdər predikativ tamamlıq kimi leksik cəhətdən asılıdır (52, s.190).

P.V.Xlebnikova özünün məsdər birləşmələrinin əmələ gəlməsi və inkişafına həsr etdiyi tədqiqatında yazır: “Belə hesab etməyə əsas var ki, akkuzativin məsdərlə sonrakı inkişafı onun ədəbi dil xüsusiyyətlərindən danışiq dili xəttinə keçid istiqamətində olacaqdır”.

Ç.Frayz “Amerikan İngilis Qrammatikası” kitabında obyekt hal və məsdərin danışiq dilində bəzi fellərdən sonra işlənməsini qeyd edir (48, s.181).

Tamamlıq məsdər tərkibinin danışiq dilində çox geniş işlənməsini göstərən dilçilərin siyahısını artırmaq olar.

Məsdər tərkibləri üzərində aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, danışiq dilində bu quruluşun işlənməsi bir sıra fellərdən sonra məhdudlaşdırılır. Demək olar ki,

dilçilərin əksəriyyəti “tamamlıq məsdər tərkibini”nin hissi qavrayış, əqli fəaliyyət, arzu, niyyət, hiss, həyəcan, əmr və icazə, “bəyan etmək, məlumat vermək, bildirmək” mənasını ifadə edən “to pronounce, to declare, to report” felləri, məcburiyyət bildirən fellərlə işlədilməsini qeyd edirlər.

Tamamlıq məsdər tərkibi tələb edənlər əsasən arzu və niyyət bildirən fellərdir, yəni “to want, to wish, to desire” və s. kimi fellərdən sonra bu tərkibin işlənməsi başqa adları çəkilən fellərə nisbətən çoxdur. Bu tərkib ən çox “to want” felindən sonra rast gəlinir. Tərkibi “to want” felinin ekvivalenti “should like”- dan sonra işlədilməsi tez-tez müşahidə olunur. Məsələn: “I should like you to know the whole inside story about there fellows because I want you to know them over and come in with me” (A.Cronin, “The Citadel”).

Tamamlıq məsdər tərkibinin işləndiyi felləri ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. İcazə, xahiş, əmr, məcburiyyət mənalı ifadə edən fellərdən sonra işlənir. Bu fellərə “to permit, to let, to make, to command, to compel, to cause, to suffer, to persuade, to force, to allow, to order, to induce, to get, to have” və s. aid ola bilər. Məsələn: “Mother never allowed *us to go the cinema so late*. I won’t have *you speak like that*”.

“You’ll make me cry in a minute, and then you’ll be sorry” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

“I would have let you know at once, but have been very busy setting up things about the seminary and making arrangement for the new Dirtier” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

2. Fiziki qavrayış ifadə edən fellər, məsələn: “to hear (əşitmək), to see (görmək), to watch (izləmək), to feel (hiss etmək), to observe (müşahidə etmək), to notice (gözü sataşmaq)” və s., məsələn: “No one had ever *heard her cry*. I saw *Helen enter the room*. I felt *him touch my shoulder*. I heard *him call me*”.

“I saw him cut the letter” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

“I have watched you grow for many years, from when you were a little baby” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fellər “to” hissəciksiz işlənir. “To let, to make, to notice, to watch” çox vaxt “Perfect” formasında işlədilir.

Əgər “to hear” və “to see” felləri əqli qavrayış ifadə edirsə “to hear” öyrənmək, “to see” - “başə düşmək” mənasında tamamlıq məsdər tərkibdə işləyə bilər. O, ancaq tamamlıq budaq cümləsində işlənir (49, s.219). Məsələn: “I see that you don’t understand me” (the object clause).

“To hear” – “əşitmək” feli, “to learn, to be told” – “xəbər tutmaq, deyirlər” mənasında işlədildikdə, ondan sonra budaq cümlə və ya cərənd işlədilir. Bu mənada “to hear” felindən sonra the Objective with Infinitive Construction işlədilmir (72, s.126), məsələn: “I hear that he left from Canada. I hear you have dropped the idea of leaving Jane”.

“To see” və “to notice” fellərindən sonra “to be” feli ilə the Objective with Infinitive Construction işlədilmir, budaq cümlə işlədilir (54, s.166), məsələn: “I saw that he was pale. He only had time to notice that the girl was unusually pretty”.

3. Əqli fəaliyyət ifadə edən fellər “to think, to know, to expect, to find, to imagine, to believe, to consider, to suppose, to imagine, to feel, to trust” və s. fellərdən sonra obyekt hal və məsdər ilə olan ifadələrdə, adətən, “to be” feli işlədilir, “to expect” felindən başqa, və, beləliklə, tamamlıq məsdər tərkibi işlənir. Məsələn: “I know him to be an honest man. I believe him to have a good command of the language. I should expect my devoted friend to be devoted to me”.

“She believed him to have suffered all the injustices he had told about” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

4. Arzu və istək bildirən fellər “to want, to wish, to like, to hate, to desire, to mean, to intend, to choose – “istəmək” mənasında” və s. fellərdən sonra tamamlıq məsdər tərkibi işlənir. Məsələn: “He only wished you to be near him. I don’t want him to be punished. They intended us to go with them”.

“I want you to come down town with me, Maria, this afternoon about 2 o’clock” – Martin said (J.London, “Martin Eden”). “They didn’t want her to marry this man” (J.London, “Martin Eden”).

5. “To be” məsdəri bağlayıcı fel kimi tamamlıq məsdər tərkiblərində işlənir. Məsələn: “He declared the whole story to be false”.

“I am going to try myself to be a specialist” (J.London, “Martin Eden”).

6. Tamamlıq məsdər tərkibi “bəyan etmək, məlumat vermək, bildirmək” mənası ifadə edən “to pronounce, to declare, to report” felləri ilə işlənir, məsələn: “The teacher declared *him to be a good student*. He reported *the boat to have been seen not far away*”.

7. Tamamlıq məsdər tərkibi hiss və həyacan bildirən fellərlə işlədilir: “to like, to dislike, to hate, cannot bear, to love”, məsələn: “I always liked *him to sing*. I dislike *you to talk like that*. She hated *her son to be seperated from her*. I can not bear *him to speak like this*. I’d love *you to come with me too*. I hated *him to have been sent away*”.

8. Tamamlıq məsdər tərkibi məcburiyyət bildirən fellərlə işlənir: “to make (məcbur etmək), to cause (məcbur etmək, hökm vermək), to have (məcbur etmək, işin icrası üçün göstəriş vermək), to get (nail olmaq, arzusuna çatmaq)”, məsələn: “He made *us laugh*. I had *the workers to bring the boxes*. She caused *a telegram to be sent to Fuad*”.

9. Bildiyimiz kimi, məsdər sözlü fellərlə, bir qayda olaraq, işlənir, lakin bəzən aşağıdakı fellərdən sonra işlənir: “to count (up) on, to rely (up) on, to look for, to listen to, to wait for” (72, s.127), hansıki özündən sonra sözlü tamamlıq tələb edir, məsələn: “I rely on *you to come in time*. Can’t I count upon *you to help me?*”

10. “To listen to” felindən sonra məsdər ədatsız işlənir, məsələn: “He was listening attentively to *the chairman speak*”.

R.L. Kovnerin yazdığına görə, fiziki qavrayış bildirən fellərdən sonra məlum qeyri-müəyyən zamanda olan məsdər tərkibi işlədilir. Əgər məna məlumdursa, feli sifət II-dən istifadə edilir. Məsələn: “I saw the fire slowly conquered” (Collins).

Əgər hadisə nəql edilsə feli sifət I-dən istifadə edilir. Məsələn: “He saw Fleur coming”. – O, Florun gəldiyini gördü.

R.L. Kovner də M.A.Qanşına kimi “to see” və “to hear” felləri ilə bağlı qeyd vermişdir (59, s.196):

1. “to see” feli qavrayış deyil, “to understand” – “başə düşmək” mənası verdikdə məsdər tərkibi yaratmır, sadəcə olaraq özünün sintaktik yerini tutur;

2. “to hear” feli fiziki qavrayış deyil, “to be told” mənasını verdikdə tamamlıq həmin feldən sonra məsdər tərkibi deyil, cərund və ya budaq cümlə işlədilir, məsələn: “I hear that he left for the South (of his having left for the South)”.

Bundan əlavə R.L. Kovnerin fikrincə, əqli fəaliyyət bildirən “to know, to think, to feel, to consider, to believe, to suppose, to expect, to imagine, to find, to trust” felləri ilə tamamlıq məsdər tərkibi işlənmir. Bu fellərdən sonra “to be” işlənir. Bu qayda “to expect” felinə aid deyil. Bu formadan daha çox ədəbiyyatda və ədəbi dildə istifadə edilir, nəinki danışiq dilində.

R.L. Kovner hesab edir ki, tamamlıq məsdər tərkibi bəyanat bildirən “to pronounce, to declare, to report” fellərindən sonra işlənir. Məsələn: “She declared him to be the most disobedient child in existence”. “Babies are supposed to be born head first but sometimes they are not” (E.Hemingway, “Indian Camp”).

Tamamlıq məsdər tərkibi icazə bildirən “to order, to allow, to suffer, to have” fellərindən sonra işlənir. Burada tamamlıq məsdər tərkibinə yalnız cümlənin tamamlığı cansız əşya bildirən isimlə və ya əvəzliliklə ifadə olunduqda rast gəlinir. Lakin “to suffer” və “to have” felləri istisna olmaq şərtilə. Məsələn: “You wouldn’t have me tell those people the truth” (E.L.Voynich, “The Gadfly”). “Mr.Merdl ordered his carriage to be ready in the morning” (Ch.Dickens). “She suffered Mr.Franklin to lead her back into the room” (Collins).

Bu misaldan görünür ki, “to suffer” feli tamamlıq məsdər tərkibi ilə işləndikdə “ürəksiz icazə vermək” mənasında işlənir (59, s.196).

Tamamlıq məsdər tərkibi məcburiyyət bildirən “to make, to cause, to get, to have” fellərindən sonra işlənir. Məsələn: “Light steps in the gravel made him turn his head” (J.London, “Love of Life”).

M.Kauşanskaya da, tamamlıq məsdər tərkibinin hansı fellərdən sonra işlənməsi ilə əlaqədar, demək olar ki, razılaşır və bütün bu fikirləri müxtəlif nümunələrdə təsdiqləyir. Lakin onun da digərlərinin qeyd etmədiyi bir sıra əlamətləri vardır. Məsələn, M.Kauşanskaya əqli fəaliyyət bildirən fellərə, digərləridən fərqli olaraq, “to declare, to expect, to know, to believe, to deny, to prove, to acknowledge, to admit, to understand, to assume” fellərini əlavə etmişdir. Onun fikrinə əsasən, belə ifadə olunan hərəkət və məsdər tərkibi eyni şəxsə və ya əşyaya aid edilsə bu zaman qayıdış əvəzliliklərindən istifadə edilir (69, s.262). Məsələn: “He declared himself *to be their leader*”. “We’ve got a right *to expect you not to desert* our side” (Snow). “...they *had believed me to be without any friends* save them ...” (Ch.Brönte). “She had never seen my mother, but she *knew her to be not yet twenty*” (Ch.Dickens). “Slowly, economically, he got dressed and *forced himself to walk*” (Lawrence).

M.Kauşanskaya görə, “to wait, to rely, to listen” kimi fellərdə tamamlıq məsdər tərkibi işlənir. Məsələn: “I listened *to the rain patter on the leaves*”.

Tamamlıq məsdər tərkibi təkcə felin şəxslı formalarından sonra deyil, felin şəxssız formalarından (məsdər, feli sifət, cərənd) sonra da işlədilə bilər. Məsələn: “He had realized from the first that the Gadfly was *trying to make him lose* his temper, resolved *to keep it* whatever happened” (E.L.Voynich, “The Gadfly”).

Müasir ingilis dilində işlənən tamamlıq məsdər tərkibi Azərbaycan dilində ya feli isim və ya məsdər tərkibi ya da tamamlıq budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur (33, s.166).

Bildiyiniz kimi, ingilis dilində məsdər ancaq feli birləşmə, Azərbaycan dilində həm feli, həm də ismi birləşmələrdə işlənir. Bunu onunla izah etmək olar ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində məsdərin ismi xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq, ingilis dilində bu xüsusiyyətlər özünü məsdərin ancaq sintaktik funksiyalarında göstərsə, Azərbaycan dilində onun sintaktik funksiyalarından başqa ismə xas olan başqa xüsusiyyətləri də vardır. Məsdər özünü hərəkətin adı kimi göstərir və bu cəhətdən ismə yaxınlaşır, hətta isim kimi hallanır və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. İngilis dilindəki məsdərdə belə xüsusiyyət

yoxdur. Ona görə də məsdərlə olan tamamlıq məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə qismən III növ təyini söz birləşməsi, feli bağlama, feli sifət tərkibləri və əsasən tamamlıq budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Feli birləşmələr kimi işləndikdə, Azərbaycan dilində feli bağlama və feli sifətlərin ayrıca subyekti ola bildiyi halda, məsdərin ayrıca subyekti ola bilmir. Məsələn: “She wanted him to denote himself to study” (J.London, “Martin Eden”). – O, istəyirdi ki, o özünü oxumağa həsr etsin. / O, onun özünün oxumağa həsr etməsini istəyirdi.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tərkibləri budaq cümləyə asanlıqla çevirmək olar, yəni eyni fikri ifadə edən tərkib və budaq cümlə bir-birinin sintaktik sinonimi ola bilər.

Mübtəda məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri

“Mübtəda məsdər tərkibi” ifadədə məsdər adlıq halda ismə və ya əvəzliyə xəbər münasibətində olur. Bu ifadədə adlıq halda olan isim (və ya əvəzlik) məsdərlə birlikdə cümlənin mübtədası kimi çıxış edir, məsələn: “*They are said to come tonight. I shall soon be forced to think that he was deliberately lying. He had been heard to discuss the possibility. I believe they have been instructed to report to you by October. Douglas was invited to have a drink with a Cabinet Minister. The boy (he) was seen to work*”.

Bu cümlədə ümumi halda işlədilmiş “the boy” ismi, yaxud adlıq halda işlədilmiş “he” şəxs əvəzliyi, “to work” məsdəri ilə tərkib yaratmışdır. Müasir ingilis dilində işlədilən həmin növ tərkibə mübtəda məsdər tərkibi deyilir. Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır. Beləliklə, yuxarıda verilmiş cümlənin mübtədası təkcə “the boy” ismi deyil, “the boy ... to work” tərkibidir (33, s.180).

Mübtəda məsdər tərkibi leksik cəhətdən asılıdır və o, baş cümləsi “It is said..., It is known..., It seems..., It is likely...” tipli qeyri-müəyyən şəxslə cümlə ilə ifadə

olunmuş tabeli mürəkkəb cümlələrlə başlanır. Məsələn: “He is known to be an influential member of one of the most pestilent secret societies in the country” (E.L.Voynich “The Gadfly”). = It is known that he is an influential member of one of the most pestilent secret societies in the country.

Onun ölkədə çox ziyanlı gizli cəmiyyətlərdən birinin nüfuzlu üzvü olması məlumdur. = Məlumdur ki, o ölkədə çox ziyanlı gizli cəmiyyətlərdən birinin nüfuzlu üzvüdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz misaldan görünür ki, mübtəda məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə modal sözlə başlanmış sadə cümlə kimi tərcümə edilir.

Mübtəda məsdər tərkibi ilə bağlı O.Musayev belə qənaətə gəlmişdir ki, bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır. Bəzi qrammatistlər də bu fikirlə razıdır. Sonra o qeyd etmişdir ki, həmin tərkib vasitəsilə ifadə olunan mübtədaya “who?” sual əvəzliyi deyil, “what?” əvəzliyi ilə verilməlidir, çünki bu halda mübtəda tək-cə canlı isimlə deyil, isim + məsdərlə ifadə edilir ki, bu da cansız isimlər kimi “what?” sualına cavab olur. Yuxarıda qeyd etdiyiniz cümlənin sualı belə olacaq: “What is known?”

Mübtəda məsdər tərkibi ingilis dilində həmişə məchul növdə işlənir. Bununla bağlı bu tərkibin hansı fellərlə işlədildiyini nəzərdən keçirək.

1) Hissi qavrayış ifadə edən fellər “to see, to hear, to feel” və s. fellərlə, məsələn: “*I seem to recognize the name, somehow*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Hər halda, deyəsən, bu ad mənə tanışdır.

“*The car was seen to disappear in the distance*”. – Məsafədə maşın itdi.

“*Somebody was heard to cry in the street*”. – Kiminsə küçədə ağlamağı eşidildi.

2) Əqli fəaliyyət ifadə edən “to know, to think, to consider, to suppose, to believe, to expect, to find” fellərdən sonra işlənəcək həm mürəkkəb tamamlıq, həm də mürəkkəb cümlələr vasitəsilə tərcümə edilirlər, məsələn:

“*He was thought to be a doctor. I know that Priam Farl is supposed to have been burried in Westminister Abbey. He was known to be a man of science. This manuscript is believed to have been written in the XIV century*”.

“*The men who were executed in Bologna are known to have been nothing but common malefactors*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Məlumdur ki, Boloniyada edam olunan adamlar adi cinayətkarlardan başqa bir şey olmayıblar.

“*He was believed to have a bedroom at the back*” (J.Galsworthy). – Ona inandırılmışdılar ki, onun arxada yataq otağı vardır.

Belə tərkiblər ən çox bədii dildə daha rast gəlinir, nəinki danışiq dilində.

E.M.Qordon və İ.P.Krıllova öz qeydlərində “to know” ilə bağlı fikirlər yazmışdılar. Belə ki, məchul növdə işlənən “to know” feli məsdərdən sonra gəldikdə iki mənada işləyə bilər – “xəbərdar olmaq” və “təcrübəli olmaq”. Birinci mənada “to know” feli “to be” felindən əvvəl həmişə indiki və keçmiş zamanda rast gəlinir, məsələn: “*You are known to be a proposterously unselfish friend*”.

“Mr. Dinis, who *was known to be* interested in the case, made it clear that he would proceed with it”.

İkinci mənada “to know” feli indiki və keçmiş bitmiş zamanda işlənir, məsələn: “*He has been known to drop a hint*”. “*He’s been known to take part in the work of different committees*” (52, s.170).

Nadir hallarda da olsa, əqli fəaliyyət bildirən fellərdən sonra bəzən bitmiş məsdər işlənir, məsələn: “*The doctor found his heart to have stopped two hours before*”.

“To think, to consider, to find” felləri ilə bəzən məsdər işlətmədən də eyni mənani ifadə etmək olar (51, s.117), məsələn: “*Boldwood thought her beautiful. She found the subject rather interesting. You consider yourself an impressive person*”.

Hissi qavrayış bildirən fellərlə “to see, to hear” və s., məsələn: “*She was heard to play the piano. They were seen to cross the road*”.

“To make” feli ilə, məsələn: “*The child was made to put on his clothes*”.

“To say” və “to report” felləri ilə, məsələn: “*She is said to be a good dancer*”.

3) İcazə, xahiş, niyyət, əmr, məcburiyyət mənaları ifadə edən “to allow, to permit, to order, to command, to force, to intent” və s. fellərlə işlənir, həm də

mürəkkəb tamamlıq, həm də mürəkkəb cümlələr şəklində tərcümə edilir, məsələn: “*The child was forced to eat*”. – Uşağı yeməyə məcbur elədilər.

“*We were ordered to be ready at seven o’clock*”. – Bizə əmr verdilər ki, biz saat yeddidə hazır olaq.

“*They were allowed to enter the garden*”. – Onlara icazə verildi ki, onlar bağa keçə bilərlər.

4) “To say” və “to report” felləri ilə və hadisə haqqında məlumat, xəbər verilməsini bildirir, məsələn: “*He is said to be a very good student*”. – Deyirlər ki, o yaxşı tələbədir.

“*The driver is reported to come early in the morning*”. – Məlumat verildi ki, sürücü səhər tezdən gəldi.

“*She is said to be one of the most popular doctors in the city*”. – Deyirlər ki, o şəhərdə ən tanınmış həkimlərdən biridir.

5) Mübtəda məsdər tərkibi söz qrupları ilə də işlənir: “to be likely, to be sure, to be certain”, məsələn: “*He is sure to go there. The letter is certain to produce a panic*”.

“*Is Rivares likely to be tried in Brisighella or taken in to Rivenna?*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Riversi Brizigildə mühakimə edəcəklər yoxsa aldadıb Rivenə aparacaqlar?

“*Oh, I am not likely to get killed*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Oh, güman ki, məni öldürməyəcəklər.

R.L.Kovner də mübtəda məsdər tərkibinin hissi qavrayış və əqli fəaliyyət bildirən fellərlə işləndiyini göstərmişdir. Məsələn: “*Mr. Bob Sawyer was heard to laugh heartily*” (Ch.Dickens).

R.L.Kovnerin yazdığına görə, mübtəda məsdər tərkibi hissi qavrayış bildirən fellərlə işləndikdə, əgər hadisə nəql edilirsə məchul növ deyil, məlum növdən istifadə edilir və feli sifət I işlədilir. Məsələn: “*Tess’s father was heard approaching of that moment*” (Hardy).

Bundan əlavə o, mübtəda məsdər tərkibinin “to make” feli ilə işləndiyini göstərir. Məsələn: “*Little Abraham was aroused and made to put on his clothes*” (Hardy).

Məchul növdə olan fellərlə mübtəda məsdər tərkibi işlənməsi ən çox bədii dildə işlənir, nəinki danışiq dilində. Lakin bu qayda “to suppose, to expect, to make” fellərinə aid deyil, çünki bu fellərlə mübtəda məsdər tərkibi həm bədii dildə, həm də danışiq dilində işlənir.

Mübtəda məsdər tərkibi müxtəlif sinonimlərlə işlənə bilər. Misal üçün: “to seem – to appear; to happen – to chance; to prove – to turn out”, məsələn:

“*They seemed to have quite forgotten him already. Her eyes appeared always to gaze beyond and far beyond. Only yesterday we happened to see her. By 11 o'clock her mother had chanced to be failure. They all turned out to be the best friends*”.

“*He appears to be a gentleman of many adventures and unknown antecedents*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Onun çoxlu macərələri və naməlum sənədləri olan bir cənab olması aşkar olur.

“*Alice didn't seem to have heard me*” (I.Braine, “Room at the Top”). – Deyəsən, Əlis məni eşitməyib.

R.L.Kovnerin fikrinə görə, mübtəda məsdər tərkibi adi danışiq dilindən daha çox ədəbi dilə xarakterikdir və heç vaxt gələcəkdə baş verəcək hərəkəti bildirmir. Ancaq “to expect, to be sure, to be likely” felləri istisna təşkil edir (59, s. 199), məsələn:

“...but *they* are not likely to let the power to be taken out of their hands without a fight” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – ...lakin onlar yəgin ki, hakimiyyətin onların əlindən silahsız alınmasına yol verməyəcəklər.

M.Qanşına yazır ki, mübtəda məsdər tərkibi rus dilinə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən asılı olaraq tamamlıq budaq cümləsi vasitəsilə tərcümə olunur. Məsələn, “говорят” – deyirlər, “ожидают” – gözlənilir, “сообщают” – xəbər verilir ki (49, s.222).

E.M.Qordon və İ.P.Krılova isə hesab edirlər ki, müasir ingilis dilində mübtəda məsdər tərkibi tez-tez müxtəlif analitik formada işlədilir (52, s. 190).

Mübtəda məsdər tərkibində işlənən fellərin işlənmə qaydasına və Azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq:

1. Xəbəri məchul növdə işlənən fellər:

to see – is seen – are seen – görünür;

to hear – is heard – are heard – eşidilir;

to think – is thought – are thought – güman olunur;

to know – is known – are known – məlumdur;

to believe – is believed – are believed – güman olunur;

to claim – is claimed – are claimed – təsdiq edilir;

to report – is reported – are reported – xəbər verilir;

to consider – is considered – are considered – hesab olunur;

to find – is found – are found – hesab edilir; qəbul edilir;

to suppose – is supposed – are supposed – zənn edilir; güman olunur və s.

2. Məlum növdə olan aşağıdakı fellərlə mübtəda məsdər tərkibi işlənir:

to appear – deyəsən, aşkar olmaq;

to seem – deyəsən;

to prove – demə;

to happen – təsadüfən.

Mübtəda məsdər tərkibində bu fellərin mənasına xüsusi diqqət vermək lazımdır. Adətən, “sübut etmək” mənasında olan “to prove” feli, ondan sonra məsdər gəldikdə “demə” kimi tərcümə edilir, “aşkar olmaq”, “peyda olmaq” mənasında olan “to appear” isə “deyəsən” kimi, “elə gəlmək” mənasında olan “to seem” də “deyəsən” kimi tərcümə edilir, məsələn: “Do you happen to have guessed which sect I belong to?” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Təsadüfən hansı təriqətə mənsub olduğunu duymusanmı?

“You see, I happen to be his wife” (W.S.Maugham, “The Moon and Sixpence”). – Bilərsənmi, təsadüfən mən onun arvadıyam.

“In fact, he appears to be so much too good for this world that he ought to be politely escorted into the next” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Aşkar olur ki, əslində, o, bu dünya üçün yaxşıdır ki, çox nəzakətlə o birisinə göndərilməlidir.

2. Bağlayıcı fel və sifətlərlə, məsələn:

to be likely – is likely – are likely – güman ki;

to be certain – is certain – are certain – yəgin ki;

to be sure – is sure – are sure – şübhəsiz, mütləq.

“Oh, I am not likely to get killed” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Oh, güman ki, məni öldürməyəcəklər.

Mübtəda məsdər tərkibinə “is said, are said” və yaxud “is likely, are likely” tipli sözlər olan təyin budaq cümlələrində rast gəlmək olar. Bu halda təyin budaq cümləsi vergüllə ayrılır, ancaq “which” bağlayıcı və “to be” feli düşürsə vergül “said, believed, likely” və s. sözlərinin qarşısında qoyulur, məsələn:

“The only person, who seems to have forgotten or somehow made a mistake at the last moment, is Rivaes himself” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Axırınıcı dəqiqədə, deyəsən, unutmuş və ya necəsə səhv etmiş yeganə adam elə Rayveres özüdür.

Misaldan göründüyü kimi, bu tipli təyin budaq cümlələri Azərbaycan dilində sadə cümlə kimi tərcümə edilir, mübtəda məsdər tərkibi isə həmin cümlələrdə feli sifət olurlar.

Demək olar ki, əksər dilçilər tərəfindən “mübtəda məsdər tərkibi” kimi qəbul edilən bu fərqi ilə, yəni bəzi dilçilər onu “genişləndirilmiş üzv”, bəziləri “üçelementli quruluş”, “adlıq hal və məsdər” və s. kimi, dilçilərin bəziləri tərəfindən başqa cür izah edilmişdir.

Məsdər indiyə qədər həmişə mürəkkəb mübtəda “complex subject” kimi, izah olunan mübtəda məsdər tərkibi L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling tərəfindən tamamilə başqa cür izah olunub. Onlar bundan ikinci xəbər “secondary predicate” adlanan bəhsdə danışır və göstərir ki, ikinci xəbər həmişə söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bu birləşmənin birinci elementi məchul növdə olan fel predikativ formada kiminsə fikrini, ehtimalını, təsirini və s. bildirir. Bu birləşmələrin ikinci elementi

məsdər formasında feli sifət formasında olan fel, bəzən başqa nitq hissəsi xəbərin əsas mənasını ifadə edir. Məchul növdə olan təsirli fel + məsdər, feli sifət, ismi sifət. Bu da ondan irəli gəlir ki, “mübtədə məsdər tərkibi” tərkibində əsas felin mübtədasından başqa məsdərin qabağında özünün subyekti olur ki, bu da ikinci mübtədə adlanır. Mübtədə məsdər tərkibində isə cümlədə ancaq bir mübtədə var və həmin mübtədə predikativ formada olan fellə işlənmişdir. L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling bu xəbər formasına fiziki qavrayış (to see, to hear), əqli bacarıq (to suppose, to know, to consider və s.), aşkar edilmə (to find, to catch), nitq fəaliyyəti (to say, to report, to declare), bir kəsi bir şeyi etməyə məcbur etmək mənasında olan məcburiyyət fellərini (to elect, to make) daxil etmişdir (63, s. 218).

Adətən, məlum növdə işlənən “to seem, to appear, to happen, to chance, to turn out” felləri + məsdər birləşməsinin isə gen xəbər bəhsində mürəkkəb feli xəbər - “compound verbal predicate” izah etmişdir.

O.Musayev qeyd edir ki, müasir ingilis dilində mübtədə məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə, adətən təsirlik halında olan isim (yaxud əvəzlik) və feli sifət, yaxud yiyəlik halında isim (yaxud əvəzlik) və təsirlik halında olan feli sifət vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxsli olur (33, s.166). Məsələn: “The peasants (they) were seen to work in the garden”. – Kəndliləri (onları) bağda işləyən görüblər. / Kəndlilərin (onların) bağda işlədiklərini görüblər.

“He was seen to play in the yard”. – Onu həyətdə oynayan görüblər. / Onun həyətdə oynamasını görüblər.

Məsdər mübtədə tərkibli olan cümlələrdə çox vaxt gələcək zaman bildirmir. Lakin dildə bir neçə fel və söz qrupları istisna olmaqla, hansıki onların mənası gələcək zaman ifadə edə bilir: “to expect, to be sure (certain), to be likely” mövcuddur (52, s.167), məsələn: “We are sure *to come* at the heart of the matter. *He is expected to give* us an answer tomorrow”.

“For” sözlü məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri

Müasir ingilis dilində tamamlıq və mübtədə məsdər tərkiblərindən başqa digər bir məsdər tərkibi var. Bu tərkib diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin tərkib ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halında olan şəxs əvəzliyi) və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibi səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onun qarşısında həmişə “for” sözü işlədilir. Buna görə də ona sözlü məsdər tərkibi deyilir (33, s.181).

Həm mübtədə məsdər, tamamlıq məsdər, həm də “for” sözlü məsdər tərkibləri həm quruluşları, həm də işlənmə xüsusiyyətlərinə, cümlədəki vəzifələrinə görə eyni deyil. Əgər birinci iki tərkib müəyyən fellərdən sonra işlənir və həmin fellərlə birlikdə tərkib əmələ gətirirsə, “for” sözlü ilə işlənən məsdər tərkibi daha sərbəstdir və onun hansı fellərdən sonra işlənilmə məhdudiyyəti yoxdur. Tamamlıq məsdər tərkibi həmişə tamamlıq, mübtədə məsdər tərkibi isə həmişə mürəkkəb mübtədə vəzifəsini görürsə, “for” sözlü məsdər tərkibi sadə məsdərlər kimi cümlədə müxtəlif vəzifələrdə çıxış edir. Tərkibin komponentləri arasındakı məntiqi əlaqə mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqəyə çox oxşayır, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tərkibdə nə mübtədə, nə də xəbər yoxdur, çünki onun ikinci elementi predikativ forma ilə ifadə olunmayıb. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, məsdər tərkibləri predikativ deyil, qeyri-predikativ tərkiblərə daxildir. Lakin ingilis dilçiləri məsdər tərkiblərini predikativ tərkiblər adlandırırlar.

M.A. Qanşına və N.M.Vasilyevskaya “for” sözlü məsdər tərkibi ilə bağlı yazmışdılar:

“İsim və məsdər arasında olan əlaqə onun ikinci dərəcəli mübtədə və ikinci dərəcəli xəbər olmasıdır, yəni “for us to go there = that we should go there” (49, s.265). Müqayisə üçün aşağıdakı cümlələrə müraciət edək.

“For” sözlü məsdər tərkibi - məsdərin malik olduğu bütün funksiyalarda işləyə bilər, lakin bəzi istisna hallar da vardır. Bu tərkib cümlədə müxtəlif vəzifədə ola bilər.

1. Məsdərin mübtədəsi cümlənin mübtədəsi, məsələn: “*For you to go there just now would be to walk into a trap with your eyes open*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Elə indi sənə ora getməyinə gözüaçaq tələyə getmək demək olar.

“For” sözönlü məsdər tərkibi aşağıdakı sintaktik funksiyalarda özünü göstərir:

1) mürəkkəb mübtəda funksiyasında, məsələn: “*For you to say that is all right, but I do know it*” (E.Hemingway “Cat in the Rain”). – Sənin bunu deməyin yaxşıdır, amma mən bunu yaxşı bilirəm.

Mübtədası “for” sözönlü məsdər tərkibi ilə ifadə edilən cümlələr çox vaxt formal “it” əvəzliyi ilə başlayır, məsələn: “*It is necessary for us to see you. It was difficult for him to do anything else. For me to hear him was disturbing*”.

“It is all right *for you to say that*, but I do know it. However, it is of no use *for us to discuss that*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Hər halda bunu müzakirə etməyin heç bir faydası yoxdur.

2) mürəkkəb predikativ funksiyasında, məsələn: “*That was for us to go there. That was for him to find out*”.

“Then the best thing will be *for me to go home and settle everything now, and arrange about a good horse*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Sonrakı ən yaxşı şey mənim evə gedib hər şeyi həll etməyim və yaxşı bir at təşkil etməyimdir.

3) mürəkkəb tamamlıq funksiyasında, məsələn: “*I waited for him to come. He asked for the papers to be brought*”.

“That’s why we arranged *for you to meet Domenichino in the town*” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – Ona görə də biz sənin Domeniçinin şəhərdə qarşılamağını təşkil etdik.

4) mürəkkəb təyin funksiyasında “for” mənasını həm saxlanıla bilər, həm də dəyişə bilər, məsələn: “*Here are some books for you to read. There was no need for him to be economical*”.

“There are too many special fields *for any one man in a whole time to master a tithe of them*” (J.London, “Martin Eden”). “What a strange thing *for you to say*” (I.Braine, “Room at the Top”). – Sənin dediyin şey çox qəribədir.

5) mürəkkəb zərflik funksiyasında:

a) məqsəd zərfliyi, məsələn: “*He stepped for me to pass. He took a taxi for us not to walk to the station*”.

“She waited a moment *for him to speak* and then crossed the room and stood beside him” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – O, bir dəqiqəliyə onun danışması üçün gözlədi və sonra otağa keçib onun yanında dayandı.

“He opened the study door, and held it *for her to pass in*, then followed her and shut the door that Branca might not hear” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – O, iş otağının qapısını açdı və onu tutdu ki, o keçsin, sonra özü də keçdi və qapını ortdu ki, Bransa eşitməsin.

b) nəticə zərfliyi, məsələn: “The problem was too difficult *for us to solve*”.

“She held out both hands to him, “Dear” – she said, “Are we not friends enough by now *for you to trust* me a little bit?” (E.L.Voynich “The Gadfly”). – O, hər iki əlini ona uzatdı, “Əzizim,” o dedi, “hələ indiyə qədər biz lazım qədər yoldaş deyilik ki, sən bir az mənə inanasan?”

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq, M.Kauşanskaya və R.L.Kovner “for” sözönlü məsdər tərkibi ilə bağlı əlavələri vardır. R.L.Kovner “for” sözönlü məsdər tərkibinin “to be sorry, to be glad” ifadələri ilə işləndiyini bildirir (59, s.203). Məsələn: I am glad to have seen you.

Bu mövzuya L.S.Barxudarov daha geniş şəkildə toxunmuşdur. Belə ki, L.S.Barxudarovun fikrinə görə, “it” özündən sonra tez-tez nəyinsə əlaməti və ya qiyməti ilə əlaqələnmiş isim və ya sifət gələn “to find, to feel, to know, to make, to think, to consider, to believe to call, to render” və s. fellərdən sonra işlənir, məsələn: “He found it impossible to keep silent any longer” (F.Salten). – O, daha susmağın qeyri-mümkün olduğunu hesab edirdi.

Bundan başqa L.S.Barxudarova görə, əlamətin dərəcəsini göstərən “too, too much, far too” və s. söz birləşmələri ilə işlənir, məsələn: “He had drawn too far to draw back”.

Maraqlıdır ki, E.M.Qordon və I.P.Krılova “for” sözönlü məsdər tərkibi ilə bağlı heç bir fikir söyləməyiblər.

“For” sözönlü məsdər tərkibləri Azərbaycan dilinə ya söz birləşməsi ya da budaq cümlə kimi tərcümə edilir. Özü də təkcə sözönlü məsdər tərkibi kimi yox, “mübtəda məsdər” və “tamamlıq məsdər” tərkibləri də Azərbaycan dilinə əsasən

təyini söz birləşməsi kimi, bəzi hallarda isə mürəkkəb cümlə kimi tərcümə edilir (33, s.167). Məsələn: “John”, she said “I don’t like for Sizzie to play in the street” (O.Henry). – “Con”, o dedi, “Mən Sizin küçədə oynamasını xoşlamıram”, və ya “Sizin küçədə oynamasını mənim xoşuma gəlmir”, yaxud “...xoşlamıram ki, Sizi küçədə oynasın”.

Bunun nəticəsidir ki, ingilis dilində məsdər tərkibləri feli birləşmələr olduğu halda, Azərbaycan dilinə ismi birləşmələr kimi tərcümə edilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, ingilis dilinin məsdəri isimdən əmələ gəlmiş, getdikcə fellənməyə doğru inkişaf etdiyi halda, Azərbaycan dilinin məsdəri feldən əmələ gəlib, isimləşməyə doğru inkişaf edir, onlar isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. İngilis dilində isə, bildiyiniz kimi, nə hal, nə də mənsubiyyət şəkilçiləri yoxdur.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və onların əsasında yaranan tərkiblər

Frazeologiya – müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin emosional və ekspressiv səciyyəli sabit söz birləşmələrinin məcmusu; frazeoloji birləşmələrin struktur – semantik xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bəhsidir. Frazeoloji birləşmələr xalqın həyat və məişəti, adət və ənənələri, əxlaqi görüşləri ilə bağlı yaranır. Frazeoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna daxil olur. Frazeoloji ifadələrdə sözlər üzvi surətdə birləşərək, vahid bir məfhum ifadə edən monolit birləşməyə çevrilir. Frazeoloji birləşmələr milli səciyyəsi ilə fərqlənir və başqa dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir; belə hallarda bu və ya digər frazeoloji birləşmənin müqabil dildəki ekvivalentini tapmaq lazım qəlir. Dilçilik şöbəsi kimi, frazeologiya keçmiş sovet elmində XX əsrin 50-ci illərində inkişaf etməyə başlamışdır (15, s.127).

Frazeologiya dilçiliyin ən gənc tədqiqat obyektlərindəndir. Bu sahənin bir elm kimi banisi fransız dilçisi Ş.Balli hesab olunur. Belə ki, “dilə sabit şəkildə daxil

olan birləşmələrin” öyrənilməsinin xüsusi üsullarının zəruriliyini ilk dəfə Ş.Balli əsaslandırmışdır. Struktur – dil yaranma mexanizmi obrazlı deyilsə, “paslanmış frazeoloji vahidlərin” yenidən hasil edilmə əlamətlərinin, habelə “frazеoloji qruplar” üçün səciyyəvi olan uzual-nitq planı əlamətlərinin fərqləndirilməsi də onun tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bununla da frazeologiyanın dilçiliyinin xüsusi bölməsi kimi konturu və vəzifələri göstərilmişdir (8, s.177).

Dilin lüğət tərkibi sözlərin leksik-semantik qrupları sistemindən ibarətdir. Leksikanın sistemliyi müxtəlif ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, bu əşyalar, hadisələr arasında əlaqələr və bunları sistemləşdirən insan təfəkkürü ilə bağlıdır.

Dilin leksik-semantik sisteminin tədqiqinin ən ümdə məsələlərindən biri lüğət tərkibinin leksik-semantik qruplara bölünməsidir (38, s.7-21).

İşlənən dilin sözləri semantika əsasında siniflərə bölünə bilər. Burada sözlərin qrammatik mənasının eyniliyi və yaxınlığı əsas götürülür.

Frazеoloji birləşmələrinin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində fellər xüsusi rol oynayır. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya, frazeoloji birləşmələr haqqında məlumat verilən mənbələrə nəzər saldıqda bu fikrin doğruluna şübhə qalmır. H.Quliyev doktorluq dissertasiyasında türk dillərinin fellərini 12 mənə qrupuna bölmüşdür (27, s.9-21). Dildə fellərin müxtəlif mənə növlərinə daxil olan qruplarının hamısı frazeologizmlərin yaranmasında iştirak edir.

Müxtəlif sistemli dillərdə sabit birləşmələrin mühüm bir növünü frazeoloji birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələr məcazilik əsasında yaranır – birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcazlaşmış olur. Məcazilik belə birləşmələri həm sərbəst, həm də sabit birləşmələrdən fərqləndirir. Frazеoloji birləşmələr (bunlara frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər və s. də deyilir) tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcazlaşmış, qaynayıb – qovuşması, bir məfhumun ifadəsinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən və sabit

birləşmələrin əvvəlki növlərindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir (26, s.68).

N.Vəliyeva öz monoqrafiyasında bütün frazeoloji birləşmələri feli və qeyri-feli birləşmələrə bölür. Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponentləri olur. Frazeoloji birləşmələrdə çox vaxt fel özak komponent rolunu oynayır.

Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalara malik olub, əksəriyyəti iki, bəziləri isə, üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu qəbildən olanların müəyyən qismini komponentlərin hansı sintaktik əlaqədə birləşməsinə, başqa sözlə desək, qrammatik əlamətinə görə bir neçə növə ayırmaq mümkündür. Bir qismi isə belə əlamətlər üzrə qrup təşkil etmədiyinə görə bunları təsnif etmək mümkün deyil.

N.Vəliyevaya görə, müasir Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji feli bağlama, frazeoloji feli sifət və frazeoloji məsdərlər, müasir ingilis dilində isə frazeoloji məsdər, frazeoloji cerund və frazeoloji feli sifətlər və onların əsasında yaranan tərkiblər mövcuddur (43, s. 26).

Müqayisə edilən dillərdə frazeoloji birləşmələr qrammatik cəhətdən fellərə aid əlamətlərin bir qismini özündə əks etdirməklə onlara yaxınlaşır. Cümlə daxilində feli frazeoloji birləşmələri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər onların şəxsli fellər kimi feli bağlama, feli sifət və məsdər şəkilçiləri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında müvafiq tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində belə formalar və bunların əsasında yaranan tərkiblərin spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bunun da nəticəsində, belə konstruksiyalarla əlaqədar olaraq bu və ya digər ad altında irəli süzülən fikirlərdə müxtəliflik, qeyri-dəqiqlik mövcuddur (41, s. 22).

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli frazeoloji birləşmələr cümlədə məsdər formalarında da işlədilir. Bunlar fel kimi, nəzərdə tutulduğundan felin

əsasında yaranan forma kimi, məsdər tərkibi hesab edilmişdir. Halbuki felə ekvivalent olan belə söz birləşmələri öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fellərdən ayrıldığı kimi, bunların məsdər formalarında işlənənləri ilə feli frazeoloji birləşmələrin əsasında yaranan tərkiblər də sintaksisdə nəzərdə tutulan məsdər tərkiblərindən fərqlənir. “Frazeoloji məsdər” dedikdə, felə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələrin təsdiq və ya inkarda işlənən məsdər formalarını nəzərdə tutmaq lazımdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar cümlədə yalnız məsdər formalarında deyil, hə də müəyyən söz, söz birləşməsi ilə sintaktik əlaqədə olur və yerinə görə cümlənin bir üzvü, söz birləşmələsinin tərəflərindən biri və ya feli bağlama tərkibinin bir hissəsi kimi çıxış edir (41, s.20). Misallar:

“... Doktor özü burada işləyəndə də elə olub, bizlərə məsləhəti də belə idi: kəndlinin *ürəyini ələ almaq*” (Mir Cəlal).

“...Yəqin o, Fərmanı ruhlandırmaq üçün bu sözləri söyləmişdir, qərib yerdə sıxılması üçün *könlünü almaq* istəyir” (Ə.Sadıq).

“Pənahov çoxdan bəri dolmuş *ürəyini boşaltmaq* üçün adam axtarırdı” (“Azərbaycan” qəzeti).

“El malına *qəsd eləmək* ana üzərinə əl qaldırmaq kimidir” (Ə.Vəliyev).

“to walk on air” – sevinmək, şadlanmaq, fərəhlənmək;

«It was so late that he had to walk home, but it did not seem a long way, for he was intoxicated with delight; he seemed *to walk on air*» (W.S.Maugham, «Of Human Bondage», ch.90).

«I was only able to shake his hand. My name meant nothing to Leny, but that handshake meant everything in the world to me, and I seemed *to walk* to my place in the Congress Hall literally *on air*» (H.Pollitt, «Serving My Time», ch.VIII).

“to take smth. (right) on the chin” – ruhdan düşməmək, ümitsiz olmamaq;

«We’ve just got to toughen him, Marry. You know that. He’s got to learn *to take it on the chin* no matter how it’s dished out. Save him from this and he’s going to get it fair in the neck later on» (A.Marshall, «I Can Jump Puddles» ch.XV).

«We've got *to take this thing right on the chin*. Sit down, Harris, and tell me about it» (E.S.Gardner, «The Case of the Sleep Walker's Niece», ch.XIII).

“to argue in a circle or to talk in circles” – məntiqsiz düşünmək, fikirləşmək;
«...before I told my story. I would be glad to know that I was talking to a friend». This *to argue in a circle*» said the lawyer. I cannot be convinced till I have heard you» (R.L.Stevenson, «Kidnapped», ch.XXVII).

«You know he always can smooth her down». «Yes, he can do it, but it takes Boyd time. He has *to talk* around *in circles* till Ma gets so confused that she gives up and tells him to save his voice for his legal practice» (M.Mitchell, «Gone with the Wind», ch.I).

İsim xüsusiyyəti məsdərin ilkin əlaməti olub, əsasən, onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verir. İsim kimi, məsdər aşağıdakı sintaktik funksiyalarda işləyə bilər:

“to go hot and cold” – gah qızarıb, gah ağarmaq;

«*To go hot and cold* was the only thing that she had done» (K.S.Prichard, «Potch and Colour», «Marlene»).

“to go for broke” – təhlükədən qorxmayaq hərəkət etmək;

«The only thing is *to go for broke* in such situation» (J.O'Hara, «The Horse Knows the Way»).

“to go fifty-fifty” – yarıbayarı bölmək;

«I promised *to go fifty-fifty* and I'd kept my word» (N.Coward, «Collected Short Stories»).

Göründüyü kimi, feli frazeoloji birləşmələrin məsdər formaları üç misalda cümlənin mübtədası, predikativi və tamamlığı idi.

Feli frazeoloji birləşmələr cümlədə yalnız öz daxili komponentlərinin və ya baş sözün tələb etdiyi əlavə (fakultativ) komponentin iştirakı ilə deyil, həm də sintaktik cəhətdən bu və digər sözü, söz qrupunu, sintaktik birləşməni, tərkibi idarə edərək işlədilir. Bu cəhəti nəzərə alaraq belə formaları frazeoloji məsdər tərkibi adlandırmaq məqsədəuyğundur, çünki bu termin belə konstruksiyaları bir tərəfdən sintaktik vahid olan məsdər tərkiblərindən, digər tərəfdən frazeoloji məsdərlərdən

ayırmağa imkan verir. Misallar: “Pənahov çoxdan bəri dolmuş *ürəyini boşaltmaq* üçün adam axtarırdı” (M.İbrahimov). “El malına *qəsd eləmək* ana üzərinə əl qaldırmaq kimidir” (Ə.Vəliyev).

Müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkibləri işlədilir (42, s.10-11):

1) mübtəda-məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction);

“to do smb. a mischief” – bir kəsə ziyan vurmaq;

«A mischief was seen to do him in the distance» (Ch.Dickens, «The Old Curiosity Shop»).

The Subjective Infinitive Construction (in the function of the complex subject) mürəkkəb mübtəda funksiyasında.

2) tamamlıq-məsdər tərkibi (The Objective Infinitive Construction);

“to make oneself cheap” – şərəfini itirmək;

«I saw *the man make himself cheap*» (A.Christie, «Crooked House»).

The Objective Infinitive Construction in the function of the complex object) mürəkkəb tamamlıq funksiyasında.

3) «for» sözlü məsdər tərkibi (The «For-to» Infinitive Construction);

“to go with the current” – axınla getmək;

«...the best thing will be *for me to with the current*»... (J.B.Priestley, «Festival»).

The «For-to» Infinitive Construction (in the function of the complex predicative) mürəkkəb predikativ funksiyasında.

“to have a dig at smth.” – səy etmək, təşəbbüs göstərmək;

«There was noting *for me to have a dig at my French*» (Kenk).

The «For-to» Infinitive Construction (in the function of the complex attribute) mürəkkəb təyin funksiyasında.

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq qeyd edirlər ki, məsdər və məsdər tərkibləri bir sıra frazeoloji birləşmələr əmələ gətirərək, ara sözlər kimi işlənir, məsələn: “to tell the truth, to put it mildly, to be frank, to be sincere, to be exact, to be sure, to be precise, to be plain, to say nothing of, to make (to cut) a long story short, to change the subject, so to speak, so to say” və s. (63, s.221). Məsələn: “To be quite

sincere, she looked rather stupid” (K.Mansfield). “She had broken a precious china and, *to make the things still worse*, she never told anyone about it” (Hilton).

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinqa görə, “bağlayıcı məsdər tərkibləri” bir sıra zərflərlə - “when, where, why, how”, bağlayıcılarla – “whether, as if, in order, so as” və bağlayıcı əvəzlərlə - “who, what, which” işlənir (63, s.220). Belə hallarda məsdər tərkibləri müxtəlif funksiyalarda işlənir:

a) mürəkkəb mübtəda funksiyasında, məsələn:

“*How to earn daily bread by my pen* was then the problem” (B.Shaw).

b) mürəkkəb predikativ funksiyasında, məsələn:

“The question was *how to get the pound a week*” (B.Shaw).

c) mürəkkəb tamamlıq funksiyasında, məsələn:

“I did not know *what to do*” (W.S.Maugham).

d) mürəkkəb zərflə funksiyasında, məsələn:

“She crouched down *as if to warm herself*” (K.Mansfield).

**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin
səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri: ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı
kontekstdə, bədii ədəbiyyatda işlənməsi**

Müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının dövlət dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır. Ona görə də ümumbəşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin ingilis və Azərbaycan dillərinə də aiddir.

Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sinfin öz dünyagörünüşündən asılı olaraq, müxtəlif anlayışlara malikdir. Bizim cəmiyyətdə isə ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək formasıdır. Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində əsrin yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, ali və orta təhsil ocaqlarında tədris edilir, bədii əsərlərdə təkmilləşir və cilalanır. Bütün xalqların

ədəbi dilləri məhz belə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. İngilis xalqının dili də belə yaranmış və XII əsrdən başlayaraq get-gedə qabaqcıl ingilis ziyalıların, ingilis elminin, böyük ingilis bədii ədəbiyyatının dili olmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dili də məhz belə inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dili Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə əsrlərdən bəri yaşayan azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir. Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqe tutan və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Həm də bu qrupa mənsub dillər arasında ən əvvəl, yəni təqribən VII-IX əsrlər arasında ümumxalq dili halında formalaşmışdır (10, s.7). Azərbaycan dili uzun müddət “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə də tanınmış, hətta rus dilində yazılmış bəzi mənbələrinə “Qafqaz tatar dili” ifadəsi də Azərbaycan dili mənasında işlədilmişdir.

Ümumxalq dili kimi özünün ilk formalaşma dövründən başlayaraq həm danışq dili, həm də ədəbi dil qolları üzrə azərbaycanlılara xidmət etmiş olan Azərbaycan dili XIX əsrdən tamamilə milli dilə çevrilmiş və Azərbaycan milli mədəniyyəti forması halında xeyli təkmilləşmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü – şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur (10, s.27).

Azərbaycan dilinin XXI əsrin başlanğıcına qədər keçdiyi yola nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülü və yaranması uzun bir dövrü əhatə edir. IV-V əsrlərdə artıq Azərbaycan ədəbi dili formalaşmış, təkmilləşmiş, zənginləşmiş və qrammatik quruluşu sabitləşmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili VII əsrdə Azərbaycan dilinin yetkin bir ədəbi dil kimi mövcud olduğunu göstərir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və bir çox başqa şairlərin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi şəkildə daha qədim zamanlardan mövcud olduğunu və yazılı ədəbi dilin həmin bünövrə üzərində yüksəldiyini göstərir.

Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışq dili həmişə emosionallıqla, ekspressiv tautologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışq dilində, həqiqətən, buna ehtiyac duyulur. Həmin ehtiyacı ödəməyin ən

yaxşı vasitələrindən biri də, məhz, frazeologizmlərdən istifadədir. İnsanlar öz danışıqlarında istifadə etdikləri dilinə frazeoloji sistemindən də faydalanmalı olurlar və bu iki aspektdə baş verir: 1) məcburi, kortəbii; 2) məqsədyönlü, üslubi. Məlumdur ki, nitqi yalnız leksik vahidlər əsasında qurmaq mümkün deyildir. İnsanlar danışanda öz emosiyalarını, müəyyən məsələlərə münasibətlərini hökmən ifadə etməli olurlar. Nitq, xüsusən də, qabaqcadan hazırlanmış nitq (hazırlıqsız nitq) bir növ avtomatik cərəyan edir. Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə çalışır, fikirlərini daha dəqiq ifadə etmək, obyektə qiymətləndirmək üçün, dilin bütün vasitələrindən, o cümlədən obrazlılıq imkanlarından, frazeologiyadan geniş istifadə edirlər. Lakin hazırlıqsız nitq prosesində adresant (danışan) ağzından çıxan sözləri, ümumiyyətlə, mətni müşahidə etmək imkanını itirir. Görmə orqanlarının şifahi ünsiyyətdə rolunun zəifləməsi (adresant yalnız onu dinləyənin mimika və jestlərini, nitqdə zahiri münasibətini, gözlərini, ağzını müşahidə edə bilər. Lakin bu onun öz nitqindən diqqətini daha da yayındırır, nitqin avtomatikliyi artmış olur) nitqin bu və ya digər dərəcədə təhrifinə, daha doğrusu, normalaşdırılmış nitq mədəniyyəti qaydalarının pozulmasına səbəb olur və belə nitqdə işlədilən frazeoloji vahidlər də bəzən dəyişikliklər məruz qalır; komponentlərin yeri səhv salınır, xalq etimologiyasının təsiri ilə frazemə komponentləri təhriflə yozulur, birləşməyə artıq sözlər əlavə edilir; komponentlər əvəzlənir, ixtisar olunur və s. Bütün bunlar tez-tez təkrar edildikcə, frazeoloji vahidin zahiri variantlaşması baş verir. Lakin belə hallarda onun mənasına ziyan dəymiş və sonralar müəyyən dərəcədə tarixi inkişafda təhrif olmuş frazeologizmlərin həqiqi variantını bütöv mənə əsasında leksik-qrammatik cəhətdən bərpa etmək mümkün olur. Bəzən bərpa reallaşsa da, “qələti-məşhur” nəticəsində dildə meydana çıxmış ikinci variant yaşamaqda davam edir. Azərbaycan dilində bu hadisəyə aid çoxlu misal göstərmək olar: “dəliotu yemək” xalq dilində “dilotu yemək” formasında işlənir və frazeologiya lüğətində hər iki variant düşmüşdür. Habelə, ingilis dilində də:

“to get into the act” – özünü göstərmək, iştirakçı olmaq;

«Many were eager to get into the act» (WD).

«Whenever there was a birthday party in the family and they sang «Happy Birthday to You!» the dog tried *to get into the act* by barking in support» (ODCIE).

“to come (or go, move) into action” – hərəkətə başlamaq;

«International reaction, alarmed at the failure of the fascist coup planned by Franco and his fellow generals, *moved into action*... Arms, planes, tanks, artillery units, military personnel, advisers and technicians flooded into Spain from Italy and Germany» («Daily Worker», July 18, 1967).

“to put out of action” – sıradan çıxmaq;

«Someone should have *put him out of action* long ago, he said bitterly» (J.Aldridge, «I Wish He Would Not Die», book II, ch. 19).

“to have death adders in one’s pocket” – simic olmaq;

«Fuller was meaner than Dargan... He *had death adders in his pocket*» (D.Stivens, «Jimmy Brockett»).

“to lay smb. in the aisles” – müvəffəqiyyət qazanmaq;

«We looked forward to a school play which would really *lay them in the aisles*» (J.Aldridge).

“to mend like sour ale in summer” – bir azda pis olacaq;

«...he’ll mend, he’ll *mend*», pronounced the Bailie. «*Like sour ale in summer*», added Davie Gellatley, who happened to be nearer the conclave than they were aware of» (W.Scott, «Waverley», ch.XIV).

“to say Amen to smth.” – nəyəsə razılıq vermək;

«...this committee has at least had the courage to propose that this profit motive must be taken away from any independent television authority if it is to stimulate the right of competition and safeguard the true ends of broadcasting. To this every Socialist will *say Amen*» (J.Aldridge).

“to be on smb.’s back” – bəhanə axtarmaq, yersiz irad tutmaq, öcəşmək;

«The importance that this Southern Negro sees in the elections in the United States is not who is elected President: all he wants to know is who’s going to be Sheriff. That’s the person who’s going *to be in his back*. I’m not talking about

Negroes in the universities; I'm talking of the ordinary Negro whose life is just one risk after another» (W.Scott).

“to bring home the bacon” – müvəffəq olmaq, müvəffəqiyyət qazanmaq, irəliləmək;

«I have never, never failed *to bring home the bacon*», she said slowly...» (G.Vidal, «The Judgment of Paris», ch.8).

Habelə rus dilində də, məsələn:

“приказать долго жить» - 1. умереть – ölmək; 2. прекратить существование – uox olmaq;

1. “Здоров ли ваш медведь, батюшка Кирила Петрович, - сказал Антон Пафнутич. - Миша *приказал долго жить*, отвечал Кирила Петрович - умереть славною смертью, от руки неприятеля”. (А.С.Пушкин, “Дубровский”).

2. “Четыре башни “Красного Кавказа” развернулись в сторону берега, трижды содругнулся крейсер, и неприятельская батарея *приказала долго жить*” (А.Гущин, “Курс, проложенный огнём”).

“говорить на разных языках” – понимать суть разговора по разному – işin (söhbətin) mahiyyətini müxtəlif cür başa düşmək;

“Между барином и Фролом Пантелеевым было, очевидно, полное непонимание, и *говорили они на разных языках*” (С.Каронин, “Рассказы о парашкинцах”).

“пальцем не шевельнуть (не двинуть)” – не хотеть – istəməmək;

“Бывают такие случаи: видишь перед собой человека, который заблуждается и, в сущности, так легко ему открыть истину, и, всё-таки, *не хочется двинуть для этого пальцем*” (И.Потапенко, “Любовь”).

“читать между строк” – догадываться о скрытом смысле написанного, сказанного – gizli mənanı anlamaq;

“Меня предупредили, что для разговора с вами нужно быть хорошим дипломатом. А я, к сожалению, не дипломат...Хотя и умею *читать между строчек*. Школа не ООН” (Г.Матвеев, “Новый директор”).

“чесать языки” – сплетничать, судачить, злословить о ком-либо – *qeybət etmək*;

“Ты перед матерью не хитри. Все бабы в станице только и балакают о том, что Ирина тебе неровня. – Мне-то какое дело до этих разговоров? – А такое дело, что бабы зря *языками чесать* не станут. Знать есть тому причина” (С.Бабаевский, “Кавалер Золотой Звезды”).

“хромать на обе ноги” – 1. иметь значительные пробелы в знаниях, в подготовке, в том, что положено знать, уметь кому-либо – *bir kəsin bilik səviyyəsinin aşağı olması*; 2. быть совсем плохим – *çox zəif olmaq, pis olmaq*;

“Наши дела *хромают на обе ноги*. Нам нужно купить угля на зиму. Вам необходим новый смокинг. Вы мне задолжали за два месяца, и я не могу заплатить за квартиру” (А.Н.Толстой, “Делец”).

“Хороший ты вояка, но дисциплина у тебя, сам понимаешь, *хромает на обе ноги*” (В.Рудный, “Гангутцы”).

“увидеть свет” – быть обнародованным – *işıq üzü görmək*;

“Вот...! В эту рукопись я вложил двадцать три года любовного труда. Она не могла надеяться *увидеть свет* потому, что в ней я рассказал правду о Пушкине и предал позору его убийц” (Б.Лавренев, “Комендант Пушкин”).

Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində məsdər və məsdər tərkibləri ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə və bədii ədəbiyyatda geniş işlənir.

Araşdırma nəticəsində əldə edilən bütün nəticələr, ümumiyyətlə, dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı üçün qiymətlidir.

İngilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli linqvistik təhlilinə həsr olunmuş dərs vəsaitində məsdərin, felin şəxssiz formalarından biri kimi, özünəməxsus əlamətlərinin təhlili, məsdər tərkiblərdə sözlərin sintaktik əlaqələrinin izahı, onların struktur-semantik təhlili, işlənmə dairəsi, işlənmə xüsusiyyətləri olan nitqdə məsdər tərkiblərin tədqiqatı, mövzu ilə bağlı gətirdiyimiz misal və şərhlərin yekunu kimi bizə aşağıdakı nəticələrə gəlmək imkanını vermişdir.

Belə ki, tədqiqat işində əsas aspektlər ayrıca və geniş şəkildə təzahür olunur. Bunlar aşağıdakılardır: a) müqayisə olunan dillərdə felin şəxssiz formaları arasında məsdərin yeri və mövqeyi; b) müxtəlif sistemli dillərdə məsdərin əsas xarakterik xüsusiyyətləri; c) ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkiblərində felin rolu və mövqeyi; ç) tədqiq edilən dillərdə məsdər tərkiblərin növləri; d) məsdər tərkiblərin daxili strukturu; e) məsdər və məsdər tərkiblərin kontekstdə mövqeyi; ə) məsdər tərkiblərin potensial imkanları və onların xarici mütəhərrikdə təzahürü; f) məsdər və məsdər tərkiblərin mətni idarəetmə qabiliyyəti; g) məsdər və məsdər tərkiblərin dildə mövqeyi; ğ) məsdər tərkiblərin tərkibində iştirak edən fellərin qrammatik kateqoriyaları; h) məsdər və məsdər tərkiblərin ən çox işləndiyi sahələr; x) məsdər və məsdər tərkiblərin milli və beynəlmiləl xarakteri.

Dərin tarixə malik məsdər və məsdər tərkiblərin materialı əsasında dilin keçdiyi inkişaf yolları və bədii estetik deyim tərzini təhlil edilmişdir.

Məsdər tərkiblərin struktur-semantik təhlili aparılarkən, imkan daxilində Azərbaycan dilinə müraciət edilmiş, ingilis ədəbiyyatı əsasında qarşılıqlı əlaqələr şərh edilərkən, bir çox məxəzlərdən istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, yazılı ədəbiyyatın bədii qolunun müxtəlif janrlarından təqdim dövrlərdən müasir dövrə qədər olan nümunələri də tədqiqatdan kənarda qalmamışdır.

Tədqiqat işinin ayrı-ayrı fəsilərində və yarım fəsilərində: a) dilçilikdə məsdər və məsdər tərkiblərin tədqiqi tarixi; b) müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formaları sistemində məsdərin yeri; c) məsdər tərkibləri və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri; ç) tamamlıq məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; d) mübtəda məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; e) “for” sözlü məsdər tərkibi və onun struktur-semantik xüsusiyyətləri; ə) müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və onların əsasında yaranan tərkiblər; f) müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri: ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə, bədii ədəbiyyatda işlənməsi; g) məsdər və məsdər tərkiblərin kontekstual şəraitdə fəallığı, onların nitqdə işlənməsi, təsir dairəsi; ğ) məsdər və məsdər tərkiblərin bədii ədəbiyyatda işlənməsinin üslubi imkanları; h)

müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar və fərqli cəhətləri təhlil olunmuşdur.

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində felin şəxssiz formlarından biri olan, məsdər və məsdər tərkibləri özünün leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, üslubi, frazeoloji və etimoloji xüsusiyyətlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi, çoxcəhətliyi, genişliyi, fərdliyi ilə başqa felin şəxssiz formlarından əsaslı şəkildə seçilir.

2. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər hərəkətin adını bildirir, lakin onun şəxsini, kəmiyyətini, zamanını, formasını göstərmir.

3. Müasir Azərbaycan dilində məsdər “-maq / -mək” şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Müasir ingilis dilində məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən “to” ədatıdır.

4. Müqayisə edilən hər iki dildə məsdərlər də feli sifətlər kimi ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən, isimlərə, digər tərəfdən isə fellərə yaxınlaşır. Başqa sözlə desək, məsdər fellər və isimlər üçün səciyyəvi olan bir sıra əlamətləri özündə birləşdirir.

5. Müasir Azərbaycan dilində məsdər hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, qoşma, köməkçi söz, bağlama və modal sözlərlə işlənir, həm də növ, təsirlik və təsirsizlik, inkarlıq kateqoriyalarına malik olur, bütün fellər üçün səciyyəvi olan iş, hal, hərəkət, vəziyyət və s. kimi semantik mənaları özündə saxlayır.

6. Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, müasir Azərbaycan dilində məsdər tam isimləşmədiyi üçün kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmir və məsdər tabe sözü (ismi və ya isimləşən digər nitq hissələrini) idarə edir.

7. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər hərəkətin adını bildirdiyi üçün felə aid bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: a) inkarlıq kateqoriyası; b) növ kateqoriyası; c) təsirlik kateqoriyası. Müasir ingilis dilində məsdər şəxslə fel kimi zaman, tərz və növ xassələrinə malikdir.

8. Müasir Azərbaycan dilində məsdər ismə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir: a) hal kateqoriyası; b) mənsubiyyət kateqoriyası.

9. Tədqiqat işində müqayisə edilən dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin formaları öyrənilmişdir ki, bunlar müasir ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibi,

mübtədə məsdər tərkibi, “for” sözlü məsdər tərkibi variantlarında təsnif edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də məsdər tərkib əmələ gətirir. Məsdər tərkiblərin struktur-semantik cəhətdən komponentlərlə zənginləşməsi müşahidə olunur.

10. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər tərkiblərin başlıca sırasında sabitlik, komponentlərin strukturunun açıqlığı, predikativlik əsas yer tutur. Predikativlik onların birinci struktur-semantik xüsusiyyəti sayılır.

11. Müasir Azərbaycan dilində məsdər isim kimi cümlədə mübtədə və tamamlıq ola bilər və bu halda ismin sualına (nə?) cavab verir. Müasir ingilis dilində isə məsdər isim kimi mübtədə, predikativ, tamamlıq, mürəkkəb tamamlığın tərkib hissəsi, təyin, zərflilik (məqsəd, nəticə zərfliliyi) funksiyalarında işləyə bilər. İngilis dilində məsdər mürəkkəb feli xəbərin hissəsi funksiyasında da işlənir.

12. Müasir ingilis dilində məsdərin “to” ədatı ilə və “to” ədatsız işlədilməsi mövcuddur. Məsdərin “to” ədatı ilə və “to” ədatsız işlənmə xüsusiyyətləri geniş şərh olunur:

- a) adi danışiqda “to” ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlədilir, sonra gələn məsdərin qarşısında “to” ədatı işlənmir;
- b) emosional nitqdə cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” ədatı işlədilir;
- c) danışiq dilində bəzən məsdərin nominativ mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur və belə halda həmin məsdərin əsas hissəsi buraxılır, ancaq “to” ədatı işlədilir, “to” feli bütövlükdə əvəz edə bilər;
- ç) “can, may, must, shall, should, will, would” modal fellərindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- d) “shall, will, do / does” köməkçi fellərindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- e) hissi qavrayış ifadə edən fellərdən “to hear, to see, to feel” və s. sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- ə) “to let” felindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;
- f) “məcbur etmək” mənasında işlədilən “to make” felindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir;

g) “had better, had best, would rather, cannot ...but, does nothing ...but” cə s. ifadələrindən sonra məsdər “to” ədatsız işlədilir.

13. Müasir Azərbaycan dilində məsdərdən əvvəl zərf işlənir, ingilis dilində isə məsdərdən sonra.

14. Müasir Azərbaycan dilində məsdərdən əvvəl feli bağlama gəlir, ingilis dilində isə bu hal mövcud deyil.

15. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və frazeoloji məsdər tərkibləri mövcuddur və onlar hər iki dildə ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə, bədii ədəbiyyatda geniş işlədilir.

16. Tədqiqat zamanı aşkar oldu ki, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər inkarlıq kateqoriyasına malik olduğu halda, bu dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri: a) yalnız təsdiqdə işlənir, onların inkarda işlənən variantı mövcud deyildir; b) yalnız inkarda işlənir, onun təsdiqdə işlənən variantı yoxdur; c) onları həm təsdiq, həm də inkar şəklində işlətmək mümkündür.

17. Tədqiqatda məsdər tərkiblərin ən çox işləndiyi sahələr üç yerə bölünür: 1) ümumxalq danışığı dilində; 2) kitab-mətbuat, bədii ədəbiyyatda; 3) publisistik dildə, yəni ictimai-siyasi üslubda.

18. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, məsdərlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə, mətbuat dilində və s-də.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974, 417 s.
2. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nun nəşri, 2000.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1982, 328 s.
4. Axundov A. Felin zamanları, Bakı, 1961, 139 s.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Maarif, 1988, 272 s.
6. Axundov A. A., Veysəlov F.Y., Aslanov T.Ə. Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis, Bakı, 2002.
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfologiya, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 324 s.
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 404 s.
9. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1992, 504 s.
10. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, Bakı, ADU, 1996, 273s.
11. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları, DDA, Bakı, 1996, 52 s.
12. Bağirov Ə. Mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri, Bakı, ADU, 1978, 52 s.
13. Bağirov Q.K. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, 1966, 159 s.

14. Cəfərov S., Abbasov Ə., Quliyev D. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1939.
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Qrammatika, I hissə, Morfologiya, Bakı, 1928, 224 s.
17. Dəmirçizadə Ə.M., Quliyev D. Qrammatika, Bakı, 1938.
18. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1972, 308 s.
19. Əfəndiyev İ. Fel, Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər, Bakı, 1947.
20. Ələkbərov A.Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər, Nam.dis., Bakı, 1961.
21. Əliyev V. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları, Məsdər, Bakı, API, 1986, 86 s.
22. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1988.
23. Hüseynzadə Çingiz, Azərbaycan dilində morfoloji norma, Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.
24. Hüseynzadə M. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi, ADU Elmi əsərləri, VI c., Bakı, 1948,
25. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III h., Bakı, Maarif, 1973, 358 s.
26. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496 s.
27. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001.
28. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1985.
29. Qurbanov A.M. Azərbaycan Dilçiliyi Problemləri, I c., (3 cilddə), Bakı, Elm, 2004, 444s.
30. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986, 320 s.
31. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər, Bakı, Maarif, 1986.
32. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1986.
33. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1979, 360 s.
34. Müasir Azərbaycan dili, II c., AEA, Bakı, Elm, 1980, 510 s.
35. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
36. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi, Bakı, 1987, 541 s.

37. Seyidov Y.M. Feli tərkiblər və onların budaq cümlələri ilə əlaqəsi haqqında, ADU Elmi əsərləri N 12, 1957, s.145-156.
38. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2000, 370 s.
39. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1959.
40. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı, 1999, 102 s.
41. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001, 220 s.
42. Vəliyeva N.Ç. Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji məsdərlər və onların əsasında yaranan tərkiblər. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal 3(37), Bakı, 2003, s.10-11.
43. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında), DDA, Bakı, 2004, 37 s.

İngilis dilində:

44. Arkadyevskaya K.A., Saratovskaya L.B., Larina T.S., Bereslovskiy V.Y. English Grammar Through Practice, Morphology, Moscow, High School, 1975.
45. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983, 383 p.
46. Bryant M. A Functional English Grammar, Boston, 1945.
47. Francis W.N. "The English Language". H., 1967.
48. Fries Ch. C. American English Grammar, 1940, 313 p.
49. Ganshina M., Vasilevskaya N. "English Grammar", Moscow, 1964.
50. Gardiner A. "The Theory of Speech and Language", Oxford, 1951.
51. Gordon E.M. Krylova I.P. The English Verbals, Moscow, 1973.
52. Gordon E.M. Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, 430 p.
53. Ilyish B.A. "The Structure of Modern English", Leningrad, 1981.
54. Irtenyeva N.F., Barsova O.M., Blokh M.Y., Shapkin A.P. A theoretical English Grammar, Moscow, 1969.
55. Jespersen O. "A Modern English Grammar", 1971.

56. Katz J.J. Fodor J.A. "The Structure of Semantic Theory", "Language", 1963.
57. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English Grammar, Moscow, 1967, 286 p.
58. Koshevaya I.Y. "The Theory of English Grammar", M., 1982.
59. Kovner R.L. English Grammar, Leningrad, 1973.
60. Mackin Ronald, Eastwood John. "A basic English Grammar", Oxford University, Press 1982.
61. Rodionov A.F. "Variants in Current English Grammar", M., 1981.

Rus dilində:

62. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков, Ленинград, Просвещение, 1979.
63. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973.
64. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков, Избранные труды по общему языкознанию, т.1, 1963.
65. Велиева Н.Ч. Инфинитив в разносистемных языках на материале английского, азербайджанского и русского языков. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal 3(37), Bakı, 2003, s. 5-10.
66. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, Высшая школа, 1981, 285 с.
67. Израилевич Е.Е. Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка, М., 1954, 555 с.
68. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка, М-Л., 2-е Изд., Просв., 1971, 368 с.
69. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка, Ленинград, «Просвещение», 1973, 320 с.
70. Кодухов В.И. Введение в языкознание, Москва, Просвещение, 1979.

71. Корнеева Е.А., Кобрина Н.А., Гузеева К.А. Пособие по морфологии современного английского языка, Москва, 1974.
72. Смирницкий А.И. Морфология английского языка, М., Изд. лит. на ин. языке, 1959, 440 с.
73. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка, М., В. ш., 1967, 298 с.

Bədii ədəbiyyat:

N.Coward, "Collected Short Stories"; E.S.Gardner, "The Case of the Sleep Walker's Niece"; J.O'Hara, "The Horse Knows the Way"; M.İbrahimov, "Pərvanə"; J.London, "Love of Life"; A.Marshall, "I Can Jump Puddles"; W.S.Maugham, "Of Human Bondage"; Mir Cəlal, "Ləyaqət"; H.Pollitt, "Serving My Time"; K.S.Prichard, "Potch and Colour"; Ə.Sadıq, "Seçilmiş əsərlər"; R.L.Stevenson, "Kidnapped"; Vaqif, Ə.Vəliyev; E.L.Voynich, "The Gadfly".

IV Fəsil

Müxtəlifsystemli dillərdə feli sifət ilə düzələn feli birləşmələr

Dilçilikdə “feli sifət və feli sifət tərkibləri” probleminin tədqiqi tarixinə dair qeydlər

Türk dilləri tədqiq olunmağa başladığı gündən indiyədək yazılmış qrammatika kitablarında və eləcə də ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərində feli sifətin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında konkret dil faktlarına əsaslanan bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu mülahizələrin hamısından burada danışmaq və onların ümumi xülasəsini vermək imkan xaricində olduğu üçün və irəlidə ayrı-ayrı məsələlərin şərhı ilə əlaqədar olaraq həmin mülahizələrdən danışıldığına görə, burada mövzu haqqında olan bəzi fikirləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirməklə kifayətlənəcəyik.

Feli sifət həm fel, həm də sifətin xüsusiyyətini ifadə edir. Məlum olduğu kimi, fel əşyanın hərəkətini, sifət isə əşyanın əlamətini bildirir. Feli sifət isə əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir.

Feli sifətin belə ikili xüsusiyyətə malik olması və cümlədəki mövqeyi (ayrı-ayrı cümlə üzvləri yerində işlənilə bilməsi və s.) onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş və türkologiyada müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, feli sifət bəzən ayrıca nitq hissəsi hesab edilmiş, bəzən fel, bəzən sifət bəhsinə daxil olunmuş və bəzən də feldən düzələn sifətlərlə qarışdırılmışdır.

Feli sifətin ayrıca nitq hissəsi olması fikri türk dilləri tədqiqə başlandığı ilk günlərdən etibarən irəli sürülmüş və bu fikir türkoloji ədəbiyyatda son dövrə qədər davam etmişdir. Məsələn, türkoloqlardan L.Budaqov – Azərbaycan, A.Troyanski – tatar, A.Borovkov – uyğur dilinə aid yazdıqları qrammatika kitablarında və eləcə də R.Çumanigözov – özbək dilində haqqında danışdığımız mövzuya həsr etdiyi məqalədə feli sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab edirlər. Lakin R.Çumanigözov həmin

mövzunun müəllifi olduğu başqa mənbələrdə əvvəlki fikrini təkrar etməmiş və feli sifəti düzgün olaraq fel kateqoriyasına aid etmişdir (5, s.220-221).

Feli sifət haqqında olan fikir müxtəlifliyi türkologiyada son zamanlar bir qədər azalmışdır. Belə ki, indi onun ayrıca nitq hissəsi hesab edilməsi fikrinə təsadüf olunmur və türkoloqların, demək olar ki, hamısı hal-hazırda onu fel kateqoriyasına aid edir. Bütün bunlara baxmayaraq, feli sifətə dair bir sıra məsələlər hələ də mübahisəli şəkildə qalmaqdadır.

Feli sifətin morfoloji xüsusiyyəti haqqında olan fikir müxtəlifliyi, əsasən, onu əmələ gətirən şəkilçilərin məna çalarlığı, vəzifəsi və necə təşəkkül tapması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində olan feli sifət haqqında ilk və ətraflı məlumat məşhur türkoloq Mirzə Kazım bəy tərəfindən verilmişdir. Onun məşhur qrammatika kitablarında feli sifət fel kateqoriyasına aid edilir və göstərilir ki, feli sifət hal, hərəkət və keyfiyyət bildiren sözlərin xüsusiyyətini daşıyır (66, s.272).

Prof. Kazım bəyin qrammatika kitabından sonra T.Makarov da feli sifəti fel bəhsində izah edir. O göstərir ki, feli sifətin üç zamanı vardır: indiki zaman “-an, -ən”, keçmiş zaman “-mış, -miş, -muş, -müş”, gələcək zaman “-ar, -ər, -r” və ya “-acaq, -əcək” şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Feli sifət sifət kimi hallana bilir, felin ayrı-ayrı növlərində həm təsdiq, həm də inkar formada işlədilir. Feli sifətin ayrı-ayrı fel növlərində işlədilməsi və həmin məsələnin nisbətən geniş izahı müstəsna olmaqla, bu əsərdə feli sifət haqqında verilən məlumat prof. Kazım bəyin əsərlərində verilmiş məlumata nisbətən çox müxtəsər və səthidir.

1857-ci ildə nəşr olunan “Практическое руководство турецко-татарского азербиджанского наречия” adlı əsərində görkəmli türkoloq L.Budaqov Kazım bəyin feli sifət haqqındakı fikrini qısa şəkildə olsa da, əsasən, təkrar etmiş və bununla yanaşı müəllif Kazım bəyin irəli sürdüyü müddəaların bəzisini qismən dəqiqləşdirmiş və bəzi əlavələr də etmişdir.

1861-ci ildə Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun “Учебник татарско-азербейджанского наречия” adlı kitabı çapdan çıxır. Əsərdə (fel bəhsində) yazılır: “-an” indiki, “-r, -ur” indiki və gələcək, “-miş” – keçmiş, “-acaq, -malı”

gələcək zaman feli sifət şəkilçiləridir. Sonra bunların hərəsinə aid bir misal verilir və inkar formada işlədilir. Bununla da feli sifət haqqındakı məlumat tamamlanır.

Məşhur dilçi Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” adlı əsərində feli sifət (fel bəhsində) “feli fəri” başlığı altında aşağıdakı kimi xarakterizə edilir. Əfşar feli sifəti “ismi fail” (iş görəninin adı), “ismi məful” (üzərində iş icra olunanın adı), feldən düzələn / düzəltmə sifətləri isə “sifəti müşəbbəh” terminləri altında qruplaşdırır ki, indiyədək adını çəkdiyimiz ədəbiyyatda belə bir bölgüyə rast gəlmirik.

1887-ci ildə A.Tahirovun “Самоучитель татарского языка” adlı əsərdə feli sifətin izahı əvvəldə göstərdiyimiz əsərlərdə olduğundan fərqlidir. Adını çəkdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq müəllif müasir dilimizdə işlənən “-(y)-ası, -əsi” feli sifət şəkilçisindən bəhs etmiş, “-acaq” ilə birlikdə bunu da gələcək zamanı bildirən feli sifət şəkilçisi hesab etmişdir (5, s.224-226).

S.M.Qəniyevin “Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-азербеджанского наречия” adlı kitabında isə bu şəkilçi “-çı” formasında deyil, “-ıçı” formasında işlədilir (fel bəhsində “причастие и деепричастие” başlığı altında) və göstərilir ki, “-ıçı” ilə düzələn feli sifətlər indiki zamanı bildirir. S.M.Qəniyevin əsərində “-mış” şəkilçisi haqqında da danışılır və bu formal əlamətlə düzələn, feli sifətlərin keçmiş zamanı bildirdiyi qeyd edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə “-an” şəkilçili sözlər feli sifət hesab olunmur.

1900-cü ildə N.Nərimanov yazdığı qrammatika kitabında isə yalnız “-an” və “-mış” şəkilçili feli sifətlərə misal verməklə kifayətlənmişdir.

1911-ci ildə çapdan çıxan “Самоучитель татарского языка” adlı kitabda “-an, -mış, -ar, -malı” şəkilçili sözlər feli sifət hesab edilir (fel bəhsi, “причастия” adı altında) və deyilir ki, “-an” şəkilçili feli sifət hallanır, “-ar” şəkilçisi ilə düzələnələr isə hallanmır. “-an, -ar” şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər indiki, “-mış” şəkilçisi ilə düzələnələr keçmiş, “-malı” ilə düzələnələr isə gələcək zamanı bildirir. Əsərdə “-ıçı” şəkilçisi (sifət bəhsində) feldən düzələn adlar adı altında izah olunur və feli sifət şəkilçisi hesab edilmir.

1929-cu ildə məşhur türkoloqlar B.Çobanzadə və F.Ağazadənin çapdan çıxmış “Türk qrammeri” adlı kitabında da feli sifət müxtəsər şəkildə şərh edilir. Həmin kitabda bu mövzu əvvəlkilərdən fərqli olaraq, “Fel söz dəyişdirici şəkilçiləri” başlığı altında izah olunur. Əsərdə əsas nitq hissələrinə xüsusi sərlövə ayrılır və bunlardan yeri gəldikcə bəhs edilir. Məhz buna görə də müəlliflərin feli sifəti hansı bəhsdə, fel, yoxsa sifət bəhsində izah etmək istəmələri aydın olmur (5, s.227-229).

Feli sifətin şərhə ilə əlaqədar bir sıra dilçi-alimlərin tədqiqatı mövcuddur. Bunlardan İ.Həsənov, A.Şərif, Ə.Babazadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, D.Quliyev, S.Cəfərov, Ə.Abasov, İ.Əfəndiyev, M.Hüseynov kimi alimlərin adlarını çəkmək olar.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 1954-cü ildə Muxtar Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” adlı əsəri çapdan çıxır və burada feli sifətin uzun müddət “ismi fail”, “ismi məful” terminləri ilə işlənməsi, fel kimi zaman, növ, inkarlıq bildirməsi, onu (feli sifəti) əmələ gətirən şəkilçilərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması, hətta bunların bir qisminin başqa vəzifə daşması da qeyd edilir.

1954-cü ildə C.İbrahimov “Rus və Azərbaycan dilinin müqayisəli qrammatikası” adlı kitabda feli sifət haqqında (fel bəhsində) məlumat verir və onu felə və sifətə oxşar cəhətlərini göstərir. Bu əsərdə müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilində “feldən əmələ gələn düzəltmə sözlərin tamamilə sifətə keçməsi üçün” dörd şərt olmalıdır: o, növ, zaman, inkarlıq bildirməməli və isimləri idarə etməməlidir. Müəllifin göstərdiyi bu şərtlər, əsasən, doğrudur, lakin kifayət deyildir, çünki bunlardan başqa da meyarlar vardır (5, s.235).

1961-ci ildə çapdan çıxan “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” adlı əsərdə də (fel bəhsində) feli sifət haqqında məlumat verilir. Feli sifətin başlıca xüsusiyyətləri haqqında danışılır və feli sifətlə feldən düzələn sifətlər fərqləndirilir.

1963-cü ildə Z.X.Tağızadə tərəfindən çapdan çıxan “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feli quruluş” adlı əsər işıq üzü görür. Burada feli sifətin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri əlaqəli şəkildə izah olunur (5, s. 243-244).

Bunlardan başqa, Y.Seyidov, F.Zeynalov, A.Axundov, Ə.Abdullayev, V.Əliyev, H.Mirzəyev, N.Vəliyeva kimi alimlər yazdıqları bir sıra əsərlərdə də feli sifət haqqında az və ya çox dərəcədə məlumat vermişlər.

Müqayisə edilən hər iki dildə feli sifətin ikili xüsusiyyətə, həm fel, həm də sifət xüsusiyyətinə malik olması və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilməsi və s. uzun müddət onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ayrı-ayrı mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, feli sifət həm germanistikada, həm də türkologiyada, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilçiliyində bəzən ayrıca nitq hissəsi kimi götürülmüş, bəzən fel, bəzən də sifət kateqoriyasına aid edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və beləliklə, tədris işini çətinləşdirmişdir. Demək olar ki, Azərbaycan dilində 1839-cu ildən 1924-cü ilədək fel, 1924-cü ildən 1936-cı ilədək sifət, 1936-cı ildən 1938-ci ilədək fel, 1938-ci ildən 1959-1960-cı illərədək sifət. Bundan sonra isə fel bəhsinə daxil edilmişdir.

1839 – 1924-cü illər arasında “-an, -mış, -dıq, -acaq, -ar, -malı” şəkilçilərini dilçilərin əksəriyyəti, “-ası” və “-ıcı” şəkilçilərini isə bəzisi feli sifətin formal əlaməti hesab etmişlər. 1924-cü ildən 1959–1960-cı illərədək feli sifət şəkilçiləri ilə feldən sifət düzəldən şəkilçilər, əsasən birlikdə şərh olunmuşdur.

Hal-hazırda “-(y)an, -ən; -mış, -miş, -muş, -müş; - (y)acaq, -əcək; -(y)ası, -əsi; -malı, -məli” şəkilçilərini dilçilərimizin hamısı, “-dıq, -dik, -duq, -dük; -ar, -ər, -r; -maz, -məz” şəkilçilərini isə əksəriyyəti feli sifətin göstəricisi hesab edir. Hətta indi feldən sifət düzəldən “-ma, -mə” şəkilçisini də feli sifətin göstəricisi hesab edənlər vardır (5, s. 311).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feli sifətlər “-(y)an, -ən; -mış, -miş, -muş, -müş; -dıq, -dik, -duq, -dük; - (y)acaq, -əcək; -(y)ası, -əsi; -malı, -məli; -ar, -ər, -r; -maz, -məz” şəkilçiləri ilə düzəlir. “-(y)an, -ən; -mış, -miş, -muş, -müş; -dıq, -dik, -duq, -dük; - (y)acaq, -əcək” feli sifət düzəltməkdə məhsuldardır və feli sifətə xas olan xüsusiyyətləri ifadə etməkdə daaha geniş imkanlara malikdir.

German dilçiliyində Alis Maklin, Celce-Murcia M., Kurme G.O., Fleron S., Foster B., Frankis W.N., Glison H. A., Grinberg J.H., Haçison T., Harper K.,

Hövinds M., Hill A.A., Hokett Ch. F., Jus M., Makin Ronald, İstvud Con, Murfi R., Seydl E., Svon Maykl, Tomson A.J., Martinet A.V., Viteholl H. kimi tədqiqatçılar və başqaları öz əsərlərində felin təsriflənməyən formalarından biri olan “feli sifət” məfhumunu izah edir və feli sifətin fel ilə müştərək və fərqli xüsusiyyətləri, feli sifətlərdə hərəkət anlayışı, zaman, növ, inkarlıq, şəxs, idarə, tərz, zərflərin feli sifətlərlə işlənməsi, feli sifətin sifət ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri və onun substantivləşməsi məsələlərini ətraflı təhlil ediblər.

Rus grammatik məktəbini təmsil edən V.D.Arakin, T.A.Barabaş, L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling, L.P.Vinokurova, M.Qanşına, N.Vasilyevskaya, V.N.Jiqadlo, L.L.İofik, İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçeptsov, E.E.İsraileviç, N.N.Kaçalova, B.A.İlyiş, N.F.İrtenyeva, V.L.Kauşanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.A.Korneyeva, A.İ.Smirnitskiy, K.A.Arkadyevskaya, L.B.Saratovskaya, T.S.Larina, V.Y.Bereslovskiy, B.S.Xaimoviç, B.İ.Rogovskaya kimi görkəmli alimlər və başqaları müasir ingilis dilində feli sifətin bəhsini, feli sifətin morfoloji xüsusiyyətlərini və feli sifət tərkiblərin strukturasını tədqiq etmişlər.

Müasir ingilis dilinin tədqiqi ilə məşğul olan Azərbaycan grammatik məktəbini təmsil edən O.İ.Musayev, H.K.Quliyev, D.N.Yunusov, N.Ç.Vəliyeva və başqaları müxtəlif yazılarında istər monoqrafiyalarda, istərsə də elmi məqalələrində müasir Azərbaycan, rus və alman dilləri ilə müqayisədə feli sifət və feli sifət tərkiblərinin spesifik xüsusiyyətlərini təhlil etmişlər. Bu elmi-tədqiqat işində onların bəzi fikirləri də öz əksini tapacaq.

Türk dillərinin, o cümlədən bu dil ailəsinə daxil olan Oğuz qrupunun Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün feli birləşmələrin quruluşunun və vəzifələrinin öyrənilməsi aktual problem olaraq qalmaqdadır. Məlumdur ki, fel digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, çox geniş kateqorial və grammatik imkanlara malikdir. Dilçilikdə fel, dəyişməyən formaları kimi, səciyyələndirilən feli sifət, feli bağlama və məsdərin söz birləşməsi və cümlədə, xüsusilə onun genişlənməsində mühüm rolu vardır. Digər tərəfdən də, bu fel formalarının həm tarixi baxımından grammatik xüsusiyyətləri, həm də onun

dilin təkamülü və differensiallaşması prosesində qrupa daxil olan dillərdəki təzahür formalarının müstəqil şəkildə araşdırılmadığını nəzərə alsaq problemin dil tarixi üçün nə qədər önəm daşdığını təsəvvür etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fel formalarından biri olan feli sifətlər çox geniş işlənmə dərəcəsinə malikdir. Dil materialları üzərində müşahidələrindən aydın olur ki, “Oğuz qrupu türk dillərində feli sifətlər fel kökləri və əsaslarının üzərinə müəyyən şəkildə artırılmaqla əmələ gətirilir. Feli sifətlər ən çox Azərbaycan, türk və türkmən dillərində işlənir. Qaqauz dilində isə feli sifətlərin işlənmə dairəsi qalan dillərə nisbətən məhduddur” (9, s.73). Bu xüsusiyyət özünü sintaktik səviyyədə də göstərir. Belə ki, “müasir qaqauz dilində bu tipli birləşmələr xeyli məhduddur və əsasən poeziya dilində özünü göstərir” (10, s.20). Feli sifət tərkibləri əsasən cümlənin mürəkkəb təyini vəzifəsində işlənir.

Qədim türk abidələrinin dilində feli sifətlər və onların yaratdığı tərkiblər geniş şəkildə işlənir. Məlumdur ki, feli sifətin əsas xarakteri onun hərəkətin adını, vəziyyətini, prosesini, zamanla bağlı şəraiti bildirməsi ilə seçilir. Feli sifətlər özlərində zaman anlayışını ifadə edirlər. Bu baxımdan feli sifətlər üç zamanda özünü göstərir: indiki-gələcək zaman feli sifətləri, keçmiş zaman feli sifətləri, gələcək zaman feli sifətləri (68, s.120).

VII-IX əsrlər türk runik abidələrinin dilində feli sifətlər aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: “-r, -or, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -or, -ör”; “-(y)ur, -(y)ar”; “-mış (ı), miş (s), -muş (s), -müş (s)”; “-duk, -dük, -tuq, -tük”. “-dıq” və “-mış” ilə düzələn feli sifətlər daha çox oğuz qrupu türk dillərinə, “-qan, -ğan”la düzələn feli sifətlərin isə qıpçaq-karluk qrupu türk dilləri üçün xarakterikdir. “-sıq, -sik”, “-sağ, -səğ”, “-daçı, -dəçi, -taçı, -təçi, -sar, -sər” şəkildələri ilə də feli sifətlər düzəlir (68, s.127-128).

Feli sifətlərin funksiyaları aşağıdakılardır:

1) Qeyri-müəyyən şəxslə fel. Bu halda “-duq” şəkildəsi ilə düzələn feli sifətlər yalnız inkar formasında işlənir, məsələn: “Elteris qağanta adırılmadıq yanqılmadıq”. – Elteris kağanla ayrılmadıq, yanılmadıq.

- 2) Genişlənmiş mübtəda və xəbərin əlaqələndirici hissəsi (hərəkətin subyekti mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunur), məsələn: “Ben yeg erdüküm ol erinç qara sengəriq yerlədim”. – Mənim yaxşı işim o oldu ki, qara sengiri yerləşdirdi.
- 3) Genişlənmiş təyin, məsələn: “Közin körmədük qulaqın eşidmədik bodunımın”. – Gözlə görmədik, qulaqla eşitmədik xalqımı.
- 4) Genişlənmiş vasitəli tamamlıq, məsələn: “Yerdəki bar ertiqmə ...bökmədim”. – Yerdəki varımdan zövq almadım.
- 5) Genişlənmiş zaman zərfliyi, məsələn: “Qanqım türk bilgə qağan olurtuqınta”. – Atam türk Bilgə Kağan olduğunda.
- 6) Genişlənmiş səbəb zərfliyi, məsələn: “Tənqri küç birtük üçün ...”. – Tanrı güc verdiyi üçün ...
- 7) Genişlənmiş tərz-i-hərəkət zərfliyi, məsələn: “Yağı bolıp itinü yarantunu umaduq yana içikmis”. – Düşmən olub özünü idarə edə bilmədi, yenidən tabe oldu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər VII-IX əsrlər türk runik abidələrinin dilində işlənmiş feli sifətlərin nə qədər geniş əhatə dairəsinə malik olduğunu, morfoloji əlamətlərinin və sintaktik vəzifələrinin zənginliyini bir daha nümayiş etdirir.

Qədim türk dilində fel birləşmələrin aktiv işlənməsi bu dilin ifadə imkanlarının əskilərdən çox geniş olduğunu göstərir.

XI yüzil Türk dilləri haqqında ən zəngin material saxlanılan mənbələrdən biri də Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it-türk” kitabıdır. Bu kitabda həm türk dillərinin qrammatikası haqqında, həm də dilin özünü əks etdirən materiallar vardır. Türkologiyanın təməl əsəri olan bu kitab həm də konkret məsələnin qrammatik aspektinə də bir çox hallarda aydınlıq gətirir. “Divanü-lügət-it-türk” də işlənmiş feli sifətləri aşağıdakı şəkildə zamanlar və şəkilçilər üzrə qruplaşdırıla bilər:

1. keçmiş zaman feli sifətləri, məsələn: “bilmiş, korkmaş”;
2. indiki zaman feli sifətləri, məsələn: “küni barız keyik” – düz gedən keyik, “ögüngücü” – öyünən, “öoleçi” – öləsi, “boldaçı” – olası;

3. gələcək zaman feli sifətləri, məsələn: “kəsgü, bıçqu” – kəsgü, bıçgi (2, s. 179).

Türk dillərində feli tərkiblərinin inkişafına Mollanəfəsin “Zöhre-Tahir” (XIX əsr) və Nazim Hikmətin (XX əsr) yaradıcılığındakı təqdiminə müqayisəli nəzər salaq.

XIX əsr türkmən şerində “Eşq mülkünün padşahı” kimi qəbul edilən şair Mollanəfəsdir. Şair türkmən ədəbiyyatında yazdığı dastan və lirik şerləri ilə şöhrət qazanmışdır. Mollanəfəsin “Zöhre-Tahir” dastanında maraqlı sintaktik qeydlərlə qarşılaşırıq (11, s.259).

XIX əsr türk dilləri üçün əsasən arakterik olan “-an, -en, -yan, -yen, -dığı, -digi, -diğu, -dügü, -düyü, -mış, -miş, -muş, müş” şəkilçili feli sifətlərin əmələ gətirdiyi feli sifət tərkibləri, məsələn: “Ravılar andak rovat kılrlar Kim, *Tahar diyen* bir ulu velayat bar erdi” – Raviler şöyle rivayət ederler ki, Tatar adı verilen büyük bir vilayet vardı (Mollanəfəs. “Zöhre-Tahir”, s.521).

“*Sol barışlarına gün yaşan vaktı kadımdan qalan* bir ulu qabiristanlığa yetişdiler”. - Gün batmaya yüz tutuğu sıralarda eskiden kılma büyük bir mezarlığa geldiler.

“Zöhre bil ikisi bir almanı iki bölüp qoyan dek boldı” . – Zühreyle ikisi bir elmanın iki yarısı kibidirler (Mollanəfəs. “Zöhre-Tahir”, s.525).

“Men bu gün *düşmüşen* ıskın yoluna

Ene, mende ne iğtiyar bar indi?

Zöhre canın ak yüzünde halına

Könlüm höves, gözüm intizar indi” –

Ben bu gün düşmüşüm aşkın yoluna,

Ana, ben den ne ihtiyar var şimdi?

Zühre canın ak yüzünde haline,

Könlüm heves, gözüm intizar şimdi (Mollanəfəs. “Zöhre-Tahir”, s.530).

Mollanəfəsin “Zöhre-Tahir” dastanının dilində feli sifət tərkibləri müxtəlif cümlə üzvləri (tamamlıq, təyin və s.) vəzifəsində işlənmişdir.

Məlum olduğu kimi, feli tərkiblər üç növdə (feli bağlama, feli sifət, məsdər tərkibləri) formalaşır. Bu feli tərkiblər müxtəlif cümlə üzvləri olurlar. Konkret faktlara keçəndə, türk ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Nazim Hikmətin yaradıcılığında, məsələn, “-arak, -ali, -inca, -madan” və s. şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi feli bağlama tərkibləri sintaktik konstruksiyada müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edir. Məsələn:

“Elbette günün birində, dünya evinə bizdə girip, boyumuzu göstəririz, demək istədim. *Dolaşır* dünyanı görürlər” (Nazim Hikmət).

“-ıp” şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi feli bağlama tərkibləri cümlədə əsasən tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsindədir.

“Soğuk *başlayınca* benim topal bacağım sızlamağa başlıyor..., sonra kar kalkınca kirazın en kuru dalından bir çubuk yaptırdı kendine” (Nazim Hikmət).

“-inca” şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlədə əsasən zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

“Vallahi, Ben de, *kış geldi gelesi* ateşin yüzünü şu sobanın içinde gördüm” (Nazim Hikmət).

“-eli” şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlədə əsasən zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

“Vilyams işi daha çok enteresam *bulacak*”. “Parmaklarınızın ucuna *basarak* yürüyünüz”. “Ebedi bakire, dudaklarından bickrini dudaklarıma vererek gözlerini açacaktır” (Nazim Hikmət).

“-acak /-arak” şəkilçili feli bağlama tərkibləri cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

Nazim Hikmətin yaradıcılığında “-an, -acak, -mış, -dığı” və s. şəkilçili feli sifət tərkibləri müxtəlif konstruksiyalarda və mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflilik vəzifəsində çıxış edir, məsələn:

“*Mağrur olanlar* mütevazıdırlar. Sana *dokunan ellerim* deqil. Ruhlarımız bir-birine dokunuyor”. “Şarki filan *dinleyecek halim* yok”. “Se şunun bana olan vereceğini öde”. “Professor heyetimizin *verdiği rapor* bu keşfin bir eseri daha olduğunda şuphe dirakmiyor, Seromun izahi gayet basitir”. “*Aşağıda gördüğün*

demir kapiyi canım ister açar, ister kaparım”. “Kızımını yanında *konuşamıyacağımız* hiç-bir mesele yoktur” (Nazim Hikmət).

Nazim Hikmətin yaradıcılığında məsdər tərkibləri də geniş işlənmişdir, məsələn:

“Şimdiye kadar son *adımı atmaya* parasızlık mani olunuyordu” (tamamlıq vəzifəsində).

“Madem ki, küçük hanım hemşerenizdir ve sizin sermaye meselesiyle alakadar *bulunmanız da mühtemeldir*” (mübtəda vəzifəsində).

“Sizinle *konuşmak için*” (məqsəd zərfliyi vəzifəsində).

“Her kitabınız için peşinen *bin dolar vermegi*, şu üç ay içinde milyoner olan şairi yakından görmek” (tamamlıq vəzifəsində).

N.Hikmətin yaradıcılığında feli tərkiblər işlənmə xüsusiyyətləri baxımından maraqlı konstruksiyalarda verilmişdir. N.Hikmət, mühacirətdə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, türk ədəbiyyat tarixində özünəməxsus aparıcı və yeni nəslə bəxş ediləcək gözəl sənət əsərlərinin müəllifi kimi yad edilir.

Beləliklə, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından kifayət qədər topladığımız faktlara istinadən belə nəticəyə gəlirik ki, qədim türk abidələrinin dilində işlənmiş feli sifətlərin quruluşunun və sintaktik funksiyaların aşkarlanması orta əsrlər və müasir dilin materialları müqayisəsi Türk dillərinin, o cümlədən Oğuz qrup türk dillərinin tarixi təkamülü prosesini müəyyənləşdirmək üçün qiymətli material verir.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət felin xüsusi forması olub, istər özünün leksik-semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə felin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən xüsusi formalarından (feli bağlama və məsdərdən) seçilir (7, s.364-378).

Müasir ingilis dili analitik dillər qrupuna daxil olduğundan bu dildə söz birləşməsində və cümlədə sözlər arasındakı grammatik-sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində vəziyyət həqiqətən də belədir: bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq, köməkçi sözlərlə-sözönləri, köməkçi fellər, artıqlıq və söz sırası vasitəsilə ifadə

edilir. Müasir ingilis dilində felə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir. Müasir ingilis dilində felin məchul növ forması, felin vasitəli şəkilləri və felin inkarlıq kateqoriya forması da analitik yolla düzəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili morfoloji-sintetik forma baxımından heç də həmişə indiki kimi kasıb olmamışdır. Qədim ingilis dili 700-1100-cü illərdə zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik olmuşdur. Bu dövrdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur: ismin üç qrammatik cinsi (kişi, qadın və orta) və dörd halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik və yönlük) var idi. Hər bir cinsi və halı bildirmək üçün qədim ingilis dilində şəkilçilər mövcud olmuşdur. Sifət qədim ingilis dilində, müasir rus dilində olduğu kimi, isimlə hala, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşırdı. Təbiidir ki, bunun üçün dildə müvafiq şəkilçilər olmuşdur. Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fellərdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, müasir ingilis dilində feli sifətin iki tipi vardır:

1. İndiki zaman feli sifət – Participle I,
2. Keçmiş zaman feli sifət – Participle II.

Azərbaycan dilində isə bundan fərqli olaraq feli sifətin üç növü var:

1. İndiki zaman feli sifəti,
2. Keçmiş zaman feli sifəti,
3. Gələcək zaman feli sifəti.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fərqli dil ailələrinə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərinin feli sifət xüsusiyyətləri də müxtəlifdir.

Feli sifətin hər iki növü: indiki və keçmiş zaman feli sifətlərin adları şərti xarakter daşıyır, yəni nə Participle I bütövlükdə indiki zamana, nə də ki, Participle II bütövlükdə keçmiş zamana aid deyildir.

Azərbaycan dilində isə, demək olar ki, feli sifətin hər üç forması özünəməxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Bəzən, məsələn, indiki zaman feli sifət şəkilçisi gələcək zamanı ifadə edə bilsə də, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində zaman adları şərti xarakter daşımır.

İngilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifətləri qeyd olunsada, onların tərkibində bitmiş zaman feli sifəti də göstərilir və hətta onun ayrıca düzəlmə qaydası da izah olunur. Bu əsərdə onun, yəni bitmiş zaman feli sifətin (The Perfect Participle-in) düzəlmə qaydasına, cümlədəki funksiyalarına, Azərbaycan dilində tərcümə olunması üsullarına da aydınlıq gətirilir və onun feli sifətin ayrıca üçüncü bir forması kimi göstərilə bilmə imkanlarının olmasını əsaslandırmağa diqqət yetirilib.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifətin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri

Qeyd etdiyimiz kimi, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismini fellər təşkil edir. Müqayisə edilən dillərin qrammatikalarında, müstəqil nitq hissəsi kimi, tanınan fel bəhsinə hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox, qabarıq və ya cüzi, dinamik və ya qeyri-dinamik şəkildə ifadə edən sözlər daxil edilir.

Felin şəxsli və şəxssiz formaları vardır. Felin şəxsli formalarından fərqli olaraq, şəxssiz formaları kəmiyyət, şəkil və şəxs kateqoriyasına malik deyil. Məhz bu səbəbdən də onlar cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edə bilmirlər. Felin şəxsli formalarında olduğu kimi, şəxssiz formaları da zaman və növ kateqoriyalarına malikdir, lakin onların zaman kateqoriyaları felin şəxsli formalarında olan zaman kateqoriyasından köklü surətdə fərqlənir.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində felin üç şəxssiz forması var: məsdər (the Infinitive), feli sifət (the Participle) və cerund (the Gerund).

Felin şəxssiz formaları ikili xassəyə malikdir: məsdər və cerundun fel və isim; feli sifətin isə fel və sifət xassəsi vardır.

Felin şəxsli formasından fərqli olaraq, onun şəxssiz formalarına xas olan zaman məfhumu mütləq deyil, nisbidir. Başqa sözlə desək, felin şəxssiz formalarının zamanı hərəkətin indiyə, keçmiş və ya gələcəyə aid olduğunu deyil,

onun zamanca felin şəxsli forması ilə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl və ya eyni vaxtda icra olunduğunu göstərir. Məsələn:

“While *reading* the article I *found* some misprints” cümləsində felin şəxssiz formasına “reading” xas olan zaman göstərir ki, onun bildirdiyi hərəkət (oxuma hərəkəti), felin şəxsli formasının “found” ifadə etdiyi hərəkətlə (səhv tapma hərəkəti ilə) eyni vaxtda baş vermişdir.

“Having written the letter, I *went* to post it” cümləsində isə felin şəxssiz formasının “having written” malik olduğu zaman göstərir ki, felin şəxssiz formasının bildirdiyini hərəkət (məktub yazma hərəkəti), şəxsli formanın ifadə etdiyi hərəkətdən (məktub yola salma hərəkəti) əvvəl icra edilmişdir.

Felin bütün şəxssiz formaları predikativ tərkiblər əmələ gətirə bilir. Bu tərkiblər iki elementin birləşməsindən ibarət olur: isim xassəsi element (isim və ya əvəzlik) və fel xassəli element (feli sifət, cerund və məsdər). Fel xassəli element isim xassəli elementlə xəbərlilik əlaqəsində olur. Bu əlaqə cümlənin mübtəda və xəbəri arasında olan əlaqəyə oxşayır. Əksər hallarda predikativ tərkiblər cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edən sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Məsələn:

“They sat down to supper, *Manston still talking cheerfully*” (O. Hardy).

Felin şəxssiz formaları cümlədə müxtəlif formalarda işlədilir:

1. Tək halda, heç bir köməkçi söz olmadan. Məsələn:

“She went away smiling” (T.Dreiser). “Reading is out of the question – I can’t fix my attention on books” (Collins). “To decide is to act”.

2. Söz birləşmələrində, bir və ya bir neçə köməkçi sözlərlə birlikdə. Söz birləşmələri cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edən sintaktik vahidlər əmələ gətirir. Söz birləşməsi predikativ tərkiblərlə qarışdırmamalıdır: söz birləşməsinin elementləri arasında xəbərlilik əlaqəsi yoxdur. Çünki onların tərkibində felin şəxssiz formaları ilə ifadə olunan, hərəkətin icraçısını göstərən isim və ya əvəzlik yoxdur. Məsələn: “She tried to tranquilize him by reading aloud” (Gaskell).

“The windows of the drawing-room opened to a balcony overlooking the garden” (Mansfield).

“Not to disquiet his sister, he had said nothing to her of the matter” (Hardy).

3. Predikativ tərkiblərdə, məsələn:

“My mistress being dead, I had to look out for a new place” (Ch. Brönte).

“There is no mistake about his being a genius” (Shaw).

“She heard him unbar the door and go out into the yard” (Hardy).

Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də felin üç şəxssiz forması var: məsdər, feli sifət və feli bağlama. Lakin hər iki dildə felin şəxssiz formaları sayca eyni olsa da, tərkibcə müxtəlifdir: ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cerund adlanan nitq hissəsi yoxdur. İngilis dilində isə dilimizdə geniş miqyasda işlədilən feli bağlama adlanan fel forması mövcud deyil.

Rus dilində də felin üç şəxssiz forması var (məsdər, feli sifət və feli bağlama), lakin onlar ingilis dilində olan felin şəxssiz formaları ilə tam uyğun gəlmir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində felin üç şəxssiz forması var: məsdər, cerund və feli sifət. Bu fəsilə biz feli sifət, onun morfoloji və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Feli sifət fel, sifət və ya zərf xassəsinə malik felin şəxssiz formalarından biridir.

Müasir ingilis dilində iki növ feli sifət mövcuddur:

1. indiki zaman feli sifəti (the Present Participle or Participle I);
2. keçmiş zaman feli sifəti (the Past Participle or Participle II).

İndiki zaman feli sifəti felin əsasına “-ing” suffiksi artırmaqla düzəldilir, məsələn: to read - reading; to speak - speaking; to go - going; to work - working.

İndiki zaman feli sifətini düzəldərkən aşağıdakı yazı qaydalarına riayət etmək lazımdır:

1. oxunmayan “-e” hərfi ilə qurtaran fellərdən indiki zaman feli sifət forması düzəldərkən “-e” hərfi atılır və felin sonuna “-ing” suffiksi əlavə edilir, məsələn: to give - giving; to close - closing;

2. əgər fel samitlə qurtarırsa, həmin samitdən əvvəl qısa sait gəlirsə, bu növ fellərdən indiki zaman feli sifət forması düzəldərkən felin son samiti qoşalaşır, məsələn: to run - running; to forget - forgetting; to admit - admitting;

3. “to die, to lie, to tie” fellərindən indiki zaman feli sifət forması düzəldərkən “-ie” hərf birləşməsi “-y” hərfi ilə əvəz edilir və felin əsasına “-ing” suffiksi artırılır, məsələn: to die - dying; to lie - lying; to tie - tying; lakin sonu “y” ilə bitən fellərin Participle “i” formasını əmələ gətirərkən “y” dəyişmir, məsələn: to deny-denying, to comply-complying;

4. felin sonunda “l” gələrsə və “l”-dən əvvəl vurğulu və ya vurğusuz qısa səsli olarsa “l” qoşulaşır, məsələn: to travel-travelling; to expel-expelling.

Keçmiş zaman feli sifətin isə düzəlmə qaydası aşağıdakı kimidir. Keçmiş zaman feli sifət formasının düzəldilməsinə görə ingilis dili felləri üç qrupa bölünür (6, s. 88): 1. qaydalı fellər (regular verbs); 2. qaydasız fellər (irregular verbs); 3. qarışıq fellər (mixed verbs).

1. Qaydalı fellər. Keçmiş zaman feli sifət forması “-ed” suffiksi vasitəsilə düzəldilən fellərə qaydalı fellər deyilir, məsələn: to work - worked; to walk - walked; to live - lived.

2. Qaydasız fellər. Keçmiş zaman feli sifət forması müəyyən qaydaya əsasən deyil, müxtəlif üsullarla düzələn fellərə qaydasız fellər deyilir. Bu qrupa keçmiş zaman feli sifət aşağıdakı kimi düzələn fellər daxildir:

a) kökdəki saiti dəyişmək yolu ilə düzələn fellər, məsələn:

to meet - met; to win - won; to feed - fed;

b) kökdəki saiti dəyişmək və felin sonuna “-en” suffiksi əlavə etməklə düzələn fellər, məsələn: to write - written; to speak -spoken; to take - taken; to steal - stolen; to give - given;

c) sonunda “-d” samitini “-t” samiti ilə əvəz edən fellər, məsələn: to spend - spent; to send - sent; to lend - lent; to build -built;

ç) kökdəki saiti dəyişməklə və “d” yaxud “t” samiti qəbul edən fellər, məsələn: to sell - sold; to feel - felt;

d) dəyişmədən hər iki formada eyni işlənən fellər, məsələn:

to cut - cut; to put - put; to let - let; to run - run; to set - set;

e) məsdəri, keçmiş zaman feli sifət forması müxtəlif kökdən ibarət olan fellər, məsələn: to be - been; to go - gone;

ə) modal fellər, məsələn: can - could; may - might; must; ought; shall - should; will - would.

3. Qarışıq fellər. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması qaydalı, keçmiş zaman feli sifət forması qaydasız fellər kimi (və ya əksinə) düzələn fellərə qarışıq fellər deyilir, məsələn:

to show - showed – shown; to crow - crew - crowed.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feli sifət adlı qrammatik kateqoriya mövcuddur. Ancaq ingilis dilində işlənən feli sifətlərdən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində işlənən feli sifətlər fel köklərinin üzərinə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Feli sifətlər bütün türk dilinə məxsus sifətlərdir.

Feli sifət felin xüsusi forması olub, istər özünün leksik-semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə felin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən xüsusi formalarından (feli bağlama və məsdərdən) seçilir (8, s.364).

Dilimizin felləri və onlara aid şəkilçilər o qədər zəngindir ki, bu sahədə başqa dillərin felləri və onlara aid şəkilçilərinə heç bir zaman ehtiyac hiss edilməmişdir. Buna görə də feli sifətlər, başlıca olaraq Azərbaycan dili fellərindən, Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsi ilə düzələn sifətlərdən ibarətdir.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət fellərə xüsusi şəkilçilər artırmaqla düzəlir:

1. “-an, -ən, -yan, -yən” şəkilçiləri; yazan şagird, oxuyan tələbə, işləyən şəxs;
2. “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçiləri; görmüş insan, oxumuş adam;
3. “-ar, -ər, -acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək”;
4. “-malı, -məli”;
5. bir neçə məna növü üzrə fel köklərinə “-dıq, -dik, -duq, -dük”; “-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək” şəkilçilərini, onların da üzərinə bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla feli sifət düzəlir. “-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçilərinə mənsubiyyət bildirən “-ım, -im, -um, -üm, -ın⁴, -i⁴, -ımız⁴, -ınız⁴, -ları²” şəkilçilərini artırmaqla “-dığım⁴, -dığın⁴, -dıği⁴, -dığımız⁴, -dığınız, -dıqları, -

dikləri” kimi feli sifət şəkilçiləri yaranır. Həmin şəkilçilərin müvafiq fel köklərinə artırılması ilə feli sifət yaranır. Məsələn: “*yazdığım yazı, oxuduğum kitab, aldığım meyvə, yuduğum dəsmal, qaldığı hava, vurduğu zərbə*” və s.

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifət feli xüsusiyyətlərlə bircə sifət və zərf xüsusiyyətlərinə də malikdir (21, s. 111).

Feli sifətin sifətə malik xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir (63, s.279). Feli sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feli sifətinə uyğundur. Azərbaycan dilində də feli sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir, məsələn:

The *blowing* wind took the hat off the boy`s head. – Əsən külək oğlanın başından papağını apardı.

A *broken* cup is on the table. – Sınmış fincan stolun üstündədir.

“Of a *broken* heart, I was told”, said Oliver (O.Twist). – “Sınmış ürək haqqında, mənə deyildi”, Oliver dedi.

Zərfə aid xüsusiyyəti isə zərfliklə təyin edilmiş hərəkətə, zərfliklə ifadə olunmuş xəbərə xidmət etməsidir (67, s. 277), məsələn: *Coming* to the institute I met my friend. He sat at the table *thinking*.

“So you wanted to get away, my dear, did you?” he said taking up a stick with lay in a corner. – “Beləliklə sən çıxıb getmək istədin, elə deyilmi, əzizim” - o, küncdən ağacını götürərək dedi.

Participle aşağıdakı feli xüsusiyyətlərə malikdir:

1) təsirli fellərin Participle I forması vasitəsiz tamamlıq qəbul edir, məsələn:

Leaving the institute he met his former teacher.

2) Participle I və Participle II zərflə təyin oluna bilir, məsələn:

Leaving the room quickly he came up to me.

3) Participle I-in öz zaman forması var. Təsirli fellərin Participle II şəklinin isə həm zaman, həm də növ formaları var. Participle I Indefinite Active və Passive, adətən, cümlədə əsas felin zamanı ilə eyni vaxtda icra olunmuş hərəkəti göstərir. Buna görə də, Participle I Indefinite Active və Passive əsas mənə daşıyan felin zamanından asılı olaraq indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilir, məsələn:

Reading his poems I take pleasure.

Reading his poems I took pleasure.

Reading his poems I shall take pleasure.

Perfect Participle Active köməkçi to have felinin Participle I forması ilə əsas mənə daşıyan felin Participle II forması vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: *having written*. Perfect Participle Passive köməkçi “to be” felinin Perfect Participle forması ilə (*having been*) və əsas mənə daşıyan felin Participle II forması vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: *having been written*.

Təsirli fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin iki, məchul növlü feli sifətin isə üç forması var.

	Active	Passive
Present	asking	being asked
Past	-----	asked
Perfect	having asked	having been asked

Təsirsiz fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin üç forması var (67, s.278).

	Active
Present	coming
Past	come
Perfect	having come

Qeyd etdiyimiz kimi feli sifət fel, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir.

Feli sifətin sifət və zərf xüsusiyyətləri özünü onun sintaktik funksiyasında, yəni cümlədə təyin və zərflik funksiyasında göstərir, məsələn:

“And then she turned to the tittle page, and looked at the name *written in the schoolboy hand*” (Ch.Brönte). – Sonra o, kitabın birinci səhifəsini açdı və oğlanın əlində yazılan ada baxdı.

Digər misallara nəzər salaq:

“If you go on like this you will have all the girls of Stillweld *crying on your shoulders*, son”, she said (P.Abrahams, 44).

“*In the deepening dusk* Lanny looked down High Street and felt at home” (P.Abrahams, 46).

“A group of drab shacks *huddling* close together her comfort, so it seemed” (P.Abrahams, 46).

“They are preparing a *welcoming* party” (P.Abrahams, 52).

“There was a long silence broken only by the *scroping* noise as the dog strained at the leash a few yards ahead of him” (P.Abrahams, 58).

Verilən misallarda feli sifət təyin funksiyasında işlənmişdir.

Felin sifətin zərf xassəsinə nəzər salaq, məsələn:

“*Having garaged his car*, he remembered that he hadn’t lunched” (J.Galsworthy).

“*When left to herself* she spent her time at her writing desk” (Trollope).

“A sinful woman”, the preacher said, *standing* behind him (P.Abrahams, 67).

“Gert, Villier”, Lanny said softly, *remembering* his meeting with Saree Villier earlier (P.Abrahams, 73).

“Lanny sat with his chin on his chest, *thinking* over Mako’s words and at the time *marveling* at Mako’s knowledge” (P.Abrahams, 104).

“Then he saw Isaac’s eyes on his face, *watching* him intently” (P.Abrahams, 105).

Verilən misallarda feli sifət zərf xassəsinə malik olduğu üçün cümlədə zərflik funksiyasında işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi feli sifətlər özünün fellik xüsusiyyətini itirərək sifətə çevrilmişlər. Bu qəbildən olan sifətlərə aşağıdakıları daxil olar: “interesting, charming, alarming, complicated, distinguished, furnished” və s. Məsələn: “an interesting book, a charming girl, the alarming news, a complicated problem, a distinguished writer, a furnished apartment” və s.

Bəzi eyni köklü indiki zaman feli sifətlərin sifətlərlə sinonimi vardır: resulting – resultant; convulsing – convulsive; abounding – abundant; deceiving – deceptive.

Bir sıra indiki zaman feli sifətləri sifət kimi “-ly” şəkilçisi qəbul edərək zərf əmələ gətirir, məsələn: laughing – laughingly; joking – jokingly; surprising – surprisingly; admiring – admiringly; appealing – appealingly; feeling – feelingly. Məsələn: “You surprise me,” she said *feelingly*.

Feli sifətin aşağıdakı kimi xarakterik xüsusiyyəti var:

1. indiki zaman feli sifəti fellə ifadə olunur, məsələn:

“*Opening the door, he went out on to the terrace*” (J.Galsworthy). – Qapını açaraq o, səkiyə çıxdı.

2. indiki zaman feli sifəti və keçmiş zaman feli sifəti zərflə təyin oluna bilir, məsələn:

“*Leaving the room hurriedly, he ran out*” (Thackeray). – Otağı tələsik tərk edərək o, çölə qaçdı.

“*Deeply affected, Priam Farl rose and left the room*” (Bennett). – Dərin xəyallara qalmış Priam Farl qalxdı və otağı tərk etdi.

Feli sifətin aşağıdakı feli xassələri vardır (67, s.156).

1. Felin şəxslı forması kimi, indiki zaman feli sifəti zaman, tərz formalarına malikdir:

a) indiki zaman ümumi tərz forması: written, broken;

b) indiki zaman bitmiş tərz forması: having written, having broken.

Felin digər şəxssiz formalarında olduğu kimi, onun feli sifət formasına xas olan zaman kateqoriyası da mütləq deyil, nisbidir, yəni feli sifətin bildirdiyi zaman hökmən həmin cümlədə işlənən şəxslı felin zamanında asılı olur. Cümlədə işlənən şəxslı felin zamanında asılı olaraq indiki zaman feli sifəti indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər. Müqayisə edək:

a) “While *reading* an English book one may *come across* some new words and expressions” (M.Twain). – İngiliscə kitab *oxuyan* adam yeni söz və ifadələrlə qarşılaşa bilər.

b) “While *reading* the English book I *came across* some new words and expressions”. – Mən ingiliscə kitab *oxuyanda* bir neçə yeni söz və ifadələrlə rastlaşdım.

c) While *reading* the English book you *will come across* some new words and expressions, I’m sure. – Sən ingiliscə kitab *oxuyanda* bir neçə yeni söz və ifadələrlə rastlaşacaqsan, əminəm.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri eyni zamanda Blox da öz əsərlərində qeyd etmişdir. Bloxun fikirlərinə görə feli sifət özlüyündə feli xüsusiyyətlərinə də malikdir (21, s.210).

Qeyd etmək lazımdır ki, elə hallar olur ki, indiki zaman feli sifətin ifadə etdiyi hərəkət konkret bir vaxtda aid olmur (67, s.157). Məsələn:

“The last turning had brought them into the high-road leading to Bath” (Hardy).

“The old woman smiled through her tears, a happy comforting smile” (P.Abrahams).

“Tatty came over to his table. A fat cheerful Greek with laughing wrinkles at the sides of his eyes” (P.Abrahams).

“This slender, smooth person didn’t go with the mocking voice he had heard three weeks ago” (P.Abrahams).

“... it seemed akin to all those terrifying forces” (P.Abrahams).

Şübhəsiz verilən misallarda zaman anlayışından söz gedə bilməz. Belə ki, bu hallarda indiki zaman feli sifətin sifət xassələri ön plana çəkilir. Feli sifət daha çox keyfiyyət bildirir.

Bütün bunlarla yanaşı feli sifətin cerundla omonimliyi var, yəni hər ikisi “-ing” suffiksin köməyi ilə düzəlir və hər ikisi eyni qrammatik zaman və növ kateqoriyasına malikdir.

Eyni zamanda Blox özünün “Theoretical English Grammar” kitabında qeyd edir ki, felin digər şəxssiz növləri kimi (fel törəmələrinin) feli sifətin də fərqli zaman kateqoriyası yoxdur və “indiki” həmin ənənəvi adı da bilavasitə izahlı deyil və bu kitabda da ənənəvi qaydada uyğun olaraq işlədilir. Bloxun fikrinə görə hər

iki “the Present Participle (Participle I)” və “the Past Participle (Participle II)” kifayət qədər aydın şərh olunmayıb (21, s.111).

İndiki zaman feli sifətin bitmiş forması, bir qayda olaraq, felin şəxslı formasının bildirdiyini hərəkətdən əvvəl icra edilmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir (6, s.182). Məsələn:

“*Having written* the letter, he went to post it”. (*Having been written* the letter was sent immediately).

“*Having reached* the door, he turned the key and opened it” (Wilde).

V.L.Kauşanskaya və R.L.Kovner “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında bu məsələnin digər tərəfinə toxunurlar. Müəlliflər qeyd edirlər ki, indiki zaman feli sifətin bitmiş forması heç də həmişə felin şəxslı formasının bildirdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilmir. Bəzi hissi qavrayış və hərəkət bildirən fellərlə, məsələn: “to see, to hear, to come, to arrive, to seize, to look, to turn” və başqa bu qəbildən olan fellərə indiki zaman feli sifəti işlədilir (67, s.157). Məsələn:

“*Turning down* an obscure street and entering an obscurer lane, he went up to a Smith’s shop” (Hardy).

“*Hearing* a footstep below, he rose and went to the top of the stairs” (Hardy).

Keçmiş zaman feli sifəti zaman baxımından fərqlənmir. Cümlədə işlədilən şəxslı felin zamanından asılı olmayaraq o ancaq bir formada işlənir (6, s.184). Müqayisədə edək:

The patient *is lying* with *closed* eyes. – Xəstə gözləri yumulu uzanıb.

The patient *lies* with *closed* eyes. – Xəstə gözləri yumulu uzandı.

The patient *will lie* with *closed* eyes. – Xəstə gözləri yumulu uzanacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, elə hallar olur ki, keçmiş zaman feli sifətin ifadə etdiyi hərəkət konkret bir vaxta aid olmur (67, s.158). Məsələn:

“He is a man loved and admired by everybody”.

2. Felin şəxslı forması kimi, indiki zaman feli sifəti də növ formalarına malikdir:

a) məlum növ forması: “writing, having written”;

b) məchul növ forması: “being written, having been written”. Məsələn:

“*Being written* long ago, the letter was out of date”. – Çoxdan yazılan məktub tarixsiz idi.

“*Having been written*, the letter was put in the envelope”. – Yazılmış məktub zərfə qoyuldu.

Təsirli feldən düzəldilmiş keçmiş zaman feli sifəti əslən məchul növ mənasına malikdir, yəni təsirli feldən düzəldilən keçmiş zaman feli sifəti heç bir əlavə qrammatik vasitənin iştirakı olmadan, özlüyündə hərəkətin kiminsə tərəfindən icra olunduğunu bildirir. Məsələn, “broken cup, written letter” söz birləşmələrində işlədilən keçmiş zaman feli sifətləri (broken, written) “fincanın sınmış, məktubun yazılmış” olduğunu bildirməklə bərabər, həm də bu hərəkətlərin (sındırmaq və yazmaq) kiminsə tərəfindən icra edildiyini bildirir ki, bu da onun (təsirli feldən düzəldilmiş keçmiş zaman feli sifətin) məchul növ mənasına malik olduğunu göstərir.

Təsirsiz fellərdən düzəldilmiş keçmiş zaman feli sifəti məchul növ mənasına malik deyil. Məsələn: a withered flower, a faded leaf.

3. Təsirli felin indiki zaman feli sifət forması, şəxsli fel kimi, vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir, məsələn:

“*Opening the door*, he rushed in”. – *Qapını açaraq*, o irəli qaçdı.

“Certainly not”, said Fadin, *returning the smile* (O. Twist). – Gülümsəyərək *geri döənən Fadin* dedi: “Əlbəttə yox”.

“Then *shutting the door* behind him, he left Oliver alone in the dark” (O. Twist). – Onun arxasınca *qapını örtəndən* sonra, o Oliveri qaranlıqda tək qoyub çıxdı.

İndiki zaman feli sifətin məlum növ forması zərflik vəzifəsində isimlə işlədilir (62, s.248). Məsələn:

“He saw nobody but a big boy *sitting in front of the house, eating bread and butter*” (O. Twist). – O, *evin qarşısında oturub yağ-çörək yeyən* böyük oğlandan başqa heç kəsi görmədi.

“It was dark, but Oliver could see a man’s face *looking* over the *broken* stairs” (O. Twist). – Qaranlıq idi, ancaq Oliver *sınmış dirəklərin* üstündən *baxan* adamın sifətini görə bildi.

“He saw Oliver *running* away and thought of course that the boy had stolen his handkerchief” (O. Twist). – O, Oliveri *qaçan* gördü və əlbəttə fikirləşdi ki, oğlan onun əl dəsmalını oğurlayıb.

Bu vəzifədə indiki zaman feli sifət Azərbaycan dilində “-an, -ən, -yan, -yən” şəkilçiləri ilə düzələn indiki zaman feli sifətinə, bəzən də keçmiş zaman feli sifətinin məlum növünə uyğun gəlir. Məsələn:

“*Having written* the letter, he went to post it”. – O, yazılmış məktubu yola salmağa getdi.

İndiki zaman feli sifəti təyin vəzifəsində isimdən əvvəl təyin budaq cümləsinə uyğun gələn feli sifət tərkibində isimdən sonra işlədilir (64, s.243-249).

Present Participle Active feli xəbərlə ifadə olunmuş eyni vaxtda baş verən hərəkəti bildirir. Əgər xəbər indiki zamandadırsa, indiki zaman feli sifətin bildirdiyi hərəkət indiki zamana aid olur. Əgər xəbər keçmiş zamanı göstərsə, indiki zaman feli sifətin bildirdiyi hərəkət keçmiş zamana aid olur. Əgər xəbər gələcək zamanı bildirirsə, onda indiki zaman feli sifətin bildirdiyi hərəkət də gələcək zamana aid olur, məsələn:

“She *is looking* at the woman *sitting* at the window”. – O, pəncərənin yanında *oturan* qadına *baxır*.

“When I entered the room, I *gave* the letter to the woman *sitting* at the window”. – Mən otağa daxil olanda məktubu pəncərənin yanında *oturan* qadına *verdim*.

“When you enter the room, you *will give* the letter to the woman *sitting* at the window”. – Sən otağa daxil olanda, məktubu pəncərənin yanında *oturan* qadına *verəcəksən*.

“*Knowing* the English language well, he *was able to translate* newspaper articles without a dictionary”. – İngilis dilini yaxşı *bilən* hər bir kəs qəzet məqalələrini lüğətsiz *tərcümə edə bilərdi*.

“*Knowing* the English language well, he *will be able to translate* newspaper articles without a dictionary”. – İngilis dilini yaxşı *bilən* hər kəs qəzet məqalələrini lüğətsiz *tərcümə edə biləcək*.

İndiki zaman feli sifətinə aid göstərilən bütün misallar, zamandan asılı olmayaraq feli xəbərlə ifadə olunur (64, s.243-249). “Present Participle” adlı birinci növ feli sifəti bu səbəbdən şərti xarakter daşıyır.

Present Participle feli xəbərin hansı zamana aid olmasından asılı olmayaraq danışq zamanı kontekstə uyğun gələn hərəkəti bildirir, məsələn:

“As they were *talking*, Mr. Brownlow looked at the picture” (O.Twist). – Onlar söhbət *edəndə*, Mister Brownlou şəkilə baxdı.

“Two woman who were *passing by*, he asked her what the matter was” (O.Twist). – Yoldan *ötən* iki qadından soruşdu ki, nə olubdur.

“There was nobody in the room but the old man, who was *making* sme coffe for breakfast” (O.Twist). – Otaqda səhər yeməyi üçün kofe *dəmləyən* qoca kişidən başqa heç kəs yox idi.

“He glanced around at his friend *reading* the letter and saw the books on the table” (J.London). – O, məktub *oxuyan* dostuna nəzər saldı və stolun üstündəki kitabları gördü.

Present Participle Active zərflik vəzifəsində isimləşir. Bu vəzifədə Present Participle Azərbaycan dilinin indiki və keçmiş zaman feli sifətinin məlum növünə uyğun gəlir.

Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) dəyişilməzdir, məsələn: “written, regarded, translated” və s. Feli sifət felin müxtəlif tərkibi və xüsusi bir formasıdır. İndiki zaman feli sifəti kimi, keçmiş zaman feli sifətin də əsas funksiyası özündən sonra gələn sözləri təyin etməkdir. Keçmiş zaman feli sifəti həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən felin qalan bütün növlərindən fərqlənir.

Feli sifətin öyrənilməsində bir tərəfdən söz birləşmələrinin asılı komponentləri keyfiyyətdə, digər tərəfdən, xüsusiləşmədə, onların işlənməsilə əlaqədar olan mənə fərqləri nəzərdə tutulur (54, s. 227).

Feli sifətin fellik dərəcəsi müxtəlif tərkibli ola bilər. Onların felliyi feli söz birləşmələrinin komponentindən asılı olanda çox böyük aydınlıqla ifadə edilir. Ancaq feli sifətin feli mənası substantiv söz birləşmələrinin asılı olan komponentlərinin xüsusiyyətində, işlənmədə xeyli zəif ola bilər. Bu zaman artıq feli sifət barəsində deyil, sifət barəsində danışmaq lazım gəlir.

Müasir ingilis dilində köməkçi sözlərdən - bağlayıcı və önlüklərdən əmələ gəlmiş feli sifətlərə də rast gəlinir (54, s.227).

Keçmiş zaman feli sifəti felin digər formalarından fərqli olaraq belə prosesləri yox, ancaq hal və şəxsin və ya əyanın keyfiyyətinin, xarici faktların təsiri nəticəsində əldə edilən və ya əldə etdiyimizi ifadə edir. Məsələn: “written letter – yazılmış məktub, məktubun yazılmış olduğunu”, “laid table – açılmış stol, stolun açılmış olduğunu” bildirir.

Hərəkətin nəticəsi keçmiş zaman feli sifəti formasında fərqli ifadə oluna bilər. Bu felin leksik mənasından, onun təsirli və təsirsizliyindən, həmçinin onun işləndiyi söz birləşməsinin mənasından asılıdır.

Araşdırdığımız keçmiş zaman feli sifət forması müxtəlif tərkibli olub, müxtəlif mənalar ifadə edə bilər (54, s.230).

1. Bitmiş hərəkətin nəticəsi kimi:

a) əşyanın xarici təsir nəticəsində meydana gəlmiş keyfiyyəti və vəziyyəti. Feli sifət bu halda təsirli feldən yaranır: “written - yazılmış, seen - görülmüş, heard - eşidilmiş, taken - götürülmüş, sold - satılmış, bought - alınmış, proposed - təklif edilmiş” və s. Məsələn: “*Betrayed spring*” a novel by Lindsay. – Lindseyin “*satılmış bulaq*” romanı.

“This is a most delightful book, beautifully *written* and *translated*”. – Bu çox gözəl *yazılmış* və *tərcümə olunmuş* çox valehedici kitabdır.

Bu səbəbdən təsirli felləri indiki zaman feli sifət və keçmiş zaman feli sifət forması Azərbaycan dilinin feli sifətinin oxşar növünü bildirir. Məsələn: “*Asked whether the discussion had brought agreement nearer, he said that every useful conversation was a step toward*”. – *Soruşulanda* ki, müzakirədə razılıq əldə olunubmu, o dedi ki, hər bir sərfəli müzakirə irəliyə atılan bir addımdır.

b) subyektin özünün hərəkətinin nəticəsi kimi halı (və ya vəziyyəti).

Bu halda keçmiş zaman feli sifəti, adətən, təsirsiz fellərdən əmələ gəlir: “arrived, come, fallen, flushed, gone, grouped, retired, returned, risen, vanished” və s.

Keçmiş zaman feli sifətin bu forması az-az hallarda işlənir. Məsələn: “Arrived at this point we halted”. – Bu yerə *çatanda* biz dayandıq.

“There was a crowd of eager noisy and good humoured natives *come* from all parts of the island” (W.S.Maugham). – Adanın hər bir yerindən *gələn* yumşaqürəkli yerlilərin səsləri və hövsələsiz izdihamı var idi.

Təsirsiz fellərdən düzələn indiki zaman feli sifəti və keçmiş zaman feli sifəti Azərbaycan dilində olan feli sifətin oxşar cütlüyünü əmələ gətirir. Məsələn: “He saw the figure of old Seraphine *coming* toward him” (L.Bromfield). – O, qoca Serafinanın kölgəsinin düz özünə tərəf *gələn* gördü.

“He was like an invalid *coming* downstairs after a long illness” (R.Greenwood). – O, uzun sürən xəstəlikdən sonra aşağı *gələn* əlilə oxşayırdı.

“She would sit watching the *fallen* Haves of last year, as she had watched the *falling* ashes at home” (Ch. Dickens). – O, evdə *tökülən* toza baxırmış kimi, keçən ilin *tökülən* (*tökülmüş*) yarpaqlarına baxaraq oturdu.

2. Hansısa davam edən hərəkətin nəticəsi kimi. Feli sifət bu halda, adətən, uzun prosesləri ifadə edən təsirli feldən əmələ gəlir: “illuminated, loved, hated”. Məsələn: “Chio-Yu lay *watched* by the tree bearded physicians” (A. Cronin). – Çio-Yu ağacdən saqqallı həkimlərə baxırdı.

Bu iki hadisədə vəziyyət xarici faktorun təsiri altında baş verdiyi üçün göstərilən feli sifət I və feli sifət II-də məna, yəni bitmiş və hələ davam edən hərəkətin nəticəsi kimi vəziyyətin əhəmiyyətini bəzən fərqləndirmək çətindir. Məsələn: “It was a room *lit* by a small window”. – Bu kiçik bir pəncərə ilə *işıqlanan* otaq idi.

Ancaq əgər kontekst aydın göstərsə ki, feli sifəti ifadə edən vəziyyət təkrarlı hərəkətin nəticəsidir, onda həmin məna yuxarıda deyilən hərəkətdən asılı olan

vəziyyət və bitmişlik tamamilə itir. Məsələn: “Rained on every other day, the tree grows steadily in the 80⁰ to 90⁰ climate”.

“Now I was obliged to confine my reports to a new lines *sent* every two or three days” (R.Parker). – Mən məruzəmi hər iki, yaxud üç günlük *göndərilən* sərəya qədər qısaltmağa məcburam.

3. Emosional vəziyyətlə bağlı sifətlər: “frightened, pleased, surprised, astonished, excited”. Məsələn: “He was returning away *vexed*” (J.Galsworthy). – O, *pərt olmuş* halda geri döndü.

“You mustn’t get so *excited*, John” (J.Galsworthy). – Sən belə *həyəcanlanmamalısan* Con.

Beləliklə, keçmiş zaman feli sifəti bu mənaları ifadə edir:

	Bitmiş prosesin nəticəsi	
Xaricdən nəyinsə təsirinin nəticəsi	Written / Translated	Watched / Loved
Subyektin özünün təsirinin nəticəsi	Arrived / Escaped	-----
	Hal-vəziyyət bildirən sifət Pleased / Frightened	

Felin başqa formaları kimi, keçmiş zaman feli sifəti nə indiki, nə keçmiş, nə də ki, gələcək zamanı bildirmir. Kontekstdən asılı olaraq o, vəziyyəti və prosesi göstərə bilər. Misal üçün:

1. eyni vaxtda baş verən müəyyən vəziyyətlər, məsələn: “But the driver, *craighed* upon the box, paid no attention” (A. Cronin). – Ancaq sürücü aşağı *əyilən* qutuya diqqət etmədi.

2. yuxarıda deyilən müəyyən bir vəziyyət, məsələn: “*Arrived* at this point we halted” (S.Leacock). – Bu yerə *çatanda* biz dayandıq.

3. həmişə oxşar şərtlərdə baş vermə, məsələn: This expression was marked by that faint touch of resignation seen on the faces of people who *know* they are conscientious (A. Cronin). – Bu təcrübə hamı tərəfindən vicdanlı *tanış* adamların üzləri görünən təvazökarlıqdan qeydə alınıb.

Keçmiş zaman feli sifəti yanında asılı komponentlər ifadə edə bilər (54, s.232):

1. zərflik vəzifəsində zərflər və ya söz qrupları, məsələn: “He spoke with rare affection of his sister Jean, now *married* and *comfortably settled* in Tyne castle” (A.Cronin). “The promotion, so long *denied* him, came at last” (A.Cronin).

2. obyekt vəzifəsində, məsələn: “Chio-Yu lay *watched* by the tree bearded physicians” (A.Cronin).

3. obyekt vəzifəsində isim və ya əvəzlilik, məsələn: “He took a seat *offered* him with a blank expression” (A.Cronin).

4. sifət vəzifəsində, məsələn: “There was a tiny porch, too *painted* yellow ...” (A.Cronin).

5. məsdər kimi, məsələn: “A man turned the corner and went towards the hotel *forced* to walk because of the taxi-boycott” (J.Lindsay).

6. budaq cümlə ilə, məsələn: “The whole book seemed to contain the story of his own life, *written* before he had lived it” (O.Wilde).

İndiki zaman feli sifətin məlum və məchul (Active and Passive) növündən bəhs etmişik. İndi isə keçmiş zaman feli sifətin məlum və məchul növdə işlənməsinə diqqət yetirək.

Qeyd etdiyimiz kimi, təsirli feldən düzələn keçmiş zaman feli sifəti məlum növdə işlənmir. Perfect Participle Active zərflik vəzifəsində işlənir və feli xəbəri ifadə edən hərəkəti bildirir (63, s.280). Perfect Participle Active (Bitmiş zaman feli sifətin məlum növü) Azərbaycan dilinin “-an², -yan²” şəkilçili indiki zaman və “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçiləri ilə düzələn keçmiş zaman feli sifətinə uyğun gəlir, məsələn:

“having given” – verilmiş (yaxud verilən),

“having received” – qəbul edilmiş (yaxud qəbul edilən),

“having come” – gəlmiş (yaxud gələn).

Perfect Participle Active feli sifət tərkibindən səbəb zərfliliyini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Belə tərkiblər Perfect formasında səbəb zərfliliyi işlənən budaq cümləyə uyğun gəlir, məsələn:

“Having lived in London for many years (= As he had lived in London for many years) he knew that city very well”. – Londonda uzun müddət yaşayan (yaşamış) adam şəhəri çox yaxşı tanıyırdı.

“Having fulfilled the terms of the contract (=As we had fulfilled the terms of the contract) we refused to admit the claim of the firm”. – Müqavilənin müddəti qurtaranda, biz firmanın şərtlərinə əməl etməkdən boyun qaçırdıq.

Fəli sifəti ifadə edən hərəkət fəli xəbər – xəbər hərəkətindən əvvəl gəldiyini qeyd etmək istəyəndə Perfect Participle Active zaman zərfliyi vəzifəsində işlədilir (74, s.282). Müvafiq budaq cümlələrdə fəli Perfect formasında işlədilir, məsələn:

“*Having collected* all the material (=After he had collected all the material), he was able to write a full report on the work of the commission”. – O, bütün materialları *toplayandan* sonra, komissiyanın işinə aid tam məruzəni yaza bildi.

Onu da qeyd edək ki, bəzən bu halda Perfect Participle “after” sözünü ilə işləndikdə cərənd olur, məsələn:

“Having collected all the material ...” (The Perfect Participle)

“After collecting all the material ...” (The Gerund).

Nə vaxt ki, danışmaq bir-birinin ardınca fasiləsiz davam edən iki hərəkətdən gedir və qeyd etməyə lüzüm (ehtiyac) yoxdur ki, fəli sifətin ifadə etdiyi hərəkət fəli xəbərin ifadə etdiyi hərəkətdən qabaq gəlir bitmiş zaman fəli sifəti (Perfect Participle) deyil, indiki zaman fəli sifəti (Present Participle) işlənir, məsələn:

Arriving at the station (= When we arrived at the station), we went straight to the booking office. – Vağzala *çatanda* bir birbaşa kassaya getdik.

Receiving the telegram (= When he received the telegram), he rang up the director. / He received the telegram and rang up the director. – O, teleqramı *alanda* direktora zəng etdi.

Qeyd edək ki, bu halda da fəli sifətin qarşısına “on” sözünü artırırdıqda o cərənd olur, məsələn:

Arriving at the station ... – On arriving at the station ...

Receiving the telegram ... – On receiving the telegram ...

Təsirli fellərdən düzələn keçmiş zaman feli sifətin məchul növü Azərbaycan dilinə “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçiləri ilə tərcümə olunur, məsələn: “reached – çatmış, görülmüş”; “discussed – müzakirə olunmuş” və s.

Bu fikri də qeyd etmək istəyirik ki, ingilis dilində olan bitmiş zaman feli sifəti (Perfect Participle) və keçmiş zaman feli sifəti (Past Participle) Azərbaycan dilinə əsasən “-mış, -miş, -muş, -müş”; bəzən də “-an², -yan²” şəkilçiləri vasitəsilə ilə tərcümə olunur. İngilis dilində feli sifətin əsasən iki forması (Participle I və Participle II) öyrənildiyindən üçüncü bir forma, yəni bitmiş zaman feli sifət formasına diqqət yetirilməmiş və bu ancaq bir neçə müəllifin əsərlərində ayrıca bir forma kimi göstərilmişdir.

İngilis dilində feli sifət həmin xalqın öz dilçilik ənənələrinə uyğun olaraq düzəlir. İndiki zaman feli sifəti (Participle I) sözün sonuna “-ing” suffiksi, keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) isə qaydalı fellərdə sonuna “-ed” suffiksi, qaydasız fellər isə kökündən dəyişməklə düzəlir.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifətin hər üç (indiki, keçmiş və gələcək) zaman formaları dilimizin özünəməxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir, məsələn: O, *gələn* atlı bizim kəndçidir.

İşıq *axtaran* milçəklərin zəif səslə uçub pəncərədən getməsi Münəvvər xanıma ləzzət verirdi (Mir Cəlal).

Qucaqlaşmış ana və oğul hələ də bir-birindən ayrılmamışdılar (H.Mehdi).

Leyla deyəcəyi sözləri neçənci dəfə idi ki, öz ürəyindən keçirirdi (S.Rəhimov).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, gələcək zaman şəkilçisi ilə düzələn feli sifət indiki və keçmiş zamana aid ola bilər, yaxud indiki zaman feli sifəti cümlə daxilində gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir. “-an” şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman feli sifətinin bir sıra hallarda dilimizdə indiki zamanla yanaşı, keçmiş və ümumi zaman mənalı feli sifət kimi işlənməsinin də şahidi oluruq, məsələn: Bütün düşünləri *dolaşdıran*, işin içindən çıxan kosa qabağa yeriyib ...(S.Rəhimov).

Keçmiş zamana aid: Bal *tutan* barmaq yalar. (Atalar sözü.)

Ümumi zaman: Camaat görürdü ki, dünyada *açılmayan* düyünlər, qaranlıq mətləblər ...(Mir Cəlal).

“-acaq, -əcək” şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlər məzmununda gələcək zaman çalarından başqa, bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir, məsələn: “olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material, görülmək tədbir, deyilmək söz, baş tutmayacaq konsert” və s.

Olacaq işə çarə yoxdur. *Gələcək* zaman iki cür olur. *Oxunacaq* material hazır olmalıdır. *Alınacaq* ərzaqlar alınmalıdır.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində olan feli sifətlərin zaman formaları şərti xarakter daşıyır. Çünki istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifəti ancaq keçmiş, gələcək zaman feli sifət isə ancaq gələcək zamanı bildirmir.

Bəzən kontekstdən asılı olaraq, budaq cümlənin işləndiyi zamana uyğun olaraq, indiki zaman feli sifəti indiki və gələcək zamanı, yaxud keçmiş zaman feli sifəti ingilis dilində keçmiş və bitmiş zamanı bildirir.

Maraqlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində feli sifət bəhsini araşdırarkən öyrəndik ki, bəzi dilçilərin əsərlərində ingilis dili feli sifətinin iki deyil, üç tipinin olduğu, yəni indiki zaman feli sifəti (Participle I) və keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) ilə yanaşı həm də bitmiş zaman feli sifəti (Perfect Participle) də qeyd olunur.

Maraqlıdır ki, bir çox dilçilər, o cümlədən K.A.Arkadyevskaya, L.B.Saratovskaya, T.S.Larina və başqaları bitmiş zaman feli sifətini feli sifətin üçüncü bir tipi kimi göstərirlər. Müəlliflər “English Grammar Through Practice (Morphology)” kitabında ingilis dilində feli sifətin aşağıdakı növlərini qeyd edirlər (20, s.168).

1. The Present Participle (yaxud Participle I), indiki zaman feli sifəti məsdərin üzərinə “-ing” suffiksi əlavə etməklə düzəlir, məsələn:

“The glimmering vision was rent asunder and dissipated by Arthur, who, all evening had been trying to draw his wild man out” (J.London). – Acıq-aydın

qəzəbli görünən Artur, bütün gecə qəzəblənmiş adamı otaqdan çıxartmağa çalışmışdı.

“By the way, Mr.Eden”, she called last, as she was leaving the room (J.London).

“Keep back the dog, Bill!” Nancy, closing the door as the other rushed after Oliver (Ch.Dickens).

2. The Past Participle (yaxud Participle II), keçmiş zaman feli sifəti felin sonuna “-ed” şəkilçisi artırmaqla düzəlir, məsələn:

“The boy chosen was Oliver Twist” (Ch. Dickens). – Seçilən oğlan Oliver Twist idi.

“Dawkins took Oliver’s hand and helped him with much difficulty, up the dark and broken stair” (Ch. Dickens). – Qaranlıqda sınımış dirəklərin arasında Davkins Oliverin əlindən tutub ona kömək etdi.

“The whole book seemed to contain the story of his own life, written before he had lived it” (O.Wilde). – Bütün bu kitab onun yaşadığı həyatı əks etdirirdi.

Bundan əlavə K.A.Arkadyevskaya feli sifətin üçüncü bir formasının olduğunu da qeyd edir.

3. The Perfect Participle. Bitmiş zaman feli sifəti “having” və keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) artırmaqla düzəlir, məsələn: having done, having seen, having written.

“Having cleaned, the room looked very lightly” (Ch. Dickens). – Otaq təmizləndiyindən işıqlı görsənirdi. Yaxud: Təmizlənmiş otaq işıqlı görsənirdi.

“Having woken up by a loud noise during that night, he can’t sleep ...” (Ch. Dickens). – O, gecə yüksək səslə oyandırıldığından yata bilmirdi. Yaxud: O, gecə bir neçə dəfə yüksək səse oyanmış olduğuna görə yata bilmirdi.

K.A.Arkadyevskaya bu üç feli sifət formasının aşağıdakı işlənmə xüsusiyyətlərini qeyd edir:

1. İndiki zaman feli sifət (the Present Participle) işlənir:

a) sifət kimi, məsələn: *playing* children – oynayan uşaq, *running* water – axan su.

Smiling with pity and tenderness as only a spirit could smile (Ch.Dickens).

b) davamedici zaman formalarının düzəlməsi, məsələn:

She is writing. – O, yazır.

At the same moment he became aware that a woman *was entering* the room (Ch.Dickens). – Eyni vaxtda o, otağı tərk edəndə qadın içəri daxil olurdu.

The romance and beauty and high vigor of the books *were coming* (Ch.Dickens). – Romantika, gözəllik və yüksək güc kitabdan gəlir.

c) hiss bildirən fellərdən sonra, məsələn:

I heard her *singing*. – Mən onun *oxumağını* eşitdim.

I felt her *coming*. – Mən onun *gəlişini* hiss etdim.

When he heard such words *dropping* carelessly from the lips of the members of this marvellous family, her family, he thrilled with delight (Ch.Dickens).

ç) əgər iki hərəkət eyni vaxtda baş verərsə, feli sifət şəxslə feldən əvvəl və sonra işlənə bilər, məsələn:

The students went away *singing*. – Tələbələr *oxuyaraq* çıxıb getdi.

d) eyni mübtəda ilə bir hərəkət bilavasitə başqası ilə əvəz olunduqda. Belə olduqda feli sifət cümlədə birinci işlənməlidir, məsələn:

Raising his hand he pointed to the top of the building. – O, əlini *qaldıraraq* binanın başını göstərdi.

e) ikinci hərəkət birincidən əvvəl olanda, məsələn:

He went out of the room *laughing*. – O, *gülərək* otaqdan çıxdı.

2. Keçmiş zaman feli sifət (the Past Participle) işlənir:

a) sifət kimi, məsələn: a written report – yazılmış hesabat,

a broken cup – sınımış fincan.

b) bitmiş zamanın və məchul növün düzəldilməsində, məsələn:

She has spoken. It was broken.

3. Feli sifətlə ifadə olunan hərəkət digər fellərlə ifadə olunan hərəkətdən əvvəl işlənirsə, onda feli sifəti xüsusi vurğu ilə demək üçün bitmiş zaman feli sifətindən istifadə olunur. Bitmiş zaman feli sifəti (the Perfect Participle) aşağıdakı kimi işlənir:

Having finished his essay, the student attended the experiment. – İnşanı qurtarmış tələbə təcrübəyə qoşuldu.

V.L. Kauşanskaya da həmçinin qeyd edir ki, ingilis dilində indiki zaman feli sifəti (Participle I) bütövlükdə indiki zamana, keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) isə keçmiş zamana aid olmur. Onlar arasındakı fərq zamanda deyil, növdədir (67, s.155).

Müasir ingilis dilində bitmiş zaman feli sifəti ən çox feli sifət tərkibləri ilə işlənir, məsələn:

Having succeeded twice he wanted to try again. – O iki dəfə uğur əldə etdiyindən yenə cəhd etmək istəyirdi.

My friends having left, I went to the university alone. – Dostlarım məni qoyub getdiyindən, mən universitetə tək getdim.

Bundan əlavə K.N.Kaçalova, L.S.Barxudarov, V.L.Kauşanskaya, O.İ.Musayev və digər dilçilər öz əsərlərində feli sifətin iki tipinin (Participle I və Participle II) olduğunu qeyd etsələr də, onun içərisində bitmiş zaman feli sifətindən (the Perfect Participle) də bəhs etmişlər (6, s. 182; 54, s. 226; 63, s.276; 67, s. 154). Hətta onlar feli sifətin məlum və məchul növünü qeyd edərkən, Perfect Participle -ı xüsusi olaraq qeyd edirlər. Məsələn, gəlin K.N. Kaçalovanın aşağıdakı fikirlərinə diqqət yetirək. O qeyd edir ki, müasir ingilis dilində təsirli fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin iki, məchul növlü feli sifətin isə üç forması var. Təsirsiz fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin üç forması var (63, s. 277-278).

Bundan başqa V.L.Kauşanskaya da “Грамматика английского языка” kitabında feli sifət bəhsində Perfect Participle-dan bəhs edir, ancaq K.N. Kaçalovadan fərqli olaraq V.L.Kauşanskaya Perfect Participle-ı indiki zaman feli sifətin bitmiş formasının məlum və məchul növü kimi qeyd edir (67, s. 158).

O.İ.Musayev isə qeyd edir ki, indiki zaman feli sifətin bitmiş forması, bir qayda olaraq, felin şəxslı formasının bildirdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilmiş hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir (6, s.183). Düzəlmə qaydası “having + Participle II” kimi olur, məsələn: “*Having written* the letter, he went to post it. *Having reached* the door, he turned the key and opened it” (O.Wilde).

Eyni zamanda M.Y.Bloxda özünün “A Course in Theoretical English Grammar” kitabında qeyd edir ki, indiki və keçmiş zaman feli sifətlərinə verilən ad (indiki və keçmiş) şərti xarakter daşıyır. Bundan başqa o, Perfect Participle-ın feli sifətin göstərilən iki bölgüsünün tərkibində adını çəkir və bildirir ki, müasir ingilis dilində hər iki, indiki zaman feli sifəti (Participle I) və keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) kifayət qədər aydın şərh olunmayıb (21, s. 111).

Qeyd etdiyimiz kimi, K.N.Kaçalova da öz əsərlərində təsirli fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin iki, məchul növlü feli sifətin üç formasını, təsirsiz fellərdən yaranan məlum növlü feli sifətin isə üç formasını göstərir.

Bundan əlavə K.N.Kaçalova qeyd edir ki, ingilis dilində felin şəxslı forması kimi indiki zaman feli sifəti zaman və tərz formasına malikdir (63, s. 276-277):

- a) indiki zaman ümumi tərz forması: written, broken;
- b) indiki zaman bitmiş tərz forması: having written, having broken.

Məsələn: *Having garaged* his car, he remembered that he hadn't lunched (J. Galsworthy). – O, maşını *yerləşdirəndə* xatırladı ki, qəlyanaltı etməyib.

Burada bitmiş zaman feli sifəti zərflık funksiyasında işlədilir.

Qeyd etdiyimiz bu cümlədən görünür ki, “having garaged” – “yerləşdirəndə” sözü şərti olaraq indiki zamanı göstərsə də, mənaça keçmiş zamanı bildirir və “he remembered that he hadn't lunched” – “o, qəlyanaltı etmədiyini xatırladı” cümləsindəki “xatırladı” sözü həm quruluş, həm də mənaça keçmişə aid olur.

Bu nümunədən də göründüyü kimi, bu tip cümlələr istər məna, istərsə də quruluşca indiki zamandan çox, keçmiş zamana aid ola bilər və ona görə də bu qaydanı bitmiş tərzli feli sifət kimi, göstərməkdən daha yaxşı olar.

Bitmiş zaman feli sifətin məlum növü (the Perfect Participle Active) zərflık vəzifəsində işlədilir və hərəkəti, feli xəbəri ifadə edən hərəkəti bildirir. “The Perfect Participle” Azərbaycan dilinə “-mış, -miş, -muş, -müş” və “-an, -ən, -dığın⁴” şəkilçiləri ilə qurtaran feli sifət kimi tərcümə olunur.

Məchul növlü bitmiş zaman feli sifəti (The Perfect Participle Passive) zaman zərflıyi vəzifəsində işlənir və hərəkəti, feli xəbərlə ifadə olunmuş hərəkəti bildirir.

Məsələn: *having been bought* – alınmış, *having been sent* – göndərilmiş, *having been taken* – aparılmış, *having been learned* – öyrənilmiş.

Bu ifadələr eyni zamanda dilimizə cümlənin mənasından asılı olaraq “-an, -ən” şəkilçiləri ilə “alınan, göndərilən, aparılan, öyrənilən” kimi də tərcümə oluna bilər.

Bundan əlavə “The Perfect Participle Passive” bir çox hallarda feli sifət tərkibləri ilə işlənir və “The Perfect Participle Passive”, yəni məchul növlü bitmiş zaman feli sifəti dilimizə çox vaxt “feli bağlama” kimi tərcümə olunur. Məsələn:

Having taken his degree, John Reed entered the wide world outside the walls of the university (Albert Rhys Williams). – Diplomunu götürəndən sonra Con Rid universitet divarlarından geniş dünyaya çıxdı.

Bitmiş zaman feli sifətin məchul növ forması (The Perfect Participle Passive) ədəbiyyatlarda az-az hallarda işlədilir, məsələn:

This book is rather out of date, *having been written* in 1940. – Bu kitab çox köhnəlmişdi, o 1940-cı ildə *yazıldı*.

The Perfect Participle-in inkar formasını düzəltmək üçün “not” inkar ədatı bitmiş zaman feli sifətindən əvvəl işlənir, məsələn:

having translated – tərcümə olunmuş, *not having translated* – tərcümə olunmamış;

having done – edilmiş, *not having done* – edilməmiş.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti nisbi zaman xarakteri daşıyır. Belə ki, indiki zaman feli sifətin ifadə etdiyi hərəkət, sadə xəbərin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni vaxtda baş verir. Məsələn: *reading, writing, working*.

Ancaq bitmiş zaman feli sifətin ifadə etdiyi hərəkət xəbərin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş verdiyini göstərir. Məsələn: *having read, having written, having worked*.

Ümumiyyətlə, maraqlıdır ki, ingilis dilində feli sifətin iki formasının olduğunu qəbul edən əksər dilçilər, o cümlədən L.S.Barxudarov, K.N.Kaçalova, M.Y.Blox, O.İ.Musayev və başqaları feli sifətin iki tipi olduğunu qeyd etsələr də, öz əsərlərində feli sifətin növlərini təhlil etdikləri zaman Participle I və Participle II

ilə yanaşı the Perfect Participle-in da adını qeyd edirlər. Beləliklə, əgər ingilis dilində feli sifət bölgülərinin adları şərti xarakter daşıyarsa, əgər indiki zaman feli sifəti və keçmiş zaman feli sifəti müəyyən suffiks və kök dəyişikliyi ilə düzəlsə və bu xüsusiyyət bitmiş zaman feli sifətin quruluşunda özünü göstərsə, yəni indiki zaman feli sifəti və keçmiş zaman feli sifəti kimi bitmiş zaman feli sifətin də özünəməxsus düzəlmə qaydası varsa, təsirli və təsirsiz fellərdən düzələn feli sifətlərin bölgüsündən danışarkən “the Present Participle”, “the Past Participle” ilə “the Perfect Participle” və hətta onun məlum və məchul növdə hansı funksiyalarda işləndiyi göstərilirsə, onda bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq bitmiş zaman feli sifətini (the Perfect Participle) feli sifətin üçüncü bir tipi kimi, götürmək mümkündür.

Beləliklə, Participle I və Participle II morfoloji cəhətdən fərqlənir və eyni zamanda sintaktik vəzifələri də oxşar deyildir. Buna əsasən, Participle I və Participle II ayrılıqda təhlili daha məqsədə uyğundur.

Participle II digər şəxssiz fellərdən fərqli olaraq, dəyişikliyə az uğrayır, adətən, hərəkətin nəticəsini ifadə edir, nəinki hərəkətin özünü. Participle II zaman kateqoriyası ifadə etmir. Buna görə də əsas feldən həm əvvəl, həm də sonra olan hərəkəti göstərir. Lakin kontekstdən və feldən asılı olaraq, bəzən zaman mənası bildirir, məsələn: I read the note *written* in French.

Participle II təsirli fellərlə məchulluq bildirir, məsələn: *a broken chair, the method used*. Bir qayda olaraq, Participle II təsirsiz fellərlə müstəqil işlənir. Lakin bir neçə istisna fellər vardır: *arrived, collapsed, come, departed, faded, fallen, gathered, gone, grouped, risen, retired, returned, seated, withered*. Lakin buna baxmayaraq, bu fellərlə Participle II-nun müstəqil işlənməsi nadir hallarda olur, məsələn:

Arrived at the ship, passengers were shown their cabins.

They followed the route of the recently *departed* party.

Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində işlədilən feli sifət felin xüsusi forması olub istər özünün leksik-semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifələrinə görə felin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən xüsusi formalarından (feli bağlama və məsdərdən) seçilir.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifətin üç zaman forması var.

1. İndiki zaman feli sifəti felin sonuna “-an, -ən, -yan, -yən” şəkilçiləri əlavə etməklə düzəlir, məsələn: “açılan gül, gülən qız, yanan ev, gözləyən şagirdlər” və s.

2. Keçmiş zaman feli sifəti felin sonuna “-mış, -miş, -muş, -müş”, “-dıq, -dik, -duq, -dük” şəxs şəkilçiləri əlavə etməklə düzəlir, məsələn: “oxumuş insan, görmüş adam, oxumamış uşaq, oxunmuş əsər, oxuduğum kitab, sevdiyim qız, gördüyüm film” və s.

3. Gələcək zaman feli sifəti felin sonuna “-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək”, “-ası, -əsi”, “-malı, -məli” şəkilçilərini artırmaqla feli sifət düzəlir, məsələn: “alınacaq material, görülməsi iş, görülməli iş” və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində feli sifət fellərə xüsusi şəkilçilər artırmaqla düzəlir; isimlərin və substantivləşən sözlərin əvvəlində gəlib onların əlamətini bildirir; təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənir; növ, təsirlik, inkarlıq şəkilçilərindən sonra gəlir. Felin leksik mənasını tam dəyişir, ona görə formadüzəldici şəkilçilər qrupuna daxil olur; cümlənin isimlə və ya substantivləşən sözlə ifadə olunan üzvünün təyini kimi çıxış edir; bütün sifətlər kimi, çox asanlıqla substantivləşir, cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir (8, s. 364).

Feli sifətlər aşağıdakı əlamətlə fələ yaxınlaşır:

1. Hərəkət bildirir. Feli sifətlərin hamısında hərəkət məzmunu olur. Lakin feli sifətdəki hərəkətlə feldəki hərəkət məzmunu eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, feldəki hərəkət xəbərin ifadəsinə, feli sifətdəki hərəkət isə əşyanın bu və ya digər əlamətinin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Yeddi-səkkiz günlük ayla *ışıqlanmış* mavi göy qübbəsinin altında onların taxtapuşundan qalxan gur tüstü aydın seçilirdi (İ.Əfəndiyev).

Onun düşdüyü dolaşq vəziyyət və açıb-ağarda *bilmədiyi* fikirlər ovqatını təlx edirdi (S.Rəhimov).

2. Zaman bildirir. Feli sifətdə olan hərəkət zaman mənasını saxladığından əşyanın – təyin olunanın müəyyən zamanla bağlı olan əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini və s. bildirir. Məsələn: *Görəsi* günümüz varmış (Zərb-məsəli).

İşıq *axtaran* milçəklərin zəif səslə uçub pəncərədən getməsi Münəvvər xanıma ləzzət verirdi (Mir Cəlal).

Sanki sinəsində *boyatdığı* gün, keçirdiyi bu çöllər ona verilmişdi (Mir Cəlal).

“-an, -ən” şəkilçisi əsasən indiki zaman mənalı feli sifət yaradır. Lakin bu şəkilçilərin dilimizdə indiki zamanla yanaşı, keçmiş və ümumi zaman mənalı feli sifət də əmələ gətirməsinə təsadüf olunur. Bu bir növ üslubi səciyyə daşıyır, yaxud cümlənin əsas felindən asılı olur (8, s. 365). Məsələn: Bal *tutan* barmaq yalar (Atalar sözü.)

Camaat görürdü ki, dünyada *açılmayan* düşünlər, qaranlıq mətləblər ... (Mir Cəlal).

3. Təsirlik və təsirsizlik bildirir. Feli sifət şəkilçilərindən “-an, -mış, -acaq, -dıq, -mal, -ası” həm təsirli, həm də təsirsiz fəllərə artırılır. Feli sifətdə təsirlik və təsirsizlik həm felin leksik mənası ilə, həm də növ şəkilçiləri ilə müəyyənləşir. Məsələn: *yazılan* məktub (təsirsiz), *yazan* uşaq (təsirli), *yazışan* uşaq (təsirsiz), *yazdığım* məktub (təsirli), *açılmış* hava (təsirsiz), *kəsən* dəzgah (təsirli).

4. Növ bildirir. Feli sifətdə növ mənası ümumi qayda üzrə əmələ gəlir. Yəni bu mənə feli sifət şəkilçiləri ilə deyil, növ kateqoriyasına məxsus şəkilçilərlə meydana çıxır. Məsələn: Manifestlərdə münasib *görülən* söhbət idi (M.Ə.Sabir).

Qucaqlaşmış sevgililər bir-birindən ayrılı bilmirdilər (Ç.Abdullayev).

Kecilməz dağ kimi kəsdik yolunu (M.Rahim).

Feli sifət şəkilçilərinin hansı növlə çox işlənməsi, hər şeydən əvvəl, həmin növ felin dildə işlənmə dərəcəsindən, bədii əsərin dil və üslubundan asılıdır. Keçmiş və gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri öz mənələrindəki qeyri-

müəyyənlikdən və ümumilikdən irəli gələrək daha çox məchul növ fellərlə, az hallarda məlum növ fellərlə, çox nadir hallarda isə digər növ fellərlə işlənir.

5. İnkərlıq bildirir. Feli sifətlərdə inkərlıq, bir qayda olaraq, morfoloji yolla, yəni inkərlıq şəkilçisi “-ma, -mə” ilə düzəlır. Bu halda feli sifətin mənasında əsaslı dəyişiklik yaranmır, sadəcə olaraq, burada hərəkət ya təsdiq edilir, ya da inkar. Feli sifət şəkilçilərindən bir qrupu “-an, -ən, -mış, -dıq, -acaq” həm təsdiq, həm də inkar fellərlə, bir qrupu isə “-malı, -ası, -ar” əsasən təsdiq fellərlə işlənir. Məsələn: *yazan* (*yazmayan*) tələbə, *yazılmış* (*yazılmamış*) məktub, *yazdığım* (*yazmadığım*) məktub, *görüləcək* (*görülməyəcək*) iş, *görüləsi* (*görülməməli*) adam.

6. İsmın hallarını idarə edə bilir. Feli sifətlər özündən əvvəl gələn isımləri və isımləşən digər nitq hissələrini bütün hallarda idarə edə bilir. Məsələn: ərizəyə qol *çəkən* şəxs, ərizəni *yazan* şəxs, Azadı *oxuyacağı* kitab.

7. Tərz bildirir. Tərz feli sifətlərdə əsasən analitik yolla (feli bağlamanın feli sifətlə birgə işlənməsi ilə), çox az hallarda isə morfoloji yolla ifadə olunur. Məsələn: ağlaya-ağlaya *danışan* adam, *deyinən* qoca, uzanıb *gedən* yollar, sərilib *qalan* paltar.

8. Şəxs bildirir. Azərbaycan dilində şəxs şəkilçisi qəbul etmə yalnız “-dıq” və “-acaq” şəkilçili feli sifətlərə aiddir. Məsələn: yazdığım cavab, yazdığın cavab, yazdığı (yazdığımız, yazdığınız, yazdıqları) cavab.

9. Feli sifətin fələ məxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun özündən əvvəl gələn ismi, əsasən, fellər kimi idarə etməsidir, yəni feli sifət fellər kimi, özündən əvvəl gələn ismin ayrı-ayrı hallarda olmasını tələb edir. Məsələn: kinoya baxdım – kinoya baxan, kitabı oxudum – kitabı oxumuş, məktəbdə gördüm – məktəbdə gördüyüm, şəhərdən gəldim – şəhərdən gələsi (adam).

Feli sifətin idarəedicilik xüsusiyyəti, başqa sözlə, felin bir nitq hissəsi kimi, müəyyənləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu xüsusiyyət, ona görə fələ aid edilir ki, fel təbəedicilik cəhətdən sifətlərə nisbətən daha geniş imkanlara malikdir (5, s. 286-287).

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət özündən əvvəl gələn ismi, əsasən, fellər kimi idarə etsə də, isimləri idarə etmək cəhətdən fel və feli sifəti eyniləşdirmək olmaz, çünki bunlar fərqli cəhətlərə də malikdir:

1) Təsriflənən fellər ismin dörd halda – yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarında – olmasını tələb edir. Təsrif olunan fellər ona görə ismin yiyəlik halda olmasını tələb edə bilmir ki, o, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir (feli bağlamalarda da vəziyyət belədir). İsmi yiyəlik halda olmasını tələb edən sözün isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi zəruridir.

2) Təsriflənən fellər yalnız idarə edir, feli sifətlər isə həm idarə edir, həm də əsasən, idarə olunur. Başqa sözlə desək, feli sifət, başlıca olaraq, sifətlər kimi (isimləşərkən) hallana da bilir.

Deməli, feli sifətin isimləri idarə etməsi, əsasən, onun fellik, idarə olunması isə sifətlik xüsusiyyəti kəsb etməsindən irəli gəlir, yəni başqa sözü özünə tabe etməsi əsasən, fellik, başqa sözə tabe olması isə sifətlik məzmunundan doğur.

Feli sifətin formal əlamətlərinin roluna gəldikdə, demək olar ki, bunlar isimlərin bir haldan başqa hala düşməsinə təsir edə bilmir. Bütün bu deyilənlərin aydınlaşması üçün misallara nəzər salaq:

Teymuru *kədərləndirən*, *düşündürən* bu məsələlərlə bərabər, onu *sevindirən*, *fərəhləndirən*, ruhunu *oxşayan* hallar da çox idi (H.Seyidbəyli).

Şahin gözlərini *yummuş* gəlinə istər-istəməz tamaşa edirdi (B.Bayramov).

Uzun illərdən bəri yolunu *gözlədiyi* oğlunun gəlməsinə fərəhlənir, yaralanmasına qüssələnirdi (Ə.Abbasov).

Mühazirəni *oxuyacaq* müəllim sinfə daxil oldu.

Layihəni *hazırlayan* mühəndis hələ gəlib çıxmamışdı.

Verilmiş cümlələrdə “kədərləndirən, düşündürən, sevindirən, fərəhləndirən, oxşayan, yummuş, gözlədiyi, oxuyacaq, hazırlayan” feli sifətləri idarə etdikləri sözün təsirlik halda “Teymuru, onu, ruhunu, mühazirəni, layihəni” olmasını tələb etmişdir.

Lakin bu o demək deyildir ki, təsirli feli sifətlər ismin başqa hallarda olmasını tələb etmir. Təsirli feli sifətlər başqa hallarla da bağlı olur. Fərq ondan

ibarətdir ki, təsirli feli sifətlər ismin başqa hallarına nisbətən təsirlik halı ilə daha yaxından bağlıdır. Buna görə də fellərdə olduğu kimi, təsirli feli sifətlər birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb edir.

Yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlər həm təsirli, həm də təsirsiz feli sifətlərlə idarə olunur. Məsələn:

Adamları zala *çağıran* zəng çalındıqda bir əl qolumdan yapışdı (M.İbrahimov).

Una *bulanmış* saçları gözünün üstünə tökülmüşdü (Ə.Əylisli).

Bizə *bağışladığı* çərçivəli şəkildən başqa o hər şeyini yığıb aparmışdı (B.Bayramov).

Əllərdə *titrəyən* qəhədlər gülür (S.Vurğun).

Gələcəkdə *görüləsi* işlərimiz var.

Dünyada nə qədər *bilməli* şeylər var idi (Ə.Əylisli).

Çitdən tikilmiş çantasını götürdü (Ə.Əylisli).

*Dənizdən aldığı*m təəssürat məni tamamilə bir şair halına gətirmişdi (M.S.Ordubadi).

Hamı bu *dünyadan köçəsi* bir qonaqdır (M.İbrahimov).

Misallardan aydın oldu ki, təsirlik halda olan isimlər yalnız təsirli feli sifətlərlə, yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlər isə həm təsirli, həm də təsirsiz feli sifətlərlə idarə olunur.

Feli sifət ismi yiyəlik halda idarə edə bilməsi ilə təsriflənən fellərdən fərqlənir:

1) Feli sifət substantivləşdiyi üçün mənsubiyyət qəbul edir və buna görə də ismin yiyəlik halı ilə əlaqələnilib onu idarə edə bilir. Məsələn: Onun *yazanı* yoxdur. Taxtaların *yonulmuşunu* ayırmaq lazımdır. Meyvənin *yetişmiş*i dadlı olar. Onun *əşidəcəyi* yavaş səslə cavab verdim. Kitabların *oxumalısını* bir tərəfə yığ.

2) Feli sifətin növ və təsirlilik kateqoriyasını ifadə etməsi təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlərin idarə olunmasında mühüm rol oynadığı halda, yiyəlik halın idarə olunmasında, demək olar ki, bunların rolu yoxdur, çünki feli sifət yiyəlik halı idarə edərkən isim kimi çıxış edir.

3) Feli sifət ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halda olmasını tələb edərkən feli sifət tərkibi əmələ gətirdiyi halda, ismin yiyəlik halda olmasını tələb edərkən təyini söz birləşməsi əmələ gətirir (5, s. 290).

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri:

1. Əlamət və keyfiyyət bildirir, məsələn:

“görülməli işlər, deyiləsi söz, oxunan müharizə, görülmüş işlər, çəkiləcək plan” və s.

2. Təyin vəzifəsində işlənir, məsələn:

Sanki deyəcək mətləbi göylərdə görmək istəyirdi (Mir Cəlal).

Bilmədim ki, sən ürəklərdəsən, ölməyən, parlayan dirəklərdəsən (M.Rəhim).

3. İsimləşir – hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir, məsələn:

“oxuyan gəldi, oxuyanlar gəldilər, oxuyana baxır, oxuyanı qarşıladı, oxuyanda qaldı, oxuyandan istədilər, oxuyanımlar gəldi” və s.

4. Sifətə məxsus suallara cavab olur, məsələn:

oxunan məruzə (hansı?), görülmüş iş (nə cür?, necə?, hansı?), alınmalı hədiyyə (nə cür?, necə?, hansı?).

M.Hüseynzadə isə feli sifətin hələ tam tədqiq olunmadığını və feli sifətin ayrıca izahı qarşıda duran ən ciddi bir problem olduğunu qeyd edir və hələlik bunları əsasən beş qrupa bölür (1, s.237-244):

I. Birinci qrupa felin həm təsdiq, həm də inkar şəkilçisi ilə ifadə oluna bilən feli sifətləri daxil etmək mümkündür ki, onların da əmələ gəlməsində aşağıdakı şəkilçilər iştirak edir, “-an, -ən, -yan, -yən”, məsələn: “*yazılan* əsər, *oxunan* mühazirə, *eşidilən* söz, *anlaşılmayan* məsələ” və s.

“-an, -ən, -yan, -yən” şəkilçilərini məchul fel köklərinin təsdiq və inkar şəkilçilərinin üzərinə əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir, məsələn:

Yazan həmişə yazır.

Oxuyanda təqsir yoxdur, təqsir çalanda.

İşləməyən dişləməz.

Bu feli sifətlər bəzən hər zamana aid olduqları kimi, bəzən də indiki zaman mənasını ifadə edir.

II. İkinci qrupa felin keçmiş və gələcək zamanları ilə əlaqədar feli sifətlər daxildir. Bu qrupa daxil olan feli sifətlər, başlıca olaraq, felin nəqli keçmiş, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman məfhumlarını özündə saxlayan şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1) “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçiləri məlum və məchul fel köklərinin təsdiq və inkar şəkilçisinin üzərinə əlavə etdikdə, məsələn: “*oxumuş* adam, *görmüş* insan, *oxumamış* adam, *görməmiş* insan” və s. zaman etibarı ilə bunlar keçmiş zamana aid olur.

2) “-ar, -ər” şəkilçiləri, təsdiq bildirən “-maz, -məz” şəkilçiləri inkar bildirən məlum və məchul növ fel köklərinə əlavə etdikdə adət, xasiyyət, qismən keyfiyyət və s. bildirən feli sifət əmələ gəlir, məsələn: “*gülər* üz, *axar* su, *dinməz* uşaq, *solmaz* çiçək, *pozulmaz* yazı” və s.

Bu qrupa daxil olan feli sifətlər zaman etibarı ilə qeyri-qəti gələcək zamana müvafiq gəlir.

3) “-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək” şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər məzmununda gələcək zaman məfhumundan başqa, bir də bütün zamanlara aidlik məfhumu təsəvvür edilir, məsələn: *olacaq* işə çarə yoxdur, *oxunacaq* yer hazır olmalıdır, *alınacaq* material alınmalıdır.

III. Üçüncü qrupa “-malı, -məli, -ası, -əsi, -yası, -yəsi” şəkilçiləri ilə düzələn təsdiq və inkar şəkilçiləri ilə işlənən, felin lazım və vacib şəkilçiləri ilə əlaqədar olan və zaman etibarı ilə ən çox gələcək zaman təsəvvürü verən feli sifətlər daxildir, məsələn: “*yəməli* xörək, *ıçməli* su, *bilməli* xəbər, *gəzməli* bağ, *oxunmalı* kitab, *deyiləsi* söz, *oxunası* kitab, *görülən* yer” və s.

IV. Dördüncü qrupa məlum və məchul fel köklərindən əmələ gələn, lakin felin inkar şəkli ilə işləmə bilməyən feli sifətlər daxildir. Bu sifətlər şəkilcə felin inkar şəklini əmələ gətirmir, lakin məzmunca tamamilə onlardan fərqli olan “-ma, -mə” şəkilçiləri ilə düzəlir, məsələn: “*alınma* sözlər, *gəlmə* adam, *süzmə* qatıq” və s.

Bunlar (“-ma, -mə”şəkilçisi) şəkilcə eyni olsalar da, məzmunca feli sifətdən tamamilə fərqlənir.

V. Beşinci qrupa felin bir neçə mənə növü üzrə fel köklərinə “-dıq, -dik, -duq, -dük, -acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək” şəkilçilərini, onların da üzərinə bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

Onu da qeyd edək ki, “-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçilərinə mənsubiyyət bildirən “-ın⁴, - i⁴, - ımız⁴, - ları⁴” şəkilçilərini artırmaqla “-dığım⁴, -dığın⁴, -dığ⁴, -dığımız⁴ ” və s. kimi feli sifət şəkilçiləri yaranır, məsələn: “*yazdığım yazı, oxuduğum əsər, aldığım meyvə, yuduğum dəsmal, vurduğu zərbə*” və s.

Bu şəkilçilərlə əmələ gələn feli sifətlər də ancaq tərkib daxilində feli sifətlər hesab olunur. Müstəqil işləndiyi zaman ismə xas olan bütün əlamətləri özündə əks etdirə bilir, məsələn:

Hələ *gördüklərimin* dördə birin yazmayıram (M.Ə.Sabir).

Zilli-Sultan, bura say döydürüb *aldıqlarını*!

Söyüb *aldıqlarını*, söydürüb *aldıqlarını*!

Birbəbir yadına sal cümlə *unutduqlarını*,

Millətin qanın alıb şişəyə *tutduqlarını*,

Qış üçün axtalayıb yayda *qurutduqlarını*,

Gözlərin kəllənə də çıxsa, quş *udduqlarını*!

Boş danışma, bura say öldürüb *aldıqlarını*!

Bölüb *aldıqlarını*, böldürüb *aldıqlarını*!

Tövbə, əttövbə, xəta rahinə *getdiklərimə*!

Bilib *etdiklərimə*, bilməyib *etdiklərimə*! (M.Ə.Sabir).

Elmi tədqiqat apardığımız zaman belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində feli sifətin iki zaman forması var. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində feli sifətin üç (indiki, keçmiş və gələcək) zaman forması var. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində feli sifət formaları (indiki və keçmiş zaman forması) formaca indiki və keçmiş zamanı göstərsə də diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, indiki zaman feli sifəti (Participle I) həm indiki, həm keçmiş, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində feli sifətin zaman formaları nisbidir, yəni

Participle I və Participle II indiki, keçmiş və gələcək zaman formalarını aşağıdakı halda ifadə edir. Feli sifətin bildirdiyi zaman həmin cümlədə işlənən təsriflənən felin zamanından asılı olur. Cümlədə işlənən təsriflənən felin zamanından asılı olaraq indiki zaman feli sifəti indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər, məsələn:

When reading “The Pickwick Papers”, one can’t help laughing. – “Pikvik kağızlarını” oxuyanda adam özünü gülməkdən saxlaya bilmir.

When reading “The Pickwick Papers”, I couldn’t help laughing. – “Pikvik kağızlarını” oxuyanda mən özümü gülməkdən saxlaya bilmədim.

When reading “The Pickwick Papers”, you will roar with laughter. – “Pikvik kağızlarını” oxuyanda sən qəh-qəhə ilə güləcəksən.

Azərbaycan dilində də feli sifətin hər üç (indiki, keçmiş və gələcək) zaman formaları özünəməxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir, məsələn:

O, *gələn* bizim dostumuzdur.

İşıq *axtaran* ağcaqanadın zəif səslə uçub pəncərədən getməsi bizə ləzzət verirdi (M.İbrahimov).

Aydan *deyəcəyi* sözləri neçənci dəfə idi ki, öz ürəyindən keçirirdi (S.Rəhimov).

Ancaq inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, gələcək zaman şəkilçisi ilə düzələn feli sifət indiki və keçmiş zamana aid ola bilər, yaxud indiki zaman feli sifəti cümlə daxilində gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir. Misal üçün: “-an” şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman feli sifətinin bir sıra hallarda dilimizdə indiki zamanla yanaşı, keçmiş və ümumi zaman mənalı feli sifət kimi işlənməsinin də şahidi oluruq. Məsələn:

Bütün düyünləri *dolaşdıran*, işin içindən çıxan kosa qabağa yeriyyəib ...(S.Rəhimov).

Keçmiş zamana aid: Bal *tutan* barmaq yalar (Atalar sözü).

Ümumi zamana aid: Camaat görürdü ki, dünyada *açılmayan* düyünlər, qaranlıq mətləblər ...(Mir Cəlal).

“-acaq, əcək” şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlər məzmununda gələcək zaman çalarından başqa, bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir, məsələn: “olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material, görülmək iş, deyilmək söz, baş tutmayacaq iş” və s. Məsələn:

Olacaq işə çarə yoxdur. Gələcək zaman iki cür olur. Oxunacaq yer hazır olmalıdır. Alınacaq material alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində feli sifətlərin substantivləşməsi mövcuddur. Feli sifət sifətlər kimi isim xüsusiyyəti də kəsb edə bilir. O, substantivləşdikdə, yəni dərəcəli əlamət kəsb etdikdə hal, cəm, mənsubiyyət və xəbər şəkilçilərini qəbul edə bilir.

Məlum olduğu kimi, sifətlər “hal və cəm şəkilçisi qəbul etdikdə öz məzmununu saf halda mühafizə edə bilmir, yəni keyfiyyət və əlamət məzmunu ilə yanaşı, həmin keyfiyyət və əlamətə malik olan bir əşya - şəxs məzmunu da ifadə etmiş olur. “Yaxşıya yaxşı deyərlər” cümləsindəki “yaxşıya” sözü “yaxşı şeyə, yaxşı şəxsə” mənasını ifadə etdiyi kimi, “Yaxşılardan biri mükafatlandırıldı”, yaxud “Əlaçılar mükafatlandırıldı” ifadələrində “yaxşılardan” sözü “yaxşı adamlardan” demək olduğu kimi, “əlaçılar sözü də “əlaçı tələbələr” mənasını ifadə edir” (7, s.121-122).

Feli sifət də hal və cəm şəkilçisi qəbul etdikdə yuxarıdakı xüsusiyyəti kəsb edir. Məsələn, “Birinci gələnə mükafat verildi” və “Mahnı oxuyanlar getdilər” cümlələrində “gələnə” sözü “gələn adama”, “oxuyanlar” sözü isə “oxuyan adamlar” mənasını ifadə edir, çünki “gələn” və “oxuyan” feli sifətləri “adam” sözünün formal əlamətini, yəni hal və cəm şəkilçisini qəbul etmişdir.

Feli sifətin substantivləşməsi onun sintaktik vəzifəsini də dəyişir. Belə ki, feli sifətin hal, cəm, bəzisinin mənsubiyyət (“-dıq” və “-acaq” şəkilçili feli sifətlər bura daxil deyil) və xəbər şəkilçilərini qəbul etməsi, eləcə də bəzən yardımçı vasitə olmadan substantivləşə bilməsi onun sifət kimi cümlədəki əsas vəzifəsini - təyin etmək vəzifəsini dəyişməsinə və beləliklə, cümlədə mübtəda, tamamlıq, xəbər vəzifəsində çıxış edə bilməsinə səbəb olur (5, s.302).

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifətin sintaktik funksiyaları

Müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifəti sifət və zərf xassələrinə malik olduğu üçün cümlədə təyin, predikativ, zərflilik və feli sifət tərkiblərinin bir hissəsi kimi işlənir. Məsələn: “Let *sleeping* dogs lie. He drank his coffee *standing*. Everyone stood *listening* intently. Now and again a leaf came *drifting*. There are some other people *waiting* for you. The youth looked at him curiously, never *having seen* Forsyte with a beard”.

Təyin vəzifəsində Participle I Azərbaycan dilinə feli sifət vasitəsi ilə tərcümə edilir, məsələn: They looked at the *dancing*. Lakin bəzən Participle I Azərbaycan dilinə təyin budaq cümləsi vasitəsi ilə tərcümə edilir, məsələn: *The man standing* at the window is loved by everywhere.

İndiki zaman feli sifəti geniş miqyasda təyin funksiyasında işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyada əsasən indiki zaman feli sifətin məlum növ forması işlənir. Birləşmədə tutduğu mövqeyə görə indiki zaman feli sifətin işlənmə hallarını iki yerə bölmək olar:

- a) indiki zaman feli sifətin tabe olduğu sözdən əvvəl işlənməsi;
- b) indiki zaman feli sifətin tabe olduğu sözdən sonra işlənməsi.

İndiki zaman feli sifətin tabe olduğu sözdən əvvəl işlənməsi hallarına nəzər salaq. Dil faktlarına müraciət edək.

The *burning* heat was no longer on his cheek (P.Abrahams, 26).

The track skirted some fenced-off farmland swung left, then right and went straight up the *sloping* hill (P.Abrahams, 27).

The greeting was over till the evening when the younger men returned from their labor on the surrounding farms and the unemployed from their *hunting* for food (P.Abrahams, 29).

This would be a real welcome for the *returning* son (P.Abrahams, 39).

Lanny opened his eyes and looked at the *smiling* young woman who leaned over him (P.Abrahams, 41).

In the *deepening* dusk Lanny looked down High Street and felt at home (P.Abrahams, 46).

“That’s for you”, the preacher said. “They are preparing a *welcoming* party” (P.Abrahams, 52).

There was a long silence broken only by the *scraping* noise as the dog strained at the leash a few yards ahead of him (P.Abrahams, 58).

Lanny lit his cigarette with *trembling* hands (P.Abrahams, 59).

With the stick in his hand he listened to the *fading* foot-falls of the woman and the dog (P.Abrahams, 60).

The flames of the *roaring* fire leaped up at the darkness and red little sparks were lost in it (P.Abrahams, 60).

But she could not choke down the *growing* restlessness that had suddenly gripped her (P.Abrahams, 124).

Tentatively she touched the *steering* wheel and looked at him (P.Abrahams, 125).

Mabel eyed the *shining* instruments with childlike pleasure and leaned back against the soft cushion (P.Abrahams, 125).

She looked at him with unbelieving eyes (P.Abrahams, 127).

For the older folk, but especially the young girls might school had ceased to be an *exciting* adventure (P.Abrahams, 127).

Briefly, it lifted Lanny’s face from the uniformity of the *surrounding* gloom (P.Abrahams, 136).

“That’s all right”, was the *reassuring* answer (J. London, 18).

They didn’t have it in their souls to know beauty or they would have known that those *shining* eyes and that those *shining* eyes and that *glowing* face be taken youth’s first vision of love (J. London, 49).

“Come here, Alfred”, he called to the *crying* child (J. London, 57).

“I’ll tell you,” the librarian said with a *brightening* face (J. London, 77).

And he, in turn knew again the *swimming* sensation of bliss when he felt the contact of her hand in greeting (J. London, 76).

And after supper they worked until o'clock under the *beazing* electric lights, until the last piece of underclothing was ironed and folded away in the *distributing* room (J. London, 166).

Misallardan göründüyü kimi, indiki zaman feli sifəti verilən vəziyyətdə yalnız indiki zaman ümumi tərz formasında, məlum növdə işlənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üzrə, təyin kimi, Participle I təyin etdiyi isimdən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilər. Təyin etdiyi isimdən əvvəl işlənirsə Participle I, adətən, tək işlənir, məsələn: It was pleasant to look at the *rising* sun.

Təyin etdiyi isimdən sonra gəldikdə Participle I bir və ya bir neçə sözlə işlənir, məsələn: He came up to the policeman *standing at the corner*.

İndiki zaman feli sifəti isimdən əvvəl gələrsə, bu zaman o cərundla isim birləşməsinə bənzəyir. Lakin bu oxşarlığa baxmayaraq onların arasında böyük fərq özünü göstərir. Bunu həmin birləşmələri transformasiya etdikdə daha aydın hiss etmək olur, məsələn:

a living man – a man who lives;

a burning house – a house that is burning;

a dancing girl – a girl who is dancing.

Deməli, indiki zaman feli sifəti olan birləşmələrdə isim bir növ hərəkətin icraçısı kimi, yəni onun mübtədası kimi, çıxış edir. Lakin cərund olan birləşmələrdə cərund özündən sonra gələn ismin hansı məqsədlə işlənməsini bildirir, məsələn:

dancing hall – a hall for dancing;

writing paper – a paper for writing.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zaman feli sifətin təyin funksiyasından danışarkən bu fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, indiki zaman feli sifət təyin funksiyasında iki vəziyyətdə həm isimdən əvvəl, həm də isimdən sonra işlənə bilər. İsimdən sonra işləyəndə iki cəhət özünü göstərir:

a) feli sifət birləşməsi xüsusişə bilmir;

b) feli sifət birləşməsi xüsusişə bilir.

Beləliklə, hər bir birləşməni ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Xüsusiləşə bilməyən birləşmələrdə indiki zaman feli sifəti özündən əvvəlki isimdən vergüllə ayrılır. Dil faktlarına müraciət edək.

She wanted to lean toward this *burning, blazing* man that was like a volcano *scouting* forth strength robustness and health (J.London, 38).

He was appalled at the problem *confronting* him, weighted down by the incubus of his working-class station (J.London, 61).

With four cards *permitting* him to draw books, he burned the gas late in the servant's room and was charged fifty cents a week it by Mr. Higginbotham (J.London, 64).

One afternoon he went out with Arthur to the University of California and with bated breath and a feeling of religious awe went through the laboratories saw demonstrations and listened to a physics professor *lecturing* to his classes (J.London, 117).

There was no unfinished story *waiting* his hand, no new story *demanding* articulation (J.London, 160).

They dined outside upon the terrace *facing* Vesuivies (Hickens).

It grew till it became an unbearable loneliness *hammering* at his heart (P.Abrahams, 116).

There was something *exciting happening* inside him (P.Abrahams).

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. İndiki zaman feli sifəti isimdən sonra işləndikdə o, təyin budaq cümləsinin sinonimi kimi, çıxış edir. Lakin indiki zaman feli sifət isimdən əvvəl işləndikdə belə vəziyyət mümkün olmur, məsələn:

Say you have Jews *living* in France and others *living* in England.

Say you have Jews who are *living* in France and others who are *living* in England.

He lit the cigarette and blew out the match and again a gloomy darkness covered the little hill *overlooking* the two valleys. – He lit the cigarette and blew out the match and again a gloomy darkness covered the little hill which was overlooking the two valleys.

Verilən misallarda indiki zaman feli sifəti təyin budaq cümləsi kimi, əvəz olunduqda sanki məna dəyişmir. Ancaq struktur baxımından fərq özünü göstərir. Belə ki, birinci halda sadə cümlədən, ikinci halda isə tabeli mürəkkəb cümlədən söhbət gedir.

İndi isə indiki zaman feli sifət birləşməsinin xüsusişməsi hallarına nəzər salaq.

İsimdən sonra işlənən indiki zaman feli sifəti təyin etdiyi isimdən yazıda vergüllə, danışqda isə fasilə ilə ayrılır, məsələn:

She would never have guessed that this man who had come from beyond her horizon was in such moments, *flashing* on beyond her horizon with wider and deeper concepts (J.London, 93).

The whole composite vision was achieved with the speed of light, *producing* no pause in the conversation, *not interrupting* his calm train of thought (J.London, 101).

The Eighth Street Bridge, *crossing* an arm of San Antonio Estuary, was the length of three city blocks (J.London, 155).

He saw the ring of boys, *howling* like barbarians as he went down at last, *writhing* in the throes of nousea, the blood *streaming* from his nose and the tears from his bruised eyes (J.London, 151).

Ümumiyyətlə, indiki zaman feli sifəti təyin funksiyasında yalnız bir formada işlənir. Bu da indiki zaman feli sifətin ümumi tərz formasının məlum növüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox nadir hallarda məchul növdə olan indiki zaman feli sifəti təyin funksiyasında işlənə bilir, məsələn:

Another factor concerns the formality of the language *being taught*.

There was one thing *being laid out* to within a few blocks of his new home ... which interested him greatly.

İndiki zaman feli sifətin məchul növü təyin budaq cümləsinə uyğun gələn feli sifət tərkibində olarkən təyin vəzifəsində işlədilir. Bu vəzifədə indiki zaman feli sifəti danışq vaxtında başa çatmış, yaxud da indiki zamanda davam edən

hərəkəti ifadə etmək üçün işlədilir. Bu zamana uyğun budaq cümlələrdə indiki davamedici zamanın məchul növünü işlətmək lazım olardı. Məsələn:

The large building *being built* in our street (= which is being built in our street) is a new school house. – Bizim küçədə tikilən geniş bina (hansı ki indi tikilməkdədir) yeni məktəb binasıdır.

Yesterday the professor told us about the experiments now *being carried on* in his laboratory (= which are now being carried on in his laboratory). – Dünən professor bizə laboratoriyasında aparılan (hansı ki indi də aparılır) təcrübələrdən danışdı.

Təyin vəzifəsində indiki zaman feli sifətin məchul növü Azərbaycan dilinə “-an, -yan” şəkilçiləri vasitəsi ilə düzələn indiki zaman feli sifətin məchul növü kimi tərcümə olunur.

İndiki zaman feli sifətin bitmiş tərz formasının məlum və məchul növü heç vaxt təyin funksiyasında işləmə bilmir. Əvvəl icra olunan hərəkətləri ifadə etmək üçün təyin budaq cümləsi işlədilir, məsələn:

The man who made the report is a good speaker.

The conference that took place in Paris was devoted to radio-electronics.

Aparılan tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, indiki zaman feli sifəti geniş miqyasda zərflik funksiyasında işləmə bilir. Demək olar ki, indiki zaman feli sifətin bütün formaları zərflik funksiyasında çıxış edə bilir. Bəzən indiki zaman feli sifətin hansı zərflik funksiyasında işlənməsini müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur. Məsələn: “Seeing her he stopped” cümləsində işlənən “seeing” indiki zaman feli sifətin funksiyasını iki cür göstərmək olar:

a) zaman zərfliyi funksiyasında, məsələn: When did he stop?

b) səbəb zərfliyi funksiyasında, məsələn: Why did he stop?

Verilən funksiyaları yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür. Bir sıra hallarda isə indiki zaman feli sifətin funksiyasını dəqiqləşdirmək üçün müxtəlif bağlayıcılardan istifadə edilir: “when, while, though, as if, as though”. Məlum olduğu kimi, cerund da geniş şəkildə müxtəlif zərflik funksiyasında işlənir. Cerundla indiki zaman feli sifəti arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, cerund

zərflilik funksiyasında sözünü ilə, indiki zaman feli sifəti isə sözönsüz işlənir, məsələn:

They sat talking. (tərzi-hərəkət zərfliyi)

They sat without talking. (tərzi-hərəkət zərfliyi)

Birinci cümlədə “talking” sözönsüz işləndiyi üçün indiki zaman feli sifəti kimi, ikinci cümlədə isə sözünü ilə işləndiyi üçün cərund kimi çıxış edir.

İndi konkret olaraq hər bir zərflilik funksiyası üzərində ətraflı dayanaq.

İndiki zaman feli sifəti zərfliyi funksiyasında həm əsas feldən əvvəl, həm də onunla eyni zamanda baş verən hərəkətləri ifadə etmək üçün işlənir. İndiki zaman feli sifətin ümumi tərz forması tez-tez hərəkət bildirən fellərlə işlənir, məsələn: “to come, to walk, to go, to sit, to lie, to stand” və s. Məsələn:

Walking along the track, towards Buckmaster’s Bowen burst into song.

Returning to London, Arthur had thrown himself into the work.

Standing there now on the corner of the stage, he went on as before.

Lying in the hospital with his rotting wound, he dictated his farewell letter to his brother.

Passing through the City Hall Park, he had noticed a group of men in the centre of which were half a dozen with flushed faces and raised voices, earnestly on a discussion (J.London, 73).

Talking with her, he felt an *overpowering* desire to die for her and visions of heroic sacrifice shaped and dissolved in his *whirling* brain (J.London, 121).

Coming up to the door I found it locked.

Hearing his step, Anna ran to the foot of the stairs to meet him (Eliot).

Arriving there the visitor found everything that should be found at old manors (Coppard).

Entering her room that evening, Elfride found a packet for herself on the dressing-table (Hardy).

Seizing ink and *writing* paper, she began to write (J.Galsworthy).

Turning slowly she went to her room (Eliot).

Approaching Malta Street, Soames thought with wonder of those years in Brighton (J.Galsworthy).

İndiki zaman feli sifəti əsas fellə eyni zamanda baş verən hərəkəti ifadə etdikdə “when” və “while bağlayıcıları ilə işlənə bilər, məsələn:

While travelling one sees a lot of interesting things.

He came across this expression *when reading* a newspaper.

Once or twice in the month, while *riding* through the park on his way to the library, Martin dismounted from his wheel and listened to the arguments and each time he tore himself away reluctantly (J.London, 125).

When *purchasing* it, the clerk *glancing* at his nails, suggested a nail-file and so he became possessed of an additional toilet-tool (J.London, 65).

Don't forget articles when *speaking* English.

While *reading* the text, I noticed some misprints.

While *waiting* for the water to boil, he held his face over the stove (J.London, 73).

When *coming* here, I met an old friend of mine.

Qeyd etmək lazımdır ki, “to be” felinin ümumi tərz forması heç vaxt zaman zərfliyi funksiyasında işlənə bilmir. “When I was a student I helped him” tipli cümlələrdə “when I was a student” əvəzinə “when a student” modeli işlənir. Məsələn:

when a boy = when I was a boy;

when in London = when I was in London;

when a child = when I was a child.

Deməli burada “being a child” modeli mümkün deyil.

Zaman zərfliyi bildirən feli sifət tərkibində idiki zaman feli sifəti feli xəbərin əvvəlki hərəkətini ifadə edə bilər. Bu zaman indiki zaman feli sifəti bitməmiş tərzli feli bağlamaya uyğun gəlir (67, s.126-132). Məsələn:

Arriving at the station (= when I arrived at the station) I called a porter. – Stansiyaya çatanda mən fəhlə çağırdım.

Watching his second daughter occupied in sewing ribbon on a hat, he suddenly addressed her with (Jane Austen). – O, tikilən enli zolaqlı şlyapanı qapıb götürən qızına baxanda, qəfildən onu çağırırdı.

Entering the room, he said. – Otağa daxil olanda, o dedi.

Passing through the City Hall Park, he had noticed a group of men in the centre of which were half a dozen with flushed faces and raised voices, earnestly *carrying* on a discussion (J.London, 73). – O, parkın içi ilə ötəndə parkın mərkəzində qızarmış və yüksək səsle danışan bir qrup adamın mübahisə etdiyini gördü.

And *gathering* her work together, she was hurrying away, when Elizabeth called out (J.Austen, 35).

Following the “Pearl-Diving”, he wrote an article on the sea as a career, another on turtle-catching and a third on the north-east trades (J.London, 84).

Drowing some books at the desk and while the man was stamping the cards, Martin blurted out (J.London, 97).

İndiki zaman feli sifətin bitmiş tərz forması da zaman zərfliyi funksiyasında işlənir, məsələn:

Having closed the drawing-room door on him, Isabel awaited a little absorbed in her own thoughts (Collins).

Having reached the classroom, she became the object of many questions (Collins).

Having been away so long he was happy to be coming back.

They wrote because they to, and *having written*, thought only of what they were going to write next.

İndiki zaman feli sifətin məchul forması da əsas feldən əvvəl baş verən hərəkəti ifadə etmək üçün işlədilir, məsələn:

He enquired hurriedly whether Mrs. Forsyte was at home and *being informed* that she was not, heaved a sigh of relief.

Being left alone, Paulina and I kept silence for some time.

Coming to the institute I met my teacher.

Standing there now on the corner of the stage he went on as before.

Returning to London Arthur had thrown himself into the work.

Müşahidələr göstərir ki, indiki zaman feli sifəti geniş miqyasda zaman zərfliyi funksiyasında işlənir.

Müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifətin bütün dörd forması səbəb zərfliyi funksiyasında işləyə bilər. Demək olar ki, burada indiki zaman feli sifətin ümumi tərz forması daha çox işlənir. Əqli qabiliyyət bildirən fellər üstünlük təşkil edir. “To be” və “to have” fellərindən düzələn indiki zaman feli sifəti də geniş şəkildə işlənir, məsələn:

Hoping to catch the train we took a taxi.

Being a foreigner she couldn't get accustomed to it.

Having lived in the country for many years, he spoke English without a foreign accent.

Being hungry I ate.

Having plenty of time we did not hurry.

Knowing what she did she couldn't trust him.

Being of a more slender figure than Mr. Jarndyce and *having* a richer complexion Mr. Skimpole looked younger (Ch.Dickens).

Having been a little in that line myself, I understood it (Shaw).

Several times he barely escaped *being caught* by her brothers and once he trailed Mr. Morse down town and studied his face in the lighted streets (J.London, 65).

Having shaken himself free from his old companions and old ways of life and *having* no new companions, nothing remained for him but to read and the long hours he devoted to it would have ruined a dozen pairs of ordinary eyes (J.London).

One afternoon a week she gave to him and *arriving* late, he usually stayed for dinner and music afterward (J.London, 118).

“To be” felinin Participle I Indefinite forması zaman zərfliyi kimi işlədilmir, məsələn: “O Bakıda olanda, kiçik oğlan olanda...” cümlələri “when he was in Baku, when he was a little boy...” kimi tərcümə edilir.

Səbəb zərfliyi funksiyasında işlənən indiki zaman feli sifətin xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o, tez-tez inkarlıq bildirən “not” hissəciyi ilə işlənir, məsələn:

People said things to him, asked questions, then turned away, *not expecting* any reply (P.Abrahams).

Not having read the book, he couldn't answer the teacher's questions.

Not knowing his address, I couldn't find him.

I turned back *not knowing where to go*.

Even then he hadn't been able to watch her *not having eyes in the back of his head*.

Not having seen him, I visited the place again.

Not having copied the words, he didn't learn them.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi danışqda indiki zaman feli sifəti müvafiq budaq cümlə ilə əvəz olunur, məsələn:

Not knowing the new words I couldn't translate the text. – As I didn't know the new words I couldn't translate the text.

Having learned the sad news she got upset. – She got upset as she learned the sad news.

İndiki zaman feli sifəti müasir ingilis dilində zaman zərfliyi funksiyasında olduğu kimi, səbəb zərfliyi funksiyasında da geniş miqyasda işlənir.

İndiki zaman feli sifəti tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənir. Bu funksiyada əsas felin hərəkətini xarakterizə edir, onun icra tərzini bildirir, məsələn:

Painfully Lanny got up and stood *holding* his stomach (P.Abrahams).

In the other room Lanny lays *smoking* till the early hours of morning (P.Abrahams).

Behind him Lanny was on one knee *studying* the titles on his bookshelf (P.Abrahams, 96).

“Lonely sometimes?” Isaac asked *thinking* of the picture of the pretty girl Mabel had displayed boastfully some time ago (P.Abrahams, 97).

Long later Mako had gone Lanny stood *staring* down into the valley (P.Abrahams, 115).

She came up to me *looking at my face*.

He came in *carrying a big parcel*.

Protesting litterly but *refusing* to relinguish her last, *lingering* hold on sleep, Mabel rolled into her side and pulled her knees up to her chest (P.Abrahams, 117).

The white man whispered *soothing* words (P.Abrahams, 128).

“She says do you love her”, Tieta said *turning* to the young man (P.Abrahams, 130).

For a long time Tieta sat *staring* into space and the past put on flesh again and walked through her brain (P.Abrahams, 136).

“Let me do it”, he said kneeling beside her (P.Abrahams, 30).

He was left staring at the two girls of the cannery (J.London, 71).

He walked up and down, *batting* his head savagely with his fists, but he could not conquer the numbness of sleep (J.London, 165).

He slept seven hours of heavy, animal-like sleep, and *awaking* by the alarm feeling that he had not had enough (J.London, 168).

İndiki zaman feli sifətin tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasından danışarkən bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. Bəzi müəlliflər digər bir funksiyanı da göstərirlər. Bu müəlliflər belə hesab edirlər ki, indiki zaman feli sifəti tərzi-hərəkət zərfliyindən başqa “attendant circumstance” funksiyasında da işlənə bilir. Onlar yazır: “The meaning of attendant circumstance is one of the most characteristic of Participle I, it is considered to be the main grammatical meaning of non-Perfect Participle I. Participle I denotes some action or event paralel to the action or state denoted by the main verb” (69, s. 146). İndiki zaman feli sifəti bu funksiyada işlənərkən əksər hallarda ondan əvvəl vergül işarəsi işlənir, məsələn:

And even my own mother is against me, *believing* others instead of me (P.Abrahams, 44).

“You are a good boy”, the old man said, *staring* to where the sun was sliding (P.Abrahams, 90).

He went downstairs and out into the street, *breathing* great breaths of air (J.London, 61).

“Well, what is it?” he demanded, *turning* squarely on the girl, *nodding* at the dark-eyed one (J.London, 69).

Then she laughed at him, *delighting* in his confusion, and as he looked into her frank eyes and knew that she had divined nothing of what he felt, he became abashed (J.London, 119).

He brought his great discovery to Ruth, *sharing* with her all his joy and wonder in it (J.London, 130).

So Martin went on into thorough study of evolution, *mastering* the subject more and more himself (J.London, 132).

Then he cut chemistry from his study-list, *retaining* only physics (J.London, 132).

He watched the youthful apparition of himself day after day, *hurrying* from school to the Enquirer Alley (J.London, 153).

Deməli, indiki zaman feli sifəti tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında işləndikdə vergüllə ayrılır, lakin “attendant circumstance” funksiyasında işləndikdə isə ondan əvvəl vergül işlənir.

İndiki zaman feli sifəti müqayisə zərfliyi funksiyasında “as if, as though” bağlayıcıları ilə işlənir, məsələn:

He moved his body slightly as though *relaxing* some tension (P.Abrahams).

As if *thinking* aloud, she murmured (P.Abrahams).

This was said as if *thinking* aloud (Gaskell).

İndiki zaman feli sifəti güzəşt zərfliyi funksiyasında “though” bağlayıcısı ilə işlənir, məsələn:

Somebody was waiting a man who, though *moving* irregularly, was making quite a speed in my direction.

Müqayisə zərfliyi kimi, Participle I “as if, as though” bağlayıcıları ilə işlənir, məsələn:

She didn't move *as if waiting* for my answer.

Somebody was waiting a man who *though moving irregularly* was making quite a speed in my direction.

As if obeying him I turned and started into his face.

İndiki zaman feli sifəti şərt zərfliyi funksiyasında işlənərkən heç bir bağlayıcı qəbul etmir. Bu məna onun işləndiyi əhatədən aydın olur, məsələn:

She ought to be there and her absence might be resented, but *being* there she wouldn't know what to say. (Əgər o orada olsaydı).

Well, we'll be in Scotland afore we know where we are, going at this speed. (Əgər bu sürətlə hərəkət etsək).

Bura qədər deyilənlərdən aydın olur ki, müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifəti geniş miqyasda müxtəlif növ zərflilik funksiyasında işləyə bilər.

Aparılan müşahidələr və dil faktları göstərir ki, indiki zaman feli sifəti nadir hallarda da olsa predikativ funksiyasında işlənir, məsələn:

But somehow it was not quite as *exciting* as it had been before the incident in front of the coffee stall (P.Abrahams, 16).

The world itself was not so *amazing* because of atoms and molecules (J.London, 118).

It was amazing (J.London, 121).

Those potatoes are rotting (J.London, 121).

It was degrading! (J.London, 145).

The effect of her words was terrifying.

The whole damned day had been humiliating (Priestley).

Mürəkkəb feli xəbərin ad hissəsi kimi, Participle I məchul növdə olan hissi fəaliyyət bildirən fellərlə işlənir: “to see, to hear, to feel, to find, to catch”, əlavə olaraq “to keep, to leave” felləri də işlənir, məsələn:

Gane was heard *playing* the piano. Paul was found *working* in the garden. The boy was caught *teasing* the cat. I was kept *waiting* an hour or so. I was left *standing* on the stage.

İndiki zaman feli sifəti mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi kimi, işlənir, məsələn:

I saw him *standing* near the gate. I saw that young man and his wife *talking* to you on the stairs (J. Galsworthy).

İndiki zaman feli sifəti mürəkkəb mübtədanın bir hissəsi kimi, işlənir, məsələn:

She was heard *singing* in the next room.

Feli sifətlə olan ifadələr cümlədə ara sözü kimi, də işlədilir, məsələn:

Telling the truth we shall not go there.

İndiki zaman feli sifəti mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi kimi işlənir, məsələn:

Presently other footsteps were heard *crossing* the room below (Hardy).

Müasir ingilis dilində keçmiş zaman feli sifəti də müxtəlif sintaktik funksiyalarda işlənir.

Təsirli fellərdən düzələn keçmiş zaman feli sifəti təyin funksiyasında işlənərkən Azərbaycan dilində olan “-mış, -miş, -muş, -müş” şəkilçili keçmiş zaman feli sifəti kimi, tərcümə olunur, məsələn:

a broken chair – sınımış stul,

a broken cup – sınımış fincan,

a newspaper published in Moscow – Moskvada çap olunmuş qəzet,

the problem discussed at the meeting – iclasda müzakirə olunmuş məsələ.

Keçmiş zaman feli sifəti, indiki zaman feli sifəti kimi, təyin funksiyasında işlənir:

a) isimdən əvvəl, məsələn:

A broken cup was lying on the table. – Sınımış fincan stolun üstündə idi.

She mended the torn sleeve of her dress. – O, paltarının cırılmış qolunu tikdi.

He answered through the *locked* door (Wells). – O, birbaşa bağlı qapıdan cavab verdi.

b) məchul növdə fellə təyin budaq cümləsinə uyğun gələn feli sifət tərkibində isimdən sonra, məsələn:

The firm is interested in the purchase of automobiles *produced* by our plant (= *which are produced* by our plant). – Bu firma bizim zavodda *istehsal olunmuş* avtomobillərin alınmasında maraqlıdır.

The answer *received* from the seller (= which had been received from the seller) greatly surprised us. – Satıcıdan *alınmış* cavab bizi çox təəcübləndirdi.

The ship *chartered* by the buyers (= which has been chartered by the buyers) will arrive at Odessa next week. – Alıcılar tərəfindən icarəyə *verilmiş* gəmi gələn həftə Odessaya çatacaq.

All books *taken* from the library (= which were taken from the library) must be returned next week. – Kitabxanadan *götürülmüş* bütün kitablar gələn həftə qaytarılmalıdır.

The questions *discussed* at a number of meetings last month (= which were discussed at a number of meetings last month) have now been decided. – Keçən aykı görüşlərin birində *müzakirə olunmuş* suallar indi qərara alındı.

Təsirsiz fellərdən düzələn keçmiş zaman feli sifəti yeni bir vəziyyətə, yaxud sifətə keçidi göstərir. Təsirsiz fellərdən düzələn keçmiş zaman feli sifəti az-az hallarda təyin funksiyasında işləyə bilər, aşağıdakı fellərin feli sifət forması, məsələn:

faded leaves – solmuş yarpaqlar,
a withered flower – qurumuş çiçək,
a retired colonel – istefaya çıxmış polkovnik,
a fallen star – uçan ulduz,
a vanished jewel – itmiş daş-qaş.

Keçmiş zaman feli sifəti təyin funksiyasında ayrılı bilər və bu halda tez-tez əlavə zərflik mənasında işlənir, məsələn:

The housekeeper had come out of her room, *attracted by the violent ringing of the bell* (Conan Doyle). – Zəngin güclü səsindən heyrlənən təsərrüfat müdiri çölə qaçdı.

Accompanied by his father and Steger, he ascended to his new room (T.Dreiser). – Atası və Şteqer tərəfindən müşayiət olunan kişi öz yeni otağına qalxdı.

Crushed at first by his imprisonment, he had soon found a dull relief in it (Ch.Dickens). – O, həbs olunduğu ilk gündən cansıxıcı bir mühitə düşdü.

Keçmiş zaman feli sifəti zərflik funksiyasında adətən “when, while, if, as if, as though” və s. bağlayıcıları ilə işlənir.

Keçmiş zaman feli sifəti zərflik funksiyasında işlənə bilər:

a) zaman zərfliyi kimi, məsələn:

He is very affable *when spoken to*, but naturally silent.

He won't stop arguing *until interrupted*.

When *questioned* Annie had implied vaguely ...that she was anxious about her brother-in-law (Cronin). – Sorğu-suala tutulan Eni fikrində təxminən tutmuşdu ki, o guya öz qaynından narahatdır.

b) şərt zərfliyi kimi, Participle II, adətən, “if” və ya “unless” bağlayıcıları ilə işlənir, məsələn:

I shall certainly give evidence on your behalf *if required*.

John will speak for hours, *unless interrupted*.

We knew much about her, *if spoken* she would spoil everything.

It was a dreadful thing that he now *proposed*, a breach of the law which, if discovered, would bring them into the police court (Cronin). – Onların bu qanunu pozması qorxulu idi, hansı ki, əgər aşkar olunsaydı, onlar polis idarəsində gətiriləcəkdilər.

c) müqayisə zərfliyi vəzifəsində Participle II, əsasən, “as if” və ya “as though” bağlayıcıları ilə işlənir, məsələn:

As if offended she went out.

“*As if torn with inner conflict and indecision*”, he cried (J.Galsworthy). – Sanki daxili problemlərdən və qətiyyətsizlikdən əziyyət çəkdiyindən o ağladı.

Mr. Kantwise ... shook his head *as though lost* in wonder and admiration (Trollope). – Mister Kantvayz sanki təəccüb və heyranlıq içində itmiş kimi başını yellədi.

ç) güzəşt zərfliyi kimi, Participle II, əsasən, “*though*” və ya “*although*” bağlayıcıları ilə işlənir, məsələn:

This cup *though fallen* was not broken.

...her spirit, *though crushed*, was not broken (A.Bronte). - ...onun ruhu əzilmiş də olsa, sınımış deyildi.

Bir fikri də qeyd etmək istəyirik ki, bir çox qrammatiklər yuxarıda qeyd etdiyimiz söz qruplarını araşdıraraq qeyd edirdilər ki, “*when questioned ...*, *if discovered ...*, *as if torn ...*, *though crushed ...*” və s. söz qrupları müxtəlifdir.

Onların fikrincə, belə söz qrupları feli sifət birləşmələri deyil, yarımcıq cümlələrdir.

Keçmiş zaman feli sifəti predikativ funksiyasında işlənir, məsələn:

The doors were *locked*.

In spite of himself, Val was impressed (J.Galsworthy). – Onun özünə baxmayaraq, Valda təəssürat yaradılmışdı.

The inner gate was locked and the lodge closed (Ch.Dickens). – Daxili darvaza və yerlər bağlandı.

Keçmiş zaman feli sifəti mürəkkəb tamamlığın bir hissəsi kimi işlənir, məsələn:

I have found *her changed*.

She has found me unaltered, but I have found her changed (Collins).

O.Musayevin fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində feli sifət cümlədə aşağıdakı sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər (6, s. 184-185):

1. Feli sifətlərin hər ikisi cümlədə təyin rolunda işlənir, məsələn:

A *rising* wind made some of the windows rattle (Wilde). – Əsən külək pəncərələrdə gurultu yaradırdı.

Hallward glanced round him, with a *puzzled* expression (Wilde). – Holvard heyretlənmiş təəssüratla ətrafına baxdı.

2. Feli sifət cümlədə predikativ funksiyasında çıxış edə bilir, məsələn:

The plate is *broken*. – Boşqab sındırılmışdır.

These flowers are *faded*. – Bu güllər solmuşdur.

James grew more and more *alarmed* (J.Galsworthy). – Ceyms daha çox həyəcanlanmışdı.

3. İndiki zaman feli sifəti cümlədə müxtəlif zərflik rolunda çıxış edə bilir:

a) zaman zərfliyi rolunda, məsələn:

Entering the room, I found him sleeping soundly. – Mən otağa daxil olanda o səssizcə yatırdı.

Turning the handle courteously, he looked out (J.Galsworthy). – Qulpu nəzakətlə çevirərək, o baxdı.

b) tərz-i-hərəkət zərfliyi rolunda, məsələn:

Montanelli looked up, *smiling* (Voynich). – Montanelli gülümsəyərək yuxarı baxdı.

So *thinking*, I made my way to the den (Stevenson). – Belə fikirləşərək, mən yolumu yatağa tutdum.

c) səbəb zərfliyi rolunda, məsələn:

I am going to Rome, *having* friends there (Ch.Dickens). – Orada dostlarım olduğundan, mən Romaya gedirəm.

Having gained her degree, she was doing no more studying (J.London). – Alimlik dərəcəsini aldığından sonra, o daha oxumağı atdı.

Müasir ingilis dilində bir sıra hallarda feli sifət “when, while, as, as if, as though” və s. bağlayıcılar ilə işlənir. Bu halda feli sifət aşağıdakı sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilir:

a) zaman zərfliyi funksiyasında, məsələn:

While working very hard one needs a through rest. – Çox işləyəndə adamın bir az istirahətə ehtiyacı olur.

When travelling I saw many interesting places. – Səyahət edəndə mən çoxlu maraqlı yerlər gördüm.

He bowed low *when presented* to Dinny (J.Galsworthy). – O Daynini təbrik edəndə, başını çox əydi.

b) müqayisə zərfliyi funksiyasında, məsələn:

They worked *as ordered*. – Onlar deyilən qaydada işləyirdi.

She stood still *as though lost* in surprise. – O, təəccüb içində itmiş kimi dayanıb baxırdı.

c) güzəşt zərfliyi funksiyasında, məsələn:

The man left the room calmly, *though displeased*. – Adam otağı dərk etdi, baxmayaraq ki çox narazı idi.

ç) şərt zərfliyi funksiyasında, məsələn:

I shall go to the party *if invited*. – Çağırılmış olsam, mən gedərəm o tədbirə.

Yeri gəlmişkən K.N. Kaçalovanın da indiki və keçmiş zaman feli sifətlərinin işlənmə xüsusiyyətinə aid aşağıdakı fikirlərinə diqqət yetirək (63, s. 278-279).

1. “The Present Participle” və “The Past Participle” təyin vəzifəsində işləndiyi zaman isimdən əvvəl gəlir, felin mənası xeyli zəifləyir, keyfiyyət bildirir və mənaca sifətə yaxınlaşır. Məsələn:

He sent me some *illustrated* catalogues. – O mənə bir neçə şəkillər verilən kataloq göndərdi.

A broken cup lay on the table. – Sınmış fincan stolun üstündədir.

2. “The Present Participle” və “The Past Participle” adətən keyfiyyəti bildirmədikdə, ancaq feli mənə daşdıqda təyin etdiyi isimdən sonra gəlir. Məsələn:

They showed us a list of the goods sold (= which had been sold). – Onlar satılan malların siyahısını bizə göstərdi.

The captain informed us of the quantity of wheat loaded (= which had been loaded). – Kapitan yüklənən buğdanın miqdarı barədə bizə məlumat verdi.

3. Feli sifətdən başqa aydınlaşdığı söz olduqda, onlar ancaq təyin edilən isimdən sonra gələ bilər. Azərbaycan dilində isə aydınlaşdığı sözlərlə, feli sifət təyin edilən isimdən əvvəl də, sonra da gələ bilər. Məsələn:

They showed us a list of the goods sold at the auction. – Onlar bizə hərracda satılan malların siyahısını göstərdi.

The captain informed us of the quantity of wheat loaded in Odessa. – Kapitan bizə Odessada yüklənən buğdanın kəmiyyəti haqda məlumat verdi.

We have sent invitations to the parties participating in the agreement. – Biz razılıqda iştirak edən partiya iştirakçılarına dəvətnamə göndərmişik.

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli söz birləşmələri

Feli sifət komponentli söz birləşmələrində feli sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. V.L.Kauşanskaya qeyd edir ki, felin şəxssiz formalarının əmələ gətirdikləri söz birləşmələri ətrafındakı sözlərlə birlikdə bir cümlə üzvü funksiyası daşıyır.

Feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. V.L.Kauşanskaya yazır ki, söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir, məsələn: “Granny tried to soothe her grandchild by reading songs” – cümləsində “by reading songs” feli sifət komponentli söz birləşməsidir, tərzi hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

Başqa bir misalı nəzərdən keçirək: “The windows of the drawing-room opened to a balcony overlooking the garden”. Bu cümlədə “overlooking the garden” feli sifət komponentli söz birləşməsidir və cümlədə “balcony” sözünün təyini funksiyasını daşıyır.

Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümlədə təyin funksiyasında həm prepozitiv, həm postpozitiv vəziyyətdə işləyə bilər. Prepozitiv vəziyyətdə feli sifət,

adətən, təyin etdiyi isimdən əvvəl gələrək təklikdə işlənir. Məsələn: “a charming woman, an amusing child”.

Postpozitiv vəziyyətdə təyin bir qrup sözlə indiki zaman feli sifət və ondan asılı olan sözlərlə ifadə olunduqda işlənir. Burada da həm müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan, həm də müşahidəsi mümkün olmayan hal-hərəkət bildirən indiki zaman feli sifətlər işlənir. Dil materialları göstərir ki, postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət təsadüfi hallarda həmcins üzvsüz işlənir. O çox vaxt başqa təyinlərlə yanaşı gəlir. İndiki zaman feli sifət postpozitiv vəziyyətdə işləndikdə həm müşahidə momenti zamanı hərəkət və vəziyyətlə bağlı olan əlaməti və həm də keyfiyyət əlamətini – təyin olunanın xüsusiyyətini, xassəsini və bacarığını ifadə edən və müşahidə momentindən xaric baş verən hərəkətlə az-çox bağlı olan əlaməti ifadə edir.

Postpozitiv təyin vəzifəsində çıxış edən indiki zaman feli sifət tək və ya bir neçə təyinedici sözlə təyin qrupunun axırında dayana bildiyi kimi, təyin qrupunun əsas məna daşıyıcı üzvü kimi də işləyə bilər:

a) Tək və ya bir neçə təyinedici sözlə postpozitiv təyin qrupunun axırında dayanan indiki zaman feli sifət və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, məsələn: *There was the sound of rocking a chair in the room, and of a woman singing* (Greenwood, “True History of a Little Ragamuffin”).

Bu cümlədə indiki zaman feli sifət müəyyən zaman ərzində tamamlanmış hərəkətin əlamətini və ya müəyyən müddət ərzində konkret müşahidəsi mümkün olan vəziyyətin əlamətini ifadə edir. Bu xüsusiyyət cümlənin məzmunundan, təyin olunanın semantikasından və indiki zaman feli sifətdə ifadə olunmuş konkret hərəkət və vəziyyət arasındakı əlaqədən asılıdır. Bu cümlədə indiki zaman feli sifət Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifət kimi tərcümə olunur: “Otaqda stulun və oxuyan qadının səsi eşidilirdi”.

Bəzən “and of a woman singing” birləşməsində indiki zaman feli sifət əvvəlki vəzifəsini tərcümədə xəbər əlaqəsində də işləyə bilər. Məsələn: “Otaqda bir stulun cırıltısı eşidilir, bir qadın isə oxuyurdu”.

Əlbəttə, bunu bütün hallara aid etmək olmaz, belə hallarda mətn böyük rol oynayır. Məsələn: “There broke out the wailing of a baby and skirl of a concertiana rising and falling” (J.Galsworthy, “The Inn of Train”).

Bu birləşmələrdə indiki zaman feli sifət qalxan və düşən səsin intensivliyini bildirir, hərəkətə və müşahidə momentinə görə əlaməti ifadə edir. Hərəkətlə olan əlaqə qalır, çünki bu hərəkət müşahidə momenti zamanı baş verir və əlamətin keçici, müvəqqəti olduğunu göstərir.

b) Postpozitiv vəziyyətdə indiki zaman feli sifət həm təyin qrupu kimi, həm də indiki zaman feli sifət tərkibi kimi işləyə bilər.

Qrammatistlər bu tərkiblərə ancaq onun təyin budaq cümləsinə uyğun olması baxımından yanaşırlar. Onlar indiki zaman feli sifətin təyin qrupu kimi çıxış edərkən hansı əlamət ifadə etdiyinə, leksik mənalara görə, əsasən, təyin qrupunun əsas üzvü kimi çıxış etdiyinə, istər prepozitiv, istərsə də postpozitiv vəziyyətdə ifadə etdiyi əlamətlər arasındakı fərqlərə və təyin qrupunun əsas üzvü kimi hansı xüsusiyyətlərə malik olduğuna əhəmiyyət vermirlər.

Dil materiallarından göründüyü kimi, indiki zaman feli sifətin xüsusiyyəti təyin qrupu kimi, onun prepozitiv vəzifəsindən fərqli olaraq, təsadüfi hallarda sifət və indiki zaman feli sifətlə birlikdə postpozitiv vəziyyətdə işlənməsidir. Məsələn: “Only the policeman patrolling slowly and at intervals took an interest in that waiting figure” (J.Galsworthy, “Man of Property”).

Burada indiki zaman feli sifət təyin edən ifadə etdiyi obyektiv hərəkətin, vəziyyətin və ya müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan hal-hərəkət bildirən felin əlamətini ifadə edir və Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifət kimi tərcümə olunur: “the policeman patrolling – postunu gəzən polis nəfəri”.

Nümunə gətirilən cümlələrdəki indiki zaman feli sifətlərin çoxu təyin edən ifadə etdiyi obyektiv hərəkətin, vəziyyətin və ya müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan hal-hərəkət bildirən fellərin əlamətini ifadə edərək prepozitiv vəziyyətdə işlənir. Postpozitiv vəziyyətdən fərqli olaraq, prepozitiv vəziyyətdə onların çoxu keyfiyyət əlamətini bildirir. Məsələn: “crawling”, “creeping” və s. indiki zaman feli sifətlər prepozitiv təyin vəzifəsində çıxış edərkən

eyni dərəcədə həm müəyyən zaman ərzində müşahidə olunan hərəkət və vəziyyətin əlamətini, həm də keyfiyyət əlamətini – “crawling things”, “creeping things” – ifadə edir. Postpozitiv vəziyyətdə isə belə hallar müşahidə olunmur.

Postpozitiv təyin vəzifəsində indiki zaman feli sifətlər hərəkətin yerini, xarakterini və s. bildirən izahedici sözlərlə birlikdə çıxış edərkən sözünü ilə gələ bilər ki, bu da həmin vəzifədə indiki zaman feli sifətin fellik əlamətini bildirir, çünki prepozitiv vəziyyətdə o, fellik xüsusiyyətini itirir.

Hərəkət və vəziyyət bildirən fellərdən əmələ gətirilmiş indiki zaman feli sifətlər təyin qrupunun əsas üzvü kimi təyin vəzifəsində işləyərkən felin əsas mənasını saxlayır, təyin olunan şəxsi və ya əşyanı ifadə etdiyi hərəkətə və vəziyyətə görə aydınlaşdırır.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, indiki zaman feli sifət həm prepozitiv vəziyyətdə, həm də Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, postpozitiv vəziyyətdə işlənir. Azərbaycan dilinə həm indiki zaman feli sifət, həm də leksik-semantik vahidlərlə tərcümə olunur.

Participle I cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle I cümlənin axırında durur və Azərbaycan dilinə eyni sintaktik vəzifə daşıyan zərflər və feli bağlamalar vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: “He came up to the well running. – O, quyunun yanına qaça-qaça gəldi”. “The engine started off shuddering. – Mühərrik titrəyərək işə düşdü”.

Participle I cümlədə səbəb zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle I cümlənin əvvəlində və ya axırında durur, Azərbaycan dilinə “üçün, görə” qoşmalarından birinin iştirakı ilə düzələn və eyni sintaktik vəzifə daşıyan fel tərkibləri şəklində tərcümə edilir, məsələn: “Having plenty of time we didn’t hurry. – Vaxtımız çox olduğu üçün biz tələsmirdik”.

Participle I cümlədə müqayisə zərfliyi də olur. Bu halda Participle I “as if, as though” bağlayıcıları ilə işlədilir. Müqayisə zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle I Azərbaycan dilinə həm müqayisə zərfliyi, həm də müqayisə budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər, məsələn: “She didn’t move as if waiting for

my sign. – O mənim işarəmi gözləyirmiş kimi yerindən tərpənmədi”. Yaxud: “O yerindən tərpənmədi, sanki mənim işarəmi gözləyirdi”.

Participle I davamedici zamanda xəbərin əsas hissəsi olur. Belə hallarda onun qarşısında həmişə “to be” felinin şəxslı formalarından biri durur. Participle I xəbərin əsas hissəsi olduqda dilimizə təklildə deyil, özündən əvvəlki “to be” feli ilə birlikdə xəbər şəklində tərcümə edilir, məsələn: “I am reading a book. – Mən kitab oxuyuram” kimi tərcümə edilir.

Keçmiş zaman feli sifəti - Participle II cümlədə təyin, zərflık və xəbərin əsas hissəsi olur. Azərbaycan dilində daşdığı sintaktik vəzifədən asılı olaraq aşağıdakı kimi tərcümə edilir:

1. Participle II təyin vəzifəsində işlədildikdə təyin etdiyi sözdən həm əvvəl, həm də sonra dura bilər. Participle II təklildə təyin olursa, təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir, məsələn: “the exploited wells – istismar olunan quyular”. Participle II hər hansı bir ismi təklildə deyil, özündən başqa bir və ya bir neçə sözlə birlikdə təyin edirsə, həmin isimdən sonra gəlir, məsələn: “the wells exploited last year – keçən il istismar olan quyular”.

Təyin vəzifəsində olan Participle II (cümlədə yerindən asılı olmayaraq) dilimizə “-mış, miş, muş, müş; - an, -ən, - yan, -yən” şəkilçiləri ilə düzülən və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli sifət tərkibləri şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The exploited masses in capitalist countries are fighting against the bosses. – Kapitalist ölkələrində istismar olunan kütlələr sahibkarlarla mübarizə edirlər”. “Materials used in construction are quite various. – Tikintidə işlədilən materiallar tamamilə müxtəlifdir”. “He has many books translated from English. – Onun ingiliscədən tərcümə olunmuş çoxlu kitabı var”.

Təyin vəzifəsində çıxış edən Participle II mənacə bəzən sifətə yaxınlaşır. Belə hallarda Participle II Azərbaycan dilinə sifət kimi tərcümə edilir, məsələn: “a broken jug – sınıq kuzə, a cultured man – mədəni insan, written translation – yazılı tərcümə, an educated girl – savadlı qız”. Təyin vəzifəsində çıxış edən “Participle II + by + isim” (used by man) birləşmələri Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə oluna bilər: “isim + feli sifət tərkibi ilə” – insanın işlətdiyi, “isim + tərəfindən + feli sifət”

– insan tərəfindən işlədilən, məsələn: “The first building materials used by a man were stone and timber. – İnsanın istifadə etdiyi ilk tikinti materialları daş və ağac olmuşdu”.

2. Participle II cümlədə zaman zərfliyi ola bilər. Bu halda Participle II cümlənin əvvəlində və ya axırında durur və çox vaxt onun qarşısında “when, while” sözlərindən biri işlədilir. Zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II Azərbaycan dilinə “-anda, -əndə; -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə” şəkilçiləri ilə düzülən və eyni sintaktik vəzifə daşıyan feli bağlamalar şəklində tərcümə olunur, məsələn: “When wounded he was taken to the hospital. - Yaralandıqda onu xəstəxanaya götürdülər”. “Water must be clean when used for washing things. - Əşyaları yumaq üçün işlədildikdə su təmiz olmalıdır”.

3. Participle II cümlədə şərt zərfliyi də ola bilər. Bu halda onun qarşısında həmişə “if” bağlayıcısı olur. Participle II şərt zərfliyi kimi işlədildikdə, Azərbaycan dilinə şərt budaq cümləsi şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The glass is useless if broken. – Şüşə sınmışdırsa, faydasızdır”. “We heard much about her if spoken she would suffer. – Biz onun haqqında çox şey eşitmişdik, əgər deyilsəydi, o zərər çəkərdi”.

4. Participle II müqayisə zərfliyi ola bilər. Bu halda isə onun qarşısında “as if” bağlayıcısı işlədilir.

5. Güzəşt zərfliyi vəzifəsində çıxış edən Participle II dilimizə əsasən güzəşt budaq cümləsi şəklində tərcümə olunur, məsələn: “The glass was not broken, though fallen. – Şüşə düşmüş olsa da sınımamışdı”. “The machine didn’t work well though repaired. – Maşın təmir edilmiş olsa da, yaxşı işləmirdi”.

6. Participle II felin məchul növü ilə ifadə olunmuş xəbərin əsas hissəsi vəzifəsində də çıxış edir. Belə hallarda onun qarşısında “to be” felinin şəxslə forması olur. Participle II xəbərin əsas hissəsi olduqda özündən əvvəlki “to be” feli ilə birlikdə xəbər şəklində tərcümə edilir, məsələn: “The letter was written. – Məktub yazılmışdı”.

7. Participle II isim və ya əvəzliliklə birlikdə mürəkkəb tamamlıq əmələ gətirir. Bu zaman Participle II ümumi halda olan isimdən və ya obyekt halda olan

əvəzlərdən bilavasitə sonra gəlir, məsələn: “him changed; the glass broken”. Belə mürəkkəb tamamlıqlar Azərbaycan dilinə əsasən tamamlıq budaq cümlələri şəklində tərcümə olunur, məsələn: “I found him changed. – Mənə elə gəldi ki, o dəyişilmişdir”. “They saw the derrick fallen. – Onlar gördülər ki, buruq yıxılmışdı”.

8. Participle II çox zaman elliptik ara cümlələr əmələ gətirir. Belə hallarda onun qarşısında “as” sözü olur, məsələn: “Edison, as stated in his biography, was in contact with Russian inventors”. Burada “as stated...” elliptik ara cümlədir, ona görə ki, burada “it is” sözləri buraxılmışdır (“as it is stated”).

Müasir ingilis dilində geniş işlədilən felin şəxssiz formalarından biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, indiki zaman feli sifətdir. O, felin, sifətin, zərfin və Azərbaycan dilində olan feli bağlamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Azərbaycan dilindəki indiki zaman feli sifət isə felin və sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək, ingilis dilindəki indiki zaman feli sifət, həm feldən əmələ gələn sifət (feli sifət), həm də feldən əmələ gələn zərf (feli bağlama) xüsusiyyətlərinə malikdir. Feli sifətin həm də növ kateqoriyası vardır. Sintaktik funksiyasına görə feli sifət əslində heç də sifətdən fərqlənmir. O da, sifət kimi, ismə aid olub təyin vəzifəsində çıxış edir.

İngilis dilindəki indiki zaman feli sifət, sifət, zərf və Azərbaycan dilində olan feli bağlama xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədəki sintaktik funksiyası müxtəlifdir. O, təyin, zərflilik, predikativ və s. vəzifələrdə çıxış edə bilər.

Müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifətin morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri tərcümə prosesində nəzərə alınmalıdır.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti izah etmək üçün birinci növbədə sifət ilə indiki zaman feli sifət arasındakı fərqi izah etmək, feli sifətin təyin etdiyi ismin əlamətini, indiki zaman feli sifətin müvəqqəti proses əlamətini bildirdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

İngilis dilində başqa dillərə nisbətən cümlədə sabit söz sırası vardır və bu cümlədə sözlərin sintaktik vəzifələrini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir ingilis dilində təyin, adətən, təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir, lakin bir sıra hallar olur ki, o, təyin etdiyi sözdən sonra da gələ bilər. Xarici dilçilərdən O.Jespersen, G.Kerm, İ.Kreyzinga, H.Poutsma, H.Svit, G.N.Vorontsova, B.A.İliş, A.İ.Smirnitski və başqaları öz əsərlərində indiki zaman feli sifətin ikili xüsusiyyətini, sintaktik cəhətdən çoxvəzifəli olduğunu, cümlədəki yerindən asılı olaraq semantik müxtəlifliyini göstərir və qeyd edirlər ki, o, dildə mürəkkəb və müxtəlif leksik-qrammatik əlaqələrə malikdir.

İndiki zaman feli sifəti Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra problemlərə rast gəlirik. Həmin çətinliklər ingilis dilindəki qrammatik materialı ana dilində olan qrammatik material ilə müqayisə etdikdə qarşıya çıxır.

İngilis dilindəki indiki zaman feli sifəti Azərbaycan dilində olan indiki zaman feli sifət ilə cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq müqayisə etmək maraqlıdır. Onun məna incəliklərini cümləni təhlil edərkən cümlədəki vəziyyətindən, başqa sözlərlə əlaqəsindən başa düşmək olur. Tərcümə zamanı leksik-qrammatik əlaqələri pozmaq, yəni eyni hüquqlu ekvivalentləri tapmaq lazımdır.

Xarici dilçilərdən bir çoxu göstərir ki, tərcümə orijinalı şikəst edir, onun incəliklərini, əsas xüsusiyyətlərini verə bilmir. Lakin rus tərcüməçiləri göstərirlər ki, hər hansı bir əsəri, hətta ən çətin üsluba malik olan əsəri belə başqa dilə aşağıdakı hallarda səhvlərə yol verilir: 1) xarici dildə kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmadıqda; 2) xarici dilin və ana dilinin qrammatik formalarını və sintaktik konstruksiyalarını fərqləndirə bilmədikdə; 3) istər xarici, istərsə də ana dilində olan leksik-qrammatik əlaqələri başa düşmədikdə; 4) ana dilində eyni hüquqlu ekvivalentləri tapa bilmədikdə, və s.

Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində əsas fellər şəxslə və şəxssiz olmaqla iki qrupa bölünür. Şəxslə fellər təsrifləndiyi halda, şəxssiz fellər təsriflənmir. Məsdər, feli sifət, cerund felin şəxssiz formalarıdır. Məsdər və cerund həm ismi, həm feli xüsusiyyətlərə malikdir.

Feli sifət feli, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Feli sifətin feli xüsusiyyətləri onun nisbi zaman, tərz, növ kateqoriyalarına malik olması və tamamlıq və zərflik funksiyası daşıyan sözlərlə distributiv əlaqəyə qirməsi ilə əlaqədardır. Feli sifətin zaman anlayışı dedikdə indiki zaman feli sifəti (Present Participle - writing) və keçmiş zaman (Past Participle - written) nəzərdə tutulur.

Feli sifətin sifət xüsusiyyəti onun cümlədə təyin funksiyası ilə ölçülür. Məsələn: “The car running along the road is my uncle’s”. Bu cümlədə “running” feli sifəti “car” sözünü təyin edir.

Feli sifətin zərf xüsusiyyəti onun cümlədə zərflik funksiyası ilə ölçülür. Məsələn: “He came up to me running”. Bu cümlədə “running” feli sifəti “came up” felini müəyyənləşdirir və tərz-i-hərəkət funksiyası daşıyır.

Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri aşağıdakılardır: “the Subjective Participial Construction”; “the Objective Participial Construction”, “the Nominative Absolute Participial Construction”, “The Prepositional Absolute Participial Construction”. Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur, məsələn:

“The mistress being dead, Jane Eyre had to look for a new place” – cümləsində “the mistress being dead” feli sifət tərkibini digər formalarda transformasiya etmək olar. Məsələn:

“The mistress being dead” → “the mistress was dead” → “as the mistress was dead” → “because mistress was dead”.

Müqayisədən göründüyü kimi, feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir.

Feli sifət tərkiblərinin bir növü də müstəqil feli sifət tərkibləridir. Məsələn: “The weather being fine, the family went for a walk” cümləsində “the weather being fine” müstəqil feli sifət tərkibidir. Müasir ingilis dilində bir sıra vahidlərin fərqləndirilməsi çətinlik törədir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) feli birləşmələr; 2) verbal tərkiblər; 3) budaq cümlələr; 4) absolyut tərkiblər və s.

Feli birləşmələrə misal olaraq “He went to take a book from the library” cümləsində “to take a book from the library” feli birləşməsini misal göstərmək olar. Bu cümlədə “to take” məsdəri məqsəd zərfliyidir. “A book” sözü “to take” felinin tamamlığı, “from the library” isə yer zərfliyidir. Burada “to take a book from the library” ümumilikdə məsdər birləşməsi kimi, qəbul edilə bilər.

“He was expected to take a book from the library” cümləsində “he ... to take a book from the library” sintaktik vahidi məsdər tərkibidir. Burada “he ...to to take a book from the library” vahid bir sual tələb edir, ismi və feli komponentlərə malikdir. İsmi tərəf feli tərəfdən əvvəl gəlir və bunlar arasında predikativlik əlaqəsi vardır.

Budaq cümlələrin tərkibdən fərqi onda əks olunur ki, budaq cümlədə predikativlik öz əksini xəbərlə mübtəda arasında tapır. Məsələn: 1) “When the lesson was over, we went home”. 2) “The lesson being over, we went home”.

Birinci halda “when the lesson was over” budaq cümləsi, ikinci halda “the lesson being over” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

Subyekt hal feli sifət tərkibi cümlədə mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır. Məsələn: “They were seen playing football at the stadium”. – Onları futbol oynayan görüblər. / Görüblər ki, onlar futbol oynayırlar. / Onların futbol oynadığını görüblər.

Göründüyü kimi, bu cümlədə “they ... playing football” subyekt hal feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə aşağıdakı şəkillərdə tərcümə oluna bilər: 1) onları futbol oynayan; 2) onların futbol oynadıqlarını; 3) onlar futbol oynayırlar.

Birinci halda subyekt hal məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi (onları futbol oynayan), ikinci halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi (onların futbol oynadıqlarını), üçüncü halda isə tamamlıq budaq cümləsi (onlar futbol oynayırlar) kimi tərcümə edilmişdir.

“To seem, to appear, to chance, to prove, to happen, to turn out” kimi fellərlə subyekt hal məsdər tərkibi məlum növdə işlənir. Məsələn:

“The solution proves changing its colour at higher temperature”. – Gərək ki, məhsul nisbətən yüksək temperaturada öz rəngini dəyişir.

Bu fellərlə, əsasən, subyekt hal feli sifət tərkibi işlənir.

Tamamlıq feli sifət tərkiblərdə feli sifət adlıq halda olan ismə və ya yiyəlik halda olan əvəzliyə xəbər münasibətində olur, məsələn:

I heard *her coming*. I heard *Helen coming*.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə feli sifət obyekt halda olan əvəzliyə (*her*) və adlıq halda olan ismə (*Helen*) xəbər münasibətindədir. Belə tərkiblər cümlədə mürəkkəb tamamlıq vəzifəsində olur və çox zaman Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə tərcümə edilir.

Obyektiv hal feli sifət tərkibi məlum növdə tamamlıq funksiyasında işlənir. Məsələn: “She had her shoes repaired”. – O, ayaqqabılarını təmir etdirdi.

“To have, to get” felləri işlədilən obyekt hal feli sifət tərkibləri Azərbaycan dilinə felin icbar növünə müvafiq olaraq tərcümə edilir.

Başqa bir misal: “She watched the guests dancing and singing”. Bu cümlədə “the guests dancing and singing” obyekt hal feli sifət tərkibidir. Bu tərkibi Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar: - O, qonaqların necə rəqs etdiklərini və mahnı oxuduqlarını müşahidə edirdi. / O, baxırdı ki, görsün qonaqlar necə rəqs edir və mahnı oxuyurlar.

Nominativ absolyut feli sifətlərin tədqiqi və tərcüməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir ingilis dilində bir sıra verbal tərkiblərlə yanaşı, digər bir tərkib – “The Nominative Absolute Participial Construction” da işlədilir. Bu tərkibin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun ümumi halda isimlə, ya da adlıq (nominativ) halda şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmiş müstəqil mübtədası olur. Bu xüsusiyyət həmin tərkibə müstəqillik verir, onu budaq cümləyə yaxınlaşdırır. Müstəqil nominativ feli sifət tərkibindən sonra, bir qayda olaraq, vergül qoyulur ki, bu da onun nisbətən müstəqil işlənməsini göstərir, məsələn:

The wind having ruined our hut, we were obliged to rebuild it.

The meeting having finished, we left the hall.

The work having been done, the workers set off with light hearts.

Mother permitting, the children will go to the swimming-pool.

The door and window of the vacant room being open, we looked in.

The train having arrived, the passengers got off the train and hurried along the platform. – Qatar gəlib çatandan sonra sənişinlər qatardan düşdülər və platforma boyu tələsdilər.

Nominativ absolyut feli sifətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tərkib ismi və feli olmaqla iki komponentdən ibarət olur. Feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf ad bildirən nitq hissəsi ilə ifadə olunmuş birinci tərəflə predikativ əlaqədə olur. Məsələn: “She now turned and looked upon him in full, the instincts of self-protection and coquetry mingling confusedly in her brain” (Th.Dreiser, “Sister Carrie”). – Kerri çevrilib düz onun üzünə baxdı, qızda özünü qorumaq hissilə qadın şuxluğu arasında mübarizə gedirdi.

İngilis dilində verilmiş cümlədə “the instincts of self-protection and coquetry mingling confusedly in her brain” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir. Bu tərkibin daxilində verilmiş ismi tərəf “the instincts of self-protection and coquetry” birləşməsi ilə, feli tərəf “mingling confusedly in her brain” feli sifət birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibinin bütövlükdə cümlədə bir funksiyası vardır və bütövlükdə bir cümlə üzvünün sualına cavab verir. Məsələn:

“The door and the window of the room being open, we looked in” (Ch.Dickens). – Otağın qapısı və pəncərəsi açıq olduqda biz içəri baxdıq.

“When did we look in?”. “The door and the window of the room being open” – “otağın qapısı və pəncərəsi açıq olduqda” feli sifət tərkibidir və cümlədə zaman zərfliyi funksiyası daşıyır.

“The strange greetings being over, old Jolyon seated himself in a wicker chair”. – Qəribə görüşmələr qurtaranda qoca Colyon stulda əyləşdi.

“When did old Julian seat himself in a wicker chair?”. “The strange greetings being over” – “qəribə görüşmələr qurtaranda” ingilis dilində nominativ absolyut feli sifət tərkibidir, Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi kimi tərcümə olunur və zaman zərfliyi funksiyası daşıyır.

“The strange greetings being over, old Jolyon seated himself in a wicker chair”. Bu cümləni Azərbaycan dilinə tabəsiz mürəkkəb cümlə kimi də tərcümə etmək olar: “Yad görüşlər qurtardı, qoca Colyon stulda əyləşdi”.

Nominativ absolyut feli sifət tərkibi cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasında işlənə bilər. Məsələn: “The weather being cold and frosty, the children stayed at home”. – Hava soyuq və şaxtalı olduğundan uşaqlar evdə qaldılar.

“Why did the children stay at home?”. “The weather being cold and frosty” – “hava soyuq və şaxtalı olduğundan” feli sifət tərkibi səbəb zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. Bu fikri həmin tərkibi budaq cümləyə çevirməklə də sübut etmək olar. Məsələn: “As the weather was cold and frosty, the children stayed at home”. – Uşaqlar evdə qalmalı oldular, çünki (ona görə ki) hava soyuq və şaxtalı idi.

Nominativ feli sifət tərkiblərinin qarşısında “with, without” önlükləri işlənə bilər. Məsələn: “The daughter sat down, her eyes fixed on the ground”. – Qız gözləri yerə dikilmiş halda oturmuşdu.

Bu cümlədə “her eyes fixed on the ground” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir. Bu sintaktik vahidin qarşısında “with” sözünü işlətməklə onu sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibinə çevirmək mümkündür. Məsələn:

“The daughter was sitting, with her eyes fixed on the ground”. – Qız gözlərini yerə dikmiş halda oturmuşdu. Bu cümlədə “with her eyes fixed on the ground” sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

Bəzi dilçilər müstəqil feli sifət tərkibindən ayrılıqda bəhs edir və göstərir ki, müasir ingilis dilində elə feli sifət birləşməsi var ki, o cümlənin heç bir konkret üzvü ilə əlaqəyə girmədən müstəqil işlənir və bütünlükdə cümləyə aid olur. Məsələn: “I stood quietly looking at him”.

Beləliklə, müstəqil feli sifət tərkibi cümlədə qrammatik baxımdan müstəqilliyə malik olsa da, yenə tərkibində işləndiyi cümlə ilə sıx məntiqi əlaqədə olur və cümlədə müxtəlif zərflilik funksiyasında da çıxış edir:

a) zaman zərfliyi, məsələn: *This done* we went home.

b) səbəb zərfliyi, məsələn: *It being late*, we didn't ring him up.

c) şərt zərfliyi kimi, tərkib az hallarda işlənir, məsələn: *Circumstances permitting, we shall go.*

ç) tərzi hərəkət zərfliyi kimi, məsələn: *Away go two vehicles, horses salloping, boys cheering horns playing loudly* (Ch.Dickens).

Müasir ingilis dilində işlənən müstəqil feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə tərcümə edilir, məsələn:

Weather permitting, the travellers will continue their way. - Hava imkan versə səyahətçilər yollarına davam edəcəklər.

Müstəqil nominativ feli sifət tərkibi, adətən, elmi, bədii ədəbiyyatda daha çox işlənir, danışq dilində isə nisbətən az hallarda rast gəlinir.

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparan zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feli sifət komponentli söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, feli sifət cümlələri.

Feli sifət komponentli söz birləşmələrində feli sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur.

Feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. Söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir.

Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlilik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur. Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir.

Müstəqil feli sifət tərkiblərindən feli sifət cümlələri törəmişdir. Məsələn: “The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming, lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements”. Bu feli sifət cümlələridir. Feli sifət cümlələri müstəqil nominativ feli sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində elə feli sifət birləşməsi var ki, o cümlənin heç bir konkret üzvü ilə qrammatik əlaqəyə girmədən müstəqil işlənir və bütünlüklə cümləyə aid olur, cümlənin əsas hissəsindən vergüllə ayrılır, məsələn:

Turning the corner, we reached the post office.

Müstəqil feli sifət tərkibi cümlədə, bir qayda olaraq, zərflik funksiyasında işlənir, məsələn:

Taking his hand, she put it up to the opal at her neck.

Müstəqil feli sifət tərkibi daha çox ədəbi bədii dildə işlənir. Bu tərkib Azərbaycan dilinə, əsasən, feli bağlama birləşmələri vasitəsi ilə tərcümə edilir, məsələn:

Passing the road, the children entered the garden. - Yolu keçərək uşaqlar bağa girdilər.

I stood quietly, *looking at him* (W.S.Maugham). – Ona baxaraq sakit dayanmışdım.

“The Absolute Participial Construction” önlüklə işlədildikdə “the Prepositional Participial Construction” əmələ gəlir, məsələn:

He stood with her eyes *fixed* on him.

Presently he came to a standstill, with his hands deep *plunged into* his pockets (J.Galsworthy).

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli sifət tərkiblərinin təhlili

Müasir ingilis dilində feli sifətlər tərkib yaradır. Beləliklə, hiss orqanları vasitəsi ilə dərk olunan “to see – görmək; to watch, to observe – müşahidə etmək, görmək; to notice – qeyd etmək; to hear – eşitmək; to feel – hiss etmək” və s. fellər feli sifətlə işlənərkən özündən sonra obyekt halında olan əvəzlilik və ümumi halda isim tələb edir. Belə tərkib obyekt halında olan məsdər tərkibinə oxşayır və onun kimi cümlənin bir üzvü, mürəkkəb tamamlıq rolunu oynayır, məsələn:

I saw him running. – Mən onu qaçan gördüm.

I saw him run. – Mən onu qaçan gördüm.

I heard her shouting. – Mən onu çağırışını eşitdim.

I heard her shout. – Mən onu çağırışını eşitdim.

Azərbaycan dilinə obyekt halında olan feli sifət tərkibi və obyekt halında məsdər tərkibi kimi tərcümə olunur, məsələn: “Mən onu qaçan gördüm. Mən onun qaçdığını gördüm.” Ancaq feli sifət tərkibi ilə məsdər tərkibi arasında mənə fərqi olur, feli sifət hərəkətin tamamlanma prosesində uzunsürən hərəkətin mahiyyətini bildirir, məsdər isə çox zaman bitmiş (tamamlanmış) hərəkəti bildirir. Buna görə də feli sifətlə tərkib felin bitməmiş tərzli budaq cümləsi kimi, məsdərlə tərkib isə felin bitmiş tərzli budaq cümləsi kimi tərcümə edilir, məsələn:

I heard *him come up* the stairs a few minutes ago. – Mən bir neçə dəqiqə əvvəl onun pilləkənlərə yaxınlaşdığını eşitdim.

I heard *him coming up* the stairs slowly, as if he was carrying something heavy. – Mən onu sanki ağır yük daşıyırmış kimi yavaş-yavaş pilləkənlərə yaxınlaşdığını eşitdim.

We saw *him take* a cigarette-case from his pocket and light a cigarette. – Biz onu cibindən siqaret qutusunu götürüb və bir siqaret yandıran gördük.

We saw *him looking for* something on the ground and then raised his arm and threw something into the water. – Biz onu yerdə nə isə axtaran gördük və sonra o qolunu qaldırdı və suya nəisə atdı.

Bəzən də məsdərlə feli sifət tərkibi mənaca, demək olar ki, fərqlənmir. Bu, fel uzun sürən hərəkəti bildirdikdə baş verir, məsələn:

I saw *them walk* along the bank of the river. – Mən onları çayın sahilində gəzən gördüm.

I saw *them walking* along the bank of the river. – Mən onları çayın sahilində gəzən gördüm.

İndiki zaman feli sifətinin obyekt halı tərkibində həmçinin məchul növlü indiki zaman feli sifəti də işlədilir, məsələn:

The captain watched *the goods being discharged*.

He saw *the engines being carefully packed* in cases.

Obyekt halında olan keçmiş zaman feli sifət tərkibi bütün hallarda ismi birləşmə və ya keçmiş zaman feli sifətində obyekt halında olan əvəzliliklə işlənir. Bu birləşmə cümlənin bir üzvü, ancaq mürəkkəb tamamlıq rolunu oynayır. Bu tərkiblər işlədilir:

1. Hissiyat, duyğu bildirən fellərdən sonra “to see, to watch, to hear” və s., məsələn:

I heard *his name mentioned* several times during the conversation. – Danışıda onun adının bir neçə dəfə xatırlandığını eşitdim.

2. Arzu, istək bildirən fellərdən sonra. Bu zaman keçmiş zamanda feli sifətlə obyekt halı tərkibi ilə yanaşı, məchul növdə məsdərlə obyekt halı işlədilir, məsələn:

He wants *the work done* immediately.

He wants *the work to be done* immediately.

The manager wishes *the cases counted and weighed*.

The manager wishes *the cases to be counted and weighed*.

3. “To have” felindən sonra. “To have” feli keçmiş zaman feli sifəti obyekt halı tərkibi ilə göstərir ki, hərəkəti mübtəda özü deyil, kimsə başqa biri icra edir, məsələn:

I had *my hair cut* yesterday.

I shall have *the letters posted* immediately.

I must have *my luggage sent* to the station.

“To have” feli müxtəlif formalarda və birləşmələrdə işlədilə bilər, məsələn:

I *have* my shoes mended in that shop.

I *am going to have* my hair cut.

I *want to have* the walls of my room painted.

İngilis dilində zərflik vəzifəsində feli sifət tərkibinin iki tipi var.

1. Cümlənin mübtədasına aid olan hərəkəti ifadə edən feli sifət tərkibi. Belə tərkib Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibinə uyğun gəlir, məsələn:

Knowing English well, my brother was able to translate the article without any difficulty. – Qardaşım ingilis dilini yaxşı bildiyindən mətni heç bir çətinlik olmadan tərcümə edə bildi.

Having lost the key he could not enter the house. – Açarı itirdiyindən o evə daxil ola bilmədi.

2. Özünün ümumi halda ismi ifadə edən, xüsusi mübtədası olan feli sifət tərkibi, məsələn:

The students know English well, the examination did not last long. – Tələbələr ingilis dilini yaxşı bildiyindən, imtahan uzun çəkmədi.

My brother having lost the key, we could not enter the house. – Qardaşım açarı itirdiyindən, evə daxil ola bilmədik.

Bu tipli feli sifət tərkibi sərbəst feli sifət tərkibi adlanır, belə ki, xüsusi isimli mübtədalar cümlənin mübtədasından asılı deyil. Belə tərkib Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibinə uyğun gəlir.

Sərbəst feli sifət tərkibinin mənasını kontekst müəyyən edir. Bununla bərabər belə tərkiblər aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) budaq cümlənin zamanına uyğun zamanı, məsələn:

The sun having risen (= after the sun had risen), they continued their way. – Günəş qalxanda onlar yollarına davam etdilər.

b) səbəb budaq cümləsinə uyğun səbəbi, məsələn:

The professor being ill (= as the professor was ill) the lecture was put off. – Professor xəstə olduğundan mühazirə keçirilmədi.

c) sərbəst cümləyə uyğun əlavə zərflilikləri. Belə tərkiblər həmişə cümlənin sonunda olur, məsələn:

The wool was placed in the warehouse the cotton being forwarded to the factory (= while the cotton was forwarded to the factory).

Sərbəst feli sifət tərkibi “there is” tərkibli budaq cümləyə və “it” formal mübtədalı cümlələrə uyğun gəlir. Bu feli sifət tərkibində feli sifətdən əvvəl uyğun olaraq “there” və ya “it” olur. Məsələn:

There being a severe storm at sea (= as there was a severe storm at sea), the steamer could not leave the port. – Dənizdə güclü fırtına olduğundan gəmi limanı tərk edə bilmədi.

It being Sunday (= as it was Sunday) the library was closed. – Bazar günü olduğundan kitabxana bağlı idi.

Sərbəst feli sifət tərkibi ilə yanaşı “with” sözünü ilə başlayan eyni mənalı feli sifət tərkiblərinə rast gəlinir, məsələn:

The total value of Poland's exports increased by 16 per cent in 1949 as compared with 1948, with goodstuffs and manufactured goods occupying important place in the exports of the country.

With agricultural surpluses in the USA rapidly increasing and exports declining, the agricultural situation in that country is becoming extremely tense.

Sərbəst feli sifət tərkibləri elmi-texniki və siyasi-iqtisadi ədəbiyyatda çox yayılmışdır. Onlara bədii ədəbiyyatda daha az rast gəlinir və danışiq dilində demək olar ki, heç işlədilmir.

Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində aşağıdakı feli sifət tərkibləri işlədilir:

1. Tamamlıq-feli sifət tərkibi (The Objective Participial Construction);
2. Mübtəda-feli sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction);
3. Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi (The Nominative Absolute Participial Construction);
4. Müstəqil Feli Sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction).

Müasir ingilis dilində ümumi halda isim (yaxud obyekt halda şəxs əvəzliyi) və feli sifətdən ibarət tərkib işlənir. Bu növ tərkibə tamamlıq-feli sifət tərkibi (The Objective Participial Construction) deyilir (6, s.171), məsələn:

I watched *the children (them) playing* in the yard.

Yuxarıdakı cümlədə seçilən hissə tamamlıq-feli sifət tərkibidir. Bu tərkib cümlədə bir sintaktik vahid kimi işlənir və mürəkkəb tamamlıq funksiyası daşıyır.

Tamamlıq-feli sifət tərkibi aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. hissi və əqli qavrayış ifadə edən “to find, to see, to hear, to feel, to consider” və s. fellərdən sonra, məsələn:

She heard *someone groaning* (W.S.Maugham).

I found *Dirk waiting* for me on the steps (W.S.Maugham).

He heard *the door closing* (J.Galsworthy).

1. “to have, to get” fellərindən sonra, məsələn:

She had *the drawing-room redecorated* (W.S.Maugham).

“I have got *your drawing framer* and *hung* above my bureau ...”
(J.Galsworthy).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu növ quruluşa malik olan cümlələrin sual forması “to do” köməkçi feli vasitəsilə düzəldilir, məsələn: Where *did* you have your shoes mended?

Müasir ingilis dilində işlənən tamamlıq-feli sifət tərkibi adətən Azərbaycan dilinə ya (1) təsirlik halda olan isim (yaxud əvəzlik) və ya feli sifət, ya da (2) budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn:

I saw *the boy (him) crossing* the street. – (1) Mən oğlanı (onu) küçəni keçən gördüm. / (2) Mən gördüm ki, oğlan küçəni keçir.

Kauşanskaya, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən başqa, həmçinin qeyd edir ki, tamamlıq feli sifət tərkibində Participle I Indefinite Active (indiki zaman feli sifətin məlum növü), yaxud Participle II (keçmiş zaman feli sifəti) işlənir (83, s. 165). Bu cümlədə mürəkkəb tamamlıq feli sifət tərkibi işlənir:

a) hissi qavrayış ifadə edən “to see, to hear, to feel, to find” və s. fellərdən sonra, məsələn: I heard *my wife coming* (Conan Doyle).

Then he looked out of the window and saw *clouds gathering* (T.Dreiser).

She could feel *her hands trembling* exceedingly (Hardy).

She found *him waiting for her* at her journey’s end ... (Ch.Dickens).

I saw *the pony harnessed* myself (Collins).

The dog heard *his name pronounced* through the open door (Collins).

He felt *himself clutched* by the collar (Hardy).

You will probably find *your sister grown*, Bella (Ch.Dickens).

I *found* the boy *grown*.

You will probably find *yor sister grown*.

The dog heard *name pronounced through the open door*.

I saw *the pony* harnessed myself.

b) əqli fəaliyyət bildirən bəzi fellərdən sonra: “to consider, to understand”, məsələn:

They *considered* themselves *prepared* for the attack.

I consider *myself engaged* to Herr Klesmer (Eliot).

c) arzu, istək bildirən “to want, to wish, to desire” fellərindən sonra. Bu halda yalnız keçmiş zaman feli sifəti işlənir, məsələn:

He *wanted* the letter *written* at once.

The governor wants *it done* quick (Bennett).

ç) “to have, to get” fellərindən sonra. Bu fellərdən sonra gələn obyekt feli sifət tərkiblərində feli sifət mübtədanın ifadə etdiyi şəxsin arzu və istəyi ilə icra olunmuş hərəkəti bildirir, məsələn:

I had *some books brought*.

You can get *your clothes made here*.

Belə ki, “ I had my shoes repaired” cümləsinin mənası “mən ayaqqabımı təmir etdirdim” deməkdir.

Bu tip cümlələrin sualında “do” feli işlədilir, məsələn:

Why don't you have *your coat altered*?

Bu halda yalnız keçmiş zaman feli sifəti işlənir, məsələn:

I had *my coat altered*.

He had *several bottles of wine brought* ... (T.Dreiser).

You can get *your clothes made in Europe* (T.Dreiser).

Müasir ingilis dilində ümumi halda isim (yaxud adlıq halda əvəzlilik) və feli sifətdən ibarət tərkib işlədilir, məsələn: *The children* (they) were seen *playing* in the yard.

Yuxarıdakı cümlədə seçilmiş hissə feli sifət tərkibidir. Bu tərkibin iki hissədən ibarət olmasına baxmayaraq, cümlədə bir sintaktik vahid kimi çıxış edir və mürəkkəb mübtəda funksiyası daşıyır. Buna görə də həmin tərkibə mübtəda-feli sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction) deyilir (6, s. 172).

Mübtəda-feli sifət tərkibi hissi qavrayış ifadə edən “to see, to hear, to feel” və s. fellərlə işlədilir, məsələn: *The hunters were seen walking and hunting in the forest yesterday.*

The two men were heard descending (Ch. Dickens).

Müasir ingilis dilində işlənən mübtəda-feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə ya (1) təsirlik halda isim və feli sifət, yaxud da (2) budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxslı olur, məsələn: *The boys were seen going to the village.* – (1) *Oğlanları kəndə gedən* görüblər. (2) Görüblər ki, *oğlanlar kəndə gedirlər.*

Mübtəda-feli sifət tərkibinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o cümlənin bir üzvü kimi işlənmir. Onun bir komponenti mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi kimi işlənir (67, s.167). Məsələn: *They were heard talking together ...* (Collins).

Müasir ingilis dilində feli sifətlə əlaqədar olaraq digər bir tərkib də işlədilir. Bu tərkibin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun sanki ya ümumi halda isimlə, ya da adlıq (nominativ) halda şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmiş müstəqil mübtədası olur. Bu xüsusiyyət həmin tərkibə müstəqillik verir, onu budaq cümləyə yaxınlaşdırır. Müstəqil nominativ feli sifət tərkibindən sonra, bir qayda olaraq, vergül qoyulur ki, bu da onun nisbətən müstəqil işlənməsini göstərir (6, s.173). Məsələn:

The wind having ruined our hut, we were obliged to rebuild it.

Yuxarıdakı cümlədə seçilmiş hissə müstəqil feli sifət tərkibidir. Bu tərkibdə iştirak edən feli sifətlə isim (yaxud əvəzlik) arasında mövcud olan qrammatik əlaqə cümlədə mübtəda ilə xəbər arasındakı əlaqəni xatırladır. Buna görə də həmin tərkibdə iştirak edən isim (yaxud əvəzlik) ikinci dərəcəli mübtəda, feli sifət isə ikinci dərəcəli xəbər hesab edilir.

Müstəqil feli sifət tərkibi cümlədə qrammatik baxımdan müstəqilliyə malik olsa da, yenə tərkibində işləndiyi cümlə ilə sıx məntiqi əlaqədə olur və cümlədə müxtəlif zərflik funksiyasında çıxış edir:

1. zaman zərfliyi funksiyasında, məsələn: *The meeting having finished, we left the hall.* *The work having been done, the workers set off with light hearts.*

2. səbəb zərfliyi funksiyasında, məsələn: *The train coming in a minute later*, the two brothers parted ... (J.Galsworthy).

3. şərt zərfliyi funksiyasında, məsələn: *Mother permitting*, the children will go to the forest.

4. tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasında, məsələn: *Away go the two vehicles*, horses galloping, boys cheering, horns playing loudly (Ch.Dickens).

Müstəqil feli sifət tərkibində bəzən feli sifət işlənir, məsələn: *The strange greetings over*, old Jolyon seated himself in a wicker chair ... (J.Galsworthy).

Müasir ingilis dilində işlənən müstəqil feli sifət tərkibi Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir (6, s.173), məsələn: *Weather permitting*, the travelers will continue their way. – *Hava imkan versə*, səyahətçilər yollarına davam edəcəklər.

The sun having set, it was getting dark. – *Günəş batdığı üçün* hava qaralırdı (*Günəş batdığından* hava qaranlıqlaşdı).

Kauşanskaya qeyd edir ki, müstəqil nominativ feli sifət tərkibində indiki zaman feli sifəti bütün formalarda (Participle I), yaxud keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) işlədilir. Kauşanskaya da həmçinin qeyd edir ki, müstəqil nominativ feli sifət tərkibi zərflik kimi işlədilir (67, s. 165):

1. zaman zərfliyi kimi, məsələn: *The lamp having been lit*, Mrs.Macallan produced her son's letter (Collins).

This duty completed, he had three month's leave (Hardy).

2. səbəb zərfliyi kimi, məsələn: *It being now pretty late*, we took our candles and went upstairs (Ch.Dickens).

A knock had come to the door and *there being nobody else to answer it*, Clare went out (Hardy).

We were walking by ourselves for an hour, *George having remained behind in the hotel to write a letter to his aunt* (Jerome K. Jerome).

3. tərzi-hərəkət zərfliyi kimi, məsələn: He turned and went, *we, as before following him* (Jerome K. Jerome).

One morning he stood in front of the tank, *his nose almost pressed to the glass* (T.Dreiser).

4. şərt zərfliyi kimi, məsələn: *Weather (time, circumstances) permitting*, we shall start tomorrow.

Conciliation failing, force remains; but *force failing*, no further hope of conciliation is left.

Müasir ingilis dilində elə feli sifət birləşməsi də var ki, o, cümlənin heç bir konkret üzvü ilə qrammatik əlaqəyə girmədən müstəqil işlənir və bütünlükdə cümləyə aid olur, cümlənin əsas hissəsindən vergüllə ayrılır, məsələn: *Turning the corner*, we reached the post-office.

Müstəqil feli sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction) cümlədə, bir qayda olaraq, zərflik funksiyasında işlənir, məsələn: *Taking his hand*, she put it up to the opal at her neck (J.Galsworthy).

I stood quietly, *looking at him* (Maugham).

Müstəqil feli sifət tərkibi sözünü ilə də işlənir, məsələn: Presently he came to a standstill, *with his hands deep plnged into his pockets* ...(J.Galsworthy).

Belə feli sifət tərkibləri bəzən ara söz kimi də işlənir, məsələn: *Generally speaking*, I don't like your idea of going there.

Judging by her face, she is getting better day by day.

Müstəqil feli sifət tərkibi daha çox ədəbi-bədii dildə işlədilir. Bu tərkib Azərbaycan dilinə əsasən feli bağlama birləşmələri vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn: *Passing the road*, the children entered the garden. – *Yolu keçərək* uşaqlar bağa girdilər.

Having opened the bag, I took out a pen. – *Çantanı açıb*, mən bir qələm götürdüm.

Kauşanskaya qeyd edir ki, müstəqil feli sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction) “with” sözünü ilə işlənə bilir və bu zaman o, sözönlü müstəqil feli sifət tərkibi (The Prepositional Absolute Participial Construction) adlanır (67, s. 168). Bu tərkib əksər hallarda tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənir, məsələn:

They were walking on again, *with Hugh calmly drawing at his pipe* (Lindsay).

The daughter sat quite silent and still, *with her eyes fixed on the ground* (Ch.Dickens).

Kauşanskayadan fərqli olaraq, Barxudarov qeyd edir ki, müstəqil feli sifət tərkibi bir çox hallarda “with” və “without” sözləri ilə işlənir (54, s.234), məsələn: He had been lying quietly, since the car started, *with his head pillowed on his arms*.

Müasir ingilis dilində müstəqil nominativ feli sifət tərkibi (The Absolute Nominative Participial Construction) ilə müstəqil nominativ tərkib (The Absolute Nominative Construction) cümlədə vergül yaxud nöqtəli vergüllə ayrılır (67, s.169). Məsələn: Grandcourt ... rose and strolled out on the lawn, *all the dogs following him* (Eliot).

Mr. Tulkinghorn comes and goes pretty often; *there being estate business to do* (Ch.Dickens).

Then he started out, *bag and overcoat in hand*, to get his cup of coffee (Maltz).

Sözönlü müstəqil feli sifət tərkibi isə, adətən, cümlədə vergüllə ayrılır, məsələn:

It was a balmy, radiant day, *with the trees and grass shining exceedingly green after the rain of the night before* (T.Dreiser).

He was there, writing busily at a distant table, *with his back towards the door* (Eliot).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində feli sifətlə yanaşı “cerund” adlanan xüsusi bir qrammatik bölmə də var ki, onun da düzəlmə qaydası eyni ilə indiki zaman feli sifətində olduğu kimidir.

Müasir ingilis dilində həm cerund, həm də indiki zaman feli sifəti eyni olaraq felin əsasına “-ing” suffiksi əlavə etməklə düzəldilir. Bu isə, o deməkdir ki, ingilis dilində mövcud olan felin bu iki müxtəlif forması morfoloji baxımdan bir-birindən fərqlənmir. Buna görə də ancaq morfoloji formaları nəzərə aldıqda felin iki müxtəlif forması olan bu sözləri bir-birindən fərqləndirmək olmur. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyə girmə baxımından cerund və indiki zaman feli sifəti bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir, məsələn:

- 1) cerund sözünü ilə işlənə bilir;

- 2) cerund yiyəlik halında olan isim, yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər;
- 3) cerund isim kimi, cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq və s. sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər.

Lakin indiki zaman feli sifəti bu xüsusiyyətlərin heç birinə malik deyil. Beləliklə, müasir ingilis dilində “-ing” şəkilçili bu və ya digər sözün cerund və ya indiki zaman feli sifəti olmasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən yuxarıda deyilən xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir. Əgər yuxarıda deyilmiş həmin xüsusiyyətlərdən heç olmazsa biri “-ing” şəkilçisinə malik olan sözdə müşahidə edilərsə, demək, həmin söz cerunddur. Əksinə “-ing” şəkilçisi ilə qurtaran söz bu xüsusiyyətlərdən heç birinə malik deyilsə, demək, həmin söz indiki zaman feli sifətidir (6, s.179).

Müasir ingilis dilində “-ing” suffiksində malik olan söz bəzən mürəkkəb ismin komponenti, bəzən isə ismin təyini kimi işləyə bilər, məsələn: “a dancing-hall” və “a dancing girl”.

Göründüyü kimi, bu halda da həmin tərkiblərin komponenti formaca bir-birindən fərqlənmir, ancaq formaya əsaslanaraq onları nitq hissəsi kimi fərqləndirmək mümkün olmur. Bu halda formaca, hətta durduğu yerə (hər iki halda “-ing” formalı söz isimdən əvvəl durur) görə eyni olan bu sözləri fərqləndirmək üçün onların mənasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər “-ing” suffiksli söz həmin birləşmədə hərəkət bildirirsə “dancing girl, crying child, running boy” və s. birləşmələrində olduğu kimi, demək, o, feli sifətdir. Əgər “-ing” formalı söz hərəkət bildirmirsə “dancing-hall, cooking-stove” və s. birləşmələrində olduğu kimi, demək, o, cerunddur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu halda cerundu indiki zaman feli sifətindən fərqləndirmək üçün transformasiya üsulundan da istifadə etmək olar, məsələn: “a dancing-hall” – “a hall for dancing” şəklində transformasiya etmək mümkün olduğu halda, “a dancing girl” birləşməsini “a girl for dancing” şəklində demək olmaz. Beləliklə, həmin tərkibli birləşmə bu şəkildə transformasiya edilə bilirsə, demək, onun birinci tərəfi (“-ing” formalı söz) cerund hesab edilməlidir.

Müasir ingilis dilində feli sifət cümlələri

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparan zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feli sifət komponentli söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, feli sifət cümlələri.

Feli sifət cümlələri müstəqil feli sifət tərkiblərindən törəmişdir. Məsələn: “The bell rang, the lesson began. There was a silence. The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming”.

Yaxud başqa bir misal. “What a glorious scene it was. Lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements”. (The Green Years).

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə “The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming. Lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements” – feli sifət cümlələridir.

Feli sifət cümlələri müstəqil nominativ feli sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Buraya yuxarıda qeyd olunan “lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements” kimi cümlələri aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər nominativ absolyut feli sifət tərkibi (her eyes fixed on the ground), istərsə də sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibi (with her eyes fixed on the ground) Azərbaycan dilinə eyni şəkildə tərcümə olunur.

Sözönülü nominativ absolyut feli sifət tərkibinə başqa misallar da gətirmək olar: “They were walking on again, Hugh calmly drawing at his pipe”. – Onlar irəliləyirdilər, Hyu sakitcə qəlyanını sümürürdü.

Nominativ absolyut feli sifət tərkiblərinin ikinci tərəfi keçmiş zaman feli sifət ilə - Participle II ifadə oluna bilər. Məsələn: “The work done, they went home”.

Bu cümləni Azərbaycan dilinə fəlin məchul növünə tərcümə etmək lazımdır, bu halda fəli bağlama tərkibi Azərbaycan dilinə “sonra” qoşması ilə işlədilir. Məsələn: “İş görüldükdən sonra onlar evə getdilər”.

“The machines having been tested, they put them into use”. – Maşınlar sınaqdan keçirildikdən sonra onları istismara verdilər.

“The student having translated the text I verified his translation”. – Tələbə mətni tərcümə etdikdən sonra mən onun tərcüməsini yoxladım.

Nominativ absolyut fəli sifət tərkibi, qeyd etdiyimiz kimi, səbəb zərfliyi funksiyasında çıxış edə bilər. Buraya daha bir neçə misal aid etmək olar. Məsələn: “It being now pretty late, we took our candles and went upstairs”. – Artıq çox gec olduğundan biz şamları götürüb yuxarı mərtəbəyə qalxdıq.

“A knock had come to the door, and there being nobody else to answer it, Clare went out”. – Qapı döyüldü, cavab verməyə başqa bir adam olmadığından Kler çölə çıxdı.

Bu cümlədə “there being nobody else to answer it” – “evdə cavab verməyə başqa bir adam olmadığından” – hər iki dildə fəli sifət tərkibidir.

“We were walking by ourselves for an hour, George having remained behind in the hotel to write a letter to his aunt”. – Corc mehmanxanada qalıb xələsinə məktub yazmalı olduğundan, biz bir saat idi ki, tənha gəzirdik.

Nominativ absolyut fəli sifət tərkibi hal-vəziyyət funksiyasında da işləyə bilər və Azərbaycan dilinə hal-vəziyyət zərfliyi kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

“He turned and went, we, as before, following him”. – O, dönüb getdi, biz də əvvəlki kimi onun ardınca.

“One morning he stood in front of the tank, his nose almost pressed to the glass”. – Bir səhər o, vitrinin qarşısında dayanmışdı, burnu az qala şüşəyə toxunacaqdı.

Nominativ absolyut fəli sifət tərkibi şərt zərfliyi funksiyasında da işləyə bilər. Məsələn: “Weather permitting, we shall start tomorrow”. – Hava imkan versə sabah yola düşəcəyik.

“Conciliation failing, force remains, but force failing, no further hope of conciliation is left”. – Razılıq işə keçmirsə, güc qalır, güc keçmirsə, ümid yeri qalmır.

Bu cümlədə “weather permitting” – “hava imkan versə”, “conciliation failing” – “razılıq işə keçmirsə”, “force failing” – “güc keçmirsə” ifadələri ingilis və Azərbaycan dillərində nominativ absolyut feli sifət tərkibidir və cümlələrdə müvafiq olaraq şərt zərfliyi funksiyasında çıxış edirlər.

Müasir ingilis dilində tərkibində feli sifət işlədilməyən iki növ absolyut tərkib vardır: 1) sözönüsüz nominativ absolyut tərkib; 2) sözönülü absolyut tərkib.

Sözönüsüz nominativ absolyut tərkibin iki komponenti olur. Birinci komponent müxtəlif mənalarda işlədilən isimlərlə ifadə olunur, ikinci komponent isə sifət, sözönülü birləşmə, zərflə ifadə oluna bilər.

Nominativ absolyut tərkiblərin cümlədə aşağıdakı funksiyaları vardır: 1) zaman zərfliyi; 2) hal-vəziyyət zərfliyi.

Nominativ absolyut tərkibin qarşısında sözönü olmadığına görə bəzən onu sözönüsüz absolyut tərkib də adlandırırlar.

Sözönüsüz absolyut tərkiblər zaman zərfliyi funksiyasında işlədikdə, zaman zərfliyinin suallarını tələb edir və onun bütün funksiyalarını daşıyır. Məsələn: “Breakfast over, he went to the counting house”. – Səhər yeməyi qurtaranda o, kontora getdi.

Bu cümlədə “breakfast over” sözönüsüz absolyut tərkibidir və aşağıdakı suala cavab verir: “When did to the counting house? – Breakfast over”.

Nominativ absolyut tərkib asanlıqla nominativ feli sifət absolyut tərkibinə çevrilə bilər. Məsələn: “Breakfast over, he went to the counting house”.

“Breakfast being over, he went to the counting house”.

Sözönüsüz absolyut tərkiblər nominativ absolyut feli sifət tərkibinə çevrilə bildikləri kimi, zərflik budaq cümləsinə də transformasiya oluna bilərlər. Məsələn:

“Breakfast over, he went to the counting house”.

“Breakfast being over, he went to the counting house”.

“When breakfast was over, he went to the counting house”.

Birinci cümlədə sözönüsüz absolyut tərkib, ikinci cümlədə nominativ absolyut feli sifət tərkibi, üçüncü cümlədə isə zaman budaq cümləsi müvafiq olaraq “breakfast over” (1), “breakfast being over” (2), “when breakfast was over” (3) formalarında öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözönüsüz absolyut tərkib (breakfast over), nominativ absolyut feli sifət tərkibi (breakfast being over) və zaman budaq cümləsi (when breakfast was over) ingilis dilində sintaktik sinonimlərdir və Azərbaycan dilinə aşağıdakı formalarda tərcümə oluna bilər:

Səhər yeməyi qurtaranda o, kontora getdi.

Səhər yeməyi qurtaran zaman o, kontora getdi.

Sözönüsüz absolyut tərkiblər Azərbaycan dilinə həm zaman budaq cümləsi, həm də feli bağlama kimi tərcümə oluna bilər.

Sözönüsüz absolyut tərkiblər cümlədə hal-vəziyyət bildirən zərflik funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: “Manston went homeward alone, his heart full of strange emotion”.

Bu cümləni Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

Manston tək-cə evə tərəf gedirdi, onun qəlbi qəribə hisslərlə dolu idi.

Qəlbi qəribə hisslərlə dolu halda, Manston tək-cə evə tərəf gedirdi.

Göründüyü kimi, sözönüsüz absolyut tərkiblər hal-vəziyyət zərfliliyi funksiyasında ya müstəqil cümləyə, ya da “halda”, “vəziyyətdə” sözləri artırılmış feli bağlama tərkiblərinə tərcümə edilir. Başqa bir sözönüsüz absolyut tərkibə baxaq: “There he stood, his face to the south-east, his cap in his hand”.

Bu cümləni müxtəlif variantlarda tərcümə etmək olar:

1) O, üzü cənub-şərqə tərəf, papağı əlində dayanmışdı.

2) O, əlində papaq, üzü cənub-şərqə olduğu vəziyyətdə dayanmışdı.

3) O, əlində papaq dayanmışdı, üzünü cənub-şərqə tutmuşdu.

Sözönüsüz absolyut tərkiblərinin əsas cümlə ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün transformasiya metodu vasitəsilə həmin tərkibləri tabesiz mürəkkəb cümləyə çevirmək mümkündür.

Sözönülü absolyut tərkiblərin qarşısında “with, without” sözönüləri işlədilir. Məsələn: “Tom was walking along the road, his hands being in his pockets”. – Tom əlləri cibində yolla gedirdi.

Bu cümlədə “his hands being in his pockets” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir.

“His hands being in his pockets” nominativ absolyut feli sifət tərkibini feli sifətsiz “his hands in his pockets” nominativ absolyut tərkib şəklində də işlətmək olar. Məsələn: “Tom was walking along the road, with his hands in his pockets”. – Tom əlləri cibində yolla gedirdi. / Tom əlləri cibində olduğu halda yolla gedirdi. / Əlləri cibində olduğu vəziyyətdə Tom yolla gedirdi.

Bu cümlədə “his hands being in his pockets”, “his hands in his pockets”, “with his hands in his pockets” absolyut tərkiblərdir.

Başqa bir misal: “Presently he came to a standstill with his hands deep plunged into his pockets”. – İndi o, çıxılmaz vəziyyətə düşdü, əlləri dərin ciblərində idi.

“I found him ready and waiting for me, with a stick in his hand”. – O, hazır idi və məni gözləyirdi, əlində əsa var idi.

Göründüyü kimi, “with a stick in his hand” – “əlində əsa tutmuş halda”, “əlində əsa olduğu halda”, “əlində əsa”, “əsas əlində” kimi tərcümələr mümkündür.

İngilis dilində münasibət və hökm ifadə edən absolyut tərkib və ya konstruksiyalar semantik cəhətdən əvvəlki cümlə ilə çox zəif əlaqədə olarsa, onlar Azərbaycan dilinə müstəqil cümlələrlə tərcümə olunur. Məsələn:

“They had agreed it was best to walk that morning at least, to see Carry could do it every day – sixty cents a week for care fare being quite an item under the circumstances”. – Onlar Kerrinin hər gün piyada gedib-gələ biləcəyini müəyyən etmək üçün onun heç olmasa bu səhər piyada getməsinə qərara almışdılar. Həftədə altmış sent konkaya vermək dörd dollar yarım əməkhaqqı müqabilində böyük xərçdir.

Bu cümlədə “sixty cents a week for care fare being quite an item under the circumstances” nominativ absolyut feli sifət tərkibidir, Azərbaycan dilinə “həftədə altmış sent konkaya vermək dörd dollar yarım əməkhaqqı müqabilində böyük xərkdir” – müstəqil cümləsi ilə tərcümə edilmişdir.

Digər bir nominativ absolyut tərkibi nəzərdən keçirək: “She was painting and thinking – thinking being her special occupation these days”.

Bu cümlədə “thinking” sözü iki dəfə təkrar olunmuşdur. Birinci dəfə əvvəlki hissəyə aid olub “she was painting and thinking” cümləsində xəbərin bir hissəsidir. İkinci “thinking” sözü “thinking being her special occupation these days” nominativ absolyut feli sifət tərkibinin ad bildirən tərəfidir.

Əvvəlki absolyut tərkiblər kimi, bu cümlədə verilmiş absolyut tərkib də o qədər xüsusi olmuşdur ki, onu ayrıca cümlə şəklində tərcümə etmək mümkündür: “Qız peyzaj çəkir və hey fikirləşirdi. Son vaxtlar fikirləşmək onun üçün (Berenis üçün) ən sevimli məşğuliyyət olmuşdu”.

İngilis dilində verilmiş “thinking being her special occupation these days” nominativ absolyut tərkib Azərbaycan dilinə - “Son vaxtlar fikirləşmək Berenis üçün ən sevimli məşğuliyyət olmuşdu” – müstəqil cümlə kimi tərcümə edilmişdir.

Buradakı absolyut konstruksiya əvvəlki cümlədəki ümumiləşmiş mübtədanın bu və ya digər hissəsinə aid olan məlumatı dəqiqləşdirmək funksiyasını daşıyır.

Bağlayıcısız işlənən absolyut tərkiblər cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq münasibət ifadə edir. Məsələn: “For by now he was convinced that he knew just how Mason Clyde had actually slain Roberta; something in his manner and mood convincing him and he was determined to drag it out of him if he could”.

Bu cümlədəki “something in his manner and mood convincing him” nominativ Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi tərcümə olunur. – “İndi Meyson Klaydın Robertanı necə öldürdüyünü dürüst bildiyinə əmin idi. Klaydın üzünün ifadəsi və davranışı Meysonda belə bir qənaət yaratmışdı və o, qərara almışdı ki, müqəssiri mütləq onu boynuna almağa məcbur etsin”.

Göründüyü kimi “something in his manner and mood convincing him” nominativ absolyut Azərbaycan dilinə - “Klaydın üzünün ifadəsi və davranışı Meysonda belə bir qənaət yaratmışdı” – tabesiz mürəkkəb cümləyə tərcümə edilmişdir.

Digər bir cümləyə nəzər salaq: “He had already understood that her name was not to be mentioned – high politics demanding this”. – O artıq anlamışdı ki, o qızın adı heç yerdə çəkilməməlidir, guya bunu yüksək siyasətin mənafeyi tələb edirdi.

İngilis dilində verilmiş cümlədə “high politics demanding this” nominativ absolyut tərkib əvvəlki cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq hökm ifadə edir. Ona görə də bu absolyut konstruksiya Azərbaycan dilinə kompleks məna ifadə edən – “guya bunu yüksək siyasətin mənafeyi tələb edirdi” – şəkildə tabesiz cümlə komponenti kimi tərcümə edilmişdir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji feli sifətlər və onların əsasında yaranan tərkiblər

Məlum olduğu kimi, frazeoloji vahidlərdə milli xüsusiyyətlər güclü olur. Frazeologiya hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzı və s. ilə bağlıdır. Onların bir qisminin (idiomların) başqa dillərə tərcümə oluna bilməsi də əsasən bununla əlaqədardır. Bir sıra hallarda frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı resipiyent dilin daşıyıcılarının yad ifadəni qavraması və özününküləşdirməsi üçün müəyyən zaman keçidi tələb olunur. Bu cür millilik frazeoloji vahidlərin daxili modelləri ilə də səslənir. Ümumiyyətlə, dünya dillərində təşəkkül tapmış feli frazeologizmlərin sema bazası eyni olsa da, onların bu sema əsasında əmələ gətirdiyi fraza mənası daha geniş şəkildə özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, felin bütün növləri frazeoloji birləşmənin tərkibində iştirak edərək, özlərinin ilkin məzmunundan məna-məzmun planında fərqlənir, onlarda ifadə olunan situasiyanı adlandırma xüsusiyyəti yeni keyfiyyətdə təzahür

edir. Müqayisə edək: havayı danışmaq, çiy-çiy danışmaq, yekə-yekə danışmaq, tərs-tərs danışmaq, hədərəm-pədənəm danışmaq, üzünə dik söyləmək; ask for it, call smb.'s bluff, not know one's arse from one's elbow. Frazeoloji birləşmələrindəki fellər başqa sərbəst işləndiyi məqamlardan fərqli olaraq, burada bütövlükdə frazeoloji strukturdan asılıdır və bu sintaktik bağlılıq, onları da bütöv vahiddən asılı vəziyyətə salır. Beləliklə, istər nitq, təfəkkür, iş, hal-vəziyyət, istərsə də hərəkət fellərinin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin ümumi mənası həmin fellərdə ifadə olunmuş mənanın ətrafında intensivliyin, ekspressivlik və emosionallığın gücləndirilməsi sayəsində formalaşır. Məsələn, adi cümlədə felin məna variasiyaları mümkün olduğu halda, frazeoloji vahid daxilində fel özünün yalnız bir mənasını məzmun və intensivlik cəhətindən inkişaf etdirir, bütün semantik modifikasiyalar yalnız bir mənanın ətrafına dolanır (17, s. 189).

Feli frazeologizmlər adicə fellər kimi də bir və ya iki sözü, iki halı idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Feli frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti təkə bir halı idarə edir. Elə frazeologizmlər də vardır ki, iki halı idarə edə bilir. Bu cür idarəetmə qabiliyyəti fikrin tam bitmədiyi frazeoloji qovuşma, birlik və birləşmələr üçün xarakterikdir. İstər bir, istərsə də iki halı idarə etməsi ilə bu cür frazeoloji vahidlər kontekstdə daha böyük mətnini – cümlənin tərkibinə daxil ola bilir, onun komponentləri cümlənin tərkibində cümlənin komponentləri kimi yeni möqe tutur.

Müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələr feli sifət şəkilçiləri ilə işlədilərək, ya cümlənin bu və ya digər bir üzvü, ya da mürəkkəb söz birləşməsinin tərəfindən biri kimi sintaktik vəzifə daşıyır. İngilis dilində iki feli sifət olduğuna görə onları indiki zaman feli sifəti (The Present Participle) və keçmiş zaman feli sifəti (The Past Participle). Məsələn:

I hated the hollow sound of the rain *pattering on* the roof (Du Maurier).

And then she turned to the title-page, and looked at the name *written* in the schoolboy hand (Ch. Brönte).

Frazeoloji birləşmələr fellərdən əsaslı şəkildə fərqləndiyi halda, qrammatik cəhətdən onlara aid əlamətlərin bir qismini özündə əks etdirməklə fellərə yaxınlaşır. Cümlə daxilində feli frazeoloji birləşmələri fellərə yaxınlaşdıran

cəhətlər onların şəxslə fəllər kimi fəli bağlama, fəli sifət və məsdər şəkilçiləri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında müvafiq tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir (17, s. 173).

Fəli frazeoloji birləşmələr fəli sifət şəkilçiləri ilə işlədilərək, ya cümlənin bu və ya digər bir üzvü, ya da mürəkkəb söz birləşməsinin tərəflərindən biri kimi sintaktik vəzifə daşıyır və bu cəhətdən, ilk baxışda, eyni şəkilçiləri qəbul etmiş fəli sifətlərə və ya fəli sifət tərkiblərinə oxşayır. Odur ki, bəzən bunları fəli sifətlər və ya sifət tərkibləri ilə eyniləşdirirlər. Halbuki bunlar fəllərdən fərqli olan frazeoloji kateqoriyadan düzəlmişdir və həmin kateqoriyaya məxsus xüsusiyyətləri saxlamaqla həm fəli sifətlərdən, həm də fəli sifət tərkiblərindən fərqlənir. Bunu aşağıdakı misalların müqayisəli təhlilindən də aydın şəkildə görə bilərik:

- Əsgər: Nə sayaq evlənim, *görmədiyim* qızı almaram, *gördüyüm* qızlardan da xoşuma gələn, ürəyimə yatanı bir nəfər olubdur ki, onu mənə verməzlər (Ü. Hacıbəyov).

- Elxan: Aqşın, Aqşın mən özüm əldən-ələ satılıram. Fəqət mənim əməllərim vicdan tacirlərinin *alıb-sata biləcəyi* bir hərərac malı deyildir (C.Cabbarlı).

Haqqında bəhs etdiyimiz söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşməsi deyil, frazeoloji səciyyə daşmasını və fəli sifət şəkilçisi ilə işlənərək özündən sonra gələn ismin əlamətini bildirdiyini nəzərə alaraq, belə formaları nə “fəli sifət”, nə də “fəli sifət tərkibləri” hesab etmək doğru deyildir. Bunların fəli sifət şəkilçisi ilə işlənən formalarını *frazeoloji fəli sifət* adlandırmaq lazım gəlir. Məsələn:

to go in a circle – dolaşmaq, yerində saymaq;

“*Going in a circle* he told us that several times already” (J.B. Priestley, «Daylight on Saturday», ch.17).

to get back into circulation – adi həyata qayıtmaq;

“I am going to New York, *getting back into circulation*. After all I can spend my whole life here sitting against that wall...” (W.S.Maugham «Complete Short Stories»).

to lose the scent – izi itirmək, yaddan çıxarmaq;

“They worked as ordered. He stood still as though *lost the scent* of them” (W.Scott, «Kenilworth»).

Feli frazeoloji sifətlər bəzən cümlədə frazeoloji vahidin bilavasitə tərkib hissəsi olmayan müəyyən bir sözlə, söz birləşməsi ilə də sintaktik əlaqədə olur. Beləliklə də, bunlar öz quruluşları ilə frazeoloji feli sifətlərdən fərqlənir.

N.Ç.Vəliyeva “Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında” monoqrafiyasında təklif edir ki, spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq frazeoloji birləşmə əsasında yaranan belə formaları *frazeoloji feli sifət tərkibləri* adlandıraraq (17, s. 176). Bu əsərdə qeyd edilir ki, dilimizdə frazeoloji feli sifət tərkibli də öz quruluşları etibarilə zəngindir. Məsələn: “Hələ Rüstəm kişinin yadına düşmürdü ki, bir tapşırığını *yerinə yetirməyən* olsun” (M.İbrahimov).

“Dünənə kimi *at oynadan* Aqil Kazımov belələrinin gözündə toxunulmaz sayılırdı” (“Azərbaycan” qəzeti).

Müasir rus dilinə də nəzər salanda görürük ki, bu dildə bir sıra frazeoloji feli sifətlər mövcuddur, məsələn: не помнящий родства; первый попавший; как в воду опущенный; оскорбленная невинность; глас (голос) вопиющий в пустыне; из ряда вон выходящий; вновь опущенный.

Misal üçün: бросать камень – обвинять, чернить – günahlandırmaq;

“*Бросающий камень* в меня, очень пожалеет о последствиях” (М.Шолохов).

бить в набат – обращать всеобщее внимание на грозящую опасность, стремясь предупредить её, призывая к борьбе с ней – həminin diqqətini cəlb etmək;

“*Бьющий в набат*, не ждёт команды” (А.Фадеев).

бередить рану – волновать, тревожить, беспокоить – narahat etmək;

“*Бередившие старые раны*, эти песни будили тоску” (М.Л.Михайлов).

помянуть добрым словом – хорошо отзываться о ком-либо – bir kəsin haqqında yaxşı danışmaq;

“Поминавшие добром, сельчане долго не могли забыть Земледельческую школу” (И.Потапенко).

Müasir ingilis dilində cümlə daxilində feli frazeoloji vahidləri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər bunların fellər kimi cerund, feli sifət və məsdər şəkilçiləri ilə işlədilməsində və hər birinin əsasında yaranan müvafiq səciyyəli tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, inglis dilçiliyində belə formalar və bunların əsasında yaranan tərkiblərin spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bunun da nəticəsində, belə konstruksiyalarla əlaqədar olaraq bu və ya digər ad altında irəli sürülən fikirlərdə müxtəliflik mövcuddur (16, s.11-12).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müasir ingilis dilində aşağıdakı feli sifət tərkibləri işlədilir:

1. Mübtəda-feli sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction);
2. Tamamlıq-feli sifət tərkibi (The Objective Participial Construction);
3. Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi (The Nominative Absolute Participial Construction);
4. Sözlü Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi (The Prepositional Absolute Participial Construction).

Frazeoloji feli sifətlər ingilis dilində feli sifət şəkilçilərinin əlamətlərini ifadə edən bir neçə feli sifət şəkilçisi ilə formalaşır və cümlədə feli sifətlərin daşdığı sintaktik vəzifələrdə çıxış edir, məsələn:

to get a hump on – tələsmək, tərپənmək;

“The girls were seen getting a hump on” (E. Caldwell, «Jackpot»).

The Subjective Participial Construction in the function of the complex subject. (Mübtəda-feli sifət tərkibi mürəkkəb mübtəda funksiyasında.)

to put smth. on ice – uğuru təmin etmək, udmaq;

“I watched the children putting the game on ice” (E.S. Gardner, «The Case of the Sleep - Walker’s Niece»).

The Objective Participial Construction in the function of the complex object. (Tamamlıq-feli sifət tərkibi mürəkkəb tamamlıq funksiyasında.)

to make an idol of smth. – bir kəsə sitayiş, pərəstiş;

“Making an idol of wealth, you were unhappy” (J.Conroy, «The Disinherited»).

The Nominative Absolute Participial Construction in the function of the adverbial modifier of cause. (Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi səbəb zərfliyi funksiyasında.)

to take issue against (smb. or smth.) – bir kəsin və ya bir şeyin əleyhinə olmaq;

“The man sat quite silent and still, with him taking issue against that case” (Th.Dreiser, «Tragic America»).

The Prepositional Absolute Participial Construction in the function of the adverbial modifier of manner. (Sözönlü Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi tərzihərəkət zərfliyi funksiyasında.)

Bu misallardan göründüyü kimi, feli sifət şəkilçisi ilə işlənən formalarını frazeoloji feli sifət adlandırılır. Frazeoloji feli sifətlər ingilis dilində feli sifət şəkilçilərinin əlamətlərini ifadə edən feli sifət şəkilçisi ilə formalaşır və cümlədə feli sifətlərin daşdığı sintaktik vəzifələrdə çıxış edir. Frazeoloji feli sifət birləşmələrində komponentlər cümlədə sintaktik vəzifə daşmadığına və yalnız frazeoloji vahidin tərkib hissəsi olduğuna görə bunların iştirakı ilə işlənən sabit birləşmələri də bir bütöv halında götürərək frazeoloji feli sifət hesab edirik.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillərdə feli sifətin müqayisəli tipoloji tədqiqi olduqca mürəkkəb, lakin maraqlıdır. Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə edilən dillərdə feli sifətin müəyyən oxşarlıqları ilə yanaşı, həm də böyük fərqlər də vardır. Bu da feli sifətin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxardır. Bu elmi-tədqiqat işdə məhz bu problemə diqqət yetirilib, onu araşdırıb müəyyən fikirlər irəli sürməyə çalışdıq.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feli sifətin iki növü qeyd olunur: indiki zaman feli sifət – Participle I və keçmiş zaman feli sifət – Participle II. Azərbaycan

dilində isə feli sifətin üç növü var: indiki zaman feli sifəti, keçmiş zaman feli sifəti, gələcək zaman feli sifəti.

Feli sifətin hər iki növü: indiki və keçmiş zaman feli sifətlərin adları şərti xarakter daşıyır, yəni nə Participle I bütövlükdə indiki zamana, nə də ki, Participle II bütövlükdə keçmiş zamana aid deyildir.

Azərbaycan dilində isə demək olar ki, feli sifətin hər üç forması özünəməxsus müəyyən şəkilçilər vasitəsilə düzəlik. Bəzən, məsələn, indiki zaman feli sifət şəkilçisi gələcək zamanı ifadə edə bilsə də, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində zaman adları şərti xarakter daşıyır.

İngilis dilində indiki zaman feli sifəti felin sonuna “-ing” suffiksi artırmaqla düzəlik, məsələn: “to read – reading; to dance – dancing; to work – working” və s.

Azərbaycan dilində isə indiki zaman feli sifəti sözlərin sonuna müvafiq “-an, -ən, -yan, -yən” şəkilçisi artırmaqla düzəlik, məsələn: “yazan şagird, oxuyan sənətçi, işləyən fəhlə, yuyulan dəsmal” və s.

İngilis dilində keçmiş zaman feli sifəti aşağıdakı yollarla düzəlik: qaydalı fellərin sonuna “-ed” suffiksi əlavə olunur, qaydasız fellərdə isə kök dəyişikliyi baş verir, məsələn: “to work – worked; to walk – walked; to live – lived; to listen – listened; to like – liked” və s. Qaydasız fellərdə: “to write – written; to speak – spoken; to sell – sold; to spend – spent; to send – sent” və s.

Azərbaycan dilində də keçmiş zaman feli sifəti “-mış, -miş, -muş, -müş” və “-dıq, -dik, -duq, -dük” şəkilçilərinə məsubiyyət bildirən “-ım, -im, -um, -üm; -ın, -in, -un, -ün; -ı, -i, -u, -ü; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; -ları, -ləri” şəkilçiləri artırmaqla “-dığım, -dığın, -dığı; -dığımız, -dığınız, -dıqları” kimi feli sifət şəkilçiləri artırılması ilə düzəlik, məsələn: “görmüş insan, oxumuş adam, gəlmiş qonaq, yazdığım yazı, oxuduğum kitab, aldığım meyvə, vurduğu zərbə, qaldığı hava” və s.

Əlavə olaraq, ingilis dilində bəzi dilçilər feli sifətin üçüncü bir növü kimi bitmiş zaman feli sifətini də göstərirlər və ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifəti ilə yanaşı bitmiş zaman feli sifətin düzəlmə qaydasını da qeyd edirlər. Bitmiş zaman feli sifəti “having + Participle II”, yəni “having” və keçmiş zaman

feli sifəti ilə ifadə edilir. Məsələn: “having worked, having spent, having spoken, having written” və s.

Azərbaycan dilində isə indiki və keçmiş zaman feli sifəti ilə yanaşı gələcək zaman feli sifəti vardır.

Gələcək zaman feli sifəti də indiki və keçmiş zaman feli sifətlərində olduğu kimi sözün sonuna müəyyən gələcək zaman “-ar, -ər, -acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək; -ası, -əsi, -malı, -məli” şəkilçilərini artırmaqla düzəlir, məsələn: “görüləcək iş, oxunacaq kitab, hazırlanmalı proqram, yazılacaq dissertasiya” və s.

Müqayisə edilən hər iki dildə feli sifətin ikili xüsusiyyətə, həm fel, həm də sifət xüsusiyyətinə malik olması və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilməsi və s. uzun müddət onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş, ayrı-ayrı mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, feli sifət həm germanistikada, həm də türkologiyada, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilçiliyində bəzən ayrıca nitq hissəsi kimi götürülmüş, bəzən fel, bəzən də sifət kateqoriyasına aid edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və beləliklə, tədris işini çətinləşdirmişdir. Demək olar ki, Azərbaycan dilində 1839-cu ildən 1924-cü ilədək fel, 1924-cü ildən 1936-cı ilədək sifət, 1936-cı ildən 1938-ci ilədək fel, 1938-ci ildən 1959-1960-cı illərədək sifət. Bundan sonra isə fel bəhsinə daxil edilmişdir.

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifət feli xüsusiyyətlərlə birgə sifət və zərf xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir. Feli sifətin bu funksiyası Azərbaycan dilinin feli sifətinə uyğundur.

Azərbaycan dilində də feli sifətlər bütün sifətlər kimi çox asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir.

Feli sifətin zərfə aid xüsusiyyəti isə zərflə təyin edilmiş hərəkətə, zərflə ifadə olunmuş xəbərə xidmət etməsidir.

Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, müqayisə olunan hər iki dildə feli sifət feldəki hərəkət məzmununu saxlayır. Fel əşyanın hərəkətini hökm yolu ilə bildirdiyi halda, feli sifət bunu əlamətləndirmək yolu ilə bildirir. Elə buna görə də

fellər cümlədə xəbər, feli sifətlər isə, əsasən təyin olur. Feli sifətin hərəkət məzmununa malik olması onda feli sifətə məxsus digər əlamətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur, çünki hərəkət məzmunu olmadan təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, tərz və digər xüsusiyyətlər də ola bilməz.

Feli sifət felə məxsus zaman məzmununa da malikdir. Lakin feli sifət zamanı fel kimi konkret şəkildə ifadə edə bilmir, çünki feli sifət zamanı konkret şəkildə bildirməyə deyil, aid olduğu sözü zamanla bağlı olaraq əlamətləndirməyə xidmət edir. Elə buna görədir ki, zaman anlayışı feli sifətlərdə felə nisbətən ümumi şəkildə özünü göstərir. Bu cəhətdən feli sifətləri də eyniləşdirmək olmaz, çünki feli sifəti əmələ gətirən formal əlamətlərdən asılı olaraq, bunların bir qisminə zaman anlayışı qabarıq, digər qisminə isə zəif şəkildə özünü göstərir, hətta bəzində zaman elə ümumiləşir ki, onun hansı zamanı ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olmur. Belə feli sifətlər məzmun etibarilə feldən düzələn sifətlərə yaxınlaşır.

Feli sifət felə məxsus təsir kateqoriyasını da ifadə edir. Feli sifətlərdə bu kateqoriyanın ifadəsi fellərdə olduğu kimidir, yəni əmələ gəlmiş felin məzmunundan asılı olaraq feli sifət həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Müasir Azərbaycan dilində feli sifətin təsirli olub-olmaması işində onun formal əlamətlərinin rolu yoxdur.

Feli sifət felin növ kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu cəhətdən, başlıca olaraq, iki qrupa ayrılır: “-(y)an, -ən; -mış, -miş, -muş, -müş; -dıq, -dik, -duq, -dük; - (y)acaq, -əcək” şəkildə feli sifətlər felin bütün növlərini, qalanları isə bəzi növlərini, yəni “-(y)ası, -əsi; -malı, -məli; -maz, -məz” şəkildə feli sifətlər düzələn, əsasən, məlum və məchul “-ar, -ər, -r” şəkildə feli sifətlər əmələ gələn isə məlum növü ifadə edir.

Feli sifətdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi, əsasən, fellərdə olduğu kimidir, çünki feli sifət şəkildə ya təsdiq, ya da inkar fellərə qoşulur. İnkarlığın ifadəsində “-(y)an, -ən; -mış, -miş, -muş, -müş; -dıq, -dik, -duq, -dük” şəkildə feli sifətlər daha geniş imkanlara malikdir. Əmələ gəlmiş şəkildə feli sifətlər məzmunundan və işlənmə yerindən asılı olaraq bəzi feli sifətlərdə inkarlıq məzmunu “-ma, -mə” ilə deyil, digər vasitə ilə, yəni sintaktik üsulla əmələ gətirilir. “- mış, -miş” şəkildə

feli sifət inkar formada işlənərkən forma etibarilə onunla bir mənbədən təşəkkül tapan “-ma (-mı), -mə (-mi)” feli bağlamasına oxşasa da, bu həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən əsaslı surətdə ondan fərqlənir.

Feli sifət özündən əvvəl gələn isimləri, əsasən, fel kimi idarə edir. Təsirlik halda olan isimlər yalnız təsirli, yönlük, yerlik, çıxışlıq halda olan isimlər isə həm təsirli, həm də təsirsiz feli sifətlərlə idarə olunur.

Feli sifət felin tərz kateqoriyasını da mühafizə edib saxlayır və bu, fellərdə olduğu kimi, həm analitik, həm də morfoloji yolla ifadə olunur.

Feli sifət felə məxsus şəxs kateqoriyasını da ifadə edir. Lakin bu cəhətdən feli sifət məhdud imkanlara malikdir, ona görə ki, fellərin hamısı şəxs şəkildələri ilə işləndiyi halda, feli sifətlərin hamısı şəxs məzmununu ifadə edən mənsubiyyət şəkildələri ilə işlənmir. Müasir Azərbaycan dilində yalnız “-dıq” və “-acaq” şəkildəli feli sifətlər şəxsi ifadə edir və ayrı-ayrı şəxslər üzrə dəyişir. Başqa şəkildələrlə düzələn feli sifətlər substantivləşdikdən sonra mənsubiyyət şəkildəsi qəbul edir.

Müasir Azərbaycan dilində fellərdə olduğu kimi, feli sifətlərdən də əvvəl zərf işlənə bilər, çünki o, felə xas olan hərəkət məzmununu saxlayır. Məhz buna görə də həmin hərəkəti əlamətləndirən sözlərin (zərflərin) işlənməsini tələb edir. Zərf fellərlə işlənərkən yalnız hərəkətin əlamətini, feli sifətlərlə işlənərkən isə həm hərəkətin, həm də bu hərəkətlə bağlı olan əlamətin əlamətini bildirməyə xidmət edir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində feli sifətin felə aid xüsusiyyəti növ, zaman və tərz formasına malik olmasıdır.

Müasir Azərbaycan dilində də feli sifətin aşağıdakı xüsusiyyətləri var: hərəkət, zaman, təsirlilik və təsirsizlik, növ, inkarlıq, şəxs bildirir.

Ümumiyyətlə, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan feli sifətləri araşdırarkən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində feli sifətin iki zaman forması, ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isə feli sifətin üç zaman forması var. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində feli sifətin formaları (indiki və keçmiş zaman forması) formaca indiki və keçmiş zamanı göstərsə də,

diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, indiki zaman feli sifəti (Participle I) həm indiki, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) isə keçmiş zaman və keçmiş zaman formalarını ifadə edir.

İngilis dilində zaman kateqoriyası şərti xarakter daşıyır (nisbidir), belə ki, feli sifətin hansı zamanda işlənməsindən asılı olmayaraq budaq cümlə hansı zamanda işlənirsə, feli sifət də həmin zamanı bildirir.

Azərbaycan dilində isə feli sifətin zaman formaları özünəməxsus şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir. Ancaq inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan dilində də bəzən, məsələn, gələcək zaman şəkilçisi ilə düzələn feli sifəti cümlə daxilində gələcək və keçmiş zamanı ifadə edir.

Müasir ingilis dilində feli sifətin iki zaman formasının olduğu demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul olunub. Ancaq diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, bəzi dilçilər feli sifətin iki deyil, üç zaman formasının olduğunu qeyd etmişlər, məsələn, K.A. Arkadyevskaya, L.B.Saratovskaya, T.S.Larina və başqaları Perfect Participle-ı feli sifətin üçüncü bir tipi kimi göstərirlər. Bundan əlavə başqa dilçilər (K.N.Kaçalova, L.S.Barxudarov, V.L.Kauşanskaya, O.İ.Musayev, B.A.İlyiş, M.Y.Blokh və başqaları) feli sifətin iki zaman formasını qeyd etsələr də, onun tərkibində Perfect Participle-ı da göstərirlər (xüsusən də məlum və məchul növdə) və onun Participle I və Participle II kimi düzəlmə qaydasını da qeyd edirlər.

Bizcə bütün bunların əsasında iddia etmək olar ki, ingilis dilində feli sifətin üç növü mövcuddur və Perfect Participle-ı feli sifətin ayrıca bir forması kimi göstərmək olar.

Tədqiqatın ən əsas yeniliklərindən biri də odur ki, ingilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifətləri qeyd olunsa da onların tərkibində bitmiş zaman feli sifəti də göstərilir və hətta onun ayrıca düzəlmə qaydası da izah olunur. Bu əsərdə onun, yəni bitmiş zaman feli sifətin (the Perfect Participle -ın) düzəlmə qaydasına, cümlədəki funksiyalarına, Azərbaycan dilində tərcümə olunması üsullarına da aydınlıq gətirilir və onun feli sifətin ayrıca üçüncü bir forması kimi göstərilə bilmə imkanlarının olmasını əsaslandırmağa diqqət yetirilib.

Feli sifətlərin hər ikisi cümlədə təyin, predikativ rolunda işlənir.

İndiki zaman feli sifəti cümlədə zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb, zərfliyi rolunda işlənir.

Keçmiş zaman feli sifəti cümlədə zaman, müqayisə, güzəşt zərfliyi rolunda işlənir.

1. Present və Past Participle təyin vəzifəsində işləndiyi zaman isimdən əvvəl gəlir, felin mənası xeyli zəifləyir, keyfiyyət bildirir və mənacə sifətə yaxınlaşır, məsələn: “He sent me some *illustrated* catalogues. – O, mənə bir neçə şəkillər verilən kataloq göndərdi”. “A *broken* plate lay on the table. – Sınmış nimçə stolun üstündədir”.

2. Present və Past Participle adətən keyfiyyəti bildirmədikdə, ancaq feli məna daşdıqda təyin etdiyi isimdən sonra gəlir. Belə feli sifətlər təyin budaq cümləsini əvəz edə bilər, məsələn: “They showed us a list of the goods sold (= which had been sold). – Onlar satılan malların siyahısını bizə göstərdi”. “The captain informed us of the quantity of wheat loaded (= which had been loaded). – Kapitan yüklənən buğdanın miqdarı barədə bizə məlumat verdi”.

3. Feli sifətdən başqa aydınlaşdığı söz olduqda, onlar ancaq təyin edilən isimdən sonra gələ bilər. Azərbaycan dilində isə aydınlaşdığı sözlərlə, feli sifət təyin edilən isimdən əvvəl də, sonra da gələ bilər, məsələn: “They showed us a list of the goods sold at the auction. – Onlar bizə hərracda satılan malların siyahısı göstərdi”. “The captain informed us of the quantity of wheat loaded in Odessa. – Kapitan bizə Odessada yüklənən buğdanın kəmiyyəti haqda məlumat Verdi”. “We have sent invitations to the parties participating in the agreement. – Biz razılıqda iştirak edən partiya iştirakçılarına dəvətnamə göndərmişik”.

Feli sifətin sifətə aid xüsusiyyətləri: əlamət və keyfiyyət bildirir, təyin vəzifəsində işlənir, isimləşir, sifətə məxsus suallara cavab olur.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət sifət kimi, əşyanın əlamətini bildirir, sifətin suallarına cavab olur, əlamətləndirdiyi sözdən əvvəl gəlir, cümlədə, əsasən, təyin olur, isimlə yanaşı işləndikdə hal və cəm şəkilçilərini qəbul etmir, onun əlamətləndirdiyi söz həmin şəkilçiləri qəbul edir. Feli sifət sifətdən fərqli olaraq əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir, çünki feli sifətlərin daxili

semantikasında hərəkət anlayışı vardır. Feli sifət şəkilçisi felə artırıldıqda felin lüğəvi mənası itmir, lakin feldən düzələn sifət şəkilçisi felə artırıldıqda felin lüğəvi mənası itir. Buna görə də feli sifət həm felə, həm də sifətə, feldən düzələn sifət isə yalnız sifətə məxsus əlaməti bildirir. Feli sifət feldə olan hərəkət məzmununu, təsir, növ, inkarlıq, zaman, tərz, şəxs kateqoriyalarını və felin bəzi şəklinə məxsus çalarlığı az və ya çox dərəcədə bu və ya digər şəkildə saxlayır; isimlərin, əsasən, fel kimi idarə edir, özündən əvvəl zərf qəbul edir, bəzi feli bağlamalarla birlikdə həm lüğəvi, həm də sintaktik birləşmələr əmələ gətirir. Lakin feldən düzələn sifətlər bu xüsusiyyətləri kəsb etmir. Feli sifət şəkilçiləri “ol, et, elə, bil” yarımüstəqil fellərə qoşulur, feldən düzələn sifət şəkilçiləri isə bunlara qoşulmur. Feli sifətlərin, demək olar ki, əksəriyyəti düzəltmə feldən əmələ gələ bilər, lakin feldən düzəltmə sifətlər, əsasən, belə bir xüsusiyyətə malik deyildir. Feli sifət sifətin dərəcə əlamətlərini (ədatları) və adlara məxsus “-lıq, -lik, -luq, -lük” şəkilçisini qəbul etmir, feldən düzələn sifətlər isə, əsasən, bu formal əlamətləri qəbul edir. Bəzi şəkilçilərlə, xüsusilə “-(y)an, -ən” şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlər başqa yardımçı vasitə olmadan da əşya məzmununu kəsb edə bilər, yəni əlamətləndirdiyi sözün də məzmunun ifadə edir. “-(y)an, -ən” şəkilçili feli sifət yerlik halda işlənərkən forma etibarilə “-(y) anda, -əndə” feli bağlamasına oxşasa da, məzmun etibarilə ondan fərqlənir. Hal və cəm şəkilçilərini ən çox “-(y)an, -ən; -dıq, -dik, -duq, -dük; -mış, -miş, -muş, -müş; -(y)acaq, -əcək” şəkilçili feli sifətlər qəbul edir. “-dıq” və “-acaq” şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul etdikdə də feli sifətin sualına cavab olur, bəzisi isə həmin şəkilçiləri qəbul etdikdə başqa suallara cavab olur. “-an, -dıq” şəkilçili feli sifətlər yardımçı vasitə olmadan, bir qismi isə “-mış, -acaq, -ası, -malı” şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətlər yardımçı vasitənin köməyi ilə xəbər şəkilçisi qəbul edir. “-ar, -ər, -r” ilə düzələn feli sifətlər xəbər şəkilçisi qəbul etmir. Bu şəkilçi ilə düzələn feli sifət cəm və mənsubiyyət şəkilçilərini də, demək olar ki, qəbul etmir. Xəbər şəkilçilərini ən çox “-(y)an, -ən” və “-dıq, -duk, -duq, -dük” şəkilçili feli sifətlər qəbul edir.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət sifətlər kimi substantivləşir və substantivləşdikdən sonra ismə məxsus əlamətləri qəbul edir. Feli sifətin

substantivləşməsi sifət kimi, onun cümlədəki əsas vəzifəsini – təyin etmək vəzifəsini dəyişir və beləliklə, o, mübtəda, xəbər, tamamlıq vəzifəsində çıxış edə bilir.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində feli sifət atributiv səciyyəlidir, yəni birləşmə daxilində təyin funksiyasında çıxış edir. Deməli, funksional cəhətdən feli sifət həm verbal, həm də atributiv xüsusiyyətləri, mənaları özündə cəmləşdirir.

Müqayisə edilən hər iki dildə feli sifəti şərtləndirən ən başlıca əlamət onun hərəkət məzmununa malik olmasıdır və onun hərəkət məzmununa malik olması bir sıra qrammatik katqoriyaların, məsələn, növ, tərz, zaman, inkarlıq kateqoriyalarının yaranmasına imkan verir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifət qrammatik zaman kateqoriyası nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, feli sifətlər zamanı (zaman anlayışını) fel kimi daha konkret və qabarıq şəkildə göstərə bilmir. İngilis dilində feli sifət zaman baxımından iki cür olur, Azərbaycan dilində isə feli sifət zaman baxımından üç yerə bölünür.

Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli sintaktik vahidlərin təhlilini aparan zaman belə nəticəyə gəldik ki, bu vahidləri üç qrupa bölmək olar: feli sifət komponentli söz birləşmələri, feli sifət tərkibləri, feli sifət cümlələri.

Feli sifət komponentli söz birləşmələrində feli sifət bir və ya bir neçə sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur.

Feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. Söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir.

Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlilik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur. Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda + xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir.

Müstəqil feli sifət tərkiblərindən feli sifət cümlələri törəmişdir. Məsələn: “The students sitting at their desks and waiting impatiently for the new teacher’s coming, lights glittering at the windows, cars running along the streets, people thronging the pavements”. Bu feli sifət cümlələridir. Feli sifət cümlələri müstəqil nominativ feli sifət tərkiblərinin inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə tədqiq olunan feli sifət və feli sifət tərkiblərinin müqayisəli tipoloji təhlili, bu dillərin qrammatik quruluşunu mahiyyət etibarı ilə eyni, lakin onu çatdıran qrammatik formaların müxtəlifliyi ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
2. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it-türk" tərcüməsi, çevirən Besim Atalay 3, Ankara, 1941.
3. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2003, 583 s.
4. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001.
5. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986, 320 s.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1979, 360 s., 1996, 392 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, II c., Morfologiya, AEA, Elm, Bakı, 1980, 510 s.
8. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.
9. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, 1986, s.73.
10. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002, s.20.
11. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, 1993.
12. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində felin tərz kateqoriyası, Nam.dis., Bakı, 1994.
13. Rəhimov M.S. Azərbaycan dilində fel şəkilçilərinin formalaşması tarixi, Dok.dis., Bakı, 1966.
14. Seyidov Y.M. Feli tərkiblər və onların budaq cümlələri ilə əlaqəsi haqqında, ADU Elmi əsərləri N 12, 1957, s.145-156.
15. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2000.
16. Vəliyeva N.Ç. Müasir ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji feli sifətlər və onların əsasında yaranan tərkiblər. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal 3(37), Bakı, 2003, s.11-12.
17. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Doktorluq Dissertasiyası, Bakı, 2004, 301 s.

18. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrinin tipoloji təhlili. AR TN BDU Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Международный Научно-теоретический журнал 1 (49). Bakı, 2006, s.6-8.

19. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli sifət və feli sifət tərkibləri. AMEA-nın Folklor İnstitutu. National Academy of Sciences of Azerbaijan. Institute of Folklor. НАНА ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА. Elmi Axtarışlar. (Folklorşünaslıq: Filologiya, Fəlsəfə, Tarix, İncəsənət və Nəzəriyyə aspektləri), XVIII, Bakı, Səda, 2006, s.99-103.

İngilis dilində:

20. Arkadyevskaya K.A., Saratovskaya L.B., Larina T.S., Bereslovskiy V.Y. English Grammar Through Practice, Morphology, Moscow, High School, 1975.

21. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, 1983, 383 p.

22. Celce-Murcia M. The Grammar Book, 2-nd edition, 1999.

23. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English, Moscow, 1979.

24. Curme G.O. A Grammar of the English Language, 2000.

25. Fleron S. A course of theoretical English Grammar, London, 2001.

26. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964, 548 p.

27. Gordon E.M. Krylova I.P. Tense and voice in modern English, Moscow, 1971.

28. Gordon E.M. Krylova I.P. The English Verbals, Moscow, 1973.

29. Gordon E.M. Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 2-nd edition, 1986, 430 p.

30. Hachison T. Project English III, Oxford University, 1987.

31. Harper K. Grammar I, II, Oxford University, 1992.

32. Havinds M. Advanced Grammar In Use, Cambridge University, 1999.

33. Ilyish B.A. The Structure of Modern English, Leningrad, 1971, 302 p.

34. Irtenyeva N.F., Barsova O.M., Blokh M.Y., Shapkin A.P. A theoretical English Grammar, Moscow, 1969.

35. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kozhevnikova O.N. and others, A Grammar of the English language, Leningrad, 1973, 319 p.
36. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.I. A course in English Grammar, Moscow, 1967, 286 p.
37. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A, An English Grammar, Morphology, Moscow, Higher School Publishing House, 1985, 275 p.
38. Kobrina N.A. An English Grammar Syntax, Moscow, 1986.
39. Koshevaya I.Y. The Theory of English Grammar, M., 1982, 302 p.
40. Leech G. A Communicative Grammar of English, M., 1983.
41. Mackin Ronald, Eastwood John. A Basic English Grammar, Oxford, Oxford University Press, 1982, 384 p.
42. Murphy R. English Grammar in Use, Cambridge, 1994.
43. Natanson E.A. Practical English Grammar by Correspondence, Higher School, Publishing House, Moscow, 1973.
44. Quirk R. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982, 391 p.
45. Seydl E. Grammar I, II, III, IV, Oxford University, 1992.
46. Strang Barbara M.H. Modern English Structure, New York, 1998, 217 p.
47. Vaihman K. Grammar III, Oxford University, 1993.
48. Verkovskaya I.P., Rastorgueva T.A. The English Verb, Moscow, 1987.
49. Whitehall H. Structural Essentials of English, London, 1993.
50. [http: // www.eslmonkeys.com / student / essay / all _com / lf _ verb / tense.php](http://www.eslmonkeys.com/student/essay/all_com/lf_verb/tense.php)
51. [http: // www.goshen.edu / english / Lit – Writing / stylerevise. html](http://www.goshen.edu/english/Lit-Writing/stylerevise.html)
52. [http: // online.ohlone. cc. ca. us / mlieu / passive / samples. Html](http://online.ohlone.cc.ca.us/mlieu/passive/samples.html)

Rus dilində:

53. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка, М., В. ш., 1983, 240 с.
54. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, 423 с.
55. Беляева М.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1977, 326 с.

56. Велиева Н.Ч. Перфектные формы глагола в современном английском языке и их соответствия в современном русском языке. *Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal* 3(28), Bakı, 2000, s.50-52.
57. Велиева Н.Ч. Особенности употребления предикативных конструкций в современном английском языке. *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar-2*, Bakı, 2003, s.243-249.
58. Велиева Н.Ч. Предикативные конструкции в современном английском языке. *AR TN ADPU Pedaqoji Universitetin Xəbərləri N 2*, Bakı, 2005, s.126-132.
59. Велиева Н.Ч. Употребление предикативных причастных конструкций в функции обстоятельства в современном английском языке. *AR TN ADU Elmi Xəbərlər. Научные Вести. Research papers. N 4*, Bakı, 2005, s.3-7.
60. Ганшина М., Васильевская Н., Грамматика английского языка, М., 1953.
61. Жигадло В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд. лит-ры на ин. языке, 1956, 350 с.
62. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, В.ш., 1981, 285 с.
63. Израилевич Е.Е., Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка, М., 1954, 555 с.
64. Иофик Л.Л. Хрестоматия по теоретической грамматике английского языка, 2-е изд. Просвещение, Л., 1972.
65. Иртеньева Н.Ф. Конструкция с инфинитивом, герундием и причастием в современном английском языке, ИЯШ, 1967.
66. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, 457 с.
67. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка, Ленинград, «Просвещение», 1973, 320 с.
68. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, s.120.

69. Корнеева Е.А., Кобрина Н.А., Гузеева К.А. Пособие по морфологии современного английского языка, Москва, 1974.

70. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка, М., В. ш., 1967, 298 с.

Bədii ədəbiyyat:

Ə.Abbasov, Ç.Abdullayev, B.Bayramov, C.Cabbarlı, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, Ə.Əylisli, Ü.Hacibəyov, N.Hikmət, M.İbrahimov, H.Mehdi, Mollanəfəs, M.S.Ordubadi, M.Rəhim, S.Rəhimov, M.Ə.Sabir, H.Seyidbəyli, S.Vurğun; P.Abrahams, J.Austen, Ch. Brönte, G.Byron, A.Christie, Collins, Coppard, N.Coward, Ch.Dickens, T.Dreiser, Eliot, J.Galsworthy, O. Hardy, L.P.Hartley, Hickens, Jerome K. Jerome, J.London, Mansfield, W.S.Maugham, Du Maurier, J.B. Priestley, W.Scott, Shaw, C.P.Snow, R. L. Stevenson, Trollope, M.Twain, O.Twist, A.R.Williams.

V Fəsil

Müasir ingilis dilində cerund ilə düzələn feli birləşmələr

Müasir ingilis dilində cerund xüsusiyyətlərinin təhlili

Cerund felin şəxssiz formalarından biridir. Cerundun özünəməxsus ayrıca morfoloji şəkli yoxdur. Cerund da, məsdər kimi, ikili xarakterə malikdir. Onun həm feli, həm də ismi xüsusiyyətləri vardır. Məsdərdən fərqli olaraq, cerund davamlılıq mənə çalarlığına malikdir. Cerund ancaq ingilis dilinə xasdır. Nə german qrupuna daxil olan başqa dillərdə, nə də Hind-Avropa dillərdə cerunda müvafiq nitq hissəsi yoxdur. Cerund məsdərin sonuna (“to” ədatsız) “-ing” sonluğu əlavə etməklə əmələ gəlir. Öz şəklinə görə, cerund feli sifətdən fərqlənmir. Öz əsas feli xüsusiyyətlərinə görə, cerund feli sifət və məsdərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. İsmi xüsusiyyətlərinə görə isə məsdərə uyğun gəlir.

Cerundun ismi xüsusiyyətləri:

1. Cerund cümlədə mübtədə, vasitəsiz tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi ola bilər, məsələn:

Swimming is a good exercise. (mübtədə)

Our aim is *mastering* English. (xəbərin ad hissəsi)

I like *making people happy*. (tamamlıq)

2. Cerunddan əvvəl önlük işlədilə bilər. Bu zaman cerund cümlədə önlüklü tamamlıq, təyin və ya zərflilik vəzifəsində olur, məsələn:

I don't like the idea *of going* there. (təyin)

Everything has been organized *for our starting* immediately. (önlüklü tamamlıq)

She had to speak to the teacher *before going* home. (zaman zərfliliyi)

3. İsim kimi, cerund da yiyəlik halda olan isimlə və yiyəlik əvəzliyi ilə işləyə bilər, məsələn:

I remember *Helen's bringing me up* to the old man.

Excuse *my interrupting you*.

Cerundun feli xüsusiyyətləri:

1. Cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir, məsələn:

I remember *reading that book*.

2. Cümlədə cerund zərflə təyin oluna bilər, məsələn:

She likes *reading aloud*. She burst out *crying bitterly*.

3. Cerundun öz zaman kateqoriyası var.

4. Təsirli fellərin cerundunun növ kateqoriyası var.

Cerundun zaman və növ kateqoriyası: məsdərdə olduğu kimi, cerundun da zamanı mütləq deyil, nisbidir. Cerundun bildirdiyi hərəkətin zamanı cümlədə işlənən şəxslə feli zamanından asılı olur. Indefinite Cerund sadə növlü cerund olub, indiki zaman feli sifət (Participle I) kimi, feli kökünə “-ing” suffiksi əlavə etməklə əmələ gəlir, məsələn: speak – speaking; tell – telling.

Indefinite cerundun məchul növü “to be” felinin sadə cerund forması və əsas məna daşıyan feli keçmiş zaman feli sifəti (Participle II) vasitəsi ilə əmələ gəlir. Indefinite cerund cümlədə əsas feli zamanı ilə eyni vaxtda icra olunan hərəkəti göstərir. Buna görə də Indefinite cerund əsas məna daşıyan feli zamanından asılı olaraq indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər.

“To intend, to insist, to hope” və bu kimi fellərlə işlənərkən qeyri-müəyyən formalı cerund gələcək zaman aid olan hərəkəti göstərə bilər (15, s.191), məsələn:

He *insisted* upon my *going* there. We *intended* *visiting* her in two days.

Lakin bəzi hallarda cerundun ifadə etdiyi hərəkətin zamanı cümlədə xəbərin (əsas məna daşıyan) zamanına uyğun olmaya da bilər.

Perfect cerundun məlum növü köməkçi “to have” felinin Indefinite cerundu və əsas məna daşıyan feli keçmiş zaman feli sifəti vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: having written. Perfect cerundun məchul növü köməkçi “to be” felinin Perfect cerund forması (having been) və əsas məna daşıyan feli keçmiş zaman feli sifəti vasitəsi ilə düzəlir, məsələn: having been written. Perfect cerund cümlədə əsas məna daşıyan feli göstərdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunduğu hərəkəti göstərir, məsələn: She denies *her having spoken* with them.

Cerundun inkar forması “not” inkar sözü vasitəsi ilə əmələ gəlir, məsələn: not writing, not having written.

Müasir ingilis dilində “to need, to want” felləri “bir şeyə ehtiyacı olmaq, lazım olmaq” mənasında olan və “to worth” – “layiq” mənasında olan sifətdən sonra cerund məchul növ əvəzinə məlum növdə olur. Belə halda məchulluq yalnız mənadan aşkar olur (2, s.195), məsələn: The house *needs repairing*. This book is *worth reading*. The knife *wants sharpening*.

Müasir ingilis dilində cerunddan da, məsdər kimi, çox geniş istifadə edilir. Çox zaman bu iki nitq hissəsi bir-birini əvəz edir, lakin bəzi hallarda ancaq cerund işlədilir:

1. Aşağıdakı fellər və fel birləşmələrindən sonra:

“to mind doing” - Do you *mind* my *opening* the door?

“to keep doing” - She *kept laughing*.

“to avoid doing” - *Avoid walking* alone in the dark.

“to deny doing” - He *denies robbing* the bank.

“to imagine doing” - Just *imagine spending* a holiday there.

“need doing” - The *floor needs washing*.

“can’t help doing” - I *couldn’t help laughing*.

“to be worth doing” - The exhibition *is worth visiting*.

“to feel / not to feel like doing” - I *don’t feel like talking*.

“it is no use doing” - *It was no use speaking* with him.

“what’s the use of?” - What is the *use of arguing*?

“to be used to doing” - He *is used to getting* up late.

“to be fond of” - I’m *fond of swimming*.

“to be tired of” - I’m *tired of waiting*.

“to be (in) capable of” - He *is capable of doing* the work.

“to be interested in” - He *is interested in talking* to you.

“there are a lot of ways of doing” - There are *a lot of ways doing* it.

“his manner (way, habit) of doing” - I hate *his manner of speaking*.

2. Önlüklə işlədilən aşağıdakı fellər və feli ifadələrlə:

“to go on” - He *went on speaking*.

“to dream of” - I’m *dreaming of spending* a week at the sea.

“to look forward to” - I’m *looking forward to seeing* them.

“to give up” - She *gave up smoking*.

“to object to” - I *object to your coming* late.

“to insist on” - He *insists on leaving*.

“to accuse of” - They *accused me of writing* the letter.

“to miss an (the) opportunity” - I *missed an opportunity of expressing* my views.

3. Bir sıra aşağıdakı predikativ söz qrupları ilə: “to be aware of, to be busy in, to be guilty of, to be indignant at, to be pleased at, to be proud of, to be sure of, to be surprised (astonished) at” və s., məsələn:

She was not pleased at my coming.

I know you are surprised at my talking to you like that.

4. Aşağıdakı önlüklərdən sonra:

“before” – Please, phone me *before coming*.

“after” - *After talking* to him let me know.

“on” - *On arriving* in the city he went to the hotel.

“without” - He sat down *without saying* anything.

Cümlədə cerund müxtəlif sintaktik vəzifələrdə iştirak edə bilər. Cümlədə cerunda təklildə çox az təsadüf edilir. Cerund əksər halda birləşmə və ifadələrlə işlədilir. Cerund cümlədə aşağıdakı vəzifələrdə çıxış edir:

Bir qayda olaraq, cerund mübtəda funksiyasında cümlənin əvvəlində işlədilir, məsələn:

Looking after one man is really enough, but two is rather an undertaking.

Lakin bəzi hallarda cümlənin mübtədası kimi, işlədilən cerund birləşməsi xəbərdən sonra gəlir. Bu zaman cümlə ya “it” əvəzedicisi ilə və ya “there is” ifadəsi ilə başlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cerund “there is” ifadəsi ilə işlədildikdə həmişə “no” inkar əvəzliyindən istifadə edir, məsələn:

Of course, I am scared to tell. There is *no denying* that if you want me to help it's no good *beating about the bush*.

It will make no difference *your being quiet*.

Cerund mübtədə funksiyasında yalnız təsdiq cümlələrində işlənir, sual cümlələrində əksinə olaraq rast gəlinmir. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, cerundun bu funksiyada işlənməsinə, əsasən, bədii dildə rast gəlinir, amma buda çox deyil.

Cerund, mürəkkəb xəbərin bir hissəsi kimi, funksiyada, əsasən, iki cümlə növündə işlənir:

1) "what about, how about" birləşmələri ilə başlayan sual cümlələrində işlənir, məsələn:

What about going to London? How about seeing what they are doing now?

2) göstəriş, əmr bildirən əmr cümlələrində, məsələn:

But *letting* him do it.

Sadalanın hər iki növ cümlələr danışq dili üçün uyğundur.

Mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi kimi, cerund leksik cəhətdən müstəqildir.

3) aşağıdakı fellərdən sonra: "to come, to go, to go out (round, around, about), to lie, to sit, to sit around, to stand, to disappear", məsələn:

They came *rushing* in, *laughing*. They had often gone *fishing* in those days. Are we going out *dancing* tonight? They all sat around *feeling* very proud.

Hərəkətin başlanğıcını, davamiyyətini və sonunu bildirən fellərlə, məsələn:

The child *stopped crying* when he saw his mother.

She began *sobbing* and *weeping*.

Modallıq bildirən bəzi ifadələrlə, məsələn:

We *intend going* to Canada. Helen could not *help admiring* the man.

Bu funksiyada cerundun ismi xüsusiyyətləri yoxdur və cerund burada onun feli xüsusiyyətlərindən istifadə edir və cerundun predikativ tərkibləri bu funksiyada iştirak edə bilmir (44, s.133).

Cerund cümlədə sifətlə münasibətdə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Burada da tamamlıq vasitəsiz və önlüklü ola bilər və hər iki halda cerund leksik cəhətdən

müstəqildir. Vəsitəsiz tamamlıq kimi, aşağıdakı fellərdən sonra işlənir: “to deny, to fancy, to delay, to excuse, to admit, to avoid”.

Vəsitəsiz tamamlıq kimi, əsasən, iki sifət “busy” və “worth”-dən sonra işlənir, məsələn: The foreman was busy *shouting* orders and directions. He thought my idea was worth *trying*.

Sıraya başqa sifətləri də əlavə etmək olar: “amusing, banal, comfortable, difficult, easy, great, lovely, nice, pleasant, strange, wonderful”, məsələn: It was difficult *getting* him to do it. It will be rather nice *seeing* him again. It was useless *arguing* with Gane.

Sadalanan sifətlərdən sonra cerund, əsasən, danışığ dilində istifadə olunur və ifadə etdiyi mənə rəngarəngdir. Cerund, önlüklü tamamlıq kimi, aşağıdakı sifətlərdən sonra işlənir: “(in)capable of, careful about (in), careless of, certain of, clever at, interested in, tired of, excited about, (un)conscious of, grateful for, set against, sick of, responsible for, frightened of, touched at, nice about, irritated at, keep on”, məsələn: If only I were capable *of doing* that! We were never very careful *about taking* precautions. Somehow I wasn’t too interested *in trying* to get back into that work. He was unconscious of Helen standing beside him. I felt that he was excited *about showing* me his new car.

Önlüklü tamamlıq kimi, cerund aşağıdakı fellərdən sonra işlənir: “to depend (on), to insist (on), to be proud (of), to succeed (in), to be fond (of)”, məsələn:

He *insisted on going* there. I am *fond of reading* Byron’s poems.

Sadalanan hər iki halda cerund leksik cəhətdən müstəqildir:

a) “to begin, to finish, to intend, to resume, to risk, to start, to stop, to try”, məsələn: He kept on *smiling* at her and *speaking*. Avoid *using very long sentences*.

Həm cerundla, həm də məsdərlə işlənən fellər sayca azdır, onlara misal olaraq, aşağıdakı felləri göstərmək olar: “to like, to dislike, to have, to intend, to plan, to prefer, can’t afford, to forget, to remember, to regret”, məsələn:

I can’t bear *you being so sad*. We can’t afford *going to the cinema too often* now, we are revising for our exams. I prefer *walking home*.

Cerund, həmçinin, bu funksiyada inkarda olan modal fellərdən sonra da işlənir: “can’t imagine, can’t resist, can’t stand, can’t help”, məsələn:

They can’t bear *being humiliated*. He could not face *being talked* about.

Cerund “to feel like” birləşməsindən sonra da işlənə bilər (56, s.174), məsələn: He felt like *giving up* the whole affair. I didn’t feel like *talking* to him after what had happened.

Bu funksiyada cerund xüsusi cümlə növlərində iştirakı, hansıki cümlənin mübtədası “it” əvəzedicisi ilə ifadə olunur. Bu funksiyada cerundun işlənməsinə az hallarda rast gəlinir və, əsasən, danışiq dilində istifadə olunur, məsələn: When it comes down to *getting* a job with a living way attached to it, he is prepared to put his theories in his pocket. He said to his wife: it doesn’t matter much *being liked* for this kind of life.

b) “to admit to, to aim at, to apologize for, to worry about, to get down to, to believe in, to forget about, to confess to, to consist of, to mean by, to long for, to plan on, to save from, to despair of, to complain of, to care for, to dream of, to return to”, məsələn: What did she mean *by boasting* like that? The readers of a book insist on knowing the reason of action. Let’s get down to signing the paper. I had never been on an aeroplane and worried *about being strapped* down. I must apologize *for having interrupted* a conference.

Buraya eyni zamanda biz bir neçə frazeoloji birləşmələri də əlavə edə bilərik: “to look forward to, to make a point of, to plead guilty to, to find excuses for, to take pride in, to lose time in, to have no doubt”, məsələn: I took pride *in making* my lodgings pretty and comfortable. He was taking risks *in speaking* in that tone to them. I expect you are looking forward *to seeing* your finance again?

Təyin vəzifəsində cerund, əsasən, isimlə münasibətdə olur, xüsusilə də mücərrəd isimlərlə və “of” önlüyü ilə işlənir: “the art of teaching, the habit of speaking, a certain way of walking, a chance of seeing somebody, a hope of getting a ticket, an idea of going to the cinema, an intantion of learning another foreign language”, məsələn: There is a chance *of catching the train*. The idea *of him being*

in Paris was not a pleasant *one*. Helen had the impression *of being carried upstairs*.

Bu cür hallarda başqa önlüklər də işlənə bilər. Digər önlüklərin işlənməsi işlənən isimdən asılıdır: “surprise at, experience in, skill in, apology (excuse) for, objection to”, məsələn: The boy showed his skill *in building* model boats. Imagine his surprise *at seeing* me.

Cerund konkret isim bildirdikdə isim “for” önlüyü ilə işlənir və cerund, təyin kimi, ifadə olunan hərəkətin məqsədini və ya istiqamətini bildirir, məsələn: The barometre is an instrument *for measuring* the pressure of the air.

Cerund, təyin kimi, mübtədası “it” əvəzedicisi ifadə olunan cümlələrdə iştirak edir. Burada cerund leksik cəhətdən müstəqildir və çox vaxt “it is no good” və “it is no use” ifadələrindən sonra işlənir və “təsdiq” mənası ifadə edir, məsələn: It is no use *lamenting* over things that are past and done with. It is no good *trying* to fool yourself about love. If she had made up her mind to anything it was no good *our opposing* her.

Cerund fəllə münasibətdə cümlədə zərflik vəzifəsində çıxış edə bilər. Bu funksiyada cerund önlük və ya bağlayıcı ilə işlənir. Cerundun zərflik mənası onunla birgə işlənən önlük və ya bağlayıcının mənasından asılıdır. Burada cerund leksik cəhətdən müstəqil deyil və istənilən fəldən sonra işlənə bilər. Cerund aşağıdakı bağlayıcılarla işlənir: “while, when, once, if, as though, than, as well as”. “While” və “when” bağlayıcıları zaman zərfliyi kimi, işlədilir və fəli xəbərin ifadə etdiyi mənanı daha da gücləndirir. “While” bağlayıcısı verilmiş vaxtda iki hərəkətin baş verdiyini göstərir, “when” bağlayıcısı isə hərəkətin baş verdiyi zamanı bildirir, məsələn: He continued to speak *while walking* down the path. She picked up Bulter’s heavy spectacles which she employed always *when reading* and put them on.

“As though” və “as if” bağlayıcıları isə mübtəda tərəfindən ifadə olunmuş şəxsə, cerundun ifadə etdiyi hərəkətlə bağlı olduğunu göstərir, məsələn: He listened speaking *as though brooding*. She stopped speaking *as if waiting* for him to speak.

Cerundun bu funksiyada işlənməsinə yalnız bədii dildə rast gəlinir.

Cerund bəzən bağlayıcısız da zərflik mənası ifadə edə bilər, lakin bu ifadə yolu az hallarda istifadə edilir (57, s.180), məsələn:

Seeing their uneasiness Tom softened and smiled. (adverbial modifier of cause)

I know we shall break our necks one night *walking* across the field. (adverbial modifier of time)

They walked by the lake holding hands. (adverbial modifier of manner)

1. Zaman zərfliyi kimi, cerund cümlənin əsas feli ilə əlaqədar olub hərəkətin başlanğıcını və s. bildirir və aşağıdakı bağlayıcılarla işlənir: “on, after, in, before, since”.

“Before” bağlayıcısı cerundun ifadə etdiyi hərəkətin feli xəbərdən sonra gəldiyini göstərir. Adətən cümlədə feli xəbərdən əvvəl işlənir, məsələn:

He waited a long while *before answering*.

They were sitting there now *before going* out to dinner.

“After” bağlayıcısı isə cerundun ifadə etdiyi hərəkətin əsas feldən əvvəl baş verdiyini göstərir, məsələn:

After staying away eighteen years he can hardly expect us to be very anxious to see him.

“On” önlüyü, “after” önlüyü kimi, eyni əlaqəni bildirir. “On” önlüyü, adətən, ifadə olunan hərəkəti daha da vurğulayır, məsələn:

On arriving at the cottage she found it locked.

On getting up in the morning I found a letter on my doorstep.

Misallardan da göründüyü kimi, “after” və “on” önlüyü həmişə əsas feldən əvvəl işlənir, məsələn:

I had had a lot of thoughts *since leaving* the office. I’ve done something rather foolish *in coming* here tonight, I regret it.

2. Səbəb zərfliyi vəzifəsində cerund, əsasən, “because of, for, from, for fear of, on account of, owing to” önlükləri ilə işlənir, məsələn:

So you see I couldn't sleep *for worrying*. He took care not to face the future *for fear of breaking up his untroubled manner*.

3. Tərzi hərəkət zərfləri kimi, cərund "by" və ya "without" önlükləri ilə işlənir, məsələn:

You will achieve a lot *by telling the truth*.

She dressed *without making a sound*.

4. Yaranmış vəziyyət zərfləri kimi, cərund "without" önlüyü ilə işlənir, məsələn:

They danced *without speaking*.

The door opened *without having been knocked on*.

5. Şərt zərfləri kimi, cərund "without, but, for, in case of" önlükləri ilə işlənir, məsələn:

You won't enrich your vocabulary *without making use of an English dictionary*. *But for meeting John* I shouldn't have become an English teacher.

6. Məqsəd zərfləri mənasında cərund "for" önlüyü ilə işlənir, lakin işlənməsi nadir hallarda olur, məsələn:

They took her to the station *for questioning*.

7. Güzəşt zərfləri kimi, cərund "in spite of" önlüyü ilə işlənir, məsələn:

In spite of being tired he came to help me.

Ara söz kimi, cümlədə cərund "to talk" və "to speak" fəlləri ilə işlənir, məsələn:

Roughly speaking, it might have been said that you and hope in women touched him. *Talking* about crime, I can lead you rather a good book, as you are interested in the subject. Of course, strictly *speaking*, the excuse was not necessary.

Cərund cümlədə, ara söz kimi, işləndikdə, adətən, cümlənin əvvəlində işlənir və yazıda vergüllə ayrılır.

Fəlin bütün şəxssiz formaları kimi, cərund da predikativ tərkiblər əmələ gətirir. Belə ifadələrin cərundla ifadə olunmuş fəli hissəsi ilə isimlə və ya əvəzliliklə

ifadə olunmuş ismi hissəsi arasında olan münasibət mübtəda ilə xəbər arasında olan münasibətə bənzəyir, məsələn: I don't like *your speaking in that manner*.

Bu cümlədə “speaking” sözü cerundla ifadə olunmuş hərəkətin icraçısını göstərən “your” əvəzliyinin xəbəri kimi, çıxış edir. Cerundla olan predikativ tərkiblərinin ad hissəsi müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər:

1) əgər tərkibin ad hissəsi canlıdırsa, o yiyəlik əvəzliyi ilə, eləcə də yiyəlik halda olan isimlə ifadə olunur, məsələn: Do you mind *my coming*? I was *startled by the child's crying* in the garden.

Bəzən isə, ismi element canlı əşya olsa da, yiyəlik hal deyil, yalnız adlıq halda işlədilir, məsələn: I object to *Mary and Helen going out* on such a windy day.

2) əgər ismi element cansız əşyanı bildirirsə o, adlıq halda olan isimlə və ya yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə olunur, məsələn: I said something about *my clock being slow*.

3) ismi element, eləcə də hal əlamətləri olmayan “all, this, that, both, each, something” əvəzlilikləri ilə işlənir, məsələn: I insist on *all of them being present* at the meeting.

Müasir ingilis dilində mövcud olan cerund tərkibi müxtəlif sintaktik funksiyalarda işləyə bilər:

a) mürəkkəb mübtəda funksiyasında, məsələn: *Tom's coming* home so late surprised everybody.

b) mürəkkəb tamamlıq funksiyasında, məsələn: They tell me *Peter's going* to Canada.

c) mürəkkəb sözönlü tamamlıq funksiyasında, məsələn: I wonder at *Jane's allowing* this engagement.

d) mürəkkəb zərflik funksiyasında, bu halda cerund tərkibi, bir qayda olaraq, sözünü ilə işlədilir, məsələn: How did you get out without *his seeing* you?

Cerund və məsdər

Cerund və məsdərin oxşar cəhətləri çoxdur. Hər ikisinin həm feli, həm də ismi xüsusiyyətləri vardır. Lakin cerundda ismi, məsdərdə isə feli xüsusiyyətlər çoxdur. Müasir ingilis dilində cerund və məsdərin hər birinin özünəməxsus morfoloji əlaməti vardır. Məsdərin morfoloji əlaməti “to” ədatı, cerundun morfoloji əlaməti isə “-ing” suffiksidir. Formaca müxtəlif olan cerund və məsdər başqa bir suffikslərə görə də fərqlənir. Cerund məsdərə nisbətən ümumi, mücərrəd xarakterə malikdir, məsələn: “He likes *swimming*” – ümumiyyətlə mənasında. “He does not like *to swim* on such a cold day” - bu gün mənasında.

Birinci cümlədə söhbət konkret hərəkət deyil, ümumiyyətlə, üzməkdən gedir. Belə halda, bir qayda olaraq, cerund işlənir. İkinci cümlədə isə, söhbət müəyyən bir vaxtdan, konkret bir hərəkətdən gedir. Belə halda isə, məsdər işlənir.

Məsdər cümlədə mübtədaya aid olur, cerund isə mübtədanın göstərdiyi icraçıya aid olmaqdan başqa digər bir icraçıya da aid ola bilər.

Bir sıra fellər və söz qrupları var ki, onlar həm cerund, həm də məsdərlə işlədilə bilər. Belə fel və söz qruplarının ən çox işlədilənləri aşağıdakılardır: “to be afraid, to begin, to cease, to continue, can afford, to dread, to fear, to forget, to hate, to intend, to like (dislike), to neglect, to prefer, to remember, to recollect, to start, to stop”, məsələn: At last he *began to speak*. – He *began speaking* again.

Bəzən “to be afraid, to forget, to hate, to like (dislike), to prefer” felləri məsdərlə işlələndikdə müəyyən bir hadisəyə aid olduqları halda, cerundla işlədildikdə ümumi xarakter daşıyır, məsələn:

“Don’t forget shutting the window when you leave home” - ümumiyyətlə mənasında.

“Don’t forget to shut the window when you leave home. It is windy today” - söhbət konkret bu gündən gedir.

“To remember” feli məsdərlə işləndikdə gələcək zamana, cerundla işləndikdə keçmiş zamana aid olur, məsələn:

I remember speaking to him. – *Remember to speak* to him.

“To stop” feli məsdər və ya cerundla işlənməsindən asılı olaraq cümlədə müxtəlif vəzifə daşıyır. Məsdərlə “to stop” feli işləndikdə məsdər səbəb zərfliyi olur, məsələn: *He stopped to tell us good news.*

Cerundla işləndikdə isə, mürəkkəb feli xəbərin bir hissəsi olur, məsələn: *They stopped speaking when he came in.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən tərcümə prosesində rast gələn cümlələrdə cerund yoxsa məsdərin işlədilməsi çox vacibdir. Ona görə də hansı hallarda cerund və məsdərin işlənməsinə nəzər yetirək:

1) Tamamlıq məsdərlə ifadə olunubsa, onda bu fellərdən sonra məsdər gəlir: “to agree, to desire, to prepare, to attend, to fail, to forget, to learn, to want, to wish, to seem” və s., məsələn: *At last Mary learned to serve the people. She seemed to be depressed by this accident. He is planning to travel by this train next year.*

2) Bəzi sifətlərdən sonra məsdər gəlir: “anxious, eager, pleased, difficult, usual, easy, common, ready, dangerous, strange”, məsələn: *She is anxious to see her family. It is difficult to solve this matter.*

3) Bir sıra fellərdən sonra cerund işlənir: “to enjoy, to regret, to suggest, to admit, to delay, to recall, to avoid, to deny, to consider, to mind” və s., məsələn: *We enjoyed seeing them again after so many years. We regretted not going to the party last evening. He suggested going to the seaside.*

4) Bir qrup sözlü fellərdən sonra cerund gəlir “to give up, to insist on, to rely on, to worry about, to keep on, to think about, to put off, to depend on, to approve of” və s., məsələn: *John gave up smoking because of his doctor’s advice. He insisted on coming there together.*

5) “Sifət + sözlü + cerund” konstruksiyası aşağıdakı fellərdən sonra: “accustomed to, afraid of, intend of, interested of, capable of, fond of, tired of”, məsələn: *We are accustomed to sleeping late on week-ends.*

6) “İsim + sözlü + cerund” konstruksiyası aşağıdakı ifadələrdən sonra: “reason for, excuse for, choice of, possibility of, intention of, method of”, məsələn:

There is no *reason for leaving* for this early. John has no *excuse for dropping out* of school.

7) Bir sıra fellərdən sonra: “to begin, to lie, to start, to hate, to prefer, to love, to continue, can’t stand” həm cerund, həm də məsdər gələ bilər. Bu halda cümlənin mənasına xələl gəlmir, məsələn: He *started to study* after dinner. He *started studying* after dinner.

8) Bir qrup fellərdən sonra: “to stop, to remember, to forget” həm cerund, həm də məsdər gələ bilər. Bu halda cümlənin mənası dəyişir, məsələn:

John stopped reading. – Con oxumağını saxladı.

John stopped to read. – Con oxumaq üçün dayandı.

Beləliklə, məsdər təsirli və təsirsiz fellərdən sonra işləyə bilər, cerund isə, yalnız təsirli fellərdən sonra gəlir. Bəzən isə, özündən əvvəl gələn leksik mənasından asılı olaraq, həm gerund, həm də məsdər işləyə bilər.

Cerund, feli isim və feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

Cerund və indiki zaman feli sifəti fərqləndirmək bir o qədər də çətin deyil. Müasir ingilis dilində həm cerund, həm də indiki zaman feli sifəti eyni olaraq, felin əsasına “-ing” suffiksi əlavə etməklə düzəldir. Bu, o deməkdir ki, ingilis dilində mövcud olan felin bu iki müxtəlif forması morfoloji baxımdan bir-birindən fərqlənmir. Buna görə də ancaq morfoloji formalarını nəzərə aldıqda, felin iki müxtəlif forması olan bu sözləri bir-birindən fərqləndirmək olmur. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyə girmə baxımından cerund və indiki zaman feli sifəti bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, cerund sözünü ilə işləyə bilər, yiyəlik halında olan isim, yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə təyin oluna bilər, isim kimi cümlədə mübtəda, predikativ, tamamlıq və s. sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilər. Lakin indiki zaman feli sifəti bu xüsusiyyətlərin heç birinə malik deyil. Müasir ingilis dilində “-ing” şəkilçisi bu və ya digər sözün cerund və ya indiki zaman feli sifəti olmasını müəyyənləşdirmək üçün hökmən yuxarıda deyilən xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir. Əgər yuxarıda deyilmiş həmin xüsusiyyətlərdən heç

olmazsa biri “-ing” şəkilçisinə malik olan sözdə müşahidə edilərsə, demək həmin söz cerunddur. Əksinə “-ing” şəkilçisi ilə qurtaran söz bu xüsusiyyətlərdən heç birinə malik deyilsə, həmin söz indiki zaman feli sifətdir. Müasir ingilis dilində “-ing” suffiksinə malik olan söz bəzən mürəkkəb ismin komponenti, bəzən isə ismin təyini kimi işləyə bilər, məsələn: a dancing hall – a dancing girl.

Nümunədə gördüyümüz kimi, hər iki tərkibin birinci komponenti formaca bir-birindən fərqlənmir. Ancaq formaya əsaslanaraq, onları nitq hissəsi kimi, fərqləndirmək mümkün olmur. Ona görə də bu sözləri fərqləndirmək üçün onların mənasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər “-ing” suffiksli söz həmin birləşmədə hərəkət bildirirsə (dancing girl, running boy) o feli sifətdir. Əgər “-ing” formalı söz hərəkət bildirmirsə (dancing hall, cooking stove) cerunddur.

Cerundu feli sifətdən fərqləndirən cəhətləri aşağıdakılar kimi yekunlaşdırmaq olar:

- 1) cerund önlüklə işlənir;
- 2) cerund yiyəlik halda isim və ya yiyəlik əvəzliyi ilə təyin edilir;
- 3) cerund mübtədə, tamamlıq və predikativ vəzifəsində olur;
- 4) zərflilik və təyin vəzifəsində həm feli sifət, həm də cerund işlədilir, lakin bu halda cerunddan əvvəl həmişə önlük işlədilir.

Müasir ingilis dilində feli isim də “-ing” suffiksi ilə düzəldilir. O həm morfoloji forma, həm də sintaktik funksiya baxımından, demək olar ki, cerunddan fərqlənmir. Buna görə də çox vaxt “-ing” formasına malik olan və cümlədə isim funksiyasında çıxış edən sözün feli isim, yaxud cerund olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla müasir ingilis dilində cerundu feli isimdən fərqləndirmək olur. Müasir ingilis dilində cerundla feli ismin arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

- 1) feli ismin yalnız ismi xüsusiyyətləri olduğu halda, bütün şəxssiz fellər kimi, cerund isə ikili xarakterə, ismi və feli xüsusiyyətlərə malikdir;

2) feli isimlə artikl işlədilir, məsələn: I want you to give my trousers *a good ironing*. Cerundla isə, heç bir artikl işlədilmir, yəni “-ing” formalı söz artiklla işlənərsə, o feli isim hesab edilməlidir;

3) feli ismi cəm şəkilçisi (-s) qəbul edərkən cəmdə işlənir, məsələn: Their *comings and goings* disturb me. Cümlədə “-ing” formalı söz cəm şəkilçisi qəbul edərsə, demək o, feli isim hesab edilməlidir. Cerund isə, heç bir cəm şəkilçisi qəbul etmir;

4) cerund zərflə, feli isim isə sifətlə təyin olunur, demək “-ing” formalı sifətlə təyin edilərsə - feli isim, zərflə təyin edilərsə - cerund hesab edilməlidir, məsələn: *Drinking* even temperately was a sin. (cerund)

He took *a good scolding* about clodding Sid. (feli isim)

5) təsirli fellərdən düzəldilmiş cerunddan sonra vasitəsiz tamamlıq işlədilir, feli isim vasitəsiz tamamlığı qəbul etmir, o “of” önlüklü vasitəli tamamlıq qəbul edir, məsələn: Meanwhile Gwendolen was rallying he nerves *to the reading* of the paper. Yəni, “-ing” formalı sözdən sonra vasitəsiz tamamlıq işlənib, o cerunddur.

Məlum olduğu üzrə, cerund felin şəxssiz forması kimi, hərəkətin prosesini idarə edərək, həm ismin, həm də felin xüsusiyyətlərinə malikdir, feli isim isə, yalnız ismi xüsusiyyətlər daşıyır (49, s.221; 58, s.178-180). Onların hər ikisi “-ing” suffiksi ilə bitir. Yalnız bu xüsusiyyət onların oxşarlığına dəlalət edir. Lakin bu oxşarlıqlarına baxmayaraq, onları qarışdırmaq olmaz.

İngilis dilində cerund, feli isim və feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, belə nəticəyə gəldik ki, onların bir sıra fərqli cəhətlərini aşağıdakı nümunələrdən görmək olar:

1) Cerund həm ismin, həm də felin xüsusiyyətlərinə malikdir, məsələn: “Crying will not help you. I couldn’t help smiling”. Feli isim yalnız ismi xüsusiyyətlərə malikdir, məsələn: “The singing of the birds gave me pleasure”.

2) Cerund artiklsiz işlənir. Feli isim artiklla işlənir, məsələn: “It’s the only way I got to make a living”.

3) Cerundun qarşısında işarə əvəzliyi olmur. Feli isim işarə əvəzliyi ilə işlənir, məsələn: “I don’t think this building is as clean as it should be”.

4) Cerundun qarşısında sifət işlənir. Feli isim qarşısında sifət işləmə bilər, məsələn: “It’s a clean building”.

5) Cerund cəm şəkilçisi qəbul etmir. Feli isim cəm halında işləmə bilər, məsələn: “These comings and goings disturb me”.

6) Cerunddan sonra vasitəsiz tamamlıq gələ bilər, məsələn: “They started loading the ship”. Feli isimdən sonra sözönlü ismi birləşmə gəlir, bu da təyin vəzifəsində işlənir, məsələn: “They started the loading of the ship”.

7) Cerunddan sonra zərb gələ bilər, məsələn: “Would you mind our running fast to catch the train?”. Feli isimdən sonra zərb gələ bilməz.

8) Cerundun növ kateqoriyası var, məsələn: “Do you prefer teaching anybody or being taught?” Feli ismin isə növ kateqoriyası yoxdur.

9) Cerundun Perfect və Non-Perfect formaları var, məsələn: “She keeps on talking. I regret having wasted so much time on it”. Feli ismin isə bu formaları yoxdur.

Cerund və feli sifətin differensiyası məsələsi gələndə, qeyd etmək lazımdır ki, feli sifətlər felin şəxssiz formalarından olub, feli xüsusiyyətlərindən əlavə, həm sifət, həm də zərf xüsusiyyətlərinə malikdir və feli sifət I gerund kimi, “-ing” şəkilçisi ilə bitir (42, s. 229). Lakin onların bir sıra fərqli cəhətləri də mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır:

1) Cerund sözünü ilə işləmə bilər, məsələn: “I was careful not to move the body in making my examination”. Feli sifət I və feli sifət II isə sözönlü ilə işlənir.

2) Cerund bağlayıcı ilə işlənir. Feli sifət I və feli sifət II isə bağlayıcı ilə işlənir, məsələn: “While coming here he met many relatives in the street”.

3) Cerund yiyəlik halında olan isim və ya mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir, məsələn: “I remember Mary’s telling me that. She denies his knowing anything about our plans.”. Feli sifət I və feli sifət II isə yiyəlik halında olan isim və ya mənsubiyyət əvəzliyi ilə işlənir.

Cerundun Azərbaycan dilində tərcümə variantları

Məlum olduğu kimi, cerund həm ismi, həm də feli xüsusiyyətlərinə malikdir. Cümlədə cerundun mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflilik funksiyalarını göstərə bilərik. Cerundun həmin funksiyalarına cümlə daxilində nəzər yetirək:

“*Looking for food* had lasted for more than two hours” (R.Kipling, “Jungle Books”). – *Qida axtarmaq* iki saatdan artıq davam etdi. (mübtədə funksiyasında)

“*Eating* is always good” (R.Kipling, “Jungle Books”). – *Yemək* həmişə yaxşıdır. (mübtədə funksiyasında)

“*An elephant’s trumpeting* is always nasty, especially on a dark night” (R.Kipling, “Jungle Books”). – *Filin bağirtısı* həmişə vahiməlidir, xüsusilə də qaranlıq otaqda gecədə. (mübtədə funksiyasında)

Misallardan göründüyü kimi, ingilis dilində mübtədə vəzifəsində olan cerundlar Azərbaycan dilində də mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Lakin nümunələrdən aydın olur ki, mübtədə birinci və ikinci cümlədə məsdərlə, üçüncü cümlədə isə üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur.

“The main thing is *getting* there in time” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – Əsas şey ora vaxtında *çatmaqdır*.

“His idea is *finding* the alibi” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – Onun fikri alibi *tapmaqdır*. (predikativ funksiyasında)

Yuxarıda verilmiş cerundları Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə fəllə ifadə olunmuş xəbər olur.

“He began *asking* her abt governess” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – (mürəkkəb feli xəbərin ikinci komponenti funksiyasında) – O, qulluqçu barədə ondan *sorğu-sual etməyə* başladı.

“M.Bouc began *listening* attentively” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – Müsyo Buk diqqətlə *qulaq asmağa* başladı.

“He started *thinking* about American lady” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – O, Amerikalı qadın haqqında *düşünməyə* başladı.

Burada da cerundlar hər iki dildə eyni mürəkkəb feli xəbər funksiyasını daşıyır. Lakin Azərbaycan dilində onlar məsdərdən ibarət olur.

“Don’t you mind my *smoking*”- said the valet (Agatha Christie, “Murder on the Orient Express”). – Mənim *siqaret çəkməyimə* etiraz etmirsiniz, deyə qulluqçu soruşdu. (sözönsüz tamamlıq funksiyasında)

“Excuse me, *for making* you wait, Dr.Sonstantine” (Agatha Christie, “Murder on the Orient Express”). – Doktor Sonstantin, sizi *gözlətdiyimizə görə* üzr istəyirəm. (sözönlü tamamlıq funksiyasında)

Birinci cümlədə cerund Azərbaycan dilində tamamlıq vəzifəsində, ikinci cümlədə isə səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Fərqli xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, cerund Azərbaycan dilində birinci cümlədə məsdərlə, ikinci isə feli bağlama ilə ifadə olunmuşdur.

“I had no intention *of staying* at that inn” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”). – Mənim o mehmanxanada *qalmaq* niyyətim yox idi. (təyin funksiyasında)

“Will you now tell me your reason *of going* there?” (Conan Doyle, “Selected Stories”). – Sən indi mənə oraya *getməyinin* səbəbini deyə bilərsənmi? (təyin funksiyasında)

“Nagaina saw that she had lost her chance of *killing* Teddy” (R.Kipling, “Jungle Books”). – Naqayna başa düşdü ki, Tedini *öldürmək* şansını əlindən buraxmışdır. (təyin funksiyasında)

Nümunələrdən göründüyü kimi, birinci halda cerund Azərbaycan dilində məsdərlə ifadə olunmuş mübtəda vəzifəsində, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə məsdərlə ifadə olunmuş tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

“Something for our govenor, eh?”- said Caleb, after *pondering* a little while (Conan Doyle, “Selected Stories”). – “Sahibimiz üçün bir şey var?” – deyə Kaleb bir az *fikirləşdikdən* sonra dilləndi. (zərflik funksiyasında)

“*On slipping* his hand under the pillow he drew out the automatic pistol” (Agatha Christie, “Selected Stories”). – O, əlini balışın *altına soxub* oradan bir revolver çıxardı.

Yuxarıdakı cümlələrdə cerundlar Azərbaycan dilində feli bağlama ilə ifadə olunmuş zərflik funksiyasındadır.

Apardığımız araşdırmalar zamanı belə qənaətə gəlirik ki, müasir ingilis dilində də felin şəxssiz formalarından biri olan cerund Azərbaycan dilində isim, məsdər və feli bağlama ilə ifadə olunmuş mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik vəzifəsində çıxış edir. Qeyd etdiyimiz qarşılaşdırmalarda uyğun hallardan başqa, ingilis dilində zərflik və bəzi hallarda tamamlıq vəzifəsi daşıyan cerundlar Azərbaycan dilində feli bağlama yerində işlənir.

Müasir ingilis dilində frazeoloji cerundlar və onların əsasında yaranan tərkiblər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələr cümlədə cerund formasında da işlənir. Cerundun özünəməxsus ayrıca morfoloji şəkli yoxdur. O da indiki zaman feli sifət kimi, felin əsasına “-ing” suffiksi əlavə etmək yolu ilə düzəldilir, məsələn: to smoke – smoking, to drink – drinking. Felin şəxssiz formalarından biri olan cerund tarixən feli isim və indiki zaman feli sifətindən əmələ gəlmişdir. Müasir ingilis dilində işlənən cerunda xas olan ikili xüsusiyyət də elə bu cəhətlə, yəni cerundun feli isim və feli sifətdən əmələ gəlməsi faktı ilə izah edilir: cerund özünə xas olan ismi xassəni feli isimdən, feli xassəni isə feli sifətdən əxz etmişdir. Məhz buna görə də, müasir ingilis dilində cerund həm isim, həm də fel xüsusiyyətlərinə malikdir (41, s.189). Məsələn:

to drive the center - məqsədə çatmaq;

«*Driving the center of the apple is very difficult*» (M.Twain, “The Innocents Abroad”).

Bu cümlədə mübtəda rolunda cerund isim kimi işlənir. “To drive the center” – frazeoloji birləşmədir.

to fight like a lion - şir kimi vuruşmaq;

«Today your duty is *fighting* for peace *like a lion*» (“Daily Worker”, October, 1990).

Bu cümlədə predikativ rolunda cerund isim kimi işlənir. “To fight like a lion” – frazeoloji birləşmədir.

to write home about - lovğalanmaq;

«Once in his room, he resumed his *writing home about...*» (C.P.Snow, “Time of Hope”).

Bu cümlədə tamamlıq rolunda cerund isim kimi işlənir. “To write home about” – frazeoloji birləşmədir.

to love at first sight - ilk baxışdan sevmək;

«But that doesn't prevent me from *loving you at first sight*» (N.Coward, “Operette”).

Bu cümlədə sözönlü tamamlıq rolunda cerund isim kimi işlənir. “To love at first sight” – frazeoloji birləşmədir.

to see double - bir şeyi iki görmək;

«Simply stop *seeing double* her» (E.S.Gardner, “Pass the Gravy”).

Bu cümlədə cerund mürəkkəb feli xəbərin ikinci komponenti funksiyasında işlənir. “To see double” – frazeoloji birləşməsidir.

to crack a joke - zarafat etmək;

«He had an air, too, *of cracking a joke* all to himself» (K.S.Prichard, “The Roaring Nineties”).

Bu cümlədə cerund təyin funksiyasında işlənir. “To crack a joke” – frazeoloji birləşməsidir.

to call names - hərzə danışmaq, hədyan demək, ağzıpərtöv danışmaq, söyüş söymək;

«Oh, I am tried of *calling names*» (B.Shaw, “Fannys First Play”).

Bu cümlədə cerund zərflik funksiyasında işlənir. “To call names” – frazeoloji birləşməsidir.

Bu misallardan göründüyü kimi, feli frazeoloji birləşmələr cümlədə cerund formalarında işlədilir. Frazeoloji cerund birləşmələrində komponentlər cümlədə sintaktik vəzifə daşımadığına və yalnız frazeoloji vahidin tərkib hissəsi olduğuna

görə bunların iştirakı ilə işlənən sabit birləşmələri də bir bütöv halında götürərək frazeoloji cerund hesab edilir (4, s.186).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində felin şəxssiz forması kimi, cerund isim və ya əvəzliliklə qrammatik əlaqəyə girərək tərkib yaradır. Cerund tərkibli yiyəlik halında isim və ya yiyəlik əvəzliyindən və cerunddan ibarət olur. Cerund tərkibli müxtəlif sintaktik funksiyalarda işləyə bilər (5, s. 180). Misallara nəzər salaq:

to come unstuck – müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq, puça çıxmaq;

«*John's coming unstuck* suprised everybody».

Bu cümlədə cerund tərkibli mürəkkəb mübtəda funksiyasında işlənir. “To come unstuck” – frazeoloji birləşməsidir.

to make a come-back – revanş götürmək;

«They tell me *June's making a come back*» (L.P.Hartley, “My Fellow Devils”).

Bu cümlədə cerund tərkibli mürəkkəb tamamlıq funksiyasında işlənir. “To make a come-back” – frazeoloji birləşməsidir.

to come clean – ürəyini açmaq, düz demək;

«How did you get out *without his coming clean*?» (J.Galsworthy, “Over the River”).

Bu cümlədə cerund tərkibli mürəkkəb zərflilik funksiyasında işlənir. “To come clean” – frazeoloji birləşməsidir.

to make a matter – səs-küy salmaq;

«My aim *is making a matter* in the society» (R. L. Stevenson, “Catriona”).

Bu cümlədə cerund tərkibi predikativ funksiyasında işlənir. “To make a matter” – frazeoloji birləşməsidir.

to put smth. in motion – hərəkətə gətirmək;

«She *began putting it in motion*» (A.Christie, “So Many Steps to Death”).

Bu cümlədə cerund tərkibi mürəkkəb feli xəbərin ikinci komponenti funksiyasında işlənir. “To put smth. in motion” – frazeoloji birləşməsidir.

to give mouth – sözlə demək, açıq söyləmək, ucadan, bərkdən demək;

«I don't like his habit *of giving mouth*» (Ch.Dickens, "Our Mutual Friend").

Bu cümlədə cerund tərkibi təyin funksiyasında işlənir. "To give mouth" – frazeoloji birləşməsidir.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, frazeoloji cerundlar bəzən cümlədə frazeoloji vahidin bilavasitə tərkib hissəsi olmayan müəyyən bir sözlə, söz birləşməsi ilə də sintaktik əlaqədə olur. Beləliklə də, bunlar öz quruluşları ilə frazeoloji cerunddan fərqlənir (4, s. 87).

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji ifadələr tarixən tədrici inkişafın nəticəsində sərbəst birləşmə modelləri əsasında yaranmışdır. Bu proses bütün dillərdə davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Əfəndiyev C. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1951.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996, 392 s.
3. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., Mircəfərova S. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Azərnəşr, 2001, 170 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Frazеoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001, 220 s.
5. Vəliyeva N.Ç. Müasir ingilis dilində frazeoloji cərəndlər və frazeoloji cərənd tərkibləri. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Nəzəri, elmi, metodik jurnal 3(37). Bakı, 2003, s. 12-13.
6. Vəliyeva N.Ç. Müasir ingilis dilində məsdər və cərəndün təyin funksiyasında işlənməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri N 3, Bakı, 2005, s. 98-104.
7. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca – İngiliscə – Rusca Frazеoloji Lüğət, Bakı, Nurlan, 2006, 460 s.

İngilis dilində:

8. A Comparative study in Grammar, USA, 1997, 276 p.
9. Barabash T.A. A Comparative Study in Grammar, USA, 1997, 276 p.
10. Chalek S.C. Current English Grammar, Macmillan, 1992, 295 p.
11. Cobbett W. A Grammar of the English Language. Oxford, 1984, 149 p.
12. Fléron S. A Course of Theoretical English Grammar, London, 2001.
13. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964, 548 p.
14. Goksadze L., Mamatsashvili N., Gigineishvili M. An Advanced Course in Current English Grammar, Volume I, Tbilisi, 1998, 276 p.
15. Gordon E.M., Krylova I.P. The English Verbals, Moscow, 1973.
16. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present – Day English, M., Higher School Publishing House, 1980, 335 p., 2-nd edition, 1986, 430 p.
17. Harper K. Grammar I, II, Oxford University, 1992.

18. Joos M. The English Verb, Form and meanings, The university of Winconsin, press, 1964.
19. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A, An English Grammar, Morphology, Moscow, Higher School Publishing House, 1985, 288 p.
20. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English, Moscow, Prosvescheniye, 1983, 304 p.
21. Mackin Ronald, Eastwood John. A Basic English Grammar, Oxford, Oxford University Press, 1982, 384 p.
22. Maclin A. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second Language, Washington, D.C. USIA, 1996, 405 p.
23. Matthews P.H. Morpology, 2-nd edition, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
24. Murphy R. English Grammar in Use, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 350 p.
25. Nida E.A. A Science of Translating, Leaden, 1994.
26. Palmer F.R. The English Verb, London, Longman, 1974, 218 p.
27. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. A. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982, 391 p.
28. Seydl E. Grammar I, II, III, IV, Oxford University, 1992.
29. Vaihman K. Grammar III, Oxford University, 1993.
30. Veliyeva N.Ch. The lexico-grammatical problems of transformation. Dil və Ədəbiyyat. İSSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Международный Научно-теоретический журнал 6 (48). Bakı, 2005, s.5-7.
31. Veliyeva N.Ch. Stylistic problems of translation. AR TN ADU Elmi Xəbərlər. Научные Вести. Research papers. N 3, Bakı, 2006, s. 27-32.
32. Veliyeva N.Ch. The phraseological problems of translation. AR TN ADPU Humanitar elmləri seriyası. Серия гуманитарных наук. Humanities sciences series. Xəbərlər. Известия. News. N 4, noyabr, Bakı, 2006, 8 s.
33. Veliyeva N.Ch. The main types of lexico-phraseological transformation. AR

- TN ADU Elmi Xəbərlər. Научные Вести. Research papers. N 1, Bakı, 2007, 8 s.
34. Verkovskaya I.P., Rastorgueva T.A. The English Verb, Moscow, 1987.
35. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004, 263 p.
36. http://www.eslmonkeys.com/student/essay/all_com/lf_verb/tense.php
37. [http://www.goshen.edu/english/Lit – Writing / stylerevise. html](http://www.goshen.edu/english/Lit-Writing/stylerevise.html)
38. <http://www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html>
39. <http://www.stella.hflcampus.monroe.edu/staffweb/ITS/Highfiles/LOTE.pdf>
40. <http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF>

Rus dilində:

41. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка, М., В. ш., 1983, 240 с.
42. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1973, 423 с.
43. Беляев Л.М. Свободные глагольные словосочетания в современном английском языке, М., 1963, 273 с.
44. Беляева М.А. Грамматика английского языка, М., В.ш., 1977, 326 с.
45. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка, Л., 1954.
46. Ганшина М., Васильевская Н., Грамматика английского языка, М., 1953.
47. Жигадло В.Н., Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд. лит-ры на ин. языке, 1956, 350 с.
48. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, В.ш., 1981, 285 с.
49. Ильиш Б.А. Современный английский язык, Теоретический курс, М., Изд. – 2, Изд. лит. на ин. языке, 1948, 347 с.
50. Иртеньева Н.Ф. Конструкция с инфинитивом, герундием и причастием в современном английском языке, ИЯШ, 1967.
51. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка, Ленинград, «Просвещение», 1973, 320 с.
52. Комова Т.А. Теоретическая грамматика английского языка, Морфология, Москва, Изд-во Московского Университета, 1985.

53. Кошечая И.Г. Грамматический строй современного английского языка, Москва, 1978.
54. Крылова И.П., Крылова Е.В. Английская грамматика для всех, М., Высшая школа, 1989, 270 с.
55. Новицкая Т.М., Кучин Н.Д. Практическая грамматика английского языка, Москва, 1979.
56. Теоретическая грамматика английского языка, Л., Изд-во Лен-ого Университета, 1983, 253 с.
57. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка, М., В. ш., 1967, 298 с.
58. Шубин Е.П., Сытель В.В. Грамматика английского языка. М.1968, s. 178-180.

Bədii ədəbiyyat:

A.Christie, "Murder on the Orient Express"; A.Christie, "So Many Steps to Death"; N.Coward, "Operette"; Th.Dreiser, "Sister Carrie"; Ch.Dickens, "Our Mutual Friend"; Ch.Dickens, "The Cricket on the Hearth and other Christmas stories"; J.Galsworthy, "Over the River"; E.S.Gardner, "Pass the Gravy"; L.P.Hartley, "My Fellow Devils"; R.Kipling, "Jungle Books"; J.London, "Martin Eden"; K.S.Prichard, "The Roaring Nineties"; B.Shaw, "Fannys First Play"; C.P.Snow, "Time of Hope"; R.L.Stevenson, "Catriona"; M.Twain, "The Innocents Abroad".

VI Fəsil

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama ilə düzələn feli birləşmələr

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama xüsusiyyətlərinin təhlili

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan feli bağlamalar tarixən müxtəlif inkişaf prosesi keçirmiş, tərkib etibarilə çoxcəhətli olmuşdur. Bunların bəziləri müasir ədəbi dilimiz arxaikləşərək sıradan çıxmış, digər qismi isə hazırda ədəbi dilimiz üçün norma halını alıb işlənməkdədir.

Tarix boyu feli bağlamalar müxtəlif terminlərlə adlanmışdır. Köhnə qrammatika kitablarında bunlara “siğeyi-rətbəyyə”, “rəbt siğəsi”, “feli-zərf”, “feli bağlama forması”, “feli bağlama şəkli” adı verilirdi, indi isə sadəcə feli bağlama adlanır.

İlk dəfə feli bağlamaların tədqiqinə XIX əsrin yarısında M.Kazımbəy başlamışdır (34, s.335). Qeyd etmək lazımdır ki, M.Əfşarın əsərində feli bağlamaların on iki növü qeyd olunmuşdur (18, s.378). Azərbaycan dilinin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş qrammatika kitablarında da feli bağlamalara kifayət qədər geniş yer ayrılıb.

Feli bağlama müxtəlif formalı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Onlardan “-kən / -ikən, -dığımdan / -diyimdən, -mamış / -məmiş”, məsələn:

Gözlədiyimdən qat-qat çox maraqlı bir tamaşa idi (M.İbrahimov).

O bura *gəlməmiş*, mənə cavab vermə (B.Bayramov).

Uşaq ikən gördüyüm hadisələr bir kino lentası kimi gözlərimin qarşısında ötüb keçirdi (S.Qədirzadə).

Burada “-ikən” forması “uşaq” sözüylə birlikdə işlənərək feli bağlama əmələ gətirmiş, hərəkətin icra olunma vaxtını bildirmişdir.

Tarixən bəzi qrammatika kitablarında “-ib, -ib, -ub, -üb” şəkilçilər həm feli bağlama, həm də nəqli keçmiş zamanı ifadə edən forma əlaməti kimi göstərilmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə isə, bunlar artıq nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən daha çox feli bağlama forması kimi sabitləşmişdir (18, s.380).

Bəzi türkoloqlar feli bağlamaları zamanlara görə təsərif etmişlər. Məsələn, A.M.Şerbak “-a / -ə”-ni gələcək zaman, N.K.Dmitriyev “-ib, -ib, -ub, -üb” şəkilçisini keçmiş zaman, “-alı, -əli” isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır (36, s.167; 33, s.75).

A.N.Kononov, haqlı olaraq göstərmişdir ki, feli bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyil, bunları ancaq formaya görə təsnif etmək lazımdır, çünki feli bağlamalar müstəqil surətdə heç bir zaman məzmunu ifadə edə bilmir. Onların zaman mənə çalarlığı müstəqil fellə qarşılaşdıqda müəyyənləşir, yəni feli bağlamanın zaman çaları müstəqil felin zamanından asılı olduqda müəyyənləşir (35, s.277).

M.H.Hüseynzadənin fikrincə, feli bağlama istilahi şəkilçilərin sintaktik rolundan alınmış bir istilahdır. O qeyd edir ki, dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki, onlar ya bir sadə, ya da bir mürəkkəb cümlə daxilində iki işi bir-birinə bağlayır, yəni bir cümlədə iki iş icra edilir ki, onun biri sərbəst, digəri isə həmin sərbəst işə bağlı olur (11, s.244-245). Cümlə daxilində həmişə bağlı fel sərbəst feldən əvvəl işlənir və heç bir şəxs və zaman şəkilçisi qəbul etmir. Bunların şəxsi və zamanı özlərindən sonra gələn və cümlənin xəbəri olan əsas və sərbəst feldən asılı olur, məsələn: “mən gələndə sənədləri gətirərəm, sən gələndə sənədləri gətirmişdin, o gələndə sənədləri gətirəcəkdir” kimi cümlələrdə “gələndə” feli bağlamasının şəxsi və zamanı özündən sonra gələn felin şəxs və zamanından asılıdır. Hər üç misalda “gələndə” feli bağlaması yalnız xəbər olan sərbəst fellərin şəxs və zamanlarının tələbinə müvafiq şəxs və zaman bildirir. Başqa misal:

“Firudin şananı hələ döyülməmiş taxıl dərzlərinə *söykənib* süfrəyə yaxın gəldi... Gülnaz da *gəlib* anasının yanında əyləşdi. Onlar çörəyi tikə-tikə *kəsərək*, mis kasadakı pendirdən onun arasına qoyur və iştaha ilə yeyirdilər” (M.İbrahimov).

Birinci cümlədəki “söykənib” feli bağlaması şühudi keçmiş zamanı və üçüncü şəxsin təkini ifadə edir, “yaxın gəldi” feli isə həmin zamanı və həmin şəxsi bildirir. İkinci cümlədəki “gəlib” feli bağlaması da eyni mənaları verir. Hər iki cümlədə şahidlik yolu ilə deyilən işlərin icrası bitib qurtarmışdır. Üçüncü cümlədə

isə, işlərin bitmədiyi anlaşılır, və buna görə də, bu cümlədəki “kəsərək” feli bağlaması özündən sonra gələn “yeyirdilər” feli ilə əlaqədar olaraq şühudi keçmiş zamanın hekayəsini, işin bitməməsini və üçüncü şəxsin cəmini ifadə edə bilər.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində feli bağlamalar əsas fellərdən, yəni şəxs və zaman şəkilçisi qəbul edən və müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən fellərdən əmələ gəlmiş və cümlədəki vəziyyətinə görə də əsas fellərdən asılıdır.

Məlum olduğu kimi, feli bağlamaları zərf hesab edənlər də vardır. V.V.Vinoqradov feli bağlamaları zərflərin qarışığından ibarət bir nitq hissəsi hesab edir. Yəqin ki, o, feli bağlamalarla zərflərin arasındakı bəzi sintaktik oxşarlığı nəzərə alıb, yalnız ona görə bu mülahizəyə gəlmişdir. Zərflər də, feli bağlamalar kimi, şəxsə görə dəyişmir. Onların arasında bu oxşarlıq heç də məsələnin həlli üçün əsas ola bilməz, çünki feli bağlamalar zərf vəzifəsində çıxış etməklə bərabər, zərflərdən fərqli olaraq, ikinci dərəcəli xəbər vəzifəsində də işlənir və “nə etdi?”, “nə edir?” və s. suallarından birinə cavab verir. Digər tərəfdən, feli bağlamalar, zərflərdən fərqli olaraq, növ təsirlik xüsusiyyətinə də malikdir (32, s.379).

Qeyd etmək lazımdır ki, feli bağlama ilə şəxslə fellərin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb fellərin bir qismi təsirli, çoxu isə təsirsiz olur, məsələn:

Qonaqlar süfrədəkilərin hamısını *yeyib-içdilər*.

Günəş hər tərəfi *yandırır-yaxırdı* (M.İbrahimov).

Mən səni ...bir kukla kimi *atıb-tutaram* (C.Cabbarlı) – (təsirlilər).

Gözlərini qaranlıq həyatə zilləyən uşaqlar *dinib-danışmurdılar* (B.Bayramov).

Hirsindən *alışıb-yanırdı* gözü (S.Vurğun).

Mən indi ... doktorlar, ədiblər, filosoflar ilə oturub-dururam (C.Cabbarlı) – (təsirsizlər).

Misallardan göründüyü kimi, birinci üç cümlədəki fellər idarə etdiyi sözün təsirlik halda olmasını tələb etdiyi halda, dördüncü, beşinci və altıncı cümlələrdəkilər bunu tələb edə bilməmişdir (15, s.159).

Tədqiqat zamanı belə qənaətə gəldik ki, növ, təsirlik nöqtəyi-nəzərindən feli bağlamalarla feli sifətlərin arasında ümumi yaxınlıq vardır. Lakin yaxınlıqla

bərabər fərqlilik də vardır. Beləki, feli bağlamalarla feli sifətlərin arasında başlıca fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, feli sifətlər adlara daha yaxındır. Onlar fikrin ifadə tərzindən asılı olaraq cümlə içərisində atributiv vəzifə daşıyır. Amma feli bağlamaların adlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Feli bağlamalar, əsasən, fel qrupuna daxildir. Buna baxmayaraq, fellərdən fərqli olaraq, müstəqil surətdə zaman, şəxs, kəmiyyət bildirir.

Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə, feli bağlamalara belə bir tərif vermək zəruriyyəti meydana çıxır: “Müstəqil məna ifadə etməyən, cümlə daxilində əsas feldən asılı olduqda hal-vəziyyət, zaman, səbəb-məqsəd və şərt məzmunu daşıyan, lakin şəxs, kəmiyyət bildirməyən sözlərə feli bağlama deyilir” (18, s.381).

Feli bağlama həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlərə malikdir. Felə aid xüsusiyyətləri: inkarlıq, növ və təsirlik kateqoriyalardır, məsələn: “yoxlayanda – yoxlamayanda; yazanda – yazılanda – yazışanda – yazdıranda; görəndə, biləndə, axtaranda (təsirli), güləndə, oyananda, yuxulayanda (təsirsiz)”.

Feli bağlamanın zərfə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Dəyişməzlik. Feli bağlamalar, bir qayda olaraq, heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir və qrammatik dəyişikliyə uğramır.

2. Feli bağlama cümlədə başqa bir felə aid olub onu izah edir, məsələn:

Qatarımız Şaxtaxtı stansiyasından Şərqə doğru hərəkət *etdikdə*, günəş Maku dağlarının arxasından *aşılıb* qərbə doğru enməkdə idi (M.S.Ordubadi).

Qatar beli qırılmış ilan kimi burulur, torpağın üstünə döşənmiş relsləri *qucaqlayaraq* keçir və yoxuşlara *dırmaşarkən* dərin nəfəs alırdı (M.S.Ordubadi).

3. Feli bağlama, zərf kimi, cümlədə zərflik olur, məsələn:

Qanad kimi, qayıqların al yelkəni

Süzüb gedir, seyr edirəm onları mən... (S.Vurğun).

Feli bağlama, zərfdən fərqli olaraq, cümlədə əlavə hərəkət bildirir, məsələn:

Hazırlaşanda qiymət almaq olar, *çalışmayanda* iş çətinləşir. Onlar *qorxub* geri çəkildilər (24, s.147).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feli bağlama əmələ gətirən şəkilçilər çox zəngin və müxtəlif olduğu kimi, onların ifadə etdikləri mənalar da çox müxtəlifdir.

Feli bağlamalar hal-vəziyyət, ümumi zaman, təzi-hərəkət və qismən səbəb məzmunlarını ifadə edir. Bunların ifadə etdikləri məzmunlar da, başlıca olaraq, cümlənin ümumi mənasından, xüsusən, əsas felin mənasından asılı olur, məsələn: “Tərləyəndə soyuq su içməzlər” cümləsində “tərləyəndə” feli bağlaması həm “nə vaxt?”, həm “nə halda?” suallarına cavab olan “tərləyən zaman” və “tərləmiş halda” sözlərinin mənasını verir, lakin burada zaman məfhumu hal-vəziyyət məfhumundan daha artıq hiss edilir (11, s.246).

Feli bağlamalar aşağıdakı şəkildəki vasitəsi ilə əmələ gəlir:

1) “-ıb, -ib, -ub, -üb”, məsələn:

Onu görəndə Pərviz lal kimi *dayanıb* qalmışdır (M.İbrahimov).

İztirabı *bitib* indi oxşayır ancaq

Pəriyi-təsəlli soyuq dodaqlarını (C.Cabbarlı).

Biz onu üç saat *oturub* gözləyirdik (B.Bayramov).

Bütün Təbriz yorğanına *bürünüb* Təbriz haqqında düşünürdü (M.S.Ordubadi).

Qəmər bəxtinin siyah çarşafına *bürünüb* geniş fəzaları dolanırdı (S.Rəhimov).

2) “-araq, -ərək”, məsələn:

Cavanşir sevinclə *bağıraraq* Urmuza möhkəm bir zərbə vurdu (H.Mehdi).

Polad qılınclar yenidən doğan günəşin qızıl şüalarını *əks edərək* parıldaşırdı (H.Mehdi).

3) “-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə”, məsələn:

Yığdıqca pambığı o, qalaq-qalaq,

Heyrətdə buraxır azad insanı (Ə.Bahar).

Sevinc yaşları ilə dlur gözləri,

Gəzdikcə bu doğma, azad yurdunu (Ə.Bahar).

4) “-yınca, -incə, -yunca, -üncə” məsələn:

O bir şey *almayınca* çıxıb gedəsi deyildi (Ə.P.Makulu).

Bu sözü *eşidincə* Rüstəmin qaşları çatıldı (A.Şaiq).

Bağırbəy Əlimərdanın alnında üstünə yağlı qara basılan yara yerini *görünmə*, onu qərribə bir xəyalət götürdü (Ə.P.Makulu).

5) “-kən, -ikən”, məsələn:

Vuruşarkən uzun danışmaq mənə çox baha oturdu (H.Mehdi).

Dün *oxurkən* bir müdiri-məktəbin məktubunu,

Min qələt gördüm qarışmış bir vərəq imlasına (M.Ə.Sabir).

6) “-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükcə”, məsələn:

Məryam xala qapını *açdıqda* Firidun və Kürd Əhməd içəri girdi (M.İbrahimov).

Cəlil içəri girib salam *verdikdə* oturanlar hamısı ayağa durdu (M.İbrahimov).

Qapı döyüldü, kim olduğunu *soruşduqda* bir qadın səsi eşitdi (M.İbrahimov).

Xavər Firidunu *gördükdə* köyrəkləndi (M.İbrahimov).

7) “-alı, -əli”, məsələn:

Səbri təhsildən *qayıdalı* iki ildir (H.Mehdi).

Bakıya *gələli* bu nöqsanımı qismən düzəltmişəm (H.Mehdi).

8) “-madan, -mədən”, məsələn:

Ah, azadlıq... İnsanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyadaraq *yorulmadan* yaratmağa, ağrı və əzab hiss *etmədən* yaşamağa, ülvî, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır (M.İbrahimov).

Gözlənilmədən sinfə girən bu məchul adamın sifəti hər dəqiqə gəlib onun önündə dururdu (H.Mehdi).

9) “-anda, -əndə, -yanda, -yəndə”, məsələn:

Oxuyan tələbə *oxumayandan* seçilir.

Qulam dayının bu cavabını *eşidəndə* o özündən çıxdı (H.Mehdi).

Ədhəmi bütün şəhər *tanıyanda* Səbri hirsələndi (H.Mehdi).

Bu sözləri ona *deyəndə*, Şamilin üzü döndü.

10) “-mış, -miş, -muş, -müş”, məsələn:

O, dörd-beş gündən sonra bəri ürəyini narahat edən bu sualların cavabını *almamış*, bu sirri *öyrənməmiş* əl çəkməyəcəkdi (H.Mehdi).

11) “-ar, -ər, -yar, -yər; -maz, -məz”, məsələn:

Musa stansiyaya *çatar-çatmaz* ikinci zəng səsini eşitdi.

Yolçular və atlar ayaqlarını yerdən *götürər-götürməz* onların izlərini qar doldururdu (Ə.P.Makulu).

12) “-çaq, -çək”, məsələn:

Gülşən tarlaya *çatçaq* pambığı yoxlamağa başladı.

Yunus bileti *götürçək* yerində oturub hazırlaşdı

13) “-andan, -əndən, -yandan, -yəndən”, məsələn:

Pakizə universitetə daxil *olandan* mən onu tanıyıram.

Rəhim İnstitutu *bitirəndən* bu vəzifədə çalışır (Ə.Əylisli).

14) “-a, -ə”, məsələn:

Tahir bu mənzərəyə *baxa-baxa* maşının sürətini artırır (H.Mehdi).

Rüstəm kişi barmaqları *əsə-əsə* trubkasını təmizləyirdi (M.İbrahimov).

Ənvər isə qayalardan *tuta-tuta, iməkləyə-iməkləyə* yeriyirdi (H.Mehdi).

Qabaq toxumu ilə qarğıdalını Mərcan xala *oxuya-oxuya, danışa-danışa, gülə-gülə* və tez-tez donunu qaldıraraq, yanlarını *isidə-isidə* sobanın üstündə qovurdu (Ə.Əylisli).

15) “-an, -ən, -yan, -yən”, məsələn:

O Moskvaya *çatan* kimi işə başladı.

Qaranlıq *düşənəcən*, çıraqlar *yananacan* Rəhim dağın döşündə gizlənirdi (Ə.Əylisli).

Qeyd etmək lazımdır ki, fellə feli bağlama qrammatik cəhətdən bir-birilə sıx surətdə bağlıdır. Həmçinin onlar eyni suala cavab verir. Feli bağlama hərəkətin əsas lüğəvi mənasını özündə ifadə edir və müstəqil feli özündən asılı vəziyyətdə saxlayır. Nəticədə isə həmin fel müstəqil mənasını itirir, köməkçi vəzifə daşıyır. Feli bağlama ilə ifadə olunmuş iş, hal və hərəkətin davamlığını, inkişafını, hala çevrilməsini bildirir.

Müasir ədəbi dilimizdə əsas etibarilə eyni köklü, habelə müəyyən dərəcədə müxtəlifköklü fellərə qoşulub feli bağlama əmələ gətirir. Bu feli bağlama istər yazılı abidələrin, istərsə də müasir ədəbi dilimizdə işlənmə dairəsinin genişliyinə

görə, habelə məhsuldarlığı etibarilə diqqəti cəlb edir. Bunlar cümlə içərisində əsas fellə icra olunmuş iş, hal və hərəkətin icra tərzini bildirir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən misallardan aydın olur ki, tərkibində feli bağlamalar olan feli birləşmələr daha çox canlı danışiq və bədii əsərlərin dilində işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji feli bağlama və onların əsasında yaranan tərkiblər

Frazeoloji birləşmələr yuxarıda tanış olduğumuz əlamətlərlə fellərdən əsaslı şəkildə fərqləndiyi halda, qrammatik cəhətdən onlara aid əlamətlərin bir qismini özündə əks etdirməklə yaxınlaşır.

Cümlə daxilində feli frazeoloji birləşmələri fellərə yaxınlaşdıran cəhətlər onların şəxslı fellər kimi, feli bağlama, feli sifət və məsdər şəkilçiləri ilə işlədilməsinə və hər birinin əsasında müvafiq tərkiblərin düzəldilməsində özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində belə formalar və bunların əsasında yaranan tərkiblərin spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilməmişdir. Bunun da nəticəsində, belə konstruksiyalarla əlaqədar olaraq bu və ya digər ad altında irəli süzülən fikirlərdə müxtəliflik, qeyri-dəqiqlik mövcuddur (27, s. 73).

Məlum olduğu kimi, feli bağlama cümlədə başqa bir felə aid olub, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir, yəni onun zamanını, tərzini və s. bildirir. Azərbaycan dilindəki feli bağlama şəkilçiləri yalnız fellərə deyil, feli frazeoloji birləşmələrə də artırılır. Bu şəkilçilər belə sabit birləşmələrin fel komponentlərinə artırmaqla frazeoloji vahidlə cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənən fel arasında morfoloji və sintaktik cəhətdən əlaqə yaradılır. Bu, mahiyyətə feli bağlama şəkilçili fellə cümlənin feldən ibarət xəbəri arasında əlaqə kimidir. Lakin bunların arasında əsaslı fərq də vardır. Fərq ondan ibarətdir ki, feli frazeoloji birləşmənin mənası onun yalnız fel komponenti ilə deyil, bütün komponentlərin sabit birləşmə daxilində qarşılıqlı sintaktik əlaqəsi və frazeoloji vahidin dildə formalaşmış mənası əsasında müəyyənləşir, misallar:

Dil, boğaza qoymurdu (R.Rza).

Molla bir gün dilə gəlib deyir... ("Molla Nəsrəddin Lətifləri").

Öz zəhmətinin bəhrəsinə nəzər saldıqdan sonra Salman dayı bir qədər irəli gəlib ağaca söykəndi (A.Şaiq).

Misallardan görürük ki, birinci cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilən frazeoloji birləşmələrin idarə etdikləri söz və ya söz birləşmələri onların mənalарının formalaşmasında bir komponent kimi iştirak etmir. Buna görə də bunlar cümlənin sabit birləşmələri ilə idarə olunan müstəqil üzvlər kimi çıxış edir. Bu cəhət həmin sabit birləşmələrin feli bağlama şəkilçisi ilə işlədilməsində də özünü göstərir, çünki bu vəziyyətdə də belə söz və ya söz birləşmələri frazeoloji vahidlərin üzvi tərkib hissəsi olmur. Beləliklə də, bu əlamətə görə, ikinci qrupdan olan misallar birinci qrupdakılardan fərqlənir; belə ki, birinci qrupdan olan misallarda frazeoloji feli birləşmələrin idarə etdiyi söz və ya söz birləşməsi yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq, belə iki vəziyyətdə işlənən feli bağlama şəkilçili frazeoloji vahidləri özlərinə məxsus adlarla adlandırmaq lazım gəlir. Bunu nəzərə alaraq, ikinci qrupdan olanları frazeoloji feli bağlama tərkibləri adlandırmaq məqsəduyğun olar, çünki bu termindeki "tərkib" sözü həmin sabit birləşmələrin cümlədə idarə etdikləri söz və ya söz birləşmələri ilə birgə götürülməsini nəzərdə tutur və bu cəhətdən onları "feli frazeoloji bağlama" adı ilə yuxarıda tanış olduğumuz qrupdakılardan fərqləndirməyə imkan verir (27, s. 74).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində də feli frazeoloji bağlamalara rast gəlirik, məsələn:

стиснув зубы (сдерживая свои чувства) – səbr etmək, özünü saxlamaq;

«Дуняша, стиснув зубы, и не отвечая, с выражением упрёка на лице, бросилась в карету переделывать сиденье» (Л.Толстой, «Война и Мир»).

положа руку на сердце (совершенно чистосердечно говорить) – səmimi söyləmək;

«Но когда Маша, рассказывая о том, как Синцов попал в Москву, и глядя на Шмелева ожидающими глазами, искала у него подтверждения, что

все-таки в конце концов все будет хорошо, он положила руку на сердце не мог поручиться за это» (К.Симонов, «Живые и мертвые»).

скрепя сердце (с большой неохотой) – *həvəssiz*;

«В Политехнический Институт Николай пошел против воли, скрепя сердце» (И.Уксусов, «После войны»).

засучив рукава (старательно делать) – *həvəslə etmək*;

«Ничто мне не мешало сидеть сиднем да оставаться зрителем, сложив руки: а ты должен был выйти на поле, засучив рукава, трудиться, работать» (И.С.Тургенев, «Рудин»).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, BDU, 1992, 329 s.
2. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, ADPU-nun nəşri, 2000.
3. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat, I-II cild, Bakı, Gənclik, 2003, 660s., 438 s.
4. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, 203 s.
5. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
6. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, s.59-70.
7. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, II hissə, Bakı, Maarif, 1982, 216 s.
8. Ələkbərov A.Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər, Nam.dis., Bakı, 1961.
9. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli bağlama, Bakı, API, 1989, 95 s.
10. Hüseynov M., Şirəliyev M.A. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1951.
11. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
12. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Aspoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
13. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
14. Mahmudov Ə. Söz birləşmələri, Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər, AEA, 1947.
15. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986, 320 s.
16. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1986.
17. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990.
18. Müasir Azərbaycan dili, II c., AEA, Bakı, Elm, 1980, 510 s.
19. Müasir Azərbaycan dili, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2002.

20. Seyidov Y.M. Feli bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü kimi, ADU Elmi əsərləri N 11, Bakı, 1956, s.67-77.
21. Seyidov Y.M. Feli tərkiblər və onların budaq cümlələri ilə əlaqəsi haqqında, ADU Elmi əsərləri N 12, 1957, s.145-156.
22. Seyidov Y.M. Feli bağlama tərkiblərinin sintaktik vəzifəsi, Filoloji araşdırmalar, Bakı, ADU, 1958, s.57-84.
23. Seyidov Y.M. Dilçilikdə söz birləşməsi problemi, ADU Elmi əsərləri N 6, Bakı, 1959, s.25-36.
24. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı, BDU, 2000, 403 s.
25. Vəliyeva N.Ç. Frazеoloji vahidlərin təşkilində felin rolu. Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyası.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.Dil və Ədəbiyyat.V buraxılış. Язык и Литература. V Выпуск. Bakı, 1994, s. 129-132.
26. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı, 1999, 102 s.
27. Vəliyeva N.Ç. Frazеoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001, 220 s.
28. Vəliyeva N.Ç. Frazеoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Doktorluq Dissertasiyası, Bakı, 2004, 301 s.
29. Vəliyeva N.Ç. Müasir Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji feli bağlamalar və onların əsasında yaranan tərkiblər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Professor-Müəllim Həyətinin 63-cü Elmi Konfransının Materialları. IV Buraxılış. Bakı-ADPU-2003, s. 45-47.
30. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca – İngiliscə – Rusca Frazеoloji Lüğət, Bakı, Nurlan, 2006, 460 s.

Rus dilində:

31. Будагов Л. Практическое руководство турецко-татарского-азербайджаского наречия, 1857, стр.207.
32. Виноградов В.В. Современный русский язык, вып.1, М., 1975.

33. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., АН СССР, 1948, 267 с.
34. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, 457 с.
35. Кононов А.Н. Грамматика узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, 446 с.
36. Щербак А.М. Грамматика старо-узбекского языка, М.-Л., 1968.

Bədii ədəbiyyat:

Ə.Bahar, B.Bayramov, C.Cabbarlı, M.İbrahimov, S.Qədirzadə, H.Mehdi,
Ə.Əylisli, Ə.P.Makulu, M.S.Ordubadi, S.Rəhimov, A.Şaiq, S.Vurğun.

VII Fəsil

Müxtəlif sistemli dillərdə fəli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli lingvistik təhlili

Qrammatik strukturun leksikləşməsi problemi

Hər bir dilin leksik sistemində funksiyaca tək-tək sözlərə ekvivalent olan külli miqdarda “ayrıca formalaşmış” müstəqil dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər adlanır. Frazeoloji vahidlərin hamısına birlikdə frazeologiya deyilir. Frazeologiya – həm də frazeoloji vahidlərdən bəhs edən elmin adıdır. Frazeologiya yunanca “phrasis” – “ifadə” və “logos” – “təlim” deməkdir.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi həm sözlərin, həm də söz birləşmələrinin tədqiqi ilə əlaqəlidir. Odur ki, frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirərkən yalnız onların tərəflərinin sabitliyi deyil, eyni zamanda onlar üçün səciyyəvi olan qrammatik formalaşma da nəzərə alınır.

Dilin tarixi, ictimai hadisə olma cəhəti, onun başqa sahələri kimi, frazeologiyasına da aiddir. Hər bir konkret dilin frazeoloji tərkibi zəruri kommunikasiya ehtiyacı nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirərək bir sistem halına düşür. Bununla əlaqədar olaraq, hər bir konkret dilin frazeoloji tərkibi iki planda – diaxron və sinxron planda tədqiq edilir. Diaxron planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik-struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir. Sinxron planda isə, dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik-struktur təsviri verilir.

Dilçilik tarixində frazeoloji tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Şarl Ballidən başlayır. Rus dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, O.S.Axmanova, N.N.Amosova, Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, S.Murtuzayev, H.B.Bayramov, S.Ə.Cəfərov, ingilis dilçiliyində A.V.Kunin, V.P.Jukov və

başqaları frazeologiya qrammatik strukturun leksikləşməsi problemi üzərində əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar.

Müasir dilçilikdə “frazeologiya” termini iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin məcmusu; 2) dilçilik elmində frazeoloji vahidlərdən bəhs edən elmin adı.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektlərindən bəhs edən müəlliflər iki qrupa ayrılır:

1) Ümumiyyətlə, hər bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji vahid hesab edənlər. Bu qrupa Hind-Avropa dillərinin frazeologiyası üzərində tədqiqat aparmış A.A.Bulaxovski, A.İ.Yefimov, N.M.Şanski, A.A.Reformatski, Q.M.Qalkina-Fedoruk, Q.Dementiyeva, A.P.Mordvilko, S.Q.Qavrin, Y.R.Gepner, S.A.Fessalonitski, F.T.Vud, Ç.S.Frays, A.Qardiner, H.Lüffer, L.Qoldman, A.Makkay, E.Portriç kimi dilçilər daxildir. Türk dillərinin frazeologiyası üzərində tədqiqat aparmış Q.X.Axunzyanov, M.Xusainov, N.Şükürov, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, S.Murtuzayev, M.Adilov, N.Rəhimzadə, H.Əliyev, Q.Kazımov, A.Qurbanov, R.Həsənov. Bu dilçilər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə geniş mənada yanaşırlar, frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, ibarələri, aforizmləri, atalar sözləri və məsəlləri də frazeologiyaya daxil edirlər.

2) Dildə hazır şəkildə olan sabit birləşmələrin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Bu qrupa daxil olan dilçilərdən Ferdinand de Sössür, Şarl Balli, V.V.Vinoqradov, N.N.Amosova, A.İ.Smirnitski, V.L.Arxañelski, X.Kasares, A.V.Kunin, V.P.Jukov, S.İ.Ojeqov, A.M.Babkin, M.T.Tağıyev Hind-Avropa dillərinin frazeologiyası üzərində tədqiqat aparmışlar. Türkoloji tədqiqatlara gəldikdə isə, Azərbaycan dili frazeologiyası haqqında irəli sürülən fikirlər içərisində H.B.Bayramovu bu qrupa daxil etmək olar. Bu dilçilər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə “dar mənada” yanaşırlar (29, s.5).

Rus və Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, ingilis dilçiliyində də frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə

dar mənada nəzərdə tutmuşlar. M.Svon, V.H.Kollens, K.Rozmeri, J.Simpson, A.Kovi, R.Meykin, V.Friman, J.Hiton, T.Nobl, V.Smit, V.Sitl, K.Vebstr, B.Foster, V.N.Frankis, E.Qovers, L.P.Smit frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dar mənada yanaşmışlar.

Beləliklə, demək olar ki, frazeoloji vahidlər, leksik vahidlər kimi, bir məfhum ifadə edir, bundan başqa ekspressiv üslub vasitəsi kimi, dilimizə xidmət edir və eləcə də tərbiyəvi əhəmiyyət də kəsb edir. Hansı ifadələrin frazeologiyanın tərkibinə daxil edilməsi, onun həcmi, sərhədi, hələ də dilçilik elmində həll edilməmiş bir problem kimi qalmaqdadır.

Bizə görə, frazeologiyayı dar mənada götürərək, dilçilik sahələrindən biri kimi, onun tədqiqat obyektinə hər cür sabit birləşmələri deyil, yalnız dil strukturunun tərkib hissəsi kimi işlənənləri aid etmək olar.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə tipoloji tədqiqatlara maraq xeyli artmışdır. Tipoloqlar dilin quruluşuna və onun iyerarxiyasına böyük maraq göstərirlər. Bunu biz İ.Meşşaninov, B.Y.Qorodetski, Q.P.Melnikov, L.Novak, Y.V.Rojdestvenski, V.Skaliçka, B.A.Uspenski, S.Bazel, E.Geseriu, J.Qrinberq, A.Martine, B.Potye kimi dilçilərin əsərlərində görürük.

Xalqın tarixi keçmişi kimi, onun həyatı, məişəti, adət və ənənələri də dildə müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. V.Humboldt dili xalq ruhunun sanki xarici təzahürü hesab edirdi. O, yazır: “Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir” (3, s.120).

Birləşmə şəklində olan frazemlər sərbəst söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında formalaşır. Sərbəst söz birləşmələri dildə uzun müddət işlənməklə məcaziləşir, tərəflər qaynayıb-qovuşaraq sərbəst birləşmənin sabit birləşməyə çevrilməsinə səbəb olur. Bu fikir bəzən mübahisə doğursa da, əksər dilçilər frazeoloji vahidlərə bu mövqedən yanaşırlar. Sərbəst birləşmələr isə, təbii ki, müstəqil mənəli sözlərin birləşməsi ilə yaranır. Bəzən bu sözlər birləşmə tərkibində daxil olmazdan əvvəl məcaziləşmiş olur, bəzən birləşmə tərkibində məcaziləşir və digər komponentin də məcaziləşməsinə səbəb olur. Bütün bunlar frazeoloji vahidlərin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlı olduğundan biz burada söz, onun

funksional keyfiyyətləri, söz birləşməsi və onun quruluş modelləri haqqında bir neçə kəlmə söyləyib, sonra əsas məsələyə keçməyi lazım bilir.

Q.M.Qalkina-Fedoruk “Söz və anlayış” (1956) adlı əsərində yazır: “Söz, dilin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahididir. Dilin ümumi sistemində sözün vəziyyəti müxtəlif baxımdan aydınlaşdırılmalıdır. Dil insanlar arasında cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatına, elmi, texniki, bədii-estetik, istehsal, əmək fəaliyyətinə, ictimai-məişət məsələlərinə və s. aid bütün və hər cür əlaqələrinin vasitəsidir. Dildə yarandığı andan bütöv bir xalqın tarixi, onun həyatı, arzu və ümidləri, əzab və iztirabları, sevinc və nailiyyətləri inikas edir. Lakin dilin insan həyatındakı belə böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, onun əsas vahidi kimi söz problemi dilçilikdə hələ də lazımi dərəcədə həll edilməmişdir” (3, s.158).

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında sözün mahiyyəti haqqında oxuyuruq: “Söz - əşya, hadisə, proses və xassələrin adını bildirən ən mühüm, struktur – semantik dil vahidi; səs toplusu ilə işarənin bildirdiyi məna əlaqəsi, vəhdətidir. Quruluşca söz morfemlərdən ibarətdir. Sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Düzəltmə sözlər – formal üsulla birköklü sözlərdən və ya söz birləşmələrindən düzəldilən yeni sözlərdir. Sözdəyişdirmədən fərqli olaraq sözdüzəltmədə bir sözdən (leksemdən) ondan tamamilə seçilən başqa sözlər yaranır (məsələn, yaz – yazı – yazıçı; əlüzyuyuan və s.). Sözdüzəltmə - sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə əmələ gətirilir. Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən ən mühüm mənbələrdən, termin yaradıcılığının başlıca yollarından biridir.

Mürəkkəb sözlər – iki və daha çox kökün birləşərək, semantik vahid yaratdığı sözlərdir. Mürəkkəb sözlər forma ilə məzmunun vəhdəti nəticəsində yaranaraq, bir məfhum kimi əks olunan əşya, proses, əlamət və keyfiyyəti ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında komponentlərin məna xüsusiyyətləri, tipləri, forma və məzmun münasibətləri, onlar arasındakı əlaqə mühüm rol oynayır” (127, VII c., s.129).

Leksik və grammatik mənaları özündə birləşdirən sözlər müəyyən nitq hissəsinə mənsub olaraq, dilin bütün grammatik məna sistemini ifadə edir. Söz

dilin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrammatik (morfoloji), leksik və s. aspektlərdə öyrənilir. Sözlün məna və məzmunu semasiologiyada araşdırılır. O, leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektidir. Sözlün cümlədə yeri morfemə nisbətən sərbəstdir. Sözlün nominativ (adlandırma), diferensiallaşdırma (fərqləndirmə), ekspressiv və ya emosional – ekspressiv, apelyativ (müraciət), işarəetmə, göstərmə funksiyaları var. Söz çoxfunksiyalılığına görə dilin ümumi strukturunda çox mühüm mövqeyə malikdir (127, VIII c., s.595).

A.A.Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında sözlün dil mexanizmində mərkəzi mövqe tutduğunu dörd cəhətlə əsaslandırıb:

1. Söz hər bir vəzifəni yerinə yetirməyə qadirdir. O, nominativ, siqnifikativ, kommunikativ və pragmatik (yəni dil vahidini dildən istifadə edən şəxsə münasibəti) dil vəzifələrində işləyə bilər.

2. Sözlər iki cür modifikasiyada mövcud olur, yəni nominasiya sistemində və lüğət tərkibində virtual çoxmənalı işarə, nitq ifadəsində isə üzvlənmiş, aktual işarə kimi fəaliyyət göstərir.

3. Söz dilin əsas funksional-struktur vahiddir. O, mürəkkəb semantik tərkibə malikdir.

4. Sözlün: a) leksik-semantik; b) fonetik, fono-morfoloji; c) morfoloji (necə deyirlər, sözformalar); ç) üslubi, dialektal, ictimai; d) etimoloji variantlar kimi zəngin variantları mövcuddur (3, s.159).

A.İ.Smirnitski “Müasir ingilis dilinin sintaksisi” kitabında yazır ki, obyektiv reallığın müvafiq əşya və hadisələri arasında müəyyən münasibətlər olan zaman müxtəlif sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girir. Yalnız məzmunu anlamaq üçün yox, hətta qrammatik konstruksiya qurmaq və dəqiqləşdirmək üçün sözlər arasında olan leksik əlaqə həlledici məna kəsb edə bilər. Dilin sintaktik quruluşunu təhlil edən zaman, sözlər arasında leksik münasibətləri nəzərə alaraq, xüsusi qrammatik vasitələrlə sözlərin əlaqələri və birləşməsi arasında dəqiq sərhəd qoymaq lazımdır. Əsas əlaqə vasitələrini A.İ.Smirnitski belə ayırır: sözlərin sırası, sözdəyişdirmə formaları, köməkçi sözlər və intonasiya (103, s.55-60).

Bütün dillərdə sözlərin bir qismi ancaq bir mənə daşıyır: kirpik, sac; веялка, злость, балет, сабля; abidance, absence, beerhouse, cat, horse, love, və s. Bir sıra sözlər isə iki, üç və daha çox mənə ifadə edir, məsələn, “baş”. Bu söz insanın və ya başqa canlıların bədənində bir üzvün adı kimi işlədilir: “Onun başı ilə bədəni arasında tənəsüb yoxdur”. “Toğlular başlarını qaldırıb, Quluya baxdılar” (126, IV c., c. 8-12).

“Baş” sözünün bu mənası tarixən birinci, ilkin mənə kimi formalaşmışdır. Dilçilik ədəbiyyatında sözün belə mənası əsas nominativ mənə adlanır. Həmin söz Azərbaycan dilində başqa mənələrdə də işlədilir. Məsələn, “ağacın başı” birləşməsində ağacın ən yuxarı hissəsi, “çayın başı” birləşməsində çayın başlandığı yer, “yolun başı” birləşməsində yolun başlandığı yer, “süfrənin başı” birləşməsində süfrənin ətrafı (kənarı) mənələrini ifadə edir. Bu mənələri “baş” sözünün ilk mənası əsasında dildə sonradan formalaşdığına və həmin mənənin izini bu və ya digər dərəcədə saxlandığına görə düzəltmə nominativ mənə adlandırmaq olar.

Müasir ingilis dilində bir sıra sözlər var ki, onlar iki, üç və daha çox mənə bildirir (70, s.38). Məsələn, “hand” sözü insanın və ya başqa canlıların bədənində bir üzvün adı kimi işlədilir, “əl” mənasında. Misal: “He put his large hands on the counter of the office, feeling them warm with sweat” (Bates).

“Hand” sözünün bu mənası tarixən birinci, ilk mənə kimi formalaşmışdır (141). Sözün bu cür mənası əsas nominativ mənə adlanır (49, s. 137). Həmin söz ingilis dilində bir sıra başqa sözlərlə əlaqələnərək başqa mənələrdə də işlədilir. Məsələn: “bear’s hand” birləşməsində - “ayı pəncəsi”; “in smb.’s hands” birləşməsində - “bir kəsin hakimiyyətindədir”; “a hand for smth.” birləşməsində - “bir şeydə cəldlik, diribaşlıq, zirəklik, çeviklik, bacarıq, mərahət”; “to give a hand” birləşməsində - “yardım göstərmək”; “factory hand” birləşməsində - “fabrik işçisi”; “by the same hand” birləşməsində - “eyni rəssamın şəkli”; “on all hands” birləşməsində - “bütün tərəflərdən”; “at first hand” birləşməsində - “birinci əldən”; “small hand” birləşməsində - “xırda, kiçik xətt”; “big hand” birləşməsində - “saatın böyük əqrəbi”; “exact hand” birləşməsində - “dəqiq göstərici, soraq kitabı, məlumat kitabçası” mənasında; “out of hands” birləşməsində - “hazırlıqsız,

eksrompt şəkildə” mənalarını ifadə edir (137, s.325). Bu mənalar “hand” sözünün ilkin mənası əsasında dildə sonradan formalaşdığına və həmin mənanın izini bu və ya digər dərəcədə saxladığına görə törəmə nominativ mənə sayılır.

“The Penguin Pocket English Dictionary” (134) lüğətində “abroad” sözünün 4, “account” sözünün 11, “act” sözünün 10, “set” sözünün 23 mənası göstərilmişdir. Habelə, rus dilində “лицо” sözünün 5, “место” sözünün 8, “идти” sözünün 25 mənası göstərilir (143).

Müasir Azərbaycan dilində də bəzi sözlər əsas nominativ mənə ilə yanaşı, bir və ya bir neçə törəmə nominativ mənaya da malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “ağız” sözünün 9, “ayaq” sözünün isə 11 mənası göstərilmişdir (128).

Əlbəttə, bu mənaların əsas və ya törəmə səciyyə daşması sözlərin birləşmə daxilində, başqa sözlərlə, əlaqəsində müəyyənləşir. Belə ki, “uşağın ağzı” birləşməsində - “ağız” sözü nominativ mənə, “yolun ağzı” birləşməsində həmin söz törəmə nominativ mənədir; habelə, ingilis dilində də: “to be abroad” – “xaricdə olmaq” birləşməsində - “abroad” nominativ mənə, “within abroad” – dairəsində birləşməsində həmin söz törəmə nominativ mənədir. Lakin belə sözlər təklikdə işləndikdə ilk növbədə bunların əsas nominativ mənası bizim şüurumuzda canlanır (10, s.18).

Sözün törəmə nominativ mənası dildə sonralar, əsas nominativ mənə əsasında yarandığından, əsasən söz birləşmələri daxilində, yəni başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın şəkildə nəzərə çarpır, konkretləşir. Məhz buna görədir ki, izahlı lüğətlərdə və ya tərcümə lüğətlərində əvvəlcə sözün əsas nominativ mənası verilir, sonra onun törəmə nominativ mənasından danışılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün törəmə nominativ mənası həm də onun məcazi mənasıdır və bu cəhət həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilir (52, s.57).

Sözlərin əsas və ya törəmə nominativ mənələrdə birləşməsi yolu ilə yaranan söz birləşməsi *sərbəst söz birləşməsi* sayılır, çünki belə birləşmə nitq prosesində dilin qrammatik quruluşunun mövcud qaydaları əsasında tərtib edilir, məsələn: “su tökmək, kitab almaq, məktub yazmaq, su içmək, meyvə yemək, dərs öyrənmək,

yük daşımaq". Buna görə də sözlərin belə birləşməsi qrammatikanın, yəni sintaksisin tədqiqat obyektidir.

Müxtəlif sistemli dillərdə yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə almamağın nəticəsində bəzən sərbəst söz birləşmələri frazeoloji vahid kimi izah edilir və bu da dolaşıqlıq yaradır.

Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha çox tammənəli sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənaca sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir.

Frazeoloji vahidlərin fonetik tərkibi, leksik və qrammatik quruluşu, əmələgəlmə yolları, semantik və üslubi xüsusiyyətləri bir problemi kimi dilçiliyin tədqiq obyektidir.

Söz birləşməsi – sintaktik əlaqələr əsasında müstəqil mənaya malik olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan nitq vahididir. Söz birləşməsi – sözlərin mənə və forma baxımından bağlılığını nəzərdə tutur və əşyaların hadisə, proses, keyfiyyət və xüsusiyyətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir. Sərbəst və qeyri-predikativ xarakter daşıyan söz birləşməsi quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Söz birləşməsinin Azərbaycan dilində ismi, feli, zərf birləşmələri kimi növləri vardır (127, VIII c., s. 596).

Struktur-semantik bütövlük hər bir söz birləşməsinin əsas xarakterik əlamətidir. Azərbaycan dilində söz birləşməsinin ən çox istifadə olunan modellərindən biri asılı tərəfi atributiv xarakterdə olan substantiv birləşmələr modelidir. Söz birləşmələrinin paradiqması əsas komponentin paradiqmasından ibarətdir.

Beləliklə, sintaksisin əsas vahidlərdən biri olan söz birləşmələri mahiyyət etibarilə söz-formalara yaxın olub, sözlərin genişlənmə, dəqiqləşmə modelidir (23, s.34-38).

Yusif Seyidova görə, “söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir və söz birləşmələri əşya və hadisələrin mürəkkəb adlarını bildirir” (35, s.166).

Hec şübhəsiz, frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təşəkkülü sərbəst söz birləşmələrindən başlayır. Odur ki, sərbəst söz birləşmələrinə nəzər salmadan frazeoloji birləşmələrin struktur əlamətlərini müəyyənləşdirmək çətin olardı.

Həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr feli və qeyri-feli birləşmələr kimi iki növə ayrılır. Bizim dilçilikdə bunlara ismi ya da qeyri-feli birləşmələr deyilir. İsmi və feli frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutduğumuz hər iki dildə geniş yayılmışdır.

Əsas sözün ikinci komponentin xarakterinə görə, söz birləşmələri iki qrupa ayrılır: 1. ismi birləşmələr, 2. feli birləşmələr (34, s.109).

İsmi və feli birləşmələrin müxtəlif quruluş modelləri vardır. İsmi birləşmələrin təyini söz birləşmələri (üç tip) və təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr (bir neçə quruluş modelində) kimi növləri vardır. Feli birləşmələrin adlıq, təsirlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr kimi növləri vardır. Frazeoloji birləşmələr əksər ismi və feli birləşmə modeləri ilə yarana bilir. Lakin dilimizdə feli birləşmə modelləri əsasında yaranan frazeoloji birləşmələr də çox işlənir. Bu hal ingilis və rus dillərinə aiddir. Odur ki, sərbəst birləşmə modelləri üzrə qurulmuş frazeoloji birləşmələr arasında başqa quruluş modellərinə rast gəlmək olmur.

Feli birləşmələrin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadə olunur, məsələn: Əli gələndə, kitabı oxuyanda, məktəbə gedən, dağlardan enən, nəğmələrlə yaşamaq, gələcəyə baxmaq. Birinci tərəfin ifadəsinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır: 1. “ad-fel”; 2. “fel-fel”; 3. “zərf-fel”.

“Ad-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi ifadə vasitələrindən asılı olmayaraq, həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır və ismin bu və ya digər halında olur, məsələn:

Zahidin *barmağını kəssəniz* əgər,

Tanrı dediyinə arxa döndərər (S.Vurğun).

Mən bu *sətri yazanda*

Bir ah çəkdim dərindən (X.Rza).

Görərdin yurdunda açan səhəri,

Əsrlər əlilə ayrılmasaydıq (R.Rza).

Kölgəsində gəzdiyimiz ağaclar,

Döşündən gül dərdiyimiz yamaclar,

Bizi qoşa görmüş dostlar, tanışlar

Səni məndən soruşsalar, nə deyim? (Ə.Ziyatay).

Vasya qayıdıb *nümayişə qoşulmaq* istərkən Jenya onu səslədi (M.S.Ordubadi).

Adil endi, əziz kəhərini cilovlayıb *məşədə yayınmaq* istədi (Mir Cəlal).

Adları şərab piyalələrindəki vərəqdə yazılmayanlar “əziz” qonaqlara bir *süfrədə oturmaq* səadətində malik olmalıdırlar (M.S.Ordubadi).

O, həyatda heç bir çətinliklə döş-döşə gəlməmişdi, heç bir *dərədən atlanmaq, təpəni aşmaq* fikrinə düşməmişdi (M.İbrahimov).

Azərbaycan və ingilis dillərində feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq: “isim-fel” birləşməsi: göz ağartmaq, göz basmaq, göz bərəltmək, göz kəsilmək, göz qoymaq, göz-qulaq olmaq, göz oxşamaq, göz olmaq, göz vurmaq, göz yetirmək, göz yummaq, habelə, ingilis və rus dillərində də “isim-fel” birləşməsi geniş yayılmış konstruksiyadır, məsələn: history repeats (itself), the strawberry leaves, the report goes, the great go, a capital go, a fair go, flat tire, the time is ripe, time is money, the time is out, time flies, time cures, ticket leaves, a tale is told, the deuce take (it), ignorance is bliss, the living image (of); rus dilində isə: акции падают, акции повышаются, Андроны едут, бабушка ворожит, белены объелся, бес знает, бес попутал, с жиру беситься, былью поросло, валом варит, веревка плачет, в воздухе носится, время не ждет, рылом не вышел, лыка не вяжет, уши вянут, гвоздем не вышибешь, в глаза не видеть, глаза не осушаются, глаза не отрываются, глаза открываются, глаза разбегаются, глаза разгорелись, глаза слипаются, голова забита, голова горит, голова вскружилась, голова варит, годы подходят, в подметки не годится, лодыря гонять, огород городить, дело не станет, добро пожаловать, дурака

валять, душа болит, дух занимается, душа разрывается, душой отдыхать, кот наплакал.

“Fel-isim” tipli feli birləşmələrin ingilis dilində, məsələn: to have a (steady) gaze, to offend the eye, to make eyes (at someone), to shoot fascination (at someone), to turn into sight, to flash eyes, to keep eye (on someone), to keep a track (of someone), to be on the alert, to please eyes, to carry (someone) shoulder-high, to make water, to give vent, to raise the wind, to crack the whip, to drive a wedge, to take a wing, to wear the willow, to get wind, to go the way of, to leave word, to reach the wool-sack, to touch wood, to spin a yarn, to take the wraps off, to begin the world, to make conversation, to carry conviction, to fly the coop, to give the go-by, to make history, to spring a leak, to say the least, to hang a leg, to come to light, to see the light, to keep mum, to break the news, to cut the painter, to paint (smb.) black, to oil (smb.’s) palm, to tickle the peter, to play pew, to be the picture, to go places, to touch pitch, to draw rein, to get religion, to hold the reins, to retain the memory, to ride high, to run a rig, to follow the river, to kiss the rod, to run riot, to rub shoulders, to cut the rug, to keep a secret, to make a leg, to hold cheap, to start a hare, to be on the go, to lay a ghost, to get to the back (of), to give up the ghost, to shift gears, to get home, to carry the garland; həmçinin rus dilində də: видать виды, точить лясы, гнуть спину, разводить турусы, пускать петуха, проливать свет, питаться акридами и медом, ударяться в амбицию, открывать Америку, разводить антимонии, брать на Арапа, мерить на аршин, накалять атмосферу, бить баклуши, точить балясы, задавать баню, вбивать в башку, держать под башмаком, беречь рану, играть в бирюльки, бить поклоны, гадать на бобах, убить бобра, упаси бог, болеть душой, выбрасывать за борт, брать в верх, брать в руки, брать за бока, класть на бумагу, выводить вавилоны, валяться в ногах, вбить в голову, заедать век, не верить глазам, вертиться в голове, не верить ушам, вести начало, смотреть на вещи, вешать нос, нести вздор, взять в толк, делать вид, взять сторону, видать виды, висеть на носу, витать в облаках, вить веревки, влезать в доверие, вкручивать мозги,

владеть пером, влезать в душу, вогнать в пот, вступать в жизнь, возносить до небес, войти в историю, восстать ото сна, впасть в детство (144).

“Sifət-isim” birləşməsi: qanlı göz yaşları, qara camaat, qara gün, qara kağız, qara qarğa, qara ləkə, qara məxluq; the bitter tears, the common people, gloomy news, black Maria, a dark stain; habelə, rus dilində də: казанская сирота, подбитый ветром, чистой воды, лебединая песня, китайская стена, бездонная бочка, пробный камень, черепаший шаг, карманная чахотка.

“Fel-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunur, ikinci tərəfin ifadə etdiyi hərəkətin tərzini (durub baxmaq, oturub fikirləşmək, gülə-gülə danışmaq, düşünərək yazmaq), zamanın (öyrənib getmək, görəndə tanımaq), səbəbini (qorxub qaçmaq, görüb sevinmək, işləyib yorulmaq) və s. bildirir. Habelə, rus dilində də, məsələn: давать чувствовать, дать прикурить, есть не хотеть, дневать и ночевать, есть просят, не разбери-бери, не разбери-поймешь, не смейдохнуть (дыхнуть), спит и видит, не занимать статью.

“Главный доктор в заведении... *давал чувствовать* фельдшерам, что ему приятно, когда они говорят «ваше превосходительство» (А.Герцен, “Доктор Крупов”).

“Я тогда батальоном командовал. *Дали* мы фашистам *прикурить* у одной речки в Белоруссии” (В.Мильчаков, “Таких щадить нельзя”).

“Был бал..., напитки всякого рода: опохмелительные, прохладительные... все это лилось рекой; сласти привозные, завозные, выписные, заморские - *ешь не хочу*” (В.Даль, “Прокат”).

“Летом... мы с Ларионом *днюем и ночуем* в лесу, за охотой на птиц, или на реке, рыбу ловя” (М.Горький, “Исповедь”).

“Ты погляди-ка на себя; у тебя вон, у сапожков-то подошвы отстали, носки *есть просят*” (Решетников, “Свой хлеб”).

“Выскакивают матросы наверх: кто стреляет, кто стоит «ура» кричит, кто вперёд бежит. *Не разбери – бери*”. (В.Вишневский, “Война”).

“Морозка, что-ли? Вали скорей до дому, до дому вали: там у нас такое – *не разбери - поймёшь*, ей – богу” (А.Фадеев, “Разгром”).

“Что же касается до чиновника, так тот так и повис над Рогожиным, *дыхнуть не смел*, ловил и взвешивал каждое слово, точно брильянта искал” (Ф.М. Достоевский, “Идиот”).

“*И сплю и вижу* приехать в Болдено, и там запереться” (А.С. Пушкин, Письмо Н.Н. Пушкиной, 12 сент. 1833).

“А ты себя вправь! – На то ты человек, ты мужчина; энергии тебе *не занимать* *стать!*” (И.С. Тургенев, “Дворянское гнездо”).

“Fel-fel” tipli feli birləşmələr ingilis dilində çox işlənir, məsələn: lay waste, touch and go, get cracking, get (smb.) going, pick and choose, get hold, take hold, go bang, go begging, go bust, go crook (at), go dot and carry, go flop, go fut, go hang, go glimmering, go jump, go to blazes, get rid (of), get up and go, agree to differ, go to work, run to waste.

“Zərf-fel” tipli feli birləşmələrin birinci tərəfi zərflə ifadə olunur və hərəkətin zamanını (tez gəlmək, gec getmək), yerini (irəli atılmaq, geri getmək, yana çəkilmək), kəmiyyətini (xeyli danışmaq, çox bilmək), tərzini (yavaş danışmaq, birdən dəyişmək) bildirir.

“Zərf-fel” tipli feli birləşmələr rus dilində də mövcuddur, məsələn: никуда не годится, негдедохнуть, негде воткнуть (иголку), негде ступить (шагу), недалеко уйти, дальше ехать (некуда), нечего сказать, откуда горит (сыр-бор), горлом брать, выше поднимай, без оглядки бежать, сверху вниз смотреть, добром поминать, по струнке ходить, далеко заехать, близко лежит, ходуном ходить, по рукам ходить, по миру ходить, на помочах ходить, недалеко ходить, заживо хоронить, прямо бить (в цель), мимо бить (цели), чуть (ноги) волочить, чуть (от земли) видать, шаром покати, лыком шит, много взять (на себя), во всю ширь развернуть, шито-крыто делать, под шумок делать.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsələn, ingilis və rus dillərində “fel-zərf” birləşməsi də geniş işlənir: go easy, go far, go hard, go steady, go slow, go west, get somewhere, get there, get up early, have the worst (of), be taken aback, go along, get outside (of); брать измором, идти взад-вперед, стали дыбом

(волосы), выть волком, ставить ребром (вопрос), попадать впросак, заглядывать вперед, брать всем, врати корнями, вспомнить добром, встать поперек (горла), встать поперек (пути), плюнуть негде, упасть негде (яблоку), ходить недалеко (за примером),дохнуть некогда, брать назад (слова), видеть насквозь, девать некуда, деваться некуда, подвешен неплохо (язык), делать нечего, крыть нечем, тыкать носом, облить грязью, облупить как липку, обращаться вслух, обрастать мохом, играть с огнем, ходить вокруг да около, оставаться на месте, отбиваться руками и ногами, отвечать головой, кормить до отвала.

Müasir Azərbaycan dilində feli birləşmələrin spesifik bir növü mövcuddur. Bu növ – qoşmalı feli birləşmələrdir. Bu feli birləşmələrdə qoşma əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur və tərəflərin məna əlaqəsində mühüm rol oynayır, məsələn: qan ilə yazmaq, quş kimi uçmaq, səadətə sarı getmək.

Müasir rus dilində həm “isim-feli bağlama” tipli feli birləşməsi mövcuddur, məsələn: на ночь глядя, həm də “feli bağlama-isim” tipli feli birləşmələr, məsələn: стиснув зубы, положив руку на сердце, засучив рукава, высунув язык, развесив уши, поджавши руки. Həmçinin, “feli sifət-isim” tipli feli birləşmələr də var, məsələn: очертя голову, сломя голову, не переводя духу, не переводя дыхания, скрепя сердце, сложа руки, спустя рукава, не покладая рук.

Frazeologiya söz birləşmələri sistemində

Dilçilikdə frazeologiya müxtəlif istiqamətlərindən işlənmiş bir sahə olsa da, onunla bağlı mübahisəli məsələlər hələ də vardır. Biz dil haqqında elmdə ardıcıl frazeoloji nəzəriyyənin mövcudluğunu, xüsusən də başlıca problem olan frazeologiyanın predmeti məsələsini tapdığını deyə bilmərik. Zənnimizcə, linqvistlər arasında frazeologizmlər haqqında vahid fikrin olmaması onun tədqiqat obyektini kimi mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

Frazeologiya ilə bağlı oxşar elmi fikirlər çoxdur. Tədqiqatçılar hər dəfə bu problemə müraciət edərkən, sahənin mübahisəli məsələlərini diqqət mərkəzinə

çəkirlər. Bu cəhət türk dillərinin frazeologiyasına dair tədqiqatlarda da özünü göstərir. Türk dillərinin frazeologiyasının dəfələrlə həm diaxron, həm də sinxron planda tədqiqat obyektinə çevrilməsinə, bu sahədə yeni fikirlərin əmələ gəlməsi, sanballı monoqrafiyaların yaranması üçün səbəb olmasına baxmayaraq, hələ də bir çox məsələlər mübahisəli qalmış, bu günə kimi həllini tapa bilməmişdir. Nəzərdə tutulan mübahisəli məsələlərin bəzilərini nəzərdən keçirməzdən əvvəl, frazeologiyanın tədqiqat tarixinə öləri nəzər salmaq lazım gəlir.

Frazeologiya tədqiqatçıların diqqətini XVIII əsrdə cəlb etsə də, onun öyrənilməsi XX əsrdən başlayaraq ardıcıl hal almışdır. Frazeologiya ilk dövrdə leksikoqrafiyanın obyektı kimi, diqqəti cəlb etmişdir. Bu tipli işlər təsviri səciyyə daşımış, frazeoloji vahidlərin toplanıb lüğətə salınması, onların mənalarının izahının verilməsinə həsr olunmuşdur.

Rus dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqinin əsasını V.D.Polivanov qoymuşdur. Ötən əsrin 40-50-ci illərində bu sahə V.V.Vinoqradovun işlərində özünə geniş yer almışdır. Bundan sonra frazeologiya sahəsinə həvəs artmış, çoxlarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Frazeologiya sahəsi üzrə çoxlu tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, onun obyektı, həcmi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. V.N.Teliyanın dediyinə görə, ümumi bir fənn kimi formalaşmış frazeologiya, hələ ki, yoxdur (110, s.8).

Alimlər frazeologiyayı müxtəlif dil sahələrinə aid edirlər. Məsələn, L.A.Bulaxovski onu semasiologiyaya, A.V.Yakovlevskaya isə, ümumiyyətlə, frazeologiyayı sərbəst diliçilik sahəsi hesab etmir. O, qeyd edir ki, “frazeologiya geniş miqyasda leksikologiyanın bir sahəsidir, daha doğrusu, leksikologiya və semasiologiya” (8, s.9).

A.M.Babkin çox düzgün qeyd edir ki, frazeologiya leksikologiyanın çərçivəsinə sığmır (71, s.7). A.İ.Smirnitski frazeologiya materialının tərkibinə ənənəvi idiomları daxil edir. A.İ.Yefimov frazeologiyayı üslubiyyata daxil edərək, bədii əsərlərin üslub forması hesab edir. Professor Tursunov, başqa dilçilik fənləri kimi, frazeologiyaya linqvistika elmində xüsusi vətəndaşlıq verilməsini tələb edir.

Professor H.Baxşıyevin fikrincə, “frazeologiyaya artıq avtonomluq verilmişdir. İndi onun üzərində daha da dərindən semantik, üslubiyyat və grammatik cəhətdən tədqiqat işlərini aparmaq lazımdır” (8, s.10).

Frazeologiyanın öyrənilməsi, şübhəsiz ki, frazeologizmləri ayırmaqdan başlayır. Bu isə, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasında sərhədi müəyyənləşdirmək kimi çətin bir məsələnin həllini tələb etmişdir.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı sərhəd hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bu fikrə istinadla demək olar ki, frazeologiyanın ardıcıl öyrənilməyə başladığı vaxtdan əlli il keçməsinə baxmayaraq, onun bir çox problemləri həllini tapmamışdır. Halbuki, hələ A.A.Şaxmatov tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin öyrənilməsinin həm leksikologiya, həm də grammatika üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş, bir sıra söz birləşmələrinin komponentlərinin başqa sözlərlə birləşmədə müstəqilliyini saxlanmasını göstərmiş, söz qrupunun semantik bölünməzliyinin grammatik parçalamanın zəifləməsi və, hətta, aradan çıxmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir (120, s.140).

A.A.Şaxmatovun fikirlərini şərh edən V.V.Vinoqradov bir sıra sözlərin dilçiliyə idiomatik tama çevrilməsindən danışmışdır (80, s.140).

Beləliklə, V.V.Vinoqradov idiomatik tam anlayışını daxil etmişdir. Bununla yanaşı, o, A.A.Şaxmatovun tədqiqat işində ayrı-ayrı frazeoloji qrupların quruluşunda leksik və grammatik formalar məsələsinin həllini tapmadığını və bunun A.A.Şaxmatovun tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin sintaktik baxımdan dörd qrupa bölünməsi nöqtəyi nəzərinə üstünlük verməsi ilə əsaslandırırmışdır (78, s.23).

Doğrudan da, A.A.Şaxmatov frazeoloji vahidlərə aid mülahizələrində V.V.Vinoqradov müəllimindən daha irəli getmiş, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı fərqə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, son nəticədə frazeologizmləri iki əsas qrupa bölür və bu zaman semantik tamlığı və ya tərkib hissələrinə parçalanmamaları əsas götürülür. Lakin V.V.Vinoqradov bu bölgü ilə mövcud problemin tam həllini verə bilmir. Təsadüfi deyil ki, “dilçilikdə söz və

idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur” fikri çox-çox sonralar da aktuallığını saxlamışdır (120, s.271).

M.F.Çernov çuvaş dilinin frazeologiyasına dair monoqrafiyasında V.V.Vinoqradovun bölgüsünə münasibət bildirmiş, bölgünü frazeologizmlərin daxili təsnifinə aid etmişdir. O, özü frazeologizmləri bir tipdə birləşdirmiş, onları idiomatik birləşmələr, yaxud idioma-frazeologizmlər adlandırmış, onların arasında fərqlərin meydana çıxması səbəbini isə idiomatikləşmə dərəcəsində axtarmağı təklif etmişdir (115, s.85-95).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Çernov türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqinə dair işlərin də xülasəsini vermişdir. Xronoloji baxımdan bu əsər daha əvvəl yazıldığından, belə hesab etmək olar ki, müəllif türk dillərinin frazeologiyasına aid tədqiqatlarda təsnifat, eləcə də sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasında fərqlərin daha düzgün izah olunması faktı ilə qarşılaşmamışdır.

Frazeologizmləri dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmuyu kimi təyin edən S.Cəfərov yazır: “Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o vahid bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir, məsələn: gözə gəlmək, yola vermək, qulağına çatdırmaq, qocaya gülən özünə gülər, öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır” və s. (13, s.95).

Göründüyü kimi, S.Cəfərov frazeologizmlər üçün əsas fərqləndirici əlaməti birləşmənin sabitliyi sayır. Onu da qeyd edək ki, müəllif öz fikrinə bir qədər şübhə ilə yanaşır və az sonra yazır: “Ümumiyyətlə, frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırılır” (13, s.97).

Frazeologiyaya aid tədqiqat işlərində daha çox sabitlik əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilir. Əslində, bu mövqe özünü doğrultmur. Məsələn, A.A.Şaxmatov “dəmir yolu” birləşməsində də sabitliyin əsas olduğunu qeyd edir. Burada sabitlik söz birləşməsinin ifadə etdiyi məfhumla bağlıdır. Parçalama, komponentlərdən birini əvəzetmə məfhumu adlandırma imkanını aradan qaldırır. A.A.Şaxmatovun verdiyi başqa bir misal “qızıl ordu” birləşməsində isə, birinci tərəf müstəqim mənasında deyildir, burada sözün semantikasında dəyişmə göz qabağındadır. Əlbəttə, verilən nümunələr bir daha sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər arasında mübahisə açmaq məqsədi güdür. Məqsəd frazeologizmlərin fərqləndirilməsində sabitliyin kateqorial əlamət kimi qoyulmasına münasibət bildirməkdir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi, qəbul edilmişdir. Nəticədə, bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənarda qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə, müstəqil bir şöbə kimi, təsbit olunmasına imkan verməmişdir.

Frazeoloji vahidlərin çox zaman “sabit birləşmələr” adı ilə verilməsi, əslində onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik.

Ümumiyyətlə, frazeologizmlərə dil vahidi kimi yanaşmaq məqbuldur. Frazeologizm genetik baxımdan söz birləşməsidir. Məzmununa görə isə, söz birləşməsinin ifadə etdiyi mənadan fərqlidir.

Frazeologizm, frazeoloji vahid sözlərin semantik cəhətdən sərbəst olmayan birləşməsidir. Bu birləşmə onunla sintaktik quruluş formasına görə yaxın olan söz birləşməsi və cümlə kimi, nitq prosesində yaranmır. Frazeologizm dayanıqlı mənə və müəyyən leksik-qrammatik tərkib kimi nitq aktında üzə çıxır. Leksik komponentlərin mənalarındakı semantik sürüşmələr, dayanıqlıq və təkrar canlandırma frazeologizmin qarşılıqlı əlaqəli universal və fərqləndirici əlamətidir.

N.M.Şanskinin frazeologizm və frazeoloji vahid anlayışları haqqında şərhini tamamilə əhatə edən və onu bir çox cəhətdən tamamlayan izaha Azərbaycan dilçiliyində aid tədqiqat işində rast gəlirik: “Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik-sintaktik, həm paradiqmatik münasibətlərin mövcudluğu labüddür. Bütün bu münasibətlər isə, frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib sözləri-komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradiqmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmliyin mühüm cəhətidir” (118, s.18).

Yuxarıda müxtəlif fikirlərlə tanış olarkən gördük ki, frazeologiyani geniş mənada götürən müəlliflərin əsərlərində dilin frazeologiyası, həm də onun sabit söz birləşmələri hesab edilməklə, bu iki terminlə nəzərdə tutulan anlayışlar eyniləşdirilir. Frazeologiyani dar mənada götürən müəlliflərin əsərlərində isə, frazeologiya adı ilə dildəki sabit söz birləşmələri hamısı deyil, müəyyən qismi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olaraq, bu iki termin bir-birindən fərqli mənada düşünülür.

S.N.Muratov, birinci qrupdakı tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mürəkkəb sözləri, tapmacaları və daha başqa ifadələri dilin sabit söz birləşmələri sırasına daxil edir. Beləliklə, onun anlayışında sabit söz birləşmələrinin əhatə dairəsi birinci qrupdakılardan daha geniş miqyas alır. Bununla belə, S.N.Muratov sabit söz birləşməsi adlandırıdığı bu müxtəlif konstruksiyaların heç də hamısını frazeoloji vahid hesab etmir. Müəllif yazır ki, “türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir” (96).

N.Rəhimzadə, yuxarıdakılardan fərqli olaraq, Azərbaycan dili frazeoloji materialını: a) öz leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar); b) sabit söz birləşmələri olmaq üzrə iki yerə bölür.

Beləliklə, onun anlayışında sabit söz birləşmələri deyil, frazeologiya daha geniş mənə daşıyır.

“Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında verilmiş “Sabit söz birləşmələri” sərlövhəli hissədə belə birləşmələr frazeoloji birləşmələr sayılmış və yuxarıda haqqında bəhs edilən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, frazeologiya dar

mənada nəzərdə tutulmuş, atalar sözləri və başqa ifadələr buraya daxil edilmişdir. Beləliklə, bizim də anlayışımızda “frazeologiya” ilə “sabit söz birləşməsi” məfhumu eyniyyət təşkil edir, lakin bu eynilik birinci qrupdan olan müəlliflərin anlayışından fərqlənir.

S.Cəfərov Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bir bütöv halında “sabit söz birləşmələri” adlandırmışdır. O, qeyd edir ki, sabit söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri onları qrammatik (qeyri-sabit) birləşmələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir və onlar müasir dildə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Sabit söz birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriyadır. Frazeoloji birləşmələrin istər məzmun və istərsə forma etibarı ilə zənginliyi, onların dildə həddindən artıq işlədilməsi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

S.Cəfərov idiomları “sabit idiomlar” və “qeyri-sabit idiomlar” olmaqla iki qrupa ayırır. Müəllif bundan sonra qeyri-sabit idiomları “qovuşma idiomlar”, “birləşmə idiomlar” və “uyuşma idiomlar” adı ilə üç növə bölür. Lakin bu növlərin münasibətlərinin izahında fərqlilik dərəcəsində, dəqiqlik göstərilməmişdir (13, s. 99-100).

Y.Seyidov öz monoqrafiyasında Azərbaycan dilinin sərbəst və sabit birləşmələrindən bəhs edərək, birincilərin əsil qrammatik birləşmə kimi söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyekt olduğunu, sabit birləşmələrin isə dilin tarixi inkişaf prosesində yarandığı və dilimizdə dəyişmədən, yəni hazır şəkildə işləndiyini göstərir. Müəllif sonra Azərbaycan dilçiliyində sabit söz birləşmələrinin tədqiqi tarixinin nisbətən qısa olmasından yığcam şəkildə bəhs edir. O yazır: “Sərbəst və sabit birləşmələr haqqında bir-birindən fərqli fikirlərin meydana çıxması həmin birləşmələr arasında oxşar cəhətləri əlaqədardır. Bu birləşmələrin oxşarlığı isə onların mənşəyi ilə bağlıdır. Bu birləşmələr dildə müxtəlif deyil, eyni mənşəyə malikdir, daha doğrusu, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin məna inkişafı, məna dəyişikliyi nəticəsində yaranmışdır. Türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dili belə bir nəticə üçün çox maraqlı faktlar verir...” (35, s.234).

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Seyidov sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrindən yaranması fikrini əsaslandırmaq üçün V.V.Vinoqradovun, S.İ.Ojeqovun, N.M.Şanskinin və başqa dilçilərin adlarını çəkir, onların bu və ya digər əsərinə işarələr edir. Lakin həmin mənbələrdə sabit söz birləşmələrinin heç də hamısının sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gəlməsindən bəhs edilmir. Beləliklə, buraya qədər dediklərimizdən aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

1. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir. Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur (23, s.64).

2. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir.

3. Frazeoloji vahid səciyyəsiindən olan sabit söz birləşmələri iki xətt üzrə təşəkkül tapmışdır: a) birləşmə daxilində sözlərin frazeoloji mənada əlaqələndirilərək sabit birləşmə yaradılması yolu ilə, məsələn: acıyı gəlmək, ağı kəsmək, özündən getmək: b) sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması yolu ilə, məsələn: qol qoymaq, üz çevirmək, ayağından çəkmək. İkincilər sintaktik omonimlik təşkil edir.

A.Axundov qeyd edir ki, “dilçilik elmi iki qrup sərbəst və qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin mövcud olduğunu göstərir. Sərbəst və yaxud qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə ayrılınsın. Belə söz birləşmələrini qrammatikanın sintaksis şöbəsi öyrənir. Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri isə, o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir), morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrıla bilmir. Belə birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər deyilir” (3, s.177).

Q.Kazımov Azərbaycan dilində sabit birləşmələrin bir qisminin tərəflərindən birinin və ya hər ikisinin məcaziliyi əsasında əmələ gəldiyi üçün sabit birləşmələrin özlərini də iki növə ayırmağı lazım bilir: sabit leksik birləşmələr, sabit frazeoloji birləşmələr. Müəllif məlumat üçün aşağıdakı nöqteyi – nəzərini biz də qəbul edirik: “Bu vaxta qədər bizim dilçilikdə “sabit birləşmələr” adı altında yalnız frazeoloji nəzərdə tutulmuşdur. İlk dəfə olaraq, sabit birləşmələrin birinci qrupunu (sabit leksik birləşmələri) sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr arasında bir həlqə kimi qeyd edirik”. Bu dəqiqləşmədən sonra Q.Kazımov dilimizdə sabit leksik birləşmələrin bir sıra quruluş modellərini müəyyənləşdirir. Həmin modellərin formalaşmasında fellərin (istəmək, çalışmaq, başlamaq, demək, olmaq və s.) yeri və mövqeyi açıqlanır (23, s.65-67).

Akademik V.V.Vinoqradov rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifini vermişdir. Bu təsnifə görə, frazeoloji vahidlərin üç qrupu vardır: 1) frazeoloji uyushmalar; 2) frazeoloji birləşmələr; 3) frazeoloji qovushmalar; bu bölgüyə yalnız bir qrup - 4) frazeoloji ifadələr əlavə edilmişdir (3, s. 178).

Akademik A.A.Axundovun təsnifinə görə, “frazeoloji uyushmalar elə frazeoloji vahidlərdən sayılır ki, onun tərkib hissələri arasında müəyyən dərəcədə müstəqillik vardır və onlar müəyyən mənada sərbəst birləşmələri xatırladır. Frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmələrdən yalnız məcazi mənə bildirmələri ilə fərqlənir. Frazeoloji qovushmalar özlərinin möhkəm semantik bağlılığı, bölünməzliyi ilə fərqlənir. Frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilçiliyində leksik ibarələr kimi izah edilmişdir” (3, s.180).

Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onun məcazi mənə bildirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomlar öz quruluşu və samantiksına görə söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə yaxın olan ən maraqlı bir qrupunu təşkil edir (63, s.54). İdiomatik ifadələr sözlərdən daha çox bir-biri ilə sinonim əlaqəsinə girir. Burada artıq tək-tək sözlər deyil, söz qrupları iştirak edir və bir neçə yaxın mənalı ifadə sinonim cərgəni düzəldir, sinonim cərgə isə, bir ümumi mənə ilə birləşən leksik vahidlər kompleksidir (73, s.189).

İdiomlar bir çox cəhətdən, eyni zamanda sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. Hər hansı söz məfhumu müstəqil mənada, yəni nominativ mənada ifadə etdiyi halda, idiom həmin məfhumu dolayı yolla, yəni məcazi mənada izah etmə yolu ilə ifadə edir. Onlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, bu idiomlarda ifadə olunan mənə təhrif edilir, hətta çox əcayib ifadələr yaranar. Buna görə də idiomlar hər bir dilin xüsusi milli rəngi hesab olunur (54, s.5).

İdiomatik ifadələr iki və ya üç söz, bəzən dörd və daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olur. Belə birləşmələrdəki sözlərin hamısı, yaxud qismi müstəqilliyini ya tamamilə, ya da qismən itirmiş olur. Buna görə də idiomatik ifadələrin bəzisi öz lüğəvi müstəqilliyini itirmiş olan sözlərdən düzəlir və üzvlərinə ayrılmayan vahid halında birləşib sabitləşmiş olur. Belə idiomatik ifadələri sabit, dəyişməz ifadələr adlandırmaq olar.

Frazeoloji vahidlərin ümumi şəkildə təyininəndən sonra onların daxili bölgüsündən danışmaq olar. İstər Azərbaycan, istərsə də xarici dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif əlamətlər əsasında daxili təsnifi verilmişdir. Daha çox yayılmış təsnifatlardan birində frazeologizmlər beş növə bölünür: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər.

S.Cəfərov idiomları belə təyin edir: “Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir” (13, s.98).

“İdiom” yunan sözüdür. “İdios” kökü “özünün, məxsusi” mənalarındandır. “İdiotes” - nəyinsə “fərdi xüsusiyyəti” deməkdir. Dillə bağlılıqda bu, nitqin özünəməxsus ifadə vasitəsi anlamını verir. Əvvəllər yunan dilindən alınmış bu sözün müasir “idiom” variantı deyil, “idiotizm” variantı “idiom” yerinə istifadə edilmişdir. Sonralar kobud mənasına görə, “idiotizm” sözü “idiom” alınması ilə əvəz olunmuşdur. Anlayışı bildirən sözün mənbə dildəki mənasından görünür ki, idiomlar özünəməxsus, ayrıca mənası olan sözlərdir.

V.V.Vinoqradov “frazeoloji qovuşma” terminindən istifadə etmiş və bunu “idiom” adlandırmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində olan elmi ədəbiyyatda “frazeoloji bitişmə” terminindən də istifadə olunur. Məsələn, “V.V.Vinoqradovun işlətdiyi frazeoloji bitişmələrə, frazeoloji birikmələrə və frazeoloji birləşmələrə müxtəlif terminlər kimi baxmaq olar” (71).

Bütün frazeoloji vahidlərin “idiomatizm” adı altında birləşdirmək meylləri də vardır. “İdiomatizm” anlayışı altında özünəməxsus xüsusiyyəti ilə bu və ya digər cəhətdən başqa sözlərdən fərqlənən tək sözdən başlamış aforizmə və ya paremiyada, atalar sözü və qanadlı sözlərə qədər dilçilik obyektinin ən geniş dairəsi ümumiləşdirilir (116, s.3).

N.R.Rəhimzadənin fikrinə görə, Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu V.V.Vinoqradovun rus dili üçün müəyyən etdiyi bölgüyə sığışmır. Müəllif dilimizdəki frazeoloji materialı təxmini şəkildə iki qismə bölür: 1) sabitliyi və məcazliyi ilə fərqlənən qrup – idiomatik ifadələr; 2) frazeologiyanın tərkibində olan, lakin müxtəlif birləşmə dərəcəsinə və qrammatik formalaşmaya malik tərkiblər (məcazi obrazlı birləşmələr, sintaktik konstruksiyalar, elmi-terminoloji tərkiblər və s., məsələn: son bahar, ilk bahar, qəm yemək, sinfi mübarizə, poçt qutusu, nida işarəsi) (33, s. 60-69).

N.R.Rəhimzadənin bölgüsü də mübahisə doğurandır. Frazeoloji vahidlərin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi fikirlər diqqəti cəlb edir. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri;
- 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri;
- 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri;
- 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri;
- 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri;
- 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri (120, s.271).

Şübhəsiz, bu bölgülər arasında möhkəm əlaqə olduğundan onlar bir-birinin içindən törəmiş kimi nəzəri cəlb edir. Bunun üçün də onlardan bəziləri məhz digərlərinin tərkibində öyrənilir (120, s.303).

Bu bölgülərdən dördüncüsündə, yəni frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri sırasında idiomların üç növü qovuşma, uyuşma və birləşmə tipli idiomlar yer alır.

İdiom – daimi kontekstin vahididir. İdiom tam mənə ilə səciyyələnir. Ç.Hokket idioma və idiomatikliyə böyük diqqət yetirərək, “idioma” terminini hər şeyi əhatə edən leksikoqrafik və sintaktik hadisələrin təsbiti üçün istifadə edir və qeyd edir ki, bu hadisələrin strukturun mənalarını qabaqcadan xəbər vermək mümkün olmur (56, s.175).

U.Çeyfin “idiom” anlayışı haqqında orijinal bir konsepsiyası var. U.Çeyf qeyd edir ki, dildə idiom mövcudluğu şübhəsizdir. İdiomlar – dil hadisəsidir, haşiyələrdə yazılmış olsa da, linqvistika onun izahını tapmalıdır (74, s.347).

F.Xauzxolder idiomu “əsas və elementar vahid” kimi səciyyələndirir. O, yazır ki, idiom əsasında cümlə yaranır (48, s. 93).

U.Vaynrayx idiomu frazeoloji vahid kimi şərh edir. O, izah edir ki, idiom azı iki komponentdən ibarət olur və orada əks kontekstual mənaların seçilməyi imkanı var (50, s.125).

İdiomatikada variantlar əsasən iki şəkildə özünü göstərir: idiomatik ifadələrin tərkibində leksik dəyişiklik aparmaqla ifadənin leksik variantı əmələ gəlir; ifadənin tərkibində komponentlərdən birinin qrammatik şəklini dəyişməklə ifadənin qrammatik variantı yaranır.

Müasir ingilis dili idiomlarla çox zəngindir. İdiomların müxtəlifliyi öz təzahürünü dildə tapır.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində sabit söz birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriyadır. Müasir ingilis dilində idiomlar dilin lüğət tərkibinin ən canlı, ən zəngin, ən çox işlənən bir qismini təşkil edir. Onlar müəyyən

məfhumları dolayı yolla, məcazi mənə vasitəsilə ifadə etsə də, öz miqdarı etibarilə qeyri-məhdud və çox geniş bir sahəni əhatə edir.

V.P.Jukovun fikrincə: “Məcazi mənə və idiomatik mənası olan sabit söz birləşməsinə - frazeologizm deyilir. Metaforiklik, məcazilik, bədiilik, ekspressiv-emosional mənə frazeologizmə məxsusdur” (84, s.38).

Ekspressivlik nədir? İnsanın xarici aləmdəki əşya və hadisələrə münasibətinin təzahürü olan daxili hissləri və əhval-ruhiyyəsi müvafiq dil vasitələri ilə realizə olunur. Həmin dil vasitələri dilçilik ədəbiyyatında ən müxtəlif terminlərlə əks etdirilsə də, bunlardan ən çox yayılanı və məqbul görülməni “ekspressivlik” terminidir. Bununla belə bir çox elmi əsərlərdə “emosionallıq” və “ekspressivlik” terminləri uzun müddət yanaşı və müvazi, özü də, adətən, eyni mənada işlədilmişdir.

Dilçilik tarixində emosionallıq kateqoriyası və onun mahiyyəti haqqında dilçi alimlərin fikirləri müxtəlifdir. Məsələn, rus dilçisi Vasilyevin ekspressivlik və emosionallığa həsr olunmuş məqalələrində bu terminlər müvazi işlədilir və bunların eyniləşdirilməsi müsbət qiymətləndirilir (77, s.71).

İdiomlara münasibətdə vahid fikir formalaşdırmaq olar. Çünki bütün hallarda idiomların frazeoloji vahidlərin ayrıca bir növü kimi fərqləndirilməsinə cəhd edilir. “İdiomlar tərkib hissələrinə tamamilə ayrılmayan söz birləşmələridir. Belə birləşmələrdə bütün ifadənin leksik mənası ilə onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənaları arasında potensial əlaqə belə yoxdur. Bu, idiomların əsas fərqləndirici əlamətidir” (120, s.307).

M.Qalkina-Fedoruka gəlincə isə, onun məqalələrində ekspressivlik anlayışına daha çox üstünlük verildiyini görürük. Müəllif ekspressivlik anlayışını həm ifadəliyə, həm də obrazlıq termininə yaxın bir kateqoriya kimi səciyyələndirir.

Fransız dilçi alimi C.Vandriesin fikrincə isə, frazeologizmlərdə emosionallıq bəzən o qədər güclü olur ki, hətta ifadənin məntiqi məzmununu sıxışdırıb aradan çıxara bilir.

Azərbaycan dilçisi T.Əfəndiyeva isə, belə bir əqidədə qalmışdır ki, ekspressivlik və emosionallıq anlayışları hər biri müstəqil kateqoriyalar olsalar da,

təzahür tərzı və semantik çalarlıqlarına görə bir-birinə yaxınlaşır. Çünki emosional sözlər semantikasına görə həmişə ekspressivdir. Ekspressiv sözlərin də müəyyən bir qismi emosionaldır (15, s.81).

Göründüyü kimi, yuxarıda adları çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərində əsas fikir gah emosionallığa, gah da ekspressivliyə verilir.

Bizim fikrimizcə, bu iki kateqoriya (ekspressivlik, emosionallıq) sıx surətdə biri digəri ilə bağlı olsa da, hər cəhətdən, yəni həm mahiyyət, həm funksiya etibarilə hər biri tam müstəqil mövqe tutur. Bu isə, həmin kateqoriyaların dildə özünəməxsus səciyyəvi əlamətləri və üslubi vəzifələri olmadığını sübut edir.

Dilin frazeologiyasının əhatə dairəsi haqqında dilçilər arasında bu gün də fikir müxtəlifliyi davam etməkdədir. Dilçilərin bir qismi yalnız məhdud mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomları, digər qismi frazeoloji birləşmələri, üçüncü qismi “frazeologizm” anlayışını geniş mənada götürərək, həmçinin frazeoloji ifadə və ibarələri, ekspressivlik-emosionallıqla yüklənmiş terminoloji birləşmələri və s. də frazeologiyanın obyektı kimi qəbul edirlər.

Azərbaycan dilçisi H.Bayramov “frazeologiya” anlayışını dar mənada götürsə də, atalar sözləri və zərb məsəlləri frazeologiyanın zənginləşməsinin mənbələrindən biri hesab etmiş və onları frazeoloji cümlə kimi araşdırmışdır (72, s.41-44, 145-146).

Fransız dilçisi Ş.Balli frazeologiyanın iki növünü “frazeoloji qrup” və “frazeoloji birlik” termini ilə fərqləndirir, tərkibində fəllərin iştirak etdiyi ayrı-ayrı nümunələri isə “aralıq növ” sayır (73, s.89-94).

S.İ.Ojeqov 1957-ci ildə yazdığı məqaləsində qanadlı sözləri, atalar sözləri və zərb məsəlləri, nağıl formullarını, aforizmləri, xüsusi klişeləri, ədəbi sitatları və s. də frazeoloji vahidlərin növü hesab edərək göstərirdi ki, onlar öz elementlərinə parçalandıqdan və janr əlaməti strukturunu dağıtdıqdan sonra dilin frazeoloji sisteminin sərvətinə çevrilir (97, s.38-40).

Bunu müdafiə edən prof.A.Qurbanov da frazeologiyayı geniş mənada qəbul edərək, onun “frazeoloji söz birləşməsi” və “frazeoloji ifadə və ibarələr” şəklində müfəssəl öyrənilməsini təklif edir (26, s.226-228; 83, s.48-52).

Son illərdə dilçilik ədəbiyyatında obrazlı terminoloji vahidlərin frazeologizm hesab olunması müşahidə edilir.

V.P.Jukov qeyd edir ki, müəyyən kateqorial əlamətlər frazeologizmə xasdır: a) leksik məna, b) komponentlərin tərkibi, c) qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu (85, s.31).

Heç bir kateqorial əlamətə görə, frazeologizm sərbəst söz birləşməsinə bənzəmir. Frazeologizmi söz birləşməsi ilə yalnız genetik cəhətdən əlaqələndirmək olar, ona görə ki, frazeologizm – məcazlaşma yolu ilə yaranan konkret söz birləşməsi və ya cümləsidir. Məcazlaşma yolu ilə söz birləşməsinin frazeologizmə keçidi – bu yalnız söz birləşməsinin tərkibində olan sözlərin desemantizasiya prosesi deyil, bu və ya digər konkret söz birləşməsindən törədilməsidir (düzəldilməsidir, yaradılmasıdır). Ona görə frazeologizm və söz birləşməsinə formaca omonim kimi və mənaca müxtəlif vahid kimi əlaqələndirmək olmaz. Söz birləşməsi və frazeologizm – omonim deyil. Frazeologizmin leksik mənası var, söz birləşməsinin bütöv (vahid) leksik mənası yoxdur. Söz birləşməsi leksik vahidlərdən ibarətdir – hər sözün öz leksik mənası var, amma bütöv bir məna söz birləşməsi yaratmır, məsələn:

“Я хотел было завести разговор с моим ямщиком, но только что раскрыл рот, меня подбросило и я *прикусил язык*” (Добролюбов, “Внутреннее обозрение”).

“Кто-то из молодежи, сославшись на традицию, предложил “обмыть” нового токаря, на мастер посмотрел на знатока традиций так, что тот сразу *прикусил язык*” (И.Соловьев, “Будни милиции”).

Həmçinin ingilis dilində də: “Did you ever wonder who are those people who pay *conscience money* to the Chancellor of the Exchequer? While such payment are reported names are never revealed” (“Daily Worker”, Nov. 6, 1991).

Sir Robert Chiltern. “I don’t say that I suffered any remorse... But I have paid *conscience money* many times. I had a wild hope that I might disarm destiny. The sum Baron Arnheim gave me I have distributed twice over in public charities since then” (O.Wilde, “An Ideal Husband”, act II).

Undershaft. "... I am not one of those men who keep their morals and their business in watertight compartments. All the spare money my trade rivals spend on hospitals, cathedrals and other receptacles for *conscience money*, I devote to experiments and researches in improved methods of destroying life and property" (B.Shaw, "Major Barbara", act I).

Yalnız çoxmənalı sözlərdə və polisemantik frazeologizmlərdə leksik mənalar: sözlərin həqiqi və məcazi mənaları müqayisə oluna bilər. Sözü və ya frazeologizmin məcazi mənası həqiqi mənası ilə müqayisədə - törəmə, asılı mənə hesab olunur. Frazeologizm və söz birləşməsi formaca da omonim deyil. Frazeologizmin forması: a) komponentlərin tərkibi, b) frazeologizmin sərhədi, c) komponentlərin variantları, ç) fakultativ komponentlər, d) frazeologizmin quruluşunu əhatə edir.

a) Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologizmləri iki və ya daha da artıq komponentdən ibarət olur (komponentlərin əsas və ya köməkçi nitq hissələrinə aid olduğunu nəzərə almayaraq).

b) Frazeologizmin sərhədi onun bütün komponentlərini əhatə edir, frazeologizmin komponenti olmayan müxtəlif sözlər frazeologizmin sərhədini keçə bilər, amma onlar sabit mənə baxımından komponentlərlə bağlı olurlar.

c) Variantlıq hadisəsi, (leksik, qrammatik) frazeologizmin komponentlərinin dəyişmə hadisəsi, onun formasının xüsusiyyəti və bu xüsusiyyətin müxtəlif şəkildə təzahürüdür: frazeologizmin hər komponenti dəyişə bilər, idiomatik ifadənin tərkibində leksik dəyişiklik ifadənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sinonim, ya da sinonim olmayan sözlə əvəz ediləndə, belə hallarda ifadənin mənası pozulmur, incə mənə çaları meydana çıxır.

ç) Frazeologizmdə komponentlərin sayı müxtəlif ola bilər, nitqdə o bütöv, və ya natamam tərkibdə işləyə bilər, yəni bəzi frazeologizmlərdə ayrı komponentlər çıxarıla bilər, başqalarında isə yox.

d) Frazeologizmlər söz birləşməsindən və ya sadə cümlədən əmələ gəlir.

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələrindəndir. Bunlar içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar tutur.

Atalar sözləri və məsəllər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa və dolğun, yığcam və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Atalar sözləri istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışiq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlərin sınağından çıxmış xalq hikmətinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı, tutarlı nitqin timsalıdır. Bunlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur, onun milli ruhunu təşkil edir. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi həmin ifadələrin başlıca məziyyətidir. Atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır (23, s.66). Bu cəhət həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, hər iki dildə atalar sözünün işlənmə məqsədi eyni olsa da, hər bir dilin öz leksik-qrammatik quruluşu olduğundan bəzi fərqlər özünü göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözü və məsəllərin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə almaqla üç qrupa ayırmaq olar:

1. Həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə, demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edən atalar sözləri, məsələn:

As you sow, you shall mow. - Nə əkərsən, onu da biçərsən.

No flying from the fate. - Taledən qaçmaq olmaz.

Man may meet but mountains never. - Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr.

Bu qrupdan olan atalar sözləri Azərbaycan dilinə öz ekvivalentləri vasitəsilə tərcümə olunur.

2. Obraz və leksik tərkib etibarilə bir-birindən qismən, yaxud tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun atalar sözləri və məsəllər. Bu növdən olanlar analoq adlandırılır, məsələn:

Easy come, easy go. – Kələklə gələn, küləklə gedər.

Every man has his fault. – Eyibsiz gözəl olmaz.

Every door may be shut but death's door. – Ölümdən başqa hər şeyə əlac var.

Bu qrupdan olan atalar sözləri Azərbaycan dilinə öz analoqları vasitəsilə tərcümə olunur.

3. Yalnız ingilis dilinə mənsub olan, Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı və ya analoqu olmayan atalar sözləri və məsəllər, məsələn:

If you for peace be prepared for war. - Sülh istəyirsənsə, hərbə hazır ol.

Faults are thick, where love is thin. – Məhəbbət zəif olar yerdə qüsurlar böyük olar.

If were not for hope, the heart would break.- Ümid olmasaydı, ürək partlardı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan atalar sözlərinin çoxu Azərbaycan ədəbiyyatında ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlər və ədiblər tərəfindən sitat şəklində geniş istifadə olunur, məsələn:

a) Better die standing than live kneeling. – Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır. Qırx il kölə kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq yaxşıdır (Babək).

b) Knowledge is power. – Bilik qüvvətdir. Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs heç kəsə üstün gələ bilməz (Nizami).

c) There is no royal road in learning. – Bilik qazanmağın asan yolu yoxdur. Bilik səy və zəhmət tələb edir. Yalnız əmək fəaliyyəti nəticəsində biliyə sahib olmaq olar (A.Bakıxanov).

ç) Handsome is that handsome does. – Güzəl odur ki, gözəl hərəkət edir.

Mən gözəllərdə gözəl ruh ararım,

Ruhu çirkinləri çirkin sanarım (H.Cavid).

d) The moon is a moon whether it shines or not. – Ay işıq saçsa da, saçmasa da yenə aydır.

Günəşi örtə də qara buludlar,

Yenə günəş adlı bir qüdrəti var (S.Vurğun).

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı tərbiyəvi fikirlərlə zəngindir. Bu qəbildən atalar sözü və müdrik kəlamlar gənc nəslin təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Atalar sözlərində lirik xüsusiyyət, ayrı-ayrı müdrik şəxslərin daxili hissləri öz əksini tapmışdır. Xalq öz mənəvi aləmini, milli tarixini, elmə, təhsilə və

əməyə olan münasibətini son dərəcə yığcam, konkret, hakimənə vasitələrlə vermişdir. Aqillərimiz dediyi kimi atalar sözü kitablar dolusu ağıldır.

Atalar sözləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən dastanlarımızda da xüsusi yer tutur. Dastanlarda verilən atalar sözləri, əxlaq, əmək, yoldaşlıq kimi yüksək əxlaqi sifətləri yığcam şəkildə tərənnüm etdirir. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında “At işlər, ər öyünər”, “Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa”, “Əski pambıq bez olmaz” və s. bu kimi atalar sözləri gənc nəslin tərbiyəsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan N.Gəncəvi, A.Səhhət, Ə.Haqqverdiyev və bir çox şair və yazıçılarımız əsərlərində atalar sözünün tərbiyəvi gücündən istifadə etmişlər. Onlar atalar sözləri və məsəllərdən istifadə edərək obrazın gerçək durumunu, istək və arzularını əks etdirərək güclü ümumiləşdirmə yarada bilmişlər. Məsələn, “Keçi qaçmaqla kökəlməz, Ağıllı düşməni ağılsız dostdan yaxşıdır” (Nizami), “Yoxsulluq eyib deyil” (A.Səhhət), “Daldan atılan daş topuğa dəyər; Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük; Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (Ə.Haqqverdiyev).

Azərbaycan klassikləri atalar sözləri ilə həm dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətlərini bildirmiş, həm də gənc nəslin tərbiyəsinə yaxından kömək göstərmişlər.

Atalar sözləri və ibrətamiz kəlamlardan XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri daha geniş istifadə etmişlər. C.Məmmədquluzadə atalar sözlərindən öz üslubuna uyğun şəkildə istifadə etmişdir, məsələn: “Toxun acdan gərək xəbəri olmasın; Çox yaşayan çox bilməz, Çox gəzən çox bilər”. C.Cabbarlı “Azadlıq yaxşı yaşamaq üçündür, Təcrübə yüksəlişin qanadıdır” və s. kəlamlardan istifadə etmişdir.

Atalar sözləri insanları ləyaqətli, mərd, qeyrətli, söz və əməli bir, sözünə əməl edən, bacarmadığı işi öhdəsinə götürməyən insanlar olmağa çağırır, məsələn: “Adamı dindir, sonra qiymətini ver; İnsanı qeyrət işlədər, dəyirmanı su; Adamın dili və ürəyi olmalı”.

A.Fyodorov yazır: “Atalar sözü bütöv mənaya malik olan, struktur etibarı ilə cümlə kimi təşkil olunub və rus dilini bütün cümlə sistemindən tək-cə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözü mənaca – ikiplanlıdır: bir tərəfdən o həqiqi mənə daşıyır – sözlərin dəqiq mənasını, digər tərəfdən o, məcazi mənə daşıyır, sözlərin mənasına uyğun olmayan bir mənə” (112, s.57), məsələn: “Насильно мил не будешь. – Zorla gözəllik olmaz. (131); Дают бери, быют беги. – Verirlər - al, döyürlər - qaç.; Моя хата с краю. – Mənim komat kənardandır.; Молчание знак согласия. – Susmaq razılıq əlamətidir.; Своя рубаха ближе к телу. – Köynək bədənə daha yaxındır.; Не имей сто рублей, а имей сто друзей. – Yüz manatın olunca, yüz dostun olsun.; Не рыба, не мясо. – Nə ətdir, nə balıq.; Дружба дружбой, служба службой. – Qulluq qulluğunda, dostluq da dostluğunda.; Незванный гость хуже татарина. – Çağırılmayan qonaq tatardan da pisdir.; Где твоя подпись, там твоя голова. – Harda qolun var, orda başın var.; Маслом кашу не испортишь. – Yağın aşa nə zərəri.; Что посеешь, то и пожнешь. – Nə əkərsən, onu da biçərsən.; Тише едешь, дальше будешь. – Yavaş gedən çox gedər.; Кто ищет, тот всегда найдет. – Axtaran tapar.; Голодной курице просо снится. - Ac toyuq yatar, uyxusunda darı görər.; Утро вечера мудренее. – Axşamın heyrindən səhənin şəri yaxşıdır. (129); Кто о чём, а вшивый о бане. – Aləmin ki aləmnən, keçəl ki də xalamnan.; Жена без мужа, что хомут без гужа. - Ərsiz arvad, uiyəsiz at.; Льёт на мельницу врага. – Düşmənin dəyirmanına su tökür.; Собаку мани, а палку держи. – İtlə dost ol, çomağı yerə qoyma.; Чем мясу реветь, ан дерево скрипит. - Araba cırıldamaqdansa təkəri cırıldayır.

Dilin leksik tərkibinin zənginləşməsi, sistemli təşkili, söz və ifadələrin nitqdə işlənməsi məsələsi dilçilərin daim diqqət mərkəzində olmuş və həmişə izaha ehtiyac duyulmuşdur.

Bu məsələlərdən biri də frazeologiyanın sahəsi sayılan tərkibində bədən üzvlərinin adı çəkilən “somasemiya” bölməsidir. Məlumdur ki, ingilis dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də saysız-hesabsız, somatik tərkibli vahidlər vardır. İstər yazılı,

istərsə də şifahi ədəbiyyatda fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosionalı ifadəsi üçün somatik ifadələr mühüm rol oynayır və bu ifadələrin çoxu şifahi ədəbiyyatın əsas janrları hesab olunan atalar sözləri və məsəllərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: “A clean hand wants no washing – Təmiz adama zaval yoxdur” – atalar sözündəki “a clean hand – təmiz əl” – pis iş görməyən adam mənasında işlənərək somatik ifadə yaratmışdır.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də atalar sözü və məsəllər birmənalı və ikimənalı olurlar. Birmənalı atalar sözü və məsəllər mənaca oyüd, ibrət, əxlaq, tərbiyə xarakterli olur. İkimənalı atalar sözü və məsəllər predikativ səciyyə daşısalar da, sözün ekvivalenti olur. Belə cümlədə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: “Nothing is stolen without hands – Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz”, “Put not your hand between the bark and the tree – Ötlə dırnağın arasına girən irinləyib çıxar”.

İngilis dili atalar sözü və məsəllərin az hissəsi mənaca və quruluşca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır. Bu səbəbə görə də bunlar ingilis dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir (57, s.17).

Zərb məsəli mənaca birplanlı, yəni birmənalıdır (85, s.32). Məsələn: Язык мой - враг мой. – Mənim dilim – mənim düşmənimdir.; Сорок лет - бабий век. – Qırx yaş – qadının əsridir.; Когда я ем, я глух и нем. – Yeyəndə mən kar və koram.; В тесноте, да не в обиде. – Darısqallıq olsun, inciklik yox.; По одежке встречают, по уму провожают. – Geyimə görə qarşılayırlar, ağıla görə yola salırlar.; Семь одного не ждут (105, s. 74). – Yeddi nəfər bir adamı gözləməz.; Готовь сани летом, а телегу зимой. – Kırşəni yayda hazırla, arabanı qışda.; Дост мин исə аздыр, düşмən bir исə çoxdur. – Для человека иметь тысячу друзей мало, одного врага много. – To have one thousand friends is less, than to have one enemy.; Азы бilməyən, çoxу да бilməз. – Кто не признателен за малое, тот не бывает благодарен за большое. – Who is not grateful for a little, would not be grateful for a much.; Haqq söz acı olar. – Истина горька. – Truth is always bitter.; Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin. – Быть учёным легко, но быть

человеком трудно. – To be a scientist is easy, but to be a man is difficult.; Adam var ki, adamların naxşıdır, adam var ki, heyvan ondan yaxşıdır. – Бывает такой человек, который украшает общество, и наоборот, бывает такой, который хуже животного. – There is a man who is an ornament to society, but there is a man who is worth than animal.; Hər şey tədricən mənimsənilir. – Всѣ осваивается постепенно. – Learn to say before you sing (139); Deyilib – olunub. – Сказано – сделано. – No sooner said than done.; Özünə hörmət et ki, başqaları da sənə hörmət etsinlər. – Уважай себя, иначе не будешь пользоваться уважением других. – Respect yourself or no one else will respect you.; Demək asandır, etmək çətinidir. – Легче сказать, чем сделать. – Easier said than done (140).; Demək və etmək müxtəlif işlərdir. – Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается. – Saying and doing are two things.; Art is long, life is short. – Жизнь коротка, искусство вечно. – Həyat qısa, incəsənət əbədidir.; Choose an author as you choose a friend. – Выбирай книгу, так как выбираешь друга. – Kitabı dost kimi seç.; Bacchus has drowned more men than Neptune. – Бакус утопил больше людей, чем Нептун. – Vinə qətlə etmişdir, dənizdən çox insan məhv edib.; He that spares the bad injures the good. – Тот кто щадит плохое, губит хорошее (137). – O insan ki pisi bağışlayır, yaxşını məhv edir.; The bait hides the hook. – Ключенешь на приманку, а попадѣшь на крючок. – Легко стелет, да жѣстко спать. – Tələ yeminə baxarsan, tilova düşərsən.; A bargain is a bargain. – Уговор дороже денег. – Sözləşmə puldan bahadır.; Great barkers are no biters. – Не бойся собаки, что лает, а бойся молчаливой. – Hürən itdən yox, hürməyən itdən qorx. – Dumb dogs are dangerous.; Come unscathed out of the battle. – Выйти сухим из воды. – Sudan quru çıxmaq.; Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise. – Кто рано ложится и рано встаѣт, здоровье, богатство и ум наживѣт. – Tez yatan və tez duran insanda - can sağlığı, dövlət və ağıl olar.; Beauty and folly are old companions. – Красота и глупость рука об руку ходят. – Güzəllik və ağılsızlıq yanaşı gedir.; Beauty is but skin deep. – Красота обманчива, нельзя судить по наружности. – Güzəllik aldadıcıdır.; Beauty is in the eye of the gazer. – У каждого своё представление о

красоте. = Не по хорошему мил, а по милу хорош. – Hər insanın öz zövqü var.; Adversity makes strange bedfellows. – В нужде с кем не поведёшься. – Çətinlikdə hər şey ola bilər.; A beggar can never be bankrupt. – Бедняк никогда не обанкротится. – Голый разбоя не боится. – Kasıb insan müflis olmaz.; Set a beggar on horseback and he'll ride to the devil. – Посади свинью за стол, она и ноги на стол. – Donuzu masanın arxasına oturt, o ayaqlarını masanın üstünə qoyar.; A bad beginning makes a bad ending. – Лихое начало не к доброму концу. – Плохо начнёшь, плохо и кончишь. – Pis başlayan, pis bitər.; Everything must have a beginning. – Всё имеет начало. – Hər işin əvvəli var.; A good beginning makes a good ending. – Хорошее начало полдела откачало. – A good beginning – is a half of matter. – Təkamül həyatın anasıdır.; In every beginning think of the end. – Начиная любое дело, продумай его до конца. – Bir iş başlayanda, onun axırını fikirləş.; The belly has no ears. – У голодного брюха нет уха. – Sövləyə bəsləmələrlə qorxutma.; Better belly burst than good drink lost. – Лучше утроба лопнет, чем добру пропадать. – Qarın partlasın, yemək batmasın; The best is the enemy of the good. – Лучшее враг хорошего. – От добра добра не ищут. – Yaxşıdan yaxşını axtarmazlar.; If you cannot have the best, make the best of what you have. – Если нет ничего лучшего, используй наилучшим образом то, что имеешь. – Ən yaxşısı yoxdursa, əlinin altında nə varsa, onu istifadə et.; Better be born lucky than rich. – Не родись богатым, а родись счастливым. – Dövlətli doğulma, bəxtin olsun.; Better late than never. – Лучше поздно, чем никогда. – Heç olmamaqdansa, gec olsun.; Fast bind, fast find. – Подальше положишь, поближе найдешь. – Uzağa qoysan, yaxında taparsan.

Ya da frazeoloji söz birləşmələrində: to talk green-room - сплетничать о театральных делах – teatr işlərindən qeybət etmək; to have smb. in reverence – уважать – hörmət etmək; to read, mark and inwardly digest - хорошо усваивать прочитанное – yaxşı oxuduğunu mənimsəmək; to read smb. a lesson - прочесть кому-л нотацию ; отчитывать кого-л. – bir kəsə nəsihət oxumaq; to read smb. like a book - прекрасно понимать кого-л., читать чьи-л. мысли, видеть кого-л.

насквозь – bir kəsin fikirlərini oxumaq; to read smb.'s mind (or thoughts) - читать чужие мысли - başqasının fikirlərini oxumaq; to read untrue - давать неверные показания – yalnız ifadələr vermək; a ray of hope - луч надежды – ümid işığı.

Beləliklə, frazeologiya, frazeologizm və idiomlar haqqında müxtəlif fikirlərin az, lakin əsaslı bir hissəsinə istinadla verilən şərh və təhlil göstərir ki, idiomlar frazeologiyada ayrıca bir növ təşkil edir və bu növün özünü də daxili qruplara ayırmaq mümkündür.

Frazeoloji birləşmələrin struktur tipləri haqqında

Dilin lüğət tərkibi sözlərin leksik-semantik qrupları sistemindən ibarətdir. Leksikanın sistemliyi müxtəlif ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, bu əşyalar, hadisələr arasında əlaqələr və bunları sistemləşdirən insan təfəkkürü ilə bağlıdır.

Dilin leksik-semantik sisteminin tədqiqinin ən ümdə məsələlərindən biri lüğət tərkibinin leksik-semantik qruplara bölünməsidir (35, s.7-21).

İşlənən dilin sözləri semantika əsasında siniflərə bölünə bilər. Burada sözlərin qrammatik mənasının eyniliyi və yaxınlığı əsas götürülür.

Frazeoloji birləşmələrinin əmələ gəlməsində, məcazlaşma yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsində fellər xüsusi rol oynayır. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti fellərin iştirakı ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya, frazeoloji birləşmələr haqqında məlumat verilən mənbələrə nəzər saldıqda bu fikrin doğruluna şübhə qalmır (30).

H.Quliyev doktorluq dissertasiyasında türk dillərinin fellərini 12 mənə qrupuna bölmüşdür (90, s.9-21). Dildə fellərin müxtəlif mənə növlərinə daxil olan qruplarının hamısı frazeologizmlərin yaranmasında iştirak edir.

Müxtəlifsistemli dillərdə sabit birləşmələrin mühüm bir növünü frazeoloji birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələr məcazilik əsasında yaranır – birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcazlaşmış olur. Məcazilik belə birləşmələri həm sərbəst, həm də sabit birləşmələrdən fərqləndirir. Frazeoloji

birləşmələr (bunlara frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər və s. də deyilir) tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcaziləşmiş, qaynayıb – qovuşması, bir məfhumun ifadəsinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən və sabit birləşmələrin əvvəlki növlərindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir (23, s.68; 64, s.83).

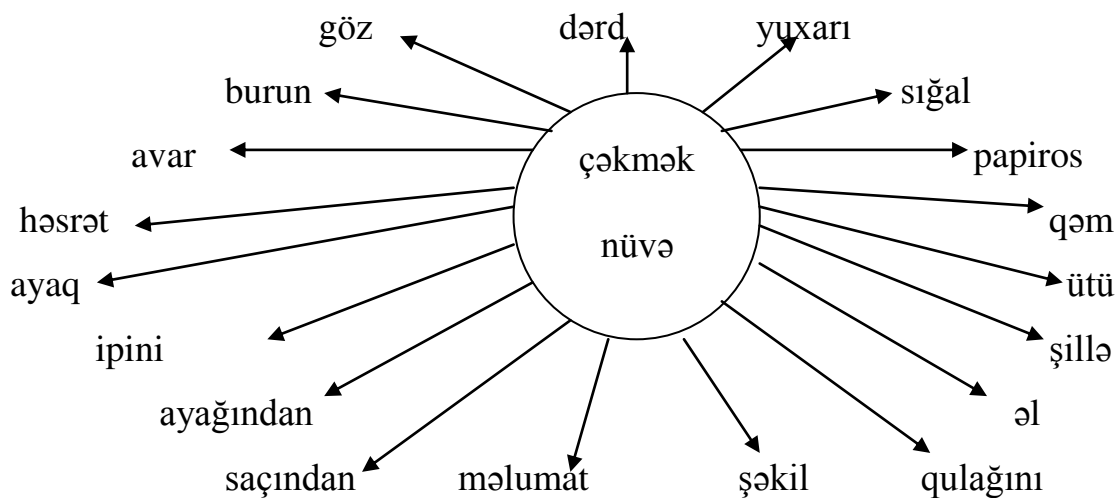
Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji birləşmələri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrinin çoxu fellə (məsələn, göz *qoymaq*, üz *vurmaq*, boş-boğazlıq *etmək*, dil *tökmək*, hay *vurmaq*, söhbətə *tutmaq*, başa *düşmək*, yada *salmaq*, güman *etmək*; ingilis dilində də: *to talk to the wind*, *to waste one's breath*, *to weigh one's words*, *to call a spade a spade*, *to mill the wind*, *to beat the air*, *to blow* - hot and cold, *to be at a loss for words*, *to have a ready tongue*, *to make chin music*, eləcə də rus dilində də: *пускать корни*, *перемывать косточки*, *корчить дурака*, *ломать спину*, *мыть голову*, *мутить воду*, *распускать нюни*, *перебирать в уме*, *почесать язык*, *потерять голос*), az bir qismi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir. Sonuncular fel olmayan nitq hissələrinin birləşməsindən düzəlmişdir (məsələn, ağ gün, ağzı göyçək, açıq ürək, ac göz, acı dil, qara camaat, əyri yol, küt baş, pis gün, xoş gün, şirin söz; ingilis dilində də: *easy as ABC*, *absence of mind*, a dormant account, an ace up one's sleeve, a nodding acquaintance, an act of faith, a bad actor, an awkward age, the dark ages, airs and graces; rus dilində isə: бумажная душа, ни бум-бум, буря в стакане воды, буква в букву, буйная голова, важная птица, с бухты барахты, соломенный вдовец, вверх тормашками, властитель дум, ваша власть, для отвода глаз, старая дева, красивый жест, живая летопись), az bir qismi isə daxilində fel olsa da, qeyri-feli məna daşıyır (məsələn, *suyu süzülə-süzülə*, ...from A to Z, во весь дух... (бежать, ехать, мчаться...)). Buna görə də, müasir Azərbaycan və ingilis dillərindəki

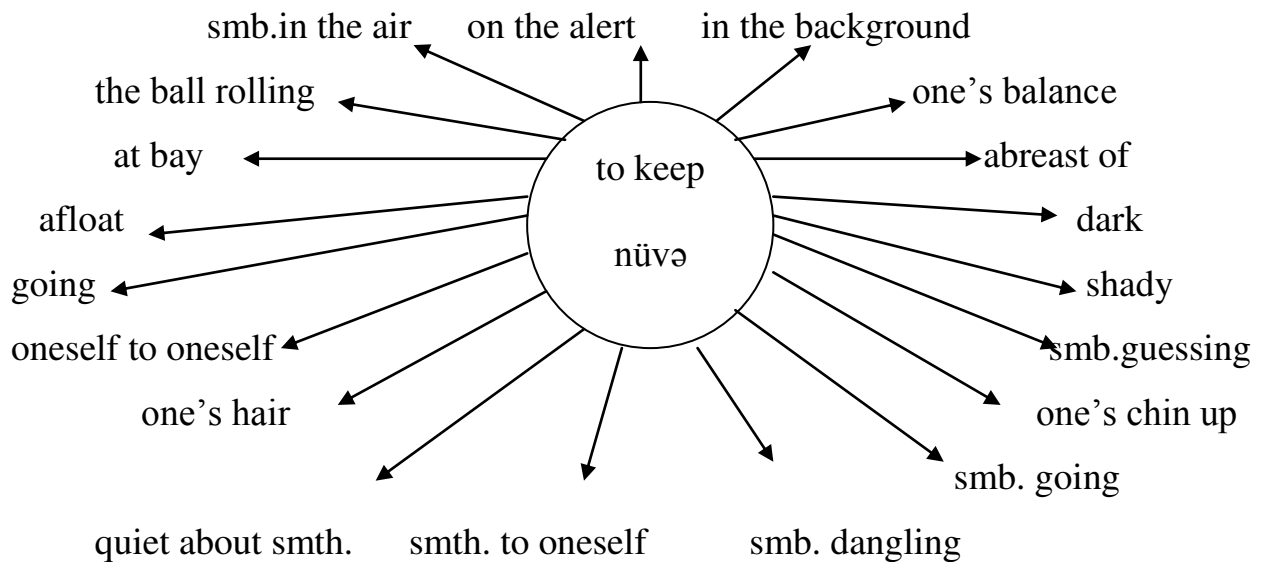
frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1. Feli frazeoloji birləşmələr, 2. Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr.

Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən, cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponentləri olur.

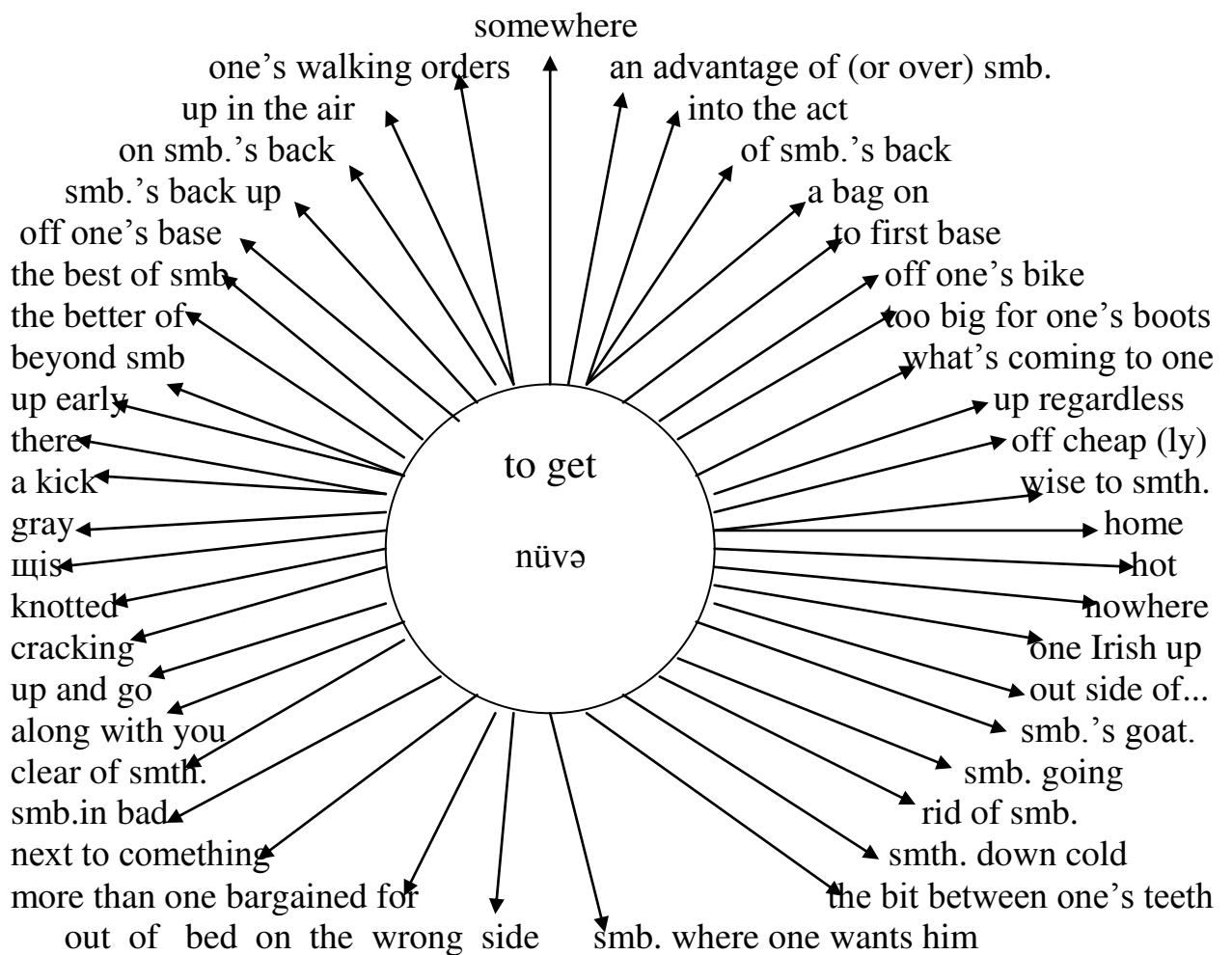
Frazeoloji birləşmələrdə çox vaxt fel özək komponent rolunu oynayır. Məsələn, “yerin altından da, üstündən də xəbər vermək; yerini bildirmək; gül-gülü çağırır” ifadələrində, habelə “to stain one’s good name, to get back into circulation, to reach happy days”, rus dilində də: “вызывать сомнение, вызвать конфликт, выучить на память” birləşmələrində əsas vurğu fellər üzərinə düşür. Frazeoloji birləşmə burada fellərin ətrafında dövr edir:

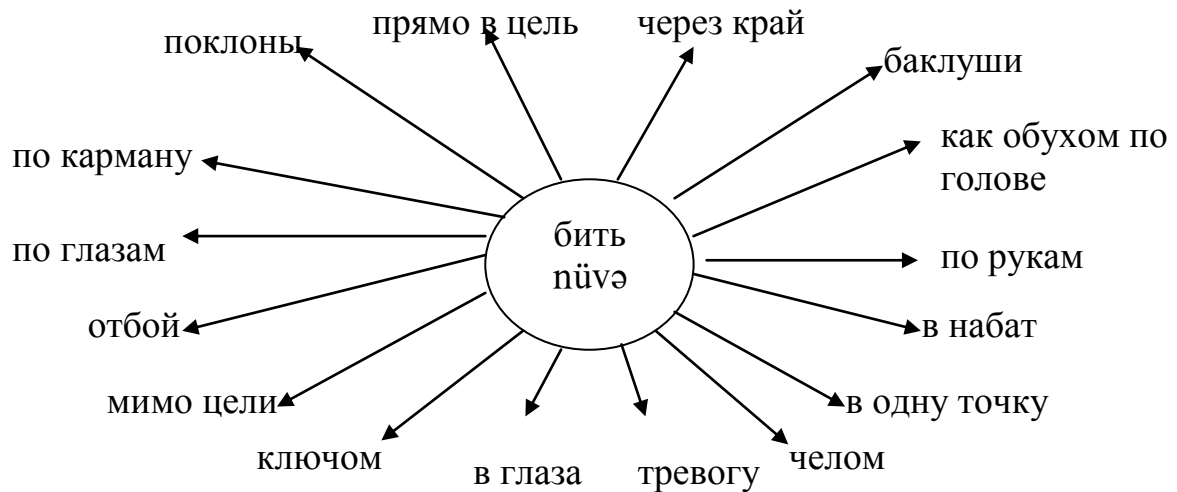
Sxem № 1. “Çəkmək” feli ilə Azərbaycan dilində 19 frazeoloji birləşmə yaranır.

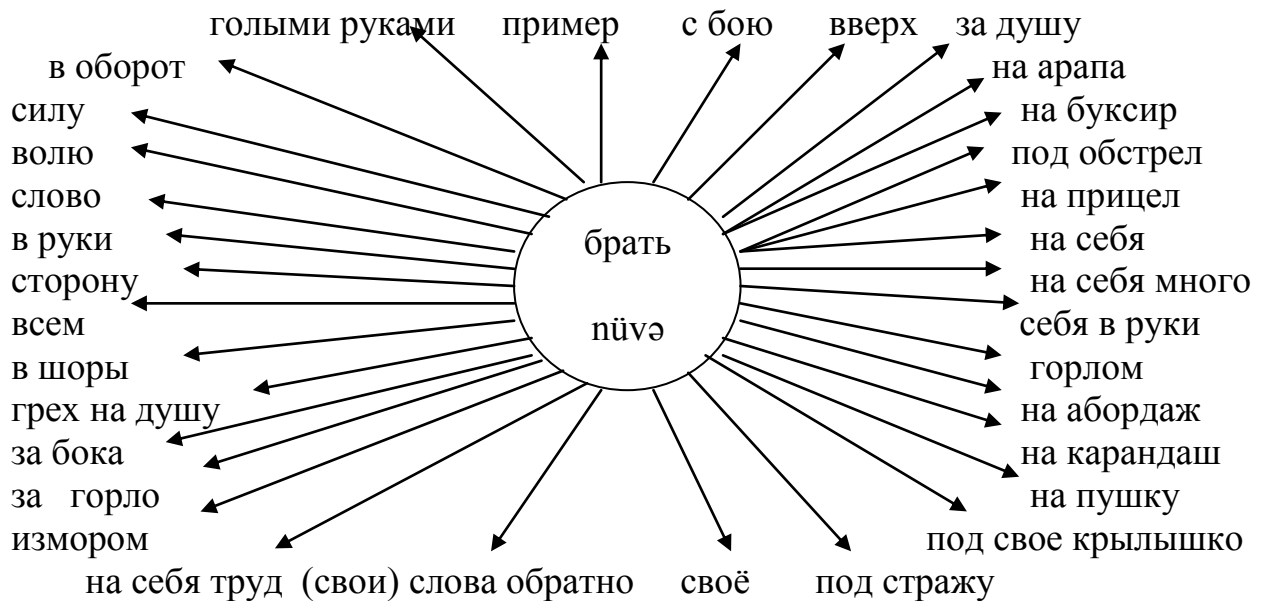
Sxem № 2. "To keep" feli ilə ingilis dilində 19-dan artıq feli frazeoloji birləşmə yaranır.

Sxem № 3. "To get" feli ilə ingilis dilində 45 feli frazeoloji birləşmə yaranır.

Sxem № 4. “Бить” feli ilə rus dilində 16 feli frazeoloji birləşmə yaranır.

Sxem № 5. “Братъ” feli ilə rus dilində 33 feli frazeoloji birləşmə yaranır.

Qeyd edilən frazeoloji birləşmələrin hamısı müxtəlif növ fellərinin əks olunduğu lüğəvi qruplara daxil olur. Məsələn,

“Biz sahildən uzaqlaşanda dərk etdik ki, artıq geri dönmək lazımdır, odur ki, *üzə-üzə çıxmağa* tələsdik” (M.İbrahimov).

“Bu faktlar birdən *üzə çıxsa*, onda biz nə edəcəyik?” (C.Əmirov).

“Mən qonaqların qarşısına ağ paltarda *üzə çıxdım*” (S.Rüstəm).

“Bu bələdən o bir təhər qurtarmaq məqsədilə *üzə-üzə çıxdı*” (Anar).

“İmtahana gecikməmək üçün tələbələr arasında *bərk getmək* vaxtı idi”.

“*Bərk gedən* oğlan imtahanda qeyri-kafi qiymət alaraq dostlarını məyus etdi”.

“Bərk gedən” – frazeoloji birləşmənin mənası – “maddi cəhətdən yüksək səviyyədə olan bir şəxs”dir.

“Dumby. Awfully commercial women nowadays. Our grandmothers threw their caps over the mills of course, but, by Jove, their granddaughters only *throw their caps over mills* that can raise the wind for them” (O.Wilde, “Lady Windermere’s Fan”, act III).

“She has bewitched me. It doesn’t mean anything to her. But it means hell to me... She’s incapable of giving anything up... *Fling her cap over the windmill* not she!” (J. Galsworthy, “The White Monkey”, part I, ch.V).

“We’ve all been young once, you know, I can remember when I wanted *to throw my cap over the windmill*. Nothing venture, nothing win, that’s how you feel, isn’t it? We’ve all felt it, Eliot, we’ve all felt it. But you’ve got to have a bit of sense” (C. P. Snow, “Time of Hope”, ch.XVI).

“To fling (or to throw) one’s cap over the mill” – frazeoloji birləşmənin mənası – “ağılsız hərəkət etmək”dir.

“Isolationists will attempt *to make capital out of* the Hopkins flight to Moscow...” (R. Sherwood, “Roosevelt and Hopkins”, ch.XV).

“To make capital by (or out of) smth.” – frazeoloji birləşmənin mənası – “kapital qazanmaq, yığmaq”dır.

“Essex had *played all his cards* now - played them as badly as possible, and there was nothing left in his hand” (L. Strachey, “Elizabeth and Essex”, ch.XII).

“To play all one’s cards” – frazeoloji birləşmənin mənası – “bütün vasitələrdən istifadə etmək”dir.

“How could you come?” she said. “You have been a false friend to me!” Again Irene laughed June saw that she had *played a wrong card*, and broke down (J.Galsworthy, “The Man of Property”, part III, ch.VII).

“To play a wrong card” – frazeoloji birləşmənin mənası – “yanlış, düzgün olmayan hərəkət etmək”dir.

“Come, come, sir”, said Mr.Glegg, putting out his hand. “Why, you’re such a big man, you *carry all before* you, it seems” (G.Eliot, “The Mill on the Floss”, book VII, ch.XII).

“A few days earlier there had been pigeon-shooting at Tablada ... and Don Pedro had *carried all before* him” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “The Point of Honour”).

“Inevitably, there were dangerous moments, but I *carried everything before* me” (A.J.Cronin, “A Song of Sixpence”, ch.XVI).

“To carry all (or everything) before one” – frazeoloji birləşmənin mənası – “müvəffəqiyyət qazanmaq”dır.

“Maybe it’s good for me to be brought down to earth again. I *had my head in the clouds*, didn’t I?” (E. Caldwell, “Episode in Palmetto”, ch.IV).

“I’m so practical, a little too solid perhaps, while you are, and always *will be in the clouds*” (A.J.Cronin, “The Green Years”, book III, ch.7).

“To be (or to have one’s head) in the clouds” – frazeoloji birləşmənin mənası – “sanki bu dünyadan olmamaq, səmalarda uçmaq”dır.

Habelə rus dilində də:

«Петрушке было совершенно *всё равно*, похождение ли влюблённого героя, просто букварь, или молитвенник, - он всё читал с равным вниманием» (Гоголь, «Мёртвые души»).

“Всё равно” - frazeoloji birləşmə - “fərq etməz” mənasında işlənir.

«Поручите это мне, потому что я его *всё равно* убью, - сказал он; и всем вдруг стало ясно, что Серёжка действительно убьёт Игната Фомина» (А.Фадеев, «Молодая гвардия»).

“Всё равно” - frazeoloji birləşmə “hər şəraitdə” mənasında işlənir.

«Я вам всегда верю, - просто и значительно ответила она. – Даже, когда не хочется верить, то *всё равно* верю.» (П.Павленко, «Счастье»).

“Всё равно” - frazeoloji birləşmə “hər halda” mənasında işlənir.

«Я отказался от еды. – Иди, иди, чудачок, - приглашала бабушка. – Медвежий окорок поджарили. *Пальцы оближешь!*» (И.Арамилев, «В лесах Урала»).

«Старик любовно оглядывал, шупал каждый куст. Снимет подсохший листок, поправит завившуюся лозу. – Это – пухляковский, это долгий, а это винный, ну вино – *пальчики оближешь*» (Серафимович, «Две ночи»).

“Оближешь пальчики (пальцы)” - frazeoloji birləşməsi “ləzzətli, dadlı” mənasında işlənir.

«Я тебе Вальтер Скотта дам. Прочитаешь – только *пальчики оближешь*» (Писемский, «Люди 40-х годов»).

«Я тут в одном месте обнаружил такую машину – *пальцы оближешь*» (Э.Казакевич, «Дом на площади»).

«Сейчас Игорь почему-то вспомнил девушку, которая шумела сегодня в кабинете у Сивкина. Стоящая девчонка! Фигурка – *пальчики оближешь*» (И.Давыдов, «Руки рабочего человека»).

“Оближешь пальчики” - frazeoloji birləşməsi bu misallarda “çox maraqlı, çox gözəl, çox yaraşılıq” - mənalarda işlənir.

Hansı ikinci dərəcəli üzvü (obyekti) ilə əlaqədar olduğunu və qrammatik səciyyəsinə müəyyənləşdirmədən frazeoloji birləşmənin struktur tipi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də frazeoloji vahidlərin idarə etdikləri üzvləri onlardan tam təcrid olunmuş şəkildə nəzərdə tutmaq olmaz. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə ingilis dilinə də aiddir (59, s.173). Məsələn: to rock the boat – tarazlığı pozmaq; to bear a bob – iştirak etmək; kömək, yardım etmək; to keep smth. on the boil – kəskinləşdirmək, şiddətləndirmək, gərginləşdirmək; to shoot one's bolt – bütün qüvvəni sərf etmək; to throw a bomb (into) – çaxnaşma, vəlvələ, qarışıqlıq etmək (qayıрмаq); to break no bones – zərər verməmək; to feel (it) in one's bones – qabaqcadan hiss etmək, duymaq, ürəyinə dammaq; to get into smb.'s bad (black) books – rəğbət bəsləməmək; to get into smb.'s good books – rəğbət bəsləmək; to shake (or shiver) in one's boots – qorxudan əsmək, titrəmək; to lift (or pull) oneself (up) by one's own bootstraps – öz gücünə, öz səyinə

həyatda layiqli yer tutmaq; to knock the bottom out of smth. – təkzib etmək, yalan olduğunu sübut etmək; to get (or go, overstep) beyond bounds – ədəb qaydalarını gözləmək; to take the bread out of smb.'s mouth – başqasının çörəyinə bais olmaq; to prick smb.'s bubble – əhəmiyyətsizliyi üzə çıxartmaq; to get (or have, or keep) the bulge on smb. – üstünlüyü qazanmaq; to take the bull by the horns – cəsarətlə (mətanətlə) çətinliyin öhdəsindən gəlmək; to bite (on) the bullet – ehtiyaca dözmək; to bang the bush (or to take the rag off the bush) – bütün ümidləri ötüb keçmək; to mean business – ciddi surətdə hərəkət etmək.

Misallar:

“...he fought all his life for seniority and overtime. But you ask him to fight for something a little bit different and he begins to scream... Don't *rock the boat*, he says...” (A.Saxton, “The Great Midland”, part IV, ch.8).

“Quit that!” he commanded. “Here we are right on top of everything we want. It's no time to start *rocking the boat*” (M.Wilson, “My Brother, My Enemy”, ch.11).

“They were so short of men that every one board had *to bear a bob*” (W.S.Maugham, “Catalina”, ch.32).

“There were still enough coloured pupils at Green Lane, however, *to keep* the school's personal interest in the riots *on the the boil*” (M.Dickens, “The Heart of London”, part III).

“He had *shot his bolt*, and shot it hard and now he was down on his back.- If he hadn't starved himself, he wouldn't have been caught by la grippe” (J. London, “Martin Eden”, ch. XXVI).

“You've *shot your bolt* here... Go away and do some work, and see some things” (R.Kipling, “The Light That Failed”, ch.VIII).

“And yet he sometimes fell as if the family *bolt was shot*, their possessive instinct dying out” (J. Galsworthy, “To let”, part III,ch.XI).

“By this sensational article he *threw a bomb into* the camp of his own supporters” (Newspaper “Time”, January, 2001).

“For so old man of the world Soames was singularly unaware how in that desirable sphere, called Society, every one is slandered daily, and *no bones broken...*” (J.Galsworthy, “The Silver Spoon”, part II, ch.V).

“Harry. I’m sorry if I was rude to you just now, old man. Knox. Silly ass, you’ve *broken no bones*; my self-esteem, thank God, is unimpaired” (W.S.Maugham, “East of Suez”, sc. II).

“We shall meet again sometime. I *feel it in my bones*” (J.B.Priestley, “The Good Companions”, book I, ch.3).

“But I *knew in my bones* that he was altogether too obviously foreign to be of any interest to me” (F.B.Priestley, “Black-out in Gretley”, ch.1).

“On Sundays two miles to church twice or you *get into* John Ford’s *black books...*” (J. Galsworthy, “Caravan”, “A Man of Devon”).

“I introduced you to Iris because you’ve got *to get into her good books* if you’re going to keep on seeing me and coming here” (J.Lindsay, “The Subtle Knot”, ch.VIII).

“...there is something obscene, in the spectacle of a great free nation *shivering in its boots* before the rantings of the witch hunters” (G.Green, “The Enemy Forgotten”, ch.I).

“...he had supplied the data which proved that the country was able *to pull itself up by its own bootstraps*” (S.Heym, “The Eyes of Reason”, II,ch. I).

“If you feel, as you say», Lord Valleys began once more, «that *the bottom has been knocked out of* things for you by this - this affair, don’t for goodness «sake do anything in a hurry” (J.Galsworthy, “The Parician”, part II, ch.XVII).

“And there are these revelations, or, rather, these attacks of nausea, that *knock the bottom out of* his ordinary life” (C.Wilson, “The Outsider”, ch.I).

“He entertained with a magnificence «that never *overstepped the bounds* of good taste” (W.S.Maugham, “The Razor’s Edge”, ch.III).

“Come off the car, pardner”, said one of the men in a voice meant to be conciliatory. “You don’t want *to take the bread out of another man’s mouth*, do you?” (Th. Dreiser, “Sister Carrie”, ch.XLI).

“*The bubble of Heredity has been pricked ... and we know now that there is no hereditary» governing class*”... (B.Shaw, “Man and Superman”, “To Arthur Bingham Walkley”).

“Willoughby’s cutting tone *pricked the bubble* of Loomis’s illusions and hopes about mercy and understanding...” (S.Heym, “The Crusaders”, book II, ch.9).

“Well, you’ve rather *got the bulge* on me. Or maybe we’ve both got the bulge, somehow” (M.Twain, “Innocents at Home”, ch II).

“See here”, he exclaimed suddenly, looking sharply at the musician and deciding *to take the bull by the horns*, “you are in quite as delicate a situation as I am, if you only stop to think” (Th. Dreiser, “The Titan”, ch.XX).

“*Bite on the bullet*, old man, and don’t let them think you’re afraid” (R.Kipling, “The Light That Failed”, ch.XI).

“...brace up and *bite the bullet*. I’m afraid I’ve bag news for you” (P.G.Wodehouse, “The World of Jeeves”, ch.2).

“...if this don’t *take the rag off the bush*! Cousin Mary’s got to gadding about so much, that she has to send round word when she is going to stay at home one evening” (W.S.Maugham, “Of Human Bondage”, ch.80).

“I want your money”, the man said in a tough voice. “You sound like you *mean business*», Bama had said cheerfully. He was trying some way out” (J. Jones, “Some Came Running”, book IV, ch.LIX).

“Only if... the workers show they *mean business* will the employers give way” (“Daily Worker”, April,1982).

İsmi frazeoloji birləşmələr dedikdə, fel müstəsna olmaqla, digər əsas nitq hissələrinə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində ismi frazeoloji vahidlər daxili qruplara bölünür. İsmi frazeoloji vahidlərin bir qismində tərəflərin məna məcmusu adi isimlərə ekvivalent olub, frazeoloji vahid ümumilikdə, əşya məzmunu ifadə edir. Belə birləşmələrdə tərəflərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması şərt deyildir.

Azərbaycan dilində ismi frazeoloji birləşmələrin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən qurulur: ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində (“ümid yolu, dostluq binası, səbr kasası” və s.), üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində (“dünyanın sevinci, gözümün ağrı-qarası, dünyanın ləzzəti” və s.). İsmə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələrin bir qismi birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində yaranır: “ağ gün, qara gün, axmaq iş” və s.

İngilis dilində adyektiv və adverbial xarakterli ismi frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bunlar eyni sözün simmetrik təkrarından əmələ gəlir. Təkrar olunan bu tip frazeoloji vahidin ortasına qoşma artırılır. Məsələn: *step by step* – addım-addım. Qeyd olunan ismi frazeoloji birləşmələr eyni sözün funksional baxımdan müxtəlif formada təkrarından da ibarət olur, məsələn: *face to face* – üz-üzə.

İngilis dilində ismi frazeoloji birləşmələrin digər bir tipi semantik və funksional cəhətdən müxtəlif tərkib komponentlərindən qurulanlardır. Bu zaman “to” qoşması məqsəd və təyinat məqamında istifadə olunur, məsələn: *a hard nut to crack* – çətin adam, gönüqalın adam.

Beləliklə, Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr aşağıdakı dərəcələrə (ya da kateqoriyalara) bölünür: ismi, feli, sifətli, zərflı, nidalı frazeologizmlər.

İngilis dilində də frazeoloji birləşmələr aşağıdakı dərəcələrə bölünür:

a) ismi frazeologizmlər: *conscience money*, *omnium gatherum*, *the moment of truth*, *Moll Blood*, *a mistress of ceremonies*, *dog's nose*, *aquiline nose*, *the nobiliary particle*, *a wet nurse*, *a dry nurse*, *number one*, *conscientious oblector*, *wild oats*, *the observed of all observers*, *dinkum oil*, *oil and vinegar*, *oil of palms*, *good offices*, *long odds*, *old boat*;

b) feli frazeologizmlər: *cut off one's nose to spite one's face*, *stand no nonsense from smb.*, *sport one's oak*, *go nuts*, *feel one's oats*, *throw obstacles in smb.'s way*, *sink into oblivion*, *shout the adds*, *become one*, *bring smth. into the open*, *be out and about*, *get back one's own*, *give smb. a pain in the neck*, *put smb. through his paces*;

c) sifətli frazeologizmlər: *be good money*, *the one and only*, *one in a thousand*, *on order*, *my good people*, *pepper and salt*, *(all) of a piece*, *a plucked*

pigeon, weak on his pins, quick on one's pins, out of place, child's play, of great promise, proud as Punch, pure and simple, up to putty, in question, a queer beggar, on record;

ç) zərflı frazeologizmlər: for a moment, half a moment, from under one's (very) nose, every nook and corner, on the quiet, at every pore, on the nod, at a push, none the worse, for the nonce, none of that, none the better, none the less, in the nutshell, for nuts, in round numbers, by long odds, as often as not, in the offing, off and on;

d) feli-sözönlü frazeologizmlər: be in the picture, pin one's faith on smb., bring smb. into the picture, dig a pit for smb., be on the pirate, come to power, be lavish in one's praise, set a price on smb.'s head, be in progress, pass into a proverb, leave smb. to his own purchase, put smb. off his stride, come to close quarters, get a quart into a pint, come up to the rack;

e) nidalı frazeologizmlər: my oath!, be off!, plague on it!, oh my eye!, my hat!, my stars!, my world!, by the Lord Harry!, Good Lord!, Lord have mercy, by God!, God Almighty!, God bless you!, God damn!, God grant, God knows, God willing, God wot, great God, honest to God, please God, so help me God.

Frazeoloji birləşmələrdə predikativlik xüsusiyyətləri və frazeoloji felin məna qrupları

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsi həm frazeoloji vahidləri frazeoloji qovuşma (idiom) kimi, həm də daha geniş mənada düşünməyə imkan verir. Məsələn, hələ vaxtilə Ferdinandt de Sössür yazmışdır: “Biz külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik sözləri dəyişmək məqbul sayılmır... Bunların ənənəyə görə, daşdığı məna, komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir” (106, s.176).

Yaxud V.P.Jukovun fikrincə: “Frazelogizm nitqdə hazır işlədilən, tabesizlik və ya tabelilik əsasında qurulan birləşmə (qeyri-predikativ və ya predikativ səciyyəli), bütöv (yaxud bəzən qismən bütöv) mənaya malik və, başqa sözlə, birləşmiş ifadələr... Frazelogizmin bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri vardır: sabitlik, nitqdə bərpa olunma qabiliyyəti, mənanın semantik bütövlüyü, komponentlərin ayrı yazılması, strukturunun açıqlığı...” (85, s.5).

Qarşılaşdırılan dillərdə frazeoloji vahidlərin dörd əsas tipi fərqləndirilir:

1. Feli frazeoloji vahidlərin tərkibi:

a) fel və isim, məsələn: to cut a dash, to give an example, to know a thing (or two), to cast a glance, to take a shape, to take fire, to strike someone's the eye, to breed strife, to get the drop on someone; isim və fel, məsələn: avara etmək, aya hürmək, ayaq açmaq, ayaq basmaq, allahpayı istəmək, alnında yazılmaq, anquta dönmək, apteki içmək, ara düzəltmək, cuşa gəlmək;

b) fel və sözlü isim, məsələn: to eat into someone, to nag at someone day and night, to take for granted;

c) fel, isim və sözlü isim, məsələn: to drive someone to distraction, to lose the power of speech;

ç) isim, isim və fel, məsələn: cibində siçan oynayır, cin atına mindirmək, ürəyinə xal salmaq, çaşka-lojka olmaq, çəm-xəm eləmək, çənə-bazar eləmək;

d) fel, bağlayıcı və fel, məsələn: catch as catch can;

e) isim, fel və isim, məsələn: the answer is a lemon;

ə) sifət və fel, məsələn: ciyərli olmaq, çaş-baş qalmaq, çayxor olmaq;

2. İsmi frazeoloji vahidlərin tərkibi:

a) sifət və isim, məsələn: an empty phrase, diverse persons, a non-speaking part, threadbare thing, a bright future; avam adam, ay parçası, azı dişi, boş adam, boş söhbət, canalan qız, canlı dil, cod əllər, çağırılmış bayatı;

b) isim və isim, məsələn: point of view, an apple of discord, a bone of contention, the parts of speech; Allahın bacısı oğludur!, Allahın fağır quzusu, Allahın tənbəli, Allahın yazıq bəndəsi, ana uşağı, bəzi dairələr, kişi söhbəti, cəhənnəmin dərəsi, çaqqal yağışı;

c) isim və sifət, məsələn: ayağı ağır, əli yüngül, başı boş, ağzı boş, ağılı iti;

3. Zərfdən ibarət frazeoloji vahidlərin tərkibi, məsələn: in the light of smth., in my opinion, in the dark, just the same, to a hair's breadth, exactly as to the letter; az qala ki, Allahdan olan kimi, Allahın adı ilə!, anadangəlmə paltarında, cidd-cəhdlə, ciddi surətdə, cikinə-bikinə kimi;

4. Nidalardan, bağlayıcılardan ibarət frazeoloji vahidlərin tərkibi, məsələn: for God's sake, for Goodness's sake, for mercy's sake!, for Heaven's sake!, for pity's sake!, May God forgive you!, Let God grant you abundance!; andıra qalsın!, Allaha pənah!, Allaha şükür!, Allah uzaq eləsin!, Allah üzümə baxdı.

Bütün bu əlamətlər içərisində bizi predikativlik daha çox maraqlandırır, çünki tərkibində fellərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin predikativliklə əlaqəsi onların birinci struktur-semantik xüsusiyyəti sayıla bilər (67, s.176).

Predikativlik əlamətindən çıxış etdikdə biz həm də frazeoloji vahid anlayışını geniş mənada qəbul etməli, buraya frazeoloji qovuşmaları, frazeoloji birləşmələrlə yanaşı, paramioloji vahidləri, qanadlı sözləri, afrizmləri, ədəbi sitatları və bunlara bənzər digər sabit söz birləşmələrini də əlavə etməli oluruq (109, s.24).

Dünya dillərində fellərin köməyi ilə yaradılmış frazeoloji vahidlər frazeoloji mikrosistemin böyük bir hissəsini təşkil edir (85, s.211; 94, s.24-27; 108, s.27-29; 118, s.12). Belə vahidlərin sintaktik-morfoloji quruluşu hər bir dilin daxili qanunlarına müvafiq tərzdə formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanması və feli rolu da ikilidir (55, s.232-234).

Məlumdur ki, feli birləşmələrin bir tərəfində fel, ikinci tərəfində müxtəlif nitq hissələri iştirak edir (12, s.67-69). Burada felin aparıcı komponent olub-olmaması frazeoloji vahidlərin variantlarının (dubletlərinin) və sinonimlərinin meydana gəlməsinə, nitqdə işlədilərəkən ya felin, ya da o biri komponentlərin mütəhərrikliyinə (dəyişikliyinə) təsir edir (61, s.127-130).

Beləliklə, frazeoloji vahiddə fel birləşmənin nüvəsi funksiyasını yerinə yetirir, lakin başqa variantlarda nüvə rolunu digər komponentlər də oynaya bilər (64, s.202-206).

Dilçilik ədəbiyyatında feli frazeoloji vahidlərin mahiyyəti haqqında da mübahisəli fikirlər mövcuddur. Məsələn, N.A.Baskakov onları gah “tərkibli fel”, gah da “mürəkkəb fel” adlandırır (72, s.61-64).

A.K.Ələkbərovun fikrincə, feli frazeoloji vahidlər, ümumiyyətlə, sözün əsl mənasında, fel deyil, onların ekvivalentidir (69, s.7-8).

H.Bayramov göstərir ki, feli frazeoloji vahidlər strukturca mürəkkəb fel deyildir, çünki onları təşkil edən sözlər bir vurğu altında birləşmişdir və hər bir söz öz vurğusunu saxlamışdır... Bu vahidləri təşkil edən sözlər semantik qanunlar əsasında birləşir. Buna görə də belə vahidləri söz birləşməsi hesab etmək lazımdır... Onların komponentləri müstəqil mənada işlənmir... frazeoloji əlaqələndirilmiş mənada işlənir. Buna görə də onlar frazeologiyanın obyektidir (72, s.67).

Nəhayət, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, “feli frazeologizm miniatür məcazdır (mateforadır, müqayisədir, metanomiyadır), başqa sözlə, feli frazeologizm mürəkkəb feldən fərqli olaraq, felliliyin ekspressivliyinə, obrazlılığına malikdir” (69, s.192; 53, s.207).

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu mübahisələr, nədənsə, yalnız iki komponentli vahidlər üzrə gedir (51, s.328). Halbuki dildə üç, dörd, beş, hətta daha çox komponentləri frazeoloji vahidlər də geniş yayılmışdır və, zənnimizcə, burada müəyyən bir ümumiləşdirilmiş fikir söyləmək üçün vahid meyardan çıxış etmək lazımdır. Məsələn: üstünə diri ilan atsan, yerindən tərpənməz; elə bil üstünə qaynar su tökdülər; itin ağzına sümük atmaq (131); salavat çevirməklə donuz darıdan çıxmaz; qoyuna qırxılıq qoyulanda, keçinin gözü yaşarar; dərd dərd üstündən gələr; bəla başa dildən gələr; kasıb qayınatanı kürəkən də istəməz; dostu yaman gündə tanıyarlar; ot kökü üstündə bitər; dərd olmaz – dərs olmaz; zəhmətsiz elm olmaz; ocaqsız tüstü olmaz; çəpər dirəksiz dayanmaz; elm üçün qocalıq yoxdur; igidlər işdə seçilər; hər zərərin öz xeyri var; tez duranla, tez evlənən peşiman olmaz; düşmənin çox, axmaq dostundan qorx; ata malı fərsiz oğula xeyir verməz; qeyz dərrakəni məhv edər; iki məhəbbət bir qəlbə yerləşməz; iş zarafatı sevməz; gözələ də ağıl gərək; gədədan ağa olmaz; böhtan bir kösövdür – yandırılmaz, qara

yaxar; qışqırmaqla üstün gələ bilməzsən; həlim söz sümüyü həll edər; şirin söz daşdan keçər; isti istəyən tüstüsünə də tab gətirər; yumşaq söz qabırğa qırmaz; şirin sözün başağrısı olmaz; ağıl bazardan alınmaz; daş qayaya rast gəlib; özgəsinə quyu qazan özü düşər; dişinə acı dəyməsə, şirinin qədrini bilməzsən; yalan ilə aləmi gəzmək olar, amma qayıtmaq olmaz; öz itin sənə hürər, adama ağır gələr; tək əldən səs çıxmaz; bir əl ilə çəpik çalınmaz; o bunun ayaqqabısına daban ola bilməz; o bunun əlinə su tökə bilməz; kədər insanı əridər; həqiqət gözə dirənər; söz oxdan bərk batar; səbr edən canını qurtarar; ziyan zəka artırar; qələm yazanı balta kəsməz; özgə diyar ağıl artırar; özgənin çörəyi ilə ömür sürmək olmaz; arvadı bəd olanın saqqalı tez ağarar; ağac bar verəndə başını aşağı salar (əyər); alimlik zəhməti ilə ələ gələr; atalar sözü mühakimə olunmaz (130), kimi çoxsaylı komponenti olan feli frazeoloji vahidlər bu mübahisələrdən kənarda qalmışdır. Onların “mürəkkəb, yaxud tərkibli fel” kimi tanınması prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələ feli frazeoloji vahidlərin yalnız struktur-semantik bir qrupu üçün nəzərdə tutula bilər, bütün frazeoloji sistemə onun aidiyyəti yoxdur: “işini bilmək” kimi birləşmənin mürəkkəb, yoxsa tərkibi fel olması haqqında mübahisələr açmaq mümkün olduğu halda, “yaba ilə dovğa içmək” frazeoloji vahidinə bunu şamil etmək özünü doğrultmur, çünki konstruksiyanın ölçüsü böyüdükcə o, frazeoloji cümlə şəklini alır və belə cümlələrin özünün də daxili strukturu olur. Müqayisə edək: “yaba ilə dovğa içmək” frazeoloji cümləsində, olsa-olsa “dovğa içmək” komponentinin mürəkkəbliyi və ya tərkibi olması barədə danışmaq mümkündür. Digər komponentlər kənarda qalır. Deməli, bütövlükdə frazeoloji vahidi həmin planda təhlil etmək olmur.

Komponentləri çoxsaylı olan frazeoloji vahidlərin sabitliyi haqqında danışarkən bir sıra hallarda bu sabitliyin şərti xarakter daşdığını qeyd edirlər. Həqiqətən də, belə vahidlərin nitqdə geniş interpretasiya olunma imkanları vardır. Frazeologizmlər tərkibcə böyüdükcə, sanki onların frazeoloji “qayda-qanunlarla idarə olunması” çətinləşir, burada inversiya, sözlərin ixtisarı, yaxud söz əlavə olunması, komponentin yaxın mənalı sözlə əvəzlənməsi və s. baş verir. Əlbəttə, bu, idiomlarda özünü zəif göstərir. Məsələn, “mənim gözüüm səndən su içmir”

frazeoloji qovuşmasında yalnız inversiya və ya morfoloji mütəhərriklik mümkündür. Müqayisə edək: “gözüm su içmir səndən”, “su içmir gözüm səndən”, “mənim su içmir gözüm səndən”, “mənim səndən su içmir gözüm” və s., həmçinin “bizim ondan gözümüz su içmir”, “onları bizdən gözü su içmir”, “mənim səndən gözüm su içmədi”, “bizim sizdən gözümüz su içməmişdi” və s. Lakin frazeologizmlərin digər çoxkomponentli növlərində oxşar sərbəstlik daha geniş planda özünü göstərir. Müqayisə edək: “zurnası ilə oynamaq”, “tütəyi ilə oynamaq”, “zurnası (tütəyi) altında oynamaq”, “zurnası (tütəyi ilə) altında rəqs eləmək”...

Deməli, əslində frazeoloji vahidlərin sabitliyi haqqında söhbət açarkən şərtliyi nəzərə almaq lazım gəlir: dil faktı olmaq etibarilə frazeologizm sabitdir, nitqdə isə onlarda bu və ya digər dərəcədə üslubi məqsədlərlə dəyişikliklər baş verə bilər (idiomlar istisna olmaqla).

Frazeologizmlərin sabitliyi barədə danışan V.P.Jukov göstərir ki, sabitlik dilin xüsusi, keyfiyyətə müəyyənlanmış vahidi olmaq etibarilə frazeologizmlərin sərbəst söz birləşmələrinə qarşı, ilk növbədə isə öz ekvivalentlərinə və tərkibindəki sözlərin sərbəst işlənmə variantına qarşı müqaviməti kimi başa düşülə bilər. Burada əsas odur ki, sabitlik semantik səviyyədə, sememlərin birləşməsi səviyyəsində həmişə qorunur (85, s.6-7).

Tərkibində fellərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin isə, nitqdə aktuallaşarkən, mütəhərrikliyi ismi frazeoloji vahidlərdən qat-qat güclü olur. Çünki burada bir tərəfdən, vahidin başqa nitq hissələrindən ibarət komponentlərinin dəyişmələri ilə yanaşı fel komponentlərinin şəkil və formaca, zamana, şəxsə, kəmiyyətə, bitkinlik, qeyri-bitkinlik və s. morfoloji növlərə görə işlədilməsi (85, s.210-226) də bütövlükdə frazeologizmlərin aktuallaşmasında əsas rollarından birini oynayır.

Dilçilik terminləri lüğətlərində nitq felləri haqqında müəyyən qısa məlumat verilsə də (məsələn, onların “deklarativ fel” adlandırılması da məlumdur) “təfəkkür fellərinin” bəzi yerlərdə yalnız adı çəkilir. İ.B.Şatunovski “bilmək, fikirləşmək,

hesab etmək, zənn etmək, inanmaq” kimi təfəkkür fellərini “epistemik fel” adlandırır (119).

Azərbaycan dilində fellərin aşağıdakı lüğəvi məna qruplarına rast gəlinir: 1) hərəkət felləri, 2) iş felləri, 3) hal-vəziyyət felləri, 4) nitq felləri, 5) təfəkkür, görmə, eşitmə prosesi ilə bağlı fellər.

H.Quliyev “Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı” adlı monoqrafiyasında felin 11 məna qrupunu ayırır: 1) iş felləri; 2) hərəkət felləri; 3) vəziyyət felləri; 4) təbiət hadisələrini bildirən fellər; 5) psixi fəaliyyət bildirən fellər (buraya müəllif nitq, hissi-qavrayış, təfəkkür, idrak fellərini aid edir); 6) arzu bildirən fellər; 7) duyğu (hiss) felləri; 8) emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə bildirən fellər); 9) emosional təəssürat felləri; 10) emosional münasibət bildirən fellər; 11) səslənmə bildirən fellər.

Nitq və təfəkkür arasındakı sıx bağlılıq ilk baxışda belə mülahizə irəli sürməyə imkan verir ki, onları məcmu halında götürüb, dil-təfəkkür kompleksindən çıxış etmək, “nitq-təfəkkür felləri”ni bir leksik-semantik qrupda da birləşdirmək mümkündür. “Leksik-semantik qrup” anlayışının tərfi də buna imkan verir. “leksik-semantik qrup” eyni nitq hissəsinə aid sözlərin eyni leksik məna komponenti səviyyəsində semantik əlamət inteqrasiyası əsasında bir yerə toplanmasından ibarət leksik-semantik dil sistemi (mikrosistem) parçasıdır (1, s.301).

F.P.Filin “Dilçilik nəzəriyyəsinə dair oçerkləri” (“Очерки по теории языкознания”) adlı kitabında 1982-ci ildə yazırdı ki: “Dilçilikdə sözlərin leksik-semantik qruplarının axtarışı mütləq lazımdır. Çünki bu üsuldan istifadə etmədən dilin lüğət tərkibinin sistemli təsviri mümkün deyildir. Bu məqsədlə leksik material tematik və leksik-semantik qruplara bölünür. Əvvəla, bu müəyyən metodik əhəmiyyətə malikdir, ikinci isə, metodoloji cəhətdən düzgün və qanunauyğundur. Müxtəlif qrup predmetləri, təbiət və cəmiyyət hadisələrini bildirən sözlərin, onların inkişafının tədqiqi özlüyündə vacibdir” (91, s.131-132).

“Leksik-semantik söz qrupu” termini ilə leksikologiya leksik mənalarına görə, birləşən, semasiologiyada isə, sözlərin mənaları arasında əlaqələrə görə, birləşən

söz qrupları nəzərdə tutulur. Sözlərin leksik-semantik qrupları semasiologiyanın obyektı olmaqla bərabər həm də leksikologiyaya daxildir. Çünki semasiologiya və leksikologiya bir-birinə yaxın şöbələridir. Hər iki şöbənin obyektı leksik vahidlərdir.

A.M.Qurbanov qeyd etdiyi kimi, leksikologiya dilin leksik sistemini, semasiologiya isə, dildə söz və ifadənin mənası, mənanın dəyişməsi məsələlərini tədqiq edir (26, s.200, 209-210). Bu və ya digər leksik-semantik qrupa daxil olan sözün məna strukturunda tam eyniyyət yoxdur. Leksik-semantik qrupda birləşən sözlər, sadəcə olaraq, mənaya görə qohum sözlərdir. Beləliklə, sözlərin leksik-semantik qrupu leksikologiyada əşya, proses və hadisələrin əlaqə və münasibətinə, semasiologiyada isə, sözlərin məna əlaqələrinə söykənir. Birinci halda leksik-semantik qrup çoxlu miqdarda sözü, ikinci halda isə, tərkibcə məhdud sözlər qrupunu əhatə edir.

Fellərin semantik təsnifatı əslində dil əlamətlərinə əsaslanır. Fellərin semantik təsnifatı konkret isimlərin təsnifatından onunla fərqlənir ki, bu və ya digər qrupa daxil olan fellər dil əlaqələrinə malik olur. Onlarda ümumi sintaktik göstəricilər daha çoxdur, özü də məhz dil göstəriciləridir. Buna görə də linqvistik tədqiqatlarda onlar leksik-semantik qruplar adlandırılır (16, s.16).

Nitq və təfəkkür fellərinin ayrı-ayrılıqda götürülüb öyrənilməsi, lüğətlərdə onlardan yalnız birinin şərh edilməsi və həmin fellərə bir leksik-semantik qrup kimi yanaşılmasına şərait yaradır. Lakin bu, ilk baxışda belədir. Nitq və təfəkkür münasibətləri bir vəhdət təşkil etsə də, əslində burada iki fəlsəfi-linqvistik kateqoriyadan söhbət gedir. Onların birləşdirilməsi və ya ayrı götürülməsi sonrakı məsələdir. Əgər biz həmin felləri bir yerdə götürmüş olsaq, bu, sonrakı vəhdəti əks etdirəcəkdir, vəhdət isə hansısa komponentlərin məcmusudur. Deməli, bu vəhdəti də “xırdalamaq, parçalamaq”, üzvləndirmək mümkün olacaqdır. Bunu nəzərə alıb nitq-təfəkkür vəhdətinin atributlarını ayrılıqda öyrənməyi münasib sayırıq. Çünki onlardan hər birinin özünəməxsus spesifik leksik-semantik incəlikləri ola bilər. Məsələn, nitq, təfəkkür, hərəkət və iş fellərinin özünün ayrıca kateqorial leksik mənası məlumdur.

“Nitq fellərinin kateqorial leksik seması “danışmaq” – “nitqdən istifadə etmək”dir. Burada “danışmaq” feli özünün əsas mənasında bütövlükdə nitq felləri leksik-semantik qrupunun baza identifikatorudur” (93, s.74).

Bu əlamətdən çıxış etdikdə deyə bilərik ki, “fikirləşmək” feli təfəkkür felləri leksik-semantik qrupunun baza identifikatorudur və bu qrupun kateqorial leksik seması “fikirləşmək” – “təfəkkürdən bəhrələnmək”dir.

Ümumiyyətlə, bu leksik-semantik qrupa aid fellərin iki mənası vardır. “Stativ məna – insan beynində mümkün ola bilən fakt haqqında təsəvvürün olmasını göstərir; aktiv məna – mümkün olan faktla əlaqədar məqsədyönlü təfəkkür prosesini göstərir” (88, s.28-29). Məlum olur ki, “təfəkkür fellərinə, fikirləşmə prosesini həyata keçirmək” kimi ümumi manifestiyalı fellərlə yanaşı, təfəkkür-düşüncə aktı mənasında işlənən və öz növbəsində “təsəvvür etmək”, “zənn etmək”, “qət eləmək”, “inanmaq”, “başə düşmək”, “arzulamaq”, “səhv etmək” nüvə mənalərinə malik fel qruplarına bölünən başqa fellər də aid edilir” (101, s.13-22).

Bu xüsusiyyətinə görə, təfəkkür fellərinin semantik əhatə dairəsi nitq fellərinin semantik əhatə dairəsindən daha genişdir.

Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar bizə məlum olan elmi araşdırmalarda nitq və təfəkkür fellərini bir-birindən fərqləndirmiş, onların hər birini ayrıca leksik-semantik qrup kimi müəyyənləşdirmişlər (90, s.30-32, 39-40).

Lakin bu o demək deyildir ki, iş-hərəkət, hal-vəziyyət, nitq və təfəkkür felləri yalnız sadalanan semalarda məhdudlaşır (58, s.207). Hər iki leksik-semantik qrup tədricən eksplisitliyə meyl edir, çünki insanın iş-hərəkət, hal-vəziyyət, dil-təfəkkür münasibətləri daim inkişafda olduğundan onun işi, hərəkəti, nitqi və təfəkkürü sema baxımından da müntəzəm sürətdə zənginləşir: insan fikirləşmə prosesi ilə bağlı yeni-yeni imkanlar əldə edir, özünün fikirləşmə fəaliyyətinin nəticələrini nitqdə əks etdirir – dil və təfəkkür komponentləri öz reallaşma imkanlarını genişləndirir. “Danışiq prosesi, nitqdən istifadə etmə fəaliyyəti ikitərəfli hadisədir: insan nitqi daxili (ideal, məzmunla bağlı) və xarici (maddi cəhətdən ifadə olunan, formal) cəhətlərə malikdir” (93, s.75) və bu fakt nitq fellərinin semasının genişlənməsinə təsir göstərir. Məsələn, T.V.Matveyeva rus dilinin dialektində

danışiq fellərinin on bir mənə – sema növünün olduğunu qeyd edir ki, bu da sonralar ədəbi dildə də bu leksik-semantik qrupun mənə genişlənməsini canlı dil faktları ilə təchiz edir: 1) verilən informasiyanın dəyərliyi; 2) verilən informasiyanın mötəbərliyi; 3) fəaliyyətin sonrakı məqsədi; 4) fəaliyyətin intensivliyi, gərginliyi; 5) nitqin adresat üçün aydınlıq dərəcəsi; 6) tələffüz üsulu; 7) səs küyü; 8) temp; 9) sürətlilik; 10) çoxsözlülük və ya lakonizm; 11) nitq parçalarının təkrarlanması (93, s.75-76).

Bütün nitq və təfəkkür felləri dilin frazeoloji vahidlərinin formalaşmasında iştirak edir və bu zaman ikili dil hadisəsi baş verir (65, s.107), bir tərəfdən, danışiq və təfəkkür felləri danışiq və təfəkkür fellərinin ekvivalenti olan feli frazeologizmlərin yaranmasına kömək edir (38), digər tərəfdən, nitq və ya təfəkkür semasına aid olmayan başqa fellər frazeoloji vahidin tərkibində işlənməklə nitq və təfəkkür qrupunu zənginləşdirən yeni feli frazeologizmlərin formalaşmasında iştirak edir (56, s.174). Deməli, nitq və təfəkkür fellərinin cəmləşdiyi leksik-semantik qruplar üç istiqamətdə zənginləşir:

a) başqa qruplara mənsub fellər leksik-semantik cəhətdən modifikasiya olunur və bu qruplardan birinə daxil olur;

b) nitq və təfəkkür felləri frazeoloji sistem vasitəsi ilə öz leksik-semantik qruplarını zənginləşdirir;

c) başqa qruplara mənsub olan fellər frazeologiya vasitəsilə nitq və təfəkkür fellərinin ekvivalentlərinin yaranmasına və bu leksik-semantik qrupun zənginləşməsinə kömək edir (39, s.15).

Feli frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin isim komponentinin çoxu, fel komponentinin isə hamısı müasir dildə müstəqil işlənən sözlərdir. Məsələn, “əldən düşmək, ürək vermək” sabit birləşmələrində sözlərdən hər biri dilimizin lüğət tərkibində müstəqil mənəli leksik vahidlərdir.

Lakin müasir Azərbaycan dilində müəyyən miqdar feli frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onların baş sözü kimi işlənən isim komponenti leksik mənaya malik deyildir. Bunlar ancaq frazeoloji vahid daxilində işlənməklə dilimizdə mövcuddur.

Bu qəbildən olan söz komponentlərin bir qismi türk, ərəb və fars mənşəlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk mənşəli komponentlərin bəzisi qədim türk dillərində müstəqil mənaya malik sözlər olmuş və müasir türk dillərindən bəzilərinə də öz mənasını saxlamaqdadır (10, s.71-71). Məsələn, “püşk atmaq, hoqqa çıxartmaq, vaz keçmək, zəhlə aparmaq, mat qalmaq, başa vurmaq, baş çatlamaq, başını çevirmək, baş olmaq” (7, s.47).

Məlumdur ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən cəmiyyət üzvləri arasında əlaqə və münasibətlər yaranmış və getdikcə daha da inkişaf etmişdir. Xalqlar arasında mövcud olan müxtəlif əlaqə və münasibətlər nəticəsində bir dildən başqa dilə müəyyən sözlər daxil olur. Buna görə də bir dilin lüğət tərkibində müxtəlif dillərə məxsus bir çox sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu, dildə baş verən təbii bir prosesdir. Bu proses müasir dünya dillərinin indiki səviyyəsində də özünü göstərir. Başqa dildən sözalma, bəlkə də, indi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da artmışdır. Çünki hazırkı dövrdə müxtəlif mədəniyyətləri qarşılıqlı əlaqələrinin sıxlaşması, ictimai həyatın bütün sahələrində Şərq və Qərb xalqlarının yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Ona görə də lüğət tərkibinin müxtəlif sahələrində alınmalara böyük ehtiyac yaranır.

Xalqımızın bir sıra başqa xalqlarla olan bilavasitə əlaqə və münasibəti, elm və texnikanın inkişafı, rus və Avropa ədəbiyyatının dilimizə tərcümə edilməsi dilimizin zənginləşməsinə və onun ifadə vasitələrinin genişlənməsinə xidmət edir.

Müxtəlif sahələri əhatə edən Avropa mənşəli, xüsusən də ingilis mənşəli sözlər dilimizə daxil olmuşdur, məsələn, “Okey, kompüter, printer, mesac, imeyl, blütus, sms, mms, ikport” və s.

Dilimizin lüğət tərkibinə rus dili vasitəsilə daxil olmuş sözlər onun orijinallığına, müstəqilliyinə xələl gətirmir, əksinə zənginləşməsinə, onun ifadə vasitələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir.

Dünyada heç bir saf dil yoxdur. Belə ki, söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi həmişə mövcud olmuşdur.

İngilis dili mütəxəssislərinin müəyyən etdiyinə görə, ingilis dili sözlərinin yalnız 30% öz sözləridir. Bu baxımdan yanaşdıqda müəyyən edilmişdir ki, Hind-

Avropa mənşəli söz türk dillərinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Xüsusilə “kino – sinema, maraqlı – interesan” sözləri şəklinə işləndiyi xalqa Hind-Avropa sözləri də Azərbaycan dilində müşahidə edilir, o cümlədən, “lift, futbol, park, folklor, badminton, voleybol” sözləri indi də işlənməkdədir.

Beləliklə, ingilis dilində işlənən sözləri aşağıdakı qaydada vermək olar: 1) qədim geyim adı: “kaftan –caftan”; 2) qədim içki növü: “buza-buza”; 3) dənizdə minik növü: “qayıq-kayak”; 4) Orta Asiya xalqları (türkmən, qazax, qırğız, başqırd və s.) tərəfindən içilən at südü: “kımış - coumis”; 5) Azərbaycan və ingilis dillərində əzizləmə anlayışını ifadə edən: “dədə - daddy, bəbə - baby” sözləri bu qəbildəndir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi olan musiqi adları: “tar – tar, saz – saz, kaman – kaman” və s.; eləcə də bir sıra xörək adları, o cümlədən: “plov – pilaf, kabab - kabab” və s. türk dillərindən ingilis dilinə keçən bu sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşməyə səbəb olur.

Həmçinin ingilis dilində də, məsələn:

“But you *put the accent on* power development. That’s what we’re all interested in” (M.Wilson, “Live with Lighting”, bookIII, ch.I).

“It is impossible *to bring* his views *into accord* with yours” (Newspaper “Media”, January, 2001).

“The gamblers in the Mississippi use a very refined phrase for cheating – *playing the advantages* over him” (Fr.Marryat, “A Dairy in America”).

“He poured out volumes of speech... and *sawed the air* with his hands in a most extraordinary way” (M. Twain, “A Connecticut Yankee in King Arthur’s Court”, ch.23).

“Provision shops were opening, middle class families began *to take the air*, stout men in carpet slippers appeared in doorways” (A.J.Cronin, “A Thing of Beauty”, part I.,ch.VI).

“Dog my cats, if she ain’t gittin’so che’s as bad bout *chewin’ the fat* as poor Lina was - God rest her poor soul!” (J.Conroy, “The Disinherited”, part III, ch.B).

“I didn’t have anything special to do, so I went down to the can and *chewed the fat* with him while he was shaving” (J.Salinger, “The Catcher in the Rye”).

“...and the captain... orders the man to send the cat on shore, or else he’d throw it overboard. Well, the man, who was a sulky, saucy sort of chap, and no seaman. I’ve a notion, *gives cheek*, and says he won’t send his cat on shore for no man” (Fr. Marryat, “Poor Jack”, ch. XXII).

“Oliver. When last the young Orinaldo parted from you

He left a promise to return again

Within an hour; and, pacing through the forest,

Chewing the food of sweet and bitter fancy.

Lo, what befell!..” (W. Shakespeare, “As You Like It”, act IV, sc.3).

“With Chicago it *contests the chromo* for flatness of surface” (M.Twain, “Short Stories”).

“I will do my best to get the lawyers to «*come clean*» but if they won’t tell you, I can’t imagine their telling me” (J.Galsworthy, “Over the River”).

“Why not *come clean* here and now as to those facts, anyhow before it’s too late to take advantage of any mitigating circumstances?” (Th.Dreiser, “An American Tragedy”).

“Your theories will *come unstuck* this time», Isaac said with certainty” (P. Abrahams, “The Path of Thunder”, book III, ch.1).

“He had not felt like somebody for a long time, not since the publisher had written so encouragingly about the book, which had somehow *come unstuck* since then, and had lain untouched in its drawer for weeks” (M. Dickens, “The Angel in the Corner”, ch.10).

“I don’t think that this interview which you seem to dread so much, will be anything like as bad as you imagine. Anyway, I shall be there *to keep* you in *countenance*, so don’t worry” (SPI).

“You start *cracking wise*, and you’ll go out of here on your ear” (E.S.Gardner, “The Case of the Shoplifter’s Shoe”, ch. 8).

“I... will make that slanderous wretch *cry craven* in the dust” (R.Southey, “Madoc” ch.XV).

“But then, the thought darted across his mind that it was barely eleven o’clock; and that many people were still in the streets: of whom surely some might be found *to give credence* to his tale” (Ch. Dickens, “Oliver Twist”, ch.XX).

“Speaking as a man of science. I find it difficult *to give any credence* to the idea” (C. P. Snow, “The Affair”, ch.27).

“Suppose you made so much money that you could afford to buy everything you can think of and still not *make a dent* in the pile. Would you stop working? «I just happen to like this sort of work” (M.Wilson, “My Brother, My Enemy”, ch.11).

“My relations won’t *cry five* upon me”, Becky said, with rather a bitter laugh... (W.Thackeray, “Vanity Fair”, ch.XVII).

Frazeoloji vahid daxilində işlənən belə sözlərin bəzisi iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş (məsələn, sürüşquluya dəm vermək, gözümçıxdıya salmaq), bəzisi isə qoşa sözdən ibarətdir (məsələn, götür-qoy etmək, görün-baxım etmək).

Ərəb mənşəlilərdən “vəhşət, əncam” (məsələn, vəhşət tutmaq, əncam çəkmək), fars mənşəlilərdən “kar, püşk” (məsələn, kar aşmaq, püşk atmaq) kimi sözlər dilimizdə müstəqil şəkildə də işlədilir. Bunların da bəzisinin yalnız bir, bəzisinin iki, üç, ya da dörd sabit birləşmə daxilində işlənməsinə rast gəlirik (10, s.72).

İngilis dilində də, həmçinin, məsələn:

“We wanted to go out without telling the children, but my wife asked me about the times of the buses and *gave the whole game away*” (Th.Dreiser, “Sister Carrie”).

“It’s not good trying to stop us from becoming human beings at this stage of the game because some day one of us is going *to make the grade*. I know it’s not going to be me. Maybe it’s not going to be you but it may be your son” (W.Saroyan, “The Adventures of Wesley Jackson”).

“They could not *make the grade* together. She was prepared to shoulder some of the blame” (S.Bellow, “Herzog”).

“I’m willing to take Max’s word that you might be able to make yourself useful in a year or two... There’s only one proviso and that’s a big one: you’ve got to satisfy me when I get back that you can *make the grade*” (M.Wilson, “Live with Lightning”).

“And now, since we’ve *let our hair down*, Ray, I hope you can stay out of trouble for the rest of the week” (F.Knebel, Ch.Bailey, “Seven Days in May”).

“And this girl was French, not likely *to lose her head*, or accept any unlegalized position” (J.Galsworthy, “In Chancery”).

“She must always have been a cold self- possessed woman, but it is just with people like that nature at times plays strange tricks. I am prepared to believe that she *lost her head* completely” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”).

“Dr. Macphail bent down - he was not a man *to lose his head* in an emergency and turned the body over” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Rain”).

Habelə, rus dilində:

“Поздоровавшись, папа сказал, что будет нам в деревне *баклуши бить*, что мы перестали быть маленькими и что пора нам серьезно учиться” (Л.Толстой, “Детство”).

“Город никак не уступал другим губернским городам: сильно *била в глаза* жёлтая краска на каменных домах и скромно темнела серая на деревянных” (Гоголь, “Мёртвые души”).

“Д.А.Толстой заботился, чтобы умственные интересы в гимназической среде не *били ключом*, а смирно и анемично журчали в русле казённых программ” (Короленко, “История моего современника”).

“Оказалось не лёгким делом – работать и одновременно учиться. Приходилось до всего доходить своим умом и подолгу *блуждать в потёмках*” (И.Кремлёв, “Большевики”).

“Не *болел он душой*, не терялся никогда в сложных, трудных или новых обстоятельства” (Гончаров “Обломов”).

“Вы уж... сразу *берите быка за рога*. Это у вас лучше выходит, хотя вы и любитель присказок и предисловий” (Гладков, “Энергия”).

“Слову вы своему не господин. Над людьми любите *верх брать*, а сами им хотя и не хотите, но подчиняетесь” (Куприн, “Олеся”).

“Что же, Валюша, неужели ты откажешься? А как хорошо было бы! Ты среди девчат, а я среди ребят взялся бы. Рыжего чертяку Климку сегодня же *в оборот возьму*” (Н. Островский, «Как закалялась сталь»).

“Марина Осиповна сразу *забрала* не только своего супруга, но и всех детей *в руки*, и всё стало делаться так, как она хотела” (Решетников, “Свой хлеб”).

“Ты, оказывается, против иностранного вмешательства? Но, по-моему, когда *за горло берут* – рад будешь любой помощи” (Шолохов, “Тихий Дон”).

“Павка, сыграй что-нибудь грустное, чтобы *за душу брало*” (Н. Островский, “Как закалялась сталь”).

“Катя обняла девушку за плечи и дружелюбно сказала: - Не бойся, Лариса. Мы тебя *на буксир возьмём*. Ты ещё других перегонишь. – Как это на буксир? Поможем тебе, - пояснила Женья” (Г.Матвеев, “Семнадцатилетние”).

“Многие казаки *взяты* были *под стражу*. Схватили Михаила Кожевникова, привели в комендантскую канцелярию и пыткой вынудили от него... важные показания” (А.С.Пушкин, “История Пугачёва”).

“Надулся наш Индюк, вдруг став героем дня,

Хвост распустил, а сам, что было сил

(Хотя особенно никто и не просил)

Заголосил: «Родня! *Берите* все *пример* с меня!

Довольно вам в пыли купаться” (С.Михалков, “Морской Индюк”).

“Его ужасно мучает, что он отдал чужому человеку свою дочь. Но *взять назад слово* он не может” (Л.Толстой, “Анна Каренина”).

“Потом взяла слово Ольга Николаевна и сказала, что для того, чтобы успешно учиться, надо правильно распределять свой рабочий день” (Н.Носов, “Витя Малеев в школе и дома”).

“Кроткий был (Белорусов) и смиренный, вина капли *в рот не брал*» (Мельников –Печерский, “Старые годы”).

“Дорожу мнением истинно умных людей, а не каких-нибудь проблематических умников... Камень был прямо в мой огород” (Ф.М.Достоевский, “Село Степанчиково и его обитатели”).

“Нас обманывают, обкрадывают, заставляют *бросать на ветер* народные деньги, умышленно портить импортное оборудование, а вы говорите, что больших происшествий не наблюдается!” (В.Тевекел, “Гранит не плавится”).

“А ты правду сказал, сват, - сочился сквозь гомон насмешливый басок, - хотя девка ещё и не выдохлась, а другая уж на плечах у неё висит! А, пожалуй, нагонит! – Родион с тревогой наблюдал за девушкой в васильковом платье” (Е.Мальцев, “От всего сердца”).

Akademik V.V.Vinoqradov yazırdı: “Müasir dil sistemində xeyli söz, ümumiyyətlə, bilavasitə mənaya malik deyildir, onlar ancaq az miqdar frazeoloji vahidin daxilində nəzərə çarpır. Belə birləşmələrdə bunların mənaları, hər şeydən əvvəl, sinonimləri ilə əvəz edilməklə müəyyənləşir” (78, s.348).

Frazeoloji mənanın formalaşmasında komponentlərdən biri kimi fel mühüm rol oynayır. Lakin frazeologizmlərin yaranmasında bütün fellər eyni dərəcədə fəallıq göstərmir.

Müasir Azərbaycan dilində feli frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətini “isim - fel” modelli frazeologizmlər təşkil edir. Yalnız Azərbaycan dili deyil, başqa türk dilləri üzərində aparılan müşahidələr də göstərir ki, ismi tərəfi insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərdən ibarət olan feli frazeoloji vahidlər dildə daha zəngindir (23, s.103). Nümunələrə diqqət yetirək: baş əymək, başına dolanmaq, başına gəlmək, ürəyi getmək, ağız açmaq, dili topuq vurmaq və s.

Müasir Azərbaycan dilində struktur – semantik cəhətdən diqqəti cəlb edən frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi də müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin iştirakı ilə formalaşmış frazeoloji vahidlərdir. Bunlara aşağıdakı nümunələr misal göstərmək olar:

Bardaş qurmaq – qıçlarını dizdən qatlayıb oturmaq;

Molla Həmid ... rəfdəki küncləri didilmiş kitabı əlinə aldı və döşəyin üstündə *bardaş qurub* oturdu (“Bakı” qəzeti).

Vaz keçmək - əhəmiyyət verməmək, maraqlanmaq;

Vaz keçib dağdan, daşdan,

Yer tutdu, yuva saldı (Ə.Cavad).

...Qadını daha da təlaşa, həyəcana salmamaq üçün bundan *vaz keçmişdi* (Mir Cəlil).

Duyuq düşmək – baş verəcək bir hadisəni qabaqcadan duymaq;

Amma Hacıyev də, uşaqlar da vaxtında *duyuq düşüblər* (Ə.Əbülhəsən).

Dilimizdə bu frazeoloji vahidin təsirli məna daşıyan “duyuq salmaq” forması da vardır.

Mısmırığını sallamaq – qaşqabağını sallamaq, bikef olmaq;

Bayaq əl çalan valideynlər *mısmırıqlarını sallamış*, əl çalmayanlar razılıqla gülümsəyirdilər (Anar).

Sürüşquluya dəm vermək – bir yerdən gizlicə getmək;

Kələyin isə keçmədiyini görüb, tez oradan *sürüşquluya dəm verdim* (Ə.Əbülhəsən).

Gözümçıxdıya salmaq – görmək istəməmək, gözü götürməmək;

Onu bərkə-boşa çəkəndə də cavab verir. – Niyə məni *gözümçıxdıya salırsınız* (“Azərbaycan” qəzeti).

Hoqqa çıxmaq – bir işin həllində yeni bir maneənin baş verməsi;

Hələ bu da az imiş, təzə bir *hoqqa* da böyründən *çıxdı* (Ə.Əbülhəsən).

“Hoqqa” sözünün iştirakı ilə dilimizdə “hoqqa çıxarmaq, hoqqa düzəltmək, ...hoqqadan çıxmaq” formaları da vardır.

Mat qalmaq – son dərəcə təəccüblənmək;

Abbasəli Fərmanı kürsünün yanında yıxılmış görcək *mat qalır* (Ə.Abbasov).

Mehrini salmaq – meyl göstərmək, sevmək, əzizlənmək;

O, getdikcə bu sakit qızı *mehrini salır*, hətta Nərgiz məktəbdən bir az gec qayıdanda darıxmağa başlayırdı (İ.Şıxlı).

Bu göstərdiklərimizdən əlavə, müasir Azərbaycan dilində “mırt vurmaq, xurt düşmək, qıy vurmaq, zü tutmaq” frazeoloji vahidləri də vardır ki, bunların birinci komponenti müstəqil mənaya malik olmayıb təqlidi sözlərdən ibarətdir (10, s.76).

Misallar:

O, belə çırpına-çırpına üzü üstə *xurt düşüb* gedirdi (S.Rəhimov).

Ləzzəti var ki, ay qardaş, tində bekar durmağın,

Tay-tuşunu toplayıb, boş yerə *mırt vurmağın* (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

Bu axşam Elxanın toy məclisi var,

Hay vurur, *qıy vurur* sərxoş qonaqlar (S.Vurğun).

Yaltaq var ki, açıqdan-açığa müdirə *zü tutur* (“Azərbaycan” qəzeti).

Feli frazeoloji vahidlərin müəyyən hissəsinin baş komponenti təkrardan ibarətdir. Belə təkrarların bəzisi səs təqlidi əsasında yaranan sözlər-yamsımalardır. Məsələn, “pərən-pərən salmaq, pıç-pıç düşmək, mus-mus demək” və s.

Müasir Azərbaycan dilində feli frazeoloji birləşmələrin müəyyən qisminin birinci komponenti qoşa sözdən ibarətdir. Bunlar da təkrarlar kimi, sabit birləşmənin feli komponenti ilə müxtəlif qrammatik əlaqədə olur. Dilimizdə “vələk-vələk etmək, əl-ayaq açmaq, küy-kələk qoparmaq, baş-ayaq olmaq, dil-ağız eləmək, var-yoxdan çıxmaq, əldən-ayaqdan düşmək, əldən-ayaqdan getmək, baş-beynini aparmaq, ağına-bozuna baxmamaq” frazeoloji vahidlərin birinci komponenti belə sözlərdən ibarətdir. Misallar:

Qız *var-yoxdan çıxıb* cihaz hazırlayır (Ə.Vəliyev).

Qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata! Gecəyarıyacan *baş-beynimi aparırlar* (İ.Şıxlı).

Həyətdə kimsə *hay-küy salıb* (M.İbrahimov).

Azərbaycan dilində təkrarlar kimi, qoşa sözlərin iştirakı ilə formalaşan frazeoloji vahidlər də iki qrup təşkil edir:

1) birinci komponenti tək sözdən ibarət olub, mənəni qüvvətləndirmək üçün həm də təkrar işlənən forması olanlar, məsələn, “əldən düşmək / əldən-ayaqdan düşmək”, “başını aparmaq / beyini aparmaq – baş-beyini aparmaq”, “əldən getmək - əldən-ayaqdan getmək”;

2) tək sözdən ibarət qarşılığı olmayıb dildə elə qoşa söz kimi formalaşanlar, məsələn, “ağına-bozuna baxmamaq, aya-günə dönmək” (10, s.78). Misallar:

Hacı Mehdi: Sənə deyirəm, *baş-beynimi aparma* (Ə.Haqverdiyev).

Bəs sən niyə görünürsən, qadası. Demişdin ki, gələcəksən, zəng vuracaqsan. Özün isə *aya-günə dönmüsən* ... (C.Əhmədov).

Akademik V.V.Vinoqradov rus dilində nominativ mənə kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid kimi mövcud olan sözləri nəzərdə tutur. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Məsələn, müasir dilimizdə “öc almaq” frazeoloji vahidinin birinci komponenti olan “öc” sözü tarixən türk dillərində nominativ mənə daşımışdır. Bu söz indi ancaq “öc almaq” frazeoloji vahidinin daxilində işlənməkdədir.

Dilimizdə “acıq almaq” sabit birləşməsi mövcud olduğundan bu frazeoloji vahidin birinci komponentini “öc” sözünə, frazeoloji vahidin özünü isə “öc olmaq” frazeoloji vahidinə qoymaqla onun variantı kimi həmin birləşmənin mənasını müəyyənləşdirmək mümkündür. Lakin bunu “dan atmaq” sabit birləşməsinə tətbiq etmək mümkün deyil, çünki onun daxilindəki “dan” sözünə və eləcə də bütövlükdə həmin sabit birləşməyə variant olan feli frazeoloji vahid yoxdur. Digər tərəfdən, haqqında bəhs etdiyimiz frazeoloji vahidlərin xeyli hissəsinin baş sözü müasir dilimizdə nominativ mənə kəsb etməyən ərəb və ya fars mənşəlidir. Dilimizdə bunların da sinonimi yoxdur. Buna görə də frazeoloji birləşmə daxilində belə sözlərin sinonimləri ilə əvəz edilməsi yolu ilə mənalarının müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir (10, s.79).

Beləliklə, aydın olur ki, feli frazeoloji vahidlərin fel komponenti vaxtilə türk mənşəli olub, müasir dövrdə Azərbaycan dilinin öz sözləridir. Bunların baş sözlərinin də çoxu Azərbaycan dilinə məxsus leksik vahidlərdən ibarətdir. Lakin müəyyən qisminin baş sözü tarixən başqa dillərdən alınmadır. Belə sözlərin iştirakı ilə dilimizdə yüzə yaxın feli frazeoloji birləşmə işlənməkdədir.

Komponentlər arasında sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə feli frazeoloji birləşmələrin növləri

Feli frazeoloji birləşmələrin quruluşu haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, baş sözü ismin hansı halında idarə edilməsinə, başqa sözlə desək, komponentləri arasında sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə, feli frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü vardır. Birinci tərəfin formasına və ifadə vasitəsinə görə feli frazeoloji birləşmələri aşağıdakı struktur tiplərə ayırmaq olar:

- 1) şəkilçisiz baş söz + fel quruluşunda olanlar;
- 2) yönlük hal şəkilçili isim + fel quruluşunda olanlar;
- 3) təsirlik hal şəkilçili isim + fel quruluşunda olanlar;
- 4) yerlik hal şəkilçili isim + fel quruluşunda olanlar;
- 5) çıxışlıq hal şəkilçili isim + fel quruluşunda olanlar;
- 6) yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi + fel quruluşunda olanlar;
- 7) təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi + fel quruluşunda olanlar;
- 8) çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi + fel quruluşunda olanlar;
- 9) ismin bir neçə halında işlənən öz sözü + fel quruluşunda olanlar (10, s.80).

1) Şəkilçisiz baş söz + fel quruluşunda olanlar. Feli frazeoloji birləşmənin müəyyən qisminə birləşmənin baş sözü şəkilçisiz olur. Bunların çoxu isimlərdən, bəziləri isə başqa nitq hissələrindən, qoşa sözdən və ya nidalardan ibarətdir. Bunu nəzərə alaraq, birinci komponenti bir ümumi adla – “şəkilçisiz baş söz” adlandırmaq məqsədəuyğundur. Bu qəbildən olanların çoxu insanlara aid iş, hal-vəziyyət bildirir, cüzi bir qismi başqa konkret və ya mücərrəd isimlərə də aid edilir. Bunların aşağıdakı əsas yarım tipləri vardır:

a) tamamlıq tələb etməyənlər: “ayaq saxlamaq, aram tutmaq, bağdaş (bardaş) qurmaq, baş aparmaq, dövrən sürmək, əl-ayaq açmaq, gün görmək, xurt düşmək, oyun çıxarmaq”, misallar:

“Fazil müəllim hirslənib əlindəki tabaşirlə stulu döydü: - Gedə, sən də *baş apardın!*” (Anar).

“Bu səsi eşidəndə möminlər *ayaq saxlayırdı*” (M.İbrahimov).

“Qız beş ildir sənin yolunu gözləyir. Sən isə başlamısan *oyun çıxarmağa*” (M.S.Ordubadi).

Müasir ingilis dilində isə:

“When Dave finally got up on the slippery peeled brown logs, and helped Irene climb out beside him, they sat there for quite a time *getting their wind*, without talking” (D.Carter, “Fatherless Sons”, part III, ch.29).

“He did not *see way* as yet, but had little doubt that before long he would” (J.Galsworthy, “Caravan”, “A Stoic”).

“In this jungle war, the weaker papers *go to the wall*” (“Morning Star”, March 10, 1991).

b) şəkilçisiz isim + feli quruluşunda olan feli frazeoloji birləşmələrin çoxu “kimə?” sualına cavab verən tamamlıq tələb edir: “abır vermək, ağız açmaq, ağıl vermək, ağıl öyrətmək, acıq vermək, badalaq qurmaq, baş qoşmaq, boyun əymək, qaş-qabaq eləmək, dil-ağız eləmək, vay vermək, dirsək göstərmək, düdük vermək, əl açmaq, kələk gəlmək, gün verməmək, gün-dirrik verməmək, ləkə yaxmaq, söz atmaq, söz vermək, söz qaytarmaq, təşəxxüs satmaq, toy tutmaq, üz vermək, üz vurmaq, ümid vermək, ürək vermək, ürək-dirək vermək, ürək qızdırmaq, üz göstərmək, xux gəlmək”, misallar:

“Burada bir tədarükçü var. *Əli pulla oynayır*, hamıya *dirsək göstərir*” (M.S.Ordubadi).

“Baba, sənə biz etibar edib silah vermişik ki, bizi qoruyasan, yoxsa bizə *xux gələsən*” (S.Rəhimov).

“Mən özümü *oda salıb* onlara *baş qoşa bilmərəm*” (Ə.Vəliyev).

Müasir ingilis dilində isə:

“By Jove, it’s teargas!” - said Evans. “*Pass the word* along to put on gas goggles” (R.Aldington, “Death of a Hero”, part III, ch.7).

“I’ll help you in any way I can - I *give you my word...*” (I.Murdoch, “Henry and Cato”, part I).

“...a servant *brought word* to them that Macor Pendennis had returned to the hotel and was waiting to see his nephew” (W.Thackeray, “Pendennis”).

“He sighed. The world of today is too much for me. I’ve lived too long; it’s about time I *made way* for you, Roger, my boy” (W.S.Maugham, “The Hour before the Dawn”).

c) “kimə?”, “nəyə?” suallarına cavab verən tamamlıq tələb edənlər, şəkilçisiz baş söz + fel quruluşunda olan feli frazeoloji birləşmələrin az bir qismi yönlük halda yerinə görə həm insana, həm də başqa isimlərə aid olur: “ağız büzmək, inam göstərmək, yol vermək, tamah salmaq, tədbir görmək, ümid bağlamaq, fikir vermək, xor baxmaq, haq vermək, haq qazanmaq”, misallar:

“Sənə *bel bağladım*,

Atdın məni, ey munisi can...” (N.Rəfibeyli).

“Bu çərxi gərdişin, Növrəstə İman,

Kim *bel bağlayıb* ruzigarına” (Aşıq Növrəstə İman).

“Elə ki, Raya xanım varlı – karlı oldu, başladı mənə *ağız büzməyə*” (M.S.Ordubadi).

“Şəhərin çinovnikləri isə ... arada dolaşan söz-söhbətə *ağız büzərək* özlərini dövlət siyasətindən xəbərdar kimi çalışırdılar” (Q.Musayev).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“*Lay your account* with having to bear, and put no trust in being set right by me” (Ch.Dickens, “Martin Chuzzlewit”, ch.X).

“We may *lay our account* with being again involved in war” (OED).

“When he had us both up in March it was bad enough. This time he *gave me the works*. We’ve got to deliver at all costs, or else. I’m desperately worried” (A.J.Cronin, “The Northern Night”, part I, ch.11).

“Besides hunger and cold, the hobo was confronted with a maze of perils. Death laid in wait for him at every turn” (W.Foster, “Pages from a Worker’s Life”, ch.III).

“He could see from the corner of his eye Peter Topglass *lying in wait for him*” (I.Murdoch, “The Bell”, ch.VI).

ç) “kimə?”, “nəyə?”, “haraya?” suallarına cavab verən tamamlıq tələb edənlər; bu tipdən olan feli frazeoloji birləşmələrin az qismi həm insanlara aid isimlərə, həm də başqa əşyalara aid isimlərə, o cümlədən məkan anlayışı bildirən sözlərlə əlaqədardır: “söz qoşmaq, yaxın düşmək, göz yetirmək, baş çəkmək, nəzər salmaq, göz gəzdirmək”, misallar:

“Yüzbaşı təşvişə düşüb camaata *göz gəzdirirdi*” (C.Məmmədquluzadə).

“Ulduz evə *göz gəzdirdi*” (Ə.Məmmədخانlı).

“Zərifə: Onda sən istirahət elə, ata, mən də *göz gəzdirdim*, görək Mindilli hardadır” (S.Rəhman).

“Qoca təbəssümlə ona nəzər salaraq *başını yırğaladı*” (S.S.Axundov).

“Qızın solğun dodaqlarına *nəzər saldıqca* Əntiqənin dağa-daşa səs salan zənguləsi nəğmələri qulağında təkrar olardı” (Mir Cəlal).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I was prepared *to throw* my weight in Cung’s favor. But he mistrusted me and rejected my counsel” (M.West, “The Ambassador”, ch.VII).

“How our readers *throw* in all their enthusiastic weight behind the Daily Worker”... (“Daily Worker”, September 20, 1991).

“Why should lady Castlewood *put herself out of the way* to welcome the young stranger?...Was a great lady called upon to put herself out of the way for such a youth?” (W.Thackeray, “The Virginians”, ch.II).

“His income, such as it was, came from two or three directorships which Lufkin had stiffly but judiciously *put in his way*” (C.P.Snow, “Corridors of Power”, ch.XLVII).

d) “kimdən?”, “nədən?” suallarına cavab verən tamamlıq tələb edənlər; şəkilçisiz baş söz + fel quruluşunda olan frazeoloji birləşmələrin müəyyən qismi həm insana aid, həm də başqa isimlərdən olan vasitələri tamamladığı ismin çıxışlıq halında idarə edir: “əl üzmək, ibrət götürmək, yaxa qurtarmaq, söz salmaq, göz

olmaq, soraq vermək, söz açmaq, üz döndərmək, üz çevirmək, xəbər tutmaq, şəkk eləmək”, misallar:

“Bahar ceyrandan *əl üzmüşdüsə* də, qayıtmırdı, o indi qardaşının dalınca gedirdi” (Mir Cəlal).

“İndi o vaxtdan Xəlilli camatı bu işdən *əl üzüb*” (M.S.Ordubadi).

“Oxucum, gəl səni tanış eləyim,

Söz açım başqa bir qəhrəmanımdan” (M.Rəhim).

“*Söz açma* mənə çox çalışıb az yeməyindən” (M.Ə.Sabir).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I think I’ll *take advantage* of the rain stopping to go out”, he said. (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Rain”).

“You have been king enough to listen to me. I will *take* no futher *advantage*” (B.Shaw, “Platform and Pulpit”, “Foundation Oration”).

“What did Soames want now? Had he *caught wind* of her? Had he got wind of Paris?” (J.Galsworthy, “In Chancery”, part II ch. XII).

“It is unlikely then that there will be any way *to sweep* from him the topic *under the rug*” (“The Nation”, February 24, 2002).

“Mind what I say - he has *given* his friends *the ship*, and persuaded this delicate young creature, all along of her fondness for him, to be his guide and travelling companion...” (Ch. Dickens, “The Old Curiosity Shop”, ch.XVIII).

e) “kimdən?” sualına cavab verən tamamlıq tələb edənlər: “minnət götürməmək, minnət çəkməmək, məsləhət almaq, söz almaq, söz istəmək, həya eləmək”, misallar:

“Mərd ilə eylə ülfəti,

Çəkmə namərdən *minnəti*” (Aşıq Abbas).

“Bu gecə də ən yaxşı dostlarına ürəyini boşaltmaq... onlardan yeni *məsləhətlər almaq* istəyirdi” (Ə.Vəliyev).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I... drank while I had money left, and *ran in score* when anybody would trust me” (O.Goldsmith, “The Citizen of the World”, ch.LXV).

«I'm not going to run up a score with any of the tradesmen in this place» (DEI).

“You're a wide - awake young fellow” said Cartwright, at last. “*Learn the ropes* here and make yourself useful, and I'll see you're not passed over” (U.Sinclair, “King Coal”, book II).

“I should have asked for cash down beforehand, she told herself. Well, live and learn. After all I'm *learning the ropes*” (J.Lindsay, “All on the Never-Never”).

ə) ancaq insana aid olub, “kimə?”, “kimi?”, “kimdə?”, “kimlə?” suallarına cavab verən tamamlıqlardan birini tələb edənlər. Dilimizdə belə sabit birləşmələr çox deyil, buna görə də onları bir ümumi sərlövhə altında veririk. “Kimə?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlərə: “xəbər vermək, gün ağlamaq, üz verməmək, üz göstərməmək, söz vermək, cavab vermək”; “kimi?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlərə: “duyuq salmaq, razı salmaq”; “kimdə?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlərə: “maraq oyatmaq, üz qoymamaq, can qoymamaq, hal qoymamaq”; “kimlə?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlərə isə: “düz sarılmamaq, üz-göz olmaq, ülfət bağlamaq, ləc düşmək, mırt vurmaq” frazeoloji vahidlərini nümunə göstərmək olar. Misallar:

“Larisa isə ... nə özünə bir *gün ağlayır*, nə də öz bacarığı, biliyi ilə cəmiyyətə bir fayda verirdi” (İ.Gözəlov).

“Sənin oğlun heç kimdə *üz qoymayıbdır*” (“Qaçaq Nəbi” dastanı).

“Mən xırda bir işdən ötrü başqası ilə *üz-göz ola bilmərəm*” (M.S.Ordubadi).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I said something foul to her, she'd say something foul back, instead of turning the other cheek for more so as fo *put me in the wrong*” (M.Dickens, “The Happy Prisoner”, ch.10).

Kimlə? - “What a stunning girl”, said Martineau. I say, Lewis, youp friend is something *to write home about*” (C.P.Snow, “Time of Hope”, ch.XXVI).

“He had his own house. That was not only one of the perquisites of his office, but it was a necessity, since if he had lodged in the prison camp the convicts would have *made short work of him*” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “An Official Position”).

Kimi? – “...neither he nor *Mr.Morgan could be held to account*. And true, I answer because of their power! For not because of legal rights were Baker and Morgan beyond the arm of the law” (Th.Dreiser, “Tragic America”, ch.I).

“The gambles in the Mississippi use a very refined phrase for cheating - *«playing the advantages over him»*” (Fr.Marryat, “A Diary in America”).

Kimə? – “He *left word to his secretary* that he would be back at five o’clock” (HAI).

Kimdə? – “You ought to talk about hard luck”, Marie said gloomily. “I’m stuck out there in a place that *gives me the willies*. With no one to talk to...” (K.Tennant, “Tell Morning This”, ch.21).

Kimlə? – “Glass of wine, sir?” “With pleasure”, said Mr.Pickwick; and the stranger *took wine*, first with him... and then with the whole party together (Ch.Dickens, “Pickwick Papers”, ch.II).

f) “haraya?” sualına cavab olub, yer zərfliyi tələb edənlər; bu tipdən olan feli frazeoloji vahidlərin bir qismi məkan anlayışı ilə bağlı olub, müvafiq zərflik tələb edir: “ayaq basmaq, ayaq döymək, daban almaq, daxil düşmək, təşrif aparmaq, təşrif gətirmək”, misallar:

“Həmin xəstə kişilərin arvadları redaksiyamıza ayaq aldılar” (M.S.Ordubadı).

“Uşaq bayaq daban aldı məscidə” (“Azərbaycan nağılları”).

“Azarlılar: Hacı əmi, qapına daxil düşmüşük” (C.Məmmədquluzadə).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“Every calculation made of these valuables. Mrs. Rebecca found... that should circumstances occur, she might reckon on six or seven hundred pounds at very least, *to begin the world with*” (W.Thackeray, “Vanity Fair”, ch.XXX).

“...this is quite her own theory - no one has suggested it to her. Everybody else negatives it. For once she’s not *swimming with the tide...*” (A.Christie, “A Murder is Announced”, ch.8).

“There was a time when the Roman Empire *held sway over* the greater part of the known world” (“Morning Star”, February 4, 2001).

“He watched till she had disappeared: then slowly *retraced his steps* to the Mirabell Garden”. (J.Galsworthy, “Caravan”, “Salvation of a Forsyte”).

“There was no one in the house. Mason retraced his steps, switching out light behind him. He let himself out the front door...” (E.S.Gardner, “The Case of the Fugitive Nurse”, ch.6).

“*Put this toy out of sight* somewhere. The child must not see it until his birthday” (D.Cusack, “Picnic Races”, ch.IX).

“I do not know whether he continued to pursue his idea, for I myself *took the road* next morning...” (J.Galsworthy, “Caravan”, “A Simple Tale”).

“Tell him *to burn the road up* getting out to eleven ninety - one Killman Boulevard. I’ll be waiting for him” (E.S.Gardner, “The Case of the Black - Eyed Blonde”, ch.20).

2) Yönlük hal şəkilçili isim – fel quruluşunda olanlar. Feli frazeoloji birləşmələrin müəyyən qisminin birinci komponenti yönlük halda olur. Bunlar da tamamlıq tələb edib-etməməsinə görə üç yarım tipə ayrılır:

a) tamamlıq tələb etməyənlər. Aşağıdakı frazeoloji birləşmələr cümlənin ancaq mübtədası ilə sintaktik əlaqədə olub obyekt tələb etmir: “vahiməyə düşmək, vəcdə gəlmək, ağla gəlmək, ağla dolmaq, azara düşmək, aya-günə dönmək”, misallar:

“Turab *vahiməyə düşdü*, haçandan-haçana cəsarətini toplayıb soruşdu” (M.S.Ordubadi).

“Əsrimiz, zəmanəmiz *vəcdə gəlir* bax

Sudan od hasil edən bir insanın səsindən” (Q.İmamverdiyev).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“What a damned fool I was! Why! Didn’t I *keep my temper*?” (W.S.Maugham, “Theatre”, ch.XV).

“...he was unable *to keep his temper*. He flew into hardly repressed passion, and wished himself clear of the whole household” (Th.Dreiser, “Sister Carrie”).

“It was altogether too much for her and she *burst into tears*” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Jane”).

b) “kimi?” sualına cavab verən tamamlıq tələb edənlər: “vahimiyyə salmaq, vəcdə gətirmək, dilə tutmaq, dəhşətə salmaq, ayağa qaldırmaq, ağla gətirmək, dilə-sözə çəkmək, azara salmaq, dəhşətə gətirmək” vahidləri bu qəbildəndir, misallar:

“Yusif İdris: Ana, axı bayaq söz verdin ki, mənə daha *dilə tutmayacaqsan*” (M.İbrahimov).

“Haykaz onu *dilə-sözə çəkir*” (Ə.Abbasov).

“Maral: Onu *ağla gətirərlər*” (S.S.Axundov).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“Even if he did *throw the police off his trail*, she’ll go and give him away” (J.Lindsay, “Betrayed Spring”, ch.II).

“How are you getting on?.. What does that matter to you?” - she asked in reply. Philip could not help laughing. “*Don’t jump down my throat...* I was only trying to make myself polite...” (W.S.Maugham, “Of Human Bondage”, ch.46).

“When I first, got to know him, I did not know what to make of him, but I’ve *got, him taped* now” (ECI).

“Well! There must still be cross-examiners who could *tear* a reputation *to tatters*, especially if there wasn’t one to tear” (J.Galsworthy, “The Silver Spoon”).

c) birinci komponenti yönlük halda olan feli frazeoloji birləşmələrin bəziləri həm insane, həm də başqa canlı və cansız əşyalarla əlaqədar olub, “kimi?”, “nəyi?” suallarına cavab verən tamamlıq tələb edir: “dilə salmaq, ağza-dilə salmaq, dilə-dişə salmaq, ayağa salmaq, araya qoymaq”, misallar:

“Oxudu, yaratdı, dillərə saldı,

Səni dastan edib ellərə saldı” (Nigar Rəfibeyli).

“Qeyri vaxt olsaydı, bəlkə də, onu araya qoymazdılar” (İ.Qarayev).

Nəzərə almaq lazımdır ki, dilimizin sintaksisində “nəyi?” sualına cavab olan vasitəsiz tamamlıq qeyri-müəyyən olduqda “nə?” sualına cavab verir. Lakin feli frazeoloji birləşmə ancaq müəyyən vasitəsiz tamamlıq tələb edir: “məsxərəyə qoymaq, nəzərə almaq”, misallar:

“Öz quruluşu, ideyası etibarilə ... lətifələrin əksəriyyəti cəmiyyətin mənfi cəhətlərini *məsxərəyə qoymuş*, ...mərdliyi, cəsarəti təbliğ etmişdir”.

“Adil, niyyətətim budur ki, bizim hamımızı *nəzərə alasan*” (B.Byramov).

“Deyirəm, ölməyini, ay kişi bir *al nəzərə...*” (M.Ə.Sabir).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I’m poor but be carefyl. Do not *tread* too hard *on my toes*” (Sh.Anderson, “Kit Brandon”,ch.V).

“But where justice ends, mercy may begin. Should the man really die, only the Home Secretapy decides... Sometimes *the thumb is up*, sometimes down. Not in public... as in a Roman gladiatorial arena. In Senate and in silence” (“Tribune”, April 13, 1992).

“See how there rascals use me! They will not let my play run; and yet they *steal my thunder*” (J.Dennis, “Biographia Britannica”, HBQ).

3) Təsirlik hal şəkilçili isim – fel quruluşunda olanlar. Bu qəbildən olan sabit birləşmələr dilimizdə çox azdır. Onların bəziləri (“arı atmaq, arı-namusu atmaq”) heç bir obyekt tələb etmir və ancaq cümlənin mübtədası ilə sintaktik əlaqədə olur, bəziləri isə (“aranı açmaq, aranı vurmaq, aranı qarışdırmaq, aranı pozmaq, aranı sazlaşmaq”) “kimlə?” sualına cavab olan vasitələri tamamlıq tələb edir, misallar:

“O, indi də siyasət işlətməyi lazım bildi, çünki partiya təşkilatçısı ilə *aranı vurmaq* istəmirdi” (İ.Şıxlı).

“Əlidadaş: Qadanı alım, aranı qarışdırma” (M.S.Ordubadi).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“He determined *to make a splash* on the occasion of his daughter’s wedding” (ECI).

“There were lots of parties... which while putting a slight strain on our lingual abilities, in no way *dampened our spirits*” (N.Coward, “Present Indicative”).

“...if you can gain her confidence she’ll *pour out her soul* to you” (W.S.Maugham, “Then and Now”).

“His eyes held fear and desperation, though he laughed and *cracked jokes* with Dinny and Morrey...” (K.S.Prichard, “The Roaring Nineties”).

“Instead of *breaking lances with him*. I admitted he was absolutely right and I was absolutely wrong” (Kenk).

“Otto...*Cross my hand* with silver, lady. I’m so definitely the Gipsy Queen!”
(N.Coward, “Design for Living”).

4) Yerlik hal, şəkilçili isim – fel quruluşunda olanlar. Feli frazeoloji birləşmələr müəyyən qismi birinci komponenti yerlik halda fel komponenti ilə sintaktik əlaqədə olur. Bunların bəzisi “kimi?”, bəzisi isə həm “kimi?”, həm də “nəyi?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edir, misallar:

“Ellər aşığını *tutur nəzərdə*

Qalsın aramızda burası, həkim!” (Aşıq Şəmşir).

“Bir çox götür-qoydan sonra hələlik rast gəlmişkən hər iki yeri *əldə saxlamağı* məsləhət bildilər” (Mir Cəlal).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“We were ... *brought to a stand* on this very plain by severe fever”
(D.Livingstone, “Travels”, OED).

“There is on point however that *puts me to a stand*” (OED).

“The captain proceeded... *to set spurs* to her resolution” (W.Scott, “The Bride of Lammermoor”, ch.XXII).

“Janet. You are *putting* me rather *on the spot*. Charley - I really don’t want to apper disagreeable, but you see...” (N.Coward, “Peace in Our Time”, act I, sc.III).

“I’m not going to be pushed around by any murderer who is trying *to clear his own skirts* at my expense” (E.S.Gardner, “Shills Can’t Cash Chips”, ch.14).

“Billy... Don’t stand there yattering, *get your skates on!*” (K.Waterhouse, W.Hall, “Billy Liar”, act II).

5) Çıxışlıq hal şəkilçili isim – fel quruluşunda olanlar. Feli frazeoloji birləşmələrin bir hissəsinin baş sözü ismin çıxışlıq halında fel komponenti ilə idarə olunur. Bunlar da obyekt tələb edib-etməməsinə görə iki yerə ayrılır:

a) tamamlıq tələb etməyənlər. Bu qəbildən olanların bir qismi cümlədə ancaq mübtədə ilə sintaktik əlaqədə olur və heç bir tamamlıq tələb etmir: “dəbdən düşmək, əldən düşmək, abırdan düşmək, dəridən çıxmaq, aradan çıxmaq”, misallar:

“Şofer şikayət edib deyir ki, pakrişka dəyişməkdən əldən düşübdür” (M.S.Ordubadi).

“İqor Arkadyeviç Tumanov yenə təbdən çıxmışdı” (Ə.Abbasov).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“It’s no less than natural he should *keep dark*: so would you and me, in the same box” (R.L.Stevenson, L.Osbourne, “The Wrecker”, ch.XVII).

“But a young man had to work very hard *to gain his laurels*” (Kenk).

“Philip screwed up his courage. He turned the handle softly and walked in. He seemed to himself *to be trembling like a leaf*” (W.S.Maugham, “Of Human Bondage”, ch.34).

b) “kimi?” sualına cavab olan tamamlıq tələb edənlər. Dilimizdə işlənən: “abırdan salmaq, üzdən salmaq, əldən salmaq, üzdən-gözdən salmaq” sabit birləşmələri bu qəbildəndir, misallar:

“Külək də bir tərəfdən kişini *əldən salmışdı*” (C.Cavadov).

“Vartan-məshəb haqqı, Səfər bəy, keşişimiz qoymayır ... mənə lap *abırdan saldı*” (B.Talıblı).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“She has struggled so gallantly for polite reputation that she has won it: pitilessly *kicking down the ladder* as she advanced degree by degree” (W.Thackeray, “The Book of Snobs”, ch.VII).

“In my young days I should have been *laughed out of countenance* if I’d said a thing like that” (A.Huxley, “Crome Yellow”, ch.XIX).

“If Brown argues that this was because he didn’t address the conference he will be *laughed out of court*” (“Daily Worker”, July 14, 1991).

c) birinci komponenti çıxışlıq halda olan feli frazeoloji vahidlərin bir qismi də (“əldən buraxmamaq, gözdən salmaq, nəzərdən qaçıрмаq, aradan çıxarmaq, gözdən qoymamaq”) yerinə görə “kimi?” və “nəyi?” suallarına cavab verən tamamlıqlardan birini tələb edir, misallar:

“Hamı düşüb üstümə, atam öləndən sonra mənə *gözdən salıblar*” (Ə.Vəliyev).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“You know I have *kept everything* as *dark* as possible up to the present, for it is foolish to talk first and fail afterwards” (H.R.Haggard, “Stella Fregelius”).

“He can draw, can’t he? Fancy ‘*im keeping it dark* all this time” (W.S.Maugham, “Of Human Bondage”, ch.107).

“I don’t want to speak ill of your father... but... he’ll be back on your mother’s hands before a year’s over. You can imagine what that will mean to her and to all of you after this. The only thing is *to cut the knot* for good” (J.Galsworthy, “In Chancery”, part I, ch.IX).

6) Yönlük halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olanlar. Bu tip birləşmələrin bəziləri (“abrına qısılmaq, abrına-həyasına qısılmaq”) heç bir tamamlıq tələb etmir, bəziləri isə (“boynuna almaq, boynuna çəkmək, boynuna götürmək, dilinə gətirmək, ürəyinə gətirmək, ağlına vurmaq”) vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu cəhətdən həmin feli frazeoloji birləşmələr iki yerə ayrılır:

a) vasitəsiz tamamlıq tələb etməyənlər. Belə frazeoloji vahidlər sırasında: “boğazında çökmək, başına çıxmaq, qanına susamaq, qanına yerikləmək, ətinə yerikləmək, ayağına düşmək” kimi sabit birləşmələri göstərmək olar, misallar:

“Qarğa dedi: ...Padşah sən *qanına yerikləyir*” (“Azərbaycan nağılları”).

“Evdə o heç də fikirləşə bilmirdi. Arvadı *boğazına çöküb* min cür sorğu-sual ilə onun baş-beynini aparırdı” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“That retort was obvious, of course, my dear Sheriff, but nevertheless effective. I did somewhat *leave* my career *open* there, didn’t I?” (E.S.Gardner, “The D.A.Breaks an Egg”, ch.5).

“I *take leave* to doubt the truth of this statement” (Kenk).

“He *let fall* a hint of his intentions” (A.Christie, “Dead Man’s Mirror”).

“He *let slip* a chance of getting an article published” (DAI).

b) vasitəsiz tamamlıq tələb etdənlər. Bu tipdən olan feli frazeoloji birləşmələrin bir qismi vasitəsiz obyekt tələb edir. Həmin obyekt ismin müəyyən

və ya qeyri-müəyyən təsirlik halında ola bilər: “boynuna almaq, boynuna yıxmaq, boynuna qoymaq, ayağına çıxmaq, ayağına yazmaq”, misallar:

“...Gülümsəyib gözlərini süzdürmüşdü arada

Dönə-dönə qıvrılmışdı: - *Boynuma qoydunuz da!*” (H.Ziya).

“Dövrəmdə çox hərlənmə, yoxsa siçanın boynuna yıxdığımı *yazaram* sən *ayağına*” (M.S.Ordubadi).

Yönlük halda III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olan feli frazeoloji birləşmələrin bir qismi daha mürəkkəb struktura malikdir. Yəni onların fel komponenti yalnız bir sözdən – feldən deyil, fellə ismin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmədən ibarətdir (müqayisə et: “boğazına çökmək – başına iş açmaq”). Belə birləşmələrdə fel özündən əvvəlki ismi şəkilçisiz halda özünə tabe edərək onunla birlikdə, yəni söz birləşməsi şəklində frazeoloji vahidin mənsubiyyət şəkilçili sözdən ibarət birinci tərəfini yönlük halda idarə edir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz frazeoloji birləşmənin daha mürəkkəb struktur tipi ilə rastlaşırıq.

Bu quruluşa malik olan sabit birləşmələr də Azərbaycan dilində çoxdur: “ağına dil atmaq, ağına söz salmaq, atasına od vurmaq, başına iş açmaq, başına əngəl açmaq, toyuğuna daş atmaq, boynuna şər atmaq, ürəyinə dağ çəkmək, başına daş salmaq (pulun), başına ağıl qoymaq, başına çarə qılmaq” və s., misallar:

“Ay oğul, sən nə eylədin! Dinc oturduğumuz yerdə *başımıza iş açdın...*” (“Koroğlu” dastanı).

“Məhkəmənin *ağına bir dil də atmır* ki, iş düzəlsin” (Ə.Abbasov).

“Nəbi: Yaxşı buyurursan, Cəbi ağa, sən öləsən, durub *atama od vurur*” (S.S.Axundov).

“Telli arvadın sözləri Rüstəm kişiyyə bərk təsir etmişdi, ona görə ki, o da onun *başına ağıl qoyurdu*” (M.İbrahimov).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“Will you give me a personal introduction to the General manager? Why, what d’you want? I want him to give my firm his Advertising business. I’m certain

that if I could only *get a leg in* I could persuade him, but at present I can't get interview" (SPI).

"She *has her leg over the harrows* now", said Cuddie, "stop her who can" (W.Scott, "Old Mortality", ch.VIII).

"I think I *know the length of George's foot*" (Kenk).

"Vickie, my dear, I don't believe a lonely man has ever had the extreme good fortune to see such a charming person *come into his life*" (E.Caldwell, "This Very Earth", ch.XV).

7) Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçili söz və ya III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olanlar. Bu qəbildən olan frazeoloji vahidlərdə iş, hal-hərəkət ancaq subyektin özünə aid olur və heç bir tamamlıq tələb etmir: "abrını atmaq, ağzını yaymaq, ağzını dağıtmaq, ağzını sürümək, ağılı itirmək, başını itirmək, alnını qırıqdırmaq, burnunu sallamaq, dişini dəyişmək, dodağını sallamaq, barmağını dişləmək, başını qorumaq, milçəyini qorumaq, ağzını-burnunu turşutmaq", misallar:

"Ələddin: Çox ağzını dağıtma ha ... Ona Davətgəroğlu deyərlər" (M.S.Ordubadi).

"Birinci kəndli – Nə olar, canım,

Hərdənbir dişini dəyişir" (O.Sarıvəlli).

Belə frazeoloji birləşmələrin mənsubiyyət şəkilçili tərəfi, adətən, təklikdə işlənir, birinci tərəf kimi əlavə sözün işlənməsinə ehtiyac qalmır. Bu frazeoloji birləşmələrin başqa qismində mənsubiyyət şəkilçili söz təklikdə işləndiyi kimi, III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi də işlənir: "abrını almaq, abrını aparmaq, abrını-həyasını almaq, abrını-həyasını aparmaq, abrını vermək, abrını tökmək, abrını-həyasını tökmək, ağzını aramaq, ağzını əymək, ağzını yoxlamaq, ağılı oğurlamaq, adını batırmaq, adını çəkmək, ayağını basmamaq, amanını kəsmək, anasını ağlatmaq, atasını yandırmaq, babalını yumaq, başını yemək, başını əkmək, başmağını cütləmək, belini qırmaq, qanını içmək, qulağını doldurmaq, qulağını kəsmək, əl-qolunu bağlamaq, əlini kəsmək, sözünü kəsmək, başını ucaltmaq, aşını bişirmək, qanını almaq, qəlbini sındırmaq, evini yıxmaq, gözünü

oğurlamaq, işini bitirmək, xatirini istəmək, canını almaq, gözünü püfləmək”, misallar:

“Demə, səfirlərimiz xaricdə *abrınızı tökür...*” (A.Makulu).

“Gülmə, gülmə, çoxları mənim *başımı yemək* istəmişlər...” (S.Əmirov).

“Mürşid: Sadıqın *başını* bir güclə *əkə bildim*” (S.Rəhman).

“Bunlar sizin *qanınızı içirlər*” (B.Talıblı)

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“...Liza moved into the sheltered regimented Barbizon Hotel for Women. Liza says: *I went bananas!*” (“Time”, March 9, 1990, DNE).

“Sure enough he got down at the next station and made tracks for Frisco. He *changed his base*-he did” (DAE).

“Aw, don’t pay any attention to that human phonograph, Amy. He’s *got bats in his belfry*” (S.Lewis, “The Job”, part II, ch.IX).

“You? Anybody that would fall in love with you would have *to have bats in their belfry*” (J.O’Hara, “The Big Laugh”).

“She could never *keep her temper within bounds*” (Kenk).

“I’ve *got that new tune on my brain*” (Ch.Dickens, “Nicholas Nickleby”).

“I can tell him enough Navy yarns to fill a book-provided *the main brace is spliced* occasionally” (DAE).

“I’ll oppose this idea while I still *draw breath*” (Ch.Bronte, “Shirley”).

“As I told you, Mr. Porson, this lady who’s the boss, Miss Trant, she’s put up a lot of money for us...”. “She’ll think we’ve *sold her the gold brick*”, Mr.Mitcham put in mournfully. “And the show ought to go”, said Jimmy” (J.B.Priestley, “The Good Companions”, book II, ch.III).

8) Çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olanlar. Feli frazeoloji vahidlərin az bir qismini çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi –fel quruluşunda olanlar təşkil edir. Belə sabit birləşmələr III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi firkin məzmunu ilə əlaqədar olaraq dəyişir və bu birləşmə cümlə daxilində tam şəkildə işlədildiyi kimi, birinci tərəfi ixtisarla da ifadə edilir. Obyekt tələb etməsinə görə onlar iki qrupa ayrılır:

a) obyekt tələb etməyənlər: “ağzından vurmaq, ayağından çəkmək, başından açılmaq, başından basmaq, dalından qaçmaq, dalından dəymək”, misallar:

“Molla tez oğlunun ağzını tutur ki ... Qoy tufanı yatırsın, salamat qurtaraq, nəzirin *dalından qaçmaq* asandır” (“Molla Nəsrəddin lətifələri”).

“Bəyçoban deyər: *Açıl başımdan,*

Nə istəsən, verim, ondan danışaq” (Aşıq Hüseyn).

“Yusif: Fikir edirdim ki, bu zalım oğlu mənim *ayağımdan çəkməz*” (N.Nərimanov).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“It is the same old story of *applying* the economic and financial *brakes*, to stop imports rising, as soon as output looks like breaking the stagnation barrier” (“Daily Worker”, December 10, 1995).

“He did not talk to them; they had already been told exactly what each of them was to do, and who was to do what in case the first-choice man *kicked the bucket* or was otherwise out” (S.Heym, “The Crusaders”, book III, ch.8).

b) obyekt tələb edənlər. Çıxışlıq halda III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olan frazeoloji birləşmələrin bir qismi ismin təsirlik halında obyekt tələb edir, bir qismi isə ancaq qeyri-insan mənalı isimlərlə işlədilir. Digər qismi isə, ifadə edilən firkin məzmunu ilə əlaqədar olaraq hər iki qrupdan olan obyektə bağlıdır: “burnundan tökmək, boynundan atmaq, ürəyindən çıxarmaq, yadından çıxarmaq, başından atmaq (fikri və s.), ayağından silmək, xəyalından keçirmək, başından sovmaq”, misallar:

“Özümüz öz malımızın sahibiyik. Adam çağırırıq, maşınlara akt bağlayıb *ayağımızdan silərik*, - deyə sənədləri göstərdi” (M.S.Ordubadi).

“Mirzə Hüseyn: Qəti olaraq *boynundan atır*” (S.Rəhman).

“Nazilə: *Yadından çıxarma* ki, Mehriban bacını da toyumuza çağırırıq” (H.Seyidbəyli).

Qeyd etmək lazımdır ki, yönlük halda III növ təyini söz birləşməsi – fel quruluşunda olduğu kimi, bu quruluşundan olanların da mürəkkəb forması vardır: “ağzından söz qaçıрмаq, ağzından od tökmək, sözündən baş açmamaq, dabanından

tüstü çıxmaq, dilindən kağız almaq, əlindən dad qılmaq, yaxasından əl çəkmək, ürəyindən xəbər vermək, canından əl çəkmək”, misallar:

“Birinci kəndli: Gör necə *ağzından od tökür*” (Ə.Haqqverdiyev).

“...Odur ki, zindabanı hədələrsən, ta bir yerdə *ağzından söz qaçırmaz*” (“Nağıllar”).

“Kolxoz sədri gülümsəyib dedi: - Bəlyar, lap mənim *ürəyimdən xəbər verdin*, əziz başın üçün, bu cavanların yolunda canımı qurban verməyə hazıram” (M.S.Ordubadı).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“I rode my gallant grey so close to the wheel that I grazed his near fore leg against it, and *took the bark of*, as his owner told me «to the tune of three pounds seven...” (Ch.Dickens, “David Copperfield”, ch.XXXIII).

“He was laid up while with a touch of pneumonia after that and couldn’t go to work... I *went to bat for him* at the studio and made them keep him on salary till he got better” (J.O’Hara, “Files on Parade”, “Most Gorgeous Thing”).

“All he had achieved was an animal who would *keep him at bay*, a woman who would hunt for every word to catch and twist in vulgar dispute” (J.Aldridge, “The Hunter”, ch.1).

“But while his strength still endured Ernest was fighting with such ungovernable fury, and such a complete disregard of personal consequences, that he was for a while at any rate, *getting the best of it*” (H.R.Haggard, “The Witch’s Head”, ch.I).

9) İsmi bir neçə halında işlədilən “öz” sözü və fel quruluşunda olanlar. Azərbaycan dilində bir neçə feli frazeoloji vahid vardır ki, bunlar ancaq “öz” sözünün əsasında formalaşmışdır. Belə sözlərin birinci komponenti olan “öz” ismi bir neçə halında işlədilir və bu cəhətdən yuxarıdakı bölgələrdə göstərdiklərimizi xatırladır. Lakin onlardan fərqli olaraq, bunlarda ifadə edilən anlayış ancaq haqqında söhbət gedən şəxsin özünə aid olur və komponentlərdən heç biri dəyişmədiyi kimi, əlavə üzv də tələb etmir. Bunu nəzərə alaraq “öz” sözü ilə formalaşan frazeoloji vahidləri ayrıca veririk.

Bu növdən olanların birinci komponenti ismin yönlük, təsirlik və çıxışlıq hallarından birində işlədilir. Lakin bunlar da azlıq təşkil edir, belə ki, birinci komponenti yönlük halda olanlar ancaq “özünə aldırmaq, özünə götürmək, özünə çıxmaq” (sözü, eyhamı və s.) kimi bir neçə vahiddən bunlara nisbətən çoxdur: “özünü ağır aparmaq, özünü ağır tutmaq, üzücü bilməmək, özünü-sözünü bilməmək, özünü ...-ə (yer zərfliyi) vermək, özünü ... (-ə) (yer zərfliyi) vurmaq, özünü (-ə) qoymaq (mücərrəd mənalı isimlərlə, məsələn, eşitməməzliyə), özünü qurd qayırib ortalığa atmaq, özünü dartmaq, özünü çəkmək, özünü doğrultmaq, özünü itirmək, özünü göstərmək, özünü naza qoymaq, özünü oda-gözü vurmaq, özünü o yerə qoymamaq, özünü tanıtmmaq, özünü tutmaq, özünü tülkülüyə vurmaq, özünü şam eləyib yandırmaq” və s.

Birinci komponenti çıxışlıq halda işlədilənlər: “özündən küsmək, özündən getmək, özündən çıxmaq” birləşmələrini göstərmək olar, misallar:

“Nəhayət, Əmir *özündən çıxmada*n dedi: - Şairin dili öz xalqının iradəsidir” (M.S.Ordubadı).

“Səfər: Bir az gecikər də ... Gözəl arvadlar özlərini *ağır tuturlar*” (S.Rəhman).

“Hələ bilmirəm, məni haraya aparırlar. Yaralarım ağrıyır, çox vaxt da, məzhəb haqqı, *özümü bilmirəm* ... (Y.Çəmənzəminli).

“Ceyran xala: Əgər kişi bu məhəbbətə layiq deyilsə, nahaq yerə *özünü şam eləyib yandırma*” (S.Rəhman).

“Bir hörümçək *özünü çəkib durdu*,

Dedi fəxr ilə: “Ey ipək qurdu”... (M.Ə.Sabir).

“Elə bilirsiniz bilmirəm? Hansını bilirlər ...

Ancaq *özlərini o yerə qoymurlar*” (“Azərbaycan” qəzeti).

“Ağsunun yoxuşuna hamıdan qabaq bizim “Volqa” dırmaşmasa, sonra *özündən küssün*” (Ə.Vəliyev).

Misallardan görürük ki, “öz” sözü ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr yuxarıda qeyd etdiyimiz əlamətlərinə görə, əvvəlki növlərə daxil olanlardan fərqlənir (10, s.90).

Məlum olduğu kimi, heca vəznə ilə yazılmış şerdə bəzi hallarda bu və ya digər misradakı sözlər şerin nəzərdə tutulmuş ölçüsündən çox hecaya malik olduqda misrada mümkün olan yerdə bu və ya digər sözün müəyyən bir hecasını ixtisar etmək və ya əksinə, misradakı sözlərin heca kəmiyyəti digər misralardakılardan az olduqda mümkün olan yerdə müəyyən bir sözə bir heca artırmaq prinsiplərindən istifadə edirlər. Bununla da şerin bütün misralarındakı hecaların miqdarı bərabərləşdirilir. Bu əməliyyat bəzən frazeoloji birləşmələrin komponentləri üzərində tətbiq edilir.

Beləliklə də, sabit birləşmələrin komponentləri arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz sintaktik əlaqələr müəyyən dərəcədə fərqli vəziyyətdə çıxış edir və ilk baxışda adama elə gəlir ki, verilmiş bölgülərdən kənar olan vəziyyət də dildə mövcuddur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal poeziya ilə əlaqədar olub, müstəsna təşkil edir. Buna görə də, feli frazeoloji birləşmələrin şerdə işlədilməsi məsələsi nəzərdən keçirilərkən bu cəhəti yadda saxlamaq lazım gəlir, misallar:

“Ovçu dursa üz-üzə,

Torun qursa üz-üzə,

Yar evim onda yıxar

Dinməz dursa üz-üzə (“Bayatılar”).

Gözəllər sultanı, mələklər şahı

Ala gözlü xanım, getmə, amandı!

Dərdindən xəstəyəm, çəkərəm ahı,

Ölərəm, loğmanım, getmə, amandı! (Aşıq Ələsgər).

Birinci misalda “yar evim onda yıxar” misrası əslində “yar evimi onda yıxar” şəklində işlədilməlidir. Lakin şerin 7 hecalıq ölçüsü baxımından həmin misra bu şəkildə işlədilsə, hecaların sayı 8 olar ki, bu da həmin misranın qalan misralarla düz gəlməməsinə, başqa sözlə desək, heca vəzninin pozulmasına səbəb olar. Buna görə də, “evimi yıxar” frazeoloji vahidinin birinci komponentindəki təsirlik hal şəkilçisi ixtisar edilmiş, həmin misra 7 hecalı şəkli salınmışdır.

İkinci misrada vəziyyət birincinin əksinədir. Burada “dərdindən xəstəyəm, çəkərim ahı” misrasında hecanın miqdarı 11-dir. Halbuki, dilimizdə “ahı çəkmək” deyil, “ah çəkmək” frazeoloji vahid forması vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, şerin qalan 3 misrası 11 hecalıdır. Əgər bu feli frazeoloji birləşmə əslində olduğu kimi “ah çəkmək” şəklində işlədilsə idi, həmin misradakı hecaların miqdarı 10 olardı və o, hecaların sayına görə qalan misralardan fərqlənərdi. Buna görə də haqqında bəhs etdiyimiz sabit birləşmə bir heca artırılmaqla “ahı çəkmək” şəklində ifadə edilmişdir.

Müasir ingilis dilində olan misallar:

“Miss Ingram, who had now seated with proud grace at the piano... commenced a brilliant prelude... She appeared *to be on her high horse* tonight...” (Ch. Bronte, “Jane Eyre”, ch.XVII).

“Not that she didn’t try to persuade me, but I *got on my high horse* and was stubborn” (R.P.Warren, “All the King’s Men”, ch.III).

“...when I suggested Harry might give the gardener a hand he *got on his high horse* and threatened to leave” (D.Cusack, “Picnic Races”, ch.16).

“My, but you’re *on your high horse*, me lad”, said Mary (S.Chaplin, “The Watchers and the Watched”, ch.5).

“I *got my knife into me* because I wouldn’t flatter you” (Kenk).

“I told her to be careful, last night, the way they were *getting their knife into her*, and in she comes, half an hour ago, and tells me they’ve had a regular dust-up and the long and short of it all is, my lady’s sacked” (J.B.Priestley, “Angel Pavement”, ch.VI).

“...I have done it and I had *raised a laugh against me*” (F.Hukley, “Crome Yellow”, ch.XX).

“...I was conscious that he wouldn’t *hand him a lemon*” (Fr.Norris, “The Pit”, ch.II).

Feli frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sırasından danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, qədimlərdən başlamış ta müasir dövrə qədər dilimizin frazeoloji vahidlərinin, o cümlədən feli frazeoloji birləşmələrin üzərində apardığımız

müşahidələr göstərir ki, bunların sıralanması tarixən tam sabit deyildir; komponentlərin inversiyası ilə yanaşı, onların arasına söz artırılması halları da mövcuddur. Belə hallar, əsasən, şerdə firkin məzmunu ilə bağlı olub, vəzn və qabiliyyətin tələbi ilə əlaqədardır (71, s.118).

Qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələrində və cümlələrdə komponentlər arasında əlaqə yaradan vasitələr formal qrammatik göstəricilər kimi geniş dairədə mövcuddur. Bu hal müasir dilimizdəki frazeoloji vahidlərə də aiddir. İnversiya hadisəsi isə, folklorun bütün janrlarında, şifahi nitqdə, nəsr əsərlərində də özünün göstərir. Bu məqsədlə aşağıdakı misallara nəzər salaq:

“Sərkərdə: Qibleyi aləm sağ olsun, az qalmışdı ki, *anasını oturdam vayına*” (“Azərbaycan nağılları”).

“Əliyeva bu tələbi *vurdu qulaq ardına*” (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

Lakin dil faktları göstərir ki, şerdə qafiyyə və vəzn ilə əlaqədar olaraq inversiyadan daha geniş istifadə edilir. Misallar:

“Halaldır əməyim, halaldır südüm,

Qalsın qulağında bu son öyüdüm”

(S.Vurğun).

“Bir söylə, nə lazım sənə hüriyyəti – vicdan,

Hüriyyəti – vicdan ilə tökməli olur qan?”

(M.S.Ordubadi).

“O mənim sevgilim, o mənim anam,

Onsuz üzüm gülməz, açılmaz aynam...”

(M.Müşfiq).

“Dedim: Əl atmasa, həkim bıçağa,

Xəstə şəfa tapıb durmaz ayağa”

(M.Rəhim).

“Nagəh alınıb həbsə, tutarsa səni vəhşət,

Kimdir sənə manənd!”

(M.Ə.Sabir).

Bu şer parçalarında “qulağında qalmaq”, “qan tökmək”, “aynası açılmaq”, “əl atmaq”, “vəhşət tutmaq” feli sabit birləşmələrinin komponentləri qafiyə tələbi ilə əlaqədar olaraq inversiyaya uğramışdır.

Müasir dilimizdə frazeoloji vahidin komponentləri arsına söz əlavə etmək hadisəsi istər nəsrə, istərsə də şerdə özünü göstərir. Misallara nəzər salaq:

“Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram,
Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram” (M.Ə.Sabir).

“Görürəm, qəhrəmansan, sənə halaldır südüm,
Qulağında yaxşı qalsın mənim sənə öyüdüm”
(S.Vurğun).

“Mənim isə arxamda yüksəlmiş bir kəndin kolxozçuları, savadlı komsomolçular və Abbas, Ümid kimi adamlar durur” (İ.Şıxlı).

Bu misalda “əlli arxın suyunu bir arxa calamaq” frazeoloji vahidinin komponentləri arasında “gündə” sözü işlədilmişdir.

Müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin, o cümlədən, feli frazeoloji birləşmələrinin üzərində apardığımız müşahidələr də göstərir ki, komponentlərinin inversiyası ilə yanaşı, onların arasına söz artırılması halları da mövcuddur (211, s.312). Belə hallar, əsasən, şerdə fikrin məzmunu ilə bağlı olub, vəzn və qafiyənin tələbi ilə əlaqədardır.

Bu məqsədlə aşağıdakı misallara nəzər salaq:

“Why dois your brand sae drap wi bluid,
Edward, Edward,
Why dois your brand sal drap wi bluid,
And why sae sad gang yee O?...”
(Ballad, “Edward”).

Чьей кровию меч ты свой так обагрил,
Эдвард, Эдвард?
Чьей кровию меч ты свой так обагрил?
Зачем глядишь ты так сурово?
(Баллада “Эдвард”).

Перевод А.К. Толстого.

“As was I walking all alane,
I heard twa corbies making a mane;
The tane unto the t’other say,
Where sall we gang and dine to-day...”
(Ballad, “The Twa Corbies”).

Ворон к ворону летит,
Ворон ворону кричит:
Ворон! Где б нам отобедать?
Как бы нам о том проведать?..
(Баллада “Ворон к ворону летит”).
Перевод А.С Пушкина.

“I’ll tell you a story, a story anon,
Of a noble prince, and his name was King John;
For he was a prince, and a prince of great might,
He held up great wrongs, he put down great right.
Derry down, down hey, derry down...”
(Ballad, “King John and The Abbot”).

Хочу рассказать вам былинку одну,
Как жил-был король Иоанн в старину.
Он в Англии царством, как мог, так и правил
И память недобрую в людях оставил.
(Старинная английская баллада “Король и Аббат”).
Перевод Ф.Б.Миллера.

“There are twelve months in all the year,
As hear I many men say,
But the merriest month in all the year

Is the merry month of May.
 Now Robin Hoad is to Nottingham gone,
 With a link a down and a day,
 And there he met a silly and old woman,
 Was weeping on the way...
 “O have they parishes burnt?” he said,
 Or have they ministers slain?
 Or have they robbed any virgin?
 Or with other men’s wives have lain?
 They have no parishes burnt, good sir,
 Nor yet have ministers slain,
 Nor have they robbed any virgin,
 Nor with other men’s wives have lain...”
 (Ballad, “Robin Hood Rescuing Three Squires).

Двенадцать месяцев в году,
 Не веришь - посчитай.
 Но всех денадцати милей
 Веселый месяц май.
 Шёл Робин Гуд, шел в Ноттингэм,-
 Весел люд, весел гусь, весел пес...
 Стоит старуха на пути,
 Вся сморщилась от слез...
 Как видно, резали святых
 Отцов и церкви жгли?
 Прельщами дев? Иль с пьяных глаз
 С чужой женой легли?
 Не резали они отцов
 Святых, не жгли церквей,
 Не крали девушек, и спать

Шел каждый со своей...

(Баллада “Робин Гуд спасет трёх стрелков”).

Перевод М.И. Цветаевой.

“And wilt thou leave me thus?

Say nay! Say nay! For shame!

To save thee from the blame

Of all my grief and grame.

And wilt thou leave me thus?

Say nay! Say nay!»

(Thomas Wyatt, «The Lover’s appeal»).

Бросишь ли ты меня?

Скажи, что нет! Скажи, что нет!

Ославит ль тебя свет

Виной скорбей и бед?

Бросишь ли ты меня?

С к а ж и , ч т о н е т ! С к а ж и ,

ч т о н е т !

(Томас Уайет).

Перевод В.В.Рогова.

“From Tuscan came my Lady’s worthy race;

Fair Florence was sometimes her ancient seat:

The western isle, whose pleasant shore doth face

Wild Camber’s cliffs, did give her lively heat...”

(Henry Howard Surrey, “Description and Praise of His Love Geraldine”).

Из доблестной Флоренции ведет

Род госпожи моей свое начало;

Ее отчизна - остров, что из вод

Глядит на Камбрии крутые скалы.

(Генри Говард Серрей, “Сонет”). Перевод О.Б. Румера.

“The merry cuckow, messenger of spring,
His trumpet shrill hath thrice already sounded,
That warns all lovers wait upon their king,
Who now is coming forth with girland crowned”...
(Edmund Spenser, “Amoretti”).

Лесной кукушки радостный рожок
Трикраты возвести весны явление,
Напомнив. Что верунлся юный бог
И требует от юности служения...
(Эдмунд Спенсер, “Аморетти”).
Перевод А.Я.Сергеева.

“Come live with me and be my Love,
And we will all the pleasures prove
That hills and valleys, dale and field,
And all the craggy mountains yield.
There will we sit upon the rocks
And see the shepherds feed their flocks,
By shallow rivers, to whose falls
Melodious birds sing madrigals.
There will I make thee beds of roses
And a thousand fragrant posies,
A cap of flowers, and a kirtle
Embroider'd all with leaves of myrtle...”
(Christopher Marlowe, “The Passionate
Shepherd To His Love”).

Приди ко мне и будь моей,
л ю б и м а я м о я !

С тобой вкушу блаженство я.
 Открыты нам полей простор,
 Л е с а , д о л и н ы , к р у ч и г о р .
 Мы сядем у прибрежных скал,
 Г д е п т и ц ы д и в н ы й м а д р и г а л
 Слагают в честь уснувших вод
 И где пастух стада пасет.
 П р и д и ! Я п л а щ у к р а ш у т в о й
 Зеленой миртовой листвою,
 Ц в е т ы в п л е т у я в ш е л к в о л о с
 И ложе сделаю из роз...”
 (Кристофер Марио,
 “Страстный пастух - своей Возлюбленной”).
 Перевод И.Н. Жданова.

IXVI

“Tired with all these, for restful death I cry,-
 As, to behold Desert a beggar born,
 And needy Nothing trimm'd in jollity,
 And purest Faith unhappily forsworn,
 And gilded Honour shamefully misplaced,
 And maiden Virtue rudely strumpeted,
 And right Perfection wrongfully disgraced,
 And Strength by limping Sway disabled,
 And Art made tongue - tied by Authority,
 And Folly, doctor - like, controlling skill,
 And simple Truth miscall'd Simplicity,
 And captive Good attending captain Ill:
Tired with all these, from these would I be gone,
Save that, to die, I leave my love alone”.

(William Shakespeare, "Sonnets").

LXVI

Измучась всем, я умереть хочу.
 Тоска смотреть, как мается бедняк,
 И как шутя живетсЯ богачу,
 И доверять, и попадать впросак,
 И наблюдать, как наглость лезет в свет,
 И честь девичья катится ко дну,
 И знать, что ходу совершенствам нет,
 И видеть мощь у немощи в плену,
 И вспоминать, что мысли заткнут рот,
 И разум сносит глупости хулу,
 И прямодушье простотой слывет,
 И доброта прислуживает злу
 Измучась всем, не стал бы жить и дня,
 Да другу трудно будет без меня».
 (Уильям Шекспир, "Соннеты").
 Перевод Б.Л.Пастернака.

XC "Then hate me when thou wilt; if ever, now;
 Now, while the world is bent my deads to cross,
 Join with the spite of fortune, make me bow
 And do not drop in for an after-loss:
 Ah, do not, when my heart hath'scaped this sorrow,
 Come in the rearward of a conquer'd woe;
Give not a windy night a rainy morrow,
To linger out a purposed overthrow.
 I-If thou wilt leave me, do not leave me last,
 When other petty griefs have done their spite,
 But in the onset come: so shall I taste

At first the very worst of fortune's might;
 And other strains of woe, which now seem woe,
 Compared with loss of thee will not seem so".
 (William Shakespeare, "Sonnets").

Уж если ты разлюбишь, - так теперь,
 Теперь, когда весь мир со мной в раздоре.
 Будь самой горькой из моих потерь,
 Но только не последней каплей горя!
 И если скорбь дано мне превозмочь,
 Не наноси удара из засады.
 Пусть бурная не разрешится ночь
 Дождливым утром утром без отрады.
 Оставь меня, но не в последний миг,
 Когда от мелких бед я ослабею.
 Оставь сейчас, чтоб сразу я постиг,
 Что это горе всех невзгод больнее,
 Что нет невзгод, а есть одна беда-
 Твоей любви лишиться навсегда.
 (Уильям Шекспир, "Соннеты").
 Перевод С.Я.Маршака.

"Strange fits of passion have I known:
 And will I dare to tell,
 But in the Lover's ear alone,
 What once to me befell..."
 (William Wordsworth, "Lucy").
 Какие тайны знает страсть!
 Но только тем из вас,
 Кто сам любви изведал, власть,
 Доверю свой рассказ...

(Уильям Вордсворт, “Люси”).

Перевод С.Я.Маршака.

“The Sun came up upon the left,

Out of the sea came he!

And he shone bright, and on the right

Went down into the sea...”

(Samuel Taylor Coleridge,

“From The Rime of the Ancient Mariner”).

И Солнце слева поднялось,

Прекрасно и светло,

Сияя нам, сошло к волнам

И справа вглубь ушло...

(Сэмюэл Тейлор Кольридж,

“Сказание о старом мореходе”).

Перевод В.В.Левика.

“Have I had playmates, have I had companions,

In my days of childhood, in my joyful school-days-

Are all, all gone, the old familiar faces...”

(Charles Lamb, “The Old Familiar Faces”).

Ах, где вы, товарищи, спутники жизни,

В дни детства, в веселое школьное время?

Все, все унеслись бывшие знакомые лица...

(Чарлз Лэм, “Бывшие знакомые лица”).

Перевод М.Л.Михайлова.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrində komponentlər arasında əlaqə yaradan vasitələr, formal qrammatik göstəricilər kimi, geniş dairədə mövcuddur (66, s.284). İnversiya hadisəsi isə, folklorun bütün janrlarında, şifahi nitqdə, nəsr əsərlərində də müşahidə olunur. Müasir ingilis

dilində frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasında söz əlavə etmək hadisəsi də özünü göstərir (60, s.186). Bu məqsədlə aşağıdakı misallara nəzər salaq:

“*Was quite in abeyance*, however, the sardonic quality” (D.H.Lawrence, “The Lost Girl”, ch.5).

“Whenever there was a birthday party in the family and they sang “Happy Birthday to You!” the dog tried *to get it into the act* by barking in support” (ODCIE).

“Mr. S.S.Cox admits the authorship...but *pleads the baby act*, and says he was a boy when he wrote it”.

“If the queer fellow tried *to come any acid* he would get hit right on the razzo” (Suppl).

“Judge Cass Timberlane whom Vince revered... came calling on him, where he lay dirty in his dirty bed, and urged him to go away... Vince sobbed that it was too late and he had “*gone already to the bad*” (S.Lewis, “Cass Timberlane”, ch.47).

“*So wore the day away*” (J.London).

“*Keep your mouth shut* and don’t bother me” (E.Hemingway, “To Have and Have Not”, part III, ch.I).

“Why did you have *to have* such a big mouth and reveal all our private affairs?” (HAI).

“Did *not lie in his mouth* to be curious on the subject” (Th.Hughes, “Tom Brown at Oxford”, ch.XXXV).

“*Is she not much to look at?* She’s not bad” (S.Chaplin, “The Day of the Sardine”, ch.4).

“Now *making a mull* of these documents the French are obstinate as a mule” (Newspaper “Media”, February, 2001).

“*Was I as mute as a fish*. I don’t remember” (Ch.Dickens, “David Copperfield”, ch.VI).

“*Returning to his tilled muttons*, Mr.Cox seemed to lose interest in a conversation” (R.Aldington, “Soft Answers”, “Nobody’s Baby”).

“What *in God’s name* is the point of telling me that there’s nothing I can do?” (C.P.Snow, “The Sleep of Reason” ch.32).

“What, *in the name of heaven*, was the use of that?” (J.Aldridge, “The Last Exile”, ch.LXXII).

“Will you *put name down for* another dance? I think that our steps suit” (H.R.Haggard, “The Witch’s Head”, vol.I, ch.VIII).

“Now what, for example, are you thinking about now?” “I don’t know”, Nicholas answered after a moment. “Oh, come my dear chap”, jested the Professor, but softly”. “*Abhors a vacuum – nature*” (A.J.Cronin, “The Spanish Gardener”, ch. XVI).

“In 1960 *ran neck and neck* Kennedy and Nixon in seventy - one of northeast Texas seventy-two countries” (W.Manchester, “The Death of a President”, “Prologue”).

“Chief, what in the world are you doing? Will you *put your neck in a noose*?” (E.S.Gardner, “The Case of the Borrowed Brunette”, ch.XV).

“The “career man” in government is inclined to consider the interests of his career above the immediate problems of any given moment, his cardinal principle being”, “Never *stick your neck out*” (R.E.Sherwood, “Roosevelt and Hopkins”, ch.VII).

“I can’t figure you, Casey”. Freeman said. “You say you want the lowdown on MacPherson so Washington can cut off his water, but you won’t commit yourself on anything. Don’t you ever *stick that big fat neck of yours out*?” (F.Knebel and Bailey, “Seven Days in May”, “Thursday Noon”).

“Every time “I’d ask her something, she said “what?”. Can that *get on your nerves* after a while?” (J.Salinger, “The Catcher in the Rye”, ch.X).

“The last few weeks have *set my own nerves on edge*...” (W.S.Maugham, “The Magician”, ch.XII).

“*Strained every nerve*, Grassini as usual, gets the newly arrived celebrity to his house; but Montanelli was no easy game to catch” (E.L.Voynich, “The Gadfly”, part II, ch.IV).

“Sir, ...never mind accidents will happen - best regulated families - *never say die...*” (Ch. Dickens, “Pickwick Paper”, ch.II).

“Who would ever have imagined that our sisters would have been able to do what they are doing now? *Never know we what can we do till we try*, it’s an old saying” (Fr. Marryat, “The Children of the New Forest”, ch.XVII).

“*Appears by day what is done by “night”*, I told you several times. And I was right” (Kenk).

“*Bowled them over like ninepins* as influenza got into the house” (DEI).

“Without having *to put the nips* into Chilla again, he would have a few bob over till pay-day, if the got one for thirty pounds” (D.Cusack, “Say No to Death”, ch.28).

“Come! *Hold your noise!*” she creid in sharp reproof... “I wish you’d hold your tongue!” (Ch.Dickens, “Martin Chuzzlewith”, ch.XXV).

“Can I have my tea, mother?» Tha ha’e more than that!” shouted Morel. “*Hold your noise*, «man», said Mrs. Morel, «and don’t look so ridiculous” (D.H.Lawrence, “Sons and Lovers”, part I, ch.III).

“It can’t be helped, you know. He an’t (-is not) the only one in the same fix. Mustn’t you *make a noise* about it?” (Ch.Dickens, “The Old Curiosity Shop”).

“Pray, sir”, returned Mrs. Sparsit, “do not *bite my nose off*”. “Bite your nose off, ma’am!” - repeated Mr.Bounderby. “Your nose”, meaning as Mrs. Sparsit conceived, that it was too developed a nose for purpose (Ch. Dickens, “Hard Times”, book III, ch.IX).

“Do you ever *snap people’s noses off*, or tell them you think them very foolish?” (Th. Hughes, “Tom Brown at Oxford”, ch.XXVII).

“As *had she a good nose for business*; everyone had to admit that. She knew what to buy, and what to sell” (R. Nathan, “The Fiddler in Barly”, Kenk).

“Then, too, *keeping your nose to the grindstone* prevented other things from plaguing you” (K.S.Prichard, “Coonardoo”, ch.XXVIII).

“*Kept all our noses to the grindstone*, being - as he once remarked - paid for doing that very thing” (J.Conrad, “The Nigger of the Narcissus”, ch.II).

“Hello, Bundle. Heard you’d got here. Been *kept with my nose to the grindstone* all the blessed afternoon or I’d have seen you before” (A.Christie, “The Seven Dials Mystery”, ch.XVI).

“*Keep your nose clean*”, Drake warned. Mason laughed. “When you’re working at speed you have to take a chance once in a while” (E.S.Gardner, “The Case of the Restless Redhead”, ch.9).

“You’re lucky to be back among us, Carron. *Keep your nose clean*” (S.Chaplin, “The Day of the Sardine”, ch.2).

“*Put your nose* in here every now and then, to see if I want anything” (J.Galsworthy, “Caravan”, “A Stoic”).

“But I’m going to tell that Tomaselli has no job for him. Really *rub his nose in it*” (J.O’Hara, “Elizabeth Appleton”, ch.IX).

“Were *feeling their oats* and talking bag - this Novak... and the people behind Novak” (S.Heym, “The Eyes of Reason”, book I, ch.2).

“Where have you *been*?” “*Out and about*. Catching up on the news” (M.Dickens, “The Heard of London”, part III).

Feli frazeoloji birləşmələrin şəkil, şəxs, zaman və inkarlıq kateqoriyalarına münasibəti.

Məlum olduğu kimi, iş-hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə fel deyilir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də fel mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan, nitq hissəsidir. O, zəngin qrammatik mənalar və həmin mənalar zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində fel şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malikdir. Həmin kateqoriyalar bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər (köməkçi fellər) vasitəsilə ifadə edilir (31, s.95-96; 57, s.156). Məsələn, felin zaman kateqoriyası keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasında sintetik üsulla, yəni “-ed” şəkilçisi ilə ifadə edilirsə (qaydalı

fellərdə), gələcək zamanın qeyri-müəyyən formasında həmin qrammatik mənə, yəni felin zaman kateqoriyası analitik yolla – köməkçi fel (shall, will) vasitəsilə ifadə olunur (59, s.182), məsələn: “I worked. I shall work. He will work.”

Bəzən isə, felə xas olan eyni bir qrammatik kateqoriyanın ifadəsində həm sintetik, həm də analitik vasitə müştərək iştirak edir, yəni bir qrammatik mənə həm şəkilçi, həm də köməkçi sözlə ifadə olunur.

Buna felin növ kateqoriyasını misal göstərmək olar, məsələn: “He was invited two days ago”. Bu cümlədə felin məchul növü köməkçi “to be” felinin keçmiş zaman forması “was” və “ed” şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilmişdir (31, s.107).

Müşahidələr göstərir ki, feli frazeoloji birləşmələr felin növ şəkilçilərini qəbul etmək cəhətdən müasir ingilis dilindəki müstəqil fellərə nisbətən olduqca məhdud imkanlara malikdir. Məsələn, “to lose (one’s) head” feli frazeoloji birləşməsindəki feli komponenti təklidə götürdükdə bu söz “lose, lost, will lose, would lose, is losing, was losing, will be losing, would be losing, have lost, had lost, shall have lost, should have lost, have been losing, had been losing, shall have been losing, should have been losing, is lost, was lost, will lost, have been lost, is being lost, was being lost” kimi məlum, məchul növlərdə işlədildiyi halda, bunun iştirakı ilə olan “to lose (one’s) head” sabit birləşməsi həm məlum, həm məchul növlərdə işlədilir. Məsələn:

“She must always have been a cold self possessed woman, but it is just with people like that that nature at times plays strange tricks. I am prepared to believe that she *lost her head* completely” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “A Casual Affair”).

“Dr.Macphail bent down - his *head was not lost* in an emergency - and turned the body over” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Rain”).

Bu bir tərəfdən, ondan irəli gəlir ki, “to lose” – “itirmək” feli müstəqil işlədildikdə təsirli olduğu halda, “to lose (one’s) head” – “başını itirmək” frazeoloji vahidi təsirsiz fel mənasını daşıyır. Lakin elə fellər də vardır ki, təsirsiz olmalarına baxmayaraq, növ şəkilçiləri qəbul etməklə təsirli mənə kəsb edir və felin başqa növlərindən birində, ikisində işlədilir. Məsələn, “to look” – “baxmaq” feli belə

səciyyə daşdığı halda “to look on it ahead” frazeoloji vahiddə “on it ahead” sözləri artırılması ilə təsirli olur; “to walk” - “gəzmək” feli belə səciyyə daşdığı halda “to walk smb. off his feet” – “ayaqla gəzməkdən bərk yorulmaq” frazeoloji birləşməsində “smb. off his feet” sözləri artırılması ilə təsirli olur.

Belə sabit birləşmələrdə felin şəkli əlamətləri də çox məhdud səciyyə daşıyır və bu cəhətdən feli frazeoloji birləşmələr fellərdən əsaslı sürətdə fərqlənir (62, s.57). Beləki, dilimizdəki fellər əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, sual şəkillərində işlədildiyi halda, feli frazeoloji birləşmələrin çoxu, əsasən, felin xəbər və əmr şəkillərində ifadə edilir.

“Ağıl öyrətmək, abır vermək, söz güləşdirmək, xox gəlmək, nəzər salmaq, ürək qızdırmaq, bel bağlamaq, yadına salmaq, başdan çıxarmaq, aqlını əlindən almaq, xəbər vermək, baş-beynini aparmaq, başını əkmək” kimi vahidlər bu qəbildəndir. Bunların az bir qismi inkar şəkilçisi ilə əmrdə işlədilir: “baş qoşmaq, (birinin) toyuğuna daş atmaq, belini qırmaq (və ya sındırmaq), qanını qaraltmaq, əlini kəsmək”.

Dil faktları göstərir ki, felin qalan şəkilləri və frazeoloji vahidlərdə öz ifadəsini tapır. Məsələn, “göz qoymaq” sabit birləşməsi felin bütün şəkillərinin əlamətlərini qəbul edə bilər. Lakin dildə daha çox işlənməsi baxımından xəbər və əmr şəkillərdən sonra qalan şəkillər çox məhdud dairədə işlədilir. Misal üçün, deyək ki, “baş qoşmaq” frazeoloji vahid “baş qoşsaydın..., baş qoşmalı” kimi şərt və vacib şəkillərində ifadə edilə bilər. Lakin belə şəkillər frazeoloji vahidlərdə təsadüfdən-təsadüfə öz əksini tapır (10, s.95).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində felin şəkil kateqoriyası hərəkətin həqiqətə olan münasibətini bildirir; hərəkətin həqiqət, arzu, xahiş, şərt, məsləhət, istək və s. olduğunu göstərir.

Müasir ingilis dilində felin üç şəkli vardır: xəbər şəkli (The Indicative Mood); əmr şəkli (The Imperative Mood); vasitəli şəkli (The Oblique Mood or The Subjunctive Mood) (87, s.95).

Müasir ingilis dilində feli frazeoloji birləşmələrin çoxu, əsasən, felin xəbər və əmr şəkillərində ifadə edilir (65, s.270). Məsələn: “to put the accent on smth., to

bring into accord, to call smb. to account, to come the acid, to put on an act, to take an action against smb., to put into action, to addle one's brain with smth., to get the advantage over smb., to play the advantage over smb., to be up against smth., to bear one's age well, to be under age, to hold the age, to be on the agenda, to be agog about smth., to be in the air, to be on the air, to go up in the air, to clear the air, to make allowance for smth., to cast an anchor to windward, to come anchor, to know all the answers, to keep up appearances, to touch the ark, to break one's back, to break the camel's back, to talk through the back of one's neck, to go bail, to spell baker, to throw smb. off balance, to open the ball, to start the ball rolling, to give smb. down the banks, to let down the bars, to be off (one's) base, to get to first base, to go to bat for smb., to have bats in one's belfry, to be in for it, to count one's beads, to kick the beam, to get out of bed on the wrong side, to give smb. the benefit of the doubt, to give smth. a wide berth, to get the best of smb., to make the best of smth., to make the best of a bad bargain, to get the better of (smb.), to be too big for one's boots, to get off one's bike, to kill two birds with one stone, to have a bite, to draw a blank, to spit on one's own blanket, to blaze a path; to be in one's blood, to draw the first blood, to rock the boat, to burst one's boiler..." kimi vahidlər bu qəbildəndir.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında təsdiq və inkarlıq kateqoriyasının linqvistik universallıq kimi şərh olunması mühüm yer tutur. Həmin kateqoriyanın ifadə təzahürləri müxtəlif dillərdə müəyyən tipoloji oxşarlıq və fərqlərlə üzə çıxır, qrammatik və qeyri-qrammatik ifadə vasitələrinin mürəkkəb sintezinə əsaslanır.

Təsdiqlik və inkarlığın ifadəsi də təsdiq və inkar hökmlərin xarakteri və məntiqi strukturundan asılı olduğu kimi, danışanın subyekt mülahizələrindən də asılı ola bilər.

Dil sistemində mövcud olan, konkret zaman və məkan miqyaslarında verbal əlamətin meydana olmasını, fasiləliyini, başqa sözlə, iş, hal, hərəkətin baş tutmamasını, icra oluna bilməməsini və ya ola bilməzliyini ifadə edən dil vasitələri sırasında feli frazeologiyada xüsusi yer tutur.

Feli frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkarlığın ifadəsinə nəzər salmaq.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif tipli dillər olduğundan onlarda inkarlığın ifadəsi və müxtəlif vasitələrlə reallaşır. Sintaktik konstruksiyalar çərçivəsində həmin vasitələr araşdırılaraq onların tipoloji xarakteristikası aşkar olunur.

Bütün dillərdə işlədilən nəqli cümlənin əks mənalı korelyatı (tərəfi) vardır. O, inkar cümləsi adlanır. İnkər göstəricisi müxtəlif mövqelərdə - prepozisiyada və postpozisiyada çıxış edə bilər. Prepozitiv inkar göstəricisi analitik dillərdə, postpozitiv inkar göstəricisi isə, daha çox sintetik dillərdə işlədilir.

İngilis dilində inkar mənası analitik yolla düzəlir və bu məqsədlə, əsasən, “not” inkarı və onun “do not, does not, did not” və s. birləşmələrindən və “no” inkar əvəzliyindən istifadə olunur.

“Not” inkarı “can + infinitive” birləşməsi ilə işləndikdə konstruksiya hərəkətə dair təəccüb, şübhə bildirir, məsələn: “They *cannot* write it tomorrow”. – Ola bilməz ki, onlar bunu sabaha yazsınlar.

Bu inkar “may + infinitive” birləşməsi ilə işləndikdə konstruksiya hərəkət haqqında fərziyyə, güman bildirir, məsələn: “This problem *may not have been settled* yesterday”. – Bu problem ola bilsin ki, dünən həll olunmayıb.

“Not” inkarı “only” (təkcə, yalnız) bağlayıcısı ilə birləşərək “not only...but also” ... konstruksiyanı yaradır. Belə tərkibli cümlələrdə keyfiyyətin, iştirakçının və ya hərəkətin sayca tək olması inkar edilir, məsələn: “*Not only* her sister, *but also* her whole family gave a sense of alacrity”. – Onun təkcə bacısı yox, bütün ailəsi buna cəhd göstərirdi.

Azərbaycan dilində inkar konstruksiyaları analitik üsulla – “nə” bağlayıcısının köməyi ilə əmələ gəlir, məsələn: “Məndən *nə* alim olar, *nə də* aşbaz”.

Eyni bir üzvə aid olan iki inkar göstəricisi cümləyə təsdiq mənası verir. Lakin müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan danışq dilində bu normaya heç də həmişə riayət edilmir və bir çox hallarda ikiqat inkar cümlədə təsdiq deyil, inkar bildirmək üçün işlədilir, məsələn: “*Nə* yazmır, *nə* oxumur”.

Eyni bir sözün təsdiq və inkar formalrının birləşməsindən əmələ gəlmiş konstruksiyalar Azərbaycan dilində əslində inkarlıq deyil, hərəkətin başlanğıcına

və ya sonuna çox yaxın bir məqamı bildirir. Məsələn: “kitabı açar-açmaz, pəncərədən baxar-baxmaz, əsəri oxuyar-oxumaz” və s.

Belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dili üçün xarakterikdir və onları bu dilin tipoloji əlamətləri sırasına daxil etmək olar. Həmin xüsusiyyət ingilis dilində müşahidə edilmir.

Müasir ingilis dilində inkarlıq kateqoriyasını funksional-semantik təhlilini aparan zaman aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) İnkarlıq kateqoriyası, universal kateqoriya kimi, dil sistemində mühüm yer tutur.

2) Funksional-semantik kateqoriya olan inkarlıq öz ifadəsini müxtəlif dil vahidlərində tapır. Buna görə də, o, nəinki ayrı-ayrı dillərdə, hətta bir dil daxilində müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur.

3) Müasir ingilis dilində inkarlıq ümumi və xüsusi olaraq iki yerə bölünür: ümumi inkarlıq bütövlükdə cümləyə, xüsusi inkarlıq isə, onun ayrı-ayrı üzvünə aid olur.

4) Müasir ingilis dilində inkarlığın leksik, qrammatik, leksik-qrammatik və leksik-sintaktik vasitələri vardır:

a) leksik inkar bütöv bir sintaktik birləşməyə yox, ayrıca sözə aid olur; ingilis dilində ən çox işlənən inkar affikslər bunlardır: “-un, -in, -non, -diss, -less” və s.;

b) inkarın əsas qrammatik ifadə vasitəsi “not” inkar ədatıdır;

c) leksik-qrammatik vasitələr inkar əvəzlilikləri və inkar zərfləridir;

ç) leksik-sintaktik vasitələrə “neither, nor, neither... nor” bağlayıcıları daxildir.

5) Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dili cümlələrində ancaq bir inkar əlamət ola bilər.

6) Müasir ingilis dilində Amerikan variantının təsiri altında son zamanlar bir cümlədə iki və daha çox inkar vasitələrin işlənməsi müşahidə olunur.

7) İnkarlıq kateqoriyası çox mürəkkəb linqvistik xüsusiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərindən fələ məxsus təsdiq və inkarlıq feli frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Lakin fellərdən fərqli olaraq bu, frazeoloji birləşmələrin heç də hamısına eyni dərəcədə aid deyildir.

Təsdiq inkarlığın ifadəsi baxımından feli frazeoloji birləşmələri üç qrupa ayırmaq lazım gəlir:

- 1) həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilənlər;
- 2) əsasən inkarda işlədilənlər;
- 3) əsasən təsdiqdə işlədilənlər;

Həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilənlər. Feli frazeoloji birləşmələrin çoxu fellər kimi həm təsdiqdə, həm də inkarda işləyə bilər, məsələn: “ümidini kəsmək, bağrını yarmaq, baş qoşmaq, gözə gəlmək, rəhmə gəlmək, söz atmaq, bağrını qan eləmək”, misallar:

“Məşədi Ağakəşi: Ay uşkol, sən Allah, axı bu dəli qarıya niyə *baş qoşursan?*” (S.Məmmədquluzadə).

“Ağazal da əvvəlcə bacısına *baş qoşmadı*” (Ə.Əbülhəsən).

“Biz ki, gözəlim, “can” deyib, “can” eşidərik,

Bəs indi nə oldu bizə, yoxsa *gözə gəldik?*” (Ə.Vahid).

“Durdu döyüş meydanında

Neçə tankla o üz-üzə,

Mərd oğuldu, qoç igiddi,

Gəlməsin o barı *gözə*” (Ə.Cəmil).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

to hell and gone – б ы т ь н а к р а ю с в е т а – dğnyanın axırında olmaq;

“No sooner does one build sluice boxes... than a freshet occurs and carries them *to hell and gone*” (W.D).

“He says Spain is not *to hell and gone* from here” (DAS).

to be for the high jump – ожидать серьёзных неприятностей – pis xəbər gözləmək;

“...if anything went wrong with Mick it would *be me for the high jump*” (C. Chaplin, “The Day of the Sardine”, ch.X).

“He’ll tell the truth and then you’ll not *be for the high jump*” (J. Murdoch, “And Accidental Man”).

to pin one’s faith (or hopes) on (or to) smb. – возлагать надежды на кого-либо, всецело полагаться на кого-либо – *bir kəsə arxayın olmaq, əmin olmaq*;

“There was a lad you could *pin your hopes to*” (E.O’Connor, “The Edge of Sadness”, part I, ch.V).

“Don’t *pin your faith on him!*”, said nervously mother (Kenk).

to give smb. the pip – раздражать кого-либо, нагонять тоску на кого-либо – *acıqlanmaq, hirsələnmək, əsəbiləşmək*;

“It *gives me the pip* to hear him, the same old thing over and over again” (R.Tressell, “The Ragged Trousered Philanthropists”, ch.21).

“Don’t *give me the pip*”, said she, “I’m not going to die with it” (J.B.Prestley, “Wonder Hero”, ch.VI).

to queer smb.’s the pitch – насолить, сделать пакость кому-либо, ≈ подложить кому-либо свинью – *pislik etmək, pər qatmaq*;

“...if she noticed that any woman had predatory intentions on Charles she took care *to queer her pitch*” (W.S.Maugham, “Theatre”, ch. XI).

“...Clare, you look so lovely! That, if it is true, you must not *queer my pitch* at home” (J. Galsworthy, “Over the River”, ch.IV).

to go places – преуспеть, продвинуться, сделать карьеру – *müvəffəqiyyət qazanmaq, irəliləmək, müvəffəq olmaq*;

“They said he was a bright kid, that he would *go places...*” (J.Baldwin, “Another Country”, book I, ch.1).

“Don’t you worry about it. I wish you weren’t *going places*” (N.Coward, “Ace of Clubs”, act I, sc. VI).

to come into play – начать действовать, вступать в действие, проявиться – *hərəkətə başlamaq*;

“His first effort was to get an upper clerkship in one of the departments where his Oxford education could *come into play* and do him service” (M.Twain, “The American Claimant”, ch.XI).

“A certain difference between them didn’t *come into play*” (R.Aldington, “The Colonel’s Daughter”, part I, ch.3).

Müasir rus dilində olan misallar:

распускать нюни – плакать – ağlamaq;

“С чего ты *нюни распустила?* – неожиданно появился Гудима... – Не терплю слезливых... физиономий” (А.Степанов, “Порт – Артур”).

“Выдерживать интервалы и *не распускать нюни*. Поняли? - Поняли! – дружно гаркнули солдаты” (Э.Казакевич, “Весна на Оudere”).

раскрывать свои карты – переставать скрывать свои планы, замыслы, намерения – *öz fikrini, niyyətini açmaq*;

“На этот раз мужики выдержали молчанку, но это не могло долго продолжаться. Они чувствовали, что принуждены будут *раскрыть карты*” (С.Каронин, “Рассказы о парашкинцах”).

“Решили? – Да, решил. – Великолепно. Я *не раскрою свои карты*” (В.П.Гаршин, “Встреча”).

судить и рядить – обсуждать кого-либо или что-либо – *qeybət etmək*;

“Пока собирались, *судили да рядили*, отделка всего дома была уже готова” (С.Ковалевская, “Автобиографические очерки”).

“*Не суди и не ряди* о людях. За собой следи. Молод еще” (С.Гладков, “Повесть о детстве”).

Əsasən inkarda işlədirlər. Feli frazeoloji birləşmələrin az hissəsi, əsasən, inkarda işlədilir, məsələn: “özünü sındırmamaq, dil boğaza qoymamaq, söz altında qalmamaq, qisası (və ya qanı) yerdə qoymamaq, özünü o yerə (və ya o yerdə) qoymamaq, şəstini sındırmamaq, gün verməmək, tükünü tərpətməmək”, misallar:

“Yasovul özünü *sındırmadı*: - Bəndalının dalınca gəlmişəm. Bizdən istəyirlər ...” (Mir Cəlal).

“Dünən gördüm onu

Gülürdü, danışdı,

Dil boğaza qoymurdu” (R.Rza).

“Güləhməd bu dəfə də *söz altında qalmadı*” (M.İbrahimov).

“Pristav yaxşı olan kimi öz-özünə dedi: Bu *qisası yerdə qoymaram*” (“Qaçaq Nəbi” dastanı).

“Adamlar cürbəcür olur. Adam var ki, *şəstini sındırmır...*” (“Bakı” qəzeti).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

to have not a rag – иметь ни капли, ничего – heç nəyə sahib olmamaq;

“I’ve still got some king of honour, Keith; if I clear out I shall *have* none, *not the rag* of any, left” (J.Galsworthy, “Caravan”, “The First and the Last”).

not to have a rag to one’s back – впасть в крайнюю нищету, обнищать, ходить в лохмотьях – var-yoxdan çıxmaq, dilənçi olmaq;

“Never seems *to have a rag to his back* and always cadging tucker” (K.S.Prichard, “The Roaring Nineties”, ch.17).

“Everything I go you criticize”. “I don’t. All I’ve said apart from tonight is that I don’t like you taking money from my father and going off buying clothes as though you *hadn’t a rag to your back*. You’ve got enough clothes for a film-star” (D.Cusack, “Heatwave in Berlin”, ch.VII).

to have not a rap – не иметь ни гроша – heç nəyi yox;

“You must fork out”. “I *have not a rap*” (Fr.Marryat, “The King’s Own”, ch.XXXV).

Müasir rus dilində də:

лица нет – кто-либо страшно побледнел, осунулся, изменился в лице – bir kəsin sifəti ağardı, çəkildi;

“Марфа Тимофеевна увела Лизу к себе наверх, сказав, что *на ней лица нету*, что у ней, должно быть, болит голова” (И.С.Тургенев, «Дворянское гнездо»).

нет и в помине – полностью отсутствует что-либо, не существует кто-либо – olmamaq, iştirak etməmək;

“В давнишнее время ёлочных украшений *не было и в помине* и всё приходилось делать самому” (А.Н.Толстой, “Детство Никиты”).

нет отбоя – слишком много, более чем достаточно у кого-либо – *artıq çox olmaq*;

“У пригожей девушки, чья слава гремела по всей округе, *не было отбоя* от женихов” (Б.Полевой, “Золото”).

нет стыда в глазах – кто-либо бессовестен, бесчестен, непорядочен, бесстыж – *natəmiş, vicdansız, namussuz*;

“Вижу, *нет* у человека *стыда в глазах...* Плюнул, пошел вон” (Мельников – Печерский, “Непременный”).

“*Стыда в глазах нет* у мужика: женатый, а у девичьих окон гремит!” (О.Маркова, “Шест у двора”).

Əsasən təsdiqdə işlədilənlər. Feli frazeoloji birləşmələrin müəyyən hissəsi isə, əsasən, təsdiqdə işlədilir, məsələn: “abırdan düşmək; abırına-həyasına qısılmaq; ağızdan-ağıza düşmək; Araza susuz aparıb susuz gətirmək; başmağını cütləmək; bir daş altdan, bir daş üstədən qoymaq; bir parça əppək (çörək) olub göyü üçmaq; vayına oturmaq; barmağını dişləmək; misallar:

“Ləblərin söhbəti ta *düşdü ağızdan-ağıza*,

Qədri əskildi o gündən bəri ləli-yəməninin” (Ə.Vahid).

“Min cavan qızı *Araza susuz aparıb susuz gətirərəm*” (S.Əmirov).

Müasir ingilis dilində olan misallar:

to stare like a stuck pig – вытаращить глаза (от удивления) – *gözlərini bərəltmək*;

“When the soot came down the chimney George just stood and *stared like a stuck pig*” (DE I).

to buy a pig in a poke – покупать что-либо не глядя, заглазно, купить кота в мешке – *bir şeyi baxmayaraq almaq*;

“I don’t want *to buy a pig in a poke*”, said Barsiny. “We know your work”, Mr.Benda (S.Heym, “The Eyes of Reason”, book I, ch.10).

to knock smb. off his pins – поразить, ошеломить, потрясти кого-либо –
heyɾətə salmaq, sarsıtmaq;

“I felt that his words *knocked my father off his pins*” (S.Chaplin, “The Day of the Sardine”, ch.2).

to consult with one’s pillow – отложить до утра, ≈ утро вечера мудренее –
səhərə saxlamaq;

“He frequently *consulted his pillow* to know how to behave himself on such important occasions” (OED).

Müasir rus dilində də:

задавать гонку – строго выговаривать, давать нагоняй – danlamaq, abırını almaq;

“Мёртвое молчание было ответом на его (дяди) веселую историю..; только Обноскин слегка улыбался, предвидя *гонку*, которую *зададут* дяде” (Ф.М.Достоевский, “Село Степанчиково и его обитатели”).

расправлять крылья – начинать проявлять в полной мере свои силы, способности; действовать энергично – cıddi hərəkət etmək;

“Вам надо писать по 20-30 печатных листов в год, чтобы понять себя, развернуться, возмужать, чтобы на свободе *расправить крылья*, и тогда Вы подчините себе сцену, а не она Вас” (А.П.Чехов, “Письмо Е.П.Гославскому, 11 мая 1899”).

руки чешутся – кто-либо испытывает неодолимое желание сделать что-либо – böyük həvəslə bir şeyi etmək;

“Ещё очень много можно сделать нового, доброго. И, как всегда, у Данилова на это новое, доброе *чесались руки*” (В.Панова, “Спутники”).

Feli frazeoloji birləşmələrdə şəxs kateqoriyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdəki fellər cümlədə xəbər vəzifəsində işlədilərkən hər üç şəxsdə təsrif edildiyi kimi, feli frazeoloji birləşmələr də, ümumiyyətlə götürdükdə, belə bir səciyyəyə malikdir. Lakin fellərdən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələrdə bütün şəxslər üzrə təsriflənmə bir sistem halında deyildir.

Şəxs kateqoriyasının ifadəsinə görə, feli frazeoloji birləşmələri iki əsas qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1) fellər kimi bütün qrammatik şəxslər üzrə (təkdə və cəmdə) təsrif olunanlar; 2) belə əlamətlərə görə məhdud səciyyə daşıyanlar (10, s.98).

Müasir ingilis dilində fellər şəxsli formada aşağıdakı qrammatik kateqoriyalarına malikdir: 1) şəxs-kəmiyyət kateqoriyası; 2) tərz kateqoriyası; 3) zaman kateqoriyası; 4) növ kateqoriyası; 5) şəkil kateqoriyası.

Müasir ingilis dilində felin şəxs - kəmiyyət kateqoriyası ən zəif inkişaf etmiş kateqoriyadır. İngilis dilində felin bu kateqoriyasını ifadə edəcək müstəqil qrammatik (morfoloji) vasitə, demək olar ki, yoxdur. Ancaq indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında, üçüncü şəxs təkdə şəxs və kəmiyyət göstərə biləcək suffiks “-s / -es” suffiksi işlənir. Qalan hallarda müasir ingilis dili felinin şəxs - kəmiyyət kateqoriyası, müstəqil nitq hissəsi hesab edilən şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə edilir, yəni felin hansı şəxsdə olması onun təkdə və ya cəmdə işlənməsi şəxs əvəzlilikləri ilə müəyyənləşdirir (31, s.103). Məhz bu səbəbdən də müasir ingilis dilində, bir qayda olaraq, felin qarşısında şəxs əvəzliyi işlənir; cümlənin mübtədası həmişə müstəqil leksemlə ifadə edilir. Azərbaycan dilində mümkün olan bir hal-felin şəxs əvəzliksiz işlənməsi (“gedirəm, gedirsən, gedirik” və s.) müasir ingilis dilində mümkün deyil.

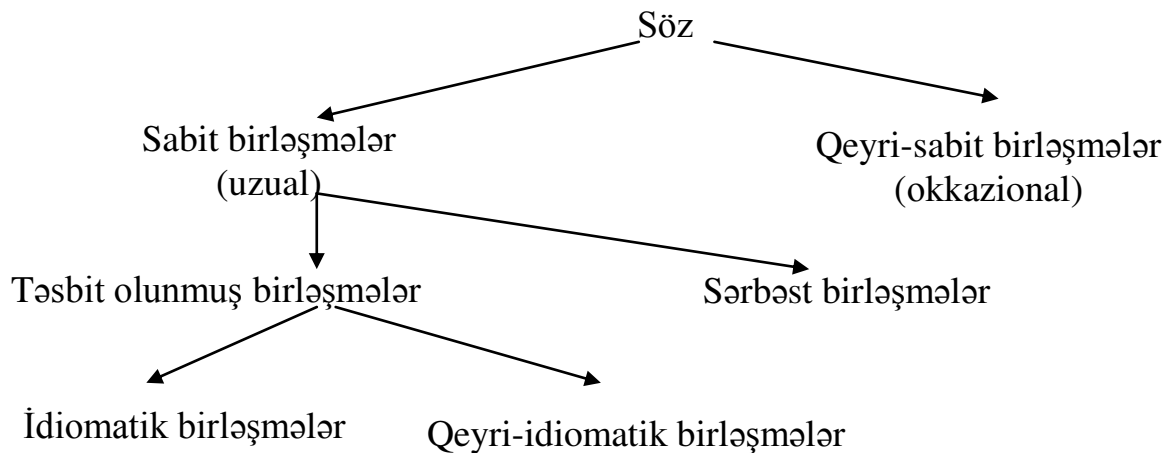
Frazeoloji birləşmələrin komponentlərində mütəhərriklik

“Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin (frazemlərin) dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə, əsasən, təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq, əmələ gəlmə və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir” (25, s.3-5).

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətdə aparılır (80, s.28; 89, s.202; 117, s.196; 119, s.343). Frazeoloji vahidin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir. Dildəki bu prosesi ümumiləşdirdikdə frazeoloji vahidlərin iki böyük qrupuna rast gəlmək olur: frazeoloji (sabit) söz

birləşmələri; frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr. “Frazeoloji söz birləşməsi” termini “sabit söz birləşməsi” adı altında da işlədilir (26, s.226).

V.Q.Qak söz birləşmələrinin təsnifatını aşağıdakı sxem üzrə verir (81, s.176):

Göründüyü kimi, bu cür təsnif ənənəvi variantdan fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində “qeyri-sabit birləşmələr” termini ilə “sərbəst birləşmələr” termini həmişə eyniləşdirilib, sinonim kimi işlədilib, “sabit birləşmələr” anlayışı isə “sərbəst birləşmələr”ə qarşı qoyulub. V.Q.Qakın bölgüsündə geniş yayılmış sabit birləşmələrin təsbit olunmuş, fiksasiya edilmiş növü ilə təsbit olunmamış “mövcud sintaktik modellər əsasında nitqdə (danışiq prosesində) düzəldilən, tərkib hissələrinə asanlıqla bölünə bilən söz birləşmələri” (1, s.234) qarşılaşdırılır.

Burada, hətta, “qeyri-sabit birləşmələr” də hələ “sərbəst birləşmə” deyildir-birincilər öz okkasionallığı, təsadüfiliyi, nadir halda rast gəlməsi ilə ikincilərdən fərqlənir. Frazeoloji vahidlər sabit (uzual) birləşmələrin fiksasiya olunmuş qolunu təşkil edir. İstər idiomatik, istərsə də qeyri-idiomatik (frazeoloji) vahidlər təsbit olunmuşdur, uzualdır. Lakin təsbit olunmuş birləşmələrin idiomatik və qeyri-idiomatik adı ilə iki növə ayrılması səciyyəsi ilə müəyyənləşir.

Frazeoloji vahidin daxili strukturunda danışiq dilinin təsiri altında baş verən dəyişikliklərə dilçilər müxtəlif cür yanaşırlar. Bəzilərinin fikrincə, bu dəyişikliklər frazeologizmlərin variantlarını, bəzilərinin fikrincə isə, sinonimik zənginləşməsini meydana çıxarır. Ancaq hər neçə olursa olsun, frazeoloji vahidlərin böyük bir

qismi də leksik, fonetik, morfoloji və s. dəyişikliklərə məruz qalır ki, bunda da insanın nitq və təfəkkür fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Dəyişilməyən yalnız frazeologizmin bütövlükdə mənasıdır (39, s.38).

A.İ.Fyodorovun fikrincə: “frazeoloji variant anlayışı o zaman özünü doğruldur ki, onun tərkib hissələrindən biri müxtəlif qrammatik və ya fonetik formalarda işlənmiş olur ... Leksik dəyişiklik olanda isə, nəticədə frazeoloji variant deyil, frazeoloji sinonim yaranır” (112, s.20). Təbiidir ki, müəllif burada ümumi məna eyniliyini və ya yaxınlığını nəzərə alır.

Doğrudan da, məsələn, Azərbaycan dilində “dilotu yemək” frazeoloji vahidi xalq etimologiyasının təsiri altında “dəliotu yemək” vahidinin əsasında yaranmışdır, hər ikisinin mənası eynidir. Burada sinonimlikdən danışmaq olmaz, çünki komponentin mənşəyi eynidir, burada yalnız fonetik hadisə baş vermişdir.

Eləcə də, “balabanla qandırmaq” – “zurna-balabanla qandırmaq”, “tərs baxmaq” – “tərs-tərs baxmaq”, “dörd əllə tutmaq (yapışmaq)” – “dördəlli tutmaq (yapışmaq)” kimi bir sıra frazeoloji vahidlərə sinonimlik kimi baxmaq olmaz, bunlar yalnız variantlar sayılır.

Beləliklə, məlum olur ki, frazeoloji vahidlərin həm daxili strukturunda müxtəlif cür transformasiyalar baş verir, həm də onlar kontekstdə özlərinin idarəetmə xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur.

Fəli frazeologizmlərdən canlı nitq prosesində də istifadə olunur. Nitq prosesində bütün fəli frazeologizmlərdə müxtəlif dəyişikliklər baş verir ki, bunların müəyyən qismi, dildə də öz əksini tapır.

Frazeologizmlərin nitq prosesində aşağıdakı şəkildə mütəhərrikliyi müşahidə olunur:

1. Frazeoloji vahidin tərkib elementləri fonetik cəhətdən modifikasiyaya məruz qalır; bu, dildə frazeoloji variantların meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

2. Frazeoloji vahidin tərkib elementləri leksik cəhətdən modernləşir; bu zaman dildə frazeoloji sinonimlik meydana çıxır.

3. Frazeoloji vahidin tərkib hissələri qrammatik cəhətdən dəyişikliklərə uğraya bilər; dildə frazeoloji variantlıq yarana bilər. Qeyd edək ki, frazeologiya

nitqdə tautologiya üçün ən münasib şərait yaratdığı kimi, onun özünü də tərkibinə komponentlə uyuşan sözlər artırıla bilər və bu bütün dillərdə mümkündür.

Slavyan dillərinin frazeoloji sistemini öyrənən V.M.Mokiyenko da göstərir ki, “tautologizm modellərinin ik baxışda milli səciyyə daşdığı haqqında təsəvvür yaransa da, əslində onlar geniş yayılmışdır” (94, s.130) və frazeologiya üçün yad deyildir. Əksinə, tautoloji ünsürlər frazeologiya üçün ideal sayılan emosionallıq-ekspressivlik sahəsini zənginləşdirir, frazeoloji vahidin dəyərini daha da artırır.

4. Frazeoloji vahid tərkibində işləndiyi mətnin (cümlənin) emosionallıq-ekspressivlik tutumunu zənginləşdirir və eyni zamanda həmin mətnin içərisində “əriyir” – çox zaman həmin mətnin (cümlənin) yerdə qalan üzvlərini, bəzən hətta cümlənin özünü bütövlükdə idarə edir.

Burada frazeoloji vahidin strukturunda baş verən yeniləşmələri bir “daxili mütəhərriklik”, onların mətnin başqa komponentlərini idarə etmə bacarığını isə, “xarici mütəhərriklik” hesab etməli oluruq. Daxili mütəhərriklik istər sinonimlik, istərsə də variasiya cəhətdən frazeoloji sistemin zənginləşməsinə xidmət edir. İdiomatik ifadənin mütəhərrikliyi mümkün deyildir.

Frazeoloji ifadə və ibarələrin isə, (atalar sözləri, zərb məsəllər, qanadlı sözlər və s.) xarici mütəhərrikliyi zəif olur. Onlar yalnız tərkib hissələrini yarımçıq təqdim edib, “əsil” frazeologizm kimi işləndiyi hallarda öz xarici, kontekstual idarəetmə qabiliyyətini bərpa edə bilirlər.

Məsələn, “onlar işləməyən dişləməz” prinsipi ilə çalışırlar dedikdə, buradakı frazemə heç bir idarəetmə funksiyası ortaya çıxmır, frazem sintaktik bir vahid kimi cümlədə təyin rolunu oynayır. “Onlar işləməyən də dişlədiyini görürlər” cümləsində isə “işləməyən dişləməz” atalar sözündən yalnız bir komponent iştirak edir, lakin bu komponent bütöv-frazem haqqında çox aydın məlumat verir, mətnin məhz bu vahid üzərində qurulması gizli qalmır. Fəli frazeologizmlərdə bu cəhət daha geniş təzahür edir.

Frazeoloji sistemi tədqiq edən alimlər “bütövlükdə frazeologizmin yalnız paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də onların tərkib

hissələrinin potensial imkanlarının öyrənilməsinin çox vacib olduğunu” (85, s.161) vurğulayırlar. Bu, öz əksini frazeoloji vahidlərin daxili mütəhərrikiyində tapır.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, nitqdə frazeoloji vahidlər müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin bu dəyişikliklərdən heç də hamısı frazeoloji sistemdə həkk olunmur. Yalnız daxili mütəhərriklik frazeoloji sistemi sinonimlik və ya variantlıq baxımından zənginləşdirir. Məsələn, ingilis, Azərbaycan, həm də rus dillərində komponentlərin inversiyası ilə yanaşı, onların arasına söz artırılması halları da mövcuddur, məsələn, şifahi nitqdə, poeziyada. Misallar:

“Az qalmışdı ki, anasını *oturdam vayına*” (M.S.Ordubadi).

“Bu tələbi *vurdu qulağına* ...” (M.İbrahimov).

“Haladır əməyim, haladır südüm,

Qalsın qulağında bu söz öyüdüm” (S.Vurğun).

Verilmiş nümunələrdə “vayına oturmaq”, “qulağına vurmaq”, “qulağında qalmaq” frazeologizmləri inversiyaya məruz qalmışdır.

Həmçinin ingilis dilində də:

to bite (or to snap) smb.'s nose off – резко, грубо ответить кому-либо, огрызнуться, оборвать кого-либо – cavab qaytarmaq;

“Pray, sir”, returned Mrs. Sparsit, “do not *bite my nose off*”. “*Bite your nose off*, ma'am!” repeated Mr.Bounderby. “Your nose”, meaning as Mrs. Sparsit conceived, that it was too developed a nose for purpose (Ch.Dickens, “Hard Times”, book III, ch.IX).

“Do you ever *snap people's noses off*, or tell them you think them very foolish?” (Th.Hughes, “Tom Brown at Oxford”, ch.XXVII).

to have a good nose for smth. – иметь хороший нюх на что-либо, иметь наметанный глаз – təcrübəli olmaq;

“As *had she a good nose for business*; everyone had to admit that. She knew what to buy, and what to sell” (R. Nathan, “The Fiddler in Barly”, Kenk).

to keep one's nose to the grindstone – не давать кому-либо ни отдыха, ни сроку; заставлять кого-либо работать без отдыха, без передышки – dayanmadan bir kəsi işlətmək;

“Then, too, *keeping your nose to the grindstone* prevented other things from plaguing you” (K.S.Prichard, “Coonardoo”, ch.XXVIII).

“*Kept all our noses to the grindstone*, being - as he once remarked - paid for doing that very thing” (J.Conrad, “The Nigger of the Narcissus”, ch.II).

“Hello, Bundle. Heard you’d got here. Been *kept with my nose to the grindstone* all the blessed afternoon or I’d have seen you before” (A. Christie, “The Seven Dials Mystery”, ch.XVI).

to keep one’s nose clean – проявлять осторожность – ehtiyatlı olmaq;

“*Keep your nose clean*”, Drake warned. Mason laughed. “When you’re working at speed you have to take a chance once in a while” (E.S.Gardner, “The Case of the Restless Redhead”, ch.9).

“You’re lucky to be back among us, Carron. *Keep your nose clean*” (S.Chaplin, “The Day of the Sardine”, ch.2).

to put one’s nose in – появиться, показаться – görünmək;

“*Put your nose in* here every now and then, to see if I want anything” (J.Galsworthy, “Caravan”, “A Stoic”).

to rub smb.’s nose in it – ткнуть кого-либо, носом во что-либо – sübut etmək;

“But I’m going to tell that Tomaselli has no job for him. Really *rub his nose in it*” (J.O’Hara, “Elizabeth Appleton”, ch.IX).

to feel one’s oats – зазнаваться; напускать на себя важность; чувствовать, использовать свою силу, значимость – lovğalanmaq;

“Were *feeling their oats* and talking bag - this Novak... and the people behind Novak” (S.Heym, “The Eyes of Reason”, book I, ch.2).

to be out and about – выйти пройтись – gəzintiyə çıxmaq;

“Where *have you been?*” “*Out and about*. Catching up on the news” (M. Dickens, “The Heard of London”, part III).

Lakin inversiya olunmuş frazeologizmlərdən heç biri həmin formada fraeoloji sistemdə təsdiq oluna bilməz. Bu variantlıq və sinonimlik deyil. Ona görə də belə

halları situativ, daxili deyil, xarici mütəhərriklik kateqoriyası ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Daxili mütəhərriklik dedikdə, nitqdə frazeologizmin tərkibində baş verən fonetik, leksik, qrammatik və s. modifikasiyaların frazeoloji sistemdə məqbulluğu, bunların frazeoloji sistemdə öz izini saxlanması nəzərdə tuturuq. Danışıda artırılan, dəyişdirilən faktlar frazeoloji sistemdə öz əksini tapmırsa, yerini saxlamırsa, bunlar yalnız xarici mütəhərriklikdir.

Daxili mütəhərriklik xarici mütəhərrikliklərdən (nitqdən) asılıdır, yəni frazeologizm nitqdə az işlənirsə, onun daxili modernizasiya imkanları azalır, heçə enir. Xarici mütəhərriklik nəticəsində frazeoloji sistemdə (daxili mütəhərriklikdə) öz əksini tapan hadisələr bunlardır:

1. komponentlərdəki fonetik dəyişikliklər (daxili strukturda frazeoloji variantın yaranması);
2. komponentlərin morfoloji-sintaktik dəyişiklikləri (daxili strukturda frazeoloji variantın yaranması);
3. komponentlərin leksik dəyişikliyi (daxili strukturda sinonimliyin meydana çıxması);
4. komponentlərin tautoloji artımı (daxili strukturda frazeoloji variantın yaranması).

Deməli, daxili mütəhərriklik, əsasən, variantların və sinonimliyin meydana çıxması ilə müşayiət olunur.

Frazeoloji applikasiya metodundan istifadə edərək V.P.Jukov frazeoloji vahidləri üç qrupa bölür.

Birinci qrupa özünün leksik tərkibinə görə, sərbəst söz birləşmələri ilə eyni olan, lakin onlara qarşı qoyulan frazeoloji vahidlər aid edilir, məsələn:

“Fatihəsini oxumaq” – “Molla ölünün *fatihəsini oxuyub*, əllərini göyə qaldırdı” (siqnifikativ məna).

“Kişini işdən çıxartdılar, *fatihəsini oxundu*” (sinsemantik məna).

“Ürəyini açıb tökmək” – “Pataloqoanatom meyidin içini – içalatını, ciyərini, *ürəyini açıb tökdü...*”.

“Ana qonağının qabağının *ürəyini açıb tökdü*”.

“Yerini bildirmək” – “Məhkəmədən sonra canı oğurladığı əşyaların *yerini də bildirdi*”.

“Yolunu azmışsa *yerini bildirdi*”.

“Ağzını açə bilməmək” – “Həkim dişinə dərman qoyub, *ağzını açə bilməz*”.

“Arvad o qədər haray-qışqırıqla danışırdı ki, kişi heç *ağzını açə bilmirdi*”.

“Ağzından süd iyi gəlmək” – “Körpənin boyun-boğazını, ağzını iylədi, *ağzından süd iyi gəlirdi...*”.

“Get, uşaqsan hələ, *ağzından süd iyi gəlir*” və s.

Habelə rus dilində də:

“Знать меру” – “Он *знает меру* длину стандартного окна...”.

“Дадим слово Иванову, он *знает меру*, лишнего не проболтает”.

“Затягивать старую песню” – “С утра сидит в клубе, до полудня *затягивает* эту старую народную песню - на балалайке учится играть...”.

“Ладно, кончай, не *затягивай старую песню* эту”.

“Заткнуть фонтан” – “Давай, побыстрее *заткни* этот *фонтан*, а то везде появились лужайки...”.

“Хватит, *заткни фонтан* и уберайся отсюда”.

“Запеть на другой лад” – “Вот здесь не правильно поешь надо *запеть на другой лад*”.

“Завтра увидишь, *запоёшь на другой лад*”.

İngilis dilində isə:

to be up against smth. – стоять перед задачей, проблемой, встретить трудности – *çətinliklə rastlaşmaq*;

“Edmund... I’ve tried to be fair to you because I knew what you’d *been up against* as a kid” (E.O’Neill, “Long Day’s Journey into Night”, act 4).

“Paddy’s *up against something* he didn’t bargain for, all right” - Sam Mullet commented...” (K.S.Prichard, “Winged Seeds”, ch.XXIII).

“We *are up against* a difficult problem”.

To act one's age – вести себя соответственно своему возрасту, вести себя разумно, перестать ребячиться – ağıllı hərəkət etmək;

"I get bored sometimes when people tell me *to act my age*. Sometimes I act a lot older than I am - I really do - but people never notice it" (J.Salinger, "The Catcher in the Rye", ch.II).

"For Christ's sake *act your age*" (J.Jones, "From Here to Eternity", ch.X).

To keep at bay – сдерживать кого-либо, или что-либо, стараться преодолеть что-либо – bir kəsə və ya nəyəsə üstün gəlməyə cəhd etmək;

"He *kept* the creditors *at bay* by paying a little to one and then to another".

"I finished my coffee and the odd torpor that my nerves had been *keeping at bay* now was permitted to invade" (J.Updike, "The Centaur", ch.VIII).

To throw a wet blanket on – обдать ушатом холодной воды, охладить пыл, действовать расхолаживающе, обескураживать, отбивать охоту – inamını qırmaq, çaşdırmaq;

"This little pilgrimage *threw* quite a *wet blanket* upon his rising spirits" (Th. Dreiser, "Sister Carrie", ch. XXVII).

"The latter came and at once *threw a wet blanket* over me: he was so utterly and commonplace" (Th. Dreiser, "A Book about Myself", ch.XXXVII).

To be the captain of one's soul – ни от кого не зависеть, свободно распоряжаться собой, быть хозяином своей судьбы – öz taleyinin sahibi olmaq;

"I am the master of my fate, I *am the captain of my soul*" (W.E.Henley, 1849-1903, "Invictus").

"Roland... was the jolly, buccaneering *captain of his own soul*" (R.Macaulay, "The World My Wilderness", ch.I, Kenk).

To have all the cards – быть в выигрышном положении, быть хозяином положения – uğurlu (yaxşı) vəziyyətdə olmaq;

"Well, I'll tell you, Jephson, it's a tough case and no mistake. It look to me as though Mason *has all the cards*. If we can get this chap off, we can get anybody off" (Th.Dreiser, "An American Tragedy", book III, ch.XV).

“Well, what else is there for me to do? You *have all the cards* in your hands” (Th.Dreiser, “The Stoic”, ch.XII).

To meet the case – соответствовать (требованиям), подходить – *münasib olmaq, uyğun gəlmək*;

“I require you to give up this friendship. And if I do not? Then -then I will cut you out of my will. Somehow it did not seem *to meet the case*. Annette laughed” (J.Galsworthy, “To Let”, part II, ch. VI).

“I will speak to him”, said Mr. Stone. Hilary smiled. “I am afraid that words will hardly *meet the case*” (J.Galsworthy, “Fraternity”, ch.XXXIII).

To rob the cradle – «обокрасть колыбель», жениться на ком-либо или выйти замуж за кого-либо значительно моложе себя; флиртовать с кем-либо, значительно моложе себя – *qocalıqda yorğalıq etmək, eşqbazlıq etmək*;

“I thought I was going to spend the rest of my life grieving for Marcel...You remember the summer that Lanny was in Hellerau before the war. One of the boys he met there was a German named Kurt Meissner...” “I believe I do”, replied Emily, and added: “You’ve been *robbing the cradle*?” “No-you must say I’ve been robbing the grave” (U.Sinclair, “Between Two Worlds”, ch.2).

“Kurt is twenty-two, and I’m only thirty-seven-that’s the honest truth, dear, I don’t have to fib about it...” “Are you two going to marry?” “Oh, that would be ridiculous, Lanny! What would people say? I’d be *robbing the cradle*!” (U.Sinclair, “World’s End”, ch.34).

To put a damper on – действовать расхолаживающе, обескураживать; портить настроение, отбивать охоту кому-либо; мешать, препятствовать чему-либо – *çaşdırmaq, inamımnı qırmaq*;

“However, if he at first *put rather damper on* the company, he later dropped a spark which led to an explosion of feeling” (D.Garnett, “A Shot in the Dark”, ch.II).

“...the Sugar Act of 1764 hamstrung the big American slave trade and *put a damper* on widespread smuggling and piracy” (W.Foster, “The Negro People in American History”, ch.4).

“He strained a leg muscle... His injury *put a damper on* U.S.hopes of winning a single flat race in the Olympics” (“Time”, June 28, 1948).

To scare the daylight out of smb. – перепугать кого-либо до потери сознания, до смерти – qorxutmaq, hədələmək;

“You’re like a trapeze performer, whirling around so damned fast nobody can be sure just what you’re doing and taking such chances you *scare the daylights* out of me” (E.S.Gardner, “Pass the Gravy”, ch.16).

“That Boom! so early in the forenoon was enough *to scare the daylights* out of any man” (E.Caldwell, “Complete Stories”, “Country Full of Swedes”).

To get the drop on smb. – взять кого-либо на мушку, держать кого-либо, на прицеле, быть готовым выстрелить раньше кого-либо; поставить кого-либо в невыгодное положение, получить перед кем-либо явное преимущество – bir kəsi pis vəziyyətdə qoymaq;

“He *got the drop* on his enemy” (Kenk).

“The boys from that team *get the drop* on their opponents” (Kenk).

To shape smb.’s ends – предопределять чью-либо судьбу – bir kəsin taleyini qabaqcadan müəyyən etmək;

“Hamlet...And prais’d be rashness for it, let us know,

Our indiscretion sometimes serves us well.

When our deep plots do fail: and that should teach us

There’s a divinity that *shapes our ends*,

Rough - hew them how we will” (W.Shakespeare, “Hamlet”, act V, sc.2).

“It does not matter how inwardly shabby we may be. It seems a tribute to that providence which *shapes our ends*, which continues perfect in tendency however vilely we may overplay its brightness with the rust of our moral corruption, however imitative we may be” (Th.Dreiser, “The Genius”, part III, ch.XXIV).

To look smb. (or smth). in the face – смотреть кому-либо прямо, честно в глаза; выдержать чей-либо взгляд; смотреть в лицо чему-либо – bir kəsin üzünə dik baxmaq;

“And with this she *looked* Pen full *in the face* as if every word the little hypocrite said was Gospel truth” (W.Thackeray, “Pendennis”, vol I, ch.XXII).

“She thought: In another moment I’ll say what I’m thinking, and then I’ll never be able *to look him in the face* again” (J.Lindsay, “Adam of a New World”, ch.IV).

“What an odious cynic you are. If it’s cynical *to look* truth *in the face* and exercise common-sense in the affairs of life certainly I’m a cynic and odious if you like” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Virtue”).

To be on one’s feet – стать на ноги, поправиться (после болезни); стоять на ногах, быть независимым, самостоятельным, материально обеспеченным – maddi cəhətdən müstəqil olmaq;

“You look right as rain, Mr.Carmody; you’ll *be on your feet* again in a week” (E.O.’Connor, “The Edge of Sadness”, part III, ch.X).

“He rented a cheap room in a semi respectable neighbourhood... because he wanted to keep out of the run of intellectual life and hide until he could *be on his feet*” (Th.Dreiser, “The Genius”, book II, ch.XVII).

To throw smth.out of gear – дезорганизовать что-либо, внести беспорядок во что-либо, нарушить плавный ход чего-либо, вывести что-либо из строя – sıradan çıxartmaq;

“...Arthur’s personality seemed thoroughly *thrown out of gear*” (W.S.Maugham, “The Magician”, ch.XIII).

“...there had been a hold - up in the cutting department, only of a minute or two, but long enough *to throw* the whole intricate organization *out of gear*” (J.B.Priestley, “The Walk in the City”, ch.I).

“It was in fact inconvenient for Mr. Parker to leave London... his plans for the day had been *thrown out of gear*” (D.L.Sayers, “Whose Bady?”, ch.VI).

To take by the short hairs – командовать кем-либо, держать кого-либо в подчинении, в ежовых рукавицах; держать (мужа) под башмаком; руководить, заправлять чем-либо; держать что-либо под контролем – başçılıq, idarə etmək;

“She says if Marjorie Ferrar *is not taken by the short hairs*, she’ll put it across everybody...” (J.Galsworthy, “The Silver Spoon”, part I, ch.XI).

“She’s not only *took you by the short hairs*, but you’re as pleased as Punch that she has” (W.S.Maugham, “Complete Short Stories”, “Virtue”).

“According to Michael, they must *take it by the short hairs* and give as good as they got, or they might as well put up the shutters” (J.Galsworthy, “The Silver Spoon”, part I, ch.XI).

Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin daxili və xarici mütəhərriqliyi nisbətən zəifdir, başqa sözlə desək, bunların komponentlərinin valentlik qabiliyyətinə qarşı həmişə diqqətli olmaq lazım gəlir. Beləki, “ehtiyatsız” artırılmış hər hansı bir söz belə frazeologizmlərin metaforikliyi “silir” və onlar sərbəst birləşməyə çevrilir: bu qrupdan olan vahidlərlə sərbəst söz birləşmələri arasında “çox incə bir pərdə” vardır. Məsələn, rus dilindəki “всадить нож в спину” birləşməsi həm frazeoloji vahid kimi metaforik şəraitdə, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi başa düşülə bilər. Burada “нож” komponentinə “охотничий” və ya “кривой” sifəti artırırsa, “всадить охотничий нож в спину”, “всадить кривой нож в спину” sərbəst birləşməyə çevriləcəkdir. Eyni zamanda burada “предательский” təyini işlənsə, frazeologizm pozulmur, çünki bu söz frazeoloji vahidin semantikasına “girir” – “всадить предательский нож в спину”. Deməli, frazeoloji bütövü mühafizə etməkdən ötrü metaforikliyin mövqeyini saxlamaq vacibdir.

Eləcə də nitqdə təfəkkür feli frazeologizmlərdə: “fatihəsini ürəyində oxudu” – “fatihəsini ucadan oxudu” – “fatihəsini pıçıltı ilə oxudu” (burada frazeologiya sıradan çıxır), “fatihəsini yaxşıca oxudu” – “fatihəsini nə oxudu” – “fatihəsini yaman oxudu” – “fatihəsini bir ay qabaq oxumuşdu” və s. (burada metafora qorunmuşdur).

Barmağını uzadıb yerini bildirdi – baxışları ilə, him-cimlə yerini bildirirdi – öskürməklə yerini bildirdi ...

Barmağını silkələyib, yerini bildirdi – tərs-tərs baxmaqla yerini bildirdi – göz ağardıb yerini bildirdi və s.

Göründüyü kimi, birinci qrupa variantlığa iki münasibət göstərilir:

a) variantlıq frazeoloji vahidlə sərbəst birləşmə arasındadır;

b) variantlıq frazeoloji sistem daxilindədir və bu halda vahidin variasiya imkanları məhduddur – frazeologizm parçalanıb “adi birləşmə”yə çevrilə bilər.

Nəticə olaraq, qeyd etməliyik ki, buradakı yalnız ikinci vəziyyət frazeologizmin həqiqi variantlığı sayılmalıdır. Beləki, sərbəst birləşmənin əslində frazeoloji sistemə yalnız formal cəhətdən daxil olur, semantik cəhətdən isə, onlar bir-birindən uzaqdır. Deməli, “fatihəsini oxumaq – fatihəsini çoxdan oxumaq – fatihəsini yaman oxumaq” (hansı bir hərəkətlə, jestlə, mimika ilə), “yerini bildirmək”, həmçinin “yoluna azmışa yerini bildirmək”, “heç ağzını da açma bilməmək – ağzını açma bilməmək”, “ağzından süd iyi gəlmək – ağzından hələ süd iyi gəlmək”, “şeytan dilləndirdi – elə bil şeytan dilləndirdi – sanki şeytan dilləndirdi”, “daşlar dilə gəldi – dağlar dilə gəldi – dağlar-daşlar dilə gəldi – dağlar-daşlar dilləndi” kimi cərgələr sözün əsl mənasında frazeoloji variant sayıla bilər. Burada təzahür edən variantlıq, başlıca olaraq, tautologiya, sözartımı, sintaktik təkrar vasitəsilə reallaşır və imkanca məhduddur.

İkinci qrupa applikasiya olunmayan (izi qalmayan), komponentlərindən biri məzmunyaratma funksiyası daşıyan frazeologizmlər daxil edilir. Bu halda variantlaşma yalnız həmin məzmunyaradan komponentin ətrafında baş verir.

Buradakı əsas diqqəti çəkən tautologiya, sözartımı və ya sintaktik təkrar deyil, “izi qalmayan” komponentdir, yəni frazeologizmin bir komponenti başqa bir leksik vahidlə əvəz olunur.

Lakin bütövlükdə frazeoloji mənaya heç bir ziyan dəymir. Əslində daxili leksik mütəhərriqliyə görə, bu növ frazeoloji vahidlərin variantlığından daha artıq sinonimlik barədə danışmaq olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir məzmunyaradan komponentin əvəzlənməsini frazeoloji sinonimlik hesab etmək, bəlkə də, yersizdir. Çünki bir sıra hallarda frazeoloji vahidlər özünü üç, dörd, beş və ya daha çox komponentli sintaktik vahid kimi göstərir və belə bir leksik tərkibdə yalnız bir sözün variasiyası diqqəti o qədər də cəlb etməyə bilər. Məsələn, rus dilində də, “Во всю

Ивановскую кричать (объявлять)...” (142, s.37) frazeologizmin, həmçinin, “погулять”, “бранить”, “боронить”, “стараться”, “катать”, “скатать”, “дуть”, “хранить” və s. fellərlə də işləndiyi qeyd olunur (95, s.126-128). Bu fellərin içərisində “кричать” feli ilə eyni leksik-semantik qrupa daxil olan vahidlər bunlardır: “бранить” və “объявить”, “погулять”, “стараться”, “катать”, “скатать”, “дуть”, “храпеть” fellərinin isə nitq semasına heç bir dəxli yoxdur. Belə halda ortaya çıxan “во всю ивановскую кричать (объявить), бранить” variantlarından danışmaqla yanaşı, “во всю ивановскую погулять - во всю ивановскую дуть” kimi (yerdə qalan) komponentlərdən düzəlmiş ikinci bir növ variantlıqdan da danışmaq lazım gəlir.

İkinci qrup variantlar birincidən leksik və semantik quruluşca fərqlənir, lakin bütün bunlar bir-biri ilə nə sinonim, nə antonim, nə də çoxmənalılıqdır. Deməli, onları yalnız frazeoloji variant adlandırmaq olar, lakin bu variantlıq birincidən onunla fərqlənir ki, burada frazeoloji məna və məzmun da dəyişir. Beləki, frazeoloji vahiddə məzmunyaradan komponentin variasiyası bütövlükdə frazeoloji vahidin daxili mənasına da təsir edə bilər.

Məsələn, Azərbaycan dilində: “abır vermək – abır eləmək – abra salmaq” və s. kimi frazeologizmlərin daxili mütəhərrikliyi zamanı variantlarda özünü büruzə verən leksik dəyişiklikləri V.M.Mokiyenko aşağıdakı şəkildə səciyyələndirir:

- 1) əvəz edən komponent əvəz edilən komponentin tam sinonimidir;
- 2) əvəz edən komponent əvəz edilən komponentin sinonimidir, lakin müəyyən məna çalarlığına görə ondan fərqlənir;
- 3) əvəz edən komponent əvəz edilən komponentin sinonimi deyildir, ancaq tematik cəhətdən eynicinsli leksik qrupa aiddir;
- 4) əvəz edən komponent əvəz edilən komponentlə məna və məzmunca deyil, eyni cür və ya oxşar səslənməyinə görə əlaqədardır (94, s.26-30).

Yada salaq, yuxarıda verilən “dəliotu yemək” – “dilotu yemək” variantını, həmçinin, “dəvə qurbağaya evləndi - aşıq oldu”, “div qurbağıya evləndi – aşıq oldu” (130).

Birinci halda, əvəzədən və əvəzənilən komponentlər sinonimdir. Deməli, fellərin işərisindən sinonimlər və onların iştirakı ilə yaranmış frazeologizmlərin variantlarını yarada bilər, həm də ona görə ki, məlum olduğu kimi, “frazeoloji birləşmədə, adətən, sözlərin birinin mənası qeyri-sərbəstliklə bağlı olur. Frazeoloji birləşmə eyni dayaq komponent əsasında sinonimlik, paralel ifadə yatdıqda, frazeoloji baxımdan həmin qeyri-sərbəst və bağlı hesab edilən söz ayrılır və əvəzlənir” (80, s.287).

Tədqiqatçılar frazeoloji variasiyadan danışarkən bunu da qeyd edirlər ki, “feli variant paradiqmasına başlıca olaraq eyni, oxşar və ya yaxın semantik sözlər daxildir... Çox vaxt variant paradiqmasına eyni leksik-semantik qrupa aid fellər daxil olur...Bütün bu hallarda sözlərin bir-birini əvəzlənməsi daxili formaya bir elə dəyişiklik gətirmir və variant cərgəsinin sinonimlik cərgəyə çevrilməsinə zəmin yaratmır” (85, s.161-162).

Deyilənləri tutuşdursaq, görürük ki, tam sinonimlik yaxud natamam sinonimlik yaradan fellər əslində elə “tematik cəhətdən eynicinsli leksik-semantik qrupa” daxil olan sözlərdir və buradakı üçüncü qrupun əlahiddə fərqləndirməsinə bir o qədər də ehtiyac yoxdur.

Beləliklə, burada iki qrupa diqqət yetirməliyik: eyni leksik-semantik qrupa məxsus fellərin sinonimliyi, yaxud yaxın mənalılığı sayəsində meydana çıxan frazeoloji variantlıq və oxşar səslənməyinə görə sözlərin əvəzlənməsi ilə meydana çıxan variantlıq.

Cəmi bir məzmunyaradan komponentin dəyişməsi ilə özünü göstərən variantlaşma birinci qrupa nisbətən daha geniş imkanlara malik olur ki, bu da özünü müxtəlif fellərin müvafiq əvəzlənməsində əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Feli frazeoloji birləşmələrdə bir situasiyada dayaq komponent fel, qeyri-sərbəst və bağlı komponent ad qrupundan olan sözlər, zərf köməkçi nitq hissələri, ikinci situasiyada əksinə, dayaq komponent ad qrupundan olan sözlər və s., qeyri-sərbəst komponent isə fel olur; birinci situasiyada variasiya edən komponent ad qrupundan olan sözlər və s., ikinci situasiyada fellər olur.

Birinci situasiyaya aid misallar: “yekə-yekə danışmaq, yekəxana danışmaq, başından böyük danışmaq, hədərən-pədən danışmaq, baş-ayaq danışmaq, artıq-əskik danışmaq, həlləm-qəlləm danışmaq, üzünə dik demək, üzünə açıq demək, üzünə şax demək, üzünə dik söyləmək, üzünə şax söyləmək, üzünə açıq söyləmək, ləbbeyk demək, bəli-bəli demək, dalda demək, ürəyində demək, arxada demək, arxasınca demək”, həmçinin ingilis dilində də: “to keep abreast of, to keep afloat, to keep dark, to keep going, to keep one’s chin up, to keep oneself to oneself, to keep one’s hair, to keep quiet about smth., to keep shady, to keep smb. dangling, to keep smb.going, to keep smb. guessing, to keep smth. to oneself, to get a kick out of smth., to get clear of smth., to get cracking, to get gray, to get his, to get home, to get hot, to get it, to get knotted, to get more than one bargained for, to get next to smth., to get nowhere, to get off cheap (cheaply), to get one’s Irish up, to get one’s walking-orders, to get outside of, to get rid of smb., to get smb.going, to get smb. in bad, to get smb.’s goat, to get smb. where one wants him, to get smth. down cold, to get somewhere, to get there, to get to the back of smth., to get up and go, to get up early, to get up regardless, to get what’s coming to one, to get wice to smth., to be taken aback, don’t take any wooden money, not to be taking any, to take a call, to take account of smth., to take a grip on oneself, to take a load from smb’s mind, to take a shine to smb., to take for granted, to take it lying down, taking it all round” və s., habelə rus dilində də: “выражать свою благодарность, выражать свою признательность, выражать своё уважение, выражать своё удовлетворение, знать все пути и средства, знать все ходы и выходы, знать всю подноготню, знать назубок, знать наизусть, знать насквозь”.

İkinci variantda isə, fel qeyri-sərbəst, bağlı komponent kimi çıxış edir və dayaq funksiyası başqa komponentlərə keçir. Bu zaman fellərin əvəzlənməsi ilə frazeologizmin başqa növ variasiyası meydana çıxır, məsələn: “canım sənə desin – canım sənə söyləsin”, “him-cimlə danışmaq – himcimlə demək”, “havayı danışmaq – havayı söz demək – havayı söz söyləmək”, “öz fitini başa düşmək – öz fitini anlamaq – öz fitini qanmaq”, “yerin altından da, üstündən də xəbər vermək – yerin altından da, üstündən də danışmaq”, “yekə-yekə danışmaq - yekə-yekə demək”,

“elə bil şeytan dilləndirdi – elə bil şeytan danışdırdı – elə bil şeytan dedirdi”, “dalda demək – dalda danışmaq”, “dalını-qabağını düşünmək – dalını-qabağını fikirləşmək”, “zurna-balabanla danışmaq – zurna-balabanla başa salmaq – zurna-balabanla anlatmaq”, və s., həmçinin ingilis dilində də: “to carry the garland-to gain the garland - to get the garland - to go away with the garland - to win the garland; to fling down the gauntlet - to throw down the gauntlet; to get the weather gauge of smb. - to have the weather gauge of smb.”, “to place oneself beyond the pale - to put oneself beyond the pale”, “to have in hand - to hold in hand - to keep in hand; to fall one’s feet - to land one’s feet”, “to have all one’s eggs in one basket - to keep all one’s eggs in one basket - to put all one’s eggs in one basket”, “to ask for the moon - to cry for the moon - to wish for the moon”, “to blow the lid off - to take the lid off”, “to cast lots - to draw lots - to crowd one’s luck”, “to have one’s feet under smb.’s mahogany - to put one’s feet under smb.’s mahogany - to stretch one’s feet under smb.’s mahogany” və s., habelə rus dilində də: “кричать благим матом - орать благим матом; во всю ивановскую кричать - во всю ивановскую объявлять; выражать свою благодарность - объявлять свою благодарность” və s.

Nəhayət, fellərin əvəzlənməsi hadisəsində nitq və ya təfəkkür fellərinin əvəzində başqa leksik-semantik qruplara aid fel də işlənə bilər ki, bu zaman da frazeologizmin ümumi mənası və təxsisatı dəyişir.

Müxtəlif dillərdə frazeologizmlərdə dayaq komponenti funksiyası müxtəlif nitq hissələri yerinə yetirir. Məsələn, fransız dilində insan bədəninin üzvlərini ifadə edən isimlər və rəng bildirən sifətlər rus dilindəkinə nisbətən frazeoloji vahiddə semantik özək kimi daha çox işlədilir. Əvəzində rus dilində hərəkət və vəziyyət bildirən fellərin, eşitmə ilə bağlı sifətlərin frazeoloji ifadələr arasında daha çox işləndiyini görürük.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi üzərində apardığımız müşahidələr söyləməyə imkan verir ki, burada hərəkət fellərinin və köməkçi fellərin iştirakı ilə, həmçinin insan əzalarını ifadə edən sözlərin köməkliyi ilə yaranmış

frazeologizmlər daha çoxdur. Feli frazeologizmlər içərisində isə, nitq və təfəkkür, hal-vəziyyət, iş-hərəkət feli vahidlərin özünəməxsus yeri vardır.

Eyni zamanda insan əzalarını adlandıran sözlər, rəng bildirən sifətlər və nitq və təfəkkür fellərinin konstruksiyasından təşkil olunmuş frazeoloji vahidlərdə variantlıq daha güclüdür. Buna səbəb həm fellərin, isimlərin, həm də sifətlərin ayrı-ayrılıqda olduğu kimi, bir yerdə, bir sintaktik strukturda da öz reaksiya imkanların qoruyub saxlamışdır. Lakin bunların hamısının birdən və ya əksəriyyətdə variasiya etməsi artıq ya sinonimliyin meydana çıxmasına, ya da ayrı-ayrı, bir-birindən mənaca təcrid olunmuş frazeoloji vahidlərin formalaşmasına səbəb olur: variasiya itir.

Bu qəbildən olan sözlərin (fellərin, sifətlərin, isimlərin) sinxron variantlaşması onlar məzmunyaradan komponent, qeyri-sərbəst, bağlı komponent kimi çıxış etdikdə mümkün olur. Yalnız məzmunyaradan komponentlərdən ibarət applikasiya olunmamış frazeologizmlərin variantlığı maksimum həddədir. Bu səciyyə frazeologiyada sinonimliyin ortaya çıxmasının əsasını təşkil edir, yəni variantlıq səciyyəsi yüksəldikdə sinonimliyə yol açılır.

Bir tərəfdən, dildə eyni frazeoloji vahiddən olduqca çox forma yaratmaq meyli vardır. Çünki fel komponentinin struktur mütəhərrikliyi bunun üçün geniş imkanlar açır.

Digər tərəfdən isə, həmin frazeologizmlərin formal dəyişkinliyinə onların semantik müqavimət göstərməsi müşahidə olunur. Buna frazeologizmlərin mənə bütövlüyü, onların əksəriyyətinin təkmənalılığı, ekspressivlik tutumu imkan verir (85, s.212).

Belə ziddiyyət əslində hər bir frazeoloji vahidin xarici və daxili mənalarının qorunub saxlanmasına kömək edir, onların variantlarının kəmiyyət göstəricisinin ağlasığan hədudlarda qalmasında mühüm rol oynayır. Əks halda, variasiyaların hədsiz olacağı təqdirdə frazeologiyanın bir sistem kimi yaşaması çətin olardı, onun komponentlərinin valentliyi pozula bilərdi.

Bu hədudlar üçüncü qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərdə və variantlıq ilə sinonimlik və ayrı-ayrı mənalara malik frazeoloji vahidlər arasında ayrı-seçkilik

aparmağa imkan verir. Məsələn: “can deyib, can eşitmək – özü deyib, özü eşitmək”, “говорить в глаза - говорить в унисон - говорить в назидание - говорить в нос - говорить в пользу”, “to be in one’s right mind - to be of sound mind”, “to be on one’s mind - to have on one’s mind”, “to be out mind - to go out of mind”, “to pass out of mind - to slip smb.’s mind”, və s. kimi cərgələr sadəcə modeldir, onları yalnız “...deyib”, “eşitmək” və “говорить в...” və “to be...”, “to have...”, “to go...”, “to pass...”, “to slip...” modelləri zahirən birləşdirir, mənasına görə bunlar ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərdir. “Frazeologizm nə qədər qədimdirsə (həm də nə qədər yayılmışdırsa), onun leksem tərkibi də başlanğıc variantdan bir o qədər uzaqdır, variantlaşma bir o qədər rəngarəngdir” (94, s.22).

Deməli, variantlığın kəmiyyət göstəricisində frazeologiyanın təşəkkül tarixi və yayılma sahəsi mühüm rol oynayır. Başqa cür desək, variantları çox olan frazeologizmlər həm tarixən, ən qədimdir, həm də ən məşhurdur. Bu təbiidir, çünki dildə daha qədim fakt daha geniş yayılmış olur.

Bütün üzvləri məzmunyaradan və daha çox variantlara malik feli frazeoloji birləşmələrə aşağıdakı misalları göstərmək olar: “ağzına gələnə danışmaq – ağına gələnə danışmaq”, “ağzını susdurmaq – ağzını yumdurmaq – ağzını mumlamaq”, “bəli-bəli demək – ləbbeyk demək – ləbbeyk eləmək”, “to give smb.the fidgets - to give smb. the jumps”, “to give smb. his marching orders - to give smb. his walking-papers - to give smb.his walking – ticket”, “to give smb. the kick - to give smb. the mitten - to give smb. the push”, “to give smb. the air - to give smb. the gate” və s.

Tədqiqatçılar belə fikir də irəli sürürlər ki, “bir-birini əvəz edən iki və ya daha artıq komponentdən daha geniş yayılan və daha çox işlənən aparıcı sayılır, məsələn, “БИТЬ КЛЮЧОМ” frazeologizmin tərkibində işlənmə tərzliyi ən yüksək olan “БИТЬ” komponentidir və bu, əsasdır ... Lakin aparıcı variant müəyyənləşdirmək mümkün olmur, onda belə komponentlərin frazeologizmin strukturunda bərabər hüquqa malik olduğu göstərilir” (85, s.176).

Hər iki, bəzən hətta üç, variant lüğətlərə salınır. Məsələn, Ə.Ə.Orucovun “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğət”ində: “abır vermək – abırını almaq – abırını

aparmaq – abrını əlinə vermək – abrını ətəyinə bükmək – abrını göy əskiyə bükmək” və s.

N.Ç.Vəliyevanın isə, “Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca Frazеoloji lüğət”ində: “to teach someone a good lesson – to give someone a good lesson – to call someone all the names under the sun – to give someone a fine talking-to – to give someone a piece of one’s mind – to swear blue murder at someone – to give it someone hot and strong – to curse someone for all one is worth – to call someone all the names in the book – to give it someone good and hard – to give someone hell – to call someone over the coals – to curse someone up hill and down dale – to take someone over the coals – to give someone what for – to give someone beans – to curse someone like hell – to give someone a drop of sense – to teach someone a thing or two – to make someone see reason – to knock the nonsense out of someone’s head – to swear like a bargee – to make the air blue – to give someone a proper dressing-down (thrashing, dusting, pounding, licking) – to put the heat on someone – to blow someone up – to give someone the works – to give someone a nice shake-up – let one have what-for” və s. (129).

Frazеoloji vahid tərkibində işləndiyi mətnin, yəni özündən böyük mətnin – cümlənin ayrı-ayrı üzvlərini idarə etmək qabiliyyətinə də malikdir və bu onun (strukturdan) xarici mütəhərrikliyi deməkdir.

Lakin işlənmə sahəsi də qarşılıqlı surətdə frazeologizmin özünün daxili strukturuna təsir göstərir, onun variantlığını yarada bilər. V.M.Mokiyenkovun müşahidələrinə görə, frazeologizmlərin variasiyası üçün ən optimal şərait dialekt və fərdi müəllif nitqində yaranır (94, s.18). İrəlidə frazeoloji birləşmələri bu aspektdə də aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Əvvəl deyildiyi kimi, komponentlərinin əksər hissəsinin leksik variasiya etdiyi frazeoloji vahidlərin son məqamda sinonimlər yaratmaq imkanı genişdir. Lakin, fikrimizcə, frazeoloji sinonimlik elə sinonimiya növüdür ki, buradakı frazeologizmlər eyni bir kökdən yaranıb, parçalanmır, variasiya prosesinin nəticəsi olmur, yarandığı vaxtdan sinonimlik təşkil edir.

Məsələn: “ağdan qaraya söz deməmək” – “gözün üstə qaşın var” deməmək”; “ağzına baxan yoxdur” – “ağzına qovut verən yoxdur”, “ağzına gələn danışmaq” – “ağzını açıb, gözünü yummaq” – “ağzını Allah yoluna qoymaq”, “əvvəlini-axırını düşünmək” – “yüz ölçüb, bir biçmək”, “to break ground” – “to begin ground” – “to put ground”, “to move in a groove” – “to run in a groove”, “to have a fling at smb.” – “to take a fling at smb.”, “to be up the flume” – “to go up the flume”, “to mop the floor with smb.” – “to wipe the floor with smb.”, “to move smb.’s heart” – “to stir smb.’s heart” – “to touch smb.’s heart”.

V.M.Mokiyenko frazeoloji vahidləri milli və beynəlmiləl olmaqla iki qrupa bölür (94, s.45). Həqiqətən də, dünya dillərindəki frazeoloji vahidləri izləməklə onların içərisində məna və təxsisatca bir-biri ilə tamamilə düz gələn və ya mənaları çox yaxın olan nümunələrdən ibarət zəngin frazeologiya toplusu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bu frazeoloji sistemin təkcə milli əsasda deyil, həm də beynəlmiləl formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, hazırda dünya dillərində işlənən frazeologizmlərin hansının ilk dəfə hansı dildən yayıldığını sübuta yetirmək çox çətindir. Heç bir dilin frazeoloji sistemində işlənən, başqa xalqların dillərində rast gəlməyən, vahidlərin milli mənsubiyyəti aydındır.

Frazeoloji vahidlərin ən çox işləndiyi sahələrdən birinin xalq danışığı dili olması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli frazeologizmlər dildə daha qədim olub, beynəlmiləl mahiyyətli frazeoloji vahidlərə nisbətən daha geniş işlənir: beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji vahidlər yalnız müəyyən zaman keçdikdən sonra geniş xalq kütlələrinin nitqinə yol açə bilər.

Düzdür, nəzərə almaq lazımdır ki, indiyə qədər dünya dillərinə yayılmış belə ifadələr çoxdan hər bir dilin frazeoloji sistemində özününküləşmişdir. Lakin biz diaxronik deyil, sinxronik plandakı vəziyyətdən danışırıq.

Bu gün ingilis dilinə məxsus hər hansı bir frazeoloji ifadə Azərbaycan dilinə tərcümə və ya kalka ilə keçirsə, onda ilk vaxtlar bu vahidin Azərbaycan dilində işlənmə sferası dar olur və zaman getdikcə genişlənir.

Milli mənşəli frazeologizmləri müəyyənləşdirmək üçün frazeoloji vahidi tarixi, etik-fəlsəfi, etnolinqvistik, psixolinqvistik və s. baxımdan təhlil etməliyik. Çünki hər bir frazeoloji vahiddə onu yaradan xalqın dünyagörüşü, etik-fəlsəfi baxışları, adət-ənənələri, düşüncə tərz, məişəti ilə bağlı milli cəhətlər qalmış olur.

Frazeoloji vahidin leksik tərkibi və semantikasi nə qədər zəngin olsa, onun sadalanan istiqamətlərdə daha əhatəli təhlilini aparmaq mümkündür. Çünki frazeologizmi təşkil edən hər bir söz və onun ümumilikdə mənası vahidin milli olub-olmaması haqqında semioloji signal verir. Belə signalın çoxluğu isə təkzibedilməzdir.

Düzdür, bunu da nəzərə almaq vacibdir ki, tarixin qədim dövrlərində hansısa bir xalqın dilindən götürülmüş frazeoloji vahid bu gün artıq çoxdan milliləşmiş, öz strukturunu, leksik-semantik tərkibini modelləşdirmişdir. Bu halda frazeoloji vahidin ən qədim variantlarının izlərini axtarmaq tələb olunur.

Ümumiyyətlə, çox mürəkkəb olan bu məsələni həll etməyin birinci üsulu, zənnimizcə, xalqın dünyagörüşü, etik-fəlsəfi, etnolinqvistik baxışları işığında aparılan təhlildir.

Məlumdur ki, şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yüz illər boyu xalqın etik-fəlsəfi dünyagörüşündə sufi təmayüllü, asket həyat tərzinin təbliği, dünya varına göz dikməmək ideyaları mühüm rol oynamışdır. Bu, azərbaycanlıların mentalitetində “ağır oturub batman gəlmək” xarakterini formalaşdırmış, xalq yekəxanalığa, lovğalığa, təkəbbürə pis baxmışdır – bu sifətlər azərbaycanlılar arasında nadanlıqla əlaqələndirilirdi. Buna görə “yekəbaşlıq eləmək”, həmçinin nitq felinin iştirak etdiyi “yekə danışmaq”, “yekə-yekə danışmaq”, “yekəxana danışmaq”, “yekə yerdən danışmaq”, “başından yekə (böyük) danışmaq”, “başından yekə qələt eləmək” qəbilindən olan ifadələrin meydana gəlməsinə, yəni bu cür danışığın normal danışıqdan, məhz, tənə məqsədilə fərqləndirməsinə səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” və “Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” kitablarında atalar sözlərinin xalqın dünyagörüşünün bütün mürəkkəbliyini və ziddiyyətlərini əks etdirən müəyyən

tarixi təzahür forması kimi, və ictimai hadisələrdə, ədəbi işdə, təbliğat fəaliyyətində, danışıda, məişətdə canlı fəal sənəd kimi tükənməz imkanlara malik olduğu qeyd edilir (18, s.10-12; 20, s.84-86).

“Dədə Qorqud”dan da məlum olduğu kimi, azərbaycalılar arasında həmişə böyüyə hörmətlə yanaşılmış, hər kəs öz adı ilə fəxr etmiş, “adını qorumuşdur”. Bu etnopsixoloji fakta söykənib “adı dillərdə söylənmək”, “adı dillərdə əzbər olmaq”, “adı dillərə düşmək” qəbilindən olan vahidlərin, məhz, ana dilimizdə formalaşdığına əmin oluruqsa, “adını başqasından soruşmaq” kimi frazeologizmlərin bu dildə formalaşdığına şübhə ilə yanaşırıq.

Məsələn, ingilis dilində: “one’s bad name - плохая репутация, дурная слава; to call names - браниться, ругаться, сквернословить, to call smb.names -ругать кого-либо, обзывать, поносить кого-либо; to go by (or under) the name - слыть, быть известным под именем, быть связанным с (чьим-либо) именем; one’s good name - доброе имя, хорошая репутация, a good name is better than riches - добрая слава лучше богатства; a good name is sooner lost than won - легче потерять доброе имя, чем приобрести; to have a good name for smth. - славиться чем-либо; to have one’s name on it -быть предназначенным для кого-либо; to be in the name of - от имени кого-либо; во имя,именем кого или чего-либо; to keep one’s name on the books -оставаться членом организации; to keep smb.’s name off the books - не принимать кого-либо в организацию; to know smb. by name - знать кого-либо понаслышке; to lend one’s name to smth. - разрешить воспользоваться своим именем, оказать поддержку чему-либо; поддержать своим авторитетом что-либо; to make a name - создать себе имя, приобрести известность; to name the names - назвать имена соучастников; to be of great name - пользующийся (большой) известностью, знаменитый, с именем; to be of no name - безымянный, неизвестный; one’s name is mud – его (ее) репутация подмочена, он(она) в трудном положении; to put one’s name down for smth. - подписаться на что-либо; записаться на что-либо; to put one’s name to smth. - подписаться под чем-либо; to send in one’s name - просить доложить о себе; to take smb.’s name in vain - говорить попусту, ссылаться на

кого-либо без всяких оснований, спекулировать чьим-либо именем; to take smb.'s name off the books - исключить кого-либо из (какой-либо) организации, исключить (студента) из учебного заведения; to take the name of God in vain - поминать имя божие всуе, божиться, клясться; богохульствовать, кощунствовать; their name is legion - имя им легион; им нет числа; to one's name - принадлежащий кому-либо; trivial name - разговорное, ненаучное название; to use smb.'s name - ссылаться на кого-либо; использовать чье-либо имя как рекомендацию" və s.

Yaxud, frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən leksemləri də nəzərdən keçirmək olar. "Bayatısı çoxdan çağrılıb", "bayrambəyi olmaq", "bayramı qara gəlmək", "zurna-balabanla qandırmaq" frazeoloji vahidlərində işlənən əsl Azərbaycan-türk mənşəli "bayatı", "bayram və bəy", "zurna-balaban", həmcinsin pis əlaməti göstərən "qara" sözləri onların sırf Azərbaycan mənşəli olduğuna sübutdur.

Deməli, sadalanan milli vahidlərin Azərbaycan dilində işlənməsi tezliyi başqa (alınma, beynəlmiləl) frazeologizmlərin işlənməsindən güclüdür.

Beynəlmiləl frazeologizmlərə gəlincə, onların yayılması kalka və ya tərcümə yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, idiomların yayılması mümkün deyil, olsa-olsa, cüzi qismi kalka oluna bilər.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, "bəzən bir dildəki idiomatik ifadələrin (zənnimizcə, burada frazeologiyanın başqa vahidləri nəzərdə tutulur) başqa bir dildə ya eynilə, ya da ona oxşar şəkildə işlənməsi hallarına da rast gəlinir...". Bunun səbəbini, bir tərəfdən, xalqın tarixi ilə, digər xalqın tarixi arasındakı oxşar cəhətlər, bir-birinə uyğun gələn adət və ənənələrin mövcudluğu, digər tərəfdən isə, həmin xalqların iqtisadi-ictimai əlaqələrinin yaxınlığı nəticəsində idiomların bir dildən başqa dilə keçməsi ilə izah etmək lazım gəlir (122, s.43).

Bu gün dünyanın bir-birindən çox uzaqda yaşayan xalqlarının dilləri arasında tarixi-lingvistik əlaqələr mövcuddur. Azərbaycan dilində hindu sözləri, ingilis dilində türk sözləri, rus dilində ərəb sözləri, yapon dilində ingilis sözləri və s. olduğu kimi. İngilis dilində fransız sözü: "fete - bayram", fars sözü: "padişah -

padşah”, ərəb sözü: “khilff – xilifə”. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli sözlər: “beh, qəbalə, qəbz, qələm, dəvət, əmanət, ərizə, zəmanət, zərf, idarə, izahat”, fars mənşəli sözlər: “kargüzar, dərkənar, kargüzarxana, möhür”, həm ərəb, həm fars mənşəli sözlər: “bəyannamə, vəkalətnamə, vəsiyyətnamə, qətnamə, qərarnamə, dəvətnamə”, rus mənşəli sözlər: “zaçot, maşinka, papka, rezin, stol”.

Məsələn, argentinalıların dilində də sanskritdən yayılmış frazeoloji vahidlər işlənə bilər. Yaxud ingilis, alman, rus, Azərbaycan, türk, ərəb və fars dillərində artıq frazeoloji vahidlərə rast gəlmək olur. Bunlar, məhz, beynəlmiləl səciyyə daşıyan frazeologizmlər kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində ümumi mənası eyni və yaxın olan bir sıra frazeoloji vahidlərə rast gəlinir, məsələn: “absence makes the heart grow fonder - от разлуки любовь горячее; разлука усиливает любовь – ayrılıqda məhəbbət güclənir; the absent are always wrong - отсутствующие всегда неправы, виноваты – gəlməyənlər həmişə günahkardır; accidents will happen in the best regulated families - неприятности бывают в самых лучших домах - ağıllı atanın da ağılsız oğlu olar; short acquaintance brings repentance - с новым другом недолго и в беду попасть - hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi; actions speak louder than words - о человеке судят по его делам, а не по словам - dilinlə tələsmə, əməlinlə tələs; adversity is a good discipline - несчастье закаляет человека - yaman günün ömrü az olar; yamanın görmüşüksə, yaxşısın da görərik; agues come on horseback but go away on foot - беда к нам верхом, а от нас пешком - dərd gələndə xalvalarla gələr, misqal ilə çıxar; almost never killed a fly - осторожность никогда не мешает - ehtiyat igidin yaraşığıdır; speak of angels and they flap their wings - легок на помине - adın tutdun, qulağın bur; anger is a short madness - гнев кратковременное безумие - acıqlı başda ağıl olmaz; a soft answer turneth away wrath - кроткий ответ отвращает гнев - şirin söz daşdan keçər; that which one least anticipates soonest comes to pass - чего не ждёшь, то и случается - sən saydığını say, gör fəlak nə sayır; fools have fortune - дуракам во всем счастье - dəlinin hər işdə bəxti işlər; dəliyə hər gün bayramdır; appetite comes with eating - аппетит приходит во время еды - iştaha yeməklə gələr; the rotten apple injures

its neighbours - одно гнилое яблоко портит остальные - bir qorxaq bir ordunu xarablar; qotur dana bütün naxırı korlar; art is long, life is short - жизнь коротка, искусство вечно - ömür qısa, sənət əbədidir; the bait hides the hook - клюнешь на приманку, а попадешь на крючок - мягко стелет, да жестко спать - sözü bal təki şirin, könlü buz təki sərin; sözündə hörmət, qəlbində lənət; a bargain is a bargain - уговор дороже денег - söhbət danışığıdan keçər; every bean has its black - нет боба без пятнышка - у каждого свои недостатки - ayın da üzündə ləkə var; catch the bear before you sell his skin - не продавай шкуру неубитого медведя - ayını öldürməmiş dərisini satma; arxı adda, sonra bərəkəllah alarsan” və s.

Lakin ayrı-ayrı dillərdə təqribən eyni şəkildə işlədilən idiomların özlərində də bəzən cüzi fərqlər var. Məsələn, fars dilində “ayıdan bir tük...”, Azərbaycan dilində “donuzdan bir tük...”, fars dilində “özünü çaqqal ölümünə vurmaq”, Azərbaycan dilində “özünü tülkü ölülüyünə vurmaq” (129) və s.

Bu onu göstərir ki, hətta beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsində də hər bir xalq özünün milli koloritindən, öz dilinə məxsus etnopsixolinqvistik cəhətlərdən istifadə edir. Əvvəlcə dilə gətirilən frazeoloji vahid kalka və ya tərcümə variantında çətinliklə geniş kütlənin nitqinə yol tapır, sonra xalq danışığı dilində püxtələşir, özününküləşir, xalq ona milli “don” geydirir və bundan sonra çox vaxt belə frazeologizmlərin mənşəyi haqqında informasiyanın izləri itir.

Farslardakı “ayıdan bir tük”, yoxsa azərbaycanlılarda işlənən “donuzdan bir tük” ifadəsinin hansının əzəl olduğunu bu gün sübuta yetirmək çətinidir. Lakin burada bizim üçün qiymətli cəhət budur ki, frazeoloji birləşmələrin də beynəlmiləl səciyyəli fondu hər bir dilin frazeoloji sisteminə keçərək, geniş xalq kütlələrinin nitqi vasitəsi ilə struktur-formal cəhətdən yeniləşir, hər xalq öz söz xəzinəsindən ona bir milli koloritli fakt əlavə edir.

Misal üçün, azərbaycanlılar rus dilindəki “говорить на одном (общем) языке” – frazeologizmini əvvəl hərfi tərcümə edirlər – “bir dildə danışmaq”, sonra bu frazeoloji vahidin mənası ətrafında onun formal strukturunu milli variantda səsləndirirlər – “ümumi dil tapmaq, dilbir olmaq” (121, s.8).

Bəs necə olur ki, frazeoloji vahidlər bir dildən başqasına tərcümə oluna bilər, beynəlxalq frazeoloji fonddan kalka və ya tərcümə etmək mümkün olur? Axı uzun illər dilçilər frazeoloji vahidlərin tərcümə oluna bilmədiyini qeyd etmiş, bunun səbəbini onların bütöv bir sintaktik kompleks olması, komponentləri arasında əlaqələrin qırılmazlığı ilə izah etmişlər. Bəzi tədqiqatçılar, heç bir istisna qoymadan, hətta, bu gün də bütün idiomların başqa dillərə tərcümə edilə bilmədiyini söyləməkdədir.

Məlum olur ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməyə “yatmasını” izah etmək üçün heç uzağa getmək lazım deyildir. Bunun üçün, sadəcə olaraq, frazeoloji vahidi yaradan sözlər arasında əlaqələri, sözlərin frazadaxili mövqeyini şərh etmək kifayətdir.

“Söz özündə olan iki potensial qüvvə əsasında “işləyir”, əvvəla, onun mərkəzdənqaçma potensialı reallaşır, bu iş sözün özünə yönəlir, sözün aktiv cazibə qüvvəsi hərəkətə gəlir, yəni hər şey özündə cəmləmə işi görülür, konsentrasiya və kondensasiya həyata keçirilir; ikincisi, sözün mərkəzdənqaçma potensialı realizə edilir, bu artıq özün-özünə doğru deyil, əksinə, özündən istiqamətlənməsidir.... Sözün heç bir vaxt arası kəsilməyən bu iki hərəkət potensialı sözü öz semantik yükünə və konstruktiv gücünə görə unikal bir vahidə çevirir” (92, s.134).

Məhz bu, potensiallar, dilçilikdə ənənəvi fikrin əksinə olaraq, belə bir müddəa irəli sürməyə imkan vermişdir ki, frazeoloji vahidi əmələ gətirən sabit sözlər kompleksinin tərkib hissələri heç də öz müstəqilliyini axıracan itirmir. Frazologizmin tərkibində sonadək “ərimir”. Bu xüsusiyyət beynəlxalq fonddakı və ya başqa dillərdəki analogi sabit sözlər kompleksini komponentlər üzrə əvvəlcə tərcümə etməyə və sonra həmin material əsasında əcnəbi frazeoloji vahidin milli zəmində bərpasına, deməli, tərcümə və ya kalkasına imkan verir və s.

Rus dili materialı əsasında Azərbaycan dilində formalaşan belə frazeoloji birləşmələrin bəzilərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək: “совать свой нос - burnunu soxmaq; ни рыба, ни мясо - nə ətdir, nə balıq; бить в одну точку - bir nöqtəyə döymək, vurmaq; винтиков не хватает (в голове) - (başında) vinti çatmır; войти в историю - tarixə düşmək; гайка ослабила - vinti boşalıb; идти

против течения - axına qarşı çıxmaq; в кавычках - dırnaq içərisində, dırnaq arasında; до последней капли крови - son damla qanına qədər; находить общий язык - ümumi dil tapmaq; проходить красной нитью - qırmızı xətlə keçmək; открывать Америку - Amerika açmaq; открыть новую страницу - yeni səhifə açmaq; в свою очередь - öz növbəsində; за одно спасибо - bir sağola; ставить точку - nöqtə qoymaq; встреча за круглым столом – dəyirmi stol arxasında görüşmək; стоять на платформе - bir kəsin platformasında durmaq; золотой фонд - qızıl fond; человек в футляре - qılaflı adam; ставить знак равенства - bərabərlik işarəsini qoymaq.

Buradan aydın olur ki, dilin frazeoloji sistemini araşdırarkən bu sahədə başqa dillərin təsirini və yerini düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Azərbaycan dili frazeoloji sistemini bu cəhətdən rus dili faktları ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərkən, görürük ki, dilimizdə bir çox belə sabit birləşmə rus dilinin təsiri ilə yaranmışdır. Bu da Azərbaycanın Rusiya ilə ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələri nəticəsində olur.

Nəhayət, sonda bunu da qeyd edək ki, adi leksik vahidlərin və terminlərin beynəlxalq fondundan fərqli olaraq, frazeoloji beynəlxalq fondada heç bir formal standart ölçü yoxdur, əsas nüvə burada frazeologizmin bütövlükdə mənasıdır.

Beynəlxalq fondada yalnız frazeoloji ideya vardır, bu ideyanın milli dillərdə reallaşması isə hər dilin öz daxili imkanları hesabına həyata keçirilir.

Beynəlxalq fondan milli variantlarda yalnız xüsusi isimlər işlənə bilər (запеть лазаря, мальтийская звезда, Qordi düyünü...). Bunun özü də həmin frazeologizmin milli dildə işlənmə sahəsini daraldır, geniş kütlə ondan istifadə etmir – frazeoloji vahid yalnız bədii – kitab dilinin faktı səviyyəsində qalır. Məhz, bu səbəbdən də “запеть лазаря” frazemini Azərbaycan dilinə indiyədək yol tapa bilməmişdir, bu frazeologizm dilimizə ümumi mənanın tərcüməsi şəklində - “şikayət etmək” kimi çevrilir.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji ifadələr tarixən tədrici inkişafın nəticəsində sərbəst birləşmə modelləri əsasında yaranmışdır. Proses bütün dillərdə davam etməkdədir.

Frazeoloji birləşmələr ekspressivlik, emosionallıq və metaforiklik əlamətlərini özündə əks etdirir. Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bu baxımından özünə qarşılıq sayılan leksik vahidlərdən seçilir (müqayisə et: “yada salmaq” – xatırlamaq, “gorbagor olmaq” – ölmək və s.). Emosionallıq – hiss və duyğuların təcəssümü olub frazeologizmlərdə qabarıqlaşır. Metaforiklik, çoxmənalılıq belə birləşmələrə yüksək dərəcədə obrazlılıq keyfiyyəti gətirir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə, frazeologizmlər adi leksik vahidlərdən bədiilik dərəcəsinə görə yüksəkdə dayanır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, “feli idiomun mənası onun komponentlərinin mənasının cəmi deyildir. Əgər feli idiomun tərkib hissələrini müstəqil mənada götürsək, birləşmə öz idiomatikliyini tamamilə itirər” (86, s.18). Bu xüsusiyyət onu göstərir ki, idiomatik ifadə də, fel kimi, situasiyanı bütövlükdə adlandıra bilmir və, deməli, felin nüvə olması şübhə altına düşür. Nümunələrə diqqət yetirək: Azərbaycan dilində: “dilə gəlmək”, “dilə tutmaq”, “dili qıfillanmaq” idiomlarındakı “gəlmək”, “tutmaq”, “qıfillanmaq” felləri, ingilis dilində: “to play the advantages over smb.”, “to lay heads together”, “to bring into accord” idiomlarındakı “to play”, “to lay”, “to bring” felləri, rus dilində isə: “заварить кашу”, “бить баклуши”, “попасть впросак” idiomlarındakı “заварить”, “бить”, “попасть” felləri və s.

İnsanın fiziki hərəkəti ilə bağlı fellər leksik-semantik qrupa aiddir və frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənərək, onlar yeni situasiyanın kompleks tərkibində ekspressiv-emosional adlandırılmasına xidmət edir, məsələn, “dilə gəlmək” – “dillənmək”, “dilə tutmaq” – “yola gətirmək, qılığına girmək”, “dili qıfillanmaq” – “susmaq”, “заварить кашу” – “aranı qarışdırmaq”, “бить баклуши” – “veyillənmək, heç bir iş görməmək”, “попасть впросак” – “pis vəziyyətə düşmək”, və s.

Felin bütün növləri frazeoloji birləşmələrin tərkibində iştirak edərək, özlərinin ilkin məzmunundan məna-məzmun planında fərqlənir, onlarda ifadə olunan situasiyanı adlandırma xüsusiyyəti yeni keyfiyyətdə təzahür edir.

Müqayisə edək: “üzünə dik söyləmək, havayı danışmaq, çiy-çiy danışmaq; ask for it, call smb.’s bluff, not know one’s arse from one’s elbow; говорить в глаза, говорить на ветер, говорить нелепости.

Frazeoloji birləşmələrindəki fellər başqa sərbəst işləndiyi məqamlardan fərqli olaraq, burada bütövlükdə frazeoloji strukturdan asılıdır və bu sintaktik bağlılıq, onları da bütöv vahiddən asılı vəziyyətə salır.

Beləliklə, istər nitq, təfəkkür, iş, hal-vəziyyət, istərsə də hərəkət fellərinin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərin ümumi mənası həmin fellərdə ifadə olunmuş mənanın ətrafında intensivliyin, ekspressivlik və emosionallığın gücləndirilməsi sayəsində formalaşır.

Məsələn, adi cümlədə felin məna variasiyaları mümkün olduğu halda, frazeoloji vahid daxilində fel özünün yalnız bir mənasını məzmun və intensivlik cəhətindən inkişaf etdirir, bütün semantik modifikasiyalar yalnız bir mənanın ətrafında dolanır.

Məlum olduğu kimi, frazeoloji vahidlərdə milli xüsusiyyətlər güclü olur: frazeologiya hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzəi və s. ilə bağlıdır. Onların bir qisminin (idiomların) başqa dillərə tərcümə oluna bilməsi də, əsasən, bununla əlaqədardır.

Bir sıra hallarda frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı resipiyent (götürülmüş, qəbul etmiş, alınma) dilin daşıyıcılarının yad ifadəni qavraması və özünü küləşdirməsi üçün müəyyən zaman keçidi tələb olunur. Bu cür millilik frazeoloji vahidlərin daxili (semantik) modelləri ilə də səslənir.

Ümumiyyətlə, dünya dillərində təşəkkül tapmış feli frazeologizmlərin sema bazası eyni olsa da, onların bu sema əsasında əmələ gətirdiyi fraza mənası daha geniş şəkildə özünü göstərir.

Frazeoloji vahidlər dil vahidi olmaq etibarilə küll halında götürülsə də, onların “tərkib hissələri arasında sintaktik əlaqə izi müəyyən dərəcədə qalır... “İşə girişmək” birləşməsinə əmələ gətirən sözlər, sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi, müstəqil cümlə üzvü şəklində çıxış etməsələr də, bunların arasında

tamamlıqla xəbərə məxsus sintaktik əlaqənin, yəni idarə əlaqəsinin izi müəyyən dərəcədə özünü saxlayır və bu əlaqə ... sərbəst birləşmənin (“kitab oxumaq” birləşməsinin) tərkib hissələri arasındakı əlaqəni xatırladır” (9, s.73). Deməli, burada söhbət frazeoloji məzmunundan gedir. Bu əlaqələr də vahidin struktur modelini müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sayı bir sıra hallarda onların növü ilə müəyyənləşir. Məsələn, frazeoloji qovuşmaların (idiomların) komponentlərinin sayı, bir qayda olaraq, iki ya üç leksemdən ibarət olur.

Semantik cəhətdən bütövlük onları eksplisitlikdən, komponentlərin sayının bu cür azlığı isə, implisitlikdən məhrum edir, idiomlar yalnız olduğu şəkildə aktuallaşa bilir. Bu xüsusiyyət feli frazeoloji birləşmələrə də aiddir (38, s.33).

Digər tərəfdən, “frazeologizmin tərkibi elementlərinin sayı nə qədər çox olsa, bütün formal əlaqələrin frazeoloji vahid daxilində realizə olunması ehtimalı bir o qədər güclü olur. Düzdür, bu əsil empirik asılılıq daim dəqiqləşdirilir, dayaq komponentin vahidliyi, onun birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyəti əsasında təshih edilir” (85, s.277).

Deməli, komponentlərin sayı daha çox olan frazeoloji birləşmələrdə, frazeoloji ifadə və ibarələrdə qrammatik kateqoriyalar daha rəngarəngdir.

Eyni zamanda, “fel komponenti frazeologizm tərkibində qrammatik cəhətdən hakim mövqe tutur” (85, s.212) və onun valentliyinin, semantik distribusiyasının frazeologizmin tərkib hissələrinin kəmiyyət göstəricisində mühüm rol oynayır.

Müxtəlif lüğətlərdə təsbit olunmuş frazeoloji vahidlər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, leksik-semantik qruplara məxsus fellər yalnız özlərinin daxil olduqları leksik-semantik qrupun frazeoloji zənginləşməsinə xidmət edir.

Bir qayda olaraq, feli frazeoloji vahidlərdə komponentlərin yeri sabitdir, ancaq şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyatda, xüsusən poeziyada inversiya, söz əlavə edilməsi və s. müşahidə olunur.

Sözlərin sıralanması isə, hər bir dilin özünün daxili qrammatik quruluşu ilə müəyyənləşir. Məsələn, rus dilində frazeologizmlərin böyük bir qismi fellə başlansa da, eyni vahidin həm fellə başlanan variantları, həm də felin yerinin

dəyişməsi variantları lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Həm də fellə başlanan hər hansı bir frazeologizmi rus dilində felin yerini dəyişdirməklə də təsbit etmək mümkündür. Məsələn: “кричать во всё горло - во всё горло кричать; сказать своё слово - своё слово сказать; ловить на лету - на лету ловить; лезть на рожон - на рожон лезть; мотать (себе) на ус - на ус (себе) мотать, морочить голову - голову морочить; садиться в лужу - в лужу садиться; садиться на шею - на шею садиться; склонять на все лады - на все лады склонять; сбивать с толку - с толку сбивать” (144) və s.

Başqa sözlə, rus dilindəki frazeologizmlərdən bəzində fellərin variantlı deaktualizasiyası (sözün frazeologizmin tərkib hissəsinə, onun komponentinə semantik çevrilməsi kimi nəzərdə tutulur) mümkündür (85, s.8).

Bir çox hallarda feli yerinin bu şəkildə ikiliyi mümkün olmur, məsələn: “говорить как бог на душу положит, знать к чему клонится игра, история умалчивает, скажи на милость” və s.

Deməli, rus dilindəki feli frazeoloji vahidləri iki yerə bölmək olar:

- a) felin yerinin dəyişə bildiyi frazeologizmlər;
- b) felin yerinin dəyişə bilmədiyi frazeologizmlər.

Birincilər bütün dillərə aid edilməyən xüsusiyyətdir.

Məsələn, ingilis və Azərbaycan dillərində felin yeri frazeologizm daxilində sabitdir. “Uf da deməmək, öz sözünü demək, yerini bildirmək” kimi frazeologizmlərdə felin yerini yalnız poeziyada dəyişdirmək olar, deaktualizasiya məqamında bu mümkün deyildir. İngilis dilində isə, ümumiyyətlə, felin yeri dəyişməz qalır. Misallar:

to hit the jackpot – неожиданно преуспеть, добиться большого успеха – gözlənilmədən müvəffəqiyyət qazanmaq;

“Madge, in days when she imagined that it might somehow be possible to persuade me to make money, had gone on about it continually. Poor Madge! She had picked the winner. But Sadie and Sammy would *hit the jackpot*” (I.Murdoch, “Under the Net” ch.XI).

to stand no nonsense from smb. – не терпеть чьих-либо фокусов, глупых выходов, нелепых высказываний – *bir kəsin hoqqalarına dözməmək, səbr etməmək*;

“We an’t the Professor have had a good try, but we can’t shift this padlock. Rodger had a look at it. He was just in the mood *to stand no nonsense from padlocks*” (J.B.Priestley, “Let the People Sing”, chX).

to bring smb. (or smth) into the picture – упоминать, затрагивать кого-либо (или что-либо) – *xatırlatmaq, adını çəkmək*;

“Don’t you think I ought to stay here with you? You may need me as a witness that he attacked you...” “No, Steve. I’m afraid I may have to pretend I was alone. Unless it becomes absolutely necessary *to bring you into the picture*, I think I’d rather not” (G.Gordon, “Let the Day Perish”, ch.XLIII).

to show smb.the ropes – полностью вести кого-либо в курс дела, сообщить кому-либо все подробности дела; познакомить кого-либо со всей подноготной – *bütün təfərrüatı demək*;

“You can move into the main office”, said his father. “There’s a small room free next to Bannister. He’ll *show you all the ropes*” (J.Lindsay, “Betrayed Spring”, ch.V).

to come to the right shop – обратиться по адресу, к тому, к кому следует – *müraciət etmək*;

“They have *come to the right shop* for morals, sir” (Ch.Dickens, “Nickolas Nickleby”, ch.IV).

to work out one’s own salvation – найти своё спасение, самому найти выход из затруднений – *çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq*;

“His self-imposed isolation from English literary life has left him free *to work out his own poetic salvation*” (A.Thwaite, “Contemporary English Poetry”, “Robert Graves”, Kenk).

to give smb. fits – легко справиться с кем-либо, поразить, потрясти кого-либо – *əvəzini çıxmaq*;

“Bert knew enough of things and the problem of aeronautics to realize that this gigantic imitation of a bee would *give* the newspapers *fits*” (H.G.Wells, “The War in the Air”, ch.I).

to make a good fist at (or of) smth. – сделать удачную попытку, хорошо справиться с чем-либо, уметь делать что-либо – bir şeyin öhdəsindən gəlmək;

“...Charley saw to it he *made a good fist of his writing* too” (K.S.Prichard, “Kiss on the Lips”).

Beləliklə, feli frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeologiyasında ingilis dilindəki kimi əvvəldə təsbit olunmuşdur. Bütün hallarda fellər frazeoloji vahidin aparıcı komponenti, nüvəsi birləşməni idarə edən leksemdir.

Feli birləşməni həm içəridən, formal struktur baxımından, həm də xaricdən, mətndə idarə edir, yəni işləndiyi mətn daxilində frazeologizmin dəyişkən, təsirlənən, qrammatik kateqoriyalara görə mütəhərriklik komponenti feldir – qalan komponentlər olduğu kimi sabit qalır.

Frazem – daxili struktur səviyyəsində valentlik fələ məxsusdur, yəni hansı sözlərlə birləşmə əmələ gəlməsi məsələsi felin semantik həcmindən asılıdır. Lakin “miniatür məcaz” olması xüsusiyyətinə, əsasən, frazeologizmin daxilində felin distribusiyası, valentlik imkanı genişdir. Tədqiqatçılar belə bir maraqlı cəhəti qeyd etmişlər ki, “leksik vahidlərin frazeoloji valentliyi onların strukturu ilə tərs mütənasibdir” (82, s.32-40), yəni leksik vahidin strukturu nə qədər sadə olsa, onların frazeoloji vahid yaratmaq qabiliyyəti bir o qədər yüksək olur, yaxud da əksinə, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin frazeoloji birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyəti aşağıdakı olur:

“İsim komponentli frazeoloji vahidlərin 98% - ni sadə isimlər təşkil edir... Sözdüzəldici şəkllilər sözün mənasını nəzərə cərpacaq dərəcədə konkretləşdirir ki, bu da onları metaforiklik orolundan məhrum edir. Nəticədə düzəltmə isimlər metaforikləşir və frazeoloji struktura qoşulmur” (82, s.33). Lakin frazeologiyanın eksplisitliyə meyli onların daxilində təkrarların olmasına imkan verir.

A.A.Potebnya vaxtilə göstərmişdir ki, təkrar “hərəkətin sürəkliyini, keyfiyyətin intensivliyini, əşyaların çoxluğunu” (100, s.441) göstərir və bu da

əslində frazeoloji vahidlərdə ən çox təzahür edən cəhətdir, deməli, frazeoloji vahiddə təkrar üçün hər cür şərait yaranmış olur.

Məsələn, nitq və təfəkkür felləri sayəsində üstəlik dilin özünün ifrat informasiya meyli də frazeologizmin təkrarla zənginləşməsinə imkan verir, məsələn: “yekə-yekə danışmaq, çiy-çiy danışmaq, tərs-tərs danışmaq, hədə-rəm-pədə-rəm danışmaq, can deyib, can eşitmək; sözün var, söz danış; özü deyib, özü eşitmək; gül-gülü çağırır” və s.

Beləliklə, feli frazeoloji vahidlərin formal-struktur cəhətləri aşağıdakı kimidir:

1. İsim və fel birləşməsi: “fatihəsini oxumaq, ləbbeyk demək, yerini bildirmək, balabanda qandırmaq, bardaş qurmaq, vaz keçmək, mısmırığını sallamaq, hoqqa çıxarmaq, ərsəyə gəlmək, zavala gəlmək, zəhlə aparmaq”, rus dilində isə: “акции падают, Андроны едут, бабушка ворожит, бобы разводить, бог знает, душа болит, волком взывать, водой не разольёшь, чёрт возьми, время не ждёт, лыка не вяжет”.

Fel və isim birləşməsi: “to sweep the board, to bear a bob, to break no bones, to prick smb.’s bubble, to bite the bullet, to bang the bush, to get the bulge, to mean business, to play all cards, to be in the clouds, to carry all before one”, rus dilində isə: “бить баклуши, лежать на боку, брать в руки, взять слово, брать пример, бросать перчатку, валять дурака, вить верёвки, витать в облаках, висеть на шее, войти в историю”.

Göründüyü kimi, burada birləşmə hər bir dilin sintaktik qaydaları əsasında formalaşır.

2. Zərf və fel birləşməsi: “əyri danışmaq, yekə-yekə danışmaq, lağ-lağ danışmaq, tərs danışmaq, havayı demək”.

Fel və zərf birləşməsi: “to be born again, not born yesterday, to be badly off, to be better off, to have the better of”, rus dilində də: “изругать последними словами, знать назубок, заучивать наизусть, говорить без запинки, говорить загадками”.

3. İsim, zərf və fel birləşməsi: “üzünə dik söyləmək, üzünə şah baxmaq”, rus dilində də: “все наперёд знать, в глаза даже не знать, кто-либо много не

надышит, что-либо некуда девать, иголку некуда воткнуть, яблоку некуда упасть, шагу нельзя ступить, за примером недалеко ходить, кого-либо до небес возносить, греха нечего таить”.

Fel, zərf və isim birləşməsi: “to be easy as ABC, to be beyond the veil, to be beyond measure, to be before the mast, to be far off the mark”, rus dilində də: “идти навстречу кому-либо, сделать наобум лазаря, видеть насквозь кого-либо”.

4. İsim, feli bağlama (tərkibi), isim və fel birləşməsi: “can deyib, can eşitmək; çox deyib, az eşitmək; özü deyib, özü eşitmək” və s.

Bu vahidlərin əsasında “demək-eşitmək” felləri durur, “nə (necə) deyib, nə (necə) eşitmək” modelinə müvafiq gəlir.

Eksplisitliyə meyletmə xüsusiyyəti frazeoloji vahidlərin daxili strukturunun daha da genişlənməsinə və bununla da frazeoloji vahidin özünün növlərinin müəyyənəlməsinə təsir göstərir. Frazeologizmin strukturu böyüdükcə onda olan nitq hissələrinin də müxtəlifliyi artır, sifətlər, saylar, əvəzliliklər, hətta köməkçi nitq hissələri frazeoloji vahidin qurulmasında iştirak edir. Məsələn: “heç kəsin toyuğuna “kiş” deməmək, harada eşidilib ki ..., kəlməyi-şəhadətini oxumaq, əlləzinəni əzbərdən oxumaq, papağını qabağına qoyub fikirləşmək, öz adını başqasından soruşmaq, yerin altından, üstündən də xəbər vermək; elə bir şeytan dilləndirdi” və s.

Həmçinin ingilis dilində: “to catch the speaker’s eye, to snap smb.’s head off, the know a hawk from a handsaw, to make smb. sit up, to put a fine show, to step on smb.’s toes, to be well up in smth., to make an honest woman of smb., to throw a monkey wrench in smth., to come Yorkshire over smb., to spin a yarn, to cast pearls before swine, to bring smb. down a peg, to dip one’s pen in gall, to pinned to one’s wife’s apron strings, to have two strikes against one, to go from strength to strength, to go through hell, to turn on one’s heel, to scrape home, to pay smb. off scot and lot, to sit up and take notice, to make the place too hot for smb.” və s.

Həmçinin rus dilində də: “знать, где раки зимуют, вставлять палки в колёса, пускать козла в огород, прятать концы в воду, уплетать за обе щеки,

молиться в открытую дверь, лететь вверх тормашками, перебиваться из кулька в рогожку, переливать из пустого в порожнее, возводить в пери создания, закрадываться в душу, держать язык за зубами, держаться в почтительном отдалении, держать ухо остро, держать ушки на макушке, держать язык на привязи, давать подножку, давать сто очков вперёд, делать большие глаза, делить шкуру неубитого медведя, выдерживать характер, брать на буксир, жить одним домом, заблудиться в трёх стенах, играть первую скрипку, класть зубы на полку, портить себе кровь, показывать товар лицом, ловить на слове, выходить в люди, менять декорации, метать громы и молнии, открывать новую страницу, бросать камешки в огород, отдавать последний долг, знать как свои пять пальцев, обводить вокруг пальца, держать камень за пазухой, подливать масла в огонь, пропускать сквозь пальцы, разыгрывать шута горохового, сидеть между двух стульев, скрутить в бараний рог, строить воздушные замки, убить двух зайцев, утереть нос, вешать собак на шею, выплывать на свет божий, выносить сор из избы, выколачивать дурь из головы, выйти сухим из воды” və s.

Feli frazeoloji vahidlərin struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqədar tədqiqatlarda göstərilir ki, onların birinci (isim) komponenti bəzən müstəqil lüğəti mənada işlənmiş, arxaikləşmiş sözlərdir, feli komponenti isə, həmişə müasir dildə işlənən vahidlərdən təşkil olunur (10, s.71-72; 72, s.137-138).

Bir tərəfi arxaikləşən və indi müstəqil söz kimi işlənməyən frazeoloji vahidlərdən bəhs edən V.V.Vinoqradov yazır ki, həmin arxaik komponent vaxtilə müstəqil mənaya malik söz olmuşdur. Tarixi inkişaf prosesində dilin leksik sistemindən onun izləri itsə də, frazeologiyada öz mövqeyini mühafizə edə bilmişdir (79, s.16).

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki:

a) tərkibində arxaik vahidlər işlənən feli frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf tarixi daha qədimdir;

b) ola bilsin ki, bu cür frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən felləri də tarixən daha qədim olmuş və arxaikləşmiş, yalnız xarici qişasında müasirləşmə baş

vermişdir (əlbəttə, bu yalnız ehtimaldır və dil tarixçiləri bu məsələni daha geniş işıqlandıra bilərlər);

c) frazeoloji vahidlərin tədqiqi müasir dildə işlənməyən, lakin öz yerini burada hiifz etmiş arxaik sözləri öyrənmək, bu yolda dilin qədim tarixi leksik qatını bərpa etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və dil tarixçiləri həmin məqsədə də frazeologiyayı öyrənməyə meyl göstərirlər.

Müxtəlif frazeoloji lüğətlər, həmçinin topladığımız 60.000-dən artıq frazeoloji vahid üzərində müşahidələr göstərir ki, müxtəlif leksik-semantik qruplara aid fellərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlərin sayı çoxdur. Bu da təbii və məntiqidir. Müxtəlif leksik-semantik qrupdan olan fellər ayrılıqda ən müxtəlif mənaları ifadə edir, ən müxtəlif hərəkətləri adlandırır. Məsələn, nitq və təfəkkür prosesi ilə onların əlaqəsi yalnız frazeoloji sistem vasitəsilə baş tutur. Misal üçün: “abır vermək, ilan dili çıxarmaq, gopa basmaq, laqqırtı vurmaq, lağa qoymaq, nalamıxa döymək, söz açmaq, söz atmaq, söz qaytarmaq, söz salmaq, ürəyini açmaq, ürəyini boşaltmaq, dilə tutmaq” və s. Bütün bu frazeoloji vahidlərdə iştirak edən fellərin danışığa birbaşa daxil yoxdur, frazeologizmlərin özü isə, bütövlükdə bu və ya digər dərəcədə nitqlə bağlıdır (39, s.50).

Eləcə də bu ingilis və rus dillərinin frazeoloji birləşmələrində müşahidə olunur: “to blow hot and cold, to jump on someone, to answer some one back, to try to mislead someone, to wag one’s tongue, to make chin music, to be at a loss for words, to have a quick tongue, to angle for something, to ferret something out of someone”, həmçinin rus dilində: “засыпать вопросами, зарядить одно то же, заседать в голову, закусить язык, заминать разговор, задержать в памяти, забивать голову, дойти до сведения, держать ответ, держать совет, владеть словом, взять в толк” və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, “adıcə fellər kimi, feli frazeologizmlər də bir və ya iki sözü, iki halı idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Feli frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti təkəcə bir halı idarə edir. Elə frazeologizmlər də vardır ki, iki halı idarə edə bilir” (85, s.275).

Bu cür idarəetmə qabiliyyəti “fikrin tam bitmədiyi” frazeoloji qovuşma, birlik və birləşmələr üçün xarakterikdir. İstər bir, istərsə də iki halı idarə etməsi ilə bu cür frazeoloji vahidlər kontekstdə daha böyük mətnin – cümlənin tərkibinə daxil ola bilər, onun komponentləri cümlənin tərkibində, cümlənin komponentləri kimi, yeni mövqe tutur.

Feli frazeoloji birləşmələrdə somatizm hadisəsi

Azərbaycan dili frazeoloji ifadələrlə çox zəngin olan bir dildir. Frazeoloji ifadələr bu dildə danışan şəxslər tərəfindən fəal işlənməkdədir. Başqa dillər kimi, Azərbaycan dili də sürətlə inkişaf etməkdədir.

Hələ qırx il bundan əvvəl 1960-cı illərdə akademik Ə.Ə.Orucov frazeologiya probleminin leksikoqrafik aspektdə müəyyən işlər görmüşdür. Lakin elmin hər hansı sahəsi olursa-olsun, onun problemləri tam başa çatmır, ələlxüsus, müxtəlif ifadələri özündə birləşdirən, dilçilik elmində ən ziddiyyətli olan frazeologiya sahəsi.

Dilin sürətlə inkişafını nəzərə alsaq, ilbəlil, günbəgün dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər və ifadələr yeni-yeni tədqiqatlar, müzakirələr və şərhlər tələb edir. AMEA-nın akademiki A.A.Axundov dediyinə görə, son otuz il müddətində Azərbaycan dilinə 22.000-dən artıq söz və ifadə daxil olmuşdur ki, onlar işlənilib akademiyanın yenidən nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” məcmuəsinə daxil edilmişdir (4, s.5).

Bundan başqa, cəmiyyətin, texnikanın, ictimai-siyasi qurumun inkişafı yeni-yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olur. Müşahidə etdiyimizə görə, bu proses dillərdə daha intensiv həyata keçirilir, neologizm adlanan yeni söz və ifadələrin sayı çoxalır.

Leksik vahidlər, yeni sözlər, frazeoloji vahidlərlə yanaşı dildə yaşayır və hərəsi sərbəst dil vahidi olaraq, ünsiyyət vasitəsi kimi, nitqdə istifadə edilir. Leksik

vahidlər və eləcə də frazeoloji vahidlər nitqimizdə fəal surətdə işlənir və hərəsi öz konkret funksiyasını yerinə yetirir.

Frazeoloji söz birləşmələri nitqimizə lakonik, obrazlı, parlaq ifadələr bəxş edir. Frazeoloji vahidlərin dildə işlədilməsi nitq mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sözlə frazeoloji birləşməni müqayisə edəndə, bunların oxşarlığı gözə çarpır. Oxşarlıq da ondan ibarətdir ki, hər ikisinin leksik mənaları özünəməxsus semantikasi və qrammatik kateqoriyaları var. Frazeoloji vahidin leksik manası ilə sözün mənası sinonim də ola bilər. Frazeoloji vahid də, söz kimi, müəyyən qrammatik funksiya yerinə yetirir: cümlə daxilində başqa bir sözlə uzlaşa bilər, idarə edə və edilə bilər və yanaşma əlaqəsində ola bilər.

Dildə istehsal olunan sözlər danışq zamanı düzülüb qoşularaq, müəyyən bir məfhum ifadə edə bilər və ya bir hadisəni təsvir edir, bununla yanaşı elə məfhumlar da var ki, o yaddaşdan hazır vəziyyətdə təqlid edilir. Həmin bu yaddaşımızdan təqlid olunan obrazlı ifadələr dilimizin frazeoloji fondunu təşkil edir (8, s.12).

Hələ 1964-cü ildə A.M.Babkin qeyd edirdi ki, “frazeoloji vahid sözə nisbətən semantik vahidin daha mürəkkəb formasıdır, lakin söz kimi, fəaliyyət göstərir və sözlə yaxın olur, daim eyni tərkibdə olur və özünəməxsus semantikaya malik olur” (71, s.8).

A.M.Babkinə görə, frazeologiyanın obyektı olan frazeoloji vahidlərin əsas elementləri məna bütövlüyü, sabitlik, təqlid olunma və emosional ifadəçiliyi, eləcə də məcazi mənada işlədilməsidir. Alim frazeoloji vahidi həddindən artıq dar çərçivədə görmək tərəfdarı deyil. Terminoloji xarakterli sabit söz birləşmələrini frazeologiyanın sərhəddindən kənar vəziyyətdə qoyur, lakin məcazi mənasının genişlənməsi nəticəsində ədəbi dildə işlədilən sabit söz birləşmələrini müəllif frazeologiyaya daxil edir (71, s.12).

Frazeoloji vahidin qrammatik kateqoriyası onun formasında deyil, onun məzmunudur, daha doğrusu, leksik mənasının müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya aid olmasındadır və, leksik mənasına görə də, müxtəlif kateqoriyaya malikdir.

Dilçilikdə çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, ayrı-ayrı leksik-semantik kateqoriyaların təkcə bir dil çərçivəsində öyrənilməsi azdır. Həmin kateqoriyalar qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisəli öyrənilməli, onların oxşar və fərqli cəhətləri meydana çıxarılmalı, səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır.

Somatik frazeologizmlərin, məhz, semantik baxımdan, müqayisəli aspektdə öyrənilməsi tipoloji tədqiqatlarda təzə sahədir. Bu haqda cəmi bir neçə əsərin adını göstərmək olar. Məsələn, 1954-cü ildə Q.X.Axatovun “Tatar dilində frazeoloji ifadələr” dissertasiyası, A.A.Axundovun 1976-cı ildə çap olunmuş “Опыт фонетического обобщения и грамматического описания названий частей человеческого тела в азербайджанском языке” adlı məqaləsi, və A.A.Axundovun 2002-ci ildə işıq üzü görmüş “Dil və ədəbiyyat” monoqrafiyası.

Leksika və semantika məsələlərinə həsr olunmuş başqa əsərlərdə M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, A.M.Qurbanov, F.M.Ağayeva, H.A.Bayramov və başqaları somatik frazeologizmləri yalnız metafora, ya da mürəkkəb sözlər ilə bağlı hissələrdə yada salıblar.

Təhlil zamanı aydın oldu ki, ayrı-ayrı dillərin frazeoloji sisteminə aid kifayət qədər tədqiqatlar aparılmışdır. Bu əsərlərin içərişində somatik frazeologizmlərin təsnifinə, onların yaranması və formalaşması tarixinə dair müəyyən qədər araşdırmalara da rast gəlirik. Lakin somatik frazeologizmlərin müxtəlifsystemli dillərdə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hələ də sistemli şəkil almamışdır, xüsusilə də ingilis və Azərbaycan dillərində. Halbuki bu xarakterli tədqiqatlar həm müqayisəli-tipoloji dilçilik, həm də ümumi dilçilik baxımından əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində feli frazeoloji birləşmələrdə somatizm hadisəsi deyəndə, biz somatik frazeologizmləri nəzərdə tuturuq. Somatik frazeologizmlərin əsas əlaməti, başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti – onların semantik cəhətdən bölünməzliyində, monolit birliyindədir.

Məlum olduğu görə, sözlər kimi, bütövlükdə bir anlayış ifadə edən somatik frazeoloji vahidlər də ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Somatik frazeologizmlərin spesifik

xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi onların həm somatik birləşmələrdən, həm də somatizmlərdən fərqlənən əlamətdar cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Somatik frazeologizmlər bütöv bir məna ifadə etməklə, sözə bərabər olmaqla söz birləşmələri və cümlə ilə üst-üstə düşür. Dilin orijinal vasitəsi olan belə ifadələrdə xalqın ağıl və biliyi, sevinc və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və sevinci, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunur.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin çoxu bu dillərin lüğət tərkibini təşkil edən, başqa dil vahidləri kimi, qədim tarixə malikdir. Bu ifadələrin qədimliyi onları hər iki dilin lüğət fondundakı somatik leksemlərlə eyniləşdirməyə imkan verir. Somatik frazeologizmlər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənacə bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələrdir.

Akademik A.A.Axundov “Dil və ədəbiyyat” monoqrafiyasında Azərbaycan dilinin hazırkı inkişaf səviyyəsində etimologiyası aydın olmayan əski türk somatizmləri təsnif edir. O, qeyd edir ki, fonetik cəhətdən çox düzgün sistemləşdirdiyi somatizmlər somatik frazeologizm yaratmaqda məhsuldardır. Eyni zamanda müəllifin dediyi kimi, A.N.Kononov 1951-ci ildə həmin somatizmlərin tərkibində haçansa türk dillərində fəal olmuş cütlük hal şəkilçisinin olduğunu göstərmişdir. Bu şəkilçi onun türk dillərində topluluq-cəmlilik göstəriciləri haqqındakı kitabında daha ətraflı təsvir edilmişdir (5, s.288-289).

Ə.Hacıyeva görə, ingilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlər strukturca rəngarəngdir. Komponentlərinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə, bunların bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə, qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə quruluşunda işlədilir. Hər iki dilin somatik frazeoloji vahidlərində struktur dəyişiklik müxtəlif vasitələrlə yaranır: somatik frazeologizmlərin komponentlərindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi; somatik frazeologizmlərdə köməkçi komponentin yaranması; somatik frazeologizmlərin strukturunda baş verən ixtisarlar; somatik frazeologizmin tərkibinə yeni sözün əlavə edilməsi.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edən Ə.Hacıyeva onları iki qrupa bölür: semantik və qrammatik somatik frazeoloji vahidlər. O, qeyd edir ki, hər iki dildəki somatik frazeoloji ifadələr variantlıq, sinonimlik, çoxmənalılıq, omonimlik və antonimlik kimi zəngin semantik struktura malikdir (19, s.183).

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı göstərir ki, somatik frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, somatik frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun ifadəliliyində mühüm rol oynayır. Belə birləşmələr hər hansı bir anlayışı başqa frazeoloji vahidlərdən daha təsirli və obrazlı əks etdirir. Hər iki dildəki somatik frazeologizmlərdə milli xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Ona görə də belə frazeologizmlərin əksəriyyəti başqa dilə olduğu kimi tərcümə edilmir. Bu zaman ekvivalent tərcümədən, uyğun gələn frazeoloji vahidin tərcüməsindən, izahlı tərcümədən, ya da kalka üsulundan istifadə edilir (19, s.182-183).

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, dünya dillərində somatik frazeologizmlərin çoxu “əl” və “ayaq” anlayışları ilə bağlıdır. Hələ XX əsrin ortalarında L.P.Smit qeyd edirdi ki: “Dünya dillərinin hamısında idiomatikliyi yaradan ən mühüm və aparıcı üzv əldir” (104, s. 151).

Bildiyimiz kimi, “əl” insanın fiziki fəaliyyətində həmişə əsas köməkçi funksiya daşımışdır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində “əl” sözü ilə bağlı somatik frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir. Məsələn: “to have an open hand” – əliaçıq olmaq; “to have a bad hand at smth.” – bacarıqsız olmaq; “to have a crack hand at smth.” – əli qızıl olmaq; “Karvan gedər, saqçın, geri qalırsan, Haman *əldən qoyma* yolu bulunca” (Xətai, XV-XVI əsrlər); “Əl götürüb xakpayinə gəlmişik” (Şəhriyar, XVII əsr); və s.

Somatik frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə şəraiti, onların varlığı şərtləndirən amillər və inkişaf tarixi haqqında danışarkən, somatik frazeologizmlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində uğradıqları semantik və leksik-qrammatik dəyişikliklər barəsində fikir yürütmək üçün lüğətlərə, yazıçı və şairlərin əsərlərinin dili ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatlarına müraciət etməli oluruq.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “əl” və “ayaq” sözləri vasitəsilə formalaşmış, müvafiq olaraq 180-ə və 160-ə yaxın somatik frazeologizm qeydə alınmışdır (124; 123).

İfadələri mənasız və formasız təsəvvür etmək olmaz. Beləki, somatik feli frazeoloji birləşmələrin leksik və qrammatik mənaları onlarda forma və məzmun vəhdəti yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, somatik frazeologizmlərin məna strukturu tərəflərinin ayrı-ayrı mənalarına yox, onları yaradan komponentlərin bütövlükdə ifadə etdiyi semantikaya əsaslanır. Məna bütövlüyü, onların funksionallığı, semantik, leksik və sintaktik sabitlik frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtidir. Struktur sabitlik somatik frazeologizmlərin tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır. Əgər quruluş dəyişdirilərsə, onda başqa məna ifadə edən birləşmə alınır.

Somatik frazeoloji birləşmələr qrammatik strukturuna görə, söz birləşməsi və cümlə formasında olur. Söz birləşməsi şəklində olan somatik frazeoloji birləşmələrin qrammatik tərkibi eyni və ya müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Bunlarda bir söz qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı olur. Həmin əsas komponent hansı nitq hissəsinə aid olursa, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirilir.

Somatik frazeologizmlər ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən, onlarda bəzi arxaik qrammatik cəhətlər mühafizə olunur, digər tərəfdən, bu vahidlər dilin leksik-semantik layında daim dəyişikliyə uğrayan sahə olub, dilin yaşayan ənənələrini həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən inkişaf etdirib möhkəmlədir.

Somatik frazeologizmlərin müəyyən hissəsinin leksik tərkibi və komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə, əsasən, sabitdir, lakin bir sıra somatik frazeologizmlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla yanaşı, leksik tərkibi, komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi dəyişir. Elə somatik frazeologizmlər də vardır ki, onların leksik tərkibində və komponentlərində aparılan dəyişikliklər onun mənasına təsir etmir, mənaları arasındakı fərq hiss olunmur. Mənaları olduğu kimi qalıb, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik dəyişikliyə uğramasına somatik frazeologizmlərin variasiyası, bunun əsasında yaranan belə somatik frazeologizmlər isə, frazeoloji variantlar adlanır (19, s.33-34).

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin əsas sözləri, əsasən, fel və isimdən ibarət olur. Əsas sözün qrammatik səciyyəsinə görə, onları iki qrupa bölmək olar: ismi somatik frazeologizmlər və feli somatik frazeologizmlər.

İsmi somatik frazeologizmlərin tərəfləri adlardan ibarət olur, yəni birləşmənin struktur-sintaktik mərkəzini isim təşkil edir. İsmi somatik frazeologizmlər ismi birləşmələrə oxşayır, məsələn: könlü-gözü tox, gözüac, gözübağlı, gözükölgəli, gözümün işığı, gözümün nuru; hidden hand, light hand, fresh hand, steady hand.

Azərbaycan və ingilis dillərində feli somatik frazeologizmlər, ismi somatik frazeologizmlərlə müqayisədə, kifayət qədər çoxdur. Feli somatik frazeologizmlər iş-hərəkət, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir.

Adından məlum olduğu kimi, feli somatik frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi həmişə fel, ikinci tərəfi isə, əsasən, isimlə ifadə olunur, məsələn: gözübağlı almaq, gözümçixdıya salmaq, gözündə böyümək, gözündən əskik eləməmək, gözündən gətirmək, gözlərindən od çıxmaq, gözündən oxumaq, gözünə ağ salmaq, gözünə batmaq, gözünə dəymək, gözünə durmaq, gözünə gəlməmək, gözünə xoş gəlmək, gözünə işıq gəlmək, gözünə işıq vermək, gözünə kül üfürmək, gözünə qoymağa da verməmək, gözünə pərdə çəkmək, gözünə pərdə gəlmək, gözünə püfləmək, gözünə soxmaq, gözünə təpmək; to have a finger in smth., to put someone's teeth on edge, to grow in someone's eyes, to read someone's heart(s), to prick one's eyes, to turn someone's head, to make a leg, to escape someone's lips, to grind the faces of the poor, to be out at elbows, to make up a lip, to have light fingers, to be long in the tooth, to tread on someone's neck, to hold an ear close to the ground, to catch the speaker's eye, to put teeth in smth., to keep someone's finger on the pulse, to turn someone's stomach, to show one's face to someone, to catch someone by the throat, to run someone off his legs, to curl someone's lip, to have someone's fingers crossed, to be as scarce as hen's teeth, to have one's leg over the harrows, to leap to someone's lips, to have the face to say smth., not to have a leg to stand on, it is written all over his face, to have smth. at someone's fingers ends, to crook

someone's elbow, to have a sweet tooth, to carry a stiff upper lip, to throw dust in
 someone's eyes, to stay one's stomach, to have sticky fingers, to be in debt up to
 someone's elbows, to fly in the face of somebody, to take it into someone's head to
 do smth., none of your lip, to have a good sea legs, to open someone's face, to get
 someone's hair off, to win by a head, to lay a finger on someone, to laugh in
 somebody's face, to pull someone's finger out, not to open someone's lips, to walk
 someone's legs off, to sink one's teeth into smth., to let someone slip through
 one's fingers, to set someone's teeth, to have itching ears, to lie heavy on
 someone's stomach, to pull the wool over someone's eyes, to raise a finger, to
 poke (push) someone's nose into smth., not to have a leg to stand on, to give a leg
 up to someone, to be all ears, to look full in the face, someone's fingers are all the
 thumbs, to be as sharp as a serpent's tooth, to open someone's eyes on (upon)
 smth., to run as fast as someone's legs can carry one, to refuse to open someone's
 lips, to put a new face on smth., someone's hair stands on end, to feed somebody's
 face, to set someone's the best leg first, someone's fingers itch, to put someone's
 neck into nose, to bend an ear to smth., to show someone's teeth, to seal someone's
 lips, to have no stomach for smth., someone's little finger is thicker than another's
 loins, to lose face, to be an open-mouthed listener, to be as crooked as a dog's hind
 leg, to throw the little finger, to bring someone's gray hairs to the grave, to set
 someone on his legs, to button someone's lip, to point an accusing finger at
 someone, to strike terror into someone's heart, to be on someone's last legs, to sow
 dragon's teeth, to put a brave face on smth., never take one's eyes off someone or
 smth., to draw someone's teeth, to save somebody's face, to get one's ice legs, to
 have a head, to fling smth. in someone's teeth, to keep an eye on someone or smth.,
 to get up on someone's hind legs, to pull a face, to put someone's best leg first, to
 do smth. with tooth and nail, to put a good face on smth., to knit one's brows, to
 travel on someone's face, to bash someone's ear, to show a leg, to stuff someone's
 head with smth., to be full up to the throat, to play cards close to someone's chest,
 to burn someone's fingers, to stick someone's neck out, to bite one's lip, to cut
 each other's throats, to curl someone's hair, to run out of one's ears, to fling smth.

in somebody's face, not to know if one is on one's head, to have butter fingers, to bite someone's ear, to take to someone's legs, to make a sanctimonious face, to pull someone's leg, to open someone's head, to put a head on someone, to cut the throat of someone, not to believe one's ears, to make face against to someone, to have a bad head for heights, to go to the fountain head, to be fed to the teeth, to thrust smth. down someone's throat, to do smth. before somebody's face, to fall on one's legs, to meet smth. in the face, to be tied by the leg, to crook someone's little finger, to jump down someone's throat, to get a leg in, to cut one's teeth in smth., to get smth. off someone's chest, to be on all lips (129).

Azərbaycan və ingilis dillərində feli somatik birləşmələrdə ümumi mənə, komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılı olur, predikativ səciyyə daşıyır. Bu əlamətlər içərisində onların predikativliyi daha çox gözə çarpır, çünki tərkibindəki fellərin iştirak etdiyi somatik frazeologizmlərin predikativliklə əlaqəsi onların struktur-semantik səciyyəsi sayılır. Predikativlik əlamətindən çıxış etdikdə, həm də frazeoloji vahid anlayışını geniş mənada götürərək, beləki, buraya frazeoloji birləşmə, frazeoloji qovuşma ilə yanaşı, həm də paramioloji vahidləri, qanadlı sözləri, aforizmləri də qəbul etməli oluruq (19, s.38-39).

Feli somatik birləşmələrin qrammatik quruluşu hər bir dilin daxili qanunauyğunluqarına müvafiq şəkildə formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanması və felin mövqeyi də müxtəlif olur, məsələn: gözüünü qorxutmaq – to strike terror into someone's heart, gözüünün altına almaq – to bear someone or smth. in mind, gözüünün haşiyəsi sürmələmək – to do a black eye, gözüünün içinə demək – to talk straight to one's face, gözüünün içinə dik baxmaq – to see straight in one's eyes, gözüünün kökü sarılmaq – to tire one's eyes out, gözüünün qabağına gətirilmək – to be (stand) before someone's eyes / to be seen in someone's mind's eye, gözüünün qurdunu öldürmək – to pick a mouthful, gözüünün ucu ilə baxmaq – to look at someone or smth. from the corner of one's eye / to squint at someone or smth. out of the corner of one's eye, gözüyumulu tapmaq – to find something with one's eyes closed, qarnının ağrısını bilmək – to read

someone's heart / to read someone's mind, qarnına girgi düşmək – to strike terror into someone's heart, qarnı (sözlə) doludur – to wag one's tongue, qarnı ağırmaq – to have one's eye on someone or smth. / to want smth. in one's soul / to wish at heart (inly) / to long for smth. deep in one's heart inwardly, qarğa beyni yedirtmək – to be out of one's head / to go out of one's mind / to lose one's mind / to go off one's head, üzə gülmək – to wag one's tail cringingly before someone, üzə vurmaq – to say smth. right to (in) someone's face, üz-göz olmaq – to be at logger heads (loggerheads) with someone, üz-gözündən zəhirmar tökülmək – to be off-hand, üzü gülmək – one's face brightened with joy, üzü o yanadır – to have one (one's) foot in the grave (129).

Əslində frazeoloji vahidlərin sabitliyi haqqında söhbət açarkən şərtliyi nəzərə almaq lazım gəlir. Dil faktı olmaq etibarı ilə frazeologizmlər, leksik vahidlər kimi, əlahiddə olduqda sabitdir, nitqdə isə, onlarda bu və ya digər dərəcədə üslubi məqsədlərlə dəyişikliklər baş verə bilər (idiomlar istisna olmaqla).

Məsələn, “to lose one's head” – “başını itirmək” somatik frazeologizmi, “to lose one's leg” – “ayağını itirmək” formasına salsaq, yəni “head” sözünü “leg” sözü ilə əvəz etsək, həm mənə dəyişir, həm də birləşmənin növü dəyişəcəkdir. Somatik feli frazeoloji birləşmə “to lose one's head” bütövlükdə bir ümumi mənə ifadə edir.

Ümumiyyətlə, somatik feli frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənasını itərərək məcazlaşmış, mürəkkəb bir vahid kimi çıxış etmişdir, məsələn: “to knit one's brows” – “qaş-qabağını sallamaq”; “to burn one's fingers” – “müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq”; “to be the apple of smb.'s eye” – “bir kəsin gözüünün işığı olmaq”; “ayağa bağlanmaq”, ya da “ayağa dolaşmaq” – “to keep getting in the way / to get under someone's feet / to be in smb.'s way”; “ayağa döşənmək”, ya da “ayağa düşmək” – “to be on the decline”; “ayağa düşmək”, ya da “ayağa yığılmaq” – “to lower oneself in smb.'s eyes”; “ayağa durmaq” – “to get (to stand) on one's own feet again / to be a made man / to find one's feet (to get up, to stand up)”; “bir kəsi ayağa qaldırmaq” – “to set someone on his feet / to give someone a start in life”; “hamını ayağa qaldırmaq” – “to raise a general alarm (to

goad someone into resolute action)”; “ayağa qalxmaq” (sağalmaq) – “to draw a sigh of relief / to heave a sigh of relief / to be on one’s feet again / to be out and about / Cf. one is as good as new”; “ayağa qalxmaq” (müstəqil yaşamağa başlamaq), ya da “ayağı üstə dayana bilmək” – to find one’s feet / to get (to stand) on one’s own feet / to be able to stand on one’s own feet (to become independent); “ayağa salmaq” – “to deprive someone of authority / respect”; “ayağa vermək” – “to let someone down / to betray smth. / to play someone a mean trick / to do the dirty on someone”; “ayağa verməmək” – “not to let smb. down / not to betray smb., smth. / not to play smb. a mean trick / not to do the dirty on smb.”; “ayağı açılmaq” (bir yerə tez-tez getmək) – “someone often goes to somewhere”; “ayağı açılmaq”, ya da “ayağı işləmək” (xəstələnmək) – “to have a diarrhoea”; “ayağı bağlanmaq” – “to suffer from a constipation”; “ayağı dəyməyəcək” – “never more (stir) a step from some place / never leave some place”; “ayağı düşmək”, ya da “ayağı uğurlu olmaq”, ya da “ayağı yüngül olmaq” – “to find oneself” or “to bring good luck (success, good fortune, happiness, benefit) to someone”; “ayağı düşməmək” – “to bring someone ill luck (failure, misfortune, harm)”; “ayağı gördən sallanmaq”, ya da “bir ayağı qəbirdə olmaq” – “to have one’s foot in the grave / to be with one’s foot in the grave”; “ayağı ilə gəlmək” – “to come of one’s own accord”; “ayağı ilə (bir kəsin) qapısını açmaq” – “to kick someone’s door open / to be too familiar (unceremonious, cheeky)”; “ayağı ilə tələyə düşmək” – “to fall into one’s trap / to get into a scrape / to get into a difficulty / to make oneself particularly ridiculous / to make a fool of oneself / to put one’s foot in it / to pull a boner”; “ayağı kəsilmək” – “to lose touch / to lose contact with someone (to stop visiting, calling at someone’s place)”; “bir kəsin ayağı ora dəyməyəcək” – “you’ll never (you don’t) catch one coming this way again / one won’t set his (her) foot in the place again”; “ayağı yanmaq” – “to fall in love in smb.’s absence”; “ayağı yer almaq”, ya da “ayağı yer tutmaq” – “to have the ground under one’s feet”; “ayağı yerə dəyməmək” – “to be dead tired / to be run off one’s feet / to run one’s feet off / to wear oneself out”; “ayağına aparmaq” – “to be on an equal footing with someone / to be on even board with someone / to be on the same

footing with someone”; “ayağına çıxmaq” – “one has had a misfortune / smth. had happened”; “ayağına cidar olmaq” – “to be a burden to (on) someone / to be burdensome (irksome) to someone / to weigh heavy upon someone / to be in the way”; “ayağına çağırmaq” – “to get someone to talk (to call someone)”; “ayağına daş bağlanmaq”, ya da “ayağına daş olmaq”, ya da “ayağına duzaq olmaq” – “to create obstacles to someone (to hinder someone)”; “ayağına döşənmək”, ya da “ayağına düşmək” – “to bow down to someone / to low to someone / to bow to the feet of someone / to bow to the very ground before someone / to double up in a bow / to fall at someone’s feet / to prostrate oneself before someone / to eat humble pie / to sink oneself at the feet of someone / to throw oneself at the feet of someone (begging for smth.)”; “ayağına getmək” – “to go cap in hand to someone / to bow and scrape before someone”; “ayağına gəlmək” – “to come cap in hand to someone (condescend to visit someone)”; “ayağına durmaq”, ya da “ayağına qalxmaq” – “to stand up when someone come in (as a sign of honour and respect)”; “(bir şeyi bir kəsin) ayağına yazmaq” – “to attribute smth. to someone / to ascribe smth. to someone / to put smth. down to someone”; “ayağına yığılmaq” (yaltaqlıq etmək, riyakarlıq etmək) – “to lay oneself out to please someone”; “ayağında qalmaq” – “to be to someone’s account / to be in one’s name”; “ayağından çəkmək” – “to intrigue against someone”; “ayağından silmək” – “to rub a debt out / to erase (smth.) / to obliterate”; “ayağını basmaq” – “to tread on someone’s toes / to tread on someone’s corns”; “ayağını basmamaq” – “not to cross someone’s path / track”; “ayağını başından aşırmaq” – “to wring someone’s neck / to screw someone’s head off”; “ayağını boğazına dirəmək” – “to take someone by the throat / to be on someone’s neck about smth. / to rush someone / to go for someone / to pester someone”; “ayağını düz atmamaq” – “to behave suspiciously”; “ayağını kəsmək” – “to stop someone to visit smb. / to give up going somewhere / to stop going somewhere / not let come any more / to prohibit someone’s visiting”; “ayağını qarmaq” – “to bring someone under / to make someone knuckle down / to bend someone to one’s bow”; “ayağını qazmaq” – “to collect compromising material against someone / Cf. to plant smth. on someone”; “ayağını yerdən götürmək” –

“to find some means of movement”; “ayağının altı möhkəm olmaq” – “to have the ground under one’s feet”; “ayağının altına baxmadan (qaçmaq)” – “like mad / to run at a breakneck pace / to run at a breakneck speed / to rush off headlong / to run helter-skelter / to run for one’s life / to flee away / to run like anything / to fly along”; “ayağının altına dəmir at” – “it is spoken when someone comes wherever at the first time after long waiting for him (her)”; “ayağının altında yer yanır” – “the place is getting too hot for him (her)”; “ayağının altından zəminə qaçmaq” – “to be out of one’s depth / to lose the ground under one’s feet / to feel one’s last hold slipping away”; “ayağının altını görməmək” – “to be dead-beat / to be run off one’s feet / to be ready to drop”; “ayağının altını qazımaq”, ya da “ayağının altını oymaq” – “to play a dirty trick on someone / to play a nasty trick on someone / to do someone a dirty trick / to do the dirty on someone / to dig a pit for others”; “ayaq açıb yerimək” – “to screw up one’s courage / to muster one’s courage”; “ayaq açmaq” – “to begin to visit / to go to see”; “ayaq almaq” – “to take to one’s heels”; “ayaq altına almaq” – “to subjugate / to subdue smb. / to bring smb. into subjection / to subordinate smb./smth. (to) / to make smb. obedient (to)”; “ayaq-ayağa getmək” – “to keep in step / to keep step (pace) with someone”; “ayaq basmaq” – “to cross the threshold (of someone’s place) / to set foot (somewhere)”; “ayaq çalmaq”, ya da “ayaq vurmaq” – “to loaf about / to loiter”; “ayaq çəkmək”, ya da “ayaq kəsmək” – “to stop visiting someone / to give up going somewhere / to stop going somewhere / to prohibit someone’s visiting”; “ayaq dirəmək” – “to put foot down (to be stubborn, to persist in)”; “ayaq götürmək” – “to take to one’s heels / someone makes off as fast as his legs will carry him / to make run of it / Cf. to fling (pick) up one’s heels / to pull foot / to show a clean (fair, light) pair of heels / to take to one’s heels (legs) / to cut and run”; “ayaq olmaq” – “to be member / to be partner”; “ayaq sürmək” – “to jump on someone (to attack someone)”; “ayaq tutmaq” – “to keep in step with someone or smth. / to keep pace with someone / to keep abreast of the times / to fall in line with someone”; “ayaqaltı eləmək” – “to keep someone under one’s wife thumb / to keep a henpecked husband / to keep pinned to one’s wife’s apron strings / to keep under

petticoat government”; “barmağına dolamaq” – “to pull the wool over someone’s eyes / to give someone some bull about smth. / to wind someone round one’s finger / to take in (try to fool someone, to mock or to scoff at someone)”; “barmağını əmib dolanmaq – not to make both ends meet / hardly make buckle and tongue meet”; “barmaq silkələmək” – “to shake one’s finger at someone”; “barmaq yeri qoymaq” – “to give rise to interference or to rejection”; “(bir şeyə) barmaqarası baxmaq” – “to take a mild view of smth. / to close one’s eyes to smth. / to wink at smth. / to be blind to smth. / to turn a blind eye to smth. / to look the other way / to shut one’s eyes to smth. to blink at smth. / to look through one’s fingers at smth. (to pay no attention, to take no heed of)”; “barmaqla göstərilmək” – “to become famous for smth. / to win fame (to renown by smth.)”; “barmaqları qızıl kəsir” – “one has able hands / one has clever fingers / one has wonderful pair of hands”; “baş açmaq” – “to understand what’s what / to get the knack of things”; “baş ağartmaq” – “someone knows all there is to know about that / someone knows the subject inside out / someone has no match in smth. / someone is a past master at smth. / one has it at his finger-ends / one knows his onions / one is master at smth.”; “baş alıb getmək” – “to rush like mad / to run for all one is worth / to make a frantic dash for smth.”; “baş almaq” – “to set off for smth. (to move in the direction of)”; “baş-ayaq danışmaq”, ya da “baş-ayaq vurmaq” – “to talk (utter) nonsense / to talk drivel / to talk rot / to talk rubbish / babble some nonsense / to burst into a lot of drivel / to rave about smth. / to grind out some balderdash / to talk wet / to be all wet”; “baş-ayaq etmək” – “to be turned upside down / to be done the wrong way round / to turn smth. inside out”; “baş-beyin aparmaq” – “to din smth. into someone’s ears / to make someone’s ears ring with telling him smth. / to give someone an earful about someone or smth. / try to bluff someone / to drivel / to talk someone round / to bullshit / to go into trifling details (to persuade someone)”; “baş-beyindən olmaq” – “to tire oneself out of hubbub of voices (to exhaust oneself of din)”; “başı bir yastığa qoymaq” – “to live together”; “baş çəkmək” – “to go and see (to visit someone)”; “baş əymək” – 1. “to give oneself up”, 2. “to consent humbly / to submit to someone”, 3. (təzim etmək) – “to make a

deep (low) bow to someone / to bow to the waist to someone / to bow from the waist to someone”, 4. (yaltaqlıq etmək) – “to lay oneself out to please someone”; “baş-qulağı getmək” – “to feel someone’s long and nonsense talk or playing dull music”; “baş olmaq” – “to play first fiddle / to play a leading part”; “baş tapmaq” – “someone has got a head on his shoulders / someone knows what is what / someone’s brain is working”; “başə keçmək” – “to come to the fore (to become chief)”; “başə mindirmək” – “to put someone on the one’s head”; “başə salmaq (öyüd vermək)” – “to put it into someone’s head”; “başdan ayağa süzmək” – “to examine from head to foot (to stare)”; “başdan çıxarmaq” – 1. (çaşdırmaq) – “to baffle someone / to muddle someone / to throw someone off course / to put someone off his stroke / to put someone in a quandary / to bewilder someone / *Lit.* to powder someone’s brains / *Cf.* to pull the wool over someone’s eyes / try to sell a gold brick to someone / to give someone bullshit (to confuse someone)”, 2. “to lead someone astray / to turn someone’s head”, 3. “to make someone stray from the right path / to lead someone astray”, 4. (tovlamaq) – “to set one’s cap at someone”; “əlini cibinə salmaq” (pul xərcləmək) – “to put one’s hand in one’s pocket”; “əlinə çöp verər” – “to give someone points / to excel someone / to beat someone / to surpass someone / to be a cut above someone / *Cf.* to beat someone hands down / to be streets ahead of someone / to give someone odds / to give someone a start / to eclipse someone / to put someone to shame / to be too many for someone” (129), və s.

Göründüyü kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində somatik feli frazeoloji birləşmələr çox olduğundan, belə misalları yüzlərlə gətirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fikirləri bütün incəliklərinə qədər, obrazlı, həm də emosional və yığcam vermək üçün feli somatik frazeoloji birləşmələr bədii dildə geniş imkanlar qazanır. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər düşdüyü yeni birləşmədə çox vaxt gözlənilmədən başqa mənə kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində feli somatik birləşmələrin tipoloji təhlili göstərir ki, bədən üzvlərin adını bildirən somatizmlər qarşılaşdırılan hər iki

dildə semantik cəhətdən ən zəngin, ən geniş frazayaratma və sözyaratma qabiliyyətinə malik olan leksemlərə aiddir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri - feli frazeoloji birləşmələr və onların quruluşu

Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalara malik olub, əksəriyyəti iki, bəziləri isə üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu qəbildən olanların müəyyən qismini komponentlərin hansı sintaktik əlqədə birləşməsinə, başqa sözlə desək, qrammatik əlamətinə görə, bir neçə növə ayırmaq mümkündür. Bir qismi isə, belə əlamətlər üzrə qrup təşkil etmədiyinə görə bunları təsnif etmək mümkün deyil (10, s.110).

1. Qrup təşkil edən qeyri-feli frazeoloji birləşmələr. Belə frazeoloji vahidləri hansı nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) sifət və isim modeli əsasında düzənlər müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində;

b) isim və isim modeli əsasında düzənlər müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində;

c) isim və sifət modeli əsasında düzənlər müasir Azərbaycan və rus dillərində;

ç) isim və zərf modeli əsasında düzənlər müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində; zərf və isim modeli əsasında düzənlər müasir ingilis və rus dillərində;

d) tərkibində say olanlar müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində.

Bu modellər üzrə formalaşan qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin komponentlərinin sintaktik əlaqəsinə görə bir neçə tipi vardır.

a) Sifət və isim modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri. Əsli sifət və adlıq halda isim: “ağ gün, ağır gün, ağır söz, azad gün, açıq ürək, ac göz, acı dil, qara kağız, qara gün, qara məxluq, qara camaat, doğru yol, düz yol, erkək Tükəzban, əyri yol, yaman gün, yumşaq ürək, küt baş, lül qənbər, pis gün, təmiz ürək, xoş gün, şirin dil, şirin söz”.

Əsli sifət + “ilə” qoşmalı isim: “açıq alınla, açıq gözlə, açıq ürəklə, açıq qələblə, təmiz ürəklə, şirin dillə, şirin sözlə”.

Düzəltmə sifət və ya feli sifət + adlıq halda isim: “duzlu qələm, duzlu söz, yağlı dil, alıcı quş, gülər üz, çağırılmış bayatı”.

İngilis dilində: “a dormant account - текущий счёт; the great account - судный день; (of) small account - незначительный; the Dutch act - самоубийство; amicable action - судебное дело, возбужденное с согласия обеих сторон; social activities - развлечения; a bad actor - подлый человек; black beast - ненавистный человек; dead beat - смертельно усталый; an eager beaver - работяга, неутомимый человек; a strange bed fellow - человек, с которым случайно свела судьба; brisk as a bee - «хлопотливая, как пчёлка»; front bench - министерская скамья; back bench - скамья для рядовых членов парламента; brown as a berry - очень темный, загорелый, шоколадного цвета; even bet - пари с равными шансами; the highest bidder - тот, кто больше даст; big as a barn - очень большой, огромный; a big pot (or bug, gun, noise, shot, wig, dog, fish, cheese, wheel) - важная особа, «шишка», «туз», заправила, главарь; omnibus bill - сводный законопроект, законопроект по разным вопросам; full dress - парадная форма; фрак; длинное вечернее платье; the dark ages - средневековье; a dead duck - конченный человек; безнадёжное дело; old duck - старушка; an ugly duckling – “гадкий утёнок”; a dull beggar - скучный, нудный человек; dry as dust - скучный, неинтересный, написанный сухим языком; Dutch comfort - слабое утешение; a thick ear - распухшее ухо; easy game - легкая добыча, легковверный человек, простофиля; piratic edition - незаконно переизданная книга; a bad egg - что-либо не оправдавшее ожиданий, неудача, провал; good egg - славный, милый человек, молодчина; a rotten egg - мерзкая

личность, скотина; a tough egg - грубиян; опасный противник; a white elephant - обременительное или разорительное имущество, обуза; long Eliza - синяя с белым китайская ваза, на которой изображены высокие женские фигуры; a fool's errand - бесплодная, глупая затея; безнадежное дело; happy event - счастливое событие, рождение ребенка”.

Rus dilində də bu hal müşahidə olunur, məsələn: “абсолютный нуль, административный восторг, адмиральский час, тяжёлая артиллерия, базарная баба, беструнная балалайка, кисейная барышня, дубовая башка, мышинная беготня, бедовая голова, бездонная бочка, белая ворона, белое пятно, белые мухи, берёзовая каша, вавилонская блудница, бумажная душа, соломенная вдова, чистой воды, травленный волк, вольная птица, вольный казак, больной вопрос, детское время, всякая всячина, высшей марки, высшей пробы, медная глотка, дурья голова, дырявая голова, забубенная головушка, мякинная голова, пролётная голова, пустая голова, светлая голова, шальная голова, гусиные лапки, красная девица, видимое дело, гиблое дело, известное дело, завтрашний день, вчерашний день, чёрный день, хорошенькое дело, чудное дело, ясное дело, золотое дно, заячья душа, путеводная звезда, медовый месяц”.

b) İsim və isim modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri.

II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: “ağız dadı, ağız ləzzəti, adam başı, addım başı, baş sağlığı, bığ yağı, buz baltası, qabırğa söhbəti, qədəm başı, qəm mülkü, qulaq yoldaşı, qulaq sırğası, quş südü, it dəftəri, göz dağı, söz gəlişi, ümid çırağı, hal əhli, çörək ağacı, çıxış yolu, can dərmanı, can dəftəri, cib xərci”.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlə yerlik haldakı ismin birləşməsindən ibarət olanlar: “boynu çiyində, əli qoynunda, gözü əldə, gözü yolda”.

Habelə ingilis dilində: “the abomination of desolation - мерзость запустения; absence of mind - рассеянность; the abundance of heart - избыток чувств; acceptance of persons - лицепрятие, пристрастность; accessory after the fact - укрыватель, косвенный соучастник; accessory before the fact -

подстрекатель, пособник, сообщник; the ace of trumps - главный козырь, самый веский довод; the act of faith - трудное дело; дело, требующее терпения; affair of honour - дело чести; affair of the heart - сердечные дела; a kid-glove affair - официальный приём, банкет; the afternoon of life - закат жизни; the age of consent - брачный возраст; a coon's age - целая вечность; a decoy duck - приманка, ловушка; the colour bar - расовая дискриминация; the bath of blood - кровавая резня; a battle of wits - «битва умов», столкновение мнений; a beast of burden - вьючное животное; a beast of prey - хищный зверь; bed and board - супружеские отношения; the bed of honour - братская могила; a bed of roses - «ложе из роз», счастливая жизнь; a bed of thorns - тернистый путь; a bee in bonnet - причуда, навязчивая идея, мания, заскок; beer and skittles - праздные развлечения, сплошное удовольствие; a beggar on horseback - выскочка; the bench and the bar - судьи и адвокаты; campaign biography - биография кандидата; a bird in the bush - обманчивая мечта, химера; беспочвенное обещание; a bird of paradise - райская птица; a bird of passage - перелётная птица; dribs and drabs - мелочи, крохи; a drug in the market - неходкий товар; залежалый товар; a back-seat driver - непрошенный советчик, критикан; tailor's dummy - франт, пижон; dust and ashes - прах и тлен, тлен и суета; ebb and flow - быстрая смена (настроения); превратности судьбы; end for end - вверх ногами; the end of the chapter - конец жизни, финал; billingsgate language - площадная брань; finger language - язык жестов; разговор на пальцах; the jungle law - закон джунглей; беззаконие; leaves without figs - пустые речи, пустые обещания; the strawberry leaves - герцогское достоинство, титул герцога; leather and prunella - что-либо несущественное, неважное; curtain lecture - выговор, получаемый мужем от жены без свидетелей; an object lesson - наглядный урок; the letter and the spirit - дух и буква; the letter of the law - буква закона; life and limb - жизнь, (уйти подобру - поздорову); the life and soul - вдохновитель, главный организатор, душа; life for life - жизнь за жизнь; the life of Riley - лёгкая, обеспеченная жизнь; the life of the mind - интеллектуальная жизнь; раздумья; a lift in life - помощь,

содействие, поддержка; light and shade - резкие контрасты; the light of countenance - благосклонность, расположение, снисходительное, внимание; likes and dislikes - симпатии и антипатии; пристрастия и предубеждения, приязнь и неприязнь; the devil's limb - исчадие ада, дьявольское, сатанинское отродье; limb and bone - всем телом; с головы до ног; limb of the law - блюститель порядка, страж закона; line of business - актёрское амплуа; the line of life- «линия жизни» (на руке); a lion in the path - (воображаемое) препятствие; (мнимая) опасность; loaves and fishes - земные блага; lord and master - супруг и повелитель, хозяин, глава; lord of creation - «венец творения», мужчина; loss of caste-утрата общественного положения; loss of face - унижение, потеря доброго имени, престижа; a job lot - разрозненные вещи, купленные по дешевке; babe of love - внебрачный ребенок, дитя любви; puppy love - детская влюбленность, юношеское увлечение; cupboard love - корыстная любовь, любовь с расчётом; love in a cottage - с милым рай и в шалаше; a lump of clay - бездушный человек; a butter and egg man - богач, сорящий деньгами; banana oil – вздор, чепуха.

Rus dilində də bu hal müşahidə olunur, məsələn: “в костюме Адама, барашек в бумажке, бездна премудрости, буква в букву, маг и волшебник, на высоте положения, с высоты (своего) величия, глаза в глаза, бельмо в глазу, с глазу на глаз, до глубины души, гог и магог, без году неделя, голова на плечах, хрен в голову, голос в голос, грудь в грудь, грудь на грудь, дар слова, двор о двор, дело в шляпе, дело табак, дом терпимости, скатертью дорога, от доски до доски, властитель дум, губа не дура, душа в душу, камень на душе, дым коромыслом, в костюме Евы, заговор молчания, на краю земли, как зеницу ока, зуб за зуб, игра природы, игра слов, игра случая, история с географией, камень преткновения, камень с души, капля за каплей, лицо в лицо, картошка в мундире, мороз по коже, море по колено, нога за ногу, нос в нос, альфа и омега, ни пава, ни ворона; и смех, и грех; ума палата

İsim və sifət modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri.

Mənsubiyyət şəkilçili isim və əsli sifət tipində olanlar: “ağzı boş, ağzı yava, ağzı göyçək, ağzı möhkəm, ayağı ağır, alını açıq, başı boş, başı uca, bəxti qara, qabırğası qalın, qanı qara, qəlbi qara, qəlbi kövrək, qəlbi gen, qəlbi yumşaq, dili acı, dili qısa, dili uzun, əli uzun, könü tox, gözü ac, gözü tox, günü qara, üzü bərk, üzü qara, üzü yumşaq, ürəyi bərk, ürəyi yumşaq, ürəyi nazik, ürəyi sınıq, ürəyi təmiz, ürəyi açıq, sözü bütöv, süfrəsi açıq”.

Mənsubiyyət şəkilçili isim + düzəltmə sifət tipində olanlar: “ağzı yelli, ağzı dadsız, başı bələli, başı daşlı, başı lovlı, başı papaqlı, burnu yelli, qarnı qurdlu, əməli saleh, gözü kölgəli, ürəyi yanıqlı, ürəyi yaralı”.

Rus dilində də bu hal müşahidə olunur, məsələn: “ад крошечный, шкура барабанная, веки вечные, голова садовая, гусь лапчатый, дело маленькое, змея подколотая, искра божья, круг заколдованный, горе луковое, пень берёзовый, печать Каинова, песня долгая, плод запретный, птица высокого (полёта), птица синяя, птица вольная”.

ç) İsim və zərf modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri.

Mənsubiyyət şəkilçili isim + zərf tipində olanlar: “başı aşağı, burnu aşağı, əli aşağı”.

İkinci tərəfi yerlik halda işlənmiş zərfdən ibarət III növ təyini söz birləşməsi tipində olanlar: “başının altında, qoltuğun dibində, qulağın dibində, əlinin altında, başının üstündə”.

Rus dilində də bu hal müşahidə olunur, məsələn: “на голову выше, душа вон, душа нараспашку, (что) душе угодно, кишка тонка, каша во рту, времени в обрез, с грехом пополам”.

Habelə ingilis dilində: “a leap forward” - скачок, быстрый прогресс; стремительный рост, стремительно – (isim + zərf).

Zərf və isim modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin tipləri: ingilis və rus dillərində: “easy as ABC - легче легкого, проще простого; beyond the veil - на том свете; over the walnuts and the wine - во время послеобеденной беседы; of much account - имеющий ценность, значение, важно; clear as a bell - ясно, отчётливо; round the bend - рехнувшийся, спятивший, безумно; above

the mark - выше принятой, установленной нормы; far off the mark - не по существу, неуместно, некстати; далеко от истины; near the mark - близко к истине; before the mast - в качестве матроса; no matter - всё равно, ничего, неважно, несущественно; by all means – обязательно; by any means - любым способом, любой ценой; by no means - никоим образом, никак; beyond measure - безмерно, чрезмерно, чрезвычайно; like a million dollars - прекрасно, чудесно, шикарно; no mistake - действительно, непременно, несомненно, бесспорно; not for a moment - никогда (в жизни), ни за что (на свете); much of a muchness - почти, приблизительно (одно и то же); near as a toucher - почти, чуть не, чуть-чуть не; never mind - ничего; none of that - довольно; none the less - однако; none the worse - ничуть не хуже; before (one's) nose - прямо, впереди; no nothing - совсем ничего, ничегошеньки; any number - немало, много, no object - не имеет значения; over the odds - чересчур много, чрезмерно; not once - ни разу, никогда; out the pale - за пределами; за рамками; out the peradventure - несомненно, бесспорно; no picnic - нелегко, трудно; all over the place - повсюду, везде; лиха беда; велика беда; невелика беда; не лиха беда; долго ли до беды; велика важность; не велика важность; вверх тормашками; не велика хитрость; темна вода; тише воды, ниже травы; гол как сокол; во весь голос; днём с огнём; до конца ногтей; до конца дней; наобум Лазаря; никоим образом; сбоку припёка”.

d) Tərkibində say olan frazeoloji birləşmələr. Bu qəbildən olan sabit birləşmələr olduqca məhduddur və, fərqləndirici əlamətinə görə, bunları tiplərinə ayırmaq da məqsədəuyğun deyildir: “bir ağız, bir ağızdan, bir baş (bir başa), bir nəfəsə, bir sözlə, birdən ikiyə, dörd yan, həftə səkkiz mən doqquz, bir könüldən (ürəkdən) min könülə (ürəyə), dördnala (çarmaq)”.

İngilis dilində: “all one to smb. - совершенно безразлично кому-либо; a hot one - вольная шутка, солёное словцо; one and all - все до одного; все как один, все вместе и каждый в отдельности, все без исключения; the one and only - единственный, уникальный, несравненный, великолепный; one by one - по одному, поодиночке, один за другим, друг за другом; one in a thousand -

очень редкий, редкостный, один на тысячу; *one or two* - немного, несколько; *one too many for smb.* - сильнее или хитрее кого-либо; *one up on smb.* - очко в чью-либо пользу; *with one accord* - единодушно; *(as) certain (or clear) as two and two - four* - ясно как дважды два четыре; *in two twos* - в два счёта, мигом, немедленно, сейчас; *two or three* - два-три, несколько; *two upon ten* - смотри(те) во все глаза; *on all fours* - на четвереньках; точно совпадающий, аналогичный, тождественный; *deep six* - могила, «шесть ярдов под землёй»; *six of one and half a dozen of the other* - это одно и то же, разница только в названии; *the same old sixpence* - ничуть не изменился, такой же, как был раньше; *like sixty* - стремительно, с большой скоростью; ужасно, очень сильно; *long nine* - дешёвая сигара; *to the nines* - в совершенстве, в высшей степени, чрезвычайно; *ninety-nine out of a hundred* - девяносто девять из ста, почти все или всем; *the four hundred* - четыреста семейств (верхушка американского финансового и промышленного капитала); *a hundred and one* - уйма; *a hundred per cent* - на сто процентов, вполне, целиком и полностью; *a hundred to one* - сто против одного, очень незначительные шансы, мало вероятно; *a thousand and one* - много, масса, уйма, тьма; *a thousand to one* - тысяча шансов против одного, почти никакой вероятности, очень маленькая вероятность; *like a million dollars* - прекрасно, чудесно, шикарно.

Rus dilində də: “девятый вал, дело десятое, первым делом, не из трусливого десятка, десять очков вперёд, третьего дня, за тридевять земель, семь пятниц на неделе, ноль без палочки, абсолютный ноль, сорок одно с кисточкой, опять двадцать пять, седьмая вода на киселе, за семью замками, ноль внимания”.

2. Qrup təşkil etməyə qeyri-feli frazeoloji birləşmələr.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-feli frazeoloji vahidlərin bir hissəsi, komponentlərinin sintaktik əlaqəsinə görə, rəngarəngdir və bunları göstərilən əlamətə görə qruplara ayırmaq da mümkün deyildir.

Bu qəbildən iki komponentlərlə yanaşı üç və ya daha çox sözdən ibarət olanları da vardır: “ağız dolusu, atan yaxşı - anan yaxşı, bağ belə - bostan belə, bu qapı (ev və s.) mənim, o qapı (ev və s.) sənin; bu gün-sabah, can dərdi”.

Müasir rus dilində isə, sözünü və isim modelində olan birləşmələr bunlardır: “в адрес, не по адресу, в ажуре, в глаза, с азов, на аккорд, в бегах, до безумия, до бесконечности, на взгляд, в видах, в виде, при виде, под видом, на виду, с виду, на волос, на волосок от, с гаком, между глаз, на глаз, с глаз, в глаза, за глаза, на глаза, на голову, через голову, в головы, в голос, на голос, с голоса, в голосе, до гроба, на грош, по губе, на двор, на деле, до дна, на дне, на днях, в долг, в долгу, на долю, по дороге, с дороги, на дорогу, в доску, по душам, в душе, для души, до души, за душой, с душой, в дым, на замке, за замком, под замкой, про запас, по зубам, до зубов, на зубок, в зубы, до иголки, с иголочки, во имя, в кавычках, в капусту, в карандаше, под карандашом, под караулом, на карачках, в когтях, в конец, до копейки, в корень, под корень, в корню, в корне, на корню, по крайности, в кредит, на круг, в кулак, в курсе, на лад, под лад, в ладу, до лампочки, в лапах, под лапой, на лету, с лихвой, от лица, в лицах, в лице, в лицо, перед лицом, к лицу, с лишком, в лоб, в лоск, в людях, на людях, на мази, для мебели, между делом, по мелочи, в меру, на месте, на место, с миром, за молоком, с молотка, с молоточка, под мухой, на мыло, с налёта, в натуре, до нитки, на ногах, к ногтю, под нос, с носа, на носу, на отлёте, без памяти, на памяти, по памяти, в пику, с плеча, по плечу, на побегушках, на покой, в поре, в почёте, на правах, в разрез (е), на редкость, в рост, под ружьё, с рук, по рукам, в руках, в ряду, под сапогом, в свете, на секунду, с сердцем”.

Aşağıdakı misallardan göründüyü kimi, müasir ingilis dilində qeyri-feli frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalara malikdir. Onların əksəriyyəti iki, bəziləri isə üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranıblar.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidləri hansı nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlməsinə görə qruplaşdırmağın nəticəsi kimi, “sifət və

isim” və “isim və isim” modelləri əsasında düzənlər ən çox miqdarda olanlardır. Az miqdarda olanlar “zərf və isim” modeli əsasında düzənlər və tərkibində “say” olanlardır.

Qrup təşkil etməyən qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi komponentlərinin sintaktik əlaqəsinə görə rəngarəng və bunları göstərilən əlamətə görə qruplara ayırmaq da mümkün deyildir. Bu qəbildən olanlar:

1) isim + sifət + bağlayıcı + isim + sifət: penny wise and pound foolish - рискующий большим ради малого; обращающий внимание на мелочи, а не на основное; экономный в мелочах и расточительный в крупном - xırdaçı adam;

2) isim + zərf + əvəzlik + isim: an ace up one's sleeve - скрытое преимущество, «козырь про запас» - gizli üstünlük;

3) isim + sözünü + sifət + isim: the bar of public opinion - суд общественного мнения - ictimai rəy;

4) isim + sözünü + əvəzlik + isim: a penny for your thoughts! - о чём задумались! – nə çorta getmisiniz!, nə fikrinizdə tutmusunuz!

5) isim + sözünü + say + isim: action of the first impression - рассмотрение дела при отсутствии прецедента - presedent olmadan işə baxmaq;

6) isimləşmiş feli sifət + sözünü + əvəzlik + isim: the observed of all observers - центр всеобщего внимания - ümumi diqqətin mərkəzi;

7) sifət + sifət + isim: chronicle small beer - заниматься пустяками - boş (əhəmiyyətsiz) iş ilə məşğul olmaq;

8) sifət + isim + sözünü + isim: a nice pair of shoes - хорошенькое дело, весёленькая история - maraqlı hadisə;

9) sifət + isim + sözünü + sifət + isim: fine day (or weather, week) for the young ducks - ну и погодка, как раз для уток (о дождливой погоде) - havaya bax; a round peg in a square hole - человек не на своём месте; неподходящий человек – yaramayan, yaraşmayan, münasib olmayan bir insan;

10) zərf + isim + sözünü + isim: like a duck in a thunderstorm - с растерянным, жалким, несчастным видом - itirilmiş görkəmlə;

11) zərf + sifət: never better - как нельзя лучше, как никогда - indiyə kimi görülməmiş bir dərəcədə;

12) zərf + say + isim: like one o'clock - очень быстро, стремительно; стремглав - çox sürətlə;

13) zərf + bağlayıcı + zərf: often and often - весьма часто, зачастую - tez-tez;

14) sözünü + isim: within an ace - едва не, чуть не, вот-вот - az qala, deyəsən, gərək ki; with the best - не хуже других, не меньше других - başqalarından pis olmamaq;

15) sözünü + sifət + isim: against heavy odds - в исключительно неблагоприятных условиях; против значительно превосходящих сил - böyük üstünlükdə; in short order - немедленно, тотчас же, незамедлительно, без промедления - cəld, tez, dərhal, dayanmadan;

16) sözünü + zərf + isim: in round numbers - примерно, приблизительно - təxminən;

17) əvəzlik + sözünü + zərf: all over again - снова, ещё раз, заново; с начала до конца - yenidən;

18) say + isim + sözünü + isim: the ninth part of a man - портняжка - dolaq;

19) bağlayıcı + sifət + bağlayıcı + isim: as proud as a peacock - спесивый, горделивый, тщеславный, важный как павлин - tovuz quşu kimi lovğa, şöhrətpərəst.

Qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyə görə təsnifi.

Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr sabitləşmiş məna və formalarına görə müxtəlif sintaktik və morfoloji kateqoriyalara ekvivalent səciyyə daşıyır.

Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) Söz birləşməsinə ekvivalent olanlar:

a) müəyyən miqdar qeyri-feli frazeoloji birləşmə bu və ya digər nitq hissəsinə deyil, birinci növ təyini söz birləşməsinə ekvivalentdir: “ağ gün” – şən, xoşbəxt həyat; “qara gün” – pis həyat, pis yaşayış; “qabırğa söhbəti” – mənasız laqırtı. Misallar:

“Sovet hakimiyyəti Azərbaycan qadınını təkcə çadradan deyil, ümumiyyətlə, *qara gündən* xilas etdi” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti).

“A dostlar, *ağ günü* bizə bəxş edən

Onun mərd adı qəlbimizdədir” (Aşıq Pənah).

b) Bəzi qeyri-feli frazeoloji birləşmələr ikinci növ təyini söz birləşməsinə ekvivalentdir: “çörək ağacı” – gəlir mənbəyi; “cib xərci” – müəyyən miqdar pul.

Misallar:

“Sənət – *çörək ağacıdır*” (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

“Bəli, hər ayın birində mən aldığım donluğun hamısını ona verirəm. O da, mənə səhər on forinq *cib xərci* verir” (Ç.Abdullayev).

Rus dilində də, həmçinin:

Белый свет – окружающий мир;

“Солоницына красавица была писаная, теперь, думать надо, изойти весь *белый свет*, такой не найдешь” (Мельников-Печерский, “Старые годы”).

Чёрный день - трудное время в жизни кого-либо, время нужды, безденежья, несчастий;

“Так не забудьте, я вам помогу в ваш *чёрный день*. Вы будете у меня работать полицейским репортёром” (К.Симонов, “Русский вопрос”).

Кровь за кровь – убийство за убийство;

“Верна там дружба, но вернее мщенье. Там за добро – добро, и *кровь - кровь*” (Ю.Лермонтов, “Измаил – Бей”).

Красное словцо – остроумное, меткое выражение;

“Лиза: За что вы так нехорошо относитесь к вашей сестре? Чепурной: Она - дура, да еще и подлая...”

Лиза: Боже мой! Чепурной: Не буду, не буду! Вот беда человеку не иметь на языке *красных слов*!” (М.Горький, “Дети солнца”).

Крепкое слово – какое-либо ругательство;

“Клим Самгин смял бумажку, чувствуя желание обругать Любашу очень *крепкими словами*” (М.Горький, “Жизнь Клима Самгина”).

2) İsmə ekvivalent olanlar. Azərbaycan dilindəki qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin bir qismi mənaca ismə ekvivalent kimi işlədilir: “bığ yağı” – yerinə görə rüşvət və ya pay mənasında; “qulaq yoldaşı” – həmsöhbət və ya, ümumiyyətlə, müsaib, yaxın dost; “qulaq sırğası” – yaddan çıxarılmayan tənbəh. Misallar:

“Mən *bığ yağı* ilə dolanan “toxlardan” ola bilmərəm” (B.Bayramov).

“Camaat məni göndərüb ki, səndən xahiş eləyəm, əgər mümkün olsa, bir fil də göndərəsən ki, ona *qulaq yoldaşı* ola” (“Molla Nəsrəddin lətifələri”).

“Ay Qəmə, sən nə danışırısan, heç sözlərin yadımdan çıxar, hamısı *qulağımda sırğadır*” (“Molla Nəsrəddin lətifələri”).

Rus dilində də, həmçinin:

Игра природы – редкое явление, отклонение от обычных норм;

“Я был поражён ещё необыкновенным сходством, которое вы имеете с одной женщиной, мне когда-то знакомой... Такой *игры природы* не может быть” (Н.Островский, “Без вины виноватые”).

Властитель дум – выдающаяся личность;

“Там он почил среди мучений.

И вслед за ним, как бури шум,

Другой от нас умчался гений,

Другой *властитель* наших дум” (А.С.Пушкин, “К морю”).

Игра случая – непредвиденное или необъяснимое стечение обстоятельств;

“Странная *игра случая* занесла меня, наконец, в дом одного из моих профессоров” (И.С.Тургенев, “Гамлет Щигровского уезда”).

Ума помрачение – выражение крайнего восхищения или удивления чем-либо;

“Сидим таким манером у ней в гостиной, - кругом, знаете, роскошь, *ума помрачение*” (Мамин-Сибиряк, “От Урала до Москвы”).

3) Kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələr.

Azərbaycan dilindəki qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin müəyyən qismi təxmini kəmiyyət bildirir ki, bunlar da “az” və ya “çox” anlayışlarını ifadə etmək üzrə iki qrupa ayrılır. Bunların bir qismi həm də fellərə aiddir.

Məlum olduğu kimi, kəmiyyət mənalı leksik vahidlər ismə aid olduqda – təyin, xəbər vəzifəsindəki felə aid olduqda isə, miqdar zərfliyi kimi işlənir.

Kəmiyyət bildirən frazeoloji vahidlərin də bir qismi belə iki vəzifəli əlamətə malikdir. Burada ancaq əşyalara aid kəmiyyət mənalı, yəni təyin vəzifəsindəki frazeoloji vahidlərin nəzərdə tuturuq (10, s.113-114).

Rus dilində də, həmçinin:

Мал мала меньше – один меньше другого;

“А вы женаты, Павел Максимыч? – спросил дьячка дьякон. – Женат, семеро детей, *мал мала меньше*” (Решетников, “Ставленник”).

От мала до велика – абсолютно все;

“В то время как Россия была до половины завоёвана и жители Москвы бежали дальние губернии, и ополчение за ополчением поднимались на защиту отечества, невольно представляется нам, не жившим в то время, что все русские люди, *от мала до велика*, были заняты только тем, чтобы жертвовать собою, спасти отечество или плакать над его гибелью” (Л.Толстой, “Война и мир”).

Мало и горя – всё легко кому-либо;

“Отъехал барин, Семён и говорит: - Ну уж кремняет. Этого долбней не убьёшь. Косяк головой высадил, а ему *горя мало*” (Л.Толстой, “Чем люди живы”).

4) Zərf mənalı frazeoloji birləşmələr.

Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi cümlənin xəbəri vəzifəsində olan feldəki işin, hal-hərəkətin tərzini, zamanını, kəmiyyətini və s. bildirməklə, bu və ya digər zərf mənasını bildirir və, buna uyğun olaraq, cümlədə müvafiq zərflik vəzifəsində çıxış edir.

Bunların bir hissəsi cümlənin xəbəri vəzifəsindəki felin mənası ilə üzvi şəkildə bağlıdır, məsələn, “ağız dolusu” sabit birləşməsi “demək, danışmaq” kimi

nitq felləri ilə; “başı alovlu (və ya lovlu)” frazeoloji vahidi isə “gəlmək, qaçmaq, getmək” kimi hərəkət felləri ilə işlədilir.

Digər hissəsi isə, bir mənə qrupundan olan fellərdə deyil, bir neçə mənə qrupundan olan fellərdə əlaqədardır. Məsələn, “qəflətən” mənasındakı “birdən-birə” frazeoloji vahidi həm nitq felləri ilə “söyləmək, çıxırmaq, bağlamaq” və s., həm də iş, hal-hərəkət, vəziyyət felləri ilə “vurmaq, uzanmaq” və s. işlədilir.

Zərf mənası daşıyan frazeoloji vahidlərin aşağıdakı tipləri vardır:

a) tərz-i-hərəkət zərfinə ekvivalent olanlar:

1. komponentləri müxtəlif tipli sintaktik əlaqədə olan birləşmə şəklində formalaşanlar;

2. fəli bağlama tərkibini xatırladan quruluşa malik olanlar.

Birinci qrupdan olanlara “ağız dolusu, bir ağızdan, bir başa / bir baş, birdən-birə, boğazdan yuxarı, dörd ayağa, dörd nala, əli yandımda, əlli-ayaqlı yox olmaq (itmək), təpəsi üstə gəlmək, əl altından, canla-başla, gözünün üstündə saxlamaq, ürək açıqlığı ilə demək” frazeoloji vahidlərini göstərmək olar.

Bunlardan “ağız dolusu” – haqqında bəhs olunan məsəldən tam razılıqla, həm də hamı tərəfindən eşidələcək bir tərzdə (danışmaq); “bir ağızdan” – hamının birgə, eyni məzmununda (deməsi); “bir başa / bir baş” – dayanmadan, arxasına baxmadan; “birdən-birə” – qəflətən, xəbər vermədən; “boğazdan yuxarı” – qeyri-səmimi, könülsüz, əsassız; “dörd nala, dörd ayağa” – tam sürətlə; “canla-başla” – ürəkdən, var qüvvəsi ilə mənalarını ifadə edir.

Misallar:

“Buna görə də, Bəndalı onun barəsində həmişə, hər yerdə *ağız dolusu* danışır, “əsil Allah adamı” kimi ona dua oxuyurdu” (Mir Cəlal).

“Hamı *bir ağızdan* bizə deyirdi ki, bacardığınız qədər çoxlu paltar götürün ki, dəyişəyiniz olsun” (M.İbrahimov).

“Camal qurulanan kimi *bir başa* Laçınoğlunun tutduğu otağın qapısına getdi” (B.Bayramov).

Rus dilində tərz-i-hərəkət zərfinə ekvivalent olanlar:

Душа на распашку – чистосердечный ;

“Я лихой малый, душа на распашку; рубака, пьяница, а благородный человек” (Н.Островский, “На бойком месте”).

По душам – откровенно (поговорить);

“Перед отъездом Тани на совещание хирургов в санотдел армии Маша (в который раз!) попыталась поговорить с ней *по душам*” (Э.Казакевич, “Весна на Оudere”).

Не по душе – не нравится;

“Однорукому рубакe Романюку размышления о жизни и смерти пришлось *не по душе*, но он лишь засопел сердито, возражать Цветкову впрямую даже он не решался” (Ю.Герман, “Дорогой мой человек”).

На грош – мало;

“*Делая на грош*, они (воспитанные люди) не носятся со своей папкой на сто рублей и не хвастают тем, что их пустили туда, куда других не пустили” (А.П.Чехов, Письмо Н.П.Чехову, март 1886 года).

Велика важность – ничего особенного;

“Я буду за тебя отвечать, а ты только смотри да улыбайся. – Да ведь он подумает, что я немой, проворчал Афанасий Матвеич. – *Велика важность!* Пусть думает, зато скроешь, что ты дурак” (Д.М.Достоевский, “Дядушкин сон”).

b) zaman zərfinə ekvivalent olanlar.

Frazeoloji vahidlərin bəziləri “zaman zərfi” anlayışını ifadə edir və zaman zərfliyi olur. Bunları quruluşca 3 növə ayırmaq olar:

1. söz birləşməsi quruluşunda olanlar: “(hər) addım başı ... / (hər) addım başında..., ara bir... / arada bir, bəd ayaqda..., bərk ayaqda..., Nuh əyyamından..., göz qırpımında”;

2. frazeoloji feli bağlama tərkibi quruluşunda olanlar: “boynunun ardını görəndə..., qulağının dalını görəndə..., qulağının dibini görəndə..., söz-sözə gələndə..., dəvənin quyruğu yerə dəyəndə”;

3. frazeoloji cümlə quruluşunda olanlar: “başını orda islatmısan, burda qırxdır, yüz il yüz ilə qala (və ya qalsa), nə qədər canımda can var..., həftə səkkiz, mən doqquz...”.

Misallar:

“İndi sən görürsən *hər addım başı*

Döşündən süd əmmiş doğma Zoyanı..” (N.Babayev).

“Bəd gündə, *bəd ayaqda*,

Sənsən mənim köməyim” (“Bayatılar”).

“Bunu o, *qulağının ardını görəndə* görər” (M. İbrahimov).

Rus dilində zaman zərfinə ekvivalent olanlar:

Со временем – впоследствии;

“Нет, матушка, я уже давно решился идти... Может быть, *со временем* помогу семейству” (Н.Успенский, “Брусилов”).

Во время оно – когда-то очень давно;

“Что же касается до Лизаветы Семёновны, ты сама знаешь, душа моя, причину ее гнева: *во время оно* я мог быть ее мужем и....и предпочёл тебя” (В.Григорович, “Просёлочные дороги”).

Давно бы так! – наконец-то;

“Мы разговаривали, по-видимому, так дружелюбно, что Иван Игнатьич от радости проболтался. – *Давно бы так*, - сказал он мне с довольным видом, - худой мир лучше доброй ссоры” (А.С.Пушкин, “Капитанская дочка”).

c) kəmiyyət zərfinə ekvivalent olanlar.

Dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərin bir çoxu kəmiyyət zərfinə ekvivalent olub, sintaktik cəhətdən cümlənin kəmiyyət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir.

Bunlardan “çox” mənasını ifadə edənlərə “o ki var, bir ürəkdən min ürəyə / bir könüldən min könülə..., təpədən dırnağa qədər, ayağı tutduqca”; “az” mənasını bildirənlərə isə “bir az, bir qədər” vahidlərini misal göstərmək olar.

Misallar:

“Cəmşid dil açıb sağlığı sağlığın dalınca dedi ... ən yaxşı insanı keyfiyyətlərdən *o ki var* danışdı” (“Bakı” qəzeti).

“Qovdum öz qayığımı gəldi *o ki var*,

Bəlkə oyadıb məni ata-tuta dalğalar” (“Azərbaycan” jurnalı).

“Onlar öz böyük qardaşlarının yolu ilə gedərək *bir könüldən min könülə* vuruldular məktəbli qızlara” (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti).

“*Bir az keçmədən* Mahmud xanın səsi eşidilir” (M.S.Ordubadi).

“Gecə-gündüz qan ağlaram, artıbdır fəğanım mənim

Başım alıb gedərəm *tuduqca ayağım* mənim” (Ə.Vahid) (10, s.120).

Rus dilində kəmiyyət zərfinə ekvivalent olanlar:

Ужас (беда) сколько – непомерно много;

“Шу т к а л и , с т о л ь к о в ы н а м е н я и с т р а т и л и , -
у ж а с с к о л ь к о д е н е г ” (Д.М.Достоевский ,
“Б е д н ы е л ю д и ”).

Как сельдей в бочке – очень много;

“Не знаю, куда вам нужно, а только если б генерал видел, что вас (детей) набилося *как сельдей в бочке*, он бы никак не разрешил такое как катанье, - ворчал шофёр” (В.Осеева, “Васёк Трубачёв и его товарищи”).

От силы – самое большое;

“Беловодское село небольшое, *от силы* покилометра в длину, а вокруг степь да степь” (В.Солоухин, “Рождение Зернограда”).

Малую толику – совсем мало, немного;

“Егор Иванов после пяти лет работы сколотил себе *малую толику* деньжонок” (Г.Успенский, “Пятница”).

Нетолчёная труба – очень много;

“Белинский сердился, что у Панаева бывает так много гостей. – Придётся поговорить о деле, а у вас *непротолченная труба* народа” (Панаева, “Воспоминания”).

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələr çox böyük maraq doğurur.

Feli frazeoloji birləşmələrin əhatə olunduğu leksik-semantik qruplar özlüyündə “ekspressivliyin ifadəsi planında ən zəngin söz qruplarından biridir.

Çünkü insan nitqi fərdin daxili aləmi ilə sıx bağlıdır və onun özünü aparması, emosional vəziyyəti, ətraf mühitə, insanlara və s. münasibətinin ifadə vasitələrindən biridir” (93, s.73) və bütün təfəkkürə də şamil edilə bilər.

Belə olan halda feli frazeoloji birləşmələrin də ekspressivlik-emosionallıq tutumunu göstərmək olar: felin və üstəlik əmələ gətirdiyi konstruksiyanın emosionallıq-ekspressivlik göstəricisi başqa söz və ifadə sahələrinin səviyyəsindən üstündür.

Digər tərəfdən, frazeoloji vahidin modeli də emosionallıq-ekspressivliyi artırmağın üsullarından biri kimi çıxış edir. Deməli, bu cür frazeoloji vahidlərin struktur imkanlarının öyrənilməsinin mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Felin bütün növləri frazeoloji vahidlərin təşkilində iştirak edir. İstər felin mövqeyi, istərsə də vahidlərin formalaşma üsulu bütün dillərdə eyni deyildir.

“Feli frazeologizmlərin böyük bir qrupunun daxili forması müəyyən qaydalar, müəyyən semantik modellər əsasında qurulur” (85, s.94). Frazeoloji vahidlər, ümumiyyətlə, predikativ və qeyri-predikativ səciyyəli söz birləşməsi şəklində olur.

“Frazeoloji struktur modeli dedikdə, elə sintaktik konstruksiya növü nəzərdə tutulur ki, bu konstruksiyanın əsasında bir sıra birləşmələr yaradılır... Frazeoloji model adı altında sabit birləşmələrin struktur-semantik invariantını başa düşürük; bu model nisbətən sabit forma və semantikanı özündə sxematik etdirir” (94, s.42-43).

Beləliklə, feli frazeoloji birləşmələrdə fel əsas komponent kimi iştirak edir. Felin cümlədə rolu haqqında danışan müəlliflər qeyd edirlər ki, “sintaktik strukturun reprezentantı olmaq etibarilə fel, cümlənin özü kimi, bütövlükdə situasiyanı adlandırır. Cümlə strukturunun müxtəlif modifikasiyaları, bir qayda olaraq, mənada və sintaktik strukturun nüvəsi felin quruluşunda öz əksini tapır. Buna görə də, feli və sintaktik valentlik kateqoriyaları bir-birinə müvafiq gəlir” (37, s.4-5).

Buradan belə bir sual ortaya çıxır ki, fel frazeoloji birləşmədə də cümlədə oynadığı rolu eyni ilə yerinə yetirmiş, burada da fel nüvədirmi və felin mənası,

onun sintaktik strukturu bütövlükdə frazeoloji vahidin özündəki situasiyanı adlandırırımı?

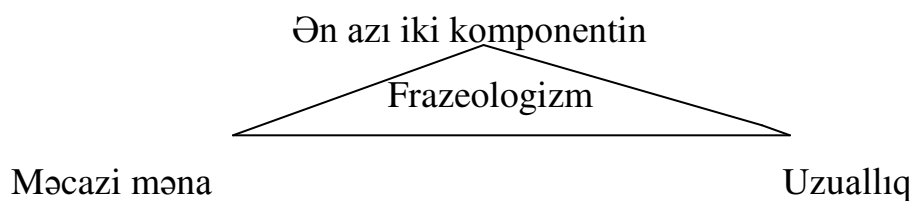
Bu suala cavab vermək üçün feli frazeoloji vahidlərdən hər birinin növlərini semantik və leksik-qrammatik (struktur) cəhətdən təhlil etmək lazım gəlir. Çünki “hər bir model hər bir növün daxilindəki semantik və struktur növləri ilə bağlı bir neçə variantın vəhdətidir” (75, s.12).

Frazeoloji ifadə və frazeoloji ibarələrdə analogi idarəetmə və idarə olunma problemi (bunlar cümlə - frazeologizm olduğu üçün) frazeoloji vahid daha böyük kontekstə daxil olmamışdan qabaq onun özünün daxilində həll edilmiş, fikir-struktur cəhətdən tamamlanmış olur.

Belə frazeologizmlərin ekstrasfrazem şəraitində nəyisə idarə etməsi mümkün olmur, yəni idarəetmə dairəsi qapanır, frazeologizm dairədən çıxıb bilmir. Bu məsələlərə irəliləyən geniş diqqət yetiriləcək.

Frazeoloji birləşmələrin funksional – kontekstual xüsusiyyətləri

V.Q.Qak frazeologizmin əsas əlamətdar xüsusiyyətlərinin üçbucaq (81, s.264) əmələ gətirdiyini qeyd edir:

Bu üç xüsusiyyət frazeoloji vahidi başqa qeyri-sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirir və onu dil vahidi kimi, çox vaxt müəyyən sözün ekvivalenti kimi qəbul etməyə imkan verir.

Lakin “adi” sözdən fərqli olaraq, frazeologizm həmişə məcazi məna ilə kodlaşdırılmış olur, deyildiyi (yazıldığı) şəkildə birbaşa siqnikativ mənada başa düşülmür. Frazeoloji vahid birmənalıdır, avtosemantik nitq hissəsi və ya cümlə səviyyəsindədir və özündən daha böyük mətnin tərkibində işlədilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Deməli, avtosemantik daha böyük mətndə onun idarə olunmasını deyil, idarəetmə funksiyası daşmasını təmin edir. “Təkcə leksik vahidlər deyil, frazeologizmlər, əsasən, də feli frazeoloji birləşmələr idarəetmə qabiliyyətinə malik olur” (85, s.268) və bu, özünü frazeoloji vahidlərin xarici mütəhərrikliyi kimi onların işləndiyi kontekstual şəraitdə hərtərəfli şəkildə göstərir.

“Feli frazeologizmlərə güclü və zəif idarəetmə qabiliyyəti xasdır” (85, s.269), lakin bu frazeoloji vahidlərin hansı növünün necə idarəetmə xüsusiyyətinə malik olduğunu öyrənmək üçün onları bir-bir nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Feli frazeoloji birləşmələr bütün idarəetmə xüsusiyyətləri ilə əhatə olunmalıdır. Onların mətndə mövqeyini araşdırmaq, işlənmə prinsiplərini öyrənmək həm mətnin sintaksisi baxımından, həm də frazeoloji mikrosistemin rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur.

Ümumiyyətlə, frazeoloji makrosistemdə ən güclü idarəetmə xüsusiyyətinə özlərinə xas mənada müstəqil işləmə bilməyən frazeologizmlər malikdir” (85, s.269).

Onlar mütləq şəkildə özlərinə təyinedici üzv edir və onu idarə edirlər. Məsələn: “dəli şeytan deyir (ki)” idiomu nitqdə elə bu şəkildə deyilib, üstündən ötülə bilməz. Bu ifadə mütləq özünə budaq cümlə şəklində təyinedici komponent tələb edir: “dəli şeytan deyir ki, dur bu saat baş götür get...”, “dəli şeytan deyir ki, açıb hamısını danış...”, “bir dəli şeytan deyir ki, yapış yaxasından...”, və s.

Frazeoloji vahidin iştirakı ilə formalaşan budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Habelə: “mind one’s own affairs”, “mind one’s own business”, “mind you do it...”, “mind you do that...”, “make smb.’s mind easy...”, “make smb. easy in his mind...”, “put smb.’s mind at ease...”, “set smb.’s mind at rest...” və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, idiomatik vahidin idarəetmə xüsusiyyəti burada iki planda reallaşır: struktur və semantik.

Struktur cəhətdən qovuşmanın özü qapanmış olduğundan, işləndiyi mətni mürəkkəb cümlə şəklinə salır. Semantik baxımdan isə, “dəli” və “şeytan”ın dediyi mənfi hadisə, fikir və hərəkətlə bağlı olduğundan budaq cümlədə verilmiş fikir mənfi mənə çalarına malik olmalıdır.

“Baş götürüb getmək”, “açıb hamısını danışmaq”, “yaxasından yapışmaq” hərəkətlərinin yeri olmadıqda bunları etmək “dəli şeytan”ın təhriki ilə ola bilər. Yaxud “Bir dəli şeytan deyir ki, dur bu saat elçi göndər...”, “Bir dəli şeytan deyir ki, bu yığdığın pulları yetim-yesirə payla...”, “Dəli şeytan deyir ki, get onlara kömək et...” kimi cümlələrdə də struktur əvvəlkilərdən fərqlənir.

Semantik cəhətdən isə, mənə çaları dəyişir: artıq burada budaq cümlələrdəki fikir obyektiv şəraitdə müsbət hadisə, fikir və hərəkət kimi qiymətləndirilir, lakin onların yerinə yetirilməsini “şeytan buyurursa”, bu həmin fikrə düşən adamın özünün, ümumiyyətlə, bu fikrə qədər mənfi səciyyəsinə, mövqeyini açıqlamış olur.

Deməli, idiom semantik cəhətdən cümlədəki ümumi, bütöv fikri idarə edir. “Canım sənə desin...” idiomu da nitqdə ayrıca işlənmir. Bu idiomatik ifadə, əvvəlki kimi, mütləq mürəkkəb cümlə yaradılmasını tələb edir və budaq cümləni idarə edir.

Mənə idarəsinə gəlincə, əslində yaranan mürəkkəb cümlədə tautoloji mövqeyi ilə fərqlənən idiom. Həmin mətnin emosional-ekspressivlik oreolunu idarə edir: “canım sənə desin” ifadəsi iştirak edən cümlə üslubi cəhətdən neytral ola bilməz.

Müqayisə et: “Gəldilər-getdilər, canım sənə desin ki, lap zəhləmizi tökdülər, amma işlərini də gördülər...”, “Canım sənə desin, hətta sən də bunu bacarmazsan...”, “Конечно, вы не обидетесь, если я потолкую с вами со всей откровенностью...”, “Amma canım sənə desin, lap canlara deyən oğlandır...”, ingilis dilində: “to speak well for smth.” – “Her manners speak well for her upbringing”; “plain speaking” – “But you’re not so thin-skinned as to take offence at a little plain speaking, I’ll be bound” (B.Shaw, “Cashel Byron’s Profession”, ch.VI); “wish smb.God speed” – “Need I say more, Lord Essex, and need I wish you God speed and good luck in this vital mission you are undertaking?” (J.Aldridge, “The Diplomat”, ch.22) və s.

İfadə cümlədə emosionallığı artırır, etirafın intensivliyini təmin edir. Beləliklə, bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən.

Vokabulyar, lüğəti vəziyyətdə yalnız struktur cəhətdən qapanmış, aktuallaşmış cümlə şəklində qurulmuş frazeoloji vahidlər nitqdə işləndiyi mürəkkəb cümlə qurulmasını tələb edir və bununla frazeologizm özünün təyində yerini tapmış olur. Qalan hallarda feli frazeologizmlərin mürəkkəb konstruksiya tələb etməsi müşahidə olunmur.

Frazeoloji birləşmələrin başqa növləri, eyni zamanda nitq və təfəkkür, hal və vəziyyət, iş və hərəkət və s. fellərinin iştirak etdiyi feli frazeologiya nümunələri, mətnə “parçalanır, komponentləri səpələnir”, lakin buradakı fel komponenti ümumi cümlənin predikativ rolunu öz üzərinə götürür. Frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri isə, müxtəlif cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməyə başlayır. Lakin mətnə “səpəlməsinə”, komponentlər arasına müxtəlif sözlər daxil olmasına baxmayaraq, frazeoloji vahid frazeologizm olaraq qalır və özü haqqında verilən signal sayəsində təfəkkür bir bütöv kimi qavranılmaqda davam edir.

“Bütöv mənaya malik feli frazeoloji birləşmə idarəetmənin gücündən və xarakterindən asılı olmayaraq, kontekstin sözlərinə münasibətdə bölünməz bir vahid kimi çıxış edir və, beləliklə, qrammatik cəhətdən hakim mövqeyə keçən və özək olmayan komponentlər cümlədə müstəqil idarə olunan başqa sözlərlə yalnız formal şəkildə bağlanır” (85, s.276).

“Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən, cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir” (10, s.71). Beləliklə, frazeoloji vahidin cümlədə işlədilməsinə iki cəhətdən yanaşmaq olar.

Birinci cümlədə frazeologizm səpələnəndə, onun komponentləri bir-birindən ayrı düşəndə onlar ayrı-ayrı cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. İkinci, kontekstdə frazeologizm bütöv olaraq qalır və bununla da elə strukturca da bütövlükdə cümlənin xəbəri funksiyası yerinə yetirir. İki-üç (yəni az) komponentli frazeologizmlərə münasibətdə ikinci cəhət, komponentlərinin sayı çox olan frazeologizmlərdə isə, birinci cəhət özünü doğruldur.

Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək.

“Onun hərəkləri sayəsində illərlə yığılıb ürəyində qubar eləmiş dərd-sərini, ürəyini çeynəyən fikirləri qardaşının utanıb-qızarmaz üzünə bu dəfə daha heç

nədən çəkinmədən dik dedi” cümləsində “üzünə dik demək” frazeologizmi iki yerə parçalanmışdır. Onun “üzünə” komponenti cümlənin başqa bir komponenti “qardaş” ilə təyini söz birləşməsi əmələ gətirmişdir. Bu situasiyaya iki cür yanaşmaq olar: nə etdi? – “dedi”, necə dedi? – “dik dedi”, kimə dedi? – “qardaşının üzünə”, “qardaşının üzünə” – tamamlıq, “dik” – zərf, “dedi” – xəbərdir.

İkinci baxışa görə: nə etdi? – “üzünə dik dedi” – xəbər qrupudur. Lakin “qardaşın” söz variantı cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirə bilmir (yiyəlik hal buna imkan vermir), bu halda cümlənin xəbər qrupuna frazeoloji vahidə mətndənkənar şəraitdə daxil olmayan komponent əlavə olunur. Nə etdi? – “Qardaşının üzünə dik dedi”. Buraya əlavə olunmuş komponent - “qardaşının” sözü həmin frazeologizmin obyekt idarəsini təmsil edir.

Habelə ingilis dilində: “They were a nice pair, *he wouldn't put anything past them*” (W.S.Maugham, “Then and Now”, ch.XXXVI). - “Gözəl cütlük idi, o onları hər şeyə nail olmaq imkanında olan adamlar kimi hesab edirdi” cümləsində “wouldn't not put anything past smb.” – frazeologizmi iki yerə parçalanmışdır. “He wouldn't put anything past somebody” komponenti cümlənin başqa bir komponenti “them” ilə tamamlıq əmələ gətirmişdir. Bu situasiyada iki cür yanaşmaq olar: nə edir? – “would not put anything past smb.”, necə hesab edir? – “anything past smb.”, nəyə qadir? – “past them”, “would not put” – xəbərdir, “anything” – qeyri-müəyyən əvəzlilikdir, “past” – sözönüdür.

İkinci baxışa görə: nə edir? – “would not put past”, nə edir? – “would not put anything past them”. Buraya əlavə olunmuş komponent “them” həmin frazeologizmin obyekt idarəsini təmsil edir.

Ümumiyyətlə, “feli frazeoloji birləşmələrin bir çoxu zəif idarəetmə qabiliyyətinə malikdir. Həm də zəif idarə edilən söz formaları obyekt mənasında və qeyri-obyekt mənasında çıxış edir... Absolyutiv şəkildə işlədilən və hansısa bir təyinedici tələb etməyən frazeologizmlər zəif idarəetmə qabiliyyətinə malik olur” (85, s.277).

Məsələn, nitq və təfəkkür mənalı leksik-semantik fellər qrupuna aid olan: “danışmaq, demək, söyləmək, soruşmaq” – nəyi, nə haqqında, nə kimi ... fikirləşmək, düşünmək, əmin olmaq – nəyi, nə haqqında ... sözlər təyinedici tələb edir. Məsələn: to pass judgement on...; to take the lead in...; to swing the lead on...; to give a lead of...; to let drop about...; to lick boots for...; to blow the lid off...; to give the lie to...; to get a load of...; to chop logic on...; to make love with...; to lie low for...; to make a fool of...; və s.

Lakin bütün bu suallar frazeoloji bütövün içərisində sanki artıq həll olunur və çox zaman frazeologizm işləndiyi daha böyük kontekstə çıxarılmır. Məsələn: ağa qara demək, qatığa qara demək, ağzına gələn danışmaq, adını başqasından soruşmaq, adını əzbər bilmək, artıq-əskik danışmaq, bəli-bəli demək, ləbbeyk demək, fatihəsini oxmaq; ingilis dilində: to saw the air, to take the air, to chew the fat, to give cheek, to chew the food, to come clean, to come unstuck, to crack wise, to cry craven, to give credence, to make a dent, to cry fie, to give the game away, to make the grade, to let down one's hair, to lose one's head' to crack a joke, to pull smb.'s leg, to shake a leg, to hand a lemon, to give a lesson, to let fly, to sit on the lid, to lay down the life, to lose life, to pass lips, to take a load off, və s. kimi əksər feli vahidlərdə obyekt məsələsi frazeologiyadaxili şəraitdə həll olunmuşdur və onların cümlədə işlədilməsi zamanı frazeologizmin obyektini idarə etməsi heçə enir.

Azərbaycan dilində kontekstdə obyekt tələb edən analoji frazeoloji vahidlər o qədər azdır ki, onları barmaqla saymaq olar.

Nümunə üçün “Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət”dən yalnız aşağıdakı frazeologizmləri seçə bildik: “ağızdan bilmək” – nəyi? – “Bunlar heç yerdə yazılmayıb, hamısını ağızdan bilirik”; “dalda danışmaq” – nəyi?, kimə? – “Hamısını dalda başqalarına danışırırlar”; “ağızdolusu danışmaq” – nəyi?, kimə? – “Hər şeyi dostuna ağızdolusu danışdı”, və s. 5500 ifadəni əhatə edən lüğətdə yerləşdirilmiş cəmi üç vahid arasında obyekt sualına, sadəcə olaraq, ənənəvi cavab verən frazeologizmlərdən də bəziləri real nitqdə obyekt idarəetmə qabil deyildir,

yaxud bunlar nadir hallarda idarəetmə xüsusiyyətini büruzə verə bilir – idarəetmə kütləvi xarakter almır (128).

Deməli, obyekt idarəetmə xüsusiyyəti olan nitq və təfəkkür feli frazeoloji birləşmələrin faiz göstəricisi cüziləşir, bu fragmentar mahiyyət daşıyır.

Həmçinin rus dilində də: падают акции (кого? чего? чьи?); бабушка воровит (кому?); взбредать в башку (кому?); быть под башмаком (кого? чьим? у кого?); бить поклоны (кому?); бить через край (что?); выбрасывать за борт (кого? что); брать в оборот (кого?); взять в руки (кого?); брать в шоры (кого?); брать голыми руками (кого? что?); брать на буксир (кого? что?); брать на прицел (кого? что?); брать на арапа (кого?); брать на пушку (кого?); брать под обстрел (кого? что?); брать пример (с кого?); брать слово (с кого?); брать сторону (кого? чью?); бросает в краску (кого?); бросать перчатку (кому? чему?); бросаться в глаза (кому?); бросить взгляд (на что?); вгонять в краску (кого?); вводить курс (чего?); вдохнуть душу (во что?); вести начало (от кого? от чего?); служить верой и правдой (кому?); вертеться на глазах (у кого?); вертится в голове (у кого?); вертеться на языке (у кого?); вертеться под ногами (у кого?); вешать собак на шею (кому?); вешаться на шею (кому?); задерживать взгляд (на ком? на чем?); не выпускать из своего взгляда (кого?); взять в толк (что?); не видеть как своих ушей (кого? чего?); видеть насквозь (кого?); висеть на носу (у кого?); висеть на плечах (у кого?); висеть на ухе (у кого?); висеть на хвосте (у кого?); вить верёвки (из кого?); вкладывать в уста (кого? кому?); вколачивать в голову (кому?); вкрадываться в доверие (к кому?); вкрутить мозги (кому?); влезать в душу (кого? кому?); влезать в шкуру (кого? чью); вносить свой вклад (во что?); держать на помочах (кого?); выводить на чистую воду (кого?); сажать на хлеб и на воду (кого?); возить воду (на ком?); войти в историю (что?); воплощать в жизнь (что?); на все дома (у кого?); ставить на свое место (кого? что?); скидывать глазами (на кого? на что?); всплывать на поверхность (что?); вставать поперек горла (кому? что?); вспоминать добром (кого? что?); вступать на путь (чего?); втоптать в грязь (кого? что?); входить в курс (чего?); входить в

милость (у кого? к кому?); выбивать из колеи (кого?); выбивать из седла (кого?); выводить на дорогу (кого?); высасывать кровь (из кого?); выставлять на вид (кого? что?); гладить по шерсти (кого?); набивать глаз (в чем? на чем?); закрывать глаза (на что?); глаза на лоб лезут (у кого?); душа горит (у кого?); говорить в пользу (кого? чего?); голова кружится (у кого?); голова пухнет (у кого?); греть руки (на чем?); давать волю (кому?); давать жару (кому?); давать начало (чему?); давать сдачи (кому?); давать слова (кому?); давать стрекача (кому?); давать ход (чему?); не давать прохода (кому?); давать чувствовать (кому?); делать честь (кому? чему?); делать трагедию (из чего?); душа ушла в пятки (у кого?); душа перевертывается (у кого?); идти навстречу (кому?); иметь сердце (на кого?); бросать камнем (в кого?); обдирать как липку (кого?); ломать шапку (кому?); марать руки (об кого? обо что?); махнуть рукой (на кого? на что?); мерять глазами (кого?); морочить голову (кому?); намылить шею (кому?); находить общий язык (с кем?); обращаться в прах (кого? что?); окатить холодной водой (кого?); оставить позади себя (кого? что?); отказывать от дома (кому?); отдавать руку (чью? кому?); отдать себе отчет (в чем?); отдать сердце (кому?); петь дифирамбы (кому? чему?); подавать карету(кому?); подавать надежды (кому? на что?) *və* s.

Habelə ingilis dilində: to change *one's* battery; to be light on *one's* feet; to mask *one's* batteries; to give *smb.* the gaff; to turn *smb.*'s battery against himself; to bash *smb.*'s ear; to be beam in *one's* eye; to cook *one's* goose; to draw a bead on *smb.*; to drown *one's* sorrows; to give *smb.* beans; to have *smth.* at *one's* tongue's end; to be at *smb.*'s beck and call; to have *one's* day; to be above *one's* bend; to get *one's* finger out; to give *smb.* the benefit of the doubt; to make *one's* day; to get off *one's* bike; to darken *smb.*'s door(s); to rouse *smb.*'s bile; to break *one's* fast; to move *smb.*'s blood; to keep *one's* distance; to burst *smb.*'s boiler; to make *smb.*'s gorge rise; to shoot *one's* bolt; to pay *smb.* back in his own coin; to keep in *smb.*'s good books; to pay *one's* devoirs; to know *smb.* like a book; to make *smb.*'s heart bleed; to keep *smth.* within bounds; to take off *one's* coat; to get *one's* brains fried;

to close *one's* eyes; to keep the bulge on *smb.*; to strike *one's* colours; to make it *one's* business; to step on *smb.'s* corns; to cut *one's* cable; to beat *smb.* at his own game; to set *one's* cap at *smb.*; to give *smb.* the creeps; play *one's* cards badly; to keep company with *smb.*; to take *one's* chance; to live *one's* own fat; to pull *smb.'s* chestnuts out the fire; to turn *one's* coat; to be off *one's* chump; to dash *smb.'s* hope to the ground; to clay in *smb.'s* hands; to have smth. at *one's* fingers' ends.

Yuxarıda göstərdiyimiz hər iki cəhətdən məlum olur ki, ya frazeologizm özü bütövlükdə, ya da frazeologizmin fel komponenti qoşulduğu cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, hər iki halda frazeoloji vahidin fel komponenti üzərində dayanmalı oluruq.

“Leksik vahidlər kimi frazeologizmlər də müəyyən qrammatik kateqoriyalara malikdir. Məsələn, feli frazeologizmlə felin növ, zaman, forma, şəxs, cins və s. kateqoriyaları xasdır” (85, s.210). Bunlar hamısı frazeologizmin fel komponentinin ətrafına təmərküzləşir.

Bununla yanaşı, feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələr şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə çox fəal çıxış edir. Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur variantlığının mövcudluğu onlardan şifahi nitqdə hər hansı şəkildə istifadə olunmasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələr ümumxalq dilində də geniş işlənir.

Bildiyiniz kimi, müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının dövlət dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır. Ona görə də, ümumbəşər dilinin inkişafı yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərinə də aiddir.

Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sifin öz dünyagörüşündən asılı olaraq, müxtəlif anlayışlara malikdir. Bizim cəmiyyətdə isə, ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək formasıdır. Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində əsrin

yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, ali və orta təhsil ocaqlarında tədris edilir, bədii əsərlərdə təkmilləşir və cilalanır.

Bütün xalqların ədəbi dilləri məhz belə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbi dili də məhz belə inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dili Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə əsrlərdən bəri yaşayan azərbaycanlılara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir.

Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqe tutan və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Həm də bu qrupa mənsub dillər arasında ən əvvəl, yəni təqribən VII-IX əsrlər arasında ümumxalq dili halında formalaşmışdır (14, s.3). Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” monoqrafiyasında qeyd edir ki, VI-VIII əsrlər şifahi Azərbaycan ədəbi dilin təşəkkül və inkişafı dövrü kimi tarixə daxil olur (24, s.556).

Azərbaycan dili uzun müddət “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə də tanınmış, hətta rus dilində yazılmış bəzi mənbələrdə “Qafqaz tatar dili” ifadəsi də Azərbaycan dili mənasında işlədilmişdir.

Ümumxalq dili kimi, özünün ilk formalaşma dövründən başlayaraq həm danışq dili, həm də ədəbi dil qolları üzrə azərbaycanlılara xidmət etmiş olan Azərbaycan dili XIX əsrdən tamamilə milli dilə çevrilmiş və Azərbaycan milli mədəniyyəti forması halında xeyli təkmilləşmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki növü – şifahi və yazılı növü təqribən XI-XII əsrlərdən mövcuddur (14, s.27).

Azərbaycan dilinin XIX əsrin başlanğıcına qədər keçdiyi yola nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülü və yaranması uzun bir dövrü əhatə edir. IV-V əsrlərdə artıq Azərbaycan ədəbi dili formalaşmış, təkmilləşmiş, zənginləşmiş və qrammatik quruluşu sabitləşmişdir.

“Kitabi Dədə Qorduq” dastanlarının dili VII əsrdə Azərbaycan dilinin yetkin bir ədəbi dil kimi mövcud olduğunu göstərir. “Kitabi Dədə Qorduq” dastanları, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və bir çox başqa şairlərin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi şəkildə daha qədim zamanlardan mövcud olduğunu və yazılı ədəbi dilin həmin bünövrə üzərində yüksəldiyini göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının dili də belə yaranmış və VII əsrdən başlayaraq get-gedə qabaqçıl azərbaycanlı ziyalıların ən yaxşı nümayəndələrinin, Azərbaycan elminin, böyük Azərbaycan bədii ədəbiyyatının dili olmuşdur.

Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışiq dili həmişə emosionallıqla, ekspressiv tautologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalq danışiq dilində, həqiqətən, buna ehtiyac duyulur. Həmin ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrindən biri də, məhz, frazeologizmlərdən istifadədir. İnsanlar öz danışiqlarında istifadə etdikləri dilinə frazeoloji sistemindən də faydalanmalı olurlar və bu iki aspektdə baş verir: 1) məcburi, kortəbii; 2) məqsədyönlü, üslubi.

Məlumdur ki, nitqi yalnız leksik vahidlər əsasında qurmaq mümkün deyildir. İnsanlar danışanda öz emosiyalarını, müəyyən məsələlərə münasibətlərini hökmən ifadə etməli olurlar. Nitq, xüsusən də, qabaqcadan hazırlanmış nitq (hazırlıqsız nitq) bir növ avtomatik cərəyan edir. Dil daşıyıcıları bu prosesdə öz nitqlərini zənginləşdirməyə çalışır, fikirlərini daha dəqiq ifadə etmək, obyekt qiymətləndirmək üçün, dilin bütün vasitələrindən, o cümlədən obrazlılıq imkanlarından, frazeologiyadan geniş istifadə edirlər.

Lakin hazırlıqsız nitq prosesində adresant (danışan) ağzından çıxan sözləri, ümumiyyətlə, mətni müşahidə etmək imkanını itirir. Görmə orqanlarının şifahi ünsiyyətdə rolunun zəifləməsi (adresant yalnız olu dinləyənin mimika və jestlərini, nitqdə zahiri münasibətini, gözlərini, ağzını müşahidə edə bilir, lakin bu onun öz nitqində diqqətini daha da yayındırır, nitqin avtomatikliyi artmış olur) nitqin bu və ya digər dərəcədə təhrifinə, daha doğrusu, normalaşdırılmış nitq mədəniyyəti qaydalarının pozulmasına səbəb olur və belə nitqdə işlədilən frazeoloji vahidlər də bəzən dəyişikliklərə məruz qalır; komponentlərin yeri səhv salınır, xalq etimologiyasının təsiri ilə frazemin komponentləri təhriflə yozulur, birləşməyə artıq sözlər əlavə edilir; komponentlər əvəzlənir, ixtisar olunur və s.

Bütün bunlar tez-tez təkrar edildikcə, frazeoloji vahidin zahiri variantlaşması baş verir. Lakin belə hallarda onun mənasına ziyan dəymiş və sonralar müəyyən dərəcədə tarixi inkişafda təhrif olunmuş frazeologizmlərin həqiqi variantını bütöv mənə əsasında leksik-qrammatik cəhətdən bərpa etmək mümkün olur.

Bəzən bərpa reallaşsa da, dildə meydana çıxmış ikinci variant yaşamaqda davam edir. Azərbaycan dilində bu hadisəyə aid çoxlu misal göstərmək olar: “su kiçiyindir...” (bərpa olunmuş şəkil), “suç (yəni günah) kiçiyindir...” və s. “Su kiçiyindir...” variantı uzun müddət dildə yaşayaraq özünə ikinci bir “yol böyüyündür” komponentini də birləşdirmişdir. Yaxud: “dəliotu yemək...” xalq dilində “dilotu yemək” formasında işlənir və frazeologiya lüğətinə hər iki variant düşmüşdür.

Habelə ingilis dilində də:

to get into the act – özünü göstərmək, bir işdə iştirakçı olmaq (132);

“Whenever there was a birthday party in the family and they sang «Happy Birthday to You!» the dog tried *to get into the act* by barking in support” (ODCIE).

“Many were eager *to get into the act*” (WD).

to come (or go, move) into action – hərəkətə başlamaq;

“International reaction, alarmed at the failure of the fascist coup planned by Franco and his fellow generals, *moved into action*... Arms, planes, tanks, artillery units, military personnel, advisers and technicians flooded into Spain from Italy and Germany” (“Daily Worker”, July 18, 1967).

to put out of action – sıradan çıxartmaq, məhv etmək;

“Someone should have *put him out of action* long ago, he said bitterly” (J.Aldridge, “I Wish He Would Not Die”, book II, ch. 19).

to have death adders in one’s pocket – simic olmaq;

“Fuller was meaner than Dargan... He *had death adders in his pocket*” (D.Stevens, “Jimmy Brockett”, January, 1920).

to be in advance of – irəlidə olmaq;

“The literature of Italy *was far in advance of* that of England in the fourteenth century” (“World News”).

under the aegis of – bir kəsin himayəsi altında, qanadı altında, bir kəsin sayəsində;

“McCarthy’s procedures and his contempt for due process of law as well as for the rules of the committee *under* whose *aegis* the hearings were held come out with dramatic force” (“New World Review”, Oct, 1957).

a kid glove affair – rəsmi ziyafət, banket, şam yeməyi (135);

“The party was *a kid - glove affair* where were present the Presidents of Azerbaijan and Russia Mr. İ.Aliev and Mr.V.Putin” (“Respublika”, Bakı, 2001).

to be on the agenda – aktual olmaq, gündəmdə olmaq;

“Holidays *are on the agenda* for most of us during the next few weeks...” (“Daily Worker”, July 22, 1991).

a gentleman’s agreement – gentlemen razılığı;

“By *a gentleman’s agreement* - if one may use such a term when speaking of ruffians... - rival gangs enjoyed the monopoly of trade in different districts” (“The Times”, February 27, 1990).

hot air – cəfəngiyyat, mənasız söz, boş söhbət;

“Recognising that prices are a big election issue, both the government and the Tories are producing a lot of *hot air* on the subject” (“Morning Star”, May 26, 2000).

to lay smb. in the aisles – cuşa salamaq;

“We looked forward to a school play which would really lay *them in the aisles*” (“Times”, December 14, 2003).

alarms and excursions – qarışıqlıq, araqarışma, çaxnaşma, qaça-qaç;

“Amid all *the alarms and excursions* of the political scene, it is pleasant to be transported to a Cotswold village, where life proceeds much in same way as it has done for years” (“Daily Worker”, November 30, 2001).

perfidious Albion – dəhşətli Albion (qədim İngiltərənin adı);

“Some good “partiotic” Englishmen sometimes wonder why people of other lands so often speak of “*perfidious Albion*”... I am ready to stand on any platform and declare, with complete conviction, that the British capitalist class is the most crafty, crooked, cunning, elastic, experienced, manoeuvring, treacherous, twisty ruling class in the entire world” (“Daily Worker”, April 14, 2002).

to mend like sour ale in summer – “yayda turş pivə kimi yaxşılaşacaq”, yəni bir şey bir azda pis olacaq;

“...he'll mend, he'll *mend*”, pronounced the Bailie. “*Like sour ale in summer*”, added Davie Gellatley, who happened to be nearer the conclave than they were aware of” (W.Scott, “Waverley”, ch.XIV).

alive and kicking – sağ və slamat olmaq;

“The leaders of capitalism have discovered... that militant trade unionism is not yet dead, but *alive and kicking*; that the class struggle continues” (“Labour Monthly”, February 14, 2005).

all along – həmişə, bütün vaxt;

“... I have opposed commercial television *all along*” (“Tribune”, July 6, 2002).

it is all over (or all up, U.P.) with smb. – onun mahnısı oxunub;

“Oh!” - said the young man, turning his face towards the bed as if he had previously quite forgotten the patient, “*it's all U.P.* there, Mrs. Corney” (Ch.Dickens, “Oliver Twist”, ch. XXIV).

“But if it comes to a gunfight that means *it's all up* with at least one of us. Delaney never misses his man” (Fr.Norris, “The Octopus”, book II, ch.VI).

“The daylight was a comfort, but a danger as well, for they might be seen by a German motor boat and then *it was all up* with them” (W.S.Maugham, “The Hour before the Dawn”, ch.XIII).

a blind alley – çıxılmaz vəziyyət, çətin hal;

“It is only on the basis of this objective class relationship that one can give leadership in the struggles to end all evils of capitalism. Any attempt to deal with social problems by rejecting or ignoring it will lead to *blind alleys*” (“Political affairs”, February 19, 2005).

blind alley employment – perspektivi olmayan bir iş;

“The week of window dressing will not prevent most of the hopeful 15-years olds leaving school in six weeks time from ending up in *blind alley jobs*” (“Daily Workers”, June 2, 2001).

to say Amen to smth. – “Amin” demək, bir şeyə razılıq vermək;

“...this committee has at least had the courage to propose that this profit motive must be taken away from any independent television authority if it is to stimulate the right of competition and safeguard the true ends of broadcasting. To this every Socialist will *say Amen*” (“Tribune”, July 6, 2002).

to discover America – “Amerika açmaq”, çoxdan hamıya məlum olan məsələni elan etmək;

“The Chancellor of the Exchequer, with all the air of someone *discovering America* in the year 1963, announced that the Tories had not obtained the allegiance» of the younger generation of voters” (“Daily Worker”, July 8, 2003).

in the final (or last) analysis – nəticə etibarilə, nəticədə, həhayət, axırda;

“*In the last analysis*, as I have suggested, most people in this country realize that the United States is the head of the whole Western Alliance” (“The New Leader”, January 22, 2002).

“But *in the final analysis*, the responsibility for safety rests fair and square on the employers” (“Labour Monthly”, November 27, 2001).

a straight arrow – düz, təmiz, vicdanlı, namuslu, sədaqətli, səmimi insan;

“Smith, a wonderfully old - fashioned *straight arrow*, was right in character, when, upon being asked if Tiriack’s gamesmanship had bothered him”, - he said, “I don’t call that gamesmanship, I call that rudeness!” (“The New Yorker”, October 11, 2003, DNE).

babes and sucklings – təzə işçi, xam, təcrübəsiz insanlar;

“Certainly we write not for *babes and sucklings*, but for the world at large...” (“Morning Star”, April 11, 1998).

to be on smb.’s back – ilişməyə bəhanə axtarmaq, yersiz irad tutmaq, öcəşmək (135);

“The importance that this Southern Negro sees in the elections in the United States is not who is elected President: all he wants to know is who’s going to be Sheriff. That ‘s the person who’s going *to be in his back*. I’m not talking about

Negroes in the universities, I'm talking of the ordinary Negro whose life is just one risk after another" ("New York Herald Tribune", May 1, 2003).

to give smb. a back cap – bir kəsi ifşa etmək, üstünü açmaq, aşkara çıxarmaq;

"Now I didn't fear no one *giving me a back-cap* and running me off the job" (M.Twain, "Life on the Mississippi", ch.LII).

to bring home the bacon – müvəffəq olmaq, müvəffəqiyyət qazanmaq, irəliləmək;

"Now, course. Mr. Eathorne, you're conservative and maybe you feel these stunts would undignified, but honestly I believe they'd *bring home the bacon*" (S.Lewis, "Babbitt", ch.XVII).

"I have never, never failed *to bring home the bacon*", - she said slowly... (G.Vidal, "The Judgement of Paris", ch.8).

a bad egg (lot / character) – ləyaqətsiz, pozğun, tərbiyəsiz, yaramaz, şərəfsiz, pis insan;

"I don't want you to do Cleopatra. She is an animal, *a bad lot*. Yours is a beneficent personality" (B.Shaw, "Ellen Terry and Bernard Shaw, A Correspondence", Letter to E.Terry, June 1, 1899).

"Kelly was *a bad egg* and no one was sorry when eventually he fell, dead drunk...and broke his neck" (D.Cusack, "Picnic Races", ch.21).

"At times I am a thoroughly *bad egg*. I don't like to be this way with you" (J. Aldridge, "The Diplomat", ch. 9).

a bag of fruit – üst-baş, geyim, paltar, kostüm;

"...when you fall flat on your puss in the mud, and you're wearing your best *bag of fruit*" - you have, my friend, come a gutzer" (J.O.Grady, "Aussie English").

a bag of wind – boşboğaz, gəvəzə, hərzə, çərənçi, naqqal;

"You're the damnedest prig I ever saw. You're *a bag of wind*. Get out of here" (Th. Wilder, "Heaven's My Destination", ch.XI).

to blow one's bags – özünü tərifləmək, özünü öymək, öyünmək, lovğalanmaq;

“Tim said Paddy was *blowing his bags* about all the money he had subscribed to the war loans” (K.S.Prichard, “Golden Miles”, ch.29).

to empty the bag – açıq-açığına danışmaq, heç bir şey gizlətmədən, açıqcasına demək;

“And don’t think I’m not *emptying the bag* for you. I’m giving you all I’ve got so far, Major” (J.B.Prestley, “Out of Town”, part I, ch.12).

to pull smth. out of the bag – gözlənilməyən effect (təsir) etmək, birdən-birə çıxış yolu tapmaq;

“Farbridge wants a Festival, and it ought to have one. Splendid - eh, Mobbs? A winner, old boy. *Pulled right out of the bag*” (J.B.Priestley, “Festival”, part II, ch.1).

“Last night, we had heard him promise “*to pull something out of the bag*”. We knew he had chosen this line to divert the jury’s prejudice” (C.P. Snow, “Strangers and Brothers”, ch. 41).

to put on the feed (bag) – “tixmaq”, qidalanmaq, yemək;

“Jamie (Roughly). For God’s sake, let’s eat. I’ve been working in the damned dirt under the hedge all morning. I’ve earned my grub... Come on, kid. Let’s *put on the feed bag*” (E.O’Neill, “Long Day’s Journey into Night”, act II).

the ball is at smb.’s feet – vəziyyətin sahibi olmaq;

“In this situation *the ball is at the feet* of the rank and file of British labour to lead the way for the whole nation” (“Labour Monthly”, September 26, 2003).

to go bananas – dəli olmaq, ağlını itirmək, başına hava gəlmək;

“...Liza moved into the sheltered regimented Barbizon Hotel for Women. Liza says: I *went bananas!*” (“Time”, March 9, 2006, DNE).

to be in the barrel – işdən qovulmaq, azad olunmaq təhlükəsi altında olmaq;

“The first guy who blows the assignment is said *to be in the barrel*” (“Saturday Review”, March 1, 2003, DAS).

to turn smb.’s battery against himself – düşməni onun silahı ilə vurmaq;

“Thus we can *turn* most of Heath’s *batteries against himself* ” (“Morning Star”, April 10, 2002).

to be on the beam – düz yolda olmaq;

“Hugh Burden... *was right on the beam* from the start” (“The Observer”, January 18, 1998, Suppl).

to make a bid for smth. – bir şeyə can atmaq, cəhd etmək, əlləşmək, çalışmaq;

“Last week the President *made a bid for* public support by appointing a committee headed by Mr. Clarence Randall” (“The Economist”, January 6, 2002).

to climb (or get, go) into the black – fayda, xeyir vermək; gəlirli, qazanlı, səmərəli olmaq;

“The World Bank which had lost money since it opened two years ago finally *climbed into the black*” (“Time”, February 20, 1993, DEA).

not so black as one painted – bəziləri qələmə verdiklərindən heç də belə pis adam olmamaq;

“The rank and file of Tory historians in these days have worked out that’s is pretty well a standart technique. First, find a figure whom the Whigs have abused. Second, dig out a fact to show that he was *not so black as he was painted*. Third, argue that he was after all a very fine fellow and his Whig opponents were of sad dogs” (“Daily Worker”, April 26, 2005).

to lose one’s block – hirsələnmək, gəzəblənmək, başını itirmək;

“To put it blunty I *lost my block*. I would have cheerfully killed her, but couldn’t even chance striking her...” (D.Cusack, “Caddie. A Sydney Barmaid”, ch.XI).

to be eighteen bob in the pound – başdan xarab;

“A dill *is only eighteen bob in the pound*” (J.O’Grady, “Aussie English”).

what’s done can’t be undone – keçənə güzəşt deyərlər; keçən günə gün çatmaz, calasan da günü günə;

“For my part, I wish to say something more”, - he said. “I should leave it alone”, - said Jrawford. “*What’s done can’t be undone*” (C.P.Snow, “The Masters”, part II, ch.28).

to help a lame dog over a stile – yardım əlini vermək, bir kəsə çətinlikdə əl uzatmaq, kömək etmək;

“Perhaps we should always try *to help lame dogs over stiles*”, - said Mr. Carter, with an air of having discovered the side door to the Heaven. “Do you call that man a lame dog?” - Catherine laughed despite herself (P.H.Johnson, “Catherine Carter”, part IV, ch.10).

love me, love dog – itə hörmət edərlər yiyəsi xatirinə;

“It was a case of *love me, love my dog* for Marry would never accept an invitation unless Anne were included” (DEI).

if each would sweep before his door, we should have a clean city – “hər kəs evinin qapısının qabağını süpürsə, şəhərimiz təmiz olar”, yəni hamı təmizliyə riayət etməlidir;

“No one of us but what ought engage in the important work of self - reformation... *If each would sweep before his own door, we should have a clean street*” (DEP).

“Atalar sözü” kitabının son nəşrində belə bir nümunə var: “Qazan, ver Nurcahan yesin, Nurcahan da bir Nurcahan ola”. Məlumdur ki, atalar sözü özünün mənə siqləti, firkin son dərəcə yığcam, bədii, obrazlı və hətta poetik-qafiyəli tərzilə dərhal seçilir. Bu mənada həmin nümunələrin əslində eşitdiyimiz aşağıdakı variantı ağılabatandır: “Qazan, ver Nurcahan yesin, axırda da yaman desin”.

Göründüyü kimi, müəllif özü də bir etimologiya irəli sürür. Əslində isə, həmin frazeoloji bütövün elə həmin variantı daha qədim oğuznamə kitablarında yazıya alınmışdır. İkinci tərəfdən, heç də həmişə atalar sözləri həm qafiyə olmur. Onların sonluğu gözlənilməz qurtarır. Lakin buradakı paremiyanın strukturuna uyğun gələn növləri də vardır. Burada, olsa-olsa, təhrifi başqa yerdə axtarmaq lazımdır: son komponentdəki müvafiq söz “Nurcahan” - ad kimi deyil, nuri-cahan – yəni “dünyanın işığı” kimi verilməlidir. Ümumi mənə: “Qazandığını ver Nurcahana yesin, Nurcahan da bir nuri cahan ola” – burada söz oyunu mövcuddur.

Göründüyü kimi, xalq dili frazeoloji vahidlərin təhrif yolu ilə zənginləşməsinə də, paradoksal hal kimi, təsir edir. Bu hal dildə hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin onu, sadəcə olaraq, nitqdəki kobud və situativ səhvlərlə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, İ.Əfəndiyevin qəhrəmanlarından biri məşhur frazeologizmi bu

şəkildə işlədir: “heç kim ona qaşın üstündə gözün var deməmişdi”. Bu ifadədə komponentlərin yeri səhv salınır.

Azərbaycan dram əsərlərinin qəhrəmanlarının “sandığı açmaq, pambığı tökmək” və “pendiri dəri saxlar, arvadı əri” vahidlərini həmin cür “açaram pambığı, tökərəm sandığı” və “arvadı dəri saxlar, pendiri əri” və s. kimi işlətmələrini, əlbəttə ki, müəllif mətninə müvafiq tərzdə, müşahidə etmişik. Bütün bunlar, sadəcə olaraq, nitqdəki düşünülmüş təhriflərdir və heç də dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsinə xidmət etmir.

İngilis dilinin lüğət tərkibi haqqında danışarkən onun genişləndirilməsi yolları və mənbələrinə nüfuz etməmək, onların haqqında səthi də olsa məlumat verməmək mümkün deyildir. Söz yaradıcılığı prosesi və bununla yanaşı lüğət tərkibinin və lüğət fondunun genişlənməsi tarixi bir prosesdir. Bu proses həyatın davam etməsi ilə yanaşı öz inkişaf yolunu genişləndirir və daim yeni sözlər yaranır və lüğət tərkibinə daxil olur.

İngilis dilində lüğət tərkibinin genişləndirilməsi bütövlükdə, əsasən, iki istiqamətdə baş verir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı (afikslər vasitəsi ilə), konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı və leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı.

Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, söz yaradıcılığında iki əsas aparıcı istiqamət mövcuddur:

a) dilin daxili imkanları əsasında yeni sözlərin təşəkkülü və lüğət tərkibinin genişləndirilməsi;

b) alınma sözlər əsasında dilin lüğət tərkibinin genişləndirilməsi.

Lüğət tərkibinin genişləndirilməsindən danışarkən həmin dilin üslubi laylarından söhbət açmamaq mümkün deyildir.

Dilin üslubi layları özünü iki səviyyədə büruzə vermişdir: 1) xüsusi ədəbi dil lüğəti; 2) xüsusi danışiq dili lüğəti.

Xüsusi ədəbi dil lüğətinə terminlər, poetik və ya yüksək bədii mənalı sözlər, arxaik və əcnəbi sözlər daxildir. Xüsusi danışiq dili lüğətinə slenqlər, jarqonizmlər, professionalizmlər, dialekt sözlər və vulqarizmlər daxildir.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin təşəkkül tapması və genişləndirilməsində bu üslubi layların hər birinin özünəməxsus cəhətləri və rolu vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, üslubi laylardan istər bədii, istərsə də canlı danışiq dilində bir üslubi variant kimi geniş şəkildə istifadə edilir. Obraz yaradıcılığında, bu və ya digər obrazın daxili və xarici təsvirinin əks edilməsində, həmin obrazın psixoloji vəziyyətinin, elmi və mədəni səviyyəsinin təsvirində, onun daxili keyfiyyətlərinin açılmasında üslubi laylardan, bir üslubi vasitə kimi, istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunsuz bədii yaradıcılığı təsvir etmək mümkün deyildir.

Təbiidir ki, eyni cəhət frazeoloji birləşmələrdə də müşahidə olunur. Şifahi danışiqda əsas müşahidə olunan feli frazeoloji birləşmələrin komponentinin oxşar tələffüz olunan, başqa sözlə (bir qayda olaraq, fel komponenti buna məruz qalmır) əvəzlənməsi, felin eyni leksik-semantik qrupdan olan sinonim və ya mənaca çox yaxın başqa sözlə əvəzlənməsi, nəhayət, daha uzun leksik tərkibli, xüsusən tutuşdurma-qarşılaşdırma mənalı komponentləri olan frazeologizmlərdə bu komponentlərin yerinin dəyişdirilməsi (səhv salınması) ilə əlaqədardır.

Belə rəngarəng mütəhərriklik daha çox frazeoloji vahidlərin dialekt variantlarının meydana çıxmasında özünü göstərir. Məsələn, “düz oturub, əyri danışmaq” – bu növ frazemislənmə iki aspektdə ola bilər:

- a) nitqin diqqətsizliyindən, kortəbii;
- b) məxsusi gülüş doğurmaq üçün, üslubi aspektdə.

Bu ifadə, sadəcə olaraq, səhv sayılır və dilə heç nə vermir. Məsələn, “kömürə kömür, qatığa qatıq demək” – mənə dəyişir, yəni “hər şeyi öz adı ilə adlandırmaq” mənasını verir. “Ağa ağ, qaraya qara demək” frazeoloji vahidi ilə müqayisə etmək olar. Burada frazeoloji zənginləşmə baş verir.

Başqa bir misal gətirək. Məsələn, “gül gülü çağırır, bülbül bülbülü” – bu variant xalq dilində daha geniş yayılmış və frazeologiya lüğətinə “gül gülü çağırır” ifadəsinin düşməsinə səbəb olmuşdur. Halbuki poeziyadan, klassik qəzəl janrından, folklordan bilirik ki, “bülbül həmişə gülü çağırır, onun eşqinə mahnılar oxuyur, onun eşqindən kor olur” və s. Görünür, “bülbül gülü çağırır, gül də bülbülü” (yəni

bu “bağçada hamı xoşbəxtir”) ifadəsi şifahi nitq üçün fizioloji ağırlıq gətirdiyindən xalq daha asan və tez deyilən “gül gülü çağırır” variantını seçib frazeologiləşmişdir. Bu yolla da frazeoloji zənginləşmə baş verir.

Məsələn, “çox deyib, çox eşitmək” – mənaca artıq “çox deyib, az eşitmək” demək deyil. Xalq dilindəki bu yeniləşmə “bu barədə çox mübahisə olmuşdur” kimi anlaşıla bilər. Müqayisə edək: “Mən çox dedim, sən az eşitdin...”, yəni “dediklərim sənə çatmadı”, “sən mən deyənləri qəbul etmədin” və s. hərəkət iki şəxs arasında bölüşdürülür, onların mövqeyi qarşılaşdırılır. “Mən bu barədə çox deyib, çox eşitmişəm...” cümləsində isə, hərəkəti (deməyi və eşitməyi) bir şəxs həyata keçirir. Bu misaldan görünür ki, mənə dəyişmə yolu ilə frazeologiya zənginləşir.

Frazeoloji birləşmələrdə fellərinin sinonim və ya yaxın mənalı fellərlə əvəzlənməsi yalnız variant yaradır, frazeologizmin fel komponentinin imkanlarının genişliyini göstərir. Bu zaman bəzən nitq və ya təfəkkür felinin başqa leksik-semantik qrupdan olan fellə dəyişdirilməsi də mümkün olur, məsələn, “adı dillərdə gəzmək”, “qabağını-gerisini gözləmək” və s., lakin bu zaman bütöv mənə və təxsisat dəyişmir, - bu frazeoloji vahidin feldən başqa, yerdə qalan kompleksinin də valentlik iqtidarına olmasına işarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Onların izləri xalq yaradıcılığı nümunələrinə, folklora, xalq deyim tərzinə və xalq duyumlarına, dialekt və şivələrə gedib çıxır. Dünya xalqlarının öz danışıklarında yaratdıqları frazeoloji vahidlərin yalnız cüzi bir hissəsi, yazılı ədəbiyyatda qeydə alınan qismi toplanmış və ədəbi dilin frazeologiyasına daxil edilmişdir.

Şifahi nitqdə yaşamaqda olan və yazıya alınmamış frazeologizmlər isə, saysız-hesabsızdır və, əslində, onları toplayıb yekunlaşdırmaq mümkün də deyildir. Belə olan halda xalq danışiq dilində artıq yazıya düşmüş frazeoloji vahidlərin necə təkrar istifadə olunduğuna nəzarət etmək düzgün sayılmaz. Əksinə, xalqın öz frazeoloji sərvətindən istifadə etmək səlahiyyəti vardır və, məhz, bunu öyrənmək vacibdir.

Frazeoloji birləşmələrin variasiyasına, onların zənginləşməsinə və ya sadəcə təhriflə işlədilməsinə onları yaradanların, ipə-sapa düzənlərin hər cür haqqı çatır. Bu isə, həm də frazeoloji vahidlərin nitqdə işlədilmə imkanlarının necə geniş olduğunu sübuta yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının lüğətində işlənən atalar sözü və zərb məsəllərin çox qəliblərini, tərkibindəki leksik vahidləri dövrümüzə qədər gətirib çıxarmışdır (18, s.29-30), məsələn:

1. Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar. – Grasp all, lose all. – Захочешь большего, потеряешь всё.

2. At ölər, meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar. – The horse dies the arena remains, the hero dies his fame remains. / A glorious deed never dies. – Когда погибает лошадь, остается поле, когда погибает герой, остается его имя.

3. Boş torba ilə at tutulmaz. – A horse would not be caught with an empty sack. / You cannot achieve your aim at no cost to yourself. – Любишь кататься, люби и саночки возить.

4. Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar. – Men may meet, but mountains never. – Гора с горой не сойдётся, а человек с человеком сойдётся.

5. Dama dama göl olar, dada-dada heç. – Many a little makes a mickle. – Копейка рубль бережёт.

6. Dəvədən böyük fil var. – There is an elephant bigger than the camel. – Есть большая личность, чем вы.

7. Əsl istəyən, tikanı da istəyər. – There is no rose without a thorn. / He that wants the pleasant things will accept the unpleasant side of them. – Хочешь розу, терпи и её шипы.

8. Ət dırnaqdan ayrılmaz. Yəni: Ətlə dırnağın arasına girən irinləyib çıxar. – One should not go in between flesh and nail. i.e. Don't meddle with intimate relations. – Не лезь между ногтем и мясом.

9. Gözdən uzaq (düşən), könüldən iraq (düşər). – Long absent, soon forgotten. / Out of sight, out of mind. – С глаз долой, с сердца вон.

10. Hər adamın bir eybi var. – Every bean has its black. / Every man has his weak side. – У каждого свой недостаток. / Идеальных людей нет.

11. İlanın quyuğunu basmasan, səni vurmaz. – Don't trouble trouble till trouble troubles you. – Если не наступишь на змею, она тебя не ужалит.

12. İnsan döyüş meydanında tanınar. – A hero may be known in the battle – field. – Трудности закаляют человека.

13. Qorxan gözə çöp düşər. – The most cherished meets with accident. – Кто не рискует, тот не пьет шампанское.

14. Neylərəm qızıl testi, içində qan qusam. – A happy heart is better than a full purse. – Золотая клетка.

15. Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz. – There is no fire without smoke. – Нет дыма без огня.

16. Olacağa çarə yoxdur. – What is done cannot be undone. – Чему быть, тому не миновать.

17. Cürətli şəhər alar, cürətsiz küncdə qalar. – Faint heart never won fair lady. – Трус никогда не завоеует сердце благородной дамы.

18. Tələsən təndirə düşər. – Abrupt attempts are sure to fail. / More haste, more men laughed at you. – Поспешишь - людей расмешешь.

19. Yaxşı dost yaman gündə tanınar. – A friend in need is a friend indeed. – Друг познаётся в беде.

Məlum olduğu kimi, frazeologiyadan gen-bol istifadə olunmasına ehtiyac hiss olunan sahələrdən ən əsası bədii ədəbiyyatdır: ədəbiyyat bədiilik tələb edir və bu bədiiliyin və mühüm təminatçılarından biri də frazeologiyadır. Yazıçı və şairlərin frazeoloji yeniliyi ümumxalq dilinin inkişafı ilə birbaşa əlaqəsi var.

Hər yazıçı və ya şair nitq vasitələrinin zənginləşməsində və inkişafında yaradıcı şəkildə iştirak edir. Ona görə də o, təkcə məlum frazeologizmlərin istifadənin yeni üsullarını axtarmaqla bərabər, ümumxalq dilinin xəzinəsinə uğurlu ifadə və tərkiblər yaratmaqda öz payını verə bilir.

Frazeoloji birləşmələr, atalar sözü və zərb məsəllər bədii əsərlərdə, əsasən, iki formada istifadə olunur: eynilə və dəyişdirilmiş formada. Olduğu kimi, işlədilən

frazeologizm, atalar sözü və məsəllər müəllif və ya obrazların nitqini dolğunlaşdırır, daha canlı, daha təsirli edir.

Frazeologiya dilin bədii obrazlılıq sisteminin əsas atributlarından sayılır. Deməli, feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmələr də bədii ədəbiyyatda geniş işlədilməlidir.

Bədii ədəbiyyatın mətni, bir qayda olaraq, müəllif nitqi və surətlərin nitqi üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi, yazıçı surətlərin nitqində ədəbi dil normalarından yayınmalara, dialekt və şivə ünsürlərinə, bir sıra üslubi məqamlara yol verir ki, əsərdə danışiq-monoloq, dialoq və poliloq canlı alınsın; müəllifin təhkiyəsi isə, təmiz ədəbi dildə olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır.

Beləliklə, bədii əsərlərin dilində ədəbi dil normaları ilə şifahi nitqdə xas “sərbəstliklər” çulğalaşır. Bu zaman surətlərin nitqi elə şifahi nitq, xalq danışiq dili kimi təzahür edir. Xalq danışığında frazeologizmlərdən istifadə olunması barədə bir qədər əvvəl danışılmışdır.

Bədii ədəbiyyatda frazeologizmlərin işlənməsi haqqında danışarkən müəllif nitqinə diqqət yetirəcəyik, yəni onların ədəbi dilin bədii üslubunda, “düzgün normalaşdırılmış” nitqdə necə işləndiyi barədə söhbət açmalı olacağıq.

Müəllif nitqində frazeologizmlərdən surətlərin nitqinə nisbətən (danışıq dilinə nisbətən) az istifadə olunur. Əsərdəki surətlər addımbaşı frazeologizmlərdən istifadə edə bilərlər – obrazlılıq və emosionallığın daşıyıcısı budur. Müəllif isə, bir qayda olaraq, təsvir etdiyi hadisələrə, əşyalara obyektiv şəraitdə neytral yanaşır və yalnız onlara qiymət vermək üçün müdaxilə məqamında öz nitqini frazeologizmlərlə zənginləşdirir. Lakin bu zaman, surətlərdən fərqli olaraq, o frazeoloji vahidlərdən ədəbi dil normalarına müvafiq tərzdə - “düzgün” istifadə etməlidir. Frazeologiyadan düzgün istifadə nə deməkdir?

Əvvəla, müəllif ədəbi dilin frazeoloji sistemində olan vahidlərdən istifadə etməlidir. Deyirlər ki, frazeoloji birləşmələrin yaranmasının bir yolu da müəllifin fərdi yaradıcılığıdır, yəni, onların müəyyən hissəsi bədii əsərlərdə yaradılır. Məsələn,

könlünə düşmək – xatırlamaq;

“Necəsə olmasın Xətai eşqilə divanə kim,

Könlünə hərdən sənin tək bir mələk sima *düşər*” (Xətai).

könül açmaq – şad olmaq;

“*Könlüm açılır* zülfi-pərişanını görcək,

Nitqim tutulur qönçəyi-əcəndanını görcək” (M.Füzuli).

can vermək – yaşatmaq, həyat vermək;

“Sən, ey şerlərinlə xalqa *can verən* şair!

Sən, ey dünən kimsəsiz, təkcə can verən şair!” (S.Rüstəm).

bəlaya salmaq – bədbəxt etmək;

“Dövlətli, amandır, özünü *salma bəlaya*,

Fəhlə sözü haqq olsa da, baxma o sədaya...” (M.Ə.Sabir).

From A to Z – əvvəldən axıra qədər (266);

“Our carriage reached the porch in its turn... and we dismounted with as much ease and comfort as though we had been escorted by the whole Metropolitan Force *from A to Z* inclusive” (Ch. Dickens, “American Notes”, ch.VIII).

“I know all about the whole...business *from A to Z*...” (Fr.Norris, “The Octopus”, book II, ch.V).

“It was with the satisfaction of a competent workman who knows his job *from A to Z* that Remire entered upon the necessary explanations” (W.S.Maugham, “The Mixture As Before”, “An Official Position”).

simple as ABC – əlifba kimi asandır;

“It’s as *simple, as ABC*” - said the old man indignantly (S.Chaplin, “The Watchers and the Watched”, ch.8).

“...there was a while there in Los Angels when crooks used to say there was a way of beating the rap that was *simple as ABC*” (E.S. Gardner, “The D.A.Takes a Chance”, ch.II).

to be in abeyance – dəqiq olmamaq, dəqiq heç nə bilməmək;

“I was, at least, so sunk in sadness, that I scarce remarked where I was going; and chance (or some finer sense that lives in us, and only guides us when the mind

is in abeyance) conducted my steps into a quarter of the island where the birds were few” (R.L.Stevenson and L. Osbourne, “The Wrecker”, ch.XV).

“The sardonic quality *was*, however, quite *in abeyance*” (D.H.Lawrence, “The Lost Girl”, ch.2).

“The key question of political power - the winning of new states for or against slavery - *was in abeyance* for most of the three decades between 1820 and 1850...” (W. Foster, “The Negro People in American History”, ch.13).

absence of mind – pərən-pərən salınmış, fikri dağınıq olmaq, huşsuz olmaq;

Higgins: “...I may do these things sometimes in *absence of mind*; but surely I don’t do them habitually” (B.Shaw, “Pygmalion”, act II).

to put the accent on smth – xüsusi əhəmiyyət vermək, xüsusi olaraq (qəsdən) nəzərə çarpdırmaq (270);

“But you *put the accent on* power development. That’s what we’re all interested in” (M.Wilson, “Live with Lighting”, book III, ch.1).

to be accessory after the fact – pis işdən sonra, cinayətdən sonra əlbir olan şəxs;

“I’m not prepared to run the risks of concealment, we’re *accessory after the fact*. The thing might come out at any time” (J.Galsworthy, “The White Monkey”, part III, ch.VIII).

to bring into accord – uyğun gəlmək, düz gəlmək, uyğunlaşdırmaq, razılaşdırmaq, uzlaşdırmaq;

“It is impossible *to bring* his views *into accord* with yours” (J.Galsworthy, “The White Monkey”, part II, V).

according to all accounts – ümumi fikirlə, ümumi rəylə;

“Ah!” - cried another voice, that of the youngest hand on board, and evidently full of admiration, “he was the flower of the flock, was Flint!” Davis was a man, too, *by all accounts* (R.L.Stevenson, “Treasure Island”, ch.XI).

“Chasuble... He is not one of those whose sole aim is enjoyment, as, by all accounts, that unfortunate young man, his brother, seems to be” (O.Wilde, “The Importance of Being Earnest”, act.2).

“He’s a good enough lad, *by all accounts*”, - said German reflectively (E.O’Connor, “The Last Hurrah”, part II, ch.VI).

to be called to one’s account – özünü öldürmək, intihar etmək;

“We have come too late”, - he said sternly, “whether to save or punish. Hyde *is gone to his account* and it only remains for us to find the body of your master” (R.L. Stevenson, “The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde”, “The Last Night”).

to bring (or call, hold, take) smb. to account – məsuliyyə, cavabdehlik tələb etmək (260);

“...neither he nor Mr. Morgan could be *held to account*. And true, I answer because of their power! For not because of any legal rights were Baker and Morgan beyond the arm of the law” (Th.Dreiser, “Tragic America”, ch.I).

“...she was able to calculate how much her husband had earned, and could *call him to account* if he gave her short money” (D.H.Lawrence, “Sons and Lovers”, ch.IV).

“*Apt to take others to account*, he had never dreamed that some day himself might need to make excuses” (W.S.Maugham, “The Merry-Go-Round”, part II).

a green old age – xoşbəxt qocalıq (134);

“Ladies and Gentlemen, - May we all live to *a green old age* and be prosperous and happy” (M. Twain, “The Innocents Abroad”, ch.X).

“And he would live to *a green old age*, like his dear father ...” (J.Galsworthy, “In Chancery”, part III, ch. XI).

Bədii əsərdən müəyyən bir frazanın götürülüb, frazeologiyalaşdırılması sonralar baş verir. Ancaq təbiidir ki, buna baxmayaraq bədii əsərlər frazeoloji yaradıcılığın əsas mənbələrindən biri olaraq qalır. Biz isə, burada müəllifin frazeoloji sistemindən bəhrələnməsini birinci şərt kimi götürürük. Yəni, ədəbi dilin başqa təbəqələrindən olduğu kimi, frazeoloji təbəqəsindən də bədii əsərdə üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn:

to hold the age – üstünlüyü əldə etmək;

“How could I talk when he was talking?” He “*held the age*” as the poker clergy say” (M. Twain, “North American Review” CIV, 1907, DAE).

to be on the agenda – aktual olmaq;

“The complete victory of the Negro national liberation movement *is on the agenda* of history” (W.Foster, “The Negro People in American History” ch. 50).

“What’s *on the agenda* for tonight?” - he asked the others. “There’s a good hockey game on over at Indianapolis” (J.Jones, “Some Came Running,” book I, ch. II).

to place smth. on the agenda – bir şeyi gündəliyə salmaq;

“The experience of the first World War *placed on the agenda* of the world for the first time... the problem of world organization” (R.P.Dutt, “World Politics”, 1918-1936, ch.V).

to be (all) agog (about, or for, on, over, upon, with) – bir işin həyata keçməsinə ürəkdən istəmək;

“There are many you might choose from, *all agog for* husbands” (D.du Maurier, “The Kings General”, ch.10).

“Aren’t you always telling me I don’t take enough interest in your problems? Now I’m *all agog about* your friend’s problem...” (A. Hailey, “Airport”, part III, ch.5).

“All the world *was agog for* great events - and nothing happened”. (W.S.Maugham, “The Making of a Saint”, ch.XI).

to agree to differ – öz fikrində qalmaq;

“An instinct prompts them to agree, and where that is impossible *to agree to differ*” (R.L.Stevenson, “Talk and Talkers”, ch.II, Kenk).

“Sometimes in a close friendship, where important matters are concerned, people *agree to differ*, and, in that area, fall silent” (I.Murdoch, “The Black Prince”, part I).

breakers (or rocks) ahead – təhlükə, çətinlik qabaqdadır;

“Everybody believed that this eventually was going to be a strong national organization, but many feared the *rocks* which were *ahead*” (W.Du Bois, “Mansart Builds a School”, ch. IV).

“Many of them are very unscrupulous and would be glad to do you harm. There are *rocks ahead*, so be careful, and keep your eyes well open!” (SPI).

aid and abet – köməklik, yardım göstərmə, əlbirlik və qızıqdırmaq, təhrik etmək, fitləmək, salıqdırmaq;

“This hall isn’t licensed for entertainment”, he shouted, “and these people know it. They’re deliberately breaking the law, and if any of you stay here after I’ve given you fair warning, then you’re *aiding and abetting*” (J.B.Priestley, “Let the People Sing”, ch.VI).

“Talbot... As soon as the road’s clear the police’ll come for you, and this time Dr. John Smith will go with you for *aiding and abetting* a man wanted on a capital charge ” (D.Cusack, “Comets Soon Past”, act I, sc. 1).

“I oughtn’t *to aid and abet* you, Dinny”. “Yes you ought, mother. You know you agree at heart” (J.Galsworthy, “Maid in Waiting”, ch. XXIX).

“Now it’s *aiding and abetting* the London stock gamblers to get a monopoly of mineral leases” (K.S.Prichard, “The Roaring Nineties”, ch. 50).

“Julie is marrying him for his money *aided and abetted* by her seeing parents” (R.Aldington, “Very Heaven”, part I, ch.4).

Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərdən həm dəyişdirilmədən, həm də dəyişdirilmiş şəkildə istifadə olunur. Frazeoloji vahidin dəyişdirilmədən işlədilməsi isə, o deməkdir ki, ədib onların daxili struktur-semantik bütövlüyünə üslubi şəkildə “əl gəzdirmir”, onların kompozisiyasını pozmur – frazeoloji vahiddən bütöv halda sabit sözlər kompleksi halında üslubi məqamlarda faydalanır, məsələn, B.Bayramovda: “Xırdalamaq istəyirəm ki, elə bir şəxsiyyət deyiləm ki, fəaliyyətimin ibtidasını bilən *barmağını dişləsin*... Öz aramızdır, əlalar da fərqli olur. Sən onların *bəzisini kəlbətinlə qoparırdın*”. Vaqif Musada: “Min kərə dedim, *dəlinin yadına daş salma*, məhəl qoymadın ... işlər korladın...”. Bəxtiyar Vahabzadə: “...elə hey *qan-qan deyirsən*” və s.

Həmçinin diqqət edək: “О мёртвых говорят или хорошее, или ничего. Говорю о мёртвых как о живых” (К.Симонов) – Ölünün dalınca danışmazlar.

“Милые бранятся - только тешатся” (А.Чехов) – Ər ilə arvadın arasına girmək olmaz.

“Друзья познаются в беде” (Ч.Абдуллаев) – Yaxşı dost yaman gündə tanınır.

“Сегодня рано, завтра поздно” (Д.Н.Мамин-Сибиряк) – Bu günün işini sabaha qoyma (B.Vahabzadə). – Never put off till tomorrow what you can do today.

İngilis dilində:

to have (or cast, lay) an anchor to windward – ehtiyat tədbirləri görmək;

“He did not know what his son might turn out to be, but it was always well *to have an anchor to windward*” (Th.Dreiser, “The Genius”, book I, ch. I).

to cast (or come to, drop) anchor – yoluna qoymaq, qaydaya salmaq, düzəltmək; lövbər salmaq;

“I wish I could exchange my position in society, and all my relations for a snug sum in the three per cent consols”, for so it was that Becky felt the vanity of human affairs and it was in those securities that she would have liked *to cast anchor*” (W.Thackeray, “Vanity Fair”, ch.XLI).

“It was not until the twilight that Captain Cuttle, fairly *dropping anchor*, at last, by the side of Florence, began to talk at all connectedly” (Ch.Dickens, “Dombey and Son”, ch. XLIX).

the answer to a maiden’s prayer – gözəl subay kişi, “qızların xəyalı, arzusu”;

“It was very easy for Lawrence Graybill to get a rise out of the young wives in High Ridge, simply by recalling their, or their parents, designation of Charley Johnson as *the answer to a maiden’s prayer*” (J.O’Hara, “The Horse Knows the Way”, “The Jet Set.”).

“I saw a photograph of him. He certainly looked like *the answer to a maiden’s prayer*” (E.S.Gardner, “The Case of the Sleep Walker’s Niece”, ch. XVII).

to know all the answers – hazır cavab olmaq;

“... the boy who *knew all the answers* and was going places that Mr. Vin Salad would only see at the pictures” (A.Wilson, “Anglo-Saxon Attitudes”, part II, ch. I).

“Oh, well, you *know all the answers* anyway” (E.S.Gardner, “The Case of the Black-Eyed Blonde”, ch. 21).

to keep up appearances – ədəb qaydalarını gözləmək;

“At home, where you were so little known, it was still possible *to keep up appearances*; that would be quite vain in this province...” (R.L.Stevenson, “The Master of Ballantrae”, ch. X).

“Is it wonderful that the boy, though always trying *to keep up appearances* as though he were cheerful and contented... wore often an anxious, jaded look when he thought none were looking, which told of an almost incessant conflict within?” (S.Butler, “The Way of All Flesh”, ch. XLIV.)

an apple of discord – nifaqa səbəb olan şey;

“This great and wealthy church constantly formed *an apple of discord*” (E.Freeman, “The History of the Norman Conquest”, vol. I, ch. IV).

Digər tərəfdən, müəllif dildə mövcud olan frazeoloji vahidi kobud səhvə yol vermədən işlətməlidir. Məsələn: “qaşın üstə gözün var...” üslubi yerdəyişdirmələrə yalnız surətlərin nitqində (gülüş yaratmaq naminə) rast gəlmək olar. Müəllif nitqində isə, buna yol verilmir. Bu mənada müəllif nitqi hazırlıqlı nitqdir. Müəllif nitqi yazılı olduğundan görmə üzvləri də mətni izləyir və diqqətsizliyə yol vermək əslində qəbahət sayılır. Bütün bunlar müəllif nitqində frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə olunmasının əsasını təşkil edir.

Üslubi məqamlara gəldikdə isə, müəllif burada iki aspektdə iş görür. Əvvəla, onun frazeoloji vahidlərin variasiyasını yaratmaq, onlara (xalq danışığı dilində olduğu kimi) yaradıcı yanaşmaq səlahiyyəti vardır. Müəllif frazeologizmin ümumi mənasını qorumaqla, onun daxilinə fonetik, leksik və qrammatik müdaxilə edir. İkincisi, frazeoloji vahidin daxili strukturuna fonetik, leksik və qrammatik

müdaxilə etməklə, şüurlu şəkildə dildə mövcud olan frazeologizmin bazasında yeni mənalı frazeoloji vahidlər yaradır.

Nəhayət, müəllif ümumi mənanı saxlamaqla frazeologizmdə sözlərin sırasını, yaxud sözlərin inversiyası üsulu ilə frazeologizmlərin ümumi mənasını dəyişdirir – son halda yeni frazeologizm yaradır və ya frazeoloji variant tərtib edir.

Surətlərin nitqində olduğu kimi, müəllif öz nitqində də frazeologizmin komponentlərini bir-birindən uzaqlaşdırsa, onların arasına başqa sözlər artırabilir, sözü yerinə görə dəyişdirər, ixtisar edə bilər və s. Bu zaman frazeologizmin ümumi məna strukturuna xələl yetirilmir. Məsələn, müqayisə edək:

to spell baker – çətinliklə qarşılaşmaq;

“If an old man will marry a young wife, why then... he must *spell baker*” (H.Longfellow, “The New England Tragedies”).

the balance of power – siyasi müvazinət;

“It would, however, be wrong to represent international history as simply the record of *the Balance of Power* interrupted by challenges from a single conqueror” (A.J.P.Taylor, “The Struggle for Mastery in Europe”).

to throw smb. off (his) balance – əsəbiləşdirmək, hirsəndirmək, müvazinətdən (hövsələdən) çıxarmaq;

“She was wild with fear, Christina saw that, something had happened which had *thrown her off her balance...*” (E.Wallace, “Captains of Souls”, ch. LIII).

(as) bald as a billiard ball – daz baş;

“The Verger... *is bald as an egg* and his yellowish face is parched and woebegone – looking” (S.O’Casey “Red Roses for Me”, act IV) .

to open the ball – təşəbbüs göstərmək;

“You are the fifth Jolyon Forsythe, old man, and you *open the ball* of the new century!” (J.Galsworthy, “In Chancery”, part II, ch. I).

“Keeping close to the window, he heard what was said between them. He heard Hunter *opening the ball* with, “Really, Mrs. Casside, your boy must be sent to school” (C.O’Casey, “I Knock at the Door”, “The Protestant Kid Thinks of Reformation”).

to start the ball rolling – birinci addımı etmək, söhbəti başlamaq, sözü açmaq;

“I’ll *start the ball rolling* with a thousand dollars” (J.O’Hara, “Ten North Frederick”, part I).

“We’re going to Drake’s office and *start the ball rolling*” (E.S.Gardner, “The Case of the Reluctant Model”, ch. 5).

“There was a short embarrassed pause while they looked at one another and waited for someone to open the argument. Finally George Groton spoke: “I’m the junior. So I’ll *start the ball rolling* if you like” (M.West, “The Ambassador”, ch.VII).

Нәмçinin rus dilində də:

“Не велик человек секретарь нашего воеводы, а все ему в пояс кланяются. Я прошлого года попытался не послать ему на именины *барашка в бумашке*, так он чуть меня совсем не погубил”.

“Спервоначала бы этим судейским, которые у них поглавнее, дать *барашка в бумажке*, так они бы мигом” (Н.Островский, “Трех да беда на кого не живет”).

“Вот беда-то, говорит: здесь у меня все на мази, а в Петербург дозарезу надо съездить - справка там пособрать да *барашка в бумажке* кой-кому сунуть». «Не знаю уж, какой чудотворец пропихнул меня в гимназию, в пригото-вительный класс. Думаю, что не обошлось здесь без барашка в бумажке-сунули, должно быть, кому следует”.

“Кроме русских, в ней были финны, плотники из Або.... С помощью неотразимого аргумента, “*барашка в бумажке*”, Шелихов уговорил охотского коменданта Готлиба Коха списать этих людей на корабельные верфи” (Григорий Шелихов).

Үахид: - “А ты что предлагаешь? Административную меру, для каждого кулака без разбора... *Дров* с такими воззрениями ты можешь *наломать* сколько хочешь” (Шолохов, “Поднятая целина”).

“Да, *наломал* ты, Кузьма, *дров* - с укором сказал Журавлев Удалову.

- Придете тебе за твой приказ вклеить выговор” (К.Седых, “Даурия”).

“Самая святая обязанность руководителя - бережное отношение к кадрам. Наделали ошибок, *наломали дров*, хотели вывернуться, свалить свои грехи на обком - пусть де расхлебывает Курганов” (В.Тендряков, “Тугой узел”).

“Главное, не перегибайте палку. Считайтесь с тем, что каждый человек есть живой человек, и нельзя отрицать его личность. А то вы *наломаете дров*” (К. Львова, “Настойчивый характер”).

“Чудесные, кажется, парни, тепло подумал моряк, - а всё-таки зелены, могут без толку *дров наломать!*...” (С. Злобин, “Пропавшие без вести”).

Bədii ədəbiyyatda frazeoloji birləşmələrin semantik növü də geniş yayılmışdır. Semantik ifadələr – tipikləşmiş kommunikativ jestlərin, mimikanın ifadə olunduğu frazeoloji təbəqədir. Lakin nitq və təfəkkür fellərinin jest və mimikalarla əlaqəsi birtərəflidir: onlar mimika və jestlə əvəzlənə bilmir, yəni nitq və təfəkkürdən istifadə edilməklə jest və mimika ortaya çıxır. Odur ki, danışmaq və təfəkkür jesti yalnız başqa fellərin qoşulduğu frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

Məsələn, “him-cimlə danışmaq” ifadəsində hər halda danışmaq prosesi ilk plandadır, “him-cimlə” sözü isə, danışmağın tərzini müəyyənləşdirir. Ancaq “him-cim eləmək” dedikdə, bütövlükdə danışığın tərzini ifadə olunur, ünsiyyətin semantik forması meydana çıxır. “Dizinə döymək” ifadəsində də “peşimançılıq ifadə etmək” (öz fikrini çatdırmaq, təfəkkürlə əlaqələndirilə bilər) anlaşılır. Müəyyən bir jest və mimikanın frazeologiyalaşması yolu ilə sabitləşən bu cür ifadələrdə nitq və təfəkkür feli iştirak edə bilmir, çünki nitq və təfəkkürlə jest və mimika deyil, jest və mimika ilə nitq və təfəkkür ifadə oluna bilər.

Dediyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrdən nitqin obrazlılıq, emosionallıq və intensivliyinə ehtiyac olan sahələrdə geniş istifadə edilir. Lakin dilin üslubi neytrallıq tələb olunan sahələri də vardır, belə yerlərdə frazeoloji zənginliyinə ehtiyac qalmır, buna artıq və diqqəti yayındırıcı bir amil kimi baxılır. Məsələn, elmi-texniki ədəbiyyatda terminləşmə zamanı diqqət əsas problemdən yayınmamalıdır və burada emosionallıq-ekspressivlik arzu edilməzdir.

Digər tərəfdən, bəzi terminoloqlar qeyd edirlər ki, elmi dilin üslubi neytrallığı heç də həmişə vacib deyildir. Texniki elm sahələrində çalışan alimlər də bir sıra hallarda üslubi neytrallıqdan “təngə gəlib, yorula” bilirlər və bu zaman elmi əsərdə dilin müxtəlif üslubi elementlərindən istifadə etməyə “cəsarət göstərirlər”. Bu özünü doğruldur, çünki dilçilərin hesablaşmalarına görə, hər şey heç də sırf analize bitmir və elmi əsərin dilində əslində neytral terminlərin sayı ümumi mətndə işlədilən sözlərin cəmi 7-10% -ni təşkil edir. Deməli, elmi-texniki sahələrdə də mətni yalnız terminlərlə qurmaq mümkün olmur.

Tədqiqatçılar elmi-texniki əsərlərdə iki cür “normapozuntusuna” yol verirlər:

1) elmi əsərin mətnində dilin obrazlılıq sistemindən (o cümlədən frazeologiyadan) məhdud həcmdə istifadə edirlər;

2) dildə “frazеолојилəşmiş terminlər”, “frazеолоји terminlərdən” faydalanırlar.

Birinci halda, yəni elmi əsərin dilində frazeoloji vahidlərin azsaylı nümunələrini işlətmək əslində adlı-sanlı, elm aləmində öz sözünün geniş, dərin və məşhur, fundamental əsərlər yaradıcısı olan alimlər tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Bir qayda olaraq, elmə yenicə qədəm basan, hələ geniş tanınmamış tədqiqatçılara bu məsləhət bilinmir və irad tutulur.

İkinci vəziyyətdə isə, tədqiqatçı da, məşhur alim də dilin terminoloji sistemində artıq hamı tərəfindən qəbul olunmuş “ласточкин хвост” – “qaranquş quyuğu”, “мальтийский крест” – “Malta xaçı”, “мальтийская звезда” – “Malta ulduzu” qəbilindən ekspressivlik-emosionallıqla əhatə olunmuş texniki dil vahidlərindən hər cür istifadə edə bilər (111, s.74).

Əslində bu cür terminlər ekspressivlik-emosionallıq tutumu elmi-texniki mətndən kənarda qiymətlidir. Mətnə daxil edilən belə terminlər artıq kontekstdə emosionallıq törəmir, tədqiqatçının (yazanın və oxuyanın) diqqətini yayındıra bilmir.

Birinci halda məşhur alimin öz səlahiyyəti dairəsində işlətdiyi dil vahidləri arasında feli frazeoloji birləşmələr də özünə yer tuta bilər. Təəsüf edirik ki, bunu yalnız ehtimal etmək olar. Çünki, bir tərəfdən frazeoloji vahidlər işlənmiş elmi-

texniki mətnlərin sayca azlığı, ikinci tərəfdən feli frazeologizmlərin terminoloji lüğətlərə salınması bizə konkret faktlar əldə etməyə imkan verməmişdir.

Lakin haqqında danışdığımız məsələni inkar etmək doğru deyil. Ona görə ki, feli frazeoloji birləşmələrin təxsisatından asılı olmayaraq, bütün mövzularda yazılmış mətnlərdə “sözü yekunlaşdırmaq”, “ara söz kimi işlətmək”, abzası müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə, hər hansı mətnin strukturunda özünə yer tutmaq imkanları başqa növ frazeologizmlərdən qat-qat çoxdur. Əsasən, ona görə ki, onlar ümumi mətn parçasına da aid edilə bilər, cümlədən başlamış böyük frazalardakı ümumi fikirlə uyğunlaşdırılır.

Elm-texnika əsərlərdən frazeoloji birləşmələr dar çərçivədə işlədilə bilər – bu mühitdə onların formalaşması imkansızdır.

İctimai-siyasi ədəbiyyatda və publisistik yazılarda isə, frazeoloji birləşmələrin həm işlənməsi, həm də formalaşması mümkündür. Bu mənada ictimai-siyasi (publisistik) mətn bədii ədəbiyyatda çox yaxınlaşır. Lakin onlar dar tematik istiqaməti, janr təxsisatı ilə seçilir.

Publisistikada hər cür frazeologizmə yer olur. Burada formalaşan frazeoloji birləşmələrin məzmunu, ümumi mənası yalnız ictimai-siyasi mahiyyəti ilə fərqlənir.

Siyasi ədəbiyyat, mətbuat materialları getdikcə ictimai həyatda daha böyük rol oynamağa başlayır. Siyasi leksika və frazeologiya gündəlik dil həyatında geniş şəkildə işlədilir. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, “siyasət dilinin ən mütəhərrik hissəsi, məhz, frazeologiyadır və bu mütəhərriklik, dinamiklik ideoloji səpkidə baş verən konfrantasiyalar nəticəsində gündən-günə daha da güclənir” (92, s.133).

Siyasi mübarizə sayəsində hər hansı bir dildə daim sabit söz birləşmələri yaradılır və qısa vaxt ərzində təsbit olunur (fiksasiya edilir), frazeoloji mahiyyət kəsb edir. Belə birləşmələrin olduqca qısa müddətdə mətbuat və başqa kommunikasiya vasitələri ilə dünya dillərinə yayılması və beynəlxalq aləmdə sosiallaşaraq, beynəlmiləl mahiyyət daşımaq imkanları vardır. Qeyd edək ki, bu baxımdan onların semantik cəhətdən beynəlmiləlləşməsi daha operativdir.

Publisistikada yaranan frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus yeri, xüsusi çəkisi vardır. Bir qayda olaraq, birbaşa, təcili surətdə tərcümə olunmuş və ya kalka yolu ilə dilə gətirilmiş həmin birləşmələrin komponentləri arasında onların mətbuatdan, publisistik janrdan yayıldığını əsaslandıran komponentlərlə də rastlaşmaq olar.

Başqa sözlə, beynəlxalq miqyasda kütləviləşən analogi ifadələr, bir tərəfdən, tematikliyi ilə, digər tərəfdən, tərkibindəki leksik vahidin “siması” ilə özü haqqında signal verir. Məsələn, rus dilindəki “вести переговоры” frazeologizmi yalnız ictimai-siyasi mövzuda qəzet-jurnal materiallarının dilindən yayıla bilərdi. “Danışiq(-lar) aparmaq” anlayışı həm xalq dili və üslubi, həm də bədii ədəbiyyatın dili və üslubi kənardangəlmədir, yaddır. Xalq “danışıqlar aparma” əvəzinə “danışmaq” felini işlədir: “C.Buşla İ.Aliyev bu barədə danışdılar” deyir. “C.Buşla İ.Aliyev bu barədə danışığı apardılar” deyim tərzini yalnız sırf mətbuat dilinə və üslubuna xasdır.

Məsələn, rus dilindəki: “говорить в унисон, говорить с апломбом, говорить с вавилонами, петь в унисон, вести беседу, тет-а тет, светлая голова, перебирать в голове, дар слова, идти навстречу, пойти в каноссу, аркадская идиллия, играть роль, на лоне природы, ломиться в открытую дверь, ломать комедию, метать громы и молнии, медовый месяц, уязвимое место, пальцы оближешь, мухи не обидит, бобы разводить” kimi frazeologizmlərin, məhz, publisistikada və mətbuatdan yayıldığını həm onların mövzu akademikliyi, xalq dili və bədii ədəbiyyatda nisbətən işlənmə tezliyinin aşağı olması, həm də komponentləri “унисон, апломб, вавилон, тет-а-тет, светлая, в голове, слова, навстречу, в каноссу, аркадская, роль, природа, в открытую дверь, комедию, громы и молнии, месяц, уязвимое, оближешь, мухи, бобы...” əsas etibarilə publisistikada geniş işlənən leksemləri bildirir.

Ümumiyyətlə, qısa bir zamanda tərcümə və ya kalka olunub yayılması həyata keçirilən ictimai-siyasi təxsisatın frazeologizmlər bütövlükdə frazeoloji sistemin kütləviləşməsi, mənaca beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından ortaya çıxan bütün problemləri daha əyani əks etdirir. Buna görə də, frazeoloji

birləşmələrin başqa dillərdə işlədilməsi ilə əlaqədar məsələləri biz ictimai-siyasi təxsisatı feli və qeyri-feli frazeologizmlərin yayılması prosesi ilə araşdırma bilərik.

Deyildi ki, kimi, frazeologizmlər xalq dilində, bədii ədəbiyyatda, ictimai-siyasi, publisistik mətnlərdə yaradılır. Onların yayılması isə, iki istiqamətdə gedir: frazeologizmlər dilin daxilində bütün üslublarda özünə bu və ya digər dərəcədə yer tuta bilir. Frazeologizmlər tərcümə və ya kalka olunaraq başqa dillərdə semantik paralellərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Başqa dillərə frazeologizmlər üç yolla yayılır: bədii ədəbiyyat; ictimai-siyasi ədəbiyyat, qəzet-jurnal, radio-televiziya, müxtəlif informasiya agentliklərinin xəbərləri və analitik təhlilləri; nəhayət, ikidilli, üçdilli və s. lüğətlər, xüsusi frazeoloji vahidlər lüğətləri.

Frazeoloji birləşmələrin tərcümə və ya kalka edilməsi, başlıca olaraq, iki məqsədlə bağlıdır: bir yandan tərcümə edilən mətndə rast gəlinən frazeoloji vahidlərin ekvivalentinin verilməsi deyil, onların tərcüməsi də tələb edilə bilər. Məsələn, ümumiyyətlə, frazeoloji vahid tərcümə olunan dildə özünün ekvivalentinə malik olmaya bilər, yaxud tərcümə (və ya kalka) orijinaldakı fikrin, orijinalın ruhunun ekzotikliyi saxlamaq məqsədi güdə bilər.

İkinci tərəfdən, yenə də resipiyentdə ekvivalent tapılmaya bilər və onu tərcümə etməyə ehtiyac duyula bilər, yaxud ekvivalent olsa da resipiyentin frazeoloji sistemini zənginləşdirmək məqsədi güdülə bilər. Lakin resipiyentdə ekvivalent olmayanda bəzən orijinaldakı frazeoloji vahidin dilin adi sözləri ilə verilməsi hallarına bəzən üstünlük verilir ki, bununla da orijinalın ruhu, ekzotik fikirlər və s. resipiyentdə bayağılaşdırılmış olur.

İstər bədii ədəbiyyat, istərsə də qızgın publisistik (ictimai-siyasi) mübahisə və debatlar bunun əksini şərtləndirir. Əslində yalnız şifahi tərcümə zamanı orijinalda işlənən frazeologizmin adi sözlə əvəzlənməsinə bir o qədər irad tutulmalıdır. Çünki şifahi tərcümə, bir qayda olaraq, sinxron şəkildə getdiyindən frazeologizmə qarşılıq axtarılmasına və ya onun tərcümə, yaxud kalka ilə operativ çatdırılmasına vaxt qalmır.

Frazeologizmin olduğu kimi, yaxud maksimum yaxın tərzdə çevrilməsi resipiyent dilin frazeoloji sinonimlərlə zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ancaq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar dilə gətirilmiş bu yeni semantik quruluş geniş miqyasda işlədilmir, onların təbliğində mətbuat, radio-televiziya böyük rol oynayır və yalnız müəyyən bir dövr keçəndə sonra resipiyent xalqın qulağında adılşən ifadələr bədii ədəbiyyatda, oradan da kütlələrin nitq mədəniyyətinə yol tapa bilir.

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi prosesində bir sıra çətinliklər çıxır. Ən əvvəl xatırladaq ki, idiomların tərcümə oluna bilməməsi faktı özünü daha çox doğruldu. Əksərən onlar ya ekvivalentlə əvəzlənir, ya da adi leksemlərlə verilir.

İctimai-siyasi mövzudakı frazeologizmlərin başqa dildə verilməsindən danışarkən heç zaman onların mənsub olduqları tematik sahənin əhəmiyyətini yaddan çıxarmaq olmaz. Bu, ikili məsuliyyət tələb edir: bir tərəfdən, tərcüməçi öz dilindəki ekvivalenti dəqiq bilməli, onu orijinaldakı ilə düzgün tutuşdurmağı bacarmalıdır, ikinci tərəfdən, əgər ekvivalent tam müvafiq mənəni vermirsə, onda onu tərcümə etməyi, frazeologizmin komponentlərini ayrı-ayrılıqda çevirib frazeoloji vahiddəki ümumi mənə ana dilinin resursları ilə yenidən qurmağın mümkünlüyünü qət etməlidir. Bu, mümkün olursa, fikri çatdırmağa xidmət etmirsə, frazeologizmi müvafiq gələn ekvivalent leksemlə əvəzləmək daha münasibdir.

Əlbəttə, bütün bunların həyata keçirilməsi şəxsin tərcümə mədəniyyətindən, onun hazırlıq səciyyəsiindən, dil hazırlığından və yerinə görə bədii və siyasi dünyagörüşündən asılıdır. Məsələn, siyasi terminlərin və sabit birləşmələrin təxmini tərcüməsinə yol verilmir, çünki bununla siyasi ünsiyyətin pozulması müşayiət oluna bilər ki, bu da bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı yol verilən xətdən daha artıq praktik ziyan gətirə bilər.

Hər hansı bir mətnin tərcüməsində frazeoloji vahidlərin variasiyasına yol verilə də bilər, belə bir hal mümkün olmaya da bilər. Məsələn, terminoloji frazeologizmlərin, dövlət orqanlarının və müəssisələrinin adları ilə bağlı

frazeologizmlərin, müxtəlif sənədlərin adları əks olunmuş frazeoloji vahidlərin tərcüməsində “özfəaliyyətə” yol verilmir.

İngilis dilinin frazeologiyasında “Jim Crow” reminissentik vahidi vardır. Bu, şəxs adı ilə əlaqədardır, mənası isə, “ırqi seçmə, ırqi ayrışdırıcılıq” deməkdir. Tərcüməçi bu vahidin rast gəldiyi mətndə onun yerində “aparteid”, yaxud “ırqi ayrışdırıcılıq” (“ırqçılıq”) terminlərindən birini işlədə bilər. Lakin o, tərcüməni olduğu şəkildə verə də bilər. Bu zaman ingilis dilinin frazeoloji vahidinin resipiyentdə məşhurlaşması başlanır və bu, resipiyenti zənginləşdirir.

Aşağıdakı frazeoloji birləşmələrinə diqqət yetirək: 1) have got apartments to let; 2) be eighteen bob in the pound; 3) have bats in one's belfry; 4) crazy as a bed-bug; 5) go bananas; 6) be off the beam; 7) to lose one's reason; 8) by and large; 9) generally speaking; 10) to read somebody like a book; 11) to read somebody mind; 12) be flush with money; və s.

Onları Azərbaycan dilinə tərcüməsində aşağıdakı hərfi mənalar alınır: 1) otaqları vermək; 2) bir funtda 18 dənə kasalar (quyruqlar) var; 3) bir kəsin qalasında yarasalar var; 4) bit kimi dəli; 5) banan getmək; 6) şüadan uzaq olmaq; 7) bir kəsin səbəbini itirmək; 8) yanında və böyük; 9) ümumi deməklə; 10) bir kəsi kitab kimi oxumaq; 11) bir kəsin aqlını oxumaq; 12) pulun içində çimmək; və s.

Əgər bunların verilməsində tərcüməçi hərfi tərcüməyə və ya kalka üsuluna əl atsa, adresat heç nə başa düşməyəcəkdir. Buna görə də, tərcüməsi həmin frazeoloji vahidlərin ana dilindəki qarşılığını bilməli və ondan istifadə etməlidir, yəni: 1) have got apartments to let – dəli olmaq, aqlını itirmək; 2) be eighteen bob in the pound – dəli olmaq, aqlını itirmək; 3) have bats in one's belfry – dəli olmaq, aqlını itirmək; 4) crazy as a bed-bug – dəli olmaq, aqlını itirmək; 5) go bananas – dəli olmaq, aqlını itirmək; 6) be off the beam – dəli olmaq, aqlını itirmək; 7) to lose one's reason – dəli olmaq, aqlını itirmək; 8) by and large – ümumiyyətlə; 9) generally speaking – ümumiyyətlə; 10) to read somebody like a book – bir kəsi əla başa düşmək; 11) to read somebody mind – bir kəsin fikirlərini oxumaq; 12) be flush with money – varlı olmaq; və s.

Habelə Azərbaycan dilinin aşağıdakı frazeoloji vahidləri, məsələn, rus dilinə hərfi tərcümədə heç nə vermir: “ağzına gələn danışmaq - говорить всё, что придёт в рот”; “ağzından bilmək - знать из рта”; “zurna-balabanla qandırmaq - объяснять на зурне и балабане”; “bəli-bəli demək – “да-да” сказать”; “qan-qan demək – “кровь-кровь” говорить” və s.

Tərcüməsi bunları mütləq rus dili frazeoloji ekvivalentləri və ya adi sözləri ilə təqdim etməli olur (müvafiq olaraq: говорить чушь; болтать языком; знать понаслышке; тонко намекать; дакать, поддакивать; жаждаť крови) və s.

Azərbaycan dili frazeologiyasından ingilis dilinə çevrilə nümunələri: 1) boş danışmaq – to throw out affected words, talk rubbish; 2) yekə(xana) danışmaq – to be too cocksure, to dogmatize; 3) qızım sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit – to make remarks intended for somebody, but not directly addressed to him; an indirect allusion; 4) keçənə güzəşt deyərlər – what is done can't be undone; 5) yerli yerində bilmək – to have full account of.

Habelə rus dili frazeologizmlərinin ingiliscə verilməsi: 1) бабушка надвое сказала - a chance in a thousand; 2) в доме повешенного не говорят о веревке - let sleeping gogs lie; 3) всяк кулик свое болото хвалит - every cock sings in his own manner; 4) милые бранятся только тешатся -the falling out of loves is the renewing of love; 5) говорить о мёртвых или хорошо, или ничего - to speak well of the dead və s.

Misallardan göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlərin verilməsi zamanı:

- a) bir dildəki frazeologizmin leksem tərkibi o biri dildə tamamilə dəyişir;
- b) frazeoloji vahidin xarici strukturu dəyişir; (feli cümlə ismi cümlə ilə əvəzlənə bilər, fel başqa leksik-semantik qrupdan olan sözlə əvəzlənə bilər və s.).

Lakin bəzi frazeoloji birləşmələrin verilməsində tərcümə etmək də mümkündür. Bu zaman frazeoloji vahidin tək-tək komponentləri dəyişilir. Bir sıra hallarda hətta tərcümə zamanı tam identivlik əldə oluna bilər – bu həmin frazeoloji vahidin artıq, məhz, beynəlmilləşdiyini, həmin paradiqmada xalqların təfəkkürün, düşüncə tərzinin bir-birinə yaxınlaşdığını göstərir.

Aşağıdakı nümunələrə baxaq: “to come into action – hərəkətə başlamaq; to be in advance of – irəlidə olmaq; to be under the aegis of – himayəsi altında olmaq; qanadı altında olmaq; ...sayəsində olmaq; to be on the agenda – aktual olmaq; a gentleman’s agreement – centlemen razılığı; to mend like sour ale in summer – yayda turş pivə kimi yaxşılaşacaq, yəni bir azda pis olacaq; alive and kicking – sağ və salamat olmaq; all along – bütün vaxt; to say Amen to something – bir şeyə amin demək, bir şeyə razılıq vermək; to know something inside out – bir şeyi iç tərəfindən bilmək” və s.

Verilmiş frazeologizmləri olduğu kimi, hərfi tərcümədə də işlətmək mümkündür. Bu mənalara onların Azərbaycan və rus dillərində işlənən müvafiq frazeoloji ekvivalentlərinin mənası ilə üst-üstə düşür və eləcə də anlaşılar. Bu zaman onların resipiyentdə verilmə imkanları genişlənir, məsələn: “to come into action – приступить к действиям, вступить в борьбу; to be in advance of – быть впереди; прийти раньше; обогнать, опередить; to be under the aegis – быть под эгидой, под защитой, при поддержке; to be on the agenda – быть актуальным, стоять на повестке дня; alive and kicking – жив-здоров, цел и невредим; полон жизни; all along – всё время, с самого начала; всегда; in the final analysis – в конечном счёте, в конечном итоге, в конце концов; to lose one’s block – потерять голову, разозлиться; разволноваться; love me, love my dog – любишь меня, люби и мою собаку, т.е. всё связанное со мной; to know something inside out – досконально знать, знать как свои пять пальцев” və s. ya da “qanı coşmaq – to take fresh heart / to be delighted with smth. – взыграться духом (восторгаться); qanı cuşa gəlmək – the blood is fresh in one’s veins – кровь играет / кровь кипит; qanı damarlarında donur – one’s blood freezes (chills) / one’s blood turns to ice / one feels the blood freeze in his (her) veins / one is terror-stricken (terror-struck) – кровь стынет (леденеет, холодеет) в жилах; qanı durulmaq – to take heart of grace / to take good cheer from smth. / to get a new lease of life / to feel one’s spirits rise – воспрянуть духом (развеселиться, преодолеть чувство подавленности, уныния); qanı halaldır – he is worth a death / Cf. there’s a rope on the gallows crying for someone / the gallows groans for

someone – он достоин смерти / *Ср.* верёвка плачет; qanı ilə yumaq – to wash out a stain / to wash off a stain / to cleanse oneself of the shame / to remove smth. / to expunge smth. – смыть своей кровью (обиду, пятно); qanı qaçmaq – to turn (grow, become) pale – становиться бледным (побледнеть); qanı qanımdan – one's own flesh and blood / bone of the bone and flesh of the flesh – кровь от крови; qanı qanla yumaq – blood for blood – кровь за кровь (убийство за убийство); qanı qaradır – someone is out of sorts (spirits) – жизни не рад; qanı qaralmaq – to wear out someone's nerves / to fray someone's nerves / to make someone nervous / to worry one's head off – трепать (портить) нервы (расстраиваться, нервничать); qanı qaynamaq – to have a liking for someone / to take a liking to someone – питать симпатию (почувствовать расположение); qanı qaynamamaq – to feel an aversion for someone / to nurse hatred / to nourish hatred – чувствовать антипатию (неприязнь); qanı qaynaır – 1. one is overflowing with energy and physical strength / the blood is fresh in one's veins / one has plenty of good red blood in one – кровь говорит (заговорила) / кровь играет / кровь кипит (кто-либо ощущает в себе прилив сил, энергии); 2. one's blood boils / one's blood is hot / one's blood is up / one's blood surged madly in one's veins – кровь бродит / кровь горит (кто-либо охвачен страстью, порывом чувства); qanı yerdə qalmaq – someone won't turn a hair / someone will never raise a hair / someone is as cool as a cucumber / someone is remained without punishment (not to get revenge) – хоть бы хны (остаться неотомщённым, ненаказанным, всё нипочём, никак не отражается на ком-либо, ничего не делается кому-либо); qanı yerdə qalmamaq – to take revenge on someone / to pay someone back (to punish someone) – отомстить за смерть (наказать кого-либо); qanı yerdə qoymamaq (intişam almaq) – to take vengeance on / to take blood feud / to take vendetta / to avenge smb. (to revenge on) – отомстить; qanıqara olmaq – to fret / to feel restless / to be unable to keep still (to settle down) / to find no solace / not to know what to do with oneself / to be sad (upset, depressed, downcast, distressed) / to be out of one's wits with worry – не находить себе места; qanın son damlasına qədər – to fight to one's last drop of

blood / to fight to the last / to fight to the last man – до последней капли крови; qanına-iliyinə işləmək – 1. to instill itself in human flesh and blood / to be part of someone's flesh and blood / to become part of someone's very being – войти в плоть и кровь / пробраться до костей (становиться устойчивой чертой характера, привычкой); 2. to get into one's blood – проникать в кровь; qanında olmaq – he (she) has it in his (her) blood / it runs in his (her) blood – в крови (органически присуще кому-либо); qanını durultmaq – to keep up someone's spirit / to raise morale – поднимать дух (настроение); qanını xarab eləmək / etmək – to upset oneself / to bother the life out of someone / to harass the life out of someone / to nag someone / to plague someone / to worry someone – портить себе кровь; qanının arasına girmək – to take someone out of a mess (a spot, a scrape, a tight corner) – спасать (выводить, помочь выйти) из тупика (безвыходного, опасного, неловкого положения)”.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq söyləmək olar ki, frazeoloji birləşmələr çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Xalq dilində, bədii ədəbiyyatda, publisistikada frazeoloji birləşmələr həm yaradılır, həm də, sadəcə olaraq, işlədilir. Üslubi neytrallıq tələb olunan elmi dildə isə, frazeoloji birləşmələrdən məhdud istifadə olunur.

Yayılma arealı dedikdə, frazeologizmlərin yalnız bir dil hədəflərində və yaxud müxtəlif dillərdə işlədilməsi nəzərdə tutulur.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrin yalnız semantik strukturu məşhurlaşa bilər. Məsələn, “işləməyən dişləməz” frazeologizmi (atalar sözü) həm Şərqdə, həm Qərbdə eyni cür populyardır, lakin hər bir xalq həmin ümumi mənanı verən frazeoloji vahidi öz milli dilinin daxili ehtiyatları – ana dili sözləri, ana dilinin morfoloji və sintaktik imkanları hesabına yaratmışdır.

Deməli, frazeoloji birləşmələri (yaxud onların böyük bir hissəsini) tərcümə, yaxud kalka üsulu ilə başqa xalqlara çatdırmaq mümkündür. Bunun üçün mətbuatın, radio və televiziyanın imkanlarından istifadə edilir. Lakin bütün bu kütləvi informasiya vasitələri öz qarşılarına hansısa dilə xas frazeoloji vahidləri tərcümə etmək vəzifəsi qoymuşlar. Onlar bütövlükdə informasiyanı, mətni tərcümə

edir və bu zaman orijinala məxsus üslubi, siyasi və bədii ruhu, koloriti, ekzotikanı resipiyentə çatdırmalı, istər-istəməz “yad” frazeoloji vahidi mətnə daxil etməli olurlar, əks təqdirdə, hansısa bir siyasi liderin, hansısa ölkə başçısının, hansısa siyasi xadimin çıxışı düzgün reaksiya doğurmayacaqdır.

Möhtəşəm yazılı abidələrdən biri də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın ilkin məşhur əbədi abidəsidir. Dastanın bizə məlum olan ilk əlyazmasının tarixi 1482-ci ildə aiddir. Onun müəllifi və ya tərtibçisi Abdullah ibn Fərac adlı şəxs olmuş, həmin əlyazma Drezden kitabxanasında aşkar edilmişdir. “Drezden nüsxəsi” adlandırılan hekayələr 12 boydan ibarətdir. Dastanın naməlum şəxs tərəfindən tərtib olunmuş digər nüsxəsi Vatikan kitabxanasından tapılmış və 6 boydan bu əlyazma “Hekayəti-oğuznameyi – Qazan bəy və qeyriləri” adlanır. Hər iki əlyazma oğuz elindən bəhs edir, bunlarda adı çəkilən surətlər, hadisələr və s. bir-birini tamamlayır və bir-birinə uyğun gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Oğuz dastanıdır. Oğuzlar Hun mənşəli türk tayfaları olmuşdur. XI əsrin böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğari “Divanü-lügət-it-türk” əsərində oğuzların 24 tayfasından bəhs edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili Oğuz türkcəsinin dilidir. Türk alimi Mühərrəm Ergin qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın məhsuludur. Bunu kitabın toponimləri, şəxs adları göstərir. Kitabı açanda, məzmununa nəzər salanda özünü bu ölkədə görürsən. Dastanın leksik, frazeoloji, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ancaq müasir Azərbaycan türkcəsi ilə bağlıdır.

Əsərdə, xüsusilə müqəddimədə atalar sözü və zərb məsəllərin miqdarı son dərəcə çox olduğu üçün onu bir növ atalar sözləri lüğəti adlandırmaq mümkündür. Doğrudur, onların bəzilərinin formaları, sintaktik quruluşu, mənası öz işləklik xüsusiyyətini ya zəiflətməmiş, ya dialektlərə keçmiş, ya da tamamilə itmişdir. Lakin bəziləri indi də dilimizdə bədii yetkinlik nümunəsi kimi yada gəlməz uzaq keçmişlərdən soraq verən çoxəsrli sənəd səciyyəsi daşıyır (18, s.32).

Müasir dövrümüz üçün işləkliyinə görə səciyyəvi sayılanlar: 1) Zəhmətsiz bal yeməzlər. – A cat in gloves catches no mice. – Без труда не вытянешь и рыбку

из пруда. 2) Soğan olsun, nağd olsun. – Better an egg today than a hen tomorrow. – Лучше иметь синицу в руке, чем журавля на небе. 3) Dəliyə gündə bayramdır. – To a fool every day is a holiday. – Для дурака каждый день праздник. 4) Dəmiri isti ikən döyərlər. – Strike while the iron is hot. – Куй железо, пока горячо. 5) Özgəyə quyu qazan özü düşər. – Curses like chickens come home to roost. – Сделаешь зло другому, а оно вернется к тебе. 6) Dadmayan dad bilməz. – The proof of the pudding is in the eating. – Кто не испытал любовь, не знает что потерял. 7) Dilini saxlayan salamat olar. – A still tongue makes a wise head. – Слово – серебро, молчание – золото. 8) Keçəl dərman bilsə, öz başına edər. – The needy cannot be helpful. – One that is of no use. – Тот кто не поможет или то что не понадобится. 9) Ehtiyat igrinin yaraşığıdır. – Caution is the parent of safety. – Осторожность - доблесть храбрецов. 10) Hər şeyin təzəsi, dosun köhnəsi. – Old friends and old wine are best. – Кроме старого друга, лучше всё новое.

Atalar sözü və zərb məsəllərin tədqiqi üzərində aparılan bu müşahidədən aydın olur ki, hər kitab, hər tədqiqat əsəri atalar sözü və zərb məsəllərin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırmış, özünəməxsus cəhətləri əks etdirməklə bir-birini müəyyən fikirlərdə bəzən təkrar etmişdir.

Yuxarıda verilən natamam ekskursdan məlum olur ki, onların yaranması, əmələ gəlməsi haqqında fikirlər istər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından elmə söz sözünü hələ də deməmişdir. Bu fikirlər yalnız ümumi nəticələr şərh edilərkən əsas götürülə bilər.

Xalq təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində türk xalqlarının qaynayıb-qarışma prosesini, leksik-semantik eyniyyətin səbəblərini, bəşər mədəniyyətinə, xalqın mənəvi-estetik görüşlərinin formalaşmasına göstərdiyi qüdrətli təsiri aydınlaşdırmaq, ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün, irəlidə deyildiyi kimi, atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək zəruridir (18, s.43-44).

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyi xəzinəsi, onun kollektiv yaradıcılığının bir qolu hesab edilən, öz dərin və kəskin fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyələnən atalar sözü və zərb məsəllər folklor janrında xüsusi yer tutur.

Yazılı ədəbiyyatda atalar sözü və zərb məsəllərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edə bilər. Burada fitri düşüncələrin sintezinə, insan əxlaqının paklığına rast gəlmək olar. Atalar sözü və zərb məsəllər müəyyən ictimai mühitin, bu və başqa dövrün məhsulu kimi qiymətləndirilir. Dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar onlar da dəyişir, mükəmməlləşir, nəhayət, qəlblərə düşür, yaddaşda möhkəm kök salır. Əlbəttə, bunların yadda möhkəm kök salmasını yüngülləşdirən müxtəlif amillər – ahəngdarlıq, qafiyə, ritm, hədəfi sərrast vurmaq qabiliyyəti və sair xüsusiyyətlər təmin edir.

Atalar sözü və zərb məsəlləri yaradan xalq çox qədim dövrlərdə savadsız idi və bunları yadda saxlamaq üçün onun həyat təcrübəsi və ya müşahidəsi də zəif idi. Bu dövrdə ritmlər və qafiyələr bəşər övladının köməyinə çatır, onların yadda saxlanılması üsulunu asanlaşdırır. Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, dövrlərin süzgəcindən sızılıb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək çətinlik törədir; onları səbəbsiz və münasibətsiz heç kəs yada salmır. Müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar onlar yada düşür və, məhz, danışanda onun əsil mahiyyəti anlaşılır. Onlar yada salır ki, çətin, qəti işin nəticəsi də mürəkkəb olur, daha uzaqları əhatə edə bilər. Onları səciyyələndirən cəhət mühakimələrin ümumi olmasıdır, həyatın neçə belə oxşar hadisə və ya cəhətlərinə tətbiq edilə bilməsidir.

Atalar sözü və zərb məsəllərdəki mühakimələrin özü nə qədər maraqlı görünsə belə, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitinə tətbiq edilməsi semantik cəhətdən onu daha da gücləndirir, zənginləşdirir. Atalar sözü və zərb məsəlləri yaradanlar kimi, onlar da sevinir, gülür, ağlayır, qəzəblənir, məsləhət verir, çağırır, saqındırır, təəssüflənir, öyrədir – bir sözlə, xalqın təbiətinə aid olan bütün səciyyəvi xüsusiyyətlər, güzgü kimi, orada öz əksini tapır. Düşünmədən,

hissiz yaşamaq, biganəlik xüsusiyyətlərindən uzaq bu poetik rəngləri özündə əks etdirən, nadir sənət incilərindən söz açan bəşəri duyğu mənəvi aləmi dolğun olan bir ülviyyətlə birləşir (18, s.128-129).

Frazeoloji birləşmələrin hansı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə malik olması ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır. Atalar sözü və zərb məsəllər frazeoloji sistemi xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir bildirən cümlə şəkilli ifadələrdir. Bu ifadələrin məcmuyuna aşağıdakı əlamətlər şamil edilə bilər:

- 1) emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər;
- 2) birləşmənin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik ifadələr semantik yükünü zəiflədir və ümumi mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir;
- 3) dilin modelinə xas səciyyə qəbul edir;
- 4) modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır, bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır;
- 5) sözlərin sırası sabit qalır;
- 6) sözlərin tərkibində bəzən eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur;
- 7) frazeoloji birləşmələrin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz, milli dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanan əlamətlərə malikdir;
- 8) atalar sözü və zərb məsəllər sözə, anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir (17, s.61-62).

Məsələn: “İki baş bir başdan yaxşıdır. – Two heads are better than one. – Две головы лучше одной”; “Uşağa buyur, dalınca yüyür. – If you want a thing well done do it yourself. – На бога надейся, а сам не плошай”; “Yaxşılıq yerdə qalmaz. ya da Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə, xalıq bilər. – True blue will never stain. – Добро всегда к добру”; “Yoldaşını mənə de, sən kim olduğunu deyim. – A man is known by the company he keeps. – Скажи кто твой друг, и я

скажу кто ты такой”; “Hürən it qarmaz. – Barking dogs seldom bite. – Лает, но не кусает”; “Könül sevən göyçək olar. – Beauty lies in lover’s eyes. – Любовь слепа, полюбишь и козла”; “Əvvəl dovşanı tut, sonra dərisini soy. – Catch the bear, before you sell its skin. / Cf. Don’t count your chickens before they are hatched. – Не продавай шкуру неубитого медведя”; “Cücəni payızda sayarlar. – Never (don’t) count your chickens until (before) they are hatched. / Cf. Never cackle till your egg is laid. / Gut no fish till you get them. / Never try a fish till it’s caught. / Catch the bear before you sell his skin. / First catch your hare then cook him. / Never spend your money before you have it. / Don’t halloo till you are out of the wood. / Praise a fair day at night. = Цыплят по осени считают. / Не считай утят, пока не вылупились”; “Sərçəyə cib-cib öyrətməzlər. – Don’t teach your grandmother (granny) to suck eggs. / Cf. Shall the goslings teach the goose to swim? / Cooks are not to be taught in their own kitchen. / To teach one who knows does nothing but harm. / Never offer to teach fish to swim. / Never offer to teach the dog to bark. – Яйца курицу не учат. / Не учи щуку плавать, а собаку лаять. / Cp. Учёного учить - только портить. / Не учи учёного”; “Cürətli şəhər alar, cürətsiz küncdə qalar. – Lit. Cities are captured by boldness. / Cf. Cheek brings success. / None but the brave deserve the fair. / Fortune favours the bold (the brave). / Nothing venture, nothing win (have). / Nothing sake, nothing draw. / Faint heart never won fair lady. / He that hesitates is lost. / Grasp the nettle and it won’t sting you. – Смелость города берёт. / Трус никогда не завоюет сердце благородной дамы. / Cp. Риск - благородное дело”; “Özgənin qəlbi qaranlıq gecədir. – The soul of another is a dark place (a dark forest, a dark chamber). / Another person’s soul (heart) is a mystery. / Who can read another man’s soul? / You can never see into another heart. – Чужая душа - тёмный лес. / Чужая душа - потёмки. Человека видим, а души его не видим. / Как в кремне огонь не виден, так в человеке душа”; “Sən saydığını say, gör fəlak nə sayır. – That which one least anticipates soonest comes to pass. – Чего не ждешь, то и случается. / Человек предполагает, а бог располагает. / Ты считай, а волк придёт своё сочтёт. / Человек по-своему, а бог по-своему. / Человек гадает, а бог

совершает. / На человеческую глупость (напасть) есть божья премудрость”; “Heç kəs öz ayağını turş deməz. – Every cook praises his own broth. / Every man thinks his own geese swans. – Всяк своё хвалит. / Всяк кулик своё болото хвалит. / Всякий купец свой товар хвалит. / Всякая лиса свой хвост хвалит. / Своя гривна всегда милее соседского рубля”; “Özgənin sirrini sənə söyləyən, sənənin sirrini də özgəyə söylər. = Who chatters to you, will chatter of you. = Кто сплетничает тебе, будет сплетничать и о тебе”; “Saxla samanı, gələcək zamanı. – Keep a thing seven years and you will find a use for it. – Не торопись избавиться от старого, того гляди и оно пригодится”; “Soğan olsun, nağd olsun. – Never quit certainty for hope. / Better an egg today than a hen tomorrow. / A bird in the hand is worth two in the bush. / A little is better than none. / Half a loaf is better than no bread. / Cf. You can’t feed the hungry with words. / A fine cage won’t feed the bird. / A fine cage does not fill a bird’s belly. / A hungry belly has no ears. / Fine (kind, soft) words butter no parsnips. / It’s no use preaching to a hungry man. / Many words will not fill a bushel. – Лучше иметь синицу в руке, чем журавля на небе. / Ближняя соломка лучше дальнего сенца. / Cp. Соловья баснями не кормят”; “Sözlə yox, işlə göstər. – Deeds no words. / Action speaks louder than words. – Дела говорят громче, чем слова”; “Kök arıqlayana kimi, arığın canı çıxar. – Lit. Till a fat man gets thin, a thick man will be dead. – Пока жирный исхудает, из худого дух вон. / Пока тостый похудеет, из тощего дух вон”; “Sirkə tünd olanda, öz küpünü (qabını) çatladar. – He that is angry, is seldom at ease. / Two to one in all things against the angry man. – На сердитых воду возят. / Крутая обочина не долго стоит. / У кого в очах порох, тому и боля. / Остер шип на подкове -скоро сбивается. / Бритва остра, да кому же сестра. / Чем круче обочина, тем больше обсыпки”; “Könlü balıq istəyən ayağını suya salar. – Lit. He who would catch fish must not mind getting wet. / If you like to slide down-hill you’ve got to pull up your sled. / No cross, no crown. / A cat in gloves catches no mice. / He that will eat the kernel must crack the nut. / He that would eat the fruit must climb the tree. Cf. After the feast (dinner) comes the reckoning. / He that would eat the fruit must climb the tree. / He that would have eggs must

endure the cackling of hens. / He who would eat the nut must first crack the shell. / He who would search for pearls must dive below. / If you dance you must pay the fiddler. / If you can a tune you must pay the piper. – Любишь кататься, люби и саночки возить. / Не рагрызёшь ореха, так не съешь и ядра. / Кто любит мёд, тот заводит пчёл. / Любишь мёд - переноси и пчелиное жало. / Любишь смородину - люби и оскомину. / Любить тепло – в лес за дровами ехать. / Без труда не вытащишь и рыбки из пруда. (Успех даётся трудом.)”; “Zəhmət - torpaqda, nemət - süfrədə. – Nothing venture, nothing win. / No pains, no gains. / Nothing to be got without pains. – Без учёбы и труда не придёт на стол еда. / Кто землю лелеет, того земля жалеет. / Что помолотишь, то и в закроме положишь”; “Təkamül həyatın anasıdır. = A good beginning - is a half of matter. = Хорошее начало полдела откачало”; “Uzaq yerin arpasından yaxın yerin samanı yaxşıdır. – Cf. Never quit certainty for hope. / Better an egg today than a hen tomorrow. / A bird in the hand is worth two in the bush. / A little is better than none. – Ближняя солома лучше дальнего сенца. / Ближняя копеечка дороже дальнего рубля. / Не бери дальнюю хваленку, бери ближнюю хаянку”; “Toydan sonra nağara?! – Be calling mustard after dinner. / After dinner comes meat. / After meat, mustard. / After death the doctor. / Cf. A fool wants his cloak in a rainy day. / Don't have the cloak to make when it begins to rain. = После свадьбы в барабаны не бьют. – После ужина горчица. / После смерти врач. / Ср. После свадьбы всякий тысяцкий. / После свадьбы сват не нужен. / После свадьбы поздно мужа выбирать. / После пожара да за водой. / После драки кулаками не машут. / После дела за советом не ходят. / Спустя лето по малину не ходят. / После споры не точат топоры. / После рати храбрость”; “Zehni kor olan aləmi də kor sanar. – A callous person thinks all are like himself. – Ср. Вор думает, что все на свете воры”; “Kasıblığı və sevgini gizlətmək çətinidir. = Love and poverty are hard to hide. = Любовь и бедность скрыть не удастся”; “Zəhmətsiz elm olmaz. – Lit. There is not a science without difficulty. – Нет науки без муки. / Труд и наука - брат и сестра. / Не помучишься - не научишься”.

Ümumiyyətlə, istər bədii və istərsə də publisistik ədəbiyyatda resipiyentdə məlum olmayan frazeoloji vahidin bir leksemlə ekvivalentinin təqdim edilməsi düzgün deyildir – bu halda ana dili frazeoloji sistemin zənginləşdirilməsi üçün orijinal bədii dəst-xəttinə müvafiq frazeologizm tərcümə, kalka edilmişdir.

Tərcümə olunmuş belə ifadələr müəyyən zaman fasiləsindən sonra resipiyentdə özünə tam hüquq əldə edə bilir. Bu prinsipdən lüğətlərin tərtibində də istifadə etmək yerinə düşər.

Bizdə isə, frazeoloji lüğətlərin tərtibi zamanı naməlum frazemin təsvirinə üstünlük verilir. Nümunə üçün “Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”ini nəzərdən keçirək. Burada, məsələn, “запеть Лазаря” və “Авгиевы конюшни” frazemləri təsviri verilmişdir. Birincisi – “şikayət etmək”, ikincisi – “natəmiz yer” mənələrindədir. Lakin onlardan heç biri “запеть Лазаря” və “Авгиевы конюшни” ifadələrindəki ekspressiyanı və emosionallığı əhatə etmir. “Авгиевы конюшни” – “natəmiz yer”dir, ancaq, sadəcə olaraq, “нечистое, грязное место” deyildir. Deməli, bu cür təsvirçiliklə, birdən-birə iki beynəlxalq frazeoloji vahidin Azərbaycan dilinə daxil olmasına sədd çəkilmişdir.

Beləliklə, frazeoloji birləşmələrin yayılmasının və sosiallaşmasının, başqa bir vasitə kimi, müxtəlif tipli lüğətlərdə onların təsbit olunması məsələsi ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1982, 328 s., 1989, 364 s.
2. Adilov M.M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri, Bakı, 1992, 151 s.
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Maarif, 1988, 272 s.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, 1997.
5. Axundov A. A. Dil və Ədəbiyyat, I cild, Bakı, Gənclik, 2003, 660s.
6. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat, II cild, Bakı, Gənclik, 2003, 438 s.
7. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları, DDA, Bakı, 1996, 52 s.
8. Baxşıyev H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, Bakı, 2002, 164 s.
9. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, 203 s., s.71-82.
10. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
11. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər, 1-ci cild, Bakı, Patronat-S, 1999.
12. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, s.59-70.
13. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, II hissə, Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
14. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1984, 308 s.
15. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri, Bakı, Elm, 2001, 183 s.

16. Əliyev K.Y. Üslubiyyat və üslublar sistemi, Bakı, ADU, 1985, 81 s.
17. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Bakı, 1980, 107 s.
18. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı, Yazıçı, 1985, 245 s.
19. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, Bakı, Nurlan, 2004, 192 s.
20. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III h., Bakı, Maarif, 1983, 320 s.
21. Hüseynzadə Ç.M., Azərbaycan dilində morfoloji norma, Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.
22. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it-türk" tərcüməsi, çevirən Besim Atalay 3, Ankara, 1941.
23. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Ünsiyyət, Bakı, 2000, 496 s.
24. Kazımov Q.S. Azərbaycan dilinin tarixi, Təhsil, Bakı, 2003, 584 s.
25. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum, Bakı, 2-ci nəşri, Maarif, 1984, 279 s.
26. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, I c., Bakı, Maarif, 1989, 568 s.
27. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.
28. Qurbanov A.M. Azərbaycan Dilçiliyi Problemləri, I c., (3 cilddə), Bakı, Elm, 2004, 444 s.
29. Məmmədov N., Axundov A. Azərbaycan dilçilinin nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1971, 368 s.
30. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel, Bakı, Maarif, 1986, s.19.
31. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1996, 392 s.
32. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi, Bakı, 1987, 541 s.
33. Rəhimzadə N.R. İdiomatik ifadələrin əmələ qəlmə yolları haqqında, Bakı, AEA Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət, ser. N 1, 1966, s.60-69.
34. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1987, 270 s.
35. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, 406 s.

36. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı, BDU, 2000, 403 s.
37. Sultanov V.S. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar, Bakı, Elm, 1997, 94 s.
38. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür fəlləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər, Bakı, 1999, 102 s.
39. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001, 220 s.
40. Vəliyeva N.Ç. İngilis və Azərbaycan dillərində fəli söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili. Dil və Ədəbiyyat. ISSN-1038. Language and Literature. Язык и Литература. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Международный Научно-теоретический журнал 4 (52), Bakı, 2006, s.5-10.

İngilis dilində:

41. http://www.eslmonkeys.com/student/essay/all_com/lf_verb/tense.php
42. <http://www.goshen.edu/english/Lit-Writing/stylerevise.html>
43. <http://online.ohlone.cc.ca.us/mlieu/passive/samples.html>
44. <http://www.suite101.com/discussion.cfm/8707/75600>
45. <http://www.dartmouth.edu/~lpetitto/langAc.html>
46. <http://www.stella.hflcampus.monroe.edu/staffweb/ITS/Highfiles/LOTE.pdf>
47. <http://www.nottingham.ac.uk/english/nlc/badran.PDF>
48. Alice Maclin. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second Language, USA, Washington, 1996, 102 p.
49. Antal L. Meaning and its Change, Linguistics, 1964, 153 p.
50. A Comparative study in Grammar, USA, 1997, 276 p.
51. Brook G.L. Varieties of English, London, 1977, 369 p.
52. Burlakova V.V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase, M., Higher school publishing house, 1971, 106 p.
53. Foster B. The Changing English Language, Macmillan, New York, St. Martin's LTD Press, 1968, 263 p.

54. Frederik T. Wood. English Prepositional Idioms, M., 1968, 93 p.
55. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, 1964, 548 p.
56. Gardiner A. The Theory of Speech and Language, Oxford, Clarendon Press, 1987, 206 p.
57. Gowers E. The Complete Plain Words, London, 1973, 189 p.
58. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.I. A course in English Grammar, Moscow, 1967, 286 p.
59. Korsakov A. The Use of Tenses in English, Part 1, Lvov University Press, 1969, 250 p.
60. Koshevaya I.Y. The Theory of English Grammar, M., 1982, 302 p.
61. Löffler H., Goldman L. English synonyms and how to use them, Leipzig, Enzyklopadie, 1979, 286 p.
62. Mackin Ronald, Eastwood John. A basic English Grammar, Oxford, Oxford University Press, 1982, 384 p.
63. Makkai A. Idiom Structure in English, The Hague – Paris, 1972, 365 p.
64. Marianne Celce – Murcia Diane Larsen – Freeman. The Grammar Book An EŞL/ EFL Teacher’s Course, Boston, 1983, 284 p.
65. Palmer F.R. A linguistic study of the English verb, London, Longmans Group Limited, 1968, 199 p.
66. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. A. University Grammar of English, M., V.S., Longman LTD Co, 1982, 391 p.
67. Ullmann S. The Principles of Semantics, Oxford, Basie Blackwell, 1957, 346 p.
68. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar, Baku, 2004, 263 p.

Rus dilinda:

69. Авалиани Ю.Ю. Некоторые вопросы глагольной фразеологии курдского языка. Труды Самаркандского университета, Вып.106, 1961, с. 98.
70. Актуальные вопросы английской филологии, Рязань, 1975, 178 с.
71. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. Проблемы фразеологии (исследования и материалы), М.-Л., 1964, с.17.

72. Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка, АДД, Баку, 1970, с. 16.
73. Балли Ш. Французская стилистика, Иностр. Литер.1909, (русский перевод, 1961), 394 с.
74. Блумфилд Л. Язык, М., Прогресс, 1968, 605 с.
75. Бурмистрович А. Образование фразеологизмов как процесс осуществляемый по моделям, Вопросы семантики фразеологических единиц, ч. I, Новгород, 1971, 650 с.
76. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978.
77. Васильев Л.М. Семантические классы глаголов, мысли, речи. Очерки по семантике русского глагола, Уфа, 1981, с. 71.
78. Виноградов В.В. Русский язык, М., Изд. 2, 1972, 614 с.
79. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова, Вопросы языкознания, №5, 1963, 312 с.
80. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. История советского языкознания, Хрестоматия, М., 1988, с.282-288.
81. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология, М., Межд.отнош. 1977, с.264.
82. Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц, Уч. записки АГУ, Серия литературы и языка, №5, 1966, с. 32-40.
83. Жарашуева З.К. Предмет фразеологии, Уч. записки АГУ, Серия языка и литературы, №3, 1972, с. 48-52.
84. Жуков В.П. Фразеологизмы и слово (на материале современного русского языка), АДД, Л., 1967, с. 38.
85. Жуков В.П. Русская фразеология, М., В. ш., 1986, 310 с.
86. Зульфигарова Ф.И. Идиоматические выражения в персидском языке, АКД, Баку, 1964, с. 19.
87. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поцепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка, Москва, В.ш., 1981, 285 с.
88. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка. Ленинград, «Просвещение», 1973, 320 с.

89. Кодухов В.И. Введение в языкознание, М., 1979, 351 с.
90. Кулиев Г.К. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках, Канд. дисс., Ашхабад, 1969, с. 42.
91. Кулиев Г.К. Семантика глаголов в тюркских языках, Баку, Елм, 1998, 205 с.
92. Кусков В.В. К сопоставительному анализу немецкой и русской современной политической фразеологии, Общественно-политический и научный текст как предмет обучения иностранным языкам, М., 1987, с. 133-145.
93. Матвеева Т.В. К вопросу о семантических основах экспрессивности слова, На материале диалектных глаголов, Классы слов и их взаимодействие, Свердловск, 1979, с. 72-80.
94. Мокиенко В.М. Славянская фразеология, М., Высшая школа, 1980, 207 с.
95. Мокиенко В.М. Во всю ивановскую: площадь или мощь? Русская речь, №1, 1986, с. 125-132.
96. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М., Изд. вост. лит., 1961, 131 с.
97. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка), Лексикографический сборник, Вып. П., М., 1974, 352 с.
98. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.
99. Пешковский А.М. Избранные труды, М., Учпедгиз, 1959, 252 с.
100. Потебня А.А. Из записки по русской грамматике, Т.3, М., Просвещение, 1968, 551 с.
101. Раззагова Л.С. Лексико-семантическая классификация глаголов в современном арабском литературном языке, АКД, Баку, 1995, с. 23.
102. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка, М., Изд. лит. на ин. языке, 1956, 260 с.
103. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка, М., Изд. лит. на ин. языке, 1957, 286 с.

104. Смит Л.П. Фразеология английского языка, М., Учпедгиз, 1959, 208 с.
105. Снегирев И.М. Русские в своих пословицах, (Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках в четырех книгах), т.I-IV, М.,1831-1834 г.
106. Соссюр Фердинант де. Труды по языкознанию, М., Прогресс, 1977, 695 с.
107. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в совр. русс. яз. - в кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.
108. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, Маариф, 1966, 251 с.
109. Тагиева Х.М. Крылатые слова в азербайджанском языке, АКД, Баку, 1992, с. 24.
110. Телия В.Н. Что такое фразеология, М., Наука, 1966, 86 с.
111. Терпигорев А.М. Об упорядочении терминологии, Вопросы языкознания, 1953, с. 71-76.
112. Федоров А.И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII начале XIX в., Новосибирск, Наука, Сиб. Отделение, 1973, 171 с.
113. Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избранные труды, т. 2. М., 1957.
114. Фразеологическая система английского языка, Меж. вуз. сб. научн. бр., Челяб. Гос. Пед. Инст, Челябинск, 1985, 107 с.
115. Чернов М.Ф. Изучения тюркской фразеологии в работах советских тюркологов. Советская тюркология. Баку, 1978, № 1, s.85-95.
116. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка, Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1985, s. 174.
117. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка, М., Просвещение, 1972, 327 с.
118. Шанский Н.М. Фразеология современного карачаево – балкарского языка, АКД, Баку, 1973, с. 12.

119. Шатуновский И.Б. Эпистемические глаголы: коммуникативная перспектива, презумпции, прагматика, Логический анализ языка, Значение и мнение, М., 1988, с. 18-22.
120. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941, с.140.
121. Шведова Л.Н. Об активных потенциях, заключенных в слове, Слово в грамматике и словаре, М., 1984, 126 с.
122. Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков). Тезисы докладов, Новгород, 1991, I ч., с. 145.

Lüğətlər:

123. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti , II c., Bakı, Elm, 1980, 576 s.
124. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı, Elm, 1983, 554 s.
125. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., Bakı, Elm, 1987, 541 s.
126. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I c., Bakı, 1976, 592 s., II c., Bakı, 1978, 592 s., III c., Bakı, 1979, 600 s., IV c., Bakı, 1980, 592 s., V c., Bakı, 1981, 592 s.
127. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI c., Bakı, 1982, 608 s., VII c., Bakı, 1983, 624 s., VIII c., Bakı, 1984, 608 s., IX c., Bakı, 1986, 624 s., X c., Bakı, 1987, 608 s.
128. Azərbaycanca – ingiliscə, ingiliscə - Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət (Tərtib edənləri: X.Əhmədova, İ.Rəhimov), Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 134 s.
129. Azərbaycanca – İngiliscə – Rusca Frazeoloji Lüğət, Vəliyeva N.Ç., Bakı, Nurlan, 2006, 460 s., 57,5 ç.v.
130. Müxtəsər Azərbaycanca – rusca və rusca - Azərbaycanca atalar sözü lüğəti, Tahirbəyov B., Hüseynzadə Ə., Bakı, Maarif, 1983, 408 s.
131. Rusca – Azərbaycanca frazeologiya lüğəti, Tağıyev M.T., Bakı, Maarif, 1974, 246 s.
132. Syttel V.V. Colloquial English idioms, M., Prosv., 1971, 126 p.
133. The phraseological dictionary, Macmillan Dictionary, Macmillan Publishing Co, Inc., New York, Collier Macmillan Canada, Inc. Manufactured in the United States of America, 1981, London, 1994, 823 p.

134. The Penguin Pocket English Dictionary, Second Edition. Penguin Reference Books in association with Longman Group Limited, Made and printed in Great Britain by Cox and Wyman Ltd, Reading, 1987, London, 1992, 1000 p.
135. Vladovskaya I.S. Colloquial English Phrases and Idioms, M., Higher School Publishing House, 1970, 70 p.
136. Webster's new collegiate dictionary, 2-nd edition, USA, G. and C. Merriam Co publishers, 2000, 1214 p.
137. Англо-русский словарь (под редакцией Мюллера), М., Русский язык, 1989, с. 842.
138. Англо-русский словарь глагольных словосочетаний, под редакцией Э.М.Медниковой, М., Русский язык, I изд-ие, 1990, 634 с.
139. Англо-русский фразеологический словарь, Составитель: А.В.Кунин, М., Русский язык, 1984, 942 с.
140. Англо-русский фразеологический словарь, 25000 фразеологических единиц, Издание 3-е, в 2 книгах, М., «Советская энциклопедия», 1967, 738 с.
141. Большой англо-русский словарь, Амосова Н.Н., т. 1-2, 1977, 822 с.
142. Русско-азербайджанский фразеологический словарь, Тагиев М.Т., Баку, Маариф, 1974, 246 с.
143. Русско-английский словарь, Под редакцией Р.С.Даглиш, магистра гуманитарных наук Кембриджского Университета, Изд-ие 8-ое, около 34000 слов, М., "Русский язык", 1990, 624 с.
144. Фразеологический словарь русского языка, Молотков А.И., Войнова Л.А., Жуков В.П., Фёдоров А.И. Изд. 4-е., Москва, 1987, 543 с.

Bədii ədəbiyyat:

M.Abdullayev; M.F.Axundov; Aşıq Abbas, Aşıq Ələsgər; Aşıq Hüseyn; Aşıq Xəyyat Mirzə; Aşıq Şəmşir; S.S.Axundov; N.Babayev; S.Bağirova; Ə.Cavad; C.Cavadov; Y.V.Çəmənzəminli; M.Dilbazi; Ə.Əbülhəsən; C.Əmirov; İ.Gözəlov; Ə.Haqverdiyev; İ.Hüseynov; Xaqani; Z.Xəlil; N.Xəzri; M.İbrahimov; Q.İmamverdi; İ.Qarayev; İ.Qasimov; S.Qədirzadə; A.Makulu; H.Mehdi;

C.Məmmədquluzadə; Mir Cəlal; M.Müşfiq; N.Nərimanov; Nizami; M.S.Ordubadi; Nigar Rəfibeyli; X.Rza, S.Rüstəm; M.Ə.Sabir; Ə.Sadiq; O.Sarıvəlli; İ.Səfərli; A.Şaiq; Y.Şirvan; İ.Şıxlı; B.Talıblı; B.Vahabzadə; Ə.Vahid; Ə.Vəliyev; S.Vurğun; H.Ziya; Ə.Ziyatay; J.Aldridge; J.Baldwin; Bates; S.Bellow; D.Carter; A.Christie; A.J.Cronin; J.Dennis; M.Dickens; W.Foster; J.Galsworthy; E.S.Gardner; O.Goldsmith; J.O'Grady; G.Green; H.R.Haggard; W.Hall; J.O'Hara; L.P.Hartley; E.Hemingway; S.Heym; A.Huxley; M.Irving; P.H.Johnson; J.Jones; Kenk; R.Kipling; Ch.Lamb; R.E.Lapp; D.H.Lawrence; R.Lehmann; S.Lewis; D.E.Lilienthal; J.Lindsay; R.Macaulay; W.Manchester; Ch.Marlowe; Fr.Marryat; A.Marx; M.Mitchell; J.Murdoch; R.Nathan; Fr. Norris; L.Osbourne; H.Pollitt; K.S.Prichard; W.Raleigh; J.Salinger; D.L.Sayers; W.Shakespeare; A.Sillitoe; U.Sinclair; R.Southey; E.Spenser; D.Stevens; K.Tennant; W.Thackeray; Thomas; A.Thwaite; G.M.Trevelyan; E.Wallace; K.Waterhouse; E.Waugh; H.G.Wells; M.West; O.Wilde; Ч.Абдуллаев; С.Бабаевский; М.Булгаков; В.Вишневский; Ю.Герман; А.Герцен; С.Н.Гладков; Н.В.Гоголь; М.Горький; А.С.Грибоедов; В.Григорович; В.Даль; Добролюбов; Д.М.Достоевский; И.Н.Жданов; Э.Казакевич; С.Каронин; Е.Катерли; В.Клипель; Б.Лавренев; М.Ю.Лермонтов; К.Львова; Е.Мальцев; Д.Н. Мамин-Сибиряк; О. Маркова; С.Я.Маршак; Г.Матвеев; Ф.Б.Миллер; В.Мильчаков; М.Л.Михайлов; С.Михалков; Н.Носов; Н.Островский; К.Седых; В.Панова; Б.Л.Пастернак; Н.Погодин; Б.Полевой; И.Потапенко; А.С.Пушкин; В.В.Рогов; В.Рудный; О.Б.Румер; А.Я.Сергеев; К.Симонов; И.Соловьёв; А.Степанов; В.Тевекел; В.Тендряков; А.Н.Толстой; Л.Н.Толстой; И.С.Тургенев; И.Уксусов; Н.Успенский; А.Фадеев; М.И.Цветаева; А.П.Чехов; Г.Шелихов; М.Шолохов.

NƏTİCƏ

Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi müasir nəzəri dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biridir. Qarşılaşdırma-tutuşdurma yolu ilə dillər öyrənilərkən müqayisə olunan dillərin fonetik, leksik, morfoloji, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil edilir, xarici dilin ana dili ilə müqayisəsi prosesində bir çox linqvistik xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinədən başa düşülməsi imkanı yaranır.

Tipoloji araşdırma prosesində qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərin ümumi, universal və fərdi özəl cəhətləri qabarıq şəkildə müşahidə oluna bilər.

Müxtəlif quruluşlara və qohum olmayan dil ailələrinə mənsub olan dillərin qarşılaşdırılması, əslində dillərin deyil, dil sistemlərinin müqayisəsi deməkdir. Bu müqayisənin nəticəsi olaraq geneoloji baxımdan müxtəlif qruplara daxil olan dillərin tipoloji oxşarlıqları və fərqləri dəqiq müəyyənləşdirilə bilər.

Azərbaycan və ingilis dilləri qrammatik kateqoriyaların müxtəlifliyi və həmin kateqoriyaların ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi ilə bir-birindən seçilir. Qrammatik ifadə vasitələrinin ümumi birliyi bir sistem olaraq bu və ya digər dilin qrammatik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Azərbaycan və ingilis dillərinin quruluşundakı tipoloji fərqlər o demək deyil ki, bu dillər arasında oxşarlıq yoxdur. Dilin hər hansı bir səviyyəsində (fonetik, morfoloji, leksik, semantik, sintaktik, frazeoloji) belə oxşar və fərqli cəhətlərini diqqətinizə təqdim olunan tədqiqatımızda aşkar etmişik.

Hal-hazırda dünya ölkələrində ingilis dilinə olan güclü marağı nəzərə alaraq, bu tədqiqat işində kifayət qədər misallar verməyə və onları linqvistika baxımından şərh etməyə çalışdıq. Gətirdiyimiz misal və şərhlərin yekunu kimi və, nəhayət, mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Söz birləşmələri dilçilik elmində ən geniş yayılmış məsələlərdən biridir. Söz birləşmələrinin dilçilik tarixində yaranması qədim dövrə çıxır. Dilçilik sistemində həm qısa, həm də genişlənmiş formalarda söz birləşmələrinə rast

gəlmək olar. Bir sıra tədqiqatçılar söz birləşmələrini sintaksisə daxil etmir və qeyd edirlər ki, sintaksisin vahid obyekt cümlədir, söz birləşmələrinin modellərini öyrənmək isə sintaksisin deyil, lüğətin işidir. Bəzi tədqiqatçılar isə qeyd edirdilər ki, sintaksisin vahid obyekt söz birləşməsi olmalıdır. Cümlə sintaksisdən çıxarılaraq xüsusi bir adla başqa bir sahəyə keçirilməlidir. Sintaksisi yalnız cümlələrdən deyil, həmçinin söz birləşmələrindən bəhs edən bir dilçilik sahəsi kimi qeyd edənlər də olmuşdur.

2. Tədqiq etdiyimiz hər iki dildə söz birləşməsinə tərif verərkən qeyd edilir ki, söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Söz birləşmələrindən danışarkən burada söz birləşmələrinin növlərinə geniş şəkildə toxunulur. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində söz birləşmələri olduqca çox geniş yayılmışdır. Bunlardan istər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində ən geniş yayılmışı feli söz birləşmələridir.

3. Feli söz birləşmələrinin bir sıra geniş yayılmış əlamətdar xüsusiyyətləri vardır. Adından məlum olduğu kimi, bu birləşmələrin yaranmasında əsas rol fel oynayır. Feli birləşmələrdə əsasən əşyalarla hərəkətlər arasında münasibətlər əsas rol oynayır. Burada eyni zamanda hərəkətlərin özləri arasındakı münasibətlər, hətta ismi birləşmələrə məxsus bir şəkildə əşyalar arasındakı əlaqələr əks olunur.

4. Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, feli söz birləşmələrdə əsas aparıcı rol təsirli və təsirsiz fellər oynayır. Feli söz birləşmələri bütün idarəetmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Onların mətndə mövqeyini araşdırmaq, işlənmə prinsiplərini öyrənmək mətnin sintaksisi baxımından maraq doğurur, struktur cəhətdən feli söz birləşmələri işləndiyi mətni mürəkkəb cümlə şəklinə salır. Eyni zamanda nitq və təfəkkür, hal və vəziyyət, iş və hərəkət fellərinin iştirak etdiyi feli söz birləşmələrinə də rast gəlmək olar. Burada da fel komponenti əsas rol oynayır.

5. Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinin yaranmasında feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkibləri əsas yer tutur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində feli söz birləşmələrinin yaranmasında feli sifət, məsdər tərkibləri ilə yanaşı cerund tərkibi də əsas yer tutur.

6. İngilis dilində genişlənmiş feli birləşmələr, tamamlıqlı feli birləşmələr kimi feli söz birləşmələrinin növləri geniş yer tutur. Azərbaycan dilində geniş yayılmış feli söz birləşmələri: “ad-fel”, “fel-fel”, “zərf-fel” tipli feli birləşmələr və qoşmalı feli birləşmələr mövcuddur.

7. Feli söz birləşmələrinin müxtəlif struktur variantlılığının mövcudluğu onlardan şifahi nitqdə hər hansı şəkildə istifadə olunmasına yol açır. Feli söz birləşmələrinin ən çox işləndiyi sahələrdən birinin xalq danışığı dilində işlənməsi belə qənaətdə gəlməyə imkan verir ki, feli söz birləşmələrinin tarixi qədimə gedib çıxır və zaman keçdikcə xalq kütlələrinin nitqində geniş inkişaf edir. Nitqdə feli birləşmələrin hər növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Həmin xüsusiyyətlərin meydana çıxmasında birləşmələrin hər iki tərəfindəki sözlərin rolu vardır. Bu keçid halları birləşmələrin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxır. Burada birləşmələrin birinci tərəfinin xüsusi rolu diqqəti daha çox cəlb edir. Feli birləşmələrin ayrı-ayrı növləri arasında keçid hallarının paralelizm xüsusiyyətləri də vardır.

8. Azərbaycan dilində ismin halları arasında tarixən olan uyğunluq və keçici xüsusiyyətlərin izləri indi də bu və ya digər şəkildə özünü göstərir, bir fel eyni və ya çox yaxın mənada müxtəlif hallarda əlaqələnərək eyni mənə əlaqəsinə əsaslanan müxtəlif tipli feli birləşmələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

9. Azərbaycan dili feli birləşmələri arasında aşağıdakı şəkildə paralelizm görürük: 1. təsirlik və yönlük hallı feli birləşmələr; 2. təsirlik və yerlik hallı feli birləşmələr; 3. təsirlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr; 4. yönlük və yerlik hallı feli birləşmələr; 5. yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr.

10. Azərbaycan dilində hər bir feli birləşmələrinin tərəfləri nitqdə ayrı-ayrılıqda işlənə bilər. İngilis dilində isə feli söz birləşmələrinin tərəfləri nitqdə ayrı-ayrılıqda işlənərkən tərəflər ayrı-ayrı mənalar ifadə edir. Feli söz birləşmələrinin nitqdə özünə məxsus xüsusiyyətlərdən biri onların tərcüməsidir. Feli söz birləşmələrinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bu birləşmələr çox vaxt hərfi tərcümə olunmur. Burada fel gəldiyi sözlə birlikdə tərcümə olunur.

11. Feli söz birləşmələrindən bədii ədəbiyyatda olduqca geniş istifadə edilir. Bədii ədəbiyyatın mətni bir qayda olaraq müəllif nitqi və surətlərin nitqi üzərində qurulur. Məlum olduğu kimi, surətlərin nitqində ədəbi dil normalarından yayınmalara, dialekt və şifə ünsürlərinə, bir sıra üslubu məqamlara yol verir ki, əsərdə danışiq-monoloq, dialoq canlı olsun. Müəllif nitqi isə təmiz ədəbi olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır. Bədii əsərlərin dilində ədəbi dil normaları ilə şifahi nitqə xas sərbəstliklər yaranır. Feli söz birləşmələri kontekstdə çox fəallıqla çıxış edir. Burada fel ya özü bütövlükdə, ya da qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir.

12. İctimai-siyasi ədəbiyyatda və publisistik yazılarda da feli söz birləşmələrinin işlənməsi və formalaşması mümkündür. Bu mənada ictimai-siyasi mətn bədii ədəbiyyata çox yaxındır. Ancaq publisistikada işlədilən feli söz birləşmələri öz ictimai-siyasi mahiyyəti ilə fərqlənir.

13. Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq ümumxalq danışiq dili emosionallıqla zəngindir. Söz birləşmələrinin növlərindən biri olan feli söz birləşmələri geniş yayılmaları, çox işlənmələri, rəngarəng olmaları, zəngin mənə və forma variantları ilə ümumxalq dilində geniş yer tutur. Bu müxtəliflik və rəngarəngliyin yaranmasında feli birləşmələri əmələ gətirən sözlərin hamısı iştirak edir. Bütün əsas nitq hissələrinin bu və ya başqa şəkildə feli birləşmələrdə iştirakı feli birləşmələrin forma və məzmunca zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinə aid əsərlər yazılsa da, çox da geniş yayılmamışdır.

14. Feli söz birləşmələrinin ümumxalq dilində işlənməsinə baxdıqda burada feli frazeoloji birləşmələrin də işlənməsi geniş yer tutur. İnsanlar öz danışiqlarında istifadə etdikləri dildə frazeoloji sistemdən də faydalanmalı olurlar və bu iki aspektdə baş verir: 1) məcburi, kortəbii; 2) məqsədyönlü aspektdə.

15. Frazeologiya lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsidir. Fikrin düzgün ifadəsi üçün, leksik vahidlər kimi, frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi metodika elmində vacib məsələlərdən biridir. Klassik və müasir ədəbiyyatın

nümayəndələrinin əsərlərində çoxlu frazeoloji vahidlərin işlədilməsi buna bir zəruriyyət yaradır.

16. İngilis və Azərbaycan dillərində feli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli lingvistik təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatda, frazeoloji birləşmədə sözlərin sintaktik əlaqələrinin izahı, onların struktur-semantik təhlili, işlənmə dairəsi, işlənmə xüsusiyyətləri olan nitqdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqatı, mövzu ilə bağlı gətirdiyimiz misal və şərhlərin yekunu kimi bizə aşağıdakı nəticələrə gəlmək imkanını vermişdir.

Belə ki, tədqiqat işində əsas aspektlər ayrıca və geniş şəkildə təzahür olunur. Bunlar aşağıdakılardır: a) dil sistemində frazeoloji birləşmələrin sadə və mürəkkəb variantları; b) frazeoloji birləşmələrin əsas xarakterik xüsusiyyətləri; c) ingilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkibində felin rolu və mövqeyi; ç) frazeoloji birləşmələrdə kateqoriyalar; d) frazeologizmlərin daxili strukturu və kontekstdə mövqeyi; e) frazeoloji birləşmələrin potensial imkanları və onların xarici mütəhərrikdə təzahürü; ə) frazeoloji birləşmələrin mətni idarəetmə qabiliyyəti; f) qeyri-feli birləşmələrin dildə mövqeyi; g) frazeoloji birləşmənin tərkibində iştirak edən fellərin qrammatik kateqoriyaları; ğ) frazeoloji birləşmələrin ən çox işləndiyi sahələr; h) frazeoloji birləşmə fonunda dil və struktur münasibətləri; x) dilin lüğət tərkibində frazeoloji birləşmələrin yeri; i) frazeoloji birləşmələrin milli və beynəlmiləl xarakteri; ı) birdilli və ikidilli izahlı lüğətlərdə frazeoloji birləşmələrin ümumi mənalарının verilməsi.

Çox dərin tarixə malik frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər nəsilədən - nəslə keçərək özləri ilə bərabər dilimizin qədim qatlarına aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu zamanəmizə qədər gətirə bildiyi üçün, bu material əsasında dilin keçdiyi inkişaf yolları və bədii estetik deyim tərzini təhlil edilmişdir.

Frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili aparılarkən, imkan daxilində türk dilinə müraciət edilmiş, ingilis və rus ədəbiyyatı əsasında qarşılıqlı əlaqələr şərh edilərkən, bir çox məxəzlərdən istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, yazılı

ədəbiyyatın bədii qolunun müxtəlif janrlarından ta qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər olan nümunələri də tədqiqatdan kənarda qalmamışdır.

Tədqiqat işinin ayrı-ayrı fəsilərində və yarımfəsillərində: a) frazeologiya və söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi; b) müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri; c) müxtəlif sistemli dillərdə məzmun səciyyəsi, onların oxşar və fərqli cəhətləri, frazeoloji münasibətləri; ç) frazeoloji birləşmələrin strukturunda baş verən dəyişiklikləri; d) frazeoloji birləşmələrin kontekstual şəraitdə fəallığı; e) frazeoloji birləşmələrin milli və beynəlmiləl xüsusiyyətləri, onların nitqdə işlənməsi, təsir dairəsi; ə) frazeoloji birləşmələrin bədii ədəbiyyatda işlənməsinin üslubi imkanları; f) frazeoloji birləşmələrin leksikoqrafik təsbiti məsələləri təhlil olunmuşdur.

Araşdırma nəticəsində əldə edilən bütün nəticələr, ümumiyyətlə, frazeologiya yaratma və frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunma nəzəriyyəsinin inkişafı üçün qiymətlidir.

17. Tədqiqat işində dilin frazeoloji sisteminin həm xüsusi frazeologizmləri, həm də genişləndirilmiş, yəni frazeoloji ifadələrdən və frazeoloji ibarələrdən ibarət olan formaları variantda öyrənilmişdir ki, bunlar feli və qeyri-feli frazeoloji birləşmə variantlarında təsnif edilmişdir. Bunlar iki variantda açıqlanır: I variant – yəni frazeoloji vahidlər strukturca açıq; II variant - yəni frazeoloji vahidlər strukturca qapalı olur.

Bidiyimiz kimi, müasir dilçilikdə “frazeologiya” termini iki mənada işlənir: I mənə – müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin cəmi; II mənə - dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən təlimin adı. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölmək olar: I qrup- ümumiyyətlə, hər bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; II qrup-dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Tədqiqatçılar ayrı-ayrılıqda məhz struktur qapalılığını, yəni frazeoloji struktur bitkinliyi nəzərə alaraq, frazeoloji ifadə və ibarələrin dilin frazeoloji sisteminə aid edilməsini mümkünsüz sayırlar.

Ümumiyyətlə, bir sıra dilçilərin fikrincə, belə vahidlərin frazeologizm funksiyası daşması üçün, hər şeydən öncə, struktur bitkinliyin pozulması vacib şərtidir. Bunu iddia edən dilçilər frazeoloji vahidin daha böyük mətnlərdə işləmə bilməsi cəhətini əsas götürürlər. Daha böyük mətnlər dedikdə, cümləni misal gətirmək məqsədə uyğundur. Bu məqsədə uyğunluq, yəni frazeoloji qovuşma, frazeoloji birləşmə və frazeoloji birlik cümlənin tərkibində iştirak edə bildiyi halda, frazeoloji ifadə və frazeoloji ibarələr özləri ayrıca cümlə şəklində olub, başqa cümlənin tərkibinə girmiş, cümləyə bərabər vahidlər kimi işlənir. Lakin belə bir müddəanı inkar etmək mümkündür. Frazeoloji ifadə və frazeoloji ibarələrin bunun üçün cümləni deyil, müəyyən bir mətni və ya mətn parçasını emosionallıq-ekspressivlik baxımından zənginləşdirdiyinə əsaslanmaq olar. Bunları nəzərə alaraq, dissertasiyada geniş frazeoloji vahidlər sistemi nəzərdən keçirilmişdir. Frazeologiyani dar mənada götürərək dilçilik fənlərindən biri kimi onun tədqiqat obyektinə hər cür sabit birləşmələri deyil, yalnız strukturasının tərkib hissəsi kimi işlənmələri aid edirik.

18. Tədqiqat göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin başlıca sırasında sabitlik, nitqdə bərpa olunma qabiliyyəti, mənanın semantik bütövlüyü, komponentlərin ayrı yazılması, komponentlərin strukturunun açıqlığı, predikativlik əsas yer tutur. Ən başlıcası odur ki, bütün əlamətlər içərisində daha çox maraq doğuran predikativliklə frazeoloji birləşmələrin əlaqəsidir. Bu, onların birinci struktur-semantik xüsusiyyəti sayılır.

Frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik cəhətdən ekvivalentlərlə zənginləşməsi, yəni adi hərəkət, iş, vəziyyət, nitq, təfəkkür, görmə, eşitmə və s. müşahidə olunur. Bu müşahidələr ekspressiv-emosional oreolu ilə əhatə olunmuş, vahidləri, yəni ekvivalentləri, həm hərəkət-iş, həm hal-vəziyyət, həm nitq-təfəkkür prosesi ilə bir-biri ilə sıx əlaqədə, sinxron tərzdə göstərilərək: a) frazeoloji birləşmədə hərəkətin, işin, nitqin, təfəkkürün və s. tərzi ilə ifadə

olunması; b) frazeoloji birləşmədə hərəkətin, işin, halın, vəziyyətin, nitqin, təfəkkürün sürəklik dərəcəsi kimi uzun zaman davam etməsində öz əksini tapması; c) nə haqqında, nə danışıldığı, nə düşünüldüyünün ifadə edilməsi; ç) hərəkətin, işin, halın, vəziyyətin, nitqin və təfəkkürün qırılması, kəsilməsi və başqa halların ifadə edilməsi; d) hərəkətin, işin, nitqin, təfəkkürün istiqamətinin ifadə olunması; e) danışığın, təfəkkürün, görməyin obyektini ifadə olunması, dil və təfəkkürün bir-birinə möhkəm bağlılığı ilə izah oluna bilər.

Göründüyü kimi, bu planın hamısında həm hərəkət-iş, həm hal-vəziyyət, həm nitq-təfəkkür prosesi bir-biri ilə sıx laqədə, sinxron tərzdə götürülür ki, bu da dil və təfəkkürün bir-birinə möhkəm bağlılığı ilə izah oluna bilər.

19. İngilis, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkibində felin rolu haqqında belə nəticə çıxarmaq olar ki, felin mövqeyinə görə iki varianta rast gəlinir: birinci variant, felin yerinin sabit olduğu frazeoloji birləşmələr; ikinci variant, felin yerinin dəyişə bildiyi frazeoloji birləşmələr.

Müqayisəyə cəlb edilən dillər vardır ki, felin pozisiyon hərəkəti qeyri-mümkündür, lakin bu artıq frazeoloji vahidin daxili xüsusiyyəti deyil, həmin dilin özünün qrammatik quruluşu ilə əlaqədar məsələdir.

Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan, ingilis və rus dillərində felin, isim, zərf, feli sifət, feli bağlama və s. tərkiblərinin struktur modelini müəyyənləşdirmişik: a) isim və fel birləşməsi Azərbaycan və rus dillərində, ingilis və rus dillərində fel və isim birləşməsi; b) zərf və fel birləşməsi Azərbaycan və rus dillərində, ingilis və rus dillərində fel və zərf birləşməsi; c) isim, zərf və fel birləşməsi Azərbaycan və rus dillərində, ingilis və rus dillərində fel, zərf və isim birləşməsi; ç) feli bağlama (tərkibli) və feli birləşməsi Azərbaycan dilində; d) feli bağlama və isim birləşməsi rus dilində; e) feli sifət (tərkibli) və fel birləşməsi Azərbaycan dilində; ə) məsdər (tərkibli) və fel birləşməsi Azərbaycan və rus dillərində; f) cerund (tərkibli) və isim birləşməsi ingilis dilində; g) feli sifət (tərkibli) və isim birləşməsi ingilis və rus dillərində, isim və feli sifət birləşməsi rus dilində; ğ) məsdər (tərkibli) və isim birləşməsi ingilis dilində.

Frazeologiyanın eksplisitliyə meyl etməsi xüsusiyyəti bu modellər üzrə komponentlərin sayının artmasına yol açır. Məsələn, isim və fel birləşməsində isim bir deyil, bir neçə (iki, üç və s.) ola bilər, yaxud isim, zərf və fel konstruksiyasında iki-üç zərf, bir və ya iki fel iştirak edə bilər.

Odur ki, qeyri-feli frazeoloji birləşmələrin ən geniş yayılmış formal-struktur modelləri aşağıdakılardır: 1) sifət və isim birləşməsi (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində); 2) isim və isim birləşməsi (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində); 3) isim və sifət birləşməsi (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində); 4) isim və zərf birləşməsi (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində); 5) tərkibində say olan birləşmələr (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində); 6) zərf və isim birləşməsi (ingilis və rus dillərində); 7) isim, zərf, əvəzlilik və isim birləşməsi (ingilis dilində); 8) sözünü və isim birləşməsi (ingilis və rus dillərində); 9) zərf və sifət birləşməsi (ingilis dilində); 10) zərf, bağlayıcı və zərf birləşməsi (ingilis dilində); 11) isim, sözünü, sifət və isim birləşməsi (ingilis dilində); 12) sözünü, sifət və isim birləşməsi (ingilis dilində); 13) əvəzlilik, sözünü və zərf birləşməsi (ingilis dilində); 14) bağlayıcı, sifət, bağlayıcı və isim birləşməsi (ingilis dilində); 15) isim, sözünü, əvəzlilik və isim birləşməsi (ingilis dilində).

20. Frazeoloji birləşmələrdə frazeologiyanın hələ aktuallaşmadığı məqamlarda özünü təsdiq-inkar şəkilində göstərən kateqoriyası mövcuddur. Adından göründüyü kimi: a) frazeologizm yalnız təsdiqdə işlənir, onun inkarda işlənən variantı mövcud deyildir; b) frazeologizm yalnız inkarda işlənir, onun təsdiq variantı yoxdur; c) frazeologizm sərbəstdir: onu həm təsdiq, həm də inkar şəklində işlətmək mümkündür.

21. Çıxarılan nəticələrdən biri frazeologizmlərin daxili strukturu və işləndikləri kontekstdəki mövqeyi ilə bağlıdır. Bu baxımından frazeoloji vahidlər iki cəhətə görə: a) daxili strukturu, b) işləndiyi kontekstdə mövqeyi və mütəhərrikliyinə görə səciyyələnir.

Bu əlamətlərdən aşağıdakılar müşahidə olunur: a) frazeoloji variantlar; b) frazeologizmin leksik cəhətdən yeniliyi.

Frazeoloji variant – frazeoloji vahidin tərkib elementləri fonetik modifikasiyaya məruz qalmasından əmələ gəlir. Frazeologizmlərin tərkib elementləri leksik cəhətdən yeniləşir, bu zaman ya frazeoloji variantlar – yəni çox vaxt, frazeoloji sinonimlər əmələ gəlir. Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğrayır – dildə frazeoloji variantlıq yarana bilər. Frazeoloji birləşmə işləndiyi mətnin (cümlənin) içərisində struktur cəhətdən situativ parçalana bilər və bu halda onun komponentlərinin inversiyası reallaşır, bu isə sonralar inversiya olunmuş frazeoloji variantların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. İdiomatik ifadələrin daxili mütəhərrikliyi mümkün deyildir.

22. Tədqiqat işində çıxarılan mühüm elmi nəticələrdən biri də, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin potensial imkanları və bu imkanların dil-nitq prosesində təzahürü ilə əlaqədardır. Bütövlükdə frazeoloji birləşmələrin yalnız paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətləri deyil, onların komponentlərinin potensial imkanları da diqqəti cəlb edir ki, bu gizli imkanlar da öz təzahürünü frazeoloji ifadənin xarici mütəhərrikliyində tapır. Mütəhərrik daxili və xarici potensial imkanlara malikdir.

Daxili mütəhərriklik dedikdə, nitqdə frazeoloji birləşmələrin tərkibində baş verən, sonra isə, frazeoloji sistemdə ehtiva olunan fonetik, leksik, qrammatik, tavroloji, inversiya və s. modifikasiya imkanları nəzərə alınır.

Xarici mütəhərriklik dedikdə, bütün bunların frazeoloji sistemdə öz yerini tutması, təsbit olunması nəzərdə tutulur. Tədqiqat prosesində ümumi, yəni həm daxili, həm də xarici mütəhərriklə bağlı olan proseslərdə qruplaşdırılmışdır:

a) ancaq tematik cəhətdən eynicinsli leksik qrupa aid olan, frazeoloji birləşmələrin komponentini əvəz edən söz ya sinonimdir, ya sinonim deyildir, məhz, onlar məna çalarlığına görə fərqlənilirlər;

b) əvəz edən komponent əvəz ediləndə nə sinonimdir, nə də ki, eyni leksik-semantik qrupa daxildir.

Bunun necə baş verdiyini təsəvvür edək. Səs tərkibi etibarilə çox yaxın sözdür və əvəzlənmə xalq etimologiyasının təsiri altında baş verir. Həmin söz frazeoloji birləşmələrin müvafiq leksik vahididir.

23. Frazeoloji birləşmələrin idarəetmə qabiliyyəti və reallığı haqqında düşüncələr göstərir ki, onların xarici mütəhərrikliyi bir-biri ilə sıx bağlılı olur, struktur-semantik planda gerçəkləşir. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələr kontekstdə üzvlənən zaman, onların komponentləri bir-birindən ayrı düşə bilir və bu vaxt hər bir tərkib hissə yeni mühit və şəraitdə ayrılıqda cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Feli müxtəlif mənə növləri təsirli fellər qrupuna aid olduğu üçün frazeoloji birləşmənin tərkibində işləndikdə obyekt idarəsi qabiliyyəti kəsb edir. Bəzi hallarda onlar semantik tələbatını ödəmək üçün, hətta, ikiqat obyekt tələb edir – bu tələbat kontekstdə ödənilir.

24. Tədqiqat göstərir ki, feli frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən fellər qrammatik kateqoriyalarla (növlər, şəkil, təsdiq-inkar, şəxs, zaman, kəmiyyət və s.) tənzimlənir və bunlar xarici mütəhərriklikdə reallaşır.

Dil struktur münasibətlərlə qaydaya düşmüş diskret elementlərin sistemi hesab olunur. Struktur münasibətlər isə, bu və ya digər şəkildə nitqdə təzahür edir. Leksikada sistemlilik, hər şeydən əvvəl, məhz, paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərlə bağlıdır. Leksikanı, vahid bir bütöv kimi, sistemləşdirən leksik-semantik əlaqələri əkslik və asılılıqlarda axtarmaq lazımdır. Leksikanın sistemliliyini aşağıdakı söz qrupları təmin edir: semantik sahə, leksik-semantik qrup, tematik qrup, kommunikativ qrup, cins-növlər qrupu (sinonim cərgə, antonim cərgə, söz-düzəltmə yuvası, epidiqmatik qrup), çoxmənalı sözün bütün mənalarının cəmi. Dilin leksik-semantik sisteminin tədqiqinə mühüm məsələ lüğət tərkibində leksik-semantik qrupları müəyyənləşdirmək hesab olunur.

25. Çıxarılan nəticələrdən biri də frazeologizmlərdə felin yerinin dəyişməsi məsələsidir. Belə ki, rus dilində feli frazeoloji vahidlərdə felin yeri dəyişə bilər. Bu, bütün dillərə aid olmayan xüsusiyyətdir. İngilis və Azərbaycan dillərində isə felin yeri frazeologizm daxilində sabitdir. İngilis dilində felin yeri, ümumiyyətlə, dəyişməz qalır. Azərbaycan dilində yalnız poeziyada felin yerini dəyişdirmək olar, deaktualizasiya məqamında bu mümkün deyildir.

26. Hər iki dildəki somatik frazeologizmlər çox geniş dairəsinə malikdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərinin somatik frazeoloji

sistemi zəruri ehtiyac nəticəsində və tədricən formalaşmağa başlamış, təxminən XI-XII əsrlərdə artıq bir sistem şəklinə düşmüş, bütün sonrakı zənginləşmə prosesi keçmiş və həmin proses indi də davam etməkdədir. Bu dillərdəki somatik frazeologizmlər atalar sözləri və məsəllər, rəvayətlər, dilin daxili imkanları və alışmalar hesabına yaranmışdır.

27. Aydınır ki, hər bir xalqın nitq və təfəkkür tərzii özünəməxsus səciyyəvi əlamətlərə malikdir. Bu spesifik əlamətlər daxili, yəni milli mənşəli frazeoloji birləşmələrin və ya tərcümə yolu ilə yayılan beynəlmiləl frazeoloji birləşmələrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu zaman frazeoloji birləşmələrin milli və beynəlmiləl xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir. Tədqiqatda milli mənşəli frazeoloji birləşmələri müəyyənləşdirmək üçün frazeologizmlərin qarşılaşdırılan dillərdə tarixi, etik-fəlsəfi, etnolinqvistik, psixolinqvistik və s. aspektləri təhlil edilmişdir. Belə təhlil frazeoloji vahidin strukturunun zənginliyi daha dəqiq faktların əldə edilməsinə köməklik göstərir. Məsələn: burada bizim xalq belə deməz, çünki belə düşüncə tərzii bizə yaddır və s. prinsipindən istifadə edilə bilər.

Beynəlmiləl frazeoloji birləşmələrə gəldikdə isə onlar başqa dillərə kalka və ya tərcümə yolu ilə yayılır. Bu fakt frazeoloji birləşmələrin başqa dillərə tərcümə edilə bilməməsi haqqında vaxtilə mövcud olmuş fikirləri bir daha təkrar edir.

Biz yəqinləşdirmişik ki, ilk vaxtlar dilə gətirilən frazeoloji birləşmələrin kütləvililiyi, işlənmə tezliyi aşağı səviyyədə olur, lakin zaman keçdikcə yazıçı və şairlər, onlardan bədii üslubda istifadə edirlər, nəticədə, frazeologizmlər bütövlükdə yeni dil sistemində vətəndaşlıq hüququ qazanır.

28. Ədəbi dildə sabitləşən beynəlmiləl frazeoloji birləşmələr kütlələrin nitq mədəniyyətini zənginləşdirir. Tədqiqatda beynəlmiləl frazeoloji birləşmələrin ən çox işləndiyi sahələr üç yerə bölünür: 1) ümumxalq danışığı dilində; 2) Kitab-mətbuat, bədii ədəbiyyatda; 3) Publisistik dildə, yəni ictimai-siyasi üslubda.

Müqayisə edilən, qarşılaşdırılan dillərin inkişafı, işlənməsi göstərir ki, frazeoloji birləşmələr ikidilli tərcümə lüğətlərində, ikidilli frazeologizmlər lüğətində təsbit olunur ki, bunun nəticəsində: a) tərcümə lüğətlərində frazeologizmlər və müvafiq frazeoloji vahidlər vokabula aid nümunələr cərgəsinə

salınır; b) ikidilli frazeoloji lüğətlərdə orjinal frazeologizmlərin - hərfi tərcüməsi verilir, sonra ekvivalenti təqdim olunur; c) birdilli izahlı frazeoloji lüğətlərdə isə frazeoloji birləşmələrin ümumi mənası tematik başlıqlar altında qruplaşdırmaq təqdim edilir.

Hər bir lüğət növündə frazeoloji birləşmələrin qeydiyyatına alınmasının ayrı-ayrılıqda leksikoqrafik texnikası həyata keçirilir ki, bu da bir daha ümumxalq danışiq dilinin, bədii ədəbiyyat, kitab – mətbuat, ictimai – siyasi və publisistik dilləri çox işlənən sahə kimi özündə birləşdirir.

29. Frazeoloji vahidlərin nitqdə tətbiqi danışanın nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Bundan başqa, dilçilik sahəsi olmaqla, onun obyektinə, danışiq ərəfəsində düzülüb qoşulan ifadələr deyil, yaddaşdan hazır vəziyyətdə təqlid edilən ifadələrdir. Təqlid olunma prinsipi nəzərə alaraq, tədris prosesində frazeologiyani geniş həcmdə, onun bütün obyektlərini tanımaq, leksikoqrafik anlayışda isə, dar çərçivədə, yəni sözə bərabər olan frazeoloji vahidləri qəbul etmək məqsədə uyğun olardı.

30. Frazeoloji birləşmələrin yaranmasının əsas mənbələrin tədqiqini apararkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologizmlər: insanın daxili - mənəvi aləmini, mədəniyyətini, əmək fəaliyyəti sahələrini inikas etdirən ifadələrin yeni məna kəsb etmə prosesini tarixi faktlar əsasında gerçəkləşdirir.

Nəhayət, frazeoloji birləşmələrin linqvistik cəhətdən təhlili frazeologiyanın formalaşma və inkişafının mühitdən, insanların maddi və mənəvi həyatından asılı olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

31. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, frazeologizmlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Xalq danışiq dilində, bədii əsərlərində, mətbuat dilində və s.-də.

Frazeologizmlərin kontekstual-funksional əlamətlərində biri olan adi danışiq nitqində, kontekstual şəraitdə, bədii ədəbiyyatda və s. istifadə olunmasıdır. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, adi danışiq nitqində frazeologizmlərin tərkib elementləri fonetik cəhətdən modifikasiya olunur. Bu, dildə frazeoloji variantların meydana gəlməsinə səbəb olur; frazeoloji vahidin tərkib elementləri leksik

cəhətdən modernləşir; bu zaman dildə frazeoloji sinonimlik meydana çıxır. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmənin tərkib hissələri qrammatik dəyişikliyə də məruz qalır; bu zaman da müxtəlif frazeoloji variantlar yaranır. Bütün bu cəhətlər frazeoloji birləşmənin işləndiyi mətnin (xüsusən də bədii mətnin) emosionallıq – ekspressivlik tutumunu zənginləşdirir.

32. Araşdırmanın digər maraqlı nəticələrindən biri frazeoloji birləşmənin xarici mütəhərriqliyinə aiddir. Tədqiqat göstərir ki, xarici mütəhərrik nəticəsində frazeoloji birləşmənin komponentlərində bir sıra hadisələr baş verir: komponentlərdəki fonetik dəyişikliklər daxili strukturda frazeoloji variantın yaranmasına səbəb olur; komponentlərin qrammatik dəyişikliyi daxili strukturda yenə də frazeoloji variantın yaranmasına yol açır; komponentlərin leksik dəyişikliyi daxili strukturda sinonim variantların meydana çıxmasına şərait yaradır; nəhayət, komponentin tautoloji artımı nəticəsində daxili strukturda frazeoloji variantlar yaranır.

33. Digər bir nəticə frazeologizmlərin bədii ədəbiyyatda işlədilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bədii əsərlər frazeoloji yaradıcılığın başlıca mənbələrindən biridir. Bədii əsərlərdə əksər frazeologizmlər müəyyən üslubi mətləblərin həlli üçün istifadə olunur. Müəllif həm öz təhkiyəsində, həm də obrazların nitqində frazeologizmləri dəyişdirilmiş, eyni zamanda xalqda olduğu kimi işlədir. O, frazeologizmin ümumi mənasını saxlamaqla, onun formal əlamətində bir sıra dəyişikliklər edir. Bu da frazeoloji yaradıcılığın bir formasıdır. Nümunələr hər üç dildə bu yaradıcılıq prosesinin inkişafını göstərir.

34. Frazeoloji birləşmələrin bir dildən digər dilə çevirilməsi onun kütləviləşməsinə, məna bəynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur. Dissertasiyada həmin vahidlərin tərcümə və ya kalka edilməsi əsas iki məqsədlə bağlı göstərilmişdir: frazeoloji vahidin ekvivalentinin tapılması; orijinaldakı fikrin, ruhun ekzotikliyi saxlamaq.

35. Tədqiqat prosesində aydın oldu ki, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji paralellik mövcuddur. Müxtəlif dillərdə sözlərin analoji dəyişkən birləşmələrinin

eyni cür yenidən mənalandırılması ayrı-ayrılıqda, yaxud birgə, toplu halında metaforik, metonomik köçürmə və obrazlı müqayisə xətti üzrə baş verir.

Ümumyyətlə, frazeologiya dilçilik elminin tükənməyən bir sahəsidir. Bu sahədə nə qədər tədqiqatlar və təhlillər aparılsada, bu, okeandan götürülmüş bir bardaq suya bənzəyir.

M Ü N D Ə R İ C A T

MÜƏLLİFDƏN.....	3

I Fəsil. Dilçilikdə söz birləşməsi strukturunun müəyyənləşdirilməsi tarixi.

XX əsrin axırı – XXI əsrin əvvəlində dilçilik elminin inkişafı haqqında bəzi qeydlər.....	28
Dillərin müqayisəli tədqiqi ideyasının təşəkkülü.....	31
Söz birləşmələrinin tədqiqi tarixindən.....	42
Müasir dilçilikdə söz birləşməsi anlayışı.....	45
Söz birləşmələrinin təsnifi problemi.....	56
Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri.....	66
Söz birləşməsi və söz.....	68
Söz birləşməsi və qoşa sözlər.....	73
Söz birləşmələri və mürəkkəb idarə adları.....	76
Söz birləşməsi və cümlə.....	77
Söz birləşmələrində məna və qrammatik əlaqələr.....	81
Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri məsələsi.....	84
Tabelilik əlaqəsi və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində onun rolu.....	94
Uzlaşma əlaqəsi.....	96
İdarə əlaqəsi.....	105
Yanaşma əlaqəsi.....	114
İngilis dilində sintaktik əlaqələrin ifadə vasitələri.....	121
Sadə və mürəkkəb birləşmələr.....	132
Fəli və qeyri-fəli birləşmələr.....	141
Sərbəst və sabit birləşmələr.....	151
Ədəbiyyat	162

II Fəsil. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli söz birləşmələrinin struktur-semantik təhlili.

Fel - əsas nitq hissəsi kimi və onun struktur-semantik təsnifi.....	167
Feli söz birləşmələri.....	185
Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi fellər əsasında yaranan feli söz birləşmələr.....	190
Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələri və tərkiblər.....	202
Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinin növləri.....	205
Müasir Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinin sinonimliyi.....	232
Qoşmalı feli söz birləşmələri.....	240
Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	244
Ədəbiyyat	263

III Fəsil. Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər ilə düzələn feli birləşmələr.

Felin şəxssiz formaları.....	268
Dilçilikdə məsdər və məsdər tərkiblərinin tədqiqi tarixi.....	270
Müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formaları sistemində məsdərin yeri.....	275
Məsdər tərkibləri: Tamamlıq məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri.....	307
Mübtəda məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri.....	316
“For” sözönlü məsdər tərkibi və onun semantik xüsusiyyətləri.....	323
Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji məsdərlər və onların əsasında yaranan tərkiblər.....	327

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin səciyyəvi işlənmə xüsusiyyətləri: ümumxalq dilində, şifahi nitqdə, yazılı kontekstdə, bədii ədəbiyyatda işlənməsi.....	333
Ədəbiyyat.....	343

IV Fəsil. Müxtəlif sistemli dillərdə feli sifət ilə düzələn feli birləşmələr.

Dilçilikdə “feli sifət və feli sifət tərkibləri” probleminin tədqiqi tarixinə dair qeydlər.....	348
Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifətin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri.....	360
Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feli sifətin sintaktik funksiyaları.....	397
Müasir ingilis dilində feli sifət komponentli söz birləşmələri.....	417
Müasir ingilis dilində feli sifət tərkibləri.....	424
Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli sifət tərkiblərinin təhlili.....	431
Müasir ingilis dilində feli sifət cümlələri.....	443
Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji feli sifətlər və onların əsasında yaranan tərkiblər.....	449
Ədəbiyyat	464

V Fəsil. Müasir ingilis dilində cerund ilə düzələn feli birləşmələr.

Müasir ingilis dilində cerund xüsusiyyətlərinin təhlili.....	469
Cerund və məsdər.....	480
Cerund, feli isim və feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	482
Cerundun Azərbaycan dilində tərcümə variantları.....	486
Müasir ingilis dilində frazeoloji cerundlar və onların əsasında yaranan tərkiblər.....	488

Ədəbiyyat	492

VI Fəsil. Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama ilə düzələn feli birləşmələr.

Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama xüsusiyyətlərinin təhlili.....	496
Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji feli bağlama və onların əsasında yaranan tərkiblər.....	503
Ədəbiyyat	506

VII Fəsil. Müxtəlif sistemli dillərdə feli frazeoloji birləşmələrin müqayisəli lingvistik təhlili.

Qrammatik strukturun leksikləşməsi problemi.....	509
Frazeologiya söz birləşmələri sistemində.....	522
Frazeoloji birləşmələrin struktur tipləri haqqında.....	545
Frazeoloji birləşmələrdə predikativlik xüsusiyyətləri və frazeoloji felin məna qrupları.....	557
Komponentlər arasında sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə feli frazeoloji birləşmələrin növləri.....	577
Feli frazeoloji birləşmələrin şəkil, şəxs, zaman və inkarlıq kateqoriyalarına münasibəti.....	611
Frazeoloji birləşmələrin komponentlərində mütəhərriklik.....	623
Feli frazeoloji birləşmələrdə somatizm hadisəsi.....	662
Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri-feli frazeoloji birləşmələr və onların quruluşu.....	677
Frazeoloji birləşmələrin funksional-kontekstual xüsusiyyətləri.....	696
Ədəbiyyat.....	749
Nəticə.....	759